

„Taníts minket
úgy számlálni
napjainkat...”

*Tanulmányok
a 70 éves
Kósa László
tiszteletére*

SZERKESZTETTE
IFJ. BERTÉNYI IVÁN
GÉRA ELEONÓRA
RICHLY GÁBOR

„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”

„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...”

Tanulmányok
a 70 éves Kósa László
tiszteletére

Budapest, 2012

Szerkesztette: ifj. Bertényi Iván, Géra Eleonóra, Richly Gábor

A kiadvány megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és a Balassi Intézet támogatta.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Balassi
Intézet

A borítón található motívum részlet a hódmezővásárhelyi régi református templombéli „papok székéről”. Asztalos Dániel, Asztalos Péter és Adoni Ferenc gyulai asztalosok munkája (1732).

© Szerzők, 2012

© Szerkesztők, 2012

ISBN 978 963 312 151 1

www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente

Olvasószerkesztő: Jung Eszter

Tördelőszerkesztő: Bornemissza Ádám

Borítóterv: Váraljai Nóra

Nyomdai munkák: Multiszolg Bt.

Tartalom

Tabula gratulatoria	7
Előszó (<i>Tőkéczi László</i>)	9
A Baross utcától Drummondville-ig.	
Csilléry András pályájáról és eszméiről (<i>Ablonczy Balázs</i>)	11
„Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz?”	
A történelmi szokáskutatás távlatai (<i>Bárth Dániel</i>)	23
Széll Kálmán és a Dunántúli Közművelődési Egyesület (<i>iff. Bertényi Iván</i>)	37
Az inségbizottmányok válságkezelése	
Békés vármegyében 1863–64-ben (<i>Boa Krisztina</i>)	65
A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae a berlini egyetem	
Magyar Intézetének hungarológiai könyvtárában (<i>Brandt Györgyi</i>)	83
Az 1913-as shkodrai osztrák–magyar	
humanitárius akció (<i>Csaplár-Degovics Krisztián</i>)	99
Kertész István római követsége (1947) (<i>Csorba László</i>)	113
Főúri reprezentáció a pesti Festetics palotában (<i>Dubniczky Zsolt</i>)	133
Kokugaku: Kulturális irányzat és politikai mozgalom (<i>Farkas Ildikó</i>)	149
Református árvaházak Kárpátalján 1935–1945 között (<i>Galo Vilmos</i>)	165
„A diakonisszák nem regényhősnők”	
Töredékek a bejrúti anyaház hétköznapijaiból (<i>Géra Eleonóra</i>)	183
A fiatal Ravasz László (<i>Hatos Pál</i>)	205
„A beteg asszonyi nem iskola”	
Kórházalapítás Pápán a 19. század elején (<i>Jakab Réka</i>)	227
Budapest Fürdőváros.	
Nézetek és érdekek a két világháború között Magyarországon (<i>Jusztin Márta</i>)	259
Nemzeti szimbólumok és narratívák	
a közép-európai alkotmányokban (<i>Kiss Gy. Csaba</i>)	271
A nők a mezővárosi családban.	
Somorjai testamentumok a 16–19. századból (<i>Kocsis Aranka</i>)	279
Pest-budai séták.	
Egyéni térhasználat Budapest parkjaiban	
a 19. század második felében (<i>Magyar Erzsébet</i>)	295
Társasélet Gödöllőn a 19–20. század fordulóján (<i>Oravec-Kis Éva</i>)	311
Miért kell olykor énekelnie a történelmi interjú készítőjének? (<i>Papp Barbara</i>)	329

Veres Péter elkésett tiltakozása.	
A paraszti jövődö és az állambiztonság (<i>Papp István</i>)	339
Protestáns lelkeszi önségélyező társaságok	
és özvegy-árva kasszák (<i>Pályi Zsófia Kata</i>)	351
Egy államilag manipulált kisegyházi választás.	
Az 1958. évi unióválasztás története a Hetednapí Adventisták Felekezete életében	
(<i>Rajki Zoltán</i>)	367
Kényszerű együttlét?	
A koedukáció gyakorlata a református fiú-középiskolákban (1895–1944)	
(<i>Rébay Magdolna</i>)	377
Dávid örök küzdelme az északi hómezőkön.	
Az 1939–40-es finn-szovjet háború magyarországi recepciója (<i>Richly Gábor</i>)	403
Az ismeretlen Rácváros.	
A Tabán városképi változásai az 1810. évi nagy tűzvész előtt (<i>Simon Katalin</i>)	433
„Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”	
Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25) (<i>Szász Lajos</i>)	465
Wittenbergtól Franekerig.	
A magyarországi peregrináció főbb vonásai a 17. században (<i>Szögi László</i>)	483
A tisztálkodás szinterei a fővárosi polgári lakásokban	
a dualizmus korában (<i>Takács Anett</i>)	495
Egy rövid életű gyülekezet a mai Tatai Egyházmegye területén.	
A szomori református egyház története (<i>Tóth Krisztina</i>)	511
Magyarország vallás(felekezeti) földrajzi alakulása	
1949 és 2001 között (<i>Tőkéczi László</i>)	525
Angol politika és lengyel érdek.	
Balassi Bálint lengyelországi „bújdosásának”	
diplomáciai háttere (<i>Várkonyi Gábor</i>)	531
Prédikátorok és patrónusai a 18. századi Erdélyben.	
Dániel Polixéna családjának kapcsolati hálaja (<i>V. László Zsófia</i>)	553

Tabula gratulatoria

Bertényi Iván (id.)	Kiss Jenő
Bitskey István	Kovács I. Gábor
Bogárdi Szabó István	Kovács István
Bognár Katalin	Kövér György
Borsodi Csaba	Kulsár Szabó Ernő
Csanádyné Bodoky Ágnes	Makkai Béla
Deák Ernő	Maruzsa Zoltán
Dede Franciska	Millisits Máté
Dénesi Tamás	Molnár Attila Károly
Dezső Tamás	Nagy Zsombor
Dobszay Tamás	Őze Sándor
Draskóczy István	Ress Imre
Fábri Anna	R. Várkonyi Ágnes
Fehér M. István	Sántháné Gedeon Mária
Gereben Ágnes	Siklér Ferenc
Gereben Ferenc	Sipos Gábor
Gergely András	Süle Ágnes
Gönczi Ambrus	Szabó András
Gyáni Gábor	Szacsvay Éva
Halmos Károly	Szantner Viktor
Héjja Julianna	Szarka László
Horváth Erzsébet	Szatómári Judit
Horváth Géza	Szatómári Judit Anna
Horváth László	Szende László
Hudi József	Takács László
Izsák Lajos	Tallián Tibor
Jankovics József	Tolcsvai Nagy Gábor
Kapronczay Károly	Valuch Tibor
Kapronczay Katalin	Vasas Géza
Kertész Botond	Vasné Tóth Kornélia

Előszó

Egy nagy és sokszínű életművet teremtő tudóst köszöntünk akkor, amikor a 70 éves Kósa Lászlót köszöntjük. Kollégák és tanítványok sokféle és „magjukban” mégis lényegi konvergenciát tükröző tanulmányait olvashatják az olvasók. Egy néprajzoscént induló, majd egy régi, de megszakított történetű diszciplína, a magyar művelődéstörténet elkötelezett kutatójává lett tudóst, tanárt köszöntünk.

A református lelkészgyerekként a „mély kádárizmusban” induló Kósa László nem volt a „történelem” kegyeltje. Különösen azért, mert ahogyan sohasem alkudott meg a tudományos minőséget illetően, ugyanúgy nem hódolt be politikailag sem. Mindig vállalta hitbeli-nevelési örökségét, a keresztyénséget és a magyarságot. Mindeközben képes volt óriási munkatársi és baráti kört is kiépíteni, s hatékonyan továbbadni tanítványainak az értékelvű életfelfogást és a munkára alapozó életvitel „filozófiáját”.

Pályája során folyamatosan jellemezte őt a nemes értelemben vett pozitívizmus (tényszerűség), amely persze védelmet is nyújtott neki. De a pozitívizmus azt is jelentette nála, hogy igyekezett mindent *személyesen* megismerni. Elutazott mindenhová, hogy fényképezzen, beszélgessen, lássa a magyar kultúra konkrét emlékeit. Kevesen ismerik nála jobban a történelmi Magyarország magyar vidékeit. De nemcsak horizontálisan, hanem időbeli mélységekben is kereste a „gyökereket”: kutatta például a magyar keresztyén spiritualitás múltját.

Az elsők között fordult a tipikusan művelődéstörténeti témák felé. A járványok, természeti katasztrófák, a fürdőélet és a polgári társadalom időtöltései, szokásai mind beletartoztak érdeklődésébe. S ezzel be tudta „oltani” sok tanítványát is, akik aztán megszokták a kemény munkát, a soha el nem maradó ellenőrzést és számonkérést. Mert Kósa László a megpróbált értékek őrzője volt mindig s ezzel épített sikeres alapot tanítványainak is.

Az előttünk lévő kötet tehát egyben egy hál’ Istennek aktív tudós örökségére utal. Arra, hogy a minőség – remélhetőleg – mindig járható út marad, változzanak az idők gyorsulón bármire is. Kósa László iskolateremtő szerepét az is jelzi, ahogyan a külföldi s időben elöregedett egyháztörténészek helyére elkezdte az új egyháztörténész nemzedékek, illetve azon ifjú tudósok „felépítését”, akik megeleveníthetik ezt a fontos, ám csaknem kihalt történeti diszciplínát. Számára mindig magától értetődő volt e tekintetben az ökumenizmus.

Reméljük, hogy Kósa László eddigi munkássága az elmúlt évtizedekben sok tekintetben szerencsétlenül homogenizálódott magyar történetírás megújulásának tartósan hatékony kovásza lesz, s ebben a folyamatban – a maga szerény eszközeivel – jó példával szolgál ez a kötet is.

Tőkéczi László

A Baross utcától Drummondville-ig

Csilléry András pályájáról és eszméiről

A két világháború közötti Magyarország eszme- és politikatörténete – minden várakozás ellenére – a magyar történelem azon időszaka, amely az időbeli távolodás ellenére változatlanul az értelmiségi viták egyik központi témája. Legyen szó Horthy Miklós megítéléséről, Trianonról, a holokausztban viselt felelősségről, Teleki Pálról: a publicisztikák, történeti elemzések, interjúk, szobor- és emlékműállítások az elmúlt években egyre élénkebb vitát váltanak ki, nyilvánvalóan nem függetlenül az aktuális magyar közélet egyes jelenségeitől.

A kiemelt viták árnyékában nem váltott ki nagy visszhangot egy kis vita: az Egyesült Államokban tanító és az 1919 utáni különítményesek történetének feltárásában fontos munkát végző Bodó Béla egy 2006-os konferencia-előadásában, majd az azt kifejtő cikkében egy lehetséges magyarországi klerikális fasizmus körvonalait vázolta fel.¹ Erre reflektálva Csíky Balázs, Nyisztor Zoltán és Serédi Jusztinián életrajzírója – bár elismerte Bodó egyes megközelítéseinek jogosságát illetve termékeny voltát – elvetette a fogalmat és számos ponton kritikával illetve az amerikai egyetemi tanár megközelítéseit, fogalomhasználatát és forráskezelését.² Bodó kérdése alighanem jogos: ahogy a közép- és kelet-európai radikális jobboldali vagy szélső-jobboldali mozgalmak (ideértve például Andrej Hlinka életének egy periódusát, a Vasgárdát, vagy egyes lengyel pártkezdeményeket) számos esetben nem osztoztak a német nemzetiszocializmus vallásellenességében, ugyanakkor a társadalmi viszonyokról, a gazdaságról vallott nézeteik rokonítják őket a radikális jobboldalisággal. Indokoltnak tűnhet tehát felvetni a két eszmekör (kereszténység és jobboldali radikalizmus) egymásra hatását, ideértve Szálasi Ferenc már-már misztikus katolicizmusán túl Maróthy-Meizler Károly pályáját, a Keresztény Nemzetiszocialista Front, a Kékkeresztes Mozgalom történetét, a harmincas években induló reformkatolikusok egy részének (Aradi Zsolt, Balla Borisz) eszmei hátterét. Gergely Jenő közelmúltban megjelent posztumusz monográfiája a Keresztény Községi Párt történetéről (és Szentgáli Zsolt tíz évvel korábban a témában írott doktori dolgozata) nyilvánvalóan ebbe az irányba tett fontos lépés.³ A gondosan adatolt 2010-es monográfia ugyanakkor – ezt igyekszem bizonyítani az írásban – olyan értelmezési keretet használ, ami a fővárosi párt történetének fontos aspektusait figyelmen kívül hagyja. Miközben érzékeli a helyi pártnak a modern magyar történelemben egyedülálló sikerét és szociálpolitikai dinamizmusát, nem kellő

¹ Bodó 2007: 413–431.

² Csíky 2008: 77–85.

³ Gergely 2010.

súllyal veszi számításba a Wolff-párt értelmiségi beágyazottságát (így az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga szerepét), a fajvédőkkel kötött választási szövetséget, vagy azt, hogy a párt politikussai még a Horthy-korszak mainstreamjétől is lényegesen jobbra helyezkedtek el, nyitottan a szélsőjobboldali „koreszmék” irányába.⁴ A párt vezető testületeinek politizálásában Gergely Jenő ugyan megkülönböztetett három áramlatot, valamint különbséget lát a húszas évek kezdeti radikalizmusa, majd a konszolidációs időszaknak tekinthető harmincas évek között, illetve a pártvezér, Wolff Károly halála után bekövetkező, a párt dezintegrálódását és a szélsőjobb felé való tájékozódást hozó időszak között, de konklúzióiban felette tartózkodó maradt. Csilléry András pártelnök, képviselő pályafutásának vázlatos bemutatásával, részben új, eddig nem kiaknázott források felhasználásával arra tesz kísérletet, hogy árnyaljam a KKP politizálásáról kialakult képet és megrajzoljam egy Horthy-korszakban jól ismert közéleti szereplő arcképét.

Elöljáróban még egy megjegyzés: a magyar politikai gondolkodás történetének egyik némileg anekdotikus toposza annak vizsgálata, hogy vajon létezett-e önálló református politikai identitás, gondolkodásmód. A Tiszák, Bethlen, Horthy Miklós vagy éppen akár a népiek, illetve egyes kommunista csoportok gondolkodása és közéleti cselekvése hordozott-e olyan önálló jegyeket, amelyek összeköthetők a kálvini tanítás lényegével.⁵ Míg például Tisza István esetében ez nem is kérdés, addig Csilléry András esetében már a kortársak is megadták a választ: a magyar reformátusság központi hetilapja, a *Református Élet* nem szűkölködött a szemrehányásokban, amikor a református kötődésű közéleti férfiak hitbeli lagymatagságát kellett megbélyegezni. Míg a neves újságíró, Milotay István egyaránt kapott hideget-meleget a szerkesztő Muraközy Gyulától, Csilléry András neve csak negatív kontextusban tűnt fel az újság lapjain, mondván, óbudai főgondnok létére egyszer sem képviselte a főváros pénzügyi bizottságában felekezete érdekeit,⁶ mert a fővárosi iskolákban arányosan kevés a református tanerő, mivel az Eucharisztikus Kongresszus idején a protestánsok vegzatúrát szenvedtek el (pl. az épületeik fellobogózására kötelezték őket).⁷ Bár a Wolff-párt történetével foglalkozó szerzők a párt interkonfesszionális oldalait hangsúlyozzák, az alakulat vezetésében és politikussai között dominált a római katolikus jelleg: a 70 KKP-s törvényhatósági bizottsági tag közül, akiknek ismerjük a felekezeti hovatartozását, mindössze hatan voltak reformátusok (közülük ketten református lelkészek) és négyen evangélikusok.⁸ Ez megfelelt ugyan a reformátusok budapesti arányának, de semmiképpen nem a közéletben elfoglalt helyüknek és a 80%-nyi római katolikus körükben pedig magasan felette volt a főváros lakosságán belüli arálynak. Csilléry közgyűlési és parlamenti felszólalásaiban sem találjuk nyomát kálvinista identitásának. A politikus reformátusságának vizsgálata nem tűnik megfelelő útnak.

⁴ Egy korábbi tanulmányában erre nagyobb súlyt fektetett: Gergely 2005: 67–83.

⁵ Egy jól sikerült kísérlet: Papp 2010: 91–108.

⁶ Mérlegen – Reformátusok és a főváros. *RÉ*, 1934. október 27. 342. (A cikk külön pikantériája, hogy a *Független Budapest* című lap liberális ellenzéki szerzőjének, a Kálvin téri presbiter Rátkai Károly írását szemlélte roppant egyetértően.)

⁷ M. Gy.: A klerikális Budapest. *RÉ*, 1939. február 26. 87–88.

⁸ Vö. Gergely 2010: 75; Szentgáli 1999: 151–194.

Az ellenforradalmár

Csilléri Csilléry András 1883. október 22-én született Budapesten polgári családban, apja ügyvéd volt. Középiskolába Budapesten, Grazban, Segesváron és Nagykárolyban járt. Orvosi tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen: diákideje alatt megjárta Németországot, a berlini, a müncheni és a breslaui egyetemet. 1908-ban orvossá avatták, majd ugyanebben az évben a honvédség kötelékébe lépett és honvédfőorvossá léptették elő. Szolgálatát alatt egészség-tan-tanári és iskolaorvosi képesítést is szerzett. 1911-ben nyugdíjazták és magánpraxisba kezdett. Ebben az időben házasodott meg: Pállik Bélának, a kor ismert állatfestőjének (és mellesleg operaénekesnek) a lányát, Margitot vette feleségül 1909-ben. 1910 és 1924 között négy gyermekük született; három lány és egy fiú. Az első világháború kitörésekor Csilléry reaktíváltatta magát és a 12., majd a 20. honvéd gyalogezred kötelékében látott el ezredorvosi feladatokat: megkapta a Signum Laudist, majd harctéri balesete után 1915-től a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott egészségügyi előadóként. Itt érte őt az 1918-as Károlyi-féle forradalom: Csilléry hamarosan bekapcsolódott a minisztériumban alakuló ellenforradalmi szervezkedésekbe Mahr Béla, Géher Gyula és Krivátsy Gyula oldalán.⁹ Csilléry minisztériumi, illetve hadügyi népbiztossági munkaköre mellett folytatta magánfogorvosi praxisát is: a Baross utca 28. alatt lévő rendelője az ellenforradalmi szervezkedésekbe bevont rendőr- és katonatisztek találkozóhelye lett. A szervezkedés tagjai igyekeztek segíteni azokat, akik a szegedi ellenforradalmi központba tartoztak, a június 24-i ludovikás ellenforradalom elfojtása után igyekeztek bűjtatni a résztvevőket, illetve olyan írásos intézkedéseket csempészték ki a népbiztosságról, amelyek zavarokat okoztak a fronton.¹⁰ Csilléry számára az 1919-es ellenforradalmi működés a Fehér Ház nevű szervezet keretében élete egyik meghatározó sorseseeménye maradt, egy parlamenti felszólalásában egyéb apróságról is beszámolt: *„Összeköttetéseink révén sikerült elsősorban egy sajtóinformáló irodát teremteni. [...] Így sikerült nekünk nemcsak a népbiztosok asztaláról a bécsi lapok egyes példányait, hanem a népbiztosok által eltiltott idegen külföldi lapoknak a példányait is megszerezniünk. Ezekből informálódtunk az egész európai internacionális világhelyzetről és láttuk azt, hogy a Vörös Újság hazugságai mind összedőlnek akkor, ha mi külföldi sajtót elolvashatunk”*.¹¹

A cselekvés pillanata a Fehér Ház tagjai számára a Tanácsköztársaság bukása után érkezett el. A szervezkedés szereplői nem tekintették legitimnek a Peidl-kormányt. Csilléry akcióba lépésüket azzal is indokolta, hogy a fővárosban elterjedt a hír: „le fogják ölni” augusztus

⁹ Erről ld. Csilléry-hagyaték, Krivátsy Gyula: *Az 1918/19 évi ellenforradalmi tevékenység a magyar hadügyminisztériumban és a hadügyi népbiztosságnál*. Kézirat, 7 f. Peoria (Illinois), 1955. augusztus 6. (A szerző tulajdonában.) Valamennyi Csilléry András hagyatékából származó iratot veje, Andrew Szirti/Szirti Árpád (Kanada) szívésségéből kaptam meg még 2005–2006-ban, ugyancsak ő engedélyezte, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, akkor még zárolt Csilléry-papírokba betekinthsek. Segítségét nagyon köszönöm.

¹⁰ Uo. 4–5. f.

¹¹ NN 1922–1927, III. köt. 263. old., Csilléry András felszólalása, 1922. augusztus 2.

4-én és 14-én a katonatiszteket és a „burzsoákat”. Ekkor Csilléry és harcostársai akcióba léptek és elhatározták a szociáldemokrata politikusokból és szakszervezeti vezetőkkel álló kormány leváltását. Augusztus 4-én délután a román csapatok bevonultak Budapestre: ez és az egyedüli antantképviselőként Budapesten tartózkodó Romanelli ezredes ellenkezése először megghiúsította a tervet. Az összeesküvők azonban nem adták fel. Miközben folyamatos politikai egyeztetések zajlottak a kibontakozás irányáról, javarészt Pekár Gyula író, volt és jövőendőbeli parlamenti képviselő vezetésével egy rendőrségi garázból szereztek két páncélkocsit és augusztus 6-án hajnalban Alcsútról Budapestre hozták József főherceget, akit a Bristol szállóban helyeztek el. Késő délután a Fehér Ház tagjai ellenőrzésük alá vonták a budapesti telefonközpontokat. Délután pedig néhány gyalogrendőr és katonatiszt társaságában, mintegy 50 lovasrendőr asszisztenciája mellett Csilléry és társai felmentek a Várba és a Sándor-palotában éppen ülésező minisztertanácsot lemondásra szólították fel. A kabinet némi hezitálás után engedelmeskedett: Peidl Gyula nagyothallott, így neki el kellett ismételni a felszólítást. József főherceg kormányalakítási megbízást adott Friedrich Istvánnak; az új kormányban Csilléry a népjóléti miniszteri tárcát kapta meg és töltötte be 1919. november végéig. Alapító tagja volt továbbá a miniszterelnökkel és Teleki Pállal együtt a Keresztény-Nemzeti Pártnak, amellyel tömegbázist kívántak a kabinet mögé építeni.

Az ellenforradalmi tevékenységre való emlékezés és emlékeztetés Csilléry közéleti megszólalásainak állandó eleme maradt az 1919-et követő negyedszázadban. Mindig és minden körülmények között igyekezett megvédeni akkori tevékenysége mérlegét, különösen a baloldali ellenzék támadásaival szemben, akik őt és társait a húszas-harmincas évek parlamentjében a román csapatok behívásával vádolták. Az orvos-politikus csatázott e kérdésekről Vázsonyi Vilmossal, Sándor Pállal, Peidl Gyulával, Fábíán Bélával és számtalan jókedélyű bekiabálóval a képviselőházban. (Később azonban elismerte, hogy augusztus 5-én egyeztetett a román parancsnoksággal a hatalomátvétel lehetőségeiről és a főherceg Budapestre utaztatásáról.¹²) A másik mozzanat, ami ezekből a hónapokból végigkísérte politikusi pályáját, az az elmaradt elszámoltatás követelése. Ezért vélhetően Bethlen Istvánt tartotta felelősnek: a harmincas évek végének országházi felszólalásaiban ugyanis ismétlődően kitért a korábbi miniszterelnök által állítólagosan elkövetett mulasztásokra a választójog kérdésében és a „zsidókérdés” kezelésében.¹³ Hasonlóan tett 1923-ban, a főváros egyesítésének 50. évfordulóján elmondott beszédében is, amikor az 1919. június 24-i ellenforradalom és saját kísérletük résztvevőire emlékezett (*„és mi hálátlanok lennénk, ha meg nem emlékeznénk e pillanatban azokról a sok vértanúkról, a sok vérdózatról, a június 24-iki ludovikásokról, az augusztusi ellenforradalmárokról, kik annyit áldoztak városukért és nemzetükért”*¹⁴). Hogy a rendszerről magáról milyen véleménnyel volt, jól

¹² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, 372. fond, 3. doboz, Csilléry András emlékirata a magyar nemzet 1919. évi II. szabadságharcának (ellenforradalom) történetéről, 106. f.

¹³ KN 1935–1940, XVII. köt. 362, 364. Csilléry András felszólalása, 1938. március 29.

¹⁴ Gergely 2010, CD-melléklet, 46.

jelzi, hogy emigrációban keletkezett emlékirataiban azzal indokolta kimaradását a vitézi rendből, mert a címet Horthytól kellett volna kérni, aki „első sorban árulta el a mi szabadságharcunk eredményeit”.¹⁵

A községpolitikus

Bár az országos közvélemény miniszteri és képviselőházi szereplése nyomán ismerhette meg a nevét, a leghosszabb ideig mégis a budapesti törvényhatóság tagja volt. Csilléry nem volt tagja az első nemzetgyűlésnek (három választókerületben is alulmaradt), csak 1922 után lett képviselő, kormánytámogató kereszténypárti programmal. 1928-ban, amikor az OTI főorvosává nevezték ki, összeférhetetlenség miatt lemondott mandátumáról. Csak négy évvel később került vissza a Parlamentbe – először pótképviselőként –, ahol 1940-ig folyamatosan tag maradt. Vélhetően itteni szereplése tette olyan gyűlöltté nevét, hogy Faludy György kegyetlen költeményben esett neki 1938-ban:

„[...] Hadd fújják egykor drága iskolások a sok jövődő, magyar reggelen, avagy hazamenőben, ha a fázós alkony kékes lidérce megjelent, boldog, nyugalmas, békés estidőn, mikor a kereszt többé nem lesz horgos s csupán az őszi szél üvölt bedőlt sírod fűvén, te nyomorult fogorvos.” (Csilléry Andrásnak)

Közéleti tevékenységének volt egy másik fontos színtere is. 1920 júliusában alapító tagja és két évtizeden keresztül egyik vezetője volt a Wolff Károly vezetésével megalakult Keresztény Községi Pártnak, amely a fővárosi politika meghatározó ereje volt a húszas-harmincas években. A főleg keresztény kispolgárságra és középosztályra támaszkodó párt aktivistahálózatát jól kiegészítette/helyettesítette a katolikus plébániák dinamikusan fejlődő hálózata. Csilléry a két világháború között 14 évig volt a törvényhozás tagja, míg a fővárosi törvényhatóságának húsz éven keresztül, sőt, 1930-ban érdemeire tekintettel örökös tagja lett. A KKP, ha nem is volt mindig hegemon szerepben a városházi politizálásában, a mögötte álló választói rétegek súlya révén megkerülhetetlen tényező volt Budapest közéletében. 1920-ban a közös listán induló keresztény pártok 167 mandátumot nyertek az elnyerhető 240-ből. A megválasztott képviselők közül 117-en vettek részt a KKP alakuló ülésén. Az 1925-ös választáson differenciáltabbak lettek a viszonyok, a jobboldalt a Ripka Ferenc vezette Egységes Községi Polgári Párt is képviselte, a KKP pedig csak 91 mandátumot szerzett az elnyerhető 250-ből. (A kinevezett tagok szimpátiái révén azonban a város vezetése a fővárosi kormánypárt és a KKP kezében maradt.) 1930-ban 150 helyről döntöttek a választók, és Wolff Károly pártja csak 46 mandátumot szerzett. A Horthy-korszakban megejtett utolsó törvényhatósági választáson az elnyerhető 108 helyből már csak 33 jutott a KKP-nak, de ezzel is a legerősebb politikai erő lett a fővárosban, az elnyerhető szavazatok 26,3 százalékával. (Korábban ezek

¹⁵ OSZKK, 372. fond, 3. doboz, Csilléry-émlékirat, 43. f.

az arányok: 1920: 71,5%, a jobboldali erők közös listáján; 1925: 36,8%; 1930: 27,2%.¹⁶) Bár a KKP szereplése ezeken a választásokon először gyors, majd lassuló ütemű visszaszorulásra enged következtetni, valójában az egyes választások a törvényi környezet folyamatos változása és a városközi politika állandó fluktuációja miatt elég nehezen összevethetők. A korszak országgyűlési választásain jobbára a kormányt támogató Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, kisebb részben a kormánypárt színeiben szintén bekerült 6-11 KKP-s képviselő; az 1927-ben újra felállt felsőháznak szintén lett 3 Wolff-párti tagja. Miközben a párt diszkrét legitimizmusa elűtött a kormánypárt zömének politikai véleményétől, a KKP állásfoglalásaiban volt jónéhány olyan vita, amelyben támadta a kormányzatot. Ezek voltak azok a helyi politikai keretek, amelyek megszabták Csilléry András politikai mozgásterét.

A KKP képviselői a parlamentben (és egyebütt) egyáltalán nem voltak a kormány politikájának feltétel nélküli támogatói. Érthető módon elsősorban a főváros jogállását érintő kérdésekben helyezkedtek a kormánytól markánsan eltérő álláspontra, de a párt politikusai számos más esetben is kinyilvánították egyet nem értésüket. Csilléry például 1934 márciusában jelezte a (közbeszólásaiból ítélhetően kissé felpaprikázott) Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek, hogy a tárgyalás alatt álló törvénymódosítást (Budapest székesfővárosról) nem fogadhatja el, mert az egy „ismeretlen katona” testére van szabva, akit a kormányzat ki akar jelölni, hogy a fővárost vezesse.¹⁷ A fővárosi ügyek mellett Csilléry aktív volt a tisztviselők helyzetének rendezése körül, a hadirokkantak ügyében, az éves költségvetés szociális fejezeteinél, orvosi ügyekben, ahol nemcsak képviselőként, hanem orvosszövetségi elnöként is igyekezett nyomatékot adni mondanivalójának. Ha szakpolitikai kérdéseken túlmenő mondanivalóját vizsgáljuk (bár e felszólalásoknak is volt bőven ideológiai töltete), azt látjuk, hogy Csilléry például megvédte az 1923. március 15-én a Wesselényi utca környékén felvonulást rendező szélsőjobboldali egyetemi hallgatókat,¹⁸ ritka indítványainak egyikét éppen a külföldön megszerzett orvosi diplomák hazai nosztrifikálásának megnehezítése tárgyában nyújtotta be (azaz igyekezett megakadályozni a numerus clausus megkerülését),¹⁹ tetemre hívta a kormányzatot a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatfelvétel ügyében²⁰ és az orvosi kar vélt autonómiásérélméje miatt magával Klebelsberggel is összezsapott az ülésteremben.²¹ A kultuszminiszter válaszában nem habozott őt a „jobboldali politika szélső szárnyát képviselő”-nek nevezni.²² 1938-ban, az első zsidótörvény vitájában tömörítve adta elő azon nézeteit, amelyek a húszas években is jellemezték: beszédében nagyon határozottan elvetette a kormányzat törvényjavaslatát, mert az abban foglalt intézkedéseket nem tartotta elégségesnek. Bosnyák Zoltán és Kovács Alajos műveire támaszkodva kijelentette, hogy már 1920-ban is

¹⁶ Gergely 2010: 51, 165, 216, 321.

¹⁷ KN 1931–1935, XX. köt. 222. Csilléry András felszólalása, 1934. március 6.

¹⁸ NN 1922–1927, XI. köt. 24–31. Csilléry András felszólalása, 1923. március 20.

¹⁹ KI 1922–1927, VII. köt. 262, 306. sz.

²⁰ KN 1931–1935, XX. köt. 209–211. Csilléry András felszólalása, 1934. március 2.

²¹ KN 1927–1931, I. köt. 132–135. Csilléry András interpellációja, 1927. február 16.

²² Uo. 135. Klebelsberg Kunó felszólalása, 1927. február 16.

a „helyes megoldás a numerus claususnak minden pályára vonatkozó általános formában való kimondása lett volna”.²³ Miután sorra vette a magyar gazdasági életre vonatkozó egyes antiszemita toposzokat (osztálysorsjáték, szeszkartell, textilipar), többször is megemlítette: az újságírói pályán legszívesebben numerus nullust vezetne be, mert „*erkölcsileg alkalmatlanoknak tartom a zsidókat arra, hogy magyar újságírók legyenek*”. A zsidóságot nagyon határozottan fajnak nevezte, sőt, egyenesen tagadta zsidó felekezet létét, és – egy keresztény politikustól némileg szokatlanul – kijelentette, hogy a kikeresztelkedést sem fogadja el a zsidósággal való szakítás bizonyítékának: „*a megkeresztelkedett zsidó továbbra is zsidó marad*”.²⁴ Majd ahogy beszéde közben elragadta az indulat, kimondta azt is: „*ha rajtam múltnék, a zsidóságtól elvennék minden jogot Magyarországon, szívesen száműzném őket*”.²⁵ Beszédében visszaköszöttek a „destrukcióról”, a „zsidó bankkoncentrációról” és a szabadkőművességről szóló toposzok és a zsidóságot vádolta kollektíven „kétfélmillió magyar kivándorlásáért”, hogy „helyet lehessen csinálni” félmillió zsidónak.²⁶ Végül hősi pózba vágva magát azt is közölte hallgatóságával, hogy álláspontjáért „*18 esztendőn keresztül minden körülmények között csak üldözésben volt részem*”. Saját identifikációja azonban annyiban változott ama 18 év alatt, hogy míg 1922-ben saját ellenforradalmi szerepét, mint a „polgárság” képviselőjét jelentette meg, 1938-ban, a zsidótörvény javaslata előtt alig másfél hónappal így bökött oda Bethlen Istvánnak: „*Én e pillanatban nem tudom megmondani, hogy a polgári felfogás alatt [Bethlen] mit értett*”.²⁷

Hozzá kell tenni, hogy míg a KKP a városházán is következetesen zsidóellenes politikát folytatott (1920-ban az új vezetés első dolga volt, hogy megszabaduljon nemcsak az izraelita felekezetű városházi dolgozóktól, hanem lehetőleg eltávolítson minden zsidót a város közszolgálatból), addig a két világháború között egy sor fontos szociális intézkedés, városfejlesztési elképzelés és terv fűződik a KKP fővárosi politikusainak nevéhez: a párt elkötelezett volt a munkáskérdés enyhítése iránt, szociálpolitikájában például központi helyet foglalt el a munkáslakások építésének követelése. A főváros a KKP támogatásával létrehozta a Beszkártot, partner volt egy sor nagyszabású fejlesztés létrehozásában (Ferencvárosi kikötő, Új Szent János Kórház, stb.), átépítésekben, felújításokban, és a párt mindvégig a titkos választójog állhatatos híve maradt.

Csilléry 1936-ig a párt ügyvezető elnöke volt, azonban a pártvezér, Wolff Károly halála után neki kellett átvennie a posztot. Csilléry nem volt sem olyan karizmatikus politikus, sem olyan jó szónok, mint elődje (parlamenti felszólalásaiban nem ritkán kért többször tíz perc, netán félóra hosszabbítást). Nehezen lavírozott a párt különböző erőcsoportjai között, a Kékeresztes Mozgalom köré tömörülő „fiatalok” (Mohaupt Gyula, Temesváry László és társaik)

²³ KN 1935–1940, XVIII. köt. 408. Csilléry András felszólalása, 1938. május 10.

²⁴ Uo. 412.

²⁵ Uo. 414.

²⁶ Uo. 416. Az 1920 előtti tengerentúli kivándorlás valójában mintegy félmillió magyarjút érintett.

²⁷ KN 1935–1940, XVII. köt. 362. Csilléry András felszólalása, 1938. március 29.

nyíltan megkérdőjelezték az egységes kereszténypártban tömörült „öregek” politikai irányvonalát és a szélsőjobboldali „koreszmék” irányába való nyitást szorgalmazták. Csilléry, bár banktőke- és zsidóellenességben nem állt távol a csoport tagjaitól, emlékezéseiben a rendszerrel való szembenállását hangsúlyozza, de a fiatalok módszereit ellenezte. Elnöksége alatt a KKP eljelentéktelenedett: a különböző kormánytámogató félellenzéki keresztény pártok összefogási kísérletének kudarca után 1939 elején a valamikori Wolff-párt egyesült a kormánypárt fővárosi frakciójával, majd a későbbiekben a Magyar Élet Pártja fővárosi csoportjaként folytatta működését, és ezzel a KKP története véget ért. Az 1939-es pünkösti választásokon Csilléryt három helyen is mandátumhoz juttatták, ő a budai mandátumot tartotta meg és tagja lett a képviselőháznak. 1940-ben azonban elfogadta a debreceni egyetem meghívását és a stomatológia professzora lett. Ekkor lemondott mandátumáról és többé nem volt tagja a képviselőháznak.

A kormánybiztos

Csilléryt már a húszas évek óta foglalkoztatta a debreceni egyetem: 1921-ben, majd 1934-ben is meghívták szakelőadónak. Helyzete 1935-ben látszott véglegesedni, amikor a Stomatológiai Poliklinika felállítása után létrejött az a szervezeti egység, amelynek egyetemi tanárává és igazgatójává 1940. július 8-án nevezte ki a kormányzó.²⁸ Csilléry lett az orvosszakmai „őrségváltást” szorgalmazó Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének debreceni elnöke – a kezdetektől aktív tagja volt az országos szervezetnek is. Az 1944-45-ös csonka tanévben őt választotta meg dékánjává a kar, így tagja lett a kari dékánokból, prodeánokból, rektorból és prorektorból álló egyetemi tanácsnak. A szovjet csapatok előretörése elől innen menekült el az egyetem tanárainak zömével 1944 szeptemberében nyugat felé.²⁹

Egy első, az egyetemek egy részének kitelepítéséről szóló 1944. november 11-i miniszteri ümi értekezlet után négy nappal merült fel az, hogy a felsőoktatási intézményeknek esetleg a határon túlra kell kitelepülniük.³⁰ A menekült egyetemek vezető tisztségviselői értekezletet tartottak Budapesten – Pécsen és Kolozsvárt senki nem képviselte, a debreceni intézmény nevében Hankiss János rektor jelent meg. Ekkor még az volt a kormányzati szándék, hogy a „magyar jövő” megmentése érdekében a tanulóiifjúság egy részét (a műegyetemet és egy tudományegyetemet) Grazba viszik, a többieknek pedig Bécsben biztosítanak férőhelyet. Az itt nem foglalkoztatott tanári kart a kultuskormányzat a nyugati határszélre, Szentgotthárdra menekítette volna. Mint az értekezletről feljegyzéseket készítő Stolpa József államtitkár feljegyezte, az érintettek egyáltalán nem voltak lelkesek a gondolatától. Megállapítása szerint az egyetemi oktatók három csoportba tagolódtak: 1. régi szabadelvűek, akik maradnának, nem félnek az oroszától és

²⁸ A Csilléry debreceni pályájára vonatkozó adatokért dr. Mudrák Józsefnek, a debreceni egyetem-történet egyik legjobb ismerőjének mondok köszönetet.

²⁹ Vö. Mudrák 2012.

³⁰ Palasik 2006: 21.

megvetik a németeket. Stolpa szerint ők a többség. A második csoport tagjai félnek az oroszoktól, de még jobban attól, hogy a szovjetek Szentgotthárdon érik utol őket, ahol nem tagadhatják le szimpátiáikat, és attól is tartanak, hogy a nyilasok ideológiai reverzálist kérnek tőlük. A harmadik csoport tagjai vannak a legkevesebben, ők a „szociális formában kiteljesedő nacionalizmus hívei”, akik „sorsukat összekötötték a Nyugattal és az új Németországgal”. A csoport tagjai a helyzetet a török korhoz hasonlítják. Mivel ez egy olyan harc, ami évszázadokra meghatározza sorsukat, ezért a kiköltözés „imperatív jellegű” kell, hogy legyen, felmentésekkel a 60 év felettiek számára – összegzett az államtitkár.³¹ Egy október végén megjelent miniszteri rendelet értelmében a felsőoktatási intézmények hallgatóinak gyorsított módon kellett befejezniük az egyetemi képzést: 1945. február 28-ig két szemesztert a harmad és negyedéveseknek, majd 1945. november 30-ig az utolsó évet a harmadéveseknek. Beregfy Károly nyilas honvédelmi miniszter 1944. november 26-i, az egyetemek Németországba telepítéséről szóló rendelete és az erről szóló német–magyar kormánymegállapodás mellett ezek az intézkedések lettek a magyar egyetemi ifjúság Németországba költöztetésének jogi keretei.

A folyamat felügyelete kormánybiztost igényelt: a családi emlékezet szerint Szentgotthárdra menekült Csilléryt Rajniss Ferenc kultuszminiszter személyesen kérte fel kormánybiztosnak már november közepén, amit a veterán politikus először nem vállalt, jóllehet már az első világháború előtt is elég jó kapcsolatai voltak német orvosi körökben, vélhetően ezért esett rá a választás. Erre reaktiválták, mint katonát, kinevezték kormánybiztosnak és az egyetemi tanfolyamok katonai parancsnokának. Bár a hatvankettedik életében járó orvost a honvédelmi törvény értelmében be sem hívhatták volna, hozzátartozói úgy emlékeztek, hogy Csilléry a feladatot csak a hadbírássággal való fenyegetés nyomására vállalta el. Akárhogy is volt, az első kitelepítő szerelvények december elején elindultak: a műegyetem oktatóit és hallgatóit szállító szerelvény december 9-én indult el Budapestről és Breslauba vitte utasait. A források szerint nagyjából 2000 diák került így ki Németországba, ahol gyorsított egyetemi tanfolyamokon próbálták őket minél előbb szakértelmiségivé képezni.³² A kitelepítés nem vonatkozott a bölcsészekre és a természettudományi szakos egyetemistákra, hanem elsősorban az „új világ” zálogainak tekintett felsőbb éves mérnök-, orvos-, állatorvos-, gyógyszerészhallgatókra. A diákokat bevonultatták és formailag katonai alakulatokba sorolták őket. Az oktatók egyáltalán nem lelkesedtek az áttelepülésért: a bátrabbak egyenesen meg is írták a kormánybiztosnak, hogy nem tartanak intézményükkel a veszélyes és fölöslegesnek tekintett útra. (A kormánybiztos sem maradt adós: külön listák készültek az angol- vagy zsidóbarát, baloldali beállítottságú tanárokról például a Műegyetemen.) Nagyon kevés képzett oktató tartott a diákokkal: a József Nádor Műegyetem gépész- és vegyészmérnöki karáról egyetlen egyetemi tanár, a mezőgazdasági és állatorvosi karról három tanár választotta a kitelepülést. A Breslauból rövid úton Grazba került maroknyi gyógyszerészhallgatónak összesen egy habilitált oktatója

³¹ OSZKK, 372. fond. 3. doboz, Jegyzőkönyv az 1944. november 15-i értekezletről, Stolpa államtitkár feljegyzése uo.

³² A számok eltérőek: Palasik 2006: 51, ill. OSZKK, 372. fond, 1. doboz, sz. n. kimutatás: A németországi rövidített tanfolyamok hallgatóinak létszáma.

akadt. Pótlásukat jobbára magántanárokkal, adjunktusokkal, alkalmi előadókkal oldották meg. Az állatorvos-hallgatók Bécsbe mentek, Breslauból viszont a front közeledtével a mérnökök és orvostanhallgatók gyötrelmes, részben gyalogosan megtett út után Halléba kerültek, míg a gépész- és vegyész-mérnökök Drezdába települtek, ahol megszenvedték a várost sújtó, pusztító erejű 1945. februári szövetséges légitámadást, de jutott bomba a többi helyre települt tanfolyamnak is. A legsúlyosabb veszteség akkor érte a kitelepülteket, amikor 1945. április 11-én légitámadást kapott a műegyetemisták Halléból Regensburgba tartó vonata: huszonhatan haltak meg és ötvenheten megsebesültek. A hozzátartozókkal együtt csaknem háromezer főre tehető tömeg a háború utolsó hónapjaiban szétszóródott Németország csaknem valamennyi részébe, sőt, még Dániába is került belőlük.

A szélsőségesen nehéz körülmények ellenére zajlott az oktatás, a vizsgáztatás, sőt, a tanfolyamokon diplomát is osztottak. Csilléry egyáltalán nem volt könnyű helyzetben: az egy mástól sok száz kilométerre szétszór, rendkívül rossz anyagi és pszichikai körülmények között vegetáló csoportokat össze kellett volna tartania, úgy, hogy közben meg kellett küzdenie a német hatóságok rosszindulatával (Németországban bezárták az egyetemeket és mindenkit a frontra vezényeltek: a hátszág lakói előtt visszas volt, hogy egy szövetséges ország fiatal, életerős polgárai nem veszik ki részüket a háborús terhekből, sőt, magas zsoldot és egy sor kiváltságot kapnak) és saját felettéseinek értetlenségével is. Ráadásul 1945 elején Csilléry súlyosan megbetegedett.

Mecsér András berlini magyar követ egyáltalán nem értette a tanfolyamok hasznát, és a résztvevőket be akarta vonultatni. A német oldalról jövő hasonló kéréseket részben Major Jenővel, a magyar királyi honvédség németországi főfelügyelőjével együtt sikerült megakadályozni egy darabig.³³ A feladatot részben megkönnyítette, hogy Szálasi maga is makacsul ragaszkodott a német–magyar egyezmény betűjéhez, és a harcbavetéssel szembeszegült és így instruálta beosztottjait is. Aztán már Major sem tudott ellenállni a nyomásnak és április 15-i hatállyal feloszlatta az egyetemi századokat és elrendelte tagjaik rendes bevonulását.³⁴ Csilléry élénken lobbizott az intézkedés megváltoztatásáért – de választ már nem kapott, mert Halle környékére megérkeztek az amerikaiak. Már csak ezért sem állja meg a helyét a Magyar Életrajzi Lexikonnak azon megállapítása, hogy „*A Németo.-ba telepített bp.-i orvosi kar kormánybiztosaként számos diák haláláért terheli a felelősség, mivel a diákokat az SS-be akarta kényszeríteni*”. Mint láttuk, nemcsak az orvosi kar kormánybiztosa volt, hanem az összes egyetemé, és küzdött azért, hogy a „fiúkat” – ahogy naplójegyzeteiben nevezte őket – ne áldozzák föl értelmetlenül.³⁵

Bár a világnézeti azonosulás valószínűleg nem hiányzott, de egyetemi tanárként és volt pártvezérként nehezen viselte, ha huszonéves pártmegbízottak utasítgatják. Csilléry sorozatosan összeütközésbe került a magyar nyilas szervekkel is: határozottan kikérte magának a Ferenczy István szegedi egyetemi tanár ellen Dingolfingenben a csendőrség – és vélhetően

³³ Major 2000 passim.

³⁴ OSZKK, 372. fond, 1. doboz, 560/1945, Csilléry Major vezérezredesnek, Halle, 1945. április 12.

³⁵ Magyar Életrajzi Lexikon III. 126. Csilléry-hagyaték, 1945-ös zsebnotez, 1945. április 13.: „*Érdekes, hogy most egyszerre mindenki a fiúk érdekeiről beszél, holott eddig a fejük felett elnéztek*”.

pártvonalról kezdeményezett vizsgálatot – emlékeztetve őket, hogy az egyetemi tanfolyamok csak neki és Major vezérezredesnek vannak alárendelve.³⁶ Az egyes kitelepült pártszervek prepotens magatartását is nehezen viselte: már 1945 januárjában konfliktusba keveredett Kabay Jánossal, az Ideiglenesen Kitelepített Magyarország Szászországi Központi Szervezete vezetőjével, és a rossz viszony egész tavasszal tartott.³⁷ Ugyancsak kitért az elől, hogy a kimenekült fiatalokat totalitárius mintára létrehozott egységes ifjúsági szervezetbe, a Hungarista Ifjúságba tömörítsék.³⁸

A kormánybiztos megbízatása 1945. április 17-én ért véget, amikor a magyar egyetemi tanfolyamoknak otthont adó hallei Neues Finanzamtban délelőtt amerikai katonákba botlott. Bár a magyar egyetemi tanfolyamok szervezeti rendje még egy darabig fennmaradt: májusban például fegyelmi úton ítélték el egy szigorló orvost, mert amerikai katonáktól lopott, és magyar orvoshallgatók segítettek leküzdeni a Halle környéki tifuszcikázást. Csilléry azonban sejtette, hogy jobb lesz, ha nem tér haza. Mivel Halle szovjet megszállási övezetbe került, az amerikai kivonulás előtt néhány nappal átvitték őket az amerikai zónában lévő Cham melletti Michelsdorfba. Otthon a népbíróság távollétében elítélte, apósától örökölt képeit és vagyonát elkobozták. A „dipi” lét keservei után 1951-ben vándorolhatott ki családjával Kanadába, ahol Drummondville-ben telepedett le és egy kórház laborjában dolgozott. 1956-ban szerepet vállalt a magyar menekültek segélyezésében. 1964. augusztus 29-én hunyt el.³⁹

Csilléry annak a nemzedéknek a tagja volt, amely az első világháború és a forradalmak után gyökeresen szakítani akart a dualizmus liberalizmusával és a magyar társadalom és politika vélt vagy valós bajaira gyors, radikális és esetenként szélsőséges válaszokat adott. Magát életében végén úgy tekintette, mint a Horthy-rendszer valamiféle belső ellenzékét, az „igazi ellenforradalmárt”, aki az ország vezetőinek (Horthy, Bethlen) árulásaival szemben is képviseli 1919–1920 „igazi üzenetét”. Ha országosan nem is jutott elsőrangú szerephez, a fővárosi közéletnek két évtizeden keresztül élvonalbeli szereplője volt; itt valószínűleg meg azt a programot, amelyet a korabeli kormánypolitikától markánsan jobbra álló és részben általa vezetett Keresztény Községi Párt is magáénak vallott. Ebben az antiszemitizmus, a nagytőke- és baloldali, illetve liberalizmus-ellenesség hagyta nagyon erős nyomot, párhuzamosan a kétség-telenül modernizáló, szociálisan érzékeny politikai iránnyal. Bár szerepvállalása a Szálasi-kormány alatt aligha menthető, az, hogy a háború végén a kétezer Németországba kitelepített magyar egyetemista nem pusztult el értelmetlenül a fronton, részben fellépésének és nem feltétlenül rokonszenves habitusának köszönhető. Bár korábbi eszméin nem sokat változtatott, feladatát, a jövőző szakértelmiségének átmentését javarészt sikeresen megoldotta.

Ablonczy Balázs

³⁶ OSZKK, 372. fond, 1. dob., 500/1945, Csilléry levele Horkay csendőrezredesnek, Halle, 1945. március 28.

³⁷ Csilléry-hagyaték, (129/1945) Kabay János levele Csillérynek, Drezda, 1945. január 26.

³⁸ Uo. Sajthy (?) József levele Csillérynek, Boroszló (sic), 1944. december 30.

³⁹ Meghalt dr. Csilléry András. *Katolikus Magyarok Vasárnapja*, 1964. szeptember 27.

Források és felhasznált irodalom

- Béla Bodó 2007: 'Do not Lead us into (Fascist) Temptation': The Catholic Church in Interwar Hungary. *Totalitarian Movements and Political Religions*, vol. 8. no. 2. June 2007, 413–431.
- Csíky Balázs 2008: Alkalmazható-e a „klerikális fasizmus” fogalma Magyarországgal kapcsolatban? *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2008. 1–2. 77–85.
- Gergely Jenő 2005: A keresztény pártok és a „zsidókérdés”, 1938–1944. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokausz Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2005, Balassi, 67–83.
- Gergely Jenő 2010: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt (1920–1939)*. Budapest, 2010, Gondolat.
- Képviselőházi Irományok
- Képviselőházi Napló
- Major Jenő 2000: *Emléktöredékek. Visszaemlékezés az 1944. március és 1945. július közötti háborús eseményekre*. Budapest, 2000, Petit Real.
- Mudrák József 2012: A „debreceni” orvosi kar Halléban – 1944–1945. *Orvosi Hetilap*, 2012. 4. 152–153.
- Nemzetgyűlési Napló*
- Palasik Mária 2006: *A műegyetemisták odüsszeája, 1944–1946*. Budapest, 2006, Műegyetemi Kiadó.
- Papp István 2010: Fehér Lajos és a magyar református szellemi örökség. *Egyháztörténeti Szemle*, 2010. 2. 91–108.
- Református Élet
- Szentgáli Zsolt 1999: A Keresztény Községi Párt felekezeti viszonyai és egyházi kapcsolatai. In: Kósa László (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma*. Budapest, 1999, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 151–194.

„Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?”

A történeti szokáskutatás távlatai*

Fél évszázada már annak, hogy napvilágot látott Vargyas Lajos áttekintő jellegű tanulmánya a fenti címmel, amely a látszattal ellentétben kevésbé kérdést, mint inkább határozott állásfoglalást foglalt magában.¹ A történeti folklorisztika egyik hazai vezéralakja ebben az írásában átfogó rendszerezést adott elődeinek és kortárs szaktársainak történeti irányultságáról. Áttekintése korántsem csak a folklórterületek kutatására terjedt ki, sőt, az anyagi kultúra 1950-es években fellendült, magas színvonalú történeti vizsgálatai mellett mintha árnyékba húzódtak volna a hasonló folklorisztikai kezdeményezések. Vargyas jól látta az 1940-es években bekövetkezett szemléletváltás előtti történeti jellegű néprajz gyermekbetegségeit: az esetlegességet, a beszűkített és jelenből visszavetített történeti perspektívát, a parasztságnak, mint az „ösi” hagyományok rezervátumának történetietlen megközelítését. Azt is helyesen ismerte fel, hogy az általa „sui generis történeti-néprajzi” módszernek nevezett megközelítés hazai eredményei² a történeti néprajz legmagasabb szintű, európai szinten is úttörő megvalósulását jelentik. Hasonlóképpen eredményes, a néprajzi és a történeti kutatás módszertanát ötvöző komplex módszernek tartotta Vargyas azokat a kutatásokat, amelyek a recens vizsgálatok mellé felsorakoztatják a történeti források minél szélesebb körű adatait. Saját balladakutatásai és bizonyos tárgyátörténeti (Gáborján Alice, Kresz Mária, Csilléry Klára) kutatások mellett itt Morvay Péter táncátörténeti, Hofer Tamás településnéprajzi és Takács Lajos

* Dolgozatom alcíme megegyezik a Magyar Néprajzi Társaság 2005. májusi közgyűlésén megtartott előadásom címével, amelynek szövege azóta még nem látott napvilágot. Jelen írásomhoz, amelynek szövegezésakor az *MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíja* segítette munkámat, felhasználtam az akkori szóbeli előadás jegyzeteit, azt kiegészítettem, de a főbb gondolatmeneten lényegében nem változtattam. A mostani, köszöntőkötetbeli közlés adekvátságát az ünnepelthez fűződő több mint másfél évtizedes tanítványi viszonyom mellett az adja, hogy annak idején 2000-ben, Kósa László témavezetőként magától értetődő módon kezelte „művelődéstörténetiként” a házassági eskü kérdéseivel foglalkozó történelem szakos szakdolgozatom tematikáját, amely – szándékaim szerint – már akkor is a történeti szokáskutatás lehetséges megújulását reprezentálta. Ugyanő volt a 2010-ben megtartott habilitációs előadásom bizottsági elnöke is, ahol szintén jelen dolgozathoz szorosan kapcsolódó kutatásaimról adtam számot. A két évszám által keretbe foglalt évtizedben (és azóta is) sokszor segítette és figyelemmel kísérte szakmai utamat. Írásommal elsősorban köszönetemet szeretném kifejezni.

¹ Vargyas 1961.

² Ezen a téren addig csak Belényesi Márta késő középkori anyagi kultúrára vonatkozó munkássága volt említendő. A szokatlan életutat járt Belényesi kiváló tanulmányainak egybegyűjtött újraközlése nemrégiben kezdődött: Belényesi 2011.

gazdálkodástörténeti munkásságára utalt. E „komplex” módszerek mellett Vargyas két „tisztán néprajzi” megközelítési módot is bemutatott, amelyek szintén alkalmasak történeti tanulások levonására: az egyik az etnográfiai leírás, amely – tisztességesen elvégezve – kikerülhetetlenül magában foglalja legalább az újkori történeti fejlődés alapvonalait, a másik pedig az összehasonlító kutatás, amely véleménye szerint a relatív kronológia nagyobb távlatai mellett akár az abszolút időmeghatározás alkalmazását is lehetővé teszi. Utóbbi kapcsán egyrészt szintén saját ballada-kutatásának összehasonlító távlatait, illetve Diószegi Vilmos néphitkutatását, Vincze István és Andrásfalvy Bertalan szőlészettel, borászattal, Szolnoky Lajos kendermunkákkal, Földes László pásztokodással kapcsolatos munkálatait hozta fel példaként.

Vargyas tanulmánya akkori munkahelye, a Néprajzi Múzeum értesítőjében látott napvilágot, és elsősorban a múzeumban mint tudományos műhelyben folyó munkát volt hivatott reprezentálni. A második világháború előtti néprajzi kutatásokról összefoglaló negatív tételben mondta ki: a „legfőbb hiány pedig az, hogy nem ismerték fel a fejlődés termelési-társadalmi meghatározottságát s azokat a nagy korszakokat, amelyek ennek a meghatározottságnak következtében létrejöttek a különböző termelési-társadalmi rendszerek kialakulása idején, – ami a marxista történet-elmélet nagy felfedezése.”³ A marxista társadalomtörténet számonkérése másrészt a jövőbeni ilyen keretben történő vizsgálódás akkoriban „kötelező” ígéretével társult: „A mi feladatunk tehát a jelenben az, hogy tisztázott fogalmakat alakítsunk ki, értékeljük és elméletileg rendszerezzük a történeti kutatás lehetőségeit a néprajzban, alakítsuk ki módszertanát, s mindazt, ami ösztönösen, többé-kevésbé helyesen benne élt már kutatóinkban és kutatásaikban, *tudatosítsuk a marxista elmélet eredményeinek segítségével* (kiemelés tőlem – B.D.).”⁴ Ma már nem tudjuk, hogy a korszak uralkodó ideológiájához történő szigorú alkalmazkodás kinyilvánítása mennyire fakadt személyes meggyőződésből, és mennyire szolgálta a tudányszak védelmét. A történeti kutatások esetében védelemre már csak azért sem volt szükség, mert az 1940-es évek végén, ’50-es évek elején éppen szovjet mintára hirdették meg a „történeti fordulatot” a honi etnográfiában.⁵ Utólagos vélemények szerint a hazai néprajz prominens képviselői közül többen – köztük elsősorban az iskolatevő Tálasi István – felismerték, hogy a filológiai megalapozottságú, tárgy-történeti és gazdálkodástörténeti vizsgálatok nem csupán a továbbélés, hanem a viszonylagos ideológiai védettségben történő kibontakozás lehetőségét is jelentik az etnográfia számára.⁶ Olyannyira, hogy a Vargyas dolgozatával időnként polemizáló szerepben feltüntetett, ám arra még nem hivatkozó Barabás Jenő a szintén 1961-ben megjelent tanulmányában már a túlzott történeti egyoldalúságra, a néprajzi kutatások recens oldalának erősítésére figyelmeztetett.⁷

³ Vargyas 1961: 7.

⁴ Vargyas 1961: 8.

⁵ Paládi-Kovács 2009: 11–12.

⁶ Kósa 2001: 200–216.

⁷ Barabás 1961. Feltűnő, hogy néhány év múlva éppen ő írta meg Békés megye 18. századi „néprajzát”, igaz, csupán kiadott, tehát nem első kézből használt levéltári források alapján: Barabás 1964.

Ha túl is lépünk Vargyasnak a korszak retorikájára jellemző marxista irányultságán, az ismertetett tanulmány mára több szempontból is elavultnak tekinthető. A legkevésbé éppen az imént bemutatott csoportosítás tűnik használhatónak. Nem csak a néprajztudományban, hanem az annak vizsgálati tárgyát jelentő népi kultúrában is gyökeres változások történtek az elmúlt fél évszázadban. A tanulmány megjelenési dátuma akár szimbolikus is lehet ebből a szempontból, hiszen 1961 a magyar parasztság történetében az utolsó, elsöprő erejű történelmi megrázkódtatás, a kollektivizálás hazai befejeződését jelenti egyben.⁸ A hagyományos népi kultúra felszámolódása egészen új aspektusba helyezte a „recens” néprajzi vizsgálatokat. Az elmúlt fél évszázadban maga a „népi kultúra” is tisztán történeti jelenséggé, egyesek szerint absztrakt történeti konstrukcióvá vált. A tudománytörténeti oldal tekintetében már a maga korában szembetűnő volt Vargyas szemléjének egyoldalúsága: csak a Néprajzi Múzeum akkori munkatársaira koncentrált (de meg sem említette például Fél Edit történetileg is értékelhető munkásságát), és a határozottan történeti irányultságú, máshol dolgozó kortársait figyelmen kívül hagyta. Elég itt csupán néhány olyan folkloristára utalni (Martin György, Schram Ferenc, Dömötör Tekla, Bálint Sándor), akik már az '50-es években megkezdtek ilyen irányú munkásságukat. Elképzelhető, hogy ezek tevékenységét nem is lett volna olyan egyszerű elhelyezni a felsorolt négy csoport valamelyikében. Vargyas még nem tudhatta, hogy az ún. *történeti néprajz* hazai kibontakozása éppen a '60-as években induló fiatal néprajzkutatók körében történik majd meg. Ezen a kutatási irányon a magyarországi tudományfejlődésben elfogadott értelmezés szerint leginkább azokat a hosszantartó és módszeres levéltári adatgyűjtésen alapuló, néprajzi szemléletű történeti vizsgálatokat értjük, amelyek általában egy meghatározott korszak (túlnyomóan az 1848 előtti, régebbi elnevezéssel kései feudalizmusnak nevezett másfél-két évszázad) tudatosan kiválasztott forrásanyagán alapulnak.⁹ Vargyas felosztásában ezek egyértelműen a *sui generis* történeti-néprajzi kutatások közé lennének sorolhatók, még ha ő a módszer egyik legkiválóbb alkalmazóját, Takács Lajost – töprengések után – egy másik kategóriába illesztette is be. Elsősorban tudománytörténeti jelentősége miatt foglalkoztunk ilyen hosszban Vargyas tanulmányával. A hazai történeti irányultságú néprajzban (beleértve az imént említett történeti néprajzot is) nagyon kevés

⁸ A fontos témakör iránt az utóbbi években örömdetesen feltámadt társadalomtörténeti érdeklődésből itt Ö. Kovács Józsefnek a közelmúltban megjelent monográfiáját (*A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*, Korall, Budapest, 2012.) emeljük ki.

⁹ A hazai *történeti néprajz* sajnos igen ritkán definiálta önmagát és módszertanát. A történeti források néprajzi felhasználására vonatkozó reflexiókat Szilágyi Miklós korai tanulmánykötetének bevezetőjében találunk: Szilágyi 1966. Az ezt követő évtizedekben jobbra a forrástípusokat és azok néprajzi felhasználását bemutató tanulmánykötetek jelentek meg: Filep – Égető (szerk.) 1989; Paládi-Kovács (főszerk.) 1993; Fülemile – Kiss (szerk.) 2008. Ezek egyrészt a történeti néprajz első nemzedéke (a teljesség igénye nélkül: Andrásfalvy Bertalan, Bakó Ferenc, Bárh János, Bellon Tibor, Égető Melinda, Filep Antal, Flórián Mária, Hofer Tamás, Juhász Antal, Kocsis Gyula, Kósa László, Szilágyi Miklós, Takács Lajos) és az őket követő generációk (például Tomisa Ilona, Granasztói Péter, Kiss Réka) tevékenységét reprezentálják.

a módszertani és elméleti megközelítésű írás. Vargyas dolgozatának éppen azok a legmaradandóbb (és egyébiránt legritkábban idézett) részei, amelyek e különös, a történelemszektől eltérő módszertan megvilágítására törekcszenek. A történeti források feldolgozásánál alkalmazott speciális *néprajzi látásmód* elemei szerinte a következők: a néprajzi anyagismeret és iskolázottság, valamint a népi kultúra történetére irányuló kutatás. Ezek sora természetesen manapság már egészen új fényben bővíthető és bővítendő tovább, különös tekintettel a történettudományban bekövetkezett alapvető szemléletváltás(ok)ra.

*

Az elmúlt ezredforduló előtti és utáni években érthető módon gyakran merült fel az útkeresés igénye a magyar néprajztudományban: milyen lesz, merre tart a 21. század hazai társadalomtudománya, és miféle helyet, pozíciót foglalhat el ezen a palettán az etnográfia és folklorisztika által képviselt színárnyalat? A számvetés és útkeresés természetesen nem csupán hazai viszonylatban, hanem jobbára európai perspektívában fogalmazódott meg. A korábbi hagyományokkal való radikális szakítástól (totális paradigmaváltás) kezdve a magabiztos (ön)vállveretetésig, igen sokféle megoldási javaslat született az elmúlt évtizedekben.¹⁰ Mindezek részletekbe menő ismertetése helyett jelen tanulmányban mindössze egy perspektivikus lehetőség felvillantására, a *történeti szokáskutatás* távlatainak bemutatására vállalkozunk. Ezzel a megoldással ahhoz a korábbi véleményhez csatlakozunk, amely – több járható út felvázolása mellett – a rokottudományokhoz (például a történelemtudományhoz) történő szorosabb kapcsolódás lehetőségét vetette föl a néprajz jövője szempontjából.¹¹ Áttekintésünk vázlatosságát a terjedelmi korlátok mellett az a körülmény is determinálta, hogy ebben az esetben nem annyira az eddigi eredmények ismertetése, hanem sokkal inkább a lehetséges kutatási irányok tervszerű megfogalmazása lebegett a szemünk előtt.

A népi kultúra hétköznapi és ünnepi habitualizált cselekvésmódjait jelentő *szokások*¹² néprajzi kutatásában szinte a legutóbbi időkg egy erőteljesen leíró, szó szerinti etnográfiai szemlélet dominál, amely a falusi, mezővárosi társadalmak bizonyos szokásszerű jelenségeit „recens” adatként, statikus módon örökítette meg.¹³ Az emberi élet fordulóihoz (születés, felnőtté avatás, házasságkötés, halál), valamint a kalendáris év ünnepeihez kötődő szokások sok száz hosszabb-rövidebb leírása készült el a magyar nyelvterület szinte minden tájegységéről. Az 1970-es évektől kezdve megszorodtak a leszűkített lokális vagy tematikus perspektívájú, egy-egy településre, illetve szokáselemre koncentráló monográfiák. A pusztá

¹⁰ Összefoglalóan: Kósa 2001: 238–248; Paládi-Kovács 2002.

¹¹ Kósa 2001: 242–243.

¹² A *szokás* fogalmára és főbb területeire lásd: Verebélyi 1998.

¹³ Mivel a hazai szokáskutatás kritikai tudománytörténete mindmáig megíratlan, ezen a téren mi sem adhatunk összefoglalást és nem is tudunk hasonlókra utalni. Fontos megjegyzéseket tartalmaz ebből a szempontból: Verebélyi 2005. Az erdélyi kutatások terén – magyarországi kitekintéssel – eligazít: Pozsony 2006.

narratív (és így a kutató által konstruált) leírason túl azonban nagyon kevés olyan tanulmány született, amely teoretikus irányultságú rendszerezést adott volna. Jól jellemzi e helyzetet, hogy noha az emberi élet fordulóinak bemutatása terén több mint egy évszázada adott keretet jelenthet az átmeneti rítusok elmélete (Arnold van Gennep), ám ezt nálunk következetesen és értően nagyon kevesen használták fel.¹⁴ Az 1980-as évektől kezdve ugyan elhangoztak kósza ötletek a szokáskutatás elméleti horizontjának tágítására vonatkozóan, ám ezek hazai propagálói sajnos nem igazán éltek a teóriák konkrét monografikus anyaggyűjtésen történő alkalmazásával.¹⁵ Az elmúlt években megjelent, hasonló célzatú összefoglalások¹⁶ némiképp enyhítik e hiányt, a kérdés csak az, hogy mennyiben befolyásolják a kutatások további alakulását és az adatok interpretálásának eddigi gyakorlatát. Amit már biztosan adatolhatunk, az a szokás fogalmának kitágítására tett törekvések eredményessége: mára már nem csupán az ünnepek és rítusok vizsgálata a cél, hanem legalább annyira a *mindennapi sztereotip viselkedések* is a kutatás tárgyát képezik. A *hétköznapi szokáscselekvések* (gesztusok, illemszabályok, erkölcsi magatartásformák, nemi élet, tisztálkodás stb.) aspektusai a társadalomnéprajz és a szokáskutatás közös, még sok vizsgálati lehetőséget magában rejtő terepének jelentik.¹⁷

Ami a népszokások történeti vizsgálatát illeti, ezen a téren – a népi kultúra más területeihez hasonlóan – szintén nagyon régi érdeklődést tapasztalhatunk. Bizonyos rítusok történeti rétegeinek kimutatása sokáig elválaszthatatlan volt a magyar „ősvallás” kutatási hagyományától.¹⁸ Általában véve elmondható, hogy a 20. század közepéig a történeti szokáskutatásban is az *eredetkérdések* boncolgatásának vágya uralkodott.¹⁹ Melyek azok a rítuselemek, amelyek a magyarság „keleti hozadékának”, honfoglalás előtti reliktumának tekinthetők? A kérdésfeltevés és a szemlélet alapvető hátulütője, hogy úgy tekint a 19–20. századi magyar parasztság kultúrájára, mint amelynek hiedelem- és szokásvilágában, népköltészetében és népművészetében „pogány kori hagyományaink” változatlan és őseredeti állapotukban fellelhetők és (elsősorban rokonnépi néprajzi analógiák alapján) azonosíthatók. Sokáig ez a mérően történetietlen hozzáállás jellemezte általában a folklór (és azon belül a szokások) diakrón vizsgálatát. Az utóbbi, valamivel több mint fél évszázadban a történeti szokáskutatás figyelme az európai középkor és kora újkor kézzel fogható hazai adatai felé fordult. Dömötör Tekla a színjátékszerű szokásokkal kapcsolatba hozható naptári ünnepek hazai

¹⁴ Ezt a tényt nem lehet csupán annak a szomorú körülménynek betudni, hogy az eredetileg 1909-ben megjelent klasszikus munka magyar nyelvű kiadására jóformán egy évszázadot kellett várni: Gennep 2007. A hazai szokáskutatásban Balázs Lajos csíkszentdomokosi monográfiáit szokás kiemelni, amelyek következetesen, konkrét anyagelemzés során alkalmazták az átmeneti rítusok elméletét. Az elmélet hazai recepciótörténetéről lásd: Voigt 2004: 150–151.

¹⁵ Vö. Niedermüller 1981, 1987.

¹⁶ Verebélyi 2005; Pozsony 2006.

¹⁷ Vajda 1988; Veres 1984; Jávor 2000; Juhász 2006.

¹⁸ A magyar „ősvallás” kutatásáról összefoglalóan: Kósa 2001: 55–60; Voigt 2003.

¹⁹ Ez a körülmény nem speciálisan magyar jelenség. Párhuzamaira lásd például a német szokáskutatók ősi germán hagyományokat kereső attitűdjét, amellyel szemben a „müncheni iskola” képviselői éles ellenvéleményt fogalmaztak meg: Hartinger 1992.

adatainak teljes körű összegyűjtésére vállalkozott a középkortól a 19. századig tartó időszak vonatkozásában.²⁰ Számára már korántsem az eredetkérdések, hanem sokkal inkább a szokások hazai változásai kerültek a középpontba. Monográfiájának egyik árnyoldala, hogy áttekintésében kizárólag a *világi* népszokásokra koncentrált, élesen és mesterségesen elválasztva azokat az *egyházi* vonatkozásoktól. Szerencsére utóbbiak kapcsán Bálint Sándor magisztrális munkája hamarosan pótolta a hiányosságokat.²¹ Mindkét nagy formátumú hazai kutatónk összefoglalására jellemző, hogy adataik csupán az év ünnepeire koncentrálnak, és szinte kivétel nélkül másodközlésből, már kiadott forrásokból származnak. Levéltári kutatásokat a szokásokkal kapcsolatban nálunk évtizedeken keresztül jobbra csak Schram Ferenc végzett, aki egyúttal a komplex (liturgiátörténeti, egyháztörténeti és történeti néprajzi) módszer egyik hazai előfutárának is tekinthető ezen a téren.²² Ötleteinek, témafelvetéseinek azonban sokáig nem akadt folytatója.²³ A hazai forrásfeltárás ennek következtében messze elmaradt a nyugat-európai előképektől, így például a szokáskutatást kimondottan preferáló német történeti-néprajzi irányzat, az ún. *müncheneri iskola* követőinek eredményeitől.²⁴ A következőkben nagyrészt e német kutatási tradíció alapelveinek figyelembe vételével foglalkozunk meg a történeti szokáskutatás forráskritikai alapelveit.

Mire irányuljon a történetiség a szokáskutatásban? Erre a kérdésre három síkon, az *időbeliség* (1.) szempontjából, *elméleti-tematikai* (2.) értelemben és *gyakorlati* (3.) szinten lehet válaszolni.

1. A kutatásnak nem általában a régmúlta vagy egyéb meghatározatlan, esetenként beláthatatlan időtávlatokra, hanem pontosan kijelölt és egzakt módon meghatározott korszakokra kell vonatkoznia. Az időhatárokat természetesen a forrásadottságok alakítják ki. Nem nagyon érdemes olyan korszakokkal foglalkozni, amelyekből nem maradtak fenn hiteles, korabeli írásos források (pl. honfoglalás kora). Középkori forrásaink bővítése nem reménytelen, ám kevésbé esélyes.²⁵ Sajnos a hazai forrásadottságok általában ritkán teszik lehetővé, hogy a népeletre vonatkozó történeti vizsgálatok már a késő középkortól (a 15. századtól) kezdődően kellő mélységű adatfeltárást eredményezzenek.²⁶ Sőt, az ország nagyobbik felén még a kora újkor első két évszázada sem kecsegtet nagyobb forrástömeggel, utóbbira jobbra csak a 18. századból számíthatunk. A 18. század vezető szerepét erősíti, hogy ezzel megelőzhetjük a néprajzi gyűjtések és leírások korát és könnyebben elkerülhető a néprajzi adatok

²⁰ Dömötör 1964.

²¹ Bálint 1973, 1977.

²² Schram 1957, 1967.

²³ Bárh 2005, 2008.

²⁴ Kramer 1989; Moser 1985; Götsch 2007; Bárh 2008: 290–291.

²⁵ Nem véletlen, hogy a késő középkori oklevelek alapján „sui generis történeti-néprajzi” módszerrel dolgozó Belényesi Márta jobbra agrártörténeti témákkal foglalkozott. Belényesi 2011.

²⁶ Arra, hogy a késő középkorból is kerülhetnek elő olyan új források, amelyek akár a hazai népi kultúra vizsgálatára is alkalmasak, a történész Erdélyi Gabriella legújabb könyve figyelmeztet: Erdélyi 2011.

visszavetítésének hibája. Ha a köztörténeti értelemben és a források tekintetében egyaránt védhető 19. század közepi (1848-49-es) korszakhatárt fogadjuk el, az elemzések már sok esetben kiegészülhetnek a század elejétől meginduló néprajzi leírások vonatkozó adataival. Ez általában előnyt jelent mindaddig, amíg nem ezeknek az adatoknak a reprojektálásával közelítünk a korábbi időszakhoz. Az új típusú történeti szokáskutatás ugyanis nem a néprajzi gyűjtések korát szeretné kibővíteni időben minél inkább visszafelé haladva, hanem *az adott történeti korszak cselekvő emberének mentális eszközkészletét* is szeretné értelmezni. Az 19. századi „néprajzi” leírások ráadásul sokszor magukon viselik a tudatos vagy öntudatlan konstrukció-jelleget, amely más folklórműfajok kapcsán is a folyamatos forráskritika és lehetséges újraértelmezés szükségességét követeli meg.²⁷

2. A kutatás során figyelembe kell venni a *szokás* fogalmának tisztázására irányuló teoretikus törekvések eredményeit. A szokáselmélet által kialakított, kibővített értelmű fogalmi háló bevezetése a történeti szokáskutatásba egyértelműen táguló horizontot eredményez. Immár történeti téren sem csupán az ünnepi események (jeles napok és átmeneti rítusok) képezik a kutatás tárgyát, hanem legalább ugyanannyira a hétköznapi szokások és azok társadalmi aspektusai is középpontban állnak. A fent említett szokáscselekvések, a jogi és erkölcsi aspektusok és viselkedési normák éppen azokhoz a struktúrákhoz közelítik a vizsgálatokat, amelyek a *mindennapi élet* fogalmával ragadhatók meg a legsikeresebben.²⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy az ünnepi szokásokhoz hasonlóan ezen a szinten sem választhatók el egymástól élesen a *népszokás/néphit/népi vallásosság/népi társadalom* (későbbi kutatói konstrukció mentén létrehozott és túlhangsúlyozott) dimenziói. A néprajztudomány említett térrésumai bizonyos értelemben éppen a történeti szokáskutatás keretében integrálhatók egymással, amennyiben utóbbi tárgyának a mindennapi élet komplex vizsgálatát jelöljük ki. Mivel mindenfajta jelenkor-centrikus elméleti osztályozás, definiálás és rendszerezés csak akkor állja meg a helyét, ha az a történeti anyagra is alkalmazható, ezért is van különösen szükség a nagyméretű *levéltári szokáskutatás* fellendítésére. Meggyőződésünk, hogy ezzel egyúttal végső soron az említett teoretikus tisztázások elvégzéséhez is hozzájárulhatunk.

3. Lássuk tehát, hogy gyakorlati értelemben miként képzelhető el a történeti szokáskutatás perspektívájának kibővítése! Értelemszerűen szükség van az eddigi kutatásokba bevont források körének kibővítésére. Mivel az év ünnepköreinek és részben az emberi élet fordulóinak szempontjából a korábban kiadott, általában narratív jellegű (és ilyen értelemben az etnográfiai leírások elődjének tekinthető) 18. századi vagy azt megelőző korszakokból származó, ritka források feldolgozása már megtörtént, bőven megérett az idő a nagy mennyiségű feltáratlan és feldolgozatlan, kora újkori levéltári anyag ilyen szempontú hasznosítására. Érthetetlen,

²⁷ Tanulságos kezdeményezés a 19. századi szokásleírások levéltári adatokkal való összevetésére és kritikájára: Balogh Jánosné Horváth Terézia 2005.

²⁸ A „mindennapi élet” rendkívül összetett és sokféleképpen értelmezhető fogalmáról: Niedermüller (szerk.) 1981; Gyáni 1999; Verebélyi 2005.

hogy a tudatos módszerességgel dolgozó, ám főként agrár-, település- és életmódtörténeti adatokat feltáró történeti néprajz hazai kibontakozásával párhuzamosan miért a fent említett Schram Ferenc volt szinte az egyetlen, aki hasonló módszerességgel, ugyanakkor egyértelmű *folklor* érdeklődéssel ült és dolgozott évtizedekig a hazai levéltárakban. Viszonylag rövid életútja ráadásul őt is kevés és jobbára eldugott helyeken megjelent összegzéshez juttatta el.²⁹ Nincs most terünk arra, hogy akárcsak futólag is számba vegyük a történeti szokáskutatás számára releváns kora újkori forrástípusokat,³⁰ a hasonló történeti-társadalmi szituáció miatt ezen a téren nyugodtan hivatkozhatunk viszont a német müncheni iskola ilyen jellegű áttekintéseire.³¹ Általánosságban megfogalmazható, hogy a kutatás érdeklődésére minden olyan forrás számot tarthat, amelyen keresztül a *mindennapi élet szokásszerűsége* megragadható. A források feldolgozásánál végleg le kell számolnunk a honi történeti néprajzban időnként még manapság is jelen lévő „csemegéző” jellegű adatnyerési technikával, amely a „néprajzi” adatok kontextus nélküli kiragadásában és pusztá közlésében merül ki. Az adott dokumentumtípus körültekintő értékelése mellett az adatok valódi értelmezéséhez szükség van a kontextuális források minél szélesebb körű bevonására és feldolgozására is. A felvázolt elmélyült és kiterjedt forrásfeltáráson alapuló történeti szokáskutatás értelemszerűen leginkább egy leszűkített, *lokális perspektívában* érvényesíthető, amely körülmény persze nem zárja ki a nagyobb területi kiterjedéssel dolgozó, kisebb résztémákra összpontosító áttekintések sikerességét sem.

*

Mindezen alapelvek felvázolása után tisztázzuk, hogy melyek azok a társtudományok, amelyek segítségével bővíthető, gazdagítható a megújuló történeti szokáskutatás módszertani szerszámosládája. Rövid (és korántsem teljes) szemlénk nem egy mellékes tiszteletkőr a manapság szinte „kötelező” *interdiszciplinaritás* jegyében, hanem a sokat emlegetett megújulás legfontosabb alapelemei közé tartozó, nélkülözhetetlen programpontot jelent.

a) A hazai néprajztudományban, különösen a folklorisztikában régi hagyománya van az *irodalomtörténet*tel történő együttműködésnek. A történeti szokáskutatás dramatikus hagyományokkal foglalkozó ága elválaszthatatlanul összefonódott a drámatörténeti kutatásokkal.³² A „népszokások költészete” témakör gyakorlatilag a népköltészeti szempontú irodalomtörténeti vizsgálatok oldalhajtásának tekinthető.³³ A nálunk elsősorban folkloristák és irodalomtörténészek együttműködésével, európai viszonylatban is kiemelkedő színvonalon kutatott 17–19. századi *közköltészet* központi tematikái között bizonyos szokások, szokáskörök igen

²⁹ Schram 1968, 1969.

³⁰ Az egyházi források ilyen jellegű áttekintését korábbi tanulmányunkban végeztük el: Bárh 2008.

³¹ Göttisch 2007 (további irodalommal).

³² Vö. Dömötör 1964.

³³ Vö. Dömötör 1974.

előkelő helyet foglalnak el. A lakodalom költészete vagy a kalendáris ünnepek adománykérő szokásainak rítusénekei kapcsán már többszörösen bebizonyosodott, hogy még a történeti fejlődés alapvonalai sem sejthetők meg a közköltészet ilyen szempontú vizsgálata nélkül.³⁴

b) Hasonlóképpen nem számít új felvetésnek tudományunkban a néprajz és a *jogtörténet* kapcsolatának szorosabbá tétele sem. A több mint fél évszázados törekvéseknek bőven vannak látványos eredményei.³⁵ Ezeken túlmenően a történeti szokáskutatásnak a jövőben még inkább törekednie kell arra, hogy a népi jogszokások kutatására fogékony jogtörténet eredményeit megismerje és felhasználja. E nélkül elképzelhetetlen a kora újkori mindennapi élet írott és főleg íratlan jogi aspektusainak megértése és értelmezése.

c) Nem okozunk meglepetést, ha a megújuló történeti szokáskutatás „szövetséges” diszciplinái között az *egyház- és liturgiátörténet* szerepét is előkelő helyen említjük. Közismert, hogy az említett tudományterületek hazai kibontakozását a 20. század második felében évtizedeken keresztül politikai-ideológiai tényezők nehezítették. Ennek következtében a század végén a nyugat-európai kutatásokhoz képest jelentős lemaradás volt tapasztalható a forrásfeltárás- és kiadás terén egyaránt. Nem véletlen, hogy nálunk éppen a „népélet” történetisége iránt érdeklődő néprajz „fedezett föl” több olyan fontos forrástípust, amelyeket máshol az említett diszciplinák képviselői a saját szempontjaik érvényesítésével emeltek be a humántudományi köztudatba. Példaként elég talán a protestáns presbiteri jegyzőkönyvekre³⁶ és a római katolikus *visitatio canonica* dokumentumaira³⁷, vagy a különféle szertartáskönyvek³⁸ forráscsoportjára utalni. A történeti szokáskutatás számára alapvető egyházi források köre a végtelenségig bővíthető.³⁹ Mivel a kora újkori Magyarországon a vallási dimenzió a gyökerekig áthatotta a mindennapi élet szinte valamennyi szegmensét, mára már nem képzelhető el a „vallásos” és „világi” vonatkozások erőszakolt kutatói szétválasztása. Ráadásul az eddigi vizsgálatok azt is bőségesen bizonyították, hogy sok olyan szokás(elem) esetében, amely a 19–20. században már „tisztán világi” szokásként jelentkezett, a korábbi évszázadokban egyházi behatás vagy gyakran egyházi eredet mutatható ki. A vallás kitüntetett szerepe az egyházak hasonló dominanciáját is predesztinálta a 19. század előtti Magyarországon, amely körülmény az *egyházi irányítás* beható vizsgálatának szükségességét erősíti. Utóbbi mellett szól, hogy olyan korszakokban, amikor a valódi „népélet” – közvetlen források híján – nem igazán ragadható meg, magára az egyházi (és világi) hatósági beavatkozásra, az irányítás tényezőire

³⁴ A gazdag irodalomból itt csak a vezető folklorista kutató monográfiáját említjük: Küllös 2004.

³⁵ Tárkány Szücs klasszikus áttekintése (1981) mellett a mostanában megélénkült érdeklődést demonstráló konferencia-kiadvány is feltétlenül említésre méltó: Mezey – Nagy (szerk.) 2009.

³⁶ Jávör 1971; Kósa 2003.

³⁷ Ezen téren többek között Tomisa Ilona úttörő szerepét kell kiemelnünk. Műveinek pontos hivatkozását és általában a vizitáció-kutatás kérdéseit lásd: Bárh 2005: 32–35. Legújabbban református egyházlátogatási jegyzőkönyvek forrásanyaga alapján egy kiváló elemzés látott napvilágot: Kiss 2011.

³⁸ Schram 1957; Bárh 2005: 20–29.

³⁹ Vö. Bárh 2008.

mégiscsak akadnak konkrét, kézzelfogható adataink. Ezeken keresztül – megfelelő forráskritikai megfontolások után – akár a mindennapi élet bizonyos aspektusai is visszatükrözethetők.⁴⁰

d) A történeti szokáskutatás alapvető irányultságából következően a legszorosabb együttműködés a *történettudomány* különféle irányjaival képzelhető el. A diszciplínák egymástól való éles elválasztása ezen a téren szinte lehetetlen.⁴¹ Hasonlóképpen problematikus, ha az egyes tudományterületek egymáshoz viszonyított alá- vagy fölérendeltségét kíséreljük meg pozícionálni. Nehéz lenne számba venni például a sokszor rendkívül tágan értelmezett *művelődéstörténet* és a történeti szokáskutatás érintkezési felületeinek sokaságát. Még akkor is így van ez, ha a falusi kultúra vizsgálata alapvetően nem tartozik e tudományterület érdeklődésének középpontjába. Hogy egy kiragadott példát említsünk, a középkori és kora újkori városi ünnepek és közösségi szokások feldolgozásai⁴² nélkül szinte értelmezhetetlenek a falusi (és mezővárosi) szokáseseményekről szóló (általában) szórványos adataink. A 18. századi magyarországi művelődéstörténet három évtizeddel ezelőtt megjelent áttekintése ugyanakkor – véleményünk szerint – még nem összegzés, csupán kiindulási alap a történeti szokáskutatás szempontjából.⁴³ A történeti aldiszciplínák közül kiragadhatnánk a *történeti demográfiát* is, amelynek az emberi élet fordulóihoz kötődő szokások története kapcsán már eddig is kiemelkedő szerep jutott.⁴⁴

A példák további sorolása helyett azonban a következőkben mindössze a Nyugat-Európában *új kultúrtörténetnek* (*new cultural history*) nevezett irányok jelentőségére hívjuk fel a figyelmet témánk vonatkozásban.⁴⁵ Az ide tartozó négy legfontosabb módszer és irányzat (mentalitástörténet, történeti antropológia, mikrotörténet, *Alltagsgeschichte*) hazai recepciójának már évtizedes története van, amelynek átfogó értékelésével még adós a magyar történettudomány.⁴⁶ A 21. század fiatal néprajzos és történész kutatói nemzedékei számára ezek az irányzatok már nem „gyanús divatok”, hanem alkalmazásra váró, megfontolandó módszertani elveket magukba foglaló áramlatok. Együttal túl vagyunk már azon is, hogy ezek bármelyikét egyedül üdvöztítő, kizárólagosan megváltó irányként kezeljük. A néprajztudomány

⁴⁰ Az efféle kérdésfeltevésre lásd: Bárh 2005, 2010.

⁴¹ Tanulságos ebből a szempontból, hogy a történész-etnográfus végzettségű és a történeti néprajz valamely irányát művelő kutatók gyakran saját magukkal kapcsolatban is egyfajta „kettős kutatói identitás” meglétéről beszélnek.

⁴² Például Zoltán 1963.

⁴³ Kosáry 1980. A szokáskutatás terén sajnos nem hozott igazán újat az ehhez kapcsolódó folklorisztikai és irodalomtörténeti tanulmánykötet sem: Hopp – Küllös – Voigt (szerk.) 1988.

⁴⁴ Lásd például Faragó 2000.

⁴⁵ Összefoglalóan: Burke (ed.) 2001; Burke 2004.

⁴⁶ Az egyes irányzatok leginkább arányos és összehangolt jellemzése magyarul egy társadalomtörténeti tankönyvben olvasható, ám a fejezetek szerzői itt is alig-alig térnek ki a magyarországi recepciótörténet értékelésére: Bódy – Ö. Kovács (szerk.) 2003.

történelmi vizsgálatainak a jövőben a korábbinál sokkal egyértelműbben és konstruktívabban kell reflektálnia az említett irányzatok szemléletére, módszertani újításaira és legfőképpen eredményeire. Fontos, hogy ez a reflexió ne csupán az európai historiográfiai trendek ismertető jellegű közvetítésében merüljön ki, hanem immár konkrét, valóban interdiszciplináris *eset-tanulmányok*on keresztül érzékeltessük azok alkalmazásának lehetőségeit és esetleges korlátait.⁴⁷ Ehhez kiváló és rendkívül inspiráló ötleteket kapunk az európai történettudomány utóbbi évtizedeinek könyvterméséből, amelyeken keresztül például eddig soha nem tapasztalt mértékben jutottunk közel egy 14. századi dél-francia eretnek falu gesztusaihoz, szerelmi életéhez és a túlvilági életéről alkotott mentális struktúráihoz; testközelből ismerhettük meg egy 16. századi friuli molnár sajátos világképét; vagy beleláthattunk egy 17. századi hesseni porta lakóinak életstratégiáiba – hogy három közismert és immár évtizedek óta magyarul is olvasható munkát említsünk.⁴⁸ Nem véletlen azonban a három kiemelt példa: mindhárom könyvet céhbeli történész írta, olyan történész, aki a történelmi cselekvő ember megismerését tűzte ki célul, méghozzá úgy, hogy e megismerés alanyát a korábbi történelmi kutatásokban ilyen szempontból alig-alig vizsgált alsó társadalmi néprétegekből (falusi társadalom) választotta ki. Nyilván nem igényel hosszas magyarázatot e tudatos kiválasztás iránya és a néprajzi szemlélet elválaszthatatlan kapcsolata. Nincs itt terünk arra, hogy az új kultúrtörténet hazai recepciótörténetét ismertessük, témánk szempontjából azonban kétségtelenül leszögezhető: a magyar történettudományban lassan és marginális pozícióban végbement antropológiai fordulat egyelőre nem hozott változást a *népi kultúra* történelmi vizsgálatát illetően. Utóbbi – miként az korábban is jellemző volt – jobbra a néprajztudomány történelmi irányai számára fenntartott térenként kezelődik. Ez a körülmény hatalmas lehetőségeket teremt a megújuló történelmi szokáskutatás számára, amely felvértezve a régi és új történetírói irányzatok fegyvertárával, a társtudományokkal karöltve a falusi mindennapi élet olyan történelmi szegmenseit tárhatja föl, amely egyelőre kívül esik a jelenlegi történészi érdeklődés szemhatárán. A történetiség hangsúlyozása ugyanakkor éppen azért nem jelent beolvadást a történettudományba, mert változatlanul hihetünk a *néprajzi látásmód* (képzettség és szemlélet) megkülönböztető erejében.⁴⁹

*

Fenti gondolataink papírra vetését részben a tudománypolitikai pozicionálás, részben a jövőbe mutató perspektívák felvázolásának szándéka motiválta. Az általunk kiemelten tárgyalt kutatási terület elméleti és gyakorlati értelemben is magában rejtje a megújulás lehetőségét. Utóbbira persze csak akkor kerülhet sor, ha az elméleti jellegű megközelítés együtt jelentkezik egy szigorú, hagyományos értelemben vett filológiai forrásfeltárással és értelmezéssel.

⁴⁷ Erre nyújt kiváló példát: Sz. Kristóf 2003. A történelmi antropológia és a történelmi szokáskutatás eredményeit ötvözi: Kiss 2011.

⁴⁸ Le Roy Ladurie 1997; Ginzburg 1991; Imhof 1992.

⁴⁹ Legújabbban a német néprajztudományban feszegetik ismét az „etnográfiai” látásmód és a levéltári munka összekapcsolásának lehetőségeit: Fenske 2007; Wietschorke 2010.

A történeti szokáskutatás jelenlegi helyzetének és jövőbeni lehetőségeinek felvillantása szándékaink szerint a címben szereplő probléma aktualizálásához is hozzájárult. „Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?” – kérdezte több mint ötven évvel ezelőtt Vargyas Lajos. Ez a kérdés azért jó, mert szinte mindig aktuális: újra és újra helyzetmeghatározásra, tudományos önreflexióra késztet bennünket.

Bárth Dániel

Hivatkozott irodalom

- Balogh Jánosné Horváth Terézia 2005: *A püünkösdi király Csepregen és Jókainál*. Csepreg.
- Barabás Jenő 1961: A néprajzi kutatások és az írásos források. *Ethnographia* 72. 135–146.
- Barabás Jenő 1964: *Békés megye néprajza a XVIII. században*. Gyula.
- Bálint Sándor 1973: *Karácsony, húsvét, püünkösdi. A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*. Budapest.
- Bálint Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és a jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából*. I–II. Budapest.
- Bárth Dániel 2005: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. (Szövegek és elemzések 1.) Budapest.
- Bárth Dániel 2008: Egyházi források a történeti szokáskutatás szolgálatában. In: Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. (Documentatio Ethnographica 23.) Budapest, 290–300.
- Bárth Dániel 2010: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Budapest.
- Belényesi Márta 2011: *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből*. I. Budapest.
- Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) 2003: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest.
- Burke, Peter 2004: *What is Cultural History?* Cambridge.
- Burke, Peter (ed.) 2001: *New Perspectives on Historical Writing*. Second edition. Cambridge.
- Dömötör Tekla 1964: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest.
- Dömötör Tekla 1974: *A népszokások költészete*. Budapest.
- Erdélyi Gabriella 2011: *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*. Budapest.
- Faragó Tamás 2000: Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 393–483.
- Fenske, Michaela 2007: Mikro-, makro-, agency. Történeti néprajz mint kulturális antropológiai praxis. *Tabula* 10. 195–219.
- Filep Antal – Égető Melinda (szerk.) 1989: *Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból*. (Documentatio Ethnographica 13.) Budapest.

- Fülemile Ágnes – Kiss Réka (szerk.) 2008: *Történeti forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* (Documentatio Ethnographica 23.) Budapest.
- Gennep, Arnold van 1997: *Átmeneti rítusok.* Budapest.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe.* Budapest.
- Göttsch, Silke 2007: Archivalische Quellen und die Möglichkeiten ihrer Auswertung. In: Göttsch, Silke – Lehmann, Albrecht (Hg.): *Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie.* Zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin, 15–32.
- Gyáni Gábor 1999: A mindennapi élet mint kutatási probléma. In: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Budapest, 11–22.
- Hartinger, Walter 1992: *Religion und Brauch.* Darmstadt.
- Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos (szerk.) 1988: *A megváltozott hagyomány. Folklór, irodalom, művelődés a XVIII. században.* Budapest.
- Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Budapest.
- Jávor Kata 1971: *Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv néprajzi tanulságai.* Népi kultúra – Népi társadalom V–VI. 71–103.
- Jávor Kata 2000: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom.* Budapest, 601–692.
- Juhász Katalin 2006: *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században.* Budapest.
- Kiss Réka 2011: *Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében.* Budapest.
- Kosáry Domokos 1980: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest.
- Kósa László 2001: *A magyar néprajz tudománytörténete.* Második, javított, bővített kiadás. Budapest.
- Kósa László 2003: Egy alföldi mezőváros (Gyula) református presbitériuma a 19. században. *Ethnographia* 114. 1–42.
- Kramer, Karl-Sigismund 1989: *Beschreibung des Volkslebens. Zur Entwicklung der „Münchener Schule”.* München.
- Sz. Kristóf Ildikó 2003: *A gulyások, a szentek és a bor. Egy 18. század végi istenkáromlás „sűrű” története.* Népi kultúra – Népi társadalom XXI. 165–194.
- Küllös Imola 2004: *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata.* Budapest.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1997: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324).* Budapest.
- Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.) 2009: *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* Budapest.

- Moser, Hans 1985: *Volksbräuche im geschichtlichen Wandel. Ergebnisse aus fünfzig Jahren volkskundlicher Quellenforschung*. München.
- Niedermüller Péter 1981: A szokáskutatás szemiotikai aspektusai. In: *Előmunkálatok a Magyarországi Néprajzhoz* 9. Budapest, 177–200.
- Niedermüller Péter 1987: *Irányzatok és módszerek a néprajzi szokáskutatásban*. Népi kultúra – Népi társadalom XIV. 291–315.
- Niedermüller Péter (szerk.) 1981: *Folklór és mindennapi élet*. (Folklór, társadalom, művészet 7.) Budapest.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Paládi-Kovács Attila 2002: *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok*. Debrecen.
- Paládi-Kovács Attila 2009: Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai*. Budapest, 11–38.
- Paládi-Kovács Attila (főszerk.) 1993: *Népi kultúra Magyarországon a 18. században*. Népi kultúra – Népi társadalom XVII. Budapest.
- Pozsony Ferenc 2006: *Erdélyi népszokások*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár.
- Schram Ferenc 1957: Agendáink néprajzi vonatkozásai. *Ethnographia* 68. 133–142.
- Schram Ferenc 1967: A levéltárak jelentősége a népszokás-kutatásban. *Levéltári Szemle* 1. sz. 163–208.
- Schram Ferenc 1968: Kiskisbérmező megye történeti néprajza (1686–1848). *Levéltári Szemle* 3. sz. 657–719.
- Schram Ferenc 1969: Vác népének szellemi kultúrája 1686 és 1848 között. *Levéltári Szemle* 3. sz. 627–681.
- Szilágyi Miklós 1966: *Adatok a Nagykovács XVIII. századi néprajzához*. Szolnok.
- Tátrányi Szűcs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Vajda Mária 1988: *Hol a világ közepe? Paraszttudományok a szerelemről*. Kecskemét.
- Vargyas Lajos 1961: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* 43. 5–20.
- Verebélyi Kincső 1998: Szokás. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Budapest, 400–439.
- Verebélyi Kincső 2005: *Szokásvilág*. (Studia folkloristica et ethnographica 46.) Debrecen.
- Voigt Vilmos 2003: *A magyar ősvalláskutatás kérdései*. (Vallástudományi tanulmányok 4.) Budapest.
- Voigt Vilmos 2004: *A vallási élmény története. Bevezetés a vallástudományba*. Budapest.
- Wietschorke, Jens 2010: Historische Ethnografie. Möglichkeiten und Grenzen eines Konzepts. *Zeitschrift für Volkskunde* 106. 197–224.
- Zoltán József 1963: *A barokk Pest-Buda élete. Ünnepek, szórakozások, szokások*. Budapest.

Széll Kálmán és a Dunántúli Közművelődési Egyesület*

A magyarországi közművelődési egyesületek fénykora a dualista korszakra tehető. Jóllehet már a reformkori nemzeti ébredés megfogalmazta legfontosabb céljait, a közművelődési egyesületek igazán látványos szerepet az 1880-as évektől játszottak Magyarországon. Érdekes, bár nem is annyira meglepő módon, az ösztönzést egy külföldi impulzus adta. 1881-ben alakult meg Berlinben az *Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande*. Ez a szervezet a külföldi németiség nemzeti identitásának megőrzését kívánta segíteni, és mivel agitációja már 1882-ben jórészt Magyarország ellen irányult, tevékenysége nagy visszhangot váltott ki a magyar sajtóban, sőt, a *Schulvereinnel* kapcsolatos viták hamarosan a képviselőházban is fontos szerepet kaptak.¹

A *Schulverein* elsősorban az erdélyi szászok vélt vagy valós sérelmeiből indult ki, akik a megelőző évtizedben veszítették el százados múltra visszatekintő közigazgatási autonómiájukat, s a megyerendezés során betagolták őket a modern magyar állam egyenlősítő vármegyerendszerébe. A Tisza Kálmán-kormány állam- és nemzetépítő tevékenysége óhatatlanul kivívta maga ellen az öntudatosabb nemzetiségi elitek haragját, hiszen a magyar nemzetállami koncepció nem tűrt meg párhuzamos nemzeti entitásokat az állam területén. Mint ismeretes, a korabeli európai liberális nacionalizmus a nemzeteket jórészt az állami keretekkel összefüggésben határozta meg, és a területi autonómia ritkaságszámba ment: nem fért össze a korszak elveivel, és a gyakorlatban se nagyon volt olyan európai nemzeti kisebbség, mely a területi autonómia kivívásához szükséges politikai erővel rendelkezett volna. A magyar nacionalizmus tehát elsősorban ezekhez a korabeli európai trendekhez kapcsolódva fogalmazta meg a maga nemzet-koncepcióját, és számolta föl tudatosan a középkori eredetű területi autonómiákat, mint az egységes jogrendszerbe nem illeszkedő igazgatási formákat, függetlenül azok eredetétől. Így szűnt meg a 19. században is még valós etnikai különállást takaró Királyföld, vagy az eredeti etnikai jellegzetességeit már elvesztő Jászság vagy Kunság különállása a közigazgatási reformok idejében. Mindazonáltal az erdélyi szászok saját jogaik súlyos sérelmét látták a folyamatban, és tiltakozásukhoz felhasználták (az intenzív protestáns kulturális érintkezéseknek is köszönhető) nemzetközi kapcsolataikat is. Ezt azután a magyar politikai elit döntő többsége azon az alapon utasította vissza, hogy az nem más, mint beavatkozás a magyar belügyekbe.

Igen érdekes azonban egy másik magyar reakció is. A magyar politikai elit úgy gondolta, hogy a hazai németiség hazájához hűséges, és a magyar politikai nemzet keretei között

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 105466. számú, *Állam és társadalom viszonya a 19. századi magyar politikai kultúrában* című kutatási projekt keretei között készült.

¹ Müller (szerk.) 2005: 114, 38. jegyzet.

legfeljebb bizonyos kulturális és nyelvi sajátosságait kívánja megőrizni, amit – szerintük – a magyar állam nem is veszélyeztetett soha. Ennek bizonyítására szívesen felemlítették, hogy számos hazai német közösség is tiltakozott a magyar belügyekbe avatkozó németországi akciókkal szemben.² A végeredményben nem túlságosan hatékony *Schulverein*-akciókkal szembeni igen heves magyar tiltakozás megmutatta a magyar nacionalista elit félelmeit és bizonytalanságát is, és rádőbentette őket arra, hogy a magyar nemzetállam kialakításához vezető út korántsem olyan könnyű, mint remélték. Mivel léteznek komolyabb ellenérdekelte csoportok, a soknemzetiségű ország magyar nemzeti állammá alakítása nem biztos, hogy eldöntött tény, visszafordíthatatlan folyamat. Mindez többeket arra ösztönzött, hogy gondolják át a kiegyezés óta követett nemzetiségi politika helyességét, és gondolkodjanak el a megválasztott eszközök hatékonyságán.

A közművelődési egyesületek alakítása a nyolcvanas évek egyik jellegzetes magyar társadalmi mozgalma volt. A helyi szervezetek számának növekedése mellett ugyanakkor sokkal látványosabb volt az olyan nagyobb, regionális szervezetek létrejötte, mint a Felvidéki Magyar Közművelődési Egylet 1883-as vagy az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület 1885-ös megalakulása. Ezek az egyesületek már az országos politikai elit aktív részvételével kezdték meg működésüket,³ és így sokkal nagyobb visszhangot váltottak ki. Bár az egyesületek hivatalos dokumentumaikban, így alapszabályaikban is a magyar kultúra terjesztését, a lakosság kulturális színvonalának emelését fogalmazták meg legfontosabb céljaik között, a korszak viszonyai között ez is konfliktusokhoz vezethetett a nemzetiségekkel. A magyar kultúra terjesztése ugyanis a magyar államnyelv terjesztését is jelentette, például az egyesületek költségén működtetett iskolák, óvodák révén.⁴ Igaz, ez nem jelentette a nem magyar oktatási rendszer elleni támadást, csak újabb lehetőséget nyújtott a magyar állampolgároknak az államnyelv elsajátítására, amit a magyar politikai elit kifejezetten szorgalmazott, s 1879-től valamennyi iskolában törvény írta elő a magyar nyelv oktatását. (Ami természetesen nem jelentette azt, hogy a magyar tan nyelv vált volna általánossá; a magyar csak kötelező tantárgy lett.) Ahogy a kormánypárti napilap, a *Nemzet* vezércikkírója fogalmazott, az nem erőszakos magyarosítás, ha az elemi iskolában megtanítják mindenkinek az államnyelvet, mert „nem lehet a genetikus nemzetiséget a növendék lelkéből kitépni, hiszen az iskolából visszatér a családba, de vissza fog kerülni ezentul a legtöbb helyen – mint

² Pl. a szepesi német családból származó magyar nacionalista országgyűlési képviselő, Herman Ottó érvelt ezzel 1882. április 29-i beszédében. (Képviselőházi Napló 1881: IV. 71–72. Idézi: Szabadfalvi 1996: 170–171.)

³ Az elsősorban arisztokratákat tömörítő Nemzeti Casino tagjai pl. jelentős összegeket fizetve támogatták az EMKE-t. A legnagyobb összeggel Károlyi István gróf, a kor ismert közéleti alakja járult hozzá az EMKE működéséhez: ezer forintot fizetett. (*Nemzet*, 1885. május 10., vasárnap, reggeli kiadás. IV. évi folyam, 965. (128.) szám, 1.)

⁴ Pl. a FEMKE 1884-ben jóváhagyott alapszabályai úgy fogalmaztak, hogy az egyesület célja az Északnyugat-Magyarországon élő „nem-magyar ajkú lakosságot a magyar szellemben fentartani és nevelni, s a magyar nyelvnek mint az állam nyelvének ismeretét terjesztetni.” (A Felvidéki magyar közművelődési egyesület alapszabályai 1884: 3. §.)

olyan, kinek lelke magyar hazafias szellemmel lesz tele – s bírásával hazája nyelvének, melyre a családnak a községgel s az állammal való ezer érintkezésnél fogva elengedhetetlen szüksége van.”⁵

Beksics Gusztáv⁶ (1847–1906), a kormánypárt egyik vezető publicistája, a liberális nacionalizmus talán legjellegzetesebb dualizmus kori alakja vált a közművelődési egyesületek egyik leglelkesebb népszerűsítőjévé. Egy vezércikkében azt panaszolta, hogy a fogyatkozó erdélyi magyarok társadalmilag nem tudják uralni Erdélyt, ezért szükség van sok közművelődési egyesületre, de persze a Királyhágón innen is. Felvetette emellett a Székelyföld iparosítását és általában utalt a relatíve túlnépesedett vidéken élő székelyek széttelepítéséről Erdélyben, mert meglátása szerint csak ők képesek megtartani Erdélyt⁷ – nyilván nem teljesen függetlenül attól, hogy épp egy székelyföldi választókerület országgyűlési képviselője volt. Egy másik írásában, liberális meggyőződéséből is következően elismerte, hogy társadalmi akciókra is szükség van a magyar nemzeti eszme győzelméhez. Az állam nem tehet meg bármit, hiszen nem a nemzetiségek erőszakos elnyomásáról van szó. Az állam lecsap az államellenes mozgalmakra, végrehajtja a magyar nyelv oktatásáról szóló törvényt, és mivel a magyarosodás elsősorban a városokban tapasztalható, úgy kell kormányozni, hogy a városok erősödjenek – hirdette meg a szerinte helyes kormányzati irányt. A sürgető feladat azonban most az, hogy a nemzetiségi vidéken is meg kell szervezni a társadalmat, éspedig közművelődési egyletek segítségével.⁸

Egy másik vezércikkében az aprólékos, rendszeres munka szükségességét, a hazafias áldozatkészség fokozatos növelését sürgette, és kijelölte azokat a kereteket, amelyekről a közművelődési egyesületek működésének sikerét remélte. „A vezetőknek el kell tanulniok a német *Schulverein* apró és nagy műveleteit, fogásait.”⁹ Négy főegyesületre van szükség: Erdélyben, Észak-Magyarországban, a délvídeken és a Dunán túl. Kisebb-nagyobb egyesületek már mind a négy országrészben léteznek, de ezek helyiek és nem az egész országra kiterjedők. De mert már léteznek, ép azért belőlük kell megcsinálni a nagyobb missziójú egyesületet. Mikor azután mind a négy megalakult, akkor központilag kell szervezni az egyesületeket. Mindegyik önálló egész maradhat; sőt bizonyos vidéki jelleget egyiknek sem szabad nélkülöznie; de a központi organismusra az actio egységessége miatt szükség van.”¹⁰

Beksics egy másik cikkében még nyíltabban ismerte el, hogy a magyar egyesületeket „el-lenségeink” mintájára kell megalakítani: „Tanultuk a német *Schulvereint*ől, mely belügyeinkbe

⁵ Plachy Bertalan vezércikke a FEMKE trencsényi, harmadik közgyűléséről. *Nemzet*, 1885. június 1., hétfő, esti kiadás, IV. évf., 986. (149.) szám, 1.

⁶ Beksicsről a legmodernebb életrajz: Müller (szerk.) 2005.

⁷ Beksics Gusztáv: Erdély és a magyarság. *Pesti Hírlap*, 1885. január 7., szerda, VII. évf., 7. (2165.) szám, 1–2.

⁸ Beksics Gusztáv: Közművelődési egyletek. *Pesti Hírlap*, 1885. január 9., péntek, VII. évf., 9. (2167.) szám, 1–2.

⁹ Ez a felfogás azután más szinteken is jelentkezett: a Vas megyei szabadelvű párt közlönye is azért mutatta be olvasóinak a *Schulvereinek* működését, hogy a magyarok kövessék az eredményes példát. (Nemzeti kultúra. *Vas megyei Lapok*, 1891. február 12., XXV. évf., 13. szám, 1–2.)

¹⁰ *Nemzet*, 1885. július 13., hétfő, reggeli kiadás, IV. évf., 1027. (190.) szám, 1.

avatkozott, mely a német társadalmat szervezett egységgé alakította [...] Tanultuk a románoktól, akik társaságot és bankot hoztak létre, hogy Erdélyben előmozdítsák a románság terjeszkedését. Tanultuk az orosz pánszláv társaságtól, mely [...] államot képez az államban s félhivatalos kormányt a hivatalos kormány mellett. Amely a nem hivatalos Oroszországgal mögötte egyengeti a hivatalos Oroszország útját. Amelyet az orosz kormány akárhányszor desavouál, de mindig céljaira használ. Tanultuk a tótoktól, szerbekről, s a zágrábi délszláv akadémiától.”

A kissé kombattáns szöveg, mely az EMKE megalakulására a magyar ököl visszacsapásának metaforáját is használta, rávilágít arra, hogy a modern nacionalizmusok korában a nemzetépítés társadalmiasító szakaszába érkezett nemzeti mozgalmak egymás ellenében igyekeztek mozgósítani saját etnikai hátterüket, s a romantikus nemzethalál-víziót modernebb rémképek: az asszimiláció, a beolvadás félelmei váltották fel, hasonló motivációs bázisként szolgálva.¹¹

A sajtókampány hatására a FEMKE igazgató választmánya 1885. július 30-án úgy döntött, levélben fordul az Országos Magyar Iskolaegyesülethez, és felkérték a már működő közművelődési egyesületek országos kongresszusának összehívásával kapcsolatos teendők elvégzésére, hogy arra még az abban az évben Budapesten megrendezett országos kiállítás időtartama alatt sor kerülhessen.¹²

A Gerlóczy Károly budapesti polgármester vezetése alatt működő egyesület elsősorban a főváros magyar nemzeti szellemű kultúrájának kialakítását érezte fő feladatának a közélet minden területén, hiszen bár Budapest magyarrá válása visszafordíthatatlanná vált, még így is tízezerrel éltek itt olyanok, akik nem tudtak magyarul. Az 1884-től működő egyesület pártoktól függetlenül és – Gerlóczy egy 1891-es beszéde szerint legalábbis – visszafogottan és a nem magyar ajkú honpolgárok jogainak tiszteletben tartása mellett fejtette ki működését.¹³ Ebben igyekezett tagjainak társadalmi befolyását is kihasználni, ami egyúttal rámutat a hasonló egyesületek sikerének egyik kulcskérdésére is: ha sikerült egy ügynek megnyerni a helyi közösség legnagyobb tekintélyű embereit, akkor ők egyfajta divatot is tudtak teremteni, hiszen sokan követték, másolták őket. Az egyesület Budapest mellett a környező Pest megyei falvakra is kiterjesztette működését, és német ill. szlovák többségű településeken magyar óvodákat hoztak létre, de „csak oly szegény községekben léptünk fel alkotásainkkal, hol a kor- és nemzeti szellem szükségletitől ösztökélt nem magyar ajkú honpolgárság saját érdekeinek előmozdítása céljából önkényt kérte segélyünket és jótékonyágunkat” – jelentette

¹¹ *Pesti Hírlap*, 1885. július 31., péntek, VII. évf., 208. (2366.) szám, 1.

¹² Országos közművelődési szövetség. *Pesti Hírlap*, 1885. augusztus 1., szombat VII. évf., 209. (2367.) szám, melléklet, 1.

¹³ A sok bírálatot kiváltó magyarosítás helyett az önkéntes magyarosodás példája volt, amikor Neuschlosz Ödön és Marcell nagyiparosok azzal a megjegyzéssel fizették be esedékes tagdíjukat, hogy „ők maguk, mint elődeik, dacára a nehézségeknek, üzleti ügyeik vezetése közben mindég a magyar nyelvet használták.” (*Pesti Hírlap*, 1885. augusztus 3., hétfő, VII. évf., 211. (2369.) szám, 4.)

ki Gerlóczy egy 1891-es visszatekintő beszédében. Célkitűzéseik logikus következményeként állítva be mindezt: „arra kell törekednünk, hogy a magyar faj és nyelv felsőbbiségét önkényt elismerő szegény, nem magyar ajkú közösségek számára megadjuk a lehetőséget arra nézve, hogy gyermekeik megtanulhassák a magyart.” Amíg nem áll rendelkezésükre a tanulás lehetősége, addig nem is követelhetjük tőlük, hogy beszéljenek magyarul!¹⁴

Ugyanakkor a magyar közművelődési egyesületek megalakulásának hulláma az 1880-as évek közepén természetesen kiváltotta az ellenérdekelt nemzetiségi vezetők bírálatát is. Ők elsősorban attól tartottak, hogy a politikai támogatottsággal rendelkező társadalmi egyesületek komoly veszélyt jelentenek a nemzeti kisebbségek oktatási és kulturális intézményeire, és még nehezebbé válik Magyarország nem magyar lakosainak anyanyelvi művelődése. Úgy vélték, hogy a közművelődési egyesületekkel a magyar nacionalizmus konfrontatívabbá válik. Bár ezek az aggodalmak történelmi távlatból visszatekintve minden bizonnyal eltűntek voltak, a nemzetiségek kritikáját osztotta a magyar Mocsáry Lajos (1826–1916) is. Szerinte álságos és őszintétlen a közművelődési egyesületek működése, mert abból indul ki, hogy a nemzetiségek nem jó fiai a magyar hazának, és csak az lehet jó magyar hazafi, aki magyarrá válik, holott ez nem igaz. Ráadásul, tette hozzá, a névleges célt, a kultúra terjesztését nem lehet hatékonyan megvalósítani az egyesületek révén. Kifejezetten határozottan támadta azt a Szatmár megyében fölmerült ötletet, hogy az egyes törvényhatóságok vessenek ki 1%-os pótdót a közművelődési egyesületek céljaira, hiszen ez Mocsáry szerint nem jelentene mást, mint a nemzetiségek elmagyarosítását a saját pénzükön.¹⁵ A korabeli valósághoz igazodva az 1879-es törvény módosítását javasolta, mert teljesen fölösleges mindenkit magyarul megtanítani, hiszen a lakosság alig 1–2%-ának van rá szüksége, tudniillik kb. ennyien akarnak állami tisztviselők lenni, de a tapasztalatok azt mutatták, hogy ők korábban is megtalálták a módját a magyar nyelv elsajátításának. Lehet, hogy a városokban van igény a magyar nyelv oktatására, de a falvakban ez mesterséges és ezért eredménytelen próbálkozás, a magyar nyelvet fakultatív tárgyként kellene csak oktatni – vélekedett.¹⁶

A nemzetiségi kérdést szélesebb összefüggéseibe helyezve óvatosan még pártja, a Függetlenségi Párt példaképével, Kossuth Lajossal is vitába szállt. A „turini remete” ugyanis egy hírlapi cikkében kárhoztatta a magyarországi nemzetiségek nemzeti aspirációit, vagyis önállósodási törekvéseit, amit ő honárulásként bélyegzett meg. Mocsáry elismerte, hogy lehetnek, sőt, vannak is honárulók a nemzetiségi vezetők között, de szerinte ez csak egy kisebbség, és ha a magyar állam megadná a nemzetiségeknek mindazon jogokat, melyek szükségesek saját nemzeti kultúrájuk szabad kifejtéséhez, akkor ezek a csoportok teljesen el fognak jelentéktelenedni.¹⁷ Mocsáry bírálta Tisza Kálmán miniszterelnököt, aki szerinte népszerűsége növelése reményében komoly engedményeket tett a magyar sovinizmusnak. Az ellenzéki politikus szerint ugyanis az államnak az egyes etnikai csoportok közötti semlegességre

¹⁴ Gerlóczy 1892; az idézetek: 6. és 12.

¹⁵ Mocsáry 1886: 3–11.

¹⁶ Mocsáry 1886: 12–20.

¹⁷ Mocsáry 1886: 32–35.

kell törekednie az 1868-as nemzetiségi törvény betartásával, szükség esetén további engedmények garantálásával.¹⁸ A függetlenségi politikus szerint a nemzetiségekkel szembeni gyanakvás és az ebből fakadó erőszakos – ám eleve kudarcra ítélt – fellépés csak Bécsnek használ, mivel a szabadság ellenében a reakciót erősíti. Ezért Magyarország függetlensége nem vívható ki a nemzetiségekkel szembeni konfrontatív politikával.¹⁹

Mocsáry tehát általában bírálta a közművelődési egyesületeket, mint olyan társadalmi szervezeteket, melyek a magyarosítás szolgálatában állnak. Ugyanakkor ő is helyesnek látta volna, ha társadalmi akcióval segítik a valódi magyar közművelődést, és eredményeket érnek el például az arisztokrácia magyarrá válásában vagy a sajtóban elharapózó germanizmusok visszaszorításában.²⁰

A magyar közművelődési egyesületek működésében a kezdetektől megfigyelhető volt egyfajta kettősség, hiszen célkitűzéseikben egyfelől a magyarok saját kulturális életének magyarabbá tétele, azaz egyféle befelé magyarosítás, magyarosodás szerepelt, másfelől a magyar államnyelv terjesztése a nemzetiségek remélt magyarrá tétele, de legalábbis hazafiságuk megerősítése érdekében. A főleg az utóbbi miatt kiobbant viták szempontjából nagyon fontos volt, hogyan foglalt állást a közművelődési egyesületek kapcsán a magyarság számára akkoriban mérvadó két nagy tekintély, Kossuth Lajos és Ferenc József. Nos, Kossuth ezt a sürgőnyt küldte az alakuló közgyűlés résztvevőinek: „Erdély jobb keze hazánk. Minden talpalatnyi térrel, amit ott a magyarság elveszít, hazánk ezeréves magyar állami jellegének biztonsága csorbul. Hazafiúi irányban ellensúlyozni a magyarellenes állam bomlasztó bujtogatást, feltartani a magyarságot, visszaszerezni az elveszett tért, fejleszteni a magyar közművelődést, olyan önvédelem, melyet minden magyarnak támogatnia kellene. Levélben intézkedem, hogy alapító tagsági díj 100 frt. a közművelődési egyesületnek befizettség. Fogadják elnézéssel a hontalan magyar filléreit”.²¹ A heterogén birodalom élén álló Ferenc Józsefnek talán még nehezebb lehetett állást foglalni, mint a népek megbékélését szorgalmazó nagy emigránsnak. Amikor azonban Ferenc József egy hadgyakorlat alkalmából Kolozsvárra látogatott, az előtte hódoló küldöttségek között volt az EMKE is. Bethlen Gábor gróf elnök beszédére a király így felelt: „A közművelődés terjesztését és a valódi hazafiasság megszilárdítását minden nemzetiségnél nemes célnak tekintem s ha önök e cél felé törekedve szint oly buzgóan mint tapintatosan eljárnak, egyleti tevékenységüket mindenkor jóakaró meleg rokonszenvvel fogom kísérni.”²² Jellemző, hogy bár Ferenc József szavai kifejezetten kiegyensúlyozottak voltak, a magyar sajtó mégis úgy kommentálta azokat, hogy a királyi rokonszenv „el kell hogy némitson minden rosszakaratú rágalmat és agyarkodást. A király szava szankcionálta az erdélyi kultúregyletet”.²³

¹⁸ Mocsáry 1886: 38–43.

¹⁹ Mocsáry 1886: 50–58.

²⁰ Mocsáry 1886: 59–63.

²¹ Elbe 2012: 23.

²² Királyi nap Kolozsváron. *Budapesti Hírlap*, 1887. szeptember 24., szombat, VII. évf., 263. szám, 3–4.

²³ A király szavai. *Ellenzék*, 1887. szeptember 24., szombat, 8. évf., 217. szám, 1. Hasonló értelmezés:

Az 1880-as évek közepének nagy felbuzdulásakor létrejött vagy már régebb óta működő egyesületek országos együttműködésének kialakítása azonban nem sikerült olyan könnyen, ahogyan Beksicsék remélték. Az országos kongresszusra is csak 1887-ben tudtak sort keríteni, és az ennek kapcsán kirobbant sajtópolémia rámutatott az ország egyes vidékein működő közművelődési egyesületek különböző felfogására is.

A kiegyezés alapján működő liberális nacionalisták az állam egységes nemzeti szellemű kiépítését sürgették, és ennek érdekében a partikuláris érdekek és elavultnak bizonyult hagyományok megszüntetése jegyében támadták a megyei önkormányzatot, mely nem képes a magyar állameszmét szolgálni, sőt, egyes esetekben még az államellenes izgatások letörésére is alkalmatlan.²⁴ Ezzel szemben a Béccsel bizalmatlan 48-as ellenzék számára a magyar alkotmányos önállóság és szabadság egyik fontos garanciája volt a vármegye, illetve általában az államtól független társadalmi egyesületek önállósága. Féltek ugyanis attól, hogy a központosítás csak a kormányzat hatalmát növeli majd meg, márpedig a 67-es kormányok hazafiságában, a magyar nemzeti önállóság iránti elkötelezettségükben nem voltak bizonyosak, és így partikuláris érdekeiket és ellenzéki pártfelfogásukat hazafias köntösbe tudták öltöztetni.

Már az 1887. októberi fővárosi országos közművelődési kongresszust megelőzőn elkezdődött az egyesületek jövőjével kapcsolatos vita a sajtó hasábjain. Az egyik álláspont szerint a helyi egyesületek hatékony országos együttműködésére van szükség, mert ez biztosíthatja a célok egységesítését, a rendelkezésre álló források megfelelő csoportosítását. Hangsúlyozták, hogy nem szabad a közművelődési egyesületeket kizárólag magyarosító szervezetekként felfogni, hiszen a kultúra terjesztésére bizony a magyar etnikum is rászorul: „a mi az annyszor hangoztatott ’magyar kultúrával’ való hódítást illeti, ez csak akkor válik igazán lehetségessé, ha népünket az általános műveltség tekintetében legalább is olyan fokra emeljük, a hol most németajkú honfitársaink vannak.” A hatékony szövetkezés legfőbb akadályozóit az erdélyiekben látták, akiknek sikerült az erdélyi magyarság nehéz helyzete miatt országos rokonszenvet kiváltaniuk, s így viszonylag jelentős tökeerő áll mögöttük, melyet – sugalmazta a cikk – nem kívánnak megosztani az ország más területein működő társegyesületekkel.²⁵

Az erdélyi ellenzék központi orgánumában a neves függetlenségi politikus és újságíró, Bartha Miklós felelt a bírálatokra. Elutasította a *Pesti Hírlap* általánosító vádjait és konkrét problémákra irányította a figyelmet. Cikkében az önállóság mellett érvelt, mert szerinte nemhogy nem lenne hatékonyabb a szövetség működése, de energiákat és pénzt vonna el az egyes tagszervezetektől, melyek ráadásul sokkal jobban ismervén a helyi viszonyokat, jobban és lelkesebben tudnák ellátni a szükséges feladatokat. Öntudatosan hitet tett az EMKE önállósága mellett, és kijelentette, hogy semmit sem hajlandók átengedni a hatalmas erdélyi feladatok megoldására szánt erejükből, vagyonukból egy a helyi viszonyokkal nem is ismerős budapesti központ javára. Bartha meg is fogalmazta az EMKE tevékenységi körének

A románok kiábrándulása. *Budapesti Hírlap*, 1887. október 7., péntek, melléklet, 9.

²⁴ Pl.: Magyar állameszme. *Pesti Hírlap*, 1887. szeptember 8., csütörtök, IX. évf., (3124.) 246. szám, 1–2.

²⁵ A művelődési mozgalom. *Pesti Hírlap*, 1887. szeptember 19., hétfő, IX. évf., (3135.) 257. szám, 1–2.

lényegét: „Hatáskört foglalunk ott, a hová az államélet funkcionáriusai csak a közszabadság rovására léphetnének. A székhelyek keleti kivándorlását nyugat felé akarjuk terelni. Roskadózó egyházakat támogatunk, iskolákat segítyezünk, óvodákat építünk, telepítést eszközölünk, szunnyadó nemzeti öntudatot ébresztünk, jelszavainkat divattá emeljük, a társadalmi erőket egy pontra tereljük, őrszemeket állítunk minden veszélyes helyre, hálózatunk szövődékének rugalmas szálai minden zugba elhatolnak, tevékenységünk annyiféle, ahányféle a közélet nyilvánulása. Így reméljük mi e sok tekintetben veszni indult országrészt megmenteni a magyar állam részére.”²⁶

Az erdélyiek önállóságukat féltő álláspontját az ellenzéki *Egyetértés* is bírálta. Elismerték ugyan, hogy ha igazak volnának Bartha félelmei, és az országos kongresszus valóban rá akarna telepedni az egyetlen komoly közművelődési egyesületre, az erdélyire, akkor jogos volna az erdélyiek óvatossága, de egy még össze sem ült kongresszus esetében inkább az „erdélyi szeparatizmus vidékies féltékenységről” van szó.²⁷

Bartha cikkére válaszul a *Pesti Hírlap* békítő hangnemben felelt, jelezve, hogy senki sem kívánja az EMKE önállóságát csorbítani, és az országos kongresszus szervezői is mind azt szeretnék, ha nemhogy nem csökkenne az erdélyi egyesület önállósága, de fokozni tudnák munkájuk eredményességét. A cikk hangsúlyozta azonban, hogy ha Erdélyben talán nem is, de más vidékeken, pl. Máramarosban vagy Krassó–Szörényben igenis szükség lenne az országos központ segítségére, és kérte az erdélyieket, hogy ne feledkezzenek meg arról, hogy más országrészek is van jócskán feladat.²⁸

Az október 8-án a pesti új városházán Gerlóczy Károly polgármester elnökletével tartott előértekezlet legfontosabb célja az volt, hogy rendet vágjon a rengeteg beérkezett indítvány között. Két fontosabb pont körül bontakozott ki jelentősebb vita. Egyrészt a közművelődési egyesületek céljait segítő eszközökről beszélő Sáros megyei Bánó József előadása kapcsán, Bánó ugyanis olyan sok, szám szerint negyvennégy eszköz használatát javasolta, hogy azok teljesen megkötötték volna az egyes helyi egyesületek önállóságát, így a kérdést – Bánó belenyugvásával – inkább nem tűzték napirendre. A másik vitás kérdés az országos együttműködés állandósításának és elmélyítésének kérdése volt. Itt az EMKE nevében megjelenő Bartha Miklós kardoskodott legjobban az egyletek teljes önállósága mellett.²⁹

Végül a kongresszus maga is ebben a kompromisszumra törekvő légkörben zajlott, hiszen az össznemzeti ügyben valóban igyekeztek kerülni minden olyan lépést, ami széthúzást szülhetne. Ez mutatkozott meg a kongresszus vezetőségének megválasztásában is. Bár

²⁶ Bartha Miklós: Közművelődési kongresszus. *Ellenzék*, 1887. szeptember 21., szerda, 8. évf., 214. szám, 1.

²⁷ Tanügy. A közművelődési egyesületek. *Egyetértés*, 1887. október 9. vasárnap, 21. évf., 277. szám, melléklet, 9.

²⁸ Közművelődési mozgalom. Levél a szerkesztőhöz. *Pesti Hírlap*, 1887. szeptember 23., péntek, IX. évf., 261. (3139) szám, 3–4.

²⁹ A közművelődési egyesületek kongresszusa. *Egyetértés*, 1887. október 9. vasárnap, 21. évf., 277. szám, 3.

elnöknek Tisza Lajos volt minisztert, a miniszterelnök öccsét választották, de a tanácskozás irányadó tényezői között ott volt egyebek mellett az ekkor Apponyi hívének számító Grünwald Béla vagy a 48-as Bartha Miklós is.³⁰

Bár a kongresszus a sokak által javasolt országos együttműködés területén gyakorlatilag nem sok eredményt hozott, a sajtó összességében mégis sikeresnek ítélte. A 48-as ellenzéki *Egyetértés* szerint már az is derék dolog, hogy sikerült erősíteni a nemzetben azt a tudatot, hogy „a közművelődési egyletekre szükségünk van”, amit erősített az az öröndetes tény, hogy a tanácskozáson jelen volt „az értelmiség, az arisztokrácia, a vagyon, a hivatalnoki kar, a sajtó, így tehát majdnem minden nagy fontosságú társadalmi tényező.”³¹ A kongresszus – a kor felfogását tükrözve – a magyar nőkhöz intézett fölhívást fogadott el Kenedi Géza hírlapíró fogalmazásában, melyben felkérték őket arra, hogy a közművelődési egyesületek keretei között vegyenek részt a magyar nemzeti kultúra ápolásában és terjesztésében.³²

A sikeres tanácskozás után azonban tovább folytatódott a hírlapi polémia a kormánypárti *Nemzet* és a kolozsvári *Ellenzék* között. A kormánypárti orgánum leszögezte, hogy a közművelődési egyesületeknek az állam anyagi támogatása nélkül kell működnie. Ezt a kolozsvári lap értetlenséggel fogadta, mondván, csak az állam erkölcsi támogatását kérték, hiszen legfeljebb az egyes törvényhatóságok által megszavazott pótadóról lett volna szó, és az államtól csak azt várnák, hogy ezt tegye lehetővé. Epésen meg is jegyezte a lap, hogy az államiság megerősítésének feladatát „más államokban [...] nem kénytelen a társadalom magára venni, míg Magyarországon épen az államhatalom erőtlensége és a közkormányzat erélytelenségében keresendők annak okai, hogy most a társadalom is szervezkedni kénytelen az állami konszolidáció érdekében.”³³

Valóban: a magyar kormányzat ekkorra már messze jutott Eötvös és Deák elveitől, akik szerint az államnak semleges álláspontot kell elfoglalnia az egyes etnikumokkal szemben, ugyanakkor Magyarország többnemzetiségű államként az 1880-as években sem vállalhatta föl nyíltan egyik kulturális-etnikai csoportja, a magyarság kulturális és nemzeti törekvéseinek kizárólagos támogatását. Az Eötvös-féle liberalizmus hagyományai – melyek részben az ötvenes évekre visszavezethető osztrák hagyományokból is táplálkoztak – nem tették lehetővé, hogy a nemzetiségek szempontjait nyíltan félresöpörő magyarosításba kezdjen az állam kulturális kormányzata, és természetesen az etnikumok közötti békét megőrizni igyekvő dinasztia sem lett volna megnyerhető egy ilyen politikának.³⁴ (Bár ez

³⁰ Ugyanakkor a *Pesti Napló* szerint kifejezetten az ellenzékiek kiüldözését tapasztalta. (A közművelődési kongresszus. *Pesti Napló*, 1887. október 9., 1.)

³¹ A közművelődési egyletek. *Egyetértés*, 1887. október 9., vasárnap, 21. évf., 277. szám, 1.

³² A magyar nőkhöz – A közművelődési kongresszus kiáltványa. *Pesti Hírlap*, 1887. október 10., hétfő, IX. évf., 278. (3156.) szám, 2.

³³ Közös érdekek. *Ellenzék*, 1887. október 12., szerda, 8. évf., 233. szám, 1.

³⁴ Ez utóbbi véleményt fogalmazta meg Herman Ottó, ellenzéki oldalról kétségkívül logikusan: „[...] nemzeti politikát intensive, úgy, hogy az valóságos nemzeti politika legyen, csak úgy lehet folytatni, ha minden másra való tekintet nélkül intensive és extensive kizárólag a nemzet szempontjából járunk el, ha nem tartozunk tekintettel lenni sem külön dynasticus érdekekre, sem államok

a nézet is egyre jobban terjedt, pártoktól függetlenül sokan sürgették például a nemzetiségek bizonyos jogait legalább elvileg biztosító 1868-as nemzetiségi törvény eltörlését,³⁵ amire azonban sosem került sor.)

A magyar állami nemzetiségi politika végeredményben ennek a kettősségnek a szorításában vergődött, és ezért sem érhetett el látványos sikereket a magyarosítás terén. A kiegyezéssel ugyan létrejött a magyar állam konszolidációja, politikai stabilitásának alapja, ugyanakkor elsősorban éppen ez a nélkülözhetetlen Habsburg-kapcsolat tette lehetetlenné a sokak által sürgetett sovíniszta jellegű államépítést. A hivatalos állami politika ellehetetlenülése is eredményezte a magyarosító akciók társadalmi útra terelését, hiszen a lelkes hazafiak önkéntes kulturális akcióit még egy elvileg etnikailag semleges, liberális állam mellett is véghez lehetett volna vinni. A magyar kultúra terjesztését ráadásul nem is mindig és nem is feltétlenül kellett a nemzetiségek elleni támadásként értékelni, hiszen voltaképpen csak arról volt szó, hogy az egyik etnikai csoport kulturális és oktatási kínálatát még gazdagabbá teszik, és ez bizonyos feltételek megléte esetén vonzerőt gyakorolhat más anyanyelvűekre is.

Ennek reményében fogtak hozzá a Dunántúli Közművelődési Egyesület megalakításához is, melynek gondolatát Beksics Gusztáv kormánypárti országgyűlési képviselő és publicista vetette fel konkrétabb formában a pécsi nemzeti kaszinóban 1885-ben tartott felolvasása során. A kaszinó Beksics hatására hatvantagú bizottságot küldött ki az egyesület megalakítása körüli teendők megszervezésére. A bizottság gyűjtőíveket bocsátott ki és megkereste valamennyi dunántúli törvényhatóság vezetőjét a hazafias eszme támogatása céljából. 1886 áprilisában Perczel Miklós, Baranya vármegye és Pécs törvényhatósági jogú város főispánja, a megalakítást szervező bizottság elnöke, illetve annak titkára, Benyovszky Manó aláírásával felhívást bocsátottak ki. Ebben a magyar nemzet és a nemzeti lét alapfeltételének mondott „magyar állameszme” gyengítését célzó törekvések ellenében létfenntartó küzdelemre hívtak fel minden megengedett eszköz alkalmazásával. A sikerre azonban csak akkor láttak reményt, ha regionális összefogással társadalmi akciót kezdenek. Konkrétabban fogalmazva „az idegen nemzetiségek közé ékelt magyarok nemzetiségének megóvására törekedve” célul tűzték ki, hogy megakadályozzák „e haza gyermekei számának apadását”. (Érdeemes megjegyezni, hogy ez a mondat a korszak nemzetiségpolitikai célkitűzéseire oly gyakorta jellemző félreérthető megfogalmazás révén alkalmat adott olyan magyarázatra is, hogy csak a magyar etnikum egykézését és gyermekszámának csökkenését tartották bajnak. Ami, ha esetleg nem is állt a kiáltvány kibocsájtóinak szándékában, a korszakban nem volt példa nélküli,

érdekeire, melyek velünk bárminemű kapcsolatban vannak, hanem egyedül az az irányunk és ha meg van erre a lehetőség is, hogy tisztán a magyar nemzet érdekei szempontjából intézzük minden lépésünket.” Herman 1891. október 22-i felszólalását (Képviselőházi Napló 1887: XXVII. 186.) idézi: Szabadsfalvi 1996: 346.

³⁵ Pl. a függetlenségi Herman Ottó a kisdédóvásról szóló törvényjavaslat vitájában, 1891. január 28-án: „elérkezett az idő, hogy Magyarországon végre rend csináltassék, hogy ily hangok a magyar állam legszentebb jogai ellen többé ne emeltessenek. El kell tehát törölni a nemzetiségi törvényt”. (Képviselőházi Napló 1887: XXI. 297–301. Idézi: Szabadsfalvi 1996: 340–342.)

hiszen sokan a külföldi kivándorlással szemben fellépést is azért nem tartották fontosnak eleinte, mert az jóval nagyobb arányban érintette a nemzetiségeket, azaz a szlovák, ruszin, német, stb. lakosok távozásától az etnikai arányok javulását remélték.) A felhívás a megalakítandó egyesület másik céljaként „a hazafias eszméknek és igaz magyar műveltségnek” terjesztését nevezte meg. Örökös taggá legalább 300 forintos befizetéssel válhatott valaki; a rendes tagsághoz egy összegben 5 forintot, vagy hat éven keresztül évi 1 forintot kellett befizetni, de kijelentették, hogy kisebb adományokat is elfogadnak.³⁶

Bár Beksics az ötletet már 1885-ben felvetette, mintegy öt évnek kellett eltelnie, hogy az egyesület valóban megalakuljon, jóval a FEMKE és az EMKE után. Igaz, fölmerülhet a kérdés, mi szükség volt egyáltalán erre az egyesületre éppen a Dunántúlon, amely hagyományosan a legmagasabb iskolázottságú, kulturált régiónak számított Magyarországon belül. Már az 1881-es népszámlálás adatai azt mutatták, hogy valamennyi megye hét éven felüli férfi lakosságának abszolút többsége tudott írni és olvasni is, a hasonló korú nőknél pedig csak Baranya, Somogy és Zala vármegyékben maradt ez az arány 50% alatt, jöllehet akkoriban még országos viszonylatban is sokkal alacsonyabbak voltak a nők iskolázottsági mutatói.³⁷ 1891-re az írni és olvasni tudás egyedül a zalai nők esetében maradt 50% alatt, ugyanakkor egyes megyék (Komárom, Moson, Sopron és Tolna) férfi lakosságának írni és olvasni tudása már a 80%-os arányt is meghaladta, nem beszélve a Dunántúl öt törvényhatósági jogú városáról, ahol szintén ez volt a helyzet.³⁸ A Dunántúl kulturális fölénye országos szinten még látványosabb volt: a tíz „legműveltebb megye” (vagyis ahol az írni és olvasni tudó férfiak aránya a legmagasabb volt, a városi lakosságot nem számítva) közül kilenc dunántúli volt, és csak a 9. helyen található az első nem dunántúli megyét, Gömört. Joggal állapította meg tehát a népszámlálási adatokat közreadó kötet, hogy „hazánk legműveltebb részei főképp a Dunántúlon vannak”³⁹

Úgy tűnhet tehát, hogy itt volt a legkevesbé szükség a lakosság kulturális szintjének emelésére, s az erre fordított energiákkal másutt nagyobb hatást lehetett volna elérni. Ugyanakkor láttuk, hogy a magyarországi közművelődési egyesületek feladatuknak érezték a magyar nemzeti kultúra és elsősorban a magyar államnyelv terjesztését a nem magyar lakosság körében is. Csakhogy a Dunántúl kifejezetten olyan országrészként él tudatunkban, ahol a nemzetiségi kérdés soha nem merült fel komolyabb formában. Ezzel együtt érdemes tudatosítani magunkban, hogy a korabeli Dunántúl – melyhez a trianoni békében elcsatolt területek, Burgenland vagy a délszláv lakosságú Muraköz és Mura-vidék, valamint a Baranya-háromszög is hozzátartoztak⁴⁰ – népességén belül jelentős arányt képeztek a nem

³⁶ Gerlőczy 1897: 24–26.

³⁷ Népszámlálás 1882: I. 237–247.

³⁸ Népszámlálás 1893: I. 151*

³⁹ Népszámlálás 1893: I. 153*

⁴⁰ Mivel a statisztikai adatok zömmel az egyes vármegyék szintjéig álltak csak rendelkezésemre, ezért Komárom és Esztergom vármegyéknek a Duna bal partjára, tehát a mai Szlovákia területére eső járásait is a Dunántúlhoz számítottam, ellenben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye földrajzi értelemben dunántúli járásait nem.

magyar anyanyelvű lakosok. Fényes Elek 1840 körüli becslése szerint a lakosság kb. 68%-a volt magyar anyanyelvű, kb. 19%-a német, 5,3%-a horvát, míg az ekkor még külön számított zsidók 2,3%-ot, a sokácok 1,4%-ot tettek ki, a vendek (magyarországi szlovénok) aránya pedig kb. 2% volt.⁴¹ Mivel a kiegyezés utáni első magyar népszámlálás során az etnikai háttérre, anyanyelvre nem kérdeztek rá, 1869-ből csak Keleti Károly számításai alapján rendelkezünk hozzávetőleges adatokkal. Ő a dunántúli magyarok arányát 66,5%-ra tette, a németek közel 24, a horvátok pedig 6,8%-ot tettek ki az országrész lakosságából.⁴²

A korabeli statisztika színvonalán álló, s így jóval megbízhatóbb adatokkal rendelkezünk 1881-ből. A Dunántúl polgári lakosságának ekkor 65,34%-a volt magyar anyanyelvű, 20,88%-a német, az ekkor egy kategóriaként számított horvátok és szerbek aránya majdnem elérte a 6,4%-ot, míg a vendéké kb. 2,3%. Érdemes megjegyezni, hogy az ország többi részéhez hasonlóan a törvényhatósági jogú városokban a magukat magyaroknak vallók aránya magasabb volt, meghaladta a 70,5%-ot is. (A németek is regionális arányuknál nagyobb részt tettek ki a városi lakosságból, közel 22%-ot.)⁴³ A Dunántúli Közművelődési Egyesület megalakításának idejében, az 1891-es év első napjára számított népességből 68,8% volt magyar, 20,83% német 5,9% horvát, 2,46% pedig vend.⁴⁴

Láthatjuk tehát, hogy a dunántúli lakosságnak bő kétharmada volt csak magyar, és bő egyötödnyi részt tettek ki a németek, míg a délszlávok együttesen közel 10%-os arányt képviseltek. Fontos megjegyezni, hogy a közművelődési egyesület megalakítását megelőző évtizedekben – amennyire ez a kezdetben pontatlan adatokból megállapítható – az arányok lényegében nem változtak, azaz nem került sor semmilyen látványos magyarosodásra. Amennyiben tehát kifejezetten a nemzetiségi lakosság arányának csökkentése, a magyarosítás lett volna a célja a dunántúli közművelődési egyesületnek,⁴⁵ akkor ugyan találtak volna itt maguknak feladatot, de, hangsúlyozzuk, a felső-magyarországi vagy erdélyi helyzethez képest itt nem volt igazán komoly a nem magyarok aránya. A korabeli közvélemény a Dunántúlt alapvetően magyar régiónak tartotta, és a magyar nacionalizmus egyik legfontosabb orgánuma, a (különben dunántúli német származású) Rákosi Jenő által vezetett *Budapesti Hírlap* is inkább a további erősödés egyik lehetséges helyszínéként kezelte.⁴⁶

⁴¹ Népszámlálás 1893: I. 116*–118*

⁴² Népszámlálás 1893: I. 120*. „Keleti Károly [...] az 1869. évi népszámból, tanköteles gyermekeknek anyanyelv szerinti megoszlását véve alapul, kiszámította Magyarország nemzetiségeinek létszámát.”

⁴³ Népszámlálás 1882: I. 224–231.

⁴⁴ Népszámlálás 1893: I. 124*–127*, 130*–132*

⁴⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a Pápa-vidéki közművelődési egyesület titkára, Harmos Zoltán röpiratában elsősorban a Dunántúl etnikai viszonyaival magyarázta a közművelődési egyesület szükségességét. (Van-e szükségünk közművelődési egyesületre? *Vasmegyei Lapok*, 1890. október 26., XXIV. évf., 86. szám, 2. és *Vasmegyei Lapok*, 1890. október 30., XXIV. évf., 87. szám, 2.)

⁴⁶ Az itteni barátságos németek és szlávok „mind a legkönnyebben hozzáférhetők a magyar kultúra számára”, és ha a Dunántúl egészen a magyarságé lesz, akkor „a nemzetnek lesz egy hozzáférhetetlen kompakt három milliónyi tömege, mely erejét az egész országban szétsugározza

A Dunántúli Közművelődési Egyesület megalakítását közvetlenül kiváltó probléma nem is az etnikai arányokban keresendő, hanem a magyar lakosság egy részének Szlavóniába vándorlásában.⁴⁷ Ez a kivándorlás, melyet a filoxérajárvány miatt tönkrement szőlőművelők kényszerű elköltözéseként magyaráztak, a nyolcvanas évekre már pár tízezres nagyságrendűvé vált, és a magyar lakosság elvándorlása az „idegen”, horvát területekre a magyar nemzeti eszme hívei számára egyet jelentett azzal, hogy „elvesznek” a nemzetépítő munka számára, és hamarosan beolvadnak horvát környezetükbe. Az egyesületnek lehetőleg ezt is meg kellett akadályoznia, ez ellen is küzdenie kellett – ahogy Beksics Gusztáv hangsúlyozta az 1890. május 4-én vasárnap délután a (régi) képviselőházba összehívott dunántúli országgyűlési képviselők értekezletén. Szerinte a megalakítandó közművelődési egyesületeknek úgy kellene irányítani a kivándorlást, hogy „a kivándorlók megőrizték nemzeti jellegüket, másrészt pedig feladata volna, hogy a Dunántúl törvényhatóságainak területén az idegen ajkú lakosság körében a magyar culturát terjeszsze.” A Bezerédj Viktor elnökletével lezajlott tanácskozás legkülönbözőbb párhovatartozású résztvevői egyetértettek Beksics gondolatával, és bizottságot küldtek ki a szervező munka elvégzésére, melyben minden dunántúli megye egy országgyűlési képviselő révén vett volna részt. A bizottság elnökévé Bezerédj Viktort, előadójává pedig az egész kezdeményezés lelkét, Beksics Gusztávot választották.⁴⁸

A dunántúli országgyűlési képviselők 1890. május 22-én csütörtökön délután értekezletet tartottak, és elhatározták, hogy felhívást intéznek a Dunántúl kitünőségeihez, az eszme népszerűsítésére kérve őket. Eldöntötték, hogy a dunántúli értelmiség részvételével az ősz folyamán alakuló közgyűlést tartanak majd.⁴⁹ A Beksics Gusztáv által fogalmazott felhívásban kifejezetten az államot segítő szerepről beszélt az egyesület feladataként, mert az állam és a társadalom csak együtt képes „az egészséges nemzeti kultúra” révén nagygyá és egységesse, magyarrá és nemzetivé tenni a magyar hazát”, „mert a kultúrában való szakadás a nemzeti és társadalmi, sőt majdan az állami szétszakadozottságot jelentené” – írta. Az egyesület egyik feladatát abban látta, hogy terjeszteni kell a nemzeti kultúrát a nem magyar ajkú polgárok között, merthogy itt „nemzetiségek nincsenek, így nincs nemzetiségi feltékenykedés” sem, sőt, az itteni nem magyar anyanyelvű lakosok „szívesen csatlakoznak a magyar kultúrához”. A másik, fontosabb és minden bizonnyal nehezebb feladat a kivándorlás problémájának kezelése lesz.⁵⁰

s föltartóztathatatlanul terjed Fiume felé.” A Dunántul ünnepe. *Budapesti Hírlap*, 1890. november 17., hétfő, X. évf., 316. szám, 2.

⁴⁷ A problémára az országos lapok is ráirányították a figyelmet. Pl.: Kivándorlás Veszprém megyéből. *Nemzet*, 1890. november 6., csütörtök, reggeli kiadás, IX. évf., (2942.) 305. szám, 3.

⁴⁸ Baranya megyét Ziskay Antal, Komáromot gróf Széchenyi Aladár, Sopront Nagy István, Tolnát Kammerer Ernő, Vas megyét Széll Kálmán, Veszprémet Fenyvessy Ferenc, Zalát pedig Hertelendy Béla képviselte. (*Vas megyei Lapok*, 1890. május 8., XXIV. évf., 37. szám, 2.) Fenyvessy és Nagy a mérsékelt ellenzék, a többiek a szabadelvű párt hívei voltak, de a tanácskozáson aktívan közreműködött a függetlenségi Madarász József Fejér megyei képviselő is.

⁴⁹ *Vas megyei Lapok*, 1890. május 25., XXIV. évf., 42. szám, 3.

⁵⁰ *Vas megyei Lapok*, 1890. május 29., XXIV. évf., 43. szám, 1.

A dunántúli országgyűlési képviselők következő fontos ülésére 1890. október 2-án került sor. Az előkészületekben eddig fontos szerepet játszó Bezerédj Viktor veszprémi képviselő ugyanis lemondott, mert a belügyminisztériumban vállalt állást, és ezt – már csupán az állami és társadalmi tevékenység különválasztásának igénye miatt is – összeférhetetlennek érezték az egyesület vezetésével. Helyébe a megjelentek Széll Kálmánt, az ekkor 47 éves szentgotthárdi kormánypárti képviselőt választották, aki a felkérést el is fogadta. Ő lett a közgyűlést előkészítő, illetve az alapszabályokat szerkesztő bizottság elnöke, az alelnök pedig Beksics. Az alakuló közgyűlést 1890. november 20-ra tűzték ki, s erre minden dunántúli törvényhatóságot külön is meghívtak.⁵¹

Széll Kálmán a lehető legjobb választás volt a pártok fölött álló egyesület vezetésére. A tekintélyes Vas megyei köznemesi családból származó Széll Deák Ferenc nevelt lányát, Vörösmarty Ilonát vette feleségül, és így „a haza bölcse” közvetlen környezetében bővíthette tudását már egészen fiatal korában. Deák kapcsolatrendszerének és szorgosan elsajátított pénzügyi szakismereteinek köszönhetően hamar a Deák-párt komolyan vett politikusai közé emelkedett, és a fúziót követően őrá várt pénzügyminiszterként a megingott helyzetű, adósságválsággal küszködő költségvetés konszolidálása. Bár Széll a takarékoskodáson és a kényszerű adóemelésen kívül semmilyen zseniális ötlettel nem tudott előállni, a deficitet három év alatt mégis sikerült jelentékenyen lefaragnia. 1878 őszén azonban lemondott, mert úgy gondolta, hogy a Bosznia megszállásával kapcsolatos költségeknek Magyarországra eső része olyan újabb terheket ró az országra, melyek ismét válságba sodorhatják az ország pénzügyi stabilitását. Lemondása nagy port vert fel, hosszabb kormányválságot is eredményezett, és a még ekkor is csak 35 éves Széll hosszabb időre elvesztett lett. Bár formálisan nem lépett ki a Szabadelvű Pártból, érthetően a partvonalra szorult. Mellőzöttsége ellenére sem lépett be azonban semelyik ellenzéki csoportosulásba, ami lassanként biztosította számára az ellenzéki megbecsülés mellett a kormánypárti el-lenszenvek enyhülését is. Az aktív pártpolitika helyett Széll az 1880-as években elsősorban pénzügyi szakértelmét kamatoztatta: 1881-től a Magyar Jelzáloghitelbank illetve a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank elnökeként tevékenykedett, a maga helyén jelentősen hozzájárulva az ország tökeszegénységének enyhítésében, a modern kapitalista viszonyok elterjesztésében. Bankelnöksége mellett azonban mindig tagja volt a képviselőháznak is, többnyire Vas megyei választókerületek jelöltjeként.⁵² Az 1890-ben tehát az aktív pártpolitikától már hosszabb ideje távol tevékenykedő Széllt minden párt kedvelhette, és az anyagilag független, miniszterviselt politikus kellő tekintéllyel rendelkezett ahhoz, hogy betölthesse az egyesület elnöki pozícióját.

⁵¹ Tagok: Fenyvessy Ferenc, Hock János, Madarász József, Meszlényi Lajos, Nagy István és Pulszky Károly. (*Vas megyei Lapok*, 1890. október 5., XXIV. évf., 80. szám, 1.) A törvényhatóságokhoz intézett meghívó szövege: *Hírek és különfélék a megyéből. Dunántúli kulturegyesület. Vas megyei Lapok*, 1890. október 9., XXIV. évf., 81. szám, 2.

⁵² Széll Kálmánról eddig nem jelent meg modern életrajz. Adatgazdag, ugyanakkor sok tekintetben elavult munka: Sárkány Sándorné Halász Terézia 1943.

A dunántúli közművelődési egyesület előkészítésére a dunántúli képviselők által kiküldött bizottság 1890. november 7-én délután tartotta ülését a képviselőházban. Beksics előterjesztésére elhatározták, hogy az alakuló ülésre november 20-án, Budapesten, du. 4-kor az új városháza dísztermében kerül majd sor, amit a főváros hatósága ajánlott föl erre a célra. 19-én este 8-tól pedig ismerkedési estet terveztek. A Fenyvessy Ferenc által kidolgozott alapszabály-tervezetet a bizottság csekély változtatással elfogadta.⁵³ Fenyvessy⁵⁴ külön felhívást publikált a dunántúli értelmiséghez, melyben az egyesület feladatait is konkrétabban körvonalazta. Az egyesület segítene az állami vagy községi kisdedóvokat, felállítana elemi és felső népiskolákat, könyvtárakat létesítene, hazafias iratokat terjesztene a nem magyar ajkúak nyelvén is, valamint „becsületes magyar néplapot” szerkesztene, továbbá jutalmazná a magyar nyelv terjesztésében érdemeket szerzett néptanítókat. Nem felejtkezett meg az egyesület szociális hivatásáról sem: tankönyveket, ruhát osztanának a szegény tanulóknak, illetve – kissé elnagyoltabban – úgy vélekedett, hogy az egyesület a kivándorlás visszaszorítása érdekében „ipart fejlesztene, gyárak létesítésére buzdítana.”⁵⁵ A cikkben foglalt javaslatok nagy többsége bekerült a végül elfogadott alapszabályba is.⁵⁶

1890. november 19-én, az utolsó simításokat elvégző előértekezletet követően a pesti Vigadó első emeleti éttermében este 9-től egészen éjfélig ismerkedési estet tartottak a dunántúli országgyűlési képviselők, főispánok és más vendégek számára.⁵⁷

A Dunántúli Közművelődési Egyesület megalakulását végül 1890. november 20-án délután négy órától nem az új városházán, hanem a pesti megyeháza nagytermében tartották, mintegy 250 fő jelenlétében. (Egyedül Somogy megyét 42 fő képviselte!) Megjelent valamennyi dunántúli országgyűlési képviselő, a tizenegy megye képviselőjében a főispánok, alispánok, igen sok polgármester. Miután Széll Kálmánt a megjelentek elnöknek választották, röviden összegezte az egyesület céljait, kijelentve, hogy „a közművelődést, a magyarság terjedését akarják előmozdítani” és „zajtalan, nem nagy feltűnést keltő, de intenzív működést kívánt az egyesületnek”.

Az első szóнок Beksics volt, aki hosszasan fejtegette az egyesület hármass feladatkörét. Első problémaként a „magyar nemzeti állam eszméjét” nevezte meg, melynek eléréséért itt ugyan könnyebb küzdeni, mint a Felvidéken vagy Erdélyben, de három dunántúli megyében is kisebbségben van a magyarság – figyelmeztetett, utalva arra, hogy az egyesületnek a magyarosításban is lesz szerepe. Második feladatként a kivándorlás megakadályozását, illetve, ha ez nem volna lehetséges, harmadikként annak irányzását kérte hallgatóságától: ha szülőföldjén nem boldogulna a magyar paraszt, ne Amerikába menjen, hanem az országon belül keressenek számára megélhetést. Az emelkedett pillanatok miatt többen is szerepelni kívántak volna, de a teremben uralkodó hőség miatt a közönség türelmetlenkedni kezdett, így többen elálltak a szótól. Lukács Gyula országgyűlési képviselő javaslatára az előzetes megállapodásoknak

⁵³ *Budapesti Hírlap*, 1890. november 8., vasárnap, X. évf., 308. szám, 5.

⁵⁴ Vö.: Praznovszky 1998.

⁵⁵ Dr. Fenyvessy Ferenc országgyűlési képviselő: A Dunántúl hivatása, mint nemzeti feladat. Néhány szó a Dunántúl értelmiségéhez. *Vas megyei Lapok*, 1890. november 16., XXIV. évf., 92. szám, 1.

⁵⁶ A Dunántúli Közművelődési Egyesület alapszabályai 1895: 3–4.

⁵⁷ *Egyetértés*, 1890. november 20., csütörtök, 24. évf., 319. szám, 3.

megfelelően Széll Kálmánt elnöknek, Beksicset és Pallavicini Ede örgrófot alelnöknek jelölte, amit a közönség helyeslőleg tudomásul vett, illetve kimondták a Dunántúli Közművelődési Egyesület megalakulását és elfogadták az alapszabályt.⁵⁸

A DKE vezetősége november 24-én ülést tartott Széll elnökletével és megbeszélték az egyesület végleges szervezési munkálatainak apróbb részleteit, így azt, hogy az ajándékok és tagdíjak az egyesület számára a Magyar Leszámlító és Pénzváltó Bankhoz küldendők. Elhatározták, hogy hamarosan központi irodát rendeznek be és erről értesítik a tagokat is. Amint a belügyminisztérium jóváhagyja az alapszabályokat,⁵⁹ nagy arányokban megkezdik a taggyűjtést és ezzel párhuzamosan a dunántúli megyei és városi egyesületek létrehozását – amit a vezetők személyes dunántúli látogatásaival is igyekeztek hatékonyabbá tenni – ígérték. A vezetők kíséretében párthovatartozástól függetlenül számos dunántúli képviselő lesz, követve azt a kimondott elvet, hogy minden szinten kizárják a pártpolitikát.⁶⁰

Bár a fővárosi lapok nagy terjedelemben és rokonszenvezően foglalkoztak az egyesület megalakulásával, a közfigyelem hamarosan más felé terelődött. 1890. november 22-én mondta el ugyanis Apponyi Albert gróf híres képviselőházi beszédét az elkereszтелési ügyben, pártolva a fakultatív polgári házasság gondolatát. Ez új lendületet adott az egyházpolitikai vitáknak, mely meg-megújulva öt éven keresztül szolgáltatott témát a magyar közéletnek. Ennek az éles ideologikus küzdelemnek az egyesületre is komoly hatása volt. Mivel Beksics a liberális álláspont éles tollú publicistájaként komoly ellenszenvet vívott ki magának a konzervatív katolikus körökben, és ez hátrányosan befolyásolhatta volna a katolikus dominanciájú Dunántúlon a közművelődési egyesület eredményes munkáját, ezért a képviselő inkább lemondott alelnöki posztjáról.⁶¹ Önzetlen és ügyszeretetről árulkodó gesztusa nagy veszteséget jelentett, hiszen az egyesület megalakulásának legaktívabb tagját, ötletadóját tisztelhetette benne. Érdemei előtt az egyesület azzal is adózott, hogy a lemondása folytán megüresedett alelnöki helyet – Fenyvessy Ferenc javaslatára – az 1892. május 7-i első közgyűlésen nem töltötték be.⁶²

A Dunántúli Közművelődési Egyesület azonban Beksics nélkül is folytatni tudta 1891 januárjában megkezdett működését. Az ideiglenesen a Bécsi úton található Budapest

⁵⁸ A dunántúli kulturegyesület megalakulása. *Budapesti Hírlap*, 1890. november 21., péntek, X. évf., 320. szám, 1–2.; *Nemzet*, 1890. november 21., péntek, reggeli kiadás, IX. évf., (2957.) 322. szám, melléklet, 1–2. és A dunántúli közművelődési egyesület alakuló közgyűlése. *Egyetértés*, 1890. november 21., péntek, 24. évf., 320. szám, 2.

⁵⁹ A DKE alapszabályainak jóváhagyása azért késett, mert a belügyminisztérium némi pótlásokat kért. A legközelebbi napokban az összes dunántúli törvényhatóságnak megküldik és megindul az egyesület vezetőinek akciója. (*Vasmegyei Lapok*, 1891. január 1., XXV. évf., 1. szám, 6.)

⁶⁰ *Egyetértés*, 1890. november 25., kedd, 24. évf., 324. szám, 2. Beksics körútja során 1891. január elején Kaposváron ígért előadást tartani (*Vasmegyei Lapok*, 1891. január 1., XXV. évf., 1. szám, 6.), a vezetők februárban Szombathelyen terveztek látogatást. (*Vasmegyei Lapok*, 1891. január 22., XXV. évf., 7. szám, 6.)

⁶¹ *Budapesti Hírlap*, 1891. június 1., hétfő, XI. évf., 149. szám, 2.

⁶² Porzsolt (szerk.) 1893: 8.

szállóban berendezkedő iroda a törvényhatóságok vezetőitől megkapta valamennyi megyei ill. városi képviselő nevét, így elkezdhatték szétküldeni a több ezernyi taggyűjtő ívet a dunántúli értelmiséghez. Az irodában minden nap délután 4 és 6 óra között hivatalos órákat tartottak, így személyesen itt is be lehetett lépni az egyesületbe.⁶³

Az egyesületi tagság több fokozatú volt. Örökös tag az a természetes vagy jogi személy lehetett, aki legalább ezer forintos alapítványt tett, s az összeget legfeljebb öt év alatt be is fizette. Az alapító tagok esetében az összeg csak száz forint volt, míg pártoló tagnak az minősült, aki öt egymást követő évben befizette tízforintnyi éves tagdíját. A rendes tagokra évi két forintos tagdíjfizetés hárult, igaz, nekik ezt tíz egymást követő évben fizetniük kellett. Bármely csekélyebb összegű adomány befizetése esetén ún. gyámolító taggá válhatott valaki, míg a közgyűlés más személyt is megválaszthatott a Dunántúli Közművelődési Egyesület tiszteletbeli tagjának.⁶⁴ A közgyűléseken tanácskozási és szavazati joggal csak az örökös, az alapító, a pártoló és a rendes tagok vehettek részt (7. §). A rendes évi közgyűlések időpontját és helyszínét 15 nappal korábban a hírlapokban kellett közzétenni, és arra törekedtek, hogy azokra felváltva kerüljön sor a fővárosban ill. „a Dunántúlnak különböző helyein”. Az alapszabály szerint az egyesületet elnök, másodelnök, alelnökök, főtitkár, főpénztárnok, főellenőr illetve a közgyűlés által választott tagok vezették (10. §). Az elnököt és a másodelnököt a közgyűlés választotta, a megyei ill. városi egyesületek elnökei automatikusan alelnökök lettek, míg a főtitkár, a főpénztárnok és a főellenőr a közgyűlés által megválasztott választmánynak köszönhette pozícióját. Az egyesület valódi irányítása az igazgató választmány kezében volt. Az elnök itt, illetve a rendes (vagy rendkívüli) közgyűléseken elnökölt, és szavazategyenlőség esetén az ő véleménye döntött. Ő képviselte az egyesületet a hatóságokkal szemben, ő hívhatta össze az igazgató választmányt és annak utólagos jóváhagyása mellett 300 forintig saját hatáskörében is utalványozhatott az egyesületi pénztárból. Akadályoztatása esetén a másodelnök vagy az egyik alelnök helyettesítette.⁶⁵

Az egyesület reménybeli elterjedésének szabályozása végett rendelkeztek arról is, hogyan működnek a DKE megyei és (törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú) városi szervezetei (15. §). Ezeket akkor lehetett létrehozni, ha a megalakulást legalább ötszáz örökös, alapító, pártoló vagy rendes tag kívánta. A helyi szervezet gyűjthetett saját törzsvagyont azokból az alapítványokból, amelyeket kifejezetten és kizárólag a javára tettek. Bár a helyi viszonyokhoz illő saját alapszabályt is elfogadhattak, de ahhoz ki kellett kérniük a DKE igazgató választmányának jóváhagyását is – a szokásos belügyminiszteri engedélyezés előtt. A helyi szervezetek saját tisztikart választhattak, akik egyúttal a DKE igazgató választmányának tagjaivá is váltak. Amennyiben a tagság létszáma ötszáz fő alá esne, úgy az egyesület feloszlik, és a DKE önállóság nélküli helyi választmányává, illetve fiókjává alakul át. Ez utóbbiak ugyan saját maguk választhatták meg vezetőiket, akik szintén tagjai lettek a DKE

⁶³ *Vas megyei Lapok*, 1891. január 25., XXV. évf., 8. szám, 5.

⁶⁴ A Dunántúli Közművelődési Egyesület alapszabályai 1895: 4–5.

⁶⁵ A Dunántúli Közművelődési Egyesület alapszabályai 1895: 8–10.

igazgató választmányának, de csekélyebb önállósággal dolgozhattak csak, így saját törzsvagyonnal nem rendelkezettek és a területükön befizetett tagdíjaknak csak egynegyedét tarthatták meg működési céljaikra (16. §).⁶⁶

Természetesen a vidéki egyesületek is részt vettek a tagtoborzásban és az adománygyűjtésben. Vas vármegye tisztkara például 1891. február 7-én táncvigalmat rendezett a megyeháza nagytermében, ahol a belépti díjat az egyesület céljaira fordították,⁶⁷ de természetesen a tehetős helybéli tekintélyek az elvárt összeg többszörösét adományozták.⁶⁸ Így a helyi elit számára rangos társadalmi eseménynek számító bál⁶⁹ összes jövedelme, amit Reiszig Ede alispán küldött el Széll elnöknek, 1660 forintot és 52 krajcárt tett ki.⁷⁰ A hazafias lelkesedés jeleként a nemes ügy támogatója kívánt lenni szinte minden közéleti tényező, legyen az magánszemély vagy testület: az ezer forint befizetésével járó örökös tagságot érdemelte ki például Széchényi Béla gróf és Dulánszky Nándor pécsi római katolikus püspök,⁷¹ vagy Szabó Ernő polgármester indítványára Szombathely város képviselőtestülete.⁷²

Mégis, ahogy az különben sejthető volt, a kezdeti lelkesedés alábbhagyott, és az egyesület működéséről beszámoló második évkönyvben Porzsolt Kálmánnak, az időközben (javadalmazás nélküli) titkárrá megválasztott írónak meg kellett állapítania, hogy 23 örökös, 209 alapító, 62 pártoló és 650 tagjuk van. Azaz az összlétszám nem érte el az ezret sem, ami akkor sem számít soknak, ha a közművelődési egyesületek jellemzően a társadalmi és szellemi elitet és nem a széles néptömegeket várták tagjaik közé. Fontos feladatként meg is fogalmazták, hogy a központi egyesület tagjainak számát annak ellenére sürgősen növelni kell, ha az egyes helyi szervezeteknek további több száz tagja volt. A másik fontos feladat az egyesületi vagyon további gyarapítása volt, hiszen az 1893. április 30-án összesen 51 760 forint 71 krajcárt tett csak ki, ráadásul ebből mintegy 15 ezer forint a tagság kötelezvényeit jelentette. Ezek után természetesen komolyabb kiadásokkal járó nagyobb szabású akciókra gondolni sem lehetett, s ezt a csekély infrastruktúra nem is tette lehetővé. Irodaként az egyedüli fizetett alkalmazotként dolgozó Hoffner Sándor, a titkári teendőket ellátó dunántúli származású negyedéves joghallgató lakásának (József körút 5. III. emelet 12. ajtó) egyik szobája szolgált. Lassan haladt az újabb tagszervezetek megalakulása is:

⁶⁶ A Dunántúli Közművelődési Egyesület alapszabályai 1895: 12–13.

⁶⁷ *Vas megyei Lapok*, 1891. január 4., XXV. évf., 2. szám, 4–5. és *Vas megyei Lapok*, 1891. január 11., XXV. évf., 4. szám, 5.

⁶⁸ A bála a szombathelyi római katolikus püspök 50, Horvát Boldizsár, a szombathelyi volt igazságügyi miniszter 10 forintot, Rosenberg Gyula ügyvéd és politikus Budapesten pedig 25 forintot adott. (DKE! *Vas megyei Lapok*, 1891. február 5., XXV. évf., 11. szám, 5.)

⁶⁹ A kultur-bál. *Vas megyei Lapok*, 1891. február 12., XXV. évf., 13. szám, 4. A cikk a szokásoknak megfelelően név szerint felsorolta a bálon megjelent helyi nagyságokat, s a hölgyek esetében a toalettek is kaphattak rövid bemutatást.

⁷⁰ *Vas megyei Lapok*, 1891. március 5., XXV. évf., 19. szám, 5.

⁷¹ *Vas megyei Lapok*, 1891. március 1., XXV. évf., 18. szám, 4.

⁷² *Vas megyei Lapok*, 1891. február 1., XXV. évf., 10. szám, 4.

az eltelt két esztendőben csak a Balatoni Kultúregyesület és a Somogyvármegyei Közművelődési Egyesület kezdte meg a működését, míg a Szentgotthárdi Közművelődési Egyesület és a Komárommegyei Közművelődési Egyesület megalakulása még folyamatban volt.⁷³

Az egyesület érdemi működésében is megmutatkoztak a kezdeti nehézségek. Az igazgató választmány három határszéli megyében szeretett volna kisdedóvót felállítani, ám a Vas megyei Szentgotthárd kérvényét el kellett utasítaniuk, mert kiderült, hogy az ottani intézmény állami és megyei támogatásból képes fennmaradni, a Somogy megyeiekhez intézett kérdésre pedig a megyei tanfelügyelő lecserélése miatt még csak választ sem kaptak. Így végül egy Fejér megyei idegen ajkú községre esett a választás az ottani tanfelügyelő javaslatára, ám a konkrét szervezési javaslat elmaradása miatt itt is elmaradt az óvoda felállítása. Így végül a muraközi, „idegen ajkú, de hazafias” Perlak községben nyílt meg 1892. november 6-án az egyesület első óvodája. Azért éppen itt, mert maga a község kérte ezt, mert „gyermek-eikből a magyar haza számára magyar ajkú polgárokat akarnak nevelni”. Ez különösen fontos szempont volt számukra, ugyanis „az erőszakos magyarosítást perhorreskáljuk”. A kisdedóvó felállítása kapcsán az egyesület és a község együttműködése figyelhető meg: míg az épületet, a dajka fizetését és a dologi költségeket Perlak állta, a DKE fedezte az óvónő fizetését, de egyúttal joga volt kiválasztani a jelentkezők közül a legalkalmasabbnak vélt személyt. (A két kiváló bizonyítványokkal rendelkező pályázó közül a DKE igazgató választmánya azért döntött Groff Gizella mellett, mert ő – a perlakiak nagy többségéhez hasonlóan – katolikus vallású volt, és mindenképpen kerülni akarták, hogy netán felekezeti villongásokra kerülhessen sor. A közművelődési egyesület 150 forintot megszavazott a szentgotthárdi gimnáziumban a magyar nyelv tanulásában előmenetelt mutatott idegen származású tanulók jutalmazására is.⁷⁴

Bár a megalakuláskor még sokkal kevésbé tűntek megalapozottnak a kivándorlás visszaszorításával kapcsolatos tervek, mégis sikerült a helyi fiókegylet javaslatára létrehozni egy kosárfonó tanfolyamot Szentgotthárdon, illetve egy 5000 példányban kiadott füzettel (*Füldők és nyaralóhelyek a Dunántúl* címmel) igyekeztek a filoxéra miatt megélhetés nélkül maradt Balaton-környékieket új típusú jövedelemhez juttatni a nyári idegenforgalom ide irányítása segítségével.⁷⁵

Mivel azt vallották, hogy az egyesület hivatása „nem pusztán a magyarosításra szorítkozik”, hanem „a magyar ajkú lakosság műveltség fokozása” is feladatuk, ezért elhatározták, hogy igyekeznek gyarapítani közművelődési gyűjteményeiket, s ennek érdekében felvették a kapcsolatot testvérszervezeteikkel is.⁷⁶

A következő években az egyesület folyamatosan bővítette tagjainak számát és növelte vagyonát, ami mind nagyobb arányú működést tett lehetővé. Az egyesületnek a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsával közös irodahelyiségében (Budapest VIII.

⁷³ Porzsolt (szerk.) 1893: 4–5. és 7.

⁷⁴ Porzsolt (szerk.) 1893:5–6. ill. 10–15.

⁷⁵ Porzsolt (szerk.) 1893:6. ill. 15–17.

⁷⁶ Porzsolt (szerk.) 1893:6–7. ill. 18–30.

kerület, József körút 13. I. emelet 10. ajtó) már több szobája volt, és az irodai órákat is sikerült meghosszabbítani: 1897-ben naponta délelőtt 9-től déli 1-ig és délután 3 és 6 óra között állt az érdeklődők rendelkezésére a főtítkár (Porzsolt) mellé beosztott fizetett tisztviselő.⁷⁷

A millennium évére a perlaki óvoda mellé sikerült újabbakat fölláztatni, az illető községekkel közösen fedezve az ezzel kapcsolatos költségeket. Fejér megyében az akkor még többségében szlovák lakosságú Tárnokon és Szaáron, a Veszprém megyei Városlődön, a német többségű Tarjánon (Komárom megye) és a Sopron megyében található Vimpácson is működött már óvodája a DKE-nek, míg a Veszprém megyei Pénzeskúton nyári menedékházat létesítettek. Bár a jelentés elismerte, hogy „nem egy helyen határozott ellenszenvvel fogadta a lakosság a magyar óvodát”, állításuk szerint ez megváltozott, és az óvodák és az óvónők már közszeretnek örvendenek. A legrégebbi, perlaki óvoda olyannyira közkedvelté vált, hogy szükségesnek bizonyult egy újabb óvónő alkalmazása is, őt azonban már az állam fizette,⁷⁸ mutatva, hogy az állami és társadalmi munkálkodás mennyire egy irányba hatott.

Porzsolt Kálmán ötletére az egyesület megkezdte vándorkönyvtárak szervezését is. Az alapgondolat az volt, hogy a kisebb és szegényebb községekben, ahol a lakosok nem nagyon mozdulnak ki falujukból, nem lehet fenntartani olyan állandó könyvtárat, melynek példányait az érdeklődők ne olvassák ki bizonyos idő alatt, s ez után már nem áll rendelkezésükre újabb érdekes olvasmány, hiszen az állomány gyarapítására legtöbbször nincsen pénz. Ezért Porzsolt azt találta ki, hogy párhuzamosan működő, egymást kiegészítő vándorkönyvtárak járnak a vidéket, állandóan új és színvonalas könyveket biztosítva az olvasni vágyóknak, és ezáltal ébren tartva a magyar irodalom iránti érdeklődést, ezzel is terjesztve a nemzeti művelődést. A tervek szerint egy-egy helyen 2–3 hónapig maradna a könyvtár, majd továbbszállítanák máshová, hogy minél szélesebb körhöz eljuthassanak az olvasmányok. Mivel az ún. népies iratokat a DKE ingyen akarta osztogatni, ezért a könyvtárak állományát ennél színvonalasabb munkákkal töltötték föl. A köteteket személyesen Porzsolt és az időközben alelnökké választott Rákosi Jenő válogatta össze, azt a célt tartva szem előtt, hogy valóban érdekes munkák kerüljenek a nép kezébe. Ezért főleg mulattató könyvek (színdarabok, költemények, regények) szerepeltek a válogatásban, és az éves beszámoló szerint a vállalkozás olyan nagy sikert aratott, hogy Muraszombaton például már kétszer kértek újabb, a kölcsönzéshez használt bárcákat, mert a gyakori használat miatt az eredeti darabok teljesen elfogytak. A már vidékre küldött két vándorkönyvtár közül az I. számút a DKE fiókegyesülete, a Somogyvármegyei Közművelődési Egyesület kezelte, míg a II. számú a muraszombati tanítóegyesület gondjaira volt bízva.⁷⁹

A 416 példányból álló I. számú vándorkönyvtár állományának címein végigtekintve igazolódni látszik az a szándék, hogy a népies írásművek helyett értékesebb, a vidéki értelmiség és a műveltebb körök számára is vonzó írásokból akarták a könyvtárakat összeállítani.

⁷⁷ Porzsolt (szerk.) 1898: 5–6.

⁷⁸ Porzsolt (szerk.) 1898: 3–4. és 19–24.

⁷⁹ Porzsolt (szerk.) 1898: 28–29. és A Dunántúli Közművelődési Egyesület I. számú vándorkönyvtárának könyvjegyzéke 1896: 1–2.

Emellett a nemzeti irodalom klasszikusainak verses és prózai művei is nagy számban voltak a vándorkönyvtárban fellelhetők, így valóban bárki hozzájuthatott Arany, Petőfi, Jókai vagy az akkoriban divatos Rákosi Viktor és Vas Gereben munkáihoz.⁸⁰

A Millennium évében is sor került a közművelődési egyesületek országos kongresszusára. A DKE is ehhez igazítva, 1896. szeptember 7-én tartotta meg éves közgyűlését, ahol érdekes volt megfigyelni, ahogy az egyesület kisebb jelentőségű ügyeiben is komoly vitát folytattak országos nagyságok: Apponyi Albert gróf kifogásolta, hogy túl magasak a DKE működési költségei, ezt azonban Széll Kálmán elnök és Porzsolt főtitkár is visszautasította, kijelentve, hogy a DKE működése során mindig nagyon takarékos volt. Apponyi erre javasolta, hogy a többi közművelődési egyesülettel összefogva kérvényezzék a kormánytól a portómentességet, ezzel is lefaragva költségeiket.⁸¹

Másnap, 1897. szeptember 8-án tartották az országos kongresszust, ahol a három nagy regionális közművelődési egyesület, az EMKE, a FEMKE és a DKE első emberei felváltva elnököltek. Széllnek jutott a feladat, hogy indítványozza: küldjenek hódoló sürgönyt Ferenc Józsefnek, „Magyarország szeretett és nagy királyának”.⁸² A kongresszuson a magyar politikai élet gyakorlatilag minden vezető személyisége kifejtette gondolatait a nemzeti kultúra kérdéseiről. Szinte minden felszólaló hangsúlyozta, hogy a magyar nemzeti mozgalom defenzív jellegű és nem támad a nemzetiségek nyelve és kultúrája ellen, hanem csak azt szeretné, ha az egységes kultúra segítségével mindenkiben egyformán élne a hazaszeretet, s a magyar nemzeti kultúra fejlődése révén a magyar nemzet az európai nemzetekkel versengve megállhatná a helyét. A különböző felszólalók tulajdonképpen ezt a gondolatot variálták, s a mondanivalójukban fellelhető minimális különbség a nemzeti célok tekintetében a magyar eliten belül meglévő teljes nézetazonosságot bizonyította. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület elnöke, Bethlen Gábor gróf megnyitó beszédében például kiemelte, hogy amikor „a magyar közművelődés terjesztésével igazi hazafiasságot terjesztünk elhanyagoltatásuk miatt könnyen megtéveszthető idegen ajkú honfitársaink körében”, mindennek célja csupán a magyar nép megvédése az elnemzetietlenedéstől. Visszautasította, hogy ez agresszió volna a nemzetiségek ellen, és sajnálkozását fejezte ki afölött, hogy ellenségeink már a természetes önvédelmi ösztönt is rossz szemmel nézik. A sajtó nevében beszélő Rákosi Jenő abban látta a közművelődési egyesületek és a sajtó, általában a „civil társadalom” feladatát, hogy olyan tereken is fellépnek, „ahová az államhatalom keze el nem ér.” Úgy vélte, hogy „a világosságnak, a tudománynak, művelődésnek terjedése egyszersmind a magyarság terjedését is jelenti.” Rákosi a befogadó nemzetfelfogás jegyében a magyar nemzet büszkeségeinek nevezte Magyarország idegen származású hőseit: az oláh származású Hunyadi, a horvát Zrínyit vagy a tót eredetű Petőfit, ugyanakkor feljegyezték, hogy a történelmi alakok idegen származásának hangsúlyozása a hallgatóság körében bizonyos „mozgást” eredményezett. Berzeviczy Albert, a képviselőház alelnöke történelmi visszatekintésében úgy vélekedett,

⁸⁰ A Dunántúli Közművelődési Egyesület I. számú vándorkönyvtárának könyvjegyzéke 1896: 4–16.

⁸¹ Sándor (szerk.) 1897: 36–37.

⁸² Sándor (szerk.) 1897: 45.

hogy a történelem mai kihívásainak csak akkor felelhetünk meg, ha „egységes nemzeti műveltséggel” megadjuk a magyar állam belső erejét, ami a legnagyobb történelmi feladatokhoz méltó, nagy misszió. Ennek jegyében „nem akarunk senkit sem jogaitól megfosztani, sem nemzeti jellegéből kivetköztetni, sem egyéniségének szabad fejlődésében akadályozni, de határozottan akarjuk társadalmunk legjobb erőinek segítségével terjeszteni ebben az országban az államhoz és nemzethez ragaszkodás hazafias szellemét, a közműveltséget és a minden állampolgárra nézve saját érdekében szükséges magyar nyelv ismeretét”. Ifj. Andrassy Gyula – amúgy szintén Széchenyi szellemében – a külsőséges nyelvterjesztés helyett a hazafias eszme terjesztésére tette a hangsúlyt, és az azzal elválaszthatatlanul összeforrt szabadság győzelmét a magyarságnak tulajdonította. A magyar történelem legnagyobb sikerének nem a honfoglalást és a hódítást tartotta, hanem azt, hogy „mi a legnehezebb viszonyok közt is, a szolgaság pusztájában egy oázist tartottunk fel az alkotmányos élet számára.” A problémákat legmélyebben elemző Apponyi Albert gróf beszédében azzal a dilemmával is foglalkozott, hogy a magyar kultúra terjesztése – mely egyúttal az „általános emberi tökéletesülés előmozdítása, a szellemi és erkölcsi, sőt az anyagi életnek is finomítása” is – maga teremt feszültséget a nem magyar nyelvű népekkel való kapcsolatban. Hiszen míg a magyar kultúra erősödése szükséges a politikai magyar nemzet egységesítése érdekében, addig a magyarországi nemzetiségek saját külön kultúrája a homogenitás ellenében hat. Belátta azt is, hogy a szabad fejlődés révén minden itt élő népnek kifejlődik a saját népi sajátosságait fontosnak tartó értelmisége, akikkel szemben a szabadelvű magyar történelmi hagyományok jegyében nem szabad erőszakosan fellépni, csak akkor, ha a nemzetiségek külön törekvései a „magyar állami rend és nemzeti egység alapfeltételeivel ellenkezésbe” jönnének. Ennek ellenére úgy vélte, hogy nem kell tartani a nemzetiségek saját kultúrájának kifejlődésétől és megerősödésétől, mert az ellenzéki politikus szerint a magyar kultúra számára ezek nem jelentenek versenytársat, ugyanis „az országban lakó minden más faj kultúrája sokkal kezdetlegesebb a mienknél”. Ha sikerül a magyar nemzeti kultúrát a nagy nyugati civilizációk szintjére emelni és nemzeti tartalommal átíratni, akkor az hatalmas vonzerőt fog gyakorolni a magyarországi nemzetiségekre is. Ennek tárgyi feltételeként azonban a magyar nyelv elterjesztését elengedhetetlennek nevezte. A kongresszust követő banketten Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter az elhangzottakkal teljesen egybehangzó módon abban látta az állam feladatát, hogy miközben tiszteletben tartja a nemzetiségek kultúrájának szabad fejlődését, „a legnagyobb eréllyel védi a politikai nemzet egységét az államban, és nem engedi megsérteni az államnyelvet megillető jogkört”. Nyelvtől függetlenül örült minden kulturális haladásnak, és csak azt kérte a nemzetiségektől, hogy anyanyelvű kultúrájukat is „fonja át a hazaszeretet gyújtó lángja. Tanítóik és papjaik, költőik és íróik szent pietással közeledjenek a haza oltárához és hirdessék a magyar haza és a magyar király dicsőségét.”⁸³

A millenniumi ünnepek fényes és zajos látványosságait követő esztendőben a Dunántúli Közművelődési Egyesület működése csendes mederben folyt. 1899-ig nem sikerült újabb óvodát létesíteni, és a tagdíj-elmaradások is kezdtek óriási méreteket ölteni. 1898.

⁸³ A közművelődési egyesületek kongresszusa. *Nemzet*, 1896. szeptember 9., 1–4.

novemberben új, továbbra is a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsával közösen bérelt irodahelyiségbe kerültek (Kerepesi út 43. I. emelet 14. ajtó), ahol továbbra is dr. Fodor Oszkár végezte a titkári teendőket. Az 1898/99-es jelentés hangsúlyozta, hogy a nagy közművelődési egyesületek közül messze a DKE volt a legtakarékosabb, és ilyen feltételek mellett sikernek tartották, hogy óvodáikban „évről évre száz és száz idegen ajkú gyermeket hódítunk meg a nemzeti nyelvnek”, hogy a magyar nyelv tanításában jeleskedő tanítókat és diákokat szerény jutalmakkal láthatják el, és hogy a vándorkönyvtárak segítségével terjeszthetik a hazafias szellemet és művelődést a Dunántúl minden rétegében. Ez utóbbiak kapcsán valóban beszélhetünk sikerről, ugyanis a Komárom megyei fiókegyesület gondjaira bízva elindíthatták a III. számú vándorkönyvtárat.⁸⁴

Az 1899. év nagy változást hozott az egyesület életében. Az 1898. december 30-án a Leszámloló és Pénzváltó Bank nagy tanácskozástermében tartott közgyűlésen még Széll Kálmán elnökként, de az obstrukcióba belebukó Bánffy Dezső báró utódként a király őt nevezte ki miniszterelnöknek, és ezért leköszönt a DKE elnöki posztjáról. A Lipót utcai új városháza tanácstermében 1899. május 15-i tartott rendkívüli közgyűlésen Széllt örökös tiszteletbeli elnökké választották Wlassics Gyula, Darányi Ignác és Hegedüs Sándor miniszterek jelenlétében, majd a Fenyvessy Ferenc javaslatára Széll utódának megválasztott Pallavicini Ede örgróf vezetésével rögtön népes küldöttség hozta ezt Széll tudomására. A miniszterelnök, aki pár napja meghűlése miatt gyöngélkedett, Múzeum utcai lakásán fogadta a DKE küldöttségét, és Pallavicini köszöntésére felelve megígérte, hogy becsületbeli kötelességének tartja továbbra is „a DKE érdekeit szolgálni és a legéberebb figyelemmel kísérni és közrehatni és támogatni abban az irányban, a melyben eddig haladt.”⁸⁵

Széll Kálmán miniszterelnöksége alatt került sor 1900-ban a negyedik,⁸⁶ 1901-ben az ötödik vándorkönyvtár létesítésére. Előbbi az ódombóvári községi ipartestület kezelte, míg az utóbbi Veszprém megye községeinek szolgálatára állt.⁸⁷ Miután 1903-ban Széll leköszönt a miniszterelnökségről, díszelnökként vehetett részt a Dunántúli Közművelődési Egyesület munkájában, de az érdemi vezetés Pallavicini elnök és Rákosi Jenő másodelnök kezeiben volt. A DKE iránti lanyhuló érdeklődés miatt az egyesület rászorult arra, hogy újabb módszerekkel is növeljék bevételeiket. Ezek közé tartozott a kereskedelemügyi miniszter engedélyével kibocsátott DKE-sorsjáték, melynek keretei között 300 ezer darab, egyenként 1 koronás sorsjegyet bocsátottak ki, és az 1905. márciusi húzásokon összesen 60 ezer korona nyemremény szétosztását ígérték. Reisner E. gyulai gyufagyárost feljogosították, hogy D. M. K. E. jelzéssel lássa el termékeit, amiért a jövedelem 5%-át fizette be az egyesület pénztárába. Mivel azonban a gyufák forgalma igen csekély volt, 1903-ban ebből csak mintegy 142 korona folyt be a pénztárba. A megcsappanó bevételek miatt az egyesület nemhogy nem gondolhatott újabb kisdédóvók alapítására, de úgy látták, hogy már a legközelebbi jövőben azok

⁸⁴ Porzsolt (szerk.) 1899: 3–5. és 23–24.

⁸⁵ Porzsolt (szerk.) 1899: 7–13.

⁸⁶ A Dunántúli Közművelődési Egyesület VII. évkönyve az 1900-iki egyleti évről 1901: 29–32.

⁸⁷ A Dunántúli Közművelődési Egyesület VIII. évkönyve az 1901-iki egyleti évről 1902: 31–35.

állami átvételének kérvényezésére kényszerülnek. Az általános hanyatlás látványos jeleként a Balatoni Kultúr-Egyesület „az érdeklődésnek teljes hiánya folytán kénytelen volt beszüntetni működését”.⁸⁸

Úgy tűnt, hogy az egyesületi forma nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és a DKE anyagi lehetőségeinek végéhez érve lassanként kezdett ellehetetlenülni. Hiába adott a kultuszminisztérium 1901. június 3-án kelt 36190. sz. rendeletével évi 2000 korona államsegélyt az óvodák fenntartására, a perlaki óvodát már 1902-ben állami kezelésbe kellett adni, majd állami kezelésűvé vált a pénzeszküti gyermekmenhely is, hogy azután 1906-tól az 1894. december 11. óta működő tárnoki óvoda is állami intézménnyé váljon. A vándorkönyvtárak terén ellenben nagyobb siker koronázta a DKE működését. Jóllehet itt sem nélkülözheték az állami segítséget, de az 1904-ben felállított újabb négy vándorkönyvtárral a könyvtárak száma elérte a tizenhármát, ami mégis az eredményes működésre utalt.⁸⁹

Jól látható a Dunántúli Közművelődési Egyesület működésének felívelő és hanyatló szakaszában is, hogy bár a Millennium a magyar nacionalizmusnak újabb lendületet adott, és az ezredéves ünnepek önbizalommal töltötték el a magyar nemzeti mozgalom vezetőit, a közművelődési egyesületek munkájának eredményei továbbra sem hoztak áttörést. A józabb hangok nem is remélték az ország máról holnapra történő megmagyarosodását, ugyanakkor ennek elmaradása sokakban csalódást keltett, és többen keresték a remélt siker hiányának okait. Közéjük tartozott a miskolci közművelődési egyesület vezetője, Balogh Bertalan is, aki egy 1906-os beszédében nyíltan kimondta, hogy a közművelődési egyesületek többsége nem látja el kellő hatékonysággal kettős hivatását, tudniillik „a közreműködést az ország egész lakosságának megmagyarosításában egyrészt, másrészt kultúránknak magyaros, nemzeti jellegben való kifejtését”. Az eredménytelenséget két fő oknak tulajdonította: az anyagi eszközök elégtelensége mellett a tervszerűtlen működést, az egyöntetű eljárás hiányát is kárhoztatta. A problémák leküzdésére a már az 1880-as években felmerült megoldást javasolta: a mintegy 100–120 egyesület szorosabb szövetkezését.⁹⁰

Erre végül 1908-ban került sor. Június 22-én ismét országos kongresszust tartottak a közművelődési egyesületek, és megalakították az Országos Közművelődési Tanácsot, mely a korábbinál sokkal szorosabb együttműködést és közvetlenebb állami szerepvállalást tett lehetővé. A kongresszuson nagyobb beszédet mondott Széll Kálmán is, melyben összegezte nézeteit a legfontosabb nemzeti kulturális kérdésekről. Hangsúlyozta, hogy Magyarország magyar jellegű állam, ahol történelmi jogon és a kulturális fölény jogán is az állam magyar karakterű. Kijelentette ugyanakkor, hogy sose akarták eltörölni a nem magyar nemzetiségek kulturális, nyelvi és egyéb sajátosságait, nem akarták elnyomni őket. Az 1880-as években megfogalmazott programhoz hűen úgy látta, az állam feladata a védekezés a támadásokkal szemben, de ezt az erőt támadólag sosem szabad használni a továbbiakban sem. A társadalom, és elsőrendűen a kulturális egyesületek feladata ellenben a magyar kultúra fölényének

⁸⁸ Fodor (szerk.) 1904: 4–7. és 50.

⁸⁹ Fodor (szerk.) 1906: 6–7, 37–45. és 63–76.

⁹⁰ Balogh 1906: 3–7. Az idézet a 3. oldalon.

fenntartása, öregbítése, hogy ez napként sugározza áldásait mindenkire. Bár úgy fogalmazott, örül a nemzetiségi kultúrák fejlődésének, de azt fejtegette, hogy Magyarországnak már csak politikai földrajzi okok miatt is egységesnek, tehát magyarnak kell lennie, hiszen a nemzetiségi aspirációk széthúzóak, s itt – az aktuális európai komplikációk miatt is – egységes és erős államnak kell lennie. Ezért az akkoriban aktuális választójogi reform kérdésében olyan megoldást támogatott, mely biztosítja az intelligencia vezető szerepét és az ország magyar jellegét.⁹¹

Az Országos Közművelődési Tanács (egyik) elnökének megválasztott veterán politikus olykor önmagának is ellentmondó beszéde rámutatott arra, hogy a magyar liberális nacionalizmus nem volt képes elméleti megoldást találni a nemzetiségi problémákra. A magyarság kulturális vezető szerepének nacionalista igényét ugyan a liberális hagyomány és a Monarchián belül elfoglalt helyzet politikai kényszerei tompították, és mindvégig megakadályozták, hogy nyílt és kíméletlen sovíniszta diktatúra alakuljon ki. A magyarokkal párhuzamosan fejlődő nemzetiségi kultúrák önszerveződő mozgalmi azonban így is óhatatlanul összeütközésbe kerültek a magyar nemzeti igényekkel. Ezek a gyakorlati, sokszor politikai jellegű konfliktusok pedig a valóságosnál sötétebb képet festettek a korszak magyar nemzetiségi politikájáról, aminek sok tekintetben ma is érződik a negatív hatása.

íjf. Bertényi Iván

Források

Budapesti Hírlap (Budapest)

1887. szeptember–október; 1890. november; 1891. június.

Egyetértés (Budapest)

1887. október; 1890. november.

Ellenzék (Kolozsvár)

1887. szeptember–október.

Nemzet (Budapest)

1885. május–július; 1890. november.

Pesti Hírlap (Budapest)

1885. január; 1885. július–augusztus; 1887. szeptember–október.

Pesti Napló (Budapest)

1887. október.

Vasmegyei Lapok (Szombathely)

1890. május–1891. március.

⁹¹ Széll 1908: passim.

Hivatkozott irodalom

- Balogh Bertalan 1906: *A Magyar Közművelődési Egyesületek Országos Szövetsége*. A F. M. K. E. 1906. évi augusztus hó 28-án Csorbatón tartott XXIV-ik rendes közgyűlésén előadta Balogh Bertalan, a Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület főtitkára. Budapest.
- A Dunántúli Közművelődési Egyesület alapszabályai*. 1895. Budapest.
- A Dunántúli Közművelődési Egyesület I. számú vándorkönyvtárának könyvjegyzéke*. 1896. Budapest.
- A Dunántúli Közművelődési Egyesület VII. évkönyve az 1900-iki egyleti évről*. 1901. Budapest.
- A Dunántúli Közművelődési Egyesület VIII. évkönyve az 1901-iki egyleti évről*. 1902. Budapest.
- Elbe István 2012: Kossuth és az EMKE. *Művelődés* (LXV.) 3. 23–27.
- A Felvidéki magy. közművelődési egyesület alapszabályai*. 1884. Nyitra.
- Fodor Oszkár (szerk.) 1904: *A Dunántúli Közművelődési Egyesület X. évkönyve az 1903-iki egyleti évről*. Budapest.
- Fodor Oszkár (szerk.) 1906: *A Dunántúli Közművelődési Egyesület XI. évkönyve az 1904–1905-iki egyleti évről*. Budapest.
- Gerlóczy Károly 1892: *Beszéd, mellyel az Országos Magyar Iskolaegyesületnek Budapesten, az 1892. évi márczius hó 8-án tartott rendes évi közgyűlését megnyitotta Gerlóczy Károly kir. tanácsos, Budapest I. alpolgármestere, az Országos Magyar Iskolaegyesület elnöke*. Budapest.
- Gerlóczy Károly 1897: *A magyarországi közművelődési egyesületek élete*. A közművelődési egyesületek első congressusa elé terjeszti Gerlóczy Károly, az Országos Magyar Iskolaegyesület elnöke. Budapest.
- Képviselőházi Napló 1881: *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Budapest.
- Képviselőházi Napló 1887: *Az 1887. szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Budapest.
- Mocsáry Lajos 1886: *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés*. Írta: X. Y. [Mocsáry Lajos] Budapest.
- Müller Rolf (szerk.) 2005: *Beksics Gusztáv*. Budapest.
- Népszámlálás 1882: *A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei, némely hasznos házi állat kimutatásával együtt*. Budapest.
- Népszámlálás 1893: *A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. Budapest.
- Porzsozt Kálmán (szerk.) 1893: *A Dunántúli Közművelődési Egyesület II. évkönyve az 1892/3-iki egyleti évről*. Budapest.
- Porzsozt Kálmán (szerk.) 1898: *A Dunántúli Közművelődési Egyesület V. évkönyve az 1896–1897-iki egyleti évről*. Budapest.

- Porzsolt Kálmán (szerk.) 1899: *A Dunántúli Közművelődési Egyesület VI. évkönyve az 1898–1899-iki egyleti évről*. Budapest.
- Praznovszky Mihály 1998: A szép Fenyvessy Feri – Mikszáth-hős a magyar parlamentben
In: Tusor Péter – Rihmer Zoltán – Thoroczkay Gábor (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest. 585–592.
- Sándor József (szerk.) 1897: *A magyar közművelődési egyesületek 1897. szeptember 8-án, Budapesten, az ezredéves kiállítás „ünnepélyek csarnoka”-ban megtartott ezredéves ünnepi conressusának naplója*. Egybeállította Sándor József orsz. képviselő, az EMKE t. alelnök-főtáka, mint a végrehajtó bizottság előadója. Kolozsvár.
- Sárány Sándorné Halász Terézia 1943: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest
- Szabádfalvi József 1996: *Herman Ottó, a parlamenti képviselő (1879–1897)*. Miskolc.
- Széll Kálmán 1908: *Széll Kálmán beszéde a közművelődési egyesületek 1908. június hó 22-én tartott kongresszusán*. Budapest.

Az inségbizottmányok válságkezelése Békés vármegyében 1863–64-ben

Közel fél évtized a művelődéstörténet-kutatás szerteágazó útjain egy tudományos kutató-nak talán csekélységnek tűnhet, egy egyetemi hallgató életében azonban hosszú időszak. Ezen az úton, mint oly sokakat, engem is Kósa László professzor, akadémikus segített elindulni. Máig elevenen él bennem a meghatározó pillanat: 2008 februárjában Szász Lajos kollégámmal együtt mentünk el professzor úr akadémiai rendes tagsági székhelyére – ekkor döntöttem véglegesen úgy, hogy a professzor úr „szárnyai alatt” a természeti csapások kutatásával szeretnék foglalkozni. Az elhatározás célt talált, s így lehettem a legifjabb tanítványok egyike. Az elmúlt évek hatékony közös munkájának gyümölcse a professzor úr tematizálásával elkészített két szakdolgozat (BA, MA), köztársasági ösztöndíj, valamint a XXX. OTDK-n elért I. helyezés. Az ünnepeltet a jeles alkalomból egy évek óta kutattam, és időközben OTDK-, majd MA-dolgozattá érlelődött téma – az 1863–64. évi Békés megyei aszály és inség – egy szeletét feltáró tanulmánnyal köszönti Eötvös-collegista tanítványa.

*

„Mert májushó eljött, de nem jövendőlni, / Hanem embert, barmot inségre szorítani.” – írta Beleznai Péter gyulai földész 1864-es visszaemlékezésében, utalva 1863 májusára, az országos szintű aszály és éhínség Békés vármegyei kezdetére.¹ A pusztítás és kísérőjelenségei a korabeli sajtó és a tudományos élet figyelmét az aszály felé fordították, valamint megkövetelték az országos és a helyi kormányzat beavatkozását is. Jelen tanulmány az elméleti fejtegetések tárgyalása helyett a tényleges válságkezelés Békés megyei jellegzetességeire helyezi a hangsúlyt: teszi mindezt az ad hoc jelleggel megszervezett inségbizottmányok összetételének, költségvetésének és a válság elhárítása érdekében tett különböző intézkedéseinek szemléltetésén keresztül, továbbá a válságkezelés eredményességének meghatározására is törekszik.

Az aszály eljövetele és területi kiterjedése

Az általános éghajlattörténeti periodizációban a hosszú 19. század első felét erőteljes lehűlés, a kis jégkorszak visszatérése jellemezte, amit csak az 1860–70-es évektől váltott fel a tartós meleg és száraz időjárás; elkezdődött a jelenkori felmelegedés korszaka.² Az általános

¹ BéML XV. 23. 2. 27/1864. Köszönöm szépen a Békés Megyei Levéltár munkatársainak a kutatás során nyújtott segítséget.

² Rácz 2001: 269–271.

éghajlati jellemzőktől függetlenül hazánkban – 1867-et megelőzően – számos pozitív (tartós szárazság, aszály) vagy negatív (csapadéktöbblet) irányú időjárási kilengés okozott természeti csapást.³ E csapások többnyire az ország egy-egy területére (ritkábban egészére) terjedtek ki és rövid lefolyásúak voltak.

Az 1860-as évek elejétől 1867-ig tartó természeti csapások sorozata, láncfolyamata – száraz, aszályos időjárás, rossz termés,⁴ takarmányszükség,⁵ keleti marhavész,⁶ kolera-járvány⁷ – országos szinten és Békés megyében egyaránt komoly kihívások elé állította a kormányzatot és a társadalmat. A tartós szárazság 1863–64-ben tetőzött: az ország jelentős részét sújtó aszály mind a gazdaságban, mind a társadalomban óriási krízist idézett elő. A krízis nem váratlanul érkezett: a mocsárlelccsapolások veszélyes következményeire és egy lehetséges természeti csapás eljövételére korábban a tudományos élet több jeles képviselője felhívta a figyelmet.⁸

Földrajzi szempontból az aszály az Alföldre, ezen belül a Berettyó és a Körösök melléke, a Sárrét, a Nagykunság és a Hortobágy melléke tájegységekre terjedt ki.⁹ Valószínűsíthető azonban, hogy nem csupán a Duna–Tisza közí és a tiszántúli részeket, hanem egyes dunántúli területeket is elérte a szárazság, ezt támasztja alá egyrészt azon kormányzati feltételezés, hogy Komárom és Zala megyék esetleg „ínségesek” lehetnek,¹⁰ másrészt Németh Ferenc evangélikus tanító 1860–64 között végzett veszprémi időjárás-megfigyelései.¹¹

E tájegységeken – a levéltári források és a szakirodalom eltérő adatai alapján – legalább 14–21 közigazgatási egységet érintett az aszály.¹² Ezen adatokból kiindulva azonban feltételezhetjük, hogy jóval többet sújtott, de eltérő mértékben: legalább 14 vármegyét és 15 kiváltságolt területet ért nagymértékű pusztítás,¹³ a kevésbé jelentős károkat elszenvedettek közé pedig további 10 vármegye és 8 kiváltságolt terület tartozott.¹⁴

³ Vö. Érkövy 1863: 11; Katus 2007: 7; Keleti 1889: 11.

⁴ Györffy 1931: 6; Györffy 1978: 94.

⁵ Érkövy 1863: 11.

⁶ Györffy 1931: 6; Györffy 1978: 94; Keleti 1889: 93.

⁷ Réthly 1998: 527.

⁸ Hunfalvy 1863: 227–232; Kósa 2009: 237; Lónyay 1863: 82.

⁹ Dankó 2008: 14.

¹⁰ MOL D189. Acclusa. 407. doboz. No. 11/1863. 12281/1863.

¹¹ Boross 2011: 146–147.

¹² Vö. Emlékirat 1864: 1. és Statistikai Közlemények 4. 6. 284. (14 db.); Érkövy 1863: V, 2–3. (16 db.); Katus 2007: 7. (17 db.); MOL D189. Acclusa. 407. doboz. No. 11/1863. 12281/1863. (21 db.).

¹³ Abaúj, Arad, Bács, Békés, Bihar, Csanád, Csongrád, Heves, Krassó, Pest, Szabolcs, Temes, Torontál és Zemplén vármegyék, a jászkun és hajdú kerületek, valamint a szabad királyi városok (Buda, Pest, Kecskemét, Szabadka, Zombor, Újvidék, Temesvár, Versec, Arad, Szeged, Nagyvárad, Debrecen, Kassa).

¹⁴ Zala, Veszprém, Komárom, Esztergom, Nógrád, Borsod, Turóc, Liptó, Szepes és Szatmár vármegyék, a szepesi 16 város, Kővár vidéke és a szabad királyi városok (Komárom, Esztergom, Késmárk, Lőcse, Szatmárnémeti, Nagybánya).

Az aszály összesen mintegy 5 millió kat. hold¹⁵ mezőgazdasági területet – 2,8 millió hold szántót, 1,4 millió hold legelőt, valamint 800 000 hold rétet – tett tönkre. A Békés megye egészére, tehát mind a 22¹⁶ vagy 23¹⁷ településére kiterjedő „ínségi tér” az országosnak kb. 1/10-e, vagyis 503 734 hold (ebből 282 682 hold szántóföld, 83 765 hold rétet és 137 286 hold legelő) volt.¹⁸

Az aszály okozta gazdasági és társadalmi értékvesztés

Az időjárás radikális megváltozása komplex gazdasági krízist idézett elő:¹⁹ a tartós szárazság következtében a szántóföldeken a vetések kisültek vagy nem keltek ki, a legelők és rétek kiégtek²⁰ – a takarmány a normálisnak csak 1/20-át tette ki.²¹ A Körösök vize olyannyira leapadt, hogy át lehetett rajtuk sétálni.²² E tényezők élelem- és takarmányhiányhoz, az állatállomány nagyarányú pusztulásához és az árak megváltozásához vezettek.²³ A gabona ára a sokszorosára nőtt (pl. Békéscsabán 1 köböl²⁴ kukorica 1863-ban 8 Ft-ba, 1864-ben már a normális áron, 1,4 Ft-ba került),²⁵ míg a lábas- és aprójószágoké rendkívül visszaesett: Békésen egy meddő tehenet a normális 150–200 Ft helyett 15–20 Ft-ért árultak.²⁶

Az élelemhiány és a nyomában járó drágaság a megyei hivatalnokok körében megélhetési nehézségeket,²⁷ Bánfalván éhínséget és éhhalált okozott.²⁸ Az éhínség következtében legyengült, inségeledek²⁹ fogyasztására kényszerült embereket a megye több településén

¹⁵ Földmérték, 1 katasztrális hold 1600 négyszögölnek vagy 57,5 árnak feleltethető meg. Bogdán 1990: 578.

¹⁶ Helynévtár 1863: 16.

¹⁷ MOL D189. Acclusa. 407. doboz. No. 11/1863. 13767/1863.; Statistikai Közlemények 4. 6. 284. Az irat és a korabeli lap sem nevezte meg az egyes településeket, így nem tudjuk, hogy miért említenek eggyel több települést (23-at), mint a korabeli helynévtár (22). A továbbiakban a helynévtár 22 települését vesszük alapul.

¹⁸ MOL D189. Acclusa. 407. doboz. No. 11/1863. 13767/1863.; Statistikai Közlemények 4. 6. 285.

¹⁹ Vö. Kósa 2009: 242.

²⁰ *A Hon* 1863. augusztus 6. 1.

²¹ Érkövy 1863: 6.

²² *A Hon* 1863. augusztus 6. 1.

²³ Vö. Kósa 2009: 242.

²⁴ Száraz ürmérték, 1850-től 1 köböl általánosan 122,96 l-t vagy 92,22 kg-ot jelentett. Bogdán 1991: 606.

²⁵ Papp 1971: 92.

²⁶ Vö. Somlyai 1894: 174; Zsoldos 1979: 234.

²⁷ BéML IV. B. 251. a. 5. doboz. 535/1863.

²⁸ BéML IV. B. 251. b. 29. doboz. 2615/1863.

²⁹ Ezek közé tartozott a böngyölékből készített lepény, a korpapogácsa, a tölgyfa kérge, a száraz tengericsutka és a paszuly is. Vö. Györffy 1931: 20–21; Györffy 1978: 98; *Vasárnapi Ujság* 1863. szeptember 20. 338.

skorbut támadta meg.³⁰ A társadalmi krízis egyik korai eleme a munkanélküliség volt, ami Békés megye 1/3-át érintette.³¹ Később a hagyományostól eltérő magatartásformák jelentek meg, a legsúlyosabbnak a békéscsabai (1863. november 15–16.) és az orosházi (1863. november 16. és december 1.) népzendülések tekinthetők.³²

A kár felmérését, majd elhárítását országos szinten a Magyar Királyi Udvari Kancellária és alárendelt szerve, a Magyar Királyi Helytartótanács irányította.³³ A Kancellária 1863. május 31-én Abonyi István tanácsnokot bízta meg, hogy királyi biztosként járja be az aszály sújtotta területet.³⁴ Abonyi Békés megyei látogatását illetően három időpont feltételezhető: a június 27-i, Szeghalmot és vidékét érintő szemle bizonyos,³⁵ a július 8–15. közötti időszakban egy vagy több napon át tartó látogatás csak nagyon valószínű,³⁶ a július 23-i ott-tartózkodás pedig a megye közönségével való értekezés miatt szintén ismert.³⁷

Az ínségbizottmányok megszervezése

A válság helyi koordinálását a június–július folyamán megszervezett ínségbizottmányok végezték. Elsőként, június 19-én, a Békés Megyei Gazdasági Egyesület (BMGE) igazgatóválasztmányi gyűlésén egy állandó bizottmányt neveztek ki,³⁸ melynek elnöke Urszinyi Andor (a BMGE alelnöke) lett. A bizottmány feladata a következő volt: „a szűk termés okozta ínség enyhítésén teljes erejéből működni s különösen tanácsal és erkölcsileg az egyeseket és közösségeket támogatni”.³⁹

Egy június 21-i helytartótanácsi leirat a megyei hatóságokat célszerű, takarékos, zaj és büntetés nélküli intézkedésekre utasította, és ínségügyi bizottmányok megszervezésére biztatta. Kis János, Békés vármegye főispáni helytartója⁴⁰ nem késlekedett, és a leiratnak

³⁰ Vö. BéML IV. B. 255. 1. doboz. A Békés megyei központi bizottmány válogatott iratai. 48/1864.; BéML IV. B. 255. 4. doboz. Szeghalom ínségbizottmánya. 10/1864.; Scherer 1938: 152.

³¹ Ez 59 594 vagy 65 244 főt jelentett, attól függően, hogy a számításokhoz a főispáni helytartó vagy a szolgabírák kimutatásait vesszük-e alapul. Vö. Dénes 1959: 78–79. és BéML IV. B. 251. a. 4. doboz. 460/1863.; BéML IV. B. 251. a. 5. doboz. 573/1863., 643/1863., 659/1863., 661/1863.

³² Dénes 1959: 83–84, 87–88.

³³ Az aszály idején a kormányzások élén a következő személyek álltak: gr. Forgách Antal (1861. július–1864. április 22.), majd gr. Zichy Hermann (1864. április 22.–1865. június 26.) főkancellár, valamint gr. Pálffy Móric királyi helytartó (1861. november 5.–1865. július 18.). Vö. Sashegyi 1965: 92, 103, 114, 373.

³⁴ MOL D189. Acclusa. 407. doboz. No. 11/1863. 9925/1863.

³⁵ MOL D189. Acclusa. 407. doboz. No. 11/1863. 13090/1863.

³⁶ BéML IV. B. 251. a. 5. doboz. 573/1863., 610/1863.

³⁷ BéML IV. B. 251. a. 5. doboz. 653/1863.

³⁸ Ugyanezen a napon alakult meg Kisújszálláson is egy segélyezési bizottmány. Zsoldos 1979: 236–237. Makón viszont már korábban, június 9-én létrejött az ínségbizottmány. Sipos 2001: 9.

³⁹ *A Hon* 1863. augusztus 4. 1.

⁴⁰ Kis János 1861. december 20. és 1864. június 15. között – megszakításokkal – töltötte be Békés

megfelelően eljárva, június 28-án a járások szolgabíráit felkérte, hogy „minden egyes községben az előjárókból és a lakosság közül meghivandó bizalmi férfiakból álló bizottságokat” szervezzenek. Tehát az irat – az állandó bizottmány felállítása után – a települési (városi vagy községi) ínségbizottmányok megalakítását mondta ki.⁴¹ A települési ínségbizottmányok és az állandó bizottmány mellett a levéltári iratok említenek egy gyulai székhelyű központi bizottmányt, amiről csekély iratanyaga miatt nincsenek további információink, de elképzelhető, hogy azonos volt az állandó bizottmánnyal.

A települési (városi vagy községi) ínségbizottmányok száma bizonytalan, ugyanis egyes bizottmányok anyaga megsemmisült, eltűnt vagy lappang. Kis János ugyan a megye összes, tehát mind a 22 településére vonatkoztatta levelét, azonban egy, az iratanyaggal kapcsolatos levéltári segédlet 24 bizottmányt említ.⁴² Nem tudjuk, hogy honnan feltételezte az illető ezt a számot; elképzelhető, hogy néhány pusztának (pl. Szenttornya vagy Csabacsüd) külön bizottmánya volt, vagy 23 településről tudott, és ehhez adta hozzá az állandó bizottmányt. Ma 11 települési ínségbizottmány – Orosháza, Gyula, Békés, Szarvas, Öcsöd, Kétegyháza, Köröstarcsa, Szeghalom, Szentandrás, Vésztő és Gyoma – több-kevesebb iratanyagát őrzi a Békés Megyei Levéltár. A levéltári iratanyagban eddig nem került elő, de a *Sürgöny* egyik cikke említést tesz a békéscsabai városi ínségbizottmányról,⁴³ tehát – az állandó bizottmánnyal együtt – 13 ínségbizottmányról tudunk biztosan.

A bizottmányok összetétele

A Békés megyei települési ínségbizottmányok közül – a kutatás jelenlegi állása szerint – egyedül a gyomai ínségbizottmány alakuló ülésének jegyzőkönyve maradt fenn, így az 1863. július 15-én létrejött bizottmány tagjait (összesen 25 fő) név szerint ismerjük. A gyomai bizottmány elnökének az alakuló ülés résztvevői maguk közül Dabán Lipót uradalmi tisztartót választották. A bizottmány tagjai közül többen az egyházigazgatás vagy a helyi közigazgatás tisztségviselői voltak, ezt a személy neve mellett jeleztem. Egyes személyeknél megállapítható az ínségbizottmányban betöltött funkció is, ebben az esetben ezt is feltüntettem. A következő személyekből állt össze a gyomai bizottmány: Mikó Miklós (r. k. plébános), Czuker Sándor (ev. lelkész), Bencze István (ref. lelkész), Kalocsa Lajos, Pető Pál, Debreceni András, Szilágyi István, Joannovits János (pénztárnok), Domokos János, Kruchio Gergely, Olajos Benedek (magtárnok), Csapó Bálint, Sehvalm Mihály, Szántai József, Löh Péter, Szabó Sándor, Kruchio József (bíró), B. Kovács Bálint, Vince András, Kis Mihály, Aiter Konrád, Csapó Mihály (esküdt, magtárnok), Itormasi Sándor és Csörgei Lajos (jegyző).⁴⁴

vármegye főispáni helytartói hivatalát. Héjja 2002: 49, 125–127.

⁴¹ BéML IV. B. 251. b. 29. doboz. 2615/1863.

⁴² Kereskényiné 2008: 60.

⁴³ *Sürgöny* 1863. július 7. 2.

⁴⁴ BéML IV. B. 251. a. 5. doboz. 665/1863.

A vármegye többi települését illetően nem áll rendelkezésünkre olyan irattípus (pl. alakuló ülési jegyzőkönyv vagy annak kivonata, a bizottmányi tagok névjegyzéke, esetleg az összes tag által hitelesített kimutatás), ami egyértelműen jelölné az összes bizottmányi elnököt és tagot. Ennek hiányában az ínségbizottmányi fond iratait egyenként kell átnézni ahhoz, hogy a tagokat rekonstruálhassuk. Kedvező a helyzet azon iratoknál, ahol az aláírás alatt vagy mellett szerepel a bizottmányi elnök, bizottmányi tag vagy röviden b. t. megjelölés, ebből ugyanis magától értetődő a bizottmánnyal való kapcsolat. Egy másik csoportot képeznek azon iratok, ahol az aláíráson kívül az ínségbizottmányban betöltött tisztséget tüntették fel. Itt egyes tisztségek egyértelműen a tagságra utalnak (pl. levesfőzési gondnok, ételmezési gondnok), azonban bizonyos esetekben vigyáznunk kell, mert például a bizottmányi jegyző és a település jegyzője könnyen összekeverhető egymással. További problémaként merül fel, hogy számos olyan személy van, aki az adott település tisztségviselői közé tartozott, azonban az iratok alapján nem nyilvánvaló, hanem csak valószínűsíthető a bizottmányi tagsága.

A tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy az összes ínségbizottmány összetételét bemutassuk, azonban két kulcsfontosságú bizottmány – az orosházi és a szarvasi –, valamint az összes bizottmányi elnök ismertetésével kísérünk meg néhány, az összetételre vonatkozó következtetést levonni.

Orosházán a községi elöljáróság 1863. július 27-én az ínségügyek intézésére bizottmányt hozott létre, melynek elnöke Józsa Lajos uradalmi számvevő lett. Az éhínség mérséklése céljából a bizottmányi tagok megbízták Józst, hogy nagyobb összegű kölcsönt vegyen fel valamelyik bécsi banktól.⁴⁵ Józsa kezdeményezése azonban sikertelen maradt, így a szeptember 12-i községi tanácsülésen lemondott, helyére Rentsisovszky Ferenc⁴⁶ uradalmi kasznárt választották meg.⁴⁷ A kutatás jelenlegi állása szerint az orosházi ínségbizottmány tűnik az egyetlennek, ahol az elnök személyében változás következett be. A bizottmányi tagok közé Lázár István, Jároli Mihály, Rajki József és Torkos Imre tartozott, továbbá az iratok alapján nagyon valószínű, hogy Bor Mihály (bíró) is a bizottmány tagja volt.⁴⁸

Gr. Bolza István elnökletével működött a szarvasi ínségbizottmány, melynek az alábbi személyek voltak a tagjai: Somogyi Sándor (bizottmányi alelnök), Boros Pál (bizottmányi pénztárnok), Ponyiczky János (bizottmányi jegyző), Télessy József (levesfőzési gondnok), Belopotoczky János (ülnök), Hranitzky Ferenc (esküdt, bizottmányi levesfőzési gondnok),

⁴⁵ Dénes 1965: 374.

⁴⁶ BéML IV. B. 255. 1. doboz. Orosháza ínségbizottmánya. Napló az ínségesek ételmezésére és ápolására kiosztott cikkek kiadásáról. 1. füzet (1864).

⁴⁷ Dénes 1965: 375.

⁴⁸ BéML IV. B. 255. 1. doboz. Orosháza ínségbizottmánya. Lázár István: Azon orosházi lakosok névjegyzéke, akik a kormány által kiutalt 9000 Ft községi államkölcsönben részesültek (1864); Jároli Mihály, Torkos Imre: Gabonavásárlási okmány (1864); Rajki József: Orosházán, az ínségi konyhán kiosztott levesrészletek jegyzéke (1864. január 12.–május 31.); Bor Mihály: Gabonavásárlási okmány (1864), Napló az ínségesek ételmezésére és ápolására kiosztott cikkek kiadásáról. 2. füzet (1864).

Melis Mátyás, Pokorny József (élélmezési gondnok), Pazsy Ferenc (számvevő). Rajtuk kívül Arnóczki Andrásról (ülnök), Tóth Györgyről (esküdt), Sovány Mihályról, Janúrik Györgyről és Boros Mátyásról (esküdt) feltételezhető a tagság.⁴⁹

Az egyes települési bizottmányokban a bizottmányi elnöki tisztséget a következő személyek töltötték be: (1) Békés: Hajnal Ábel (ref. esperes),⁵⁰ (2) Köröstarcsa: Szabó János (ref. lelkész),⁵¹ (3) Szeghalom: Tatár János (ref. lelkész),⁵² (4) Szentandrás: Zay János,⁵³ (5) Vésztő: Csák János (ref. lelkész).⁵⁴ Gyula, Kétegyháza és Öcsöd települések ínségbizottmányának elnökeit a kutatás jelenlegi fázisában nem ismerjük.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a bizottmányi tagok a település köztisztvisletben álló személyiségei (a helyi felekezetek lelkészei, az uradalmi tisztartók, a községi elöljáróság tisztségviselői etc.) közül kerültek ki, számuk bizottmányonként eltérő. Az elnökök helyi tisztségüket a részben szomszédos jászkun kerülettel hasonlítottuk össze. A kedvező forrásadottságnak köszönhetően a jász kerület településeinek bizottmányi tagjairól fennmaradt egy névjegyzék, így tudjuk, hogy az elnöki pozíciót minden esetben a főbíró vagy a bíró töltötte be,⁵⁵ ezzel szemben Békés megye több településén – Vésztőn, Szeghalmon, Köröstarcsán és Békésen – egyházi személyt (református lelkészt, esperest) találunk a bizottmány élén. Az említett négy településből az első három homogén református vallású és a negyedik Békésen is jelen vannak a reformátusok.⁵⁶ Annak oka, hogy a Békés megyei és a jász kerületi települések bizottmányi elnökei olyan személyek lettek, akik a helyi igazgatásban nagyon más tisztségeket töltöttek be, vélhetően az eltérő közigazgatási és műveltségi hagyományokban keresendő.

⁴⁹ BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas ínségbizottmánya. gr. Bolza István: 47/1864.; Hranitzky Ferenc: 38/1864., 41/1864., 47/1864.; Somogyi Sándor: 39/1863.; Boros Pál: 30/1863.; Ponyiczky János: 30/1863., 41/1864.; Télessy József: 43/1864., 111/1864.; Belopotoczky János: 68/1864., 123/1864.; Melis Mátyás: 123/1864.; Pokorny József: 4/1864.; Pazsy Ferenc: 123/1864.; Arnóczki András: 68/1864.; Tóth György: Összegző kivonat a szarvasi ínségbizottmánynak a könyöradományokról vezetett és megvizsgált számadásából (1864); Kimutatás a levesfőzési maradványokról (1864); Sovány Mihály, Janúrik György: Összegző kivonat a szarvasi ínségbizottmánynak a könyöradományokról vezetett és megvizsgált számadásából (1864); Boros Mátyás: 25/1863.

⁵⁰ BéML IV. B. 255. 2. doboz. Békés ínségbizottmánya. 32/1863.; *Vasárnapi Ujság* 1863. december 13. 452.

⁵¹ BéML IV. B. 255. 4. doboz. Köröstarcsa ínségbizottmánya. 19/1864., 22/1864.

⁵² BéML IV. B. 255. 4. doboz. Szeghalom ínségbizottmánya. 582/1864.

⁵³ BéML IV. B. 255. 4. doboz. Szentandrás ínségbizottmánya. 20/1864.

⁵⁴ BéML IV. B. 255. 4. doboz. Vésztő ínségbizottmánya. Jegyzőkönyv az ínségbizottmányhoz érkezett könyöradományokról készített számadás észrevételei tárgyában (1864).

⁵⁵ JNSZML IV. 253. a. 1. csomó. Bartsik Márton jász kerületi kapitány kimutatása: a jász kerületi községekben alakított ínségbizottmány tagjainak névjegyzéke (1863).

⁵⁶ Helynévtár 1863: 84, 124–125, 132–133, 140–141.

A legelőhiány problémájának megoldása

A Békés megyei állandó bizottmány a legelőhiányra vonatkozóan a következő fontos intézkedést hozta június 28-i, első ülésén: a bizottmány a gazdák tehermentesítése céljából magára vállalta a legelőügy kérdésének megoldását, közvetítőként lépve fel a takarmányt nélkülöző Békés megyei gazdák és az ország más területein élő, takarmánnyal rendelkező földbirtokosok között.⁵⁷

A Békés Megyei Gazdasági Egyesület egyrészt a sajtót „hívta segítségül”, vagyis az egyes lapok útján szólította fel a bő termésű vidékek birtokosait és községi előljáróit, hogy nélkülözhető készleteikről, illetve azok áráról értesítsék a bizottmány elnökét. Másrészt a bizottmány azzal bízta meg az egyesület titkárát, Kemény Mihályt, hogy az Erdéllyel határos vármegyékben – és amennyiben szükséges, akkor Erdély Békés megyéhez közelebb fekvő helyein is – tegyen körutat, keresse fel személyesen a birtokosokat és a községi előljárókat, térképezze fel a legelőket, valamint minderről tegyen jelentést hazaérkezését követően. Az eljárás speciális, csak Békés megyére jellemző, sajátos utat mutatott, ugyanis az ország más területein nem az ínségesek vették fel a kapcsolatot a legelőt kínálókkal, hanem maguk a legelővel bírók hirdettek a sajtóban. Az ötlet eredményesnek bizonyult, a sajtó útján Nyitrapereszlény, Balassagyarmat, Újfalu, Szernya, Tóttelek és Lörinte településekről vállalták birtokosok juhok és szarvasmarhák feléért vagy pénzért való kitelettetését. E birtokosok közül a lörintei Bezerédj Kristóf emelhető ki, aki korábban már 1500 juhot vállalt át szarvasi birtokosoktól, most 4000 juh és 1000 szarvasmarha telettetését kínálta fel.⁵⁸ Kemény titkár körútján Borosjenő, Gurahonc, Szakács, Zöldes, Ots és Brád településeken tárgyalt a telettési lehetőségekről.⁵⁹

Az élelmezés kérdésének rendezése

Az egyes Békés megyei települések ínségbizottmányi iratanyaga tartalmilag kevésbé jelentős, irattípusait nézve viszont rendkívül sokszínű. Többnyire gazdasági iratokat (nyugták, számlák, utalványok, bizonyítványok etc.) tartalmaz, elvértve találunk kormányzati jellegűeket is (pl. ínségbizottmányi ülési jegyzőkönyv kivonata). Az iratok tökéletesen leképezik az ínségbizottmányoknak az ínség elhárítása érdekében tett intézkedéseit.

Általánosságban az egyik legfőbb kiadási tételt az egyes élelmiszerek, illetve a települések ínségi konyháin főzött levesadagok képezték, amik jelentősen hozzájárultak az éhínség felszámolásához.

⁵⁷ A Hon 1863. augusztus 4. 1.

⁵⁸ A Hon 1863. augusztus 4. 1.

⁵⁹ A Hon 1863. augusztus 5. 1.

A következő táblázat településenként tartalmaz erre vonatkozó adatokat:

település	típus	mennyiség	fő	időtartam
Szarvas	leves	57 959 adag	57 959	1864. II. 1.–VI. 15. ⁶⁰
	kenyér	767 adag	767	1863. IX.–1864. VI. ⁶¹
Véosztó	étel	2 450 adag	116	1864. IV. 27.–VII. 11. ⁶²
	sör	320 adag		
	kenyér	37 169,5 font ⁶³	1 119	1864. I. 25.–VII. 11. ⁶⁴
Szeghalom	ecet	181 icce ⁶⁵	102	1864 ⁶⁶
	szalonna	8 font		
Gyula	kenyér	3 font/4 nap	680	1863. XI. 5.–1864. VI. ⁶⁷
	leves	1 icce	170	1864. IV. 24.–VII. ⁶⁸
Békés	kenyér	301 930 adag	18 126	1863. VIII.–1864. VII. ⁶⁹
Orosháza	hús	1 778 font	2 065	1864. I. 20.–V. 14. ⁷⁰
	kenyér	14 675 font	1 602	1864. V. 14.–VII. 11. ⁷¹
	leves	35 220 adag	35 220	1864. I. 12.–V. 31. ⁷²
Köröstarcsa	gabona	5 160 adag	414	1863. IX.–1864. VII. ⁷³

A táblázatban feltüntetett kenyéradagok alapján megállapíthatjuk, hogy szinte minden énségbizottmány nagy gondot fordított a lakosság kenyérrel való folyamatos ellátására. Ezt támasztja alá a szarvasi énségbizottmány és Pollák Károly szarvasi pékmester között 1863. augusztus 3-án létrejött kenyérsütési szerződés. A pékmesternek a bizottmány által

⁶⁰ BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas énségbizottmánya. 43/1864.

⁶¹ BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas énségbizottmánya. 8/1864.

⁶² BéML IV. B. 255. 4. doboz. Véosztó énségbizottmánya. 2/1864. E, Napló a sülyös és egyéb betegek számára naponta főzött ételek és sör kiosztásáról.

⁶³ Sülymérték, 1 font átlagosan 0,4–0,6 kg volt. Bogdán 1991: 623.

⁶⁴ BéML IV. B. 255. 4. doboz. Véosztó énségbizottmánya. 2/1864. D, Napló a Véosztó községbeli munkatehetetlenek számára kiosztott kenyérről.

⁶⁵ Száraz űrmérték, 1 icce átlagosan 0,8–1,3 l és 0,6–1 kg közötti mennyiségnek feleltethető meg. Bogdán 1991: 605.

⁶⁶ BéML IV. B. 255. 4. doboz. Szeghalom énségbizottmánya. 10/1864.

⁶⁷ Scherer 1938: 152.

⁶⁸ Scherer 1938: 152.

⁶⁹ BéML IV. B. 255. 2. doboz. Békés énségbizottmánya. Havi kimutatások a békési énségbizottmány által kiosztott kenyérrészekről (1863. augusztus–1864. július).

⁷⁰ BéML IV. B. 255. 1. doboz. Orosháza énségbizottmánya. Napló az énségesek élelmezésére, ápolására kiosztott cikkek kiadásáról. 1. füzet (1864).

⁷¹ BéML IV. B. 255. 1. doboz. Orosháza énségbizottmánya. Napló az énségesek élelmezésére, ápolására kiosztott cikkek kiadásáról. 2. füzet (1864).

⁷² BéML IV. B. 255. 1. doboz. Orosháza énségbizottmánya. Orosházán, az énségi konyhán kiosztott levesrészeklet jegyzéke (1864).

⁷³ BéML IV. B. 255. 4. doboz. Köröstarcsa énségbizottmánya. 24/1864.

rendelkezésre bocsátott különböző minőségű lisztek mázsájából⁷⁴ meghatározott mennyiségű (130–180 font közötti) kenyeret kellett sütnie ahhoz, hogy fizetésül a liszt korpáját és 90 kr.-t vagy 1 Ft 20 kr.-t kapjon. A sütésért járó díjat a vállalkozó negyedévente, utólagosan kapta meg. A bármely gabonaféléből jól kisütött és megsózott kenyereket a megadott mennyiségben a városházára kellett szállítania. A következő adaghoz való gabonaféléket és a lisztet a saját költségén kellett a sütőházhoz vinnie. A szerződésben azt is rögzítették, hogy amennyiben rossz kenyeret süt, és ezt a bizottmánynak nem áll módjában elfogadnia, akkor visszaadják neki, és kötelessége ugyanakkora mennyiségű jó kenyeret sütni. A szerződés kimondta továbbá, ha a vállalkozó nem lenne képes eleget tenni kötelezettségeinek, akkor az általa okozott károkat köteles megtéríteni a bizottmánynak – ennek biztosítására kezeset kellett állítania. Pollák Károly kezeze Pollák Emanuel lett. A pékmester és az ínségbizottmány a kenyérsütési szerződést 1864 júniusának végéig kötötte, azonban a bizottmánynak lehetősége volt egy hónapos határidővel felmondania azt. A szerződés bármely pontjának be nem tartása esetén a per útján történő döntésre és ítélelthozatalra a szarvasi járás szolgabíróját jelölték ki.⁷⁵ Tudjuk, hogy az előző mondatokban vázolt esetek egyikére sem került sor, ugyanis a szarvasi ínségbizottmány 1864. május 9-én tartott ülésének jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy Pollák Károly benyújtotta a harmadik negyedévről a kenyérsütési számlát. Pollák február–április hónapok alatt 300 mázsa lisztből süttött kenyeret, és 1 mázsa árát 90 kr.-ral számolva 270 Ft illette meg, amit Boros Pál pénztárnok fizetett ki neki az ínségi pénztárból.⁷⁶

Gyulán – meghatározott árlejtési feltételekkel – pályázatot írtak ki a rendszeres kenyérsütés feladatának elvállalására. A felhívást 1863. október 12-én tudatták a gyulai és csabai lakosokkal. Október 18-án délelőtt fél 12-ig kellett írásban benyújtani a nyilvános árlejtéseket, amelyekhez minimum 1500 Ft értékű fekvő vagyon becsületelet vagy 1200 Ft készpénzt kellett mellékelni. 1 font kenyér árát 6 Ft-ban jelölték meg. Az október 18-án ülésező bizottmányhoz három pályázat érkezett: Fraller József 5,95 kr.-t (1200 Ft kötbérrel), Léderer Lajos 6,5 kr.-t (kötbér nélkül) és Wallfeich Bernát 6 kr.-t (1200 Ft kötbérrel) ajánlott. A gyulai bizottmány a legkevesebbet ajánló Fraller József gyulai sütőmesterrel kötött kenyérsütési szerződést. A vállalkozó kötelessége volt a bizottmány által meghatározott mennyiségben „nagy korpából tiszta, jól kisült egészséges, jó minőségű, kellően szozott kenyeret 4 fontos czipokban sütni”. A sütést követő átadás meghatározott időközben történt, de Frallernek az átadás előtt 3 nappal készen kellett lennie a kívánt mennyiséggel, mert a bizottmány 3 naposnál fiatalabb kenyeret nem vett át. Az átvett kenyerek után a bizottmány a hónap végén fizetett, de előleg formájában 600 Ft-ot kézbesített. A szerződést 1863. november 1-től kezdődően 1864. június végéig, rögzített árral kötötték; a megyei kormányzat október 28-án hagyta jóvá. A vállalkozás biztosítására – a szarvasi

⁷⁴ Súlymérték, egy mázsa 49–73 kg között volt. Bogdán 1991: 624–625.

⁷⁵ BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas ínségbizottmánya. 7/1863.

⁷⁶ Vö. BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas ínségbizottmánya. 91. K. a./1864., A szarvasi ínségbizottmány pénztári számadása (1863. augusztus–1864. július).

szerződéstől eltérően – itt nem kezeset kellett állítania a vállalkozónak, hanem a bizottmány minden vagyonát lekötötte, nyilvánosan betáblázták. E szerződés is kimondta, hogy amennyiben Fraller nem tenne eleget kötelességeinek, akkor a bizottmány a vállalkozó kárára bármilyen áron átadhatja másnak a lehetőséget.⁷⁷

A munkanélküliség enyhítése: az ínségi közmunkák

Békés vármegye kormányzata és lakossága a társadalmi krízis problémájának megoldását – különösen a munkanélküliség felszámolását – elsősorban az uralkodó és az országos kormányzások által biztosított ínségi közmunkáktól remélte, ezért már a nyár elejétől számos indítvány érkezett a Helytartótanácshoz és a Kancelláriához.⁷⁸ A közmunkák megindítására viszont csak rendkívül későn, 1863 őszén került sor.⁷⁹

Helyi jellegű kezdeményezésként Orosháza községe már augusztus végén szervezett közmunkákat napszámosainak, akik ennek keretein belül a Gyopáros kiszáradt medrét tisztították és a faluból a „szikbe vezető vízárok” vagy másik nevén ínséges árok elkészítésén dolgoztak.⁸⁰ Az első, szélesebb társadalmi bázis számára elérhető közmunkát a szeptember 1-jén megindult útpépítési földmunkálatok jelentették a Szentés–Orosháza országos útvonal Csongrád megye határszéle és Orosháza közötti szakaszán.⁸¹

A nem megfelelő előmunkálatok miatt a vasúti közmunkák csak novemberben indultak meg az alföld–fiumei vasútvonal Békéscsaba–Szeged–Szabadka közötti szakaszán. A békéscsabai munkásokat Radnics Imre, az orosháziaikat Boros Béni vasúti mérnök igazította el. A munkában résztvevő orosházi járásbeliek száma a kezdeti 340-ről 800-ra nőtt, míg a csabaiaké 350 és 418 között mozgott, bérük 45 kr. volt. A fagy miatt 1864. január 7-én a munkások abbahagyták a munkát, majd január 10–11-től hivatalosan is szünetet rendeltek el, március 7-én viszont folytatódtak a munkálatok a július 16-i végső beszüntetésig.

A november elején megindult vízszabályozási munkák sem tartottak sokáig. A tiszai töltésepítésen Békés megyéből mintegy kétezren dolgoztak, ám közülük a kedvezőtlen körülmények (drágán kaptak élelmet, az éjszakát a szabadban kellett tölteniük) miatt sokan visszatértek lakóhelyükre. A Körös- és Berettyó-szabályozási munkálatokban több mint 1000 Békés megyei földmunkás vett részt.⁸² Jelentős szerepet játszott a vízszabályozási munkálatokban a Hosszúfoki Körös-szabályozási Társulat és pénztárnoka, Bodoki Károly

⁷⁷ BÉML IV. B. 255. 1. doboz. Gyula ínségbizottmánya. A gyulai ínségbizottmánynak Fraller József vállalkozóval kötött kenyérsütési szerződése (1863), Árlejtési feltételek a kenyérsütési szerződéshez (1863).

⁷⁸ Vö. *Pesti Hírnök* 1863. június 24. 2., 1863. július 4. 2.; Sashegyi 1959: 367, 426.; Sürgöny 1863. július 11. 1.

⁷⁹ A tanulmány – részint a terjedelmi keretek, részint a további kutatások miatt – csak vázlatosan foglalkozik a közmunkákkal.

⁸⁰ Dénes 1965: 374.

⁸¹ Dénes 1959: 82.

⁸² Szabó 1972: 206–207.

vízszabályozási főmérnök. A társulat 1864. május 4-i közgyűlési jegyzőkönyve alapján a Kettős-Körös mentén – Doboz, Békés és Köröstarcsa településeken – köbölenként 80 kr.-ért gátépítési közmunkákat folytattak. További elképzeléseikről is tudunk: a Sebes- és Hármas-Körösöknél átmetszéseket, továbbá a Kettős- és Hármas-Körös bal parti töltéseinek kiépítését, valamint a Hosszúfoki-csatorna végére zsilip készítését tervezték.⁸³

Az ínségügyi költségvetés

Az ínségbizottmányokhoz ínségsegélyező pénztárak tartoztak, élükön pénztáros állt, aki a bizottmány bevételeiről és kiadásairól ínségnaplót vezetett, valamint erről ínségügyi számadást (az ínségnapló részletes kivonata) készített. Orosháza, Szarvas, Békés, Vésztő, Szentandrás, Kétegyháza és Szeghalom ínségüggyel kapcsolatos naplója vagy számadása maradt fenn. A következőkben Szarvas mintaszerű, 1863. augusztus 1-től 1864. július végéig vezetett ínségügyi számadását⁸⁴ elemezzük részletesen, az eredményeket pedig a hasonlóan precíz orosházi ínségnaplóval⁸⁵ vetjük össze. A Boros Pál ínségbizottmányi pénztárnok által készített szarvasi számadásban elkülönítve jelennek meg a könyöradományi és a segélyező pénztárak bevételei és kiadásai, ezeket jelen esetben összevontan vizsgáljuk.

A szarvasi ínségbizottmány összbevételeinek (52 395 Ft 72,5 kr.) több mint felét (60,36%-át) a város által kölcsön formájában biztosított 31 629 Ft 47 kr. jelentette. A bevétel közel 1/5-ét (18%-át) az eladott gabona árából befolyt pénzösszeg (9433 Ft 16,5 kr.) tette ki. Nagyjából ugyanilyen mértékű hozzájáruláshoz jutott a település az országos (5567 Ft 93. kr. = 10,62%), helyi (3672 Ft 95,5 kr. = 7,01%) és vidéki 1803 Ft 25 kr. = 3,44%) könyöradományokból. Ezen a ponton óriási különbséget vehetünk észre Orosházához képest: Szarvason a könyöradományok mértéke, és ezen belül a helyi adományok kiugróan magas összege a lokális összefogás szervezetségét és eredményességét mutatja. Az adományok között hozzávetőlegesen egyforma arányú pénz- és terményadományt különböztethetünk meg. A pénzadományok mintegy kétharmada a hölgykoszorú által körözött íveken gyűlt össze. A helyi könyöradományok mellett a társadalmi szolidaritás további bizonyítéka, hogy a település – Orosházához hasonlóan – számos köztisztelőben álló személy (pl. gr. Batthyány László, gr. Schönbornné Bolza Anna és Székács József evangélikus szuperintendens) pénzadományából, valamint a pesti női bazár és a gyulai bál jövedelméből is részesült. Az egyéb címszóval jellemezhető, csekély bevételt (288 Ft 95,5 kr. = 0,55%) kitevő csoport a szolgabíróság és Simkovicz Pál bíró által átadott büntetési költségeket, valamint terménybeli segélyek árának visszafizetését tartalmazta.⁸⁶

⁸³ BéML XV. 23. 2. 24/1864.

⁸⁴ BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas ínségbizottmánya. A szarvasi ínségbizottmány pénztári számadása (1863. augusztus–1864. július).

⁸⁵ BéML IV. B. 255. 1. doboz. Orosháza ínségbizottmánya. Orosháza ínségügyi naplója (1863–64).

⁸⁶ BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas ínségbizottmánya. A szarvasi ínségbizottmány pénztári számadása (1863. augusztus–1864. július).

A 46 823 Ft 6 kr. értékű összkiadás vizsgálata az arányok terén mutat a bevételeknél sokkal változatosabb képet. Amíg Orosházánál a legnagyobb kiadást a vetőmag vásárlása jelentette, addig Szarvason a kenyérsütéshez szükséges kenyér és liszt beszerzését (18 238 Ft 16 kr. költségen) helyezték előtérbe, ami a kiadások relatív többségét (38,95%-át) foglalta magában. A második tétel szintén jelentős: 15 430 Ft 37,5 kr. értékben (32,95%) vásárolt gabonát a bizottmány. Orosházához viszonyítva eltérést figyelhetünk meg a kölcsönök visszafizetésére és a kamatokra fordított összeg mértékében: amíg ott 2546 Ft 40 kr.-t (7,42%), addig Szarvason 7863 Ft 33 kr.-t (16,79%) jelentett. Az egyéb kategóriába sorolható, 3513 Ft 45,5 kr. összegű (7,5%) kiadások többségét az Orosházánál is jelenlévő, közlekedéshez kötődő költségek (pesti kenyérfuvar, postai díjak), kisebb részét segélypénz és a hivatali személyzet kiadásai tették ki. A szarvasi inségi konyhán levesfőzési célra Hranitzky Ferenc levesfőzési gondnoknak 1137 Ft 59 kr.-t (2,42%) fizettek ki. Ennél is csekélyebb kiadást jelentett a kenyérsütési járadék (640 Ft 15 kr. = 1,36%), amit Pollák Károly kapott.⁸⁷

Az inségbizottmányok 1864. július és augusztus folyamán szüntették be tevékenységüket, ami gyakorlatilag az aszály végét is jelentette,⁸⁸ így a pénztárnokok befejezték az inségnapló vezetését.⁸⁹ A pénztárnokok további feladata volt, hogy az inségnaplók alapján számadást készítsenek a bizottmányi bevételekről és kiadásokról. E számadást először az adott település számvevője vizsgálta meg, és számvevői észrevételekben jelezte a problémákat, amiket a pénztárnok javított, majd a számvevő jóváhagyott. Az inségnaplót és a számadást egyszerre terjesztették fel a megyei központi bizottmány számadást vizsgáló albizottmányának. A gyulai székhelyű albizottmány Hugyecz Pál főszámvevő elnökletével működött. Hugyecz számvevői észrevételekben tudatta a helyesbítésre szoruló részeket, erre a számadó feleletben vagy nyilatkozatban reagált (ezt előtte megvitathatta a bizottmányi tagokkal tartott ülésen). Ezt követően a főszámvevő és a számadó közötti kompromisszum után az albizottmány fogadta el és hagyta jóvá a számadásokat.⁹⁰

A válságkezelés eredményessége

Kis János főispáni helytartói tevékenységében első megállapításra – a betegségeit leszámítva – nem találunk semmi rendkívülit; továbbá a vármegyei főispáni helytartói és inségbizottmányi iratok jól dokumentált jellege, sokrétűsége, valamint az inségbizottmányok munkája (a legeltetés megszervezése, az élelemhiány és a munkanélküliség enyhítése) alapján is egy hatékony válságkezelési stratégiát feltételezhetünk. Azonban a válságkezelést mégsem

⁸⁷ BéML IV. B. 255. 3. doboz. Szarvas inségbizottmánya. A szarvasi inségbizottmány pénztári számadása (1863. augusztus–1864. július).

⁸⁸ Csanád megyében az aszály hivatalosan 1863. szeptember 4-én „ért véget”. Sipos 2001: 21.

⁸⁹ A bizottmányok tevékenysége azonban csak 1865 januárjában fejeződött be. Vö. Sipos 2001: 21.

⁹⁰ Vö. BéML IV. B. 255. 4. doboz. Kétegyháza inségbizottmánya. 583/1864., 684/1864.

tekinthetjük alapvetően pozitívnak, erre világít rá egy másik forráscsoport – a Kancellária elnöki iratai –, melynek bevonásával lehetőségünk nyílik a kép árnyalására.⁹¹

Gr. Pálffy Móric helytartó a Kancelláriához intézett 1863. szeptember 13-i és 1864. január 22-i felterjesztésében egyaránt részletesen írt Kis Jánosnak az aszály idején végzett tevékenységéről. Utóbbi irat négy fő problémát vizsgálva mutatja be a főispáni helytartó hivatali mulasztásait, jelleméből fakadó gyengeségeit. Pálffy elsőként a békéscsabai rendzavarást említi, amely szerinte közvetetten annak köszönhető, hogy a megyei kormányzó – a korábban felmerült vizzály ellenére – „nem azon rendelet értelmében járt el, mely általam a' község előljárói állomások betöltésére nézve kibocsátatott”. A másodikként felhozott körülmény Kis erélytelenségét támasztja alá: az inség idején a békéscsabai iskolaalap nevére szóló 55 000 Ft névértékű nemzeti kölcsönkötvény eladásából bejött összeget ugyanis Pálffy elküldte a főispáni helytartónak, hogy fordítsa a békéscsabai inség enyhítésére. A kormányzó viszont ezt hosszú ideig nem hajtotta végre, „mi végett az inség bizottmány kényszerülve volt lemondással fenyegetődni”. Az inségi ügykezelésben mutatkozó hátrányait szemlélteti azon érv, hogy Kis „már előbb, de különösen Kétegyháza községben kiütt zavargás alkalmával kézzelfogható bizonyítékait adta annak, hogy ő nála a' megyei kormányzati teendők kellő ellátásához a' létező viszonyok feletti áttekintés, a' nélkülözhetetlen erély és tevékenységi hajlam teljesen hiányzik”. Pálffy azt is hangsúlyozza továbbá, hogy a munkaeszközök beszerzésénél a főispáni helytartó részéről mulasztást és célszerűtlenséget tapasztalt, ez pedig „a' megye egyéb igazgatási viszonyaira is kártékonyan hat”, utalva a megyei börtönben lévő rabok skorbutos megbetegedéseire. Az erélytelenség okát pedig szerinte „Kissnek előhaladott kora, 's ezzel járó gyöngékedésében kell [keresni]”. Az utolsó szempont, amit felhoz, hogy a főispáni helytartó a megyében csekély befolyással rendelkezik, és ennek következménye az a kedvezőtlen körülmény, ami a megyében a kormánynak az inség elhárítása érdekében tett intézkedéseiről elterjedt.⁹² Mindezek alapján sejthető Pálffy végkövetkeztetése: Kis János „jelen állásában a' kormány célzatainak elérésére segédkezet nyújtani nem képes”,⁹³ ezért szükséges a felmentése, amit – az uralkodó jóváhagyását követően – az 1864. június 15-i helytartói rendelet mondott ki.⁹⁴ Az uralkodó május 30-án kelt elhatározásával évi 2000 Ft nyugdíjat engedélyezett számára.⁹⁵

Nem csupán a főispáni helytartó követett el az aszály idején hivatali hibákat. A december 1-jén történt orosházi népszendülés során több községi tisztségviselő is helytelenül járt el. Bogyó József járási csendbiztos a helységháza udvarán történt események idején a szobájában tartózkodott és onnan utasította a csendlegényeket a teendőkről, hozzá hasonlóan Rapcsák József községi jegyző és Kalmár József jegyző sem mozdult ki a népszendülés ideje

⁹¹ Szeretném megköszönni Deák Ágnes történésznek, hogy a forráscsoportra felhívta a figyelmemet.

⁹² MOL D185. 111/1864.

⁹³ MOL D185. 111/1864.

⁹⁴ Héjja 2002: 126–127.

⁹⁵ MOL D185. 777/1864.

alatt a jegyzői irodából.⁹⁶ Rendkívül furcsának tűnik még az orosházi járás szolgabírájának az inség idején tanúsított viselkedése: Brudkovszky György az orosházi járásról készített ki-mutatásában – a többi járás adataihoz képest – meglepően kevés munkanélküli személyt (kevesebb mint 3500 főt) tüntetett fel, ami kételyre adhat okot, de akár a szándékos elhallgatás gyanúja is felmerülhet.⁹⁷ Ebből kiindulva talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy a Helytar-tótanács és az Országos Főhadiparancsnokság a november 16-i népzendülés eseményeire nem tekintettek kellő komolysággal, ezért nem intézkedtek azonnal.⁹⁸ Mindezek együtt pedig a szolgabíró meghátrálását és lemondással való fenyegetőzését eredményezték.⁹⁹

Összegző gondolatok

A Békés vármegyében létrejött inségbizottmányok az adott kor lehetőségeihez mérten kísé-relték meg egy időjárási eredetű természeti csapás – az 1863–64. évi aszály és éhínség – okozta gazdasági és társadalmi krízisjelenségek elhárítását. E törekvés elsősorban az emberi tényezők hatékonyságának növelésével lehetett volna eredményesebb, azonban így sem elha-nyagolható azon intézkedéssorozat, ami egy hasonló jellegű katasztrófa elkerülése érdeké-ben vette kezdetét: Békéscsabán fakertet,¹⁰⁰ Dobozon¹⁰¹ és Gyulán¹⁰² takarmánymagtárat hoztak létre; Mokry Sámuel békéscsabai tanár, evangélikus hitszónok pedig a szárazságnak jobban ellenálló, nagy kalászt adó búza előállításával kísérletezett.¹⁰³ Egy-egy időjárási szél-sőség mint civilizációs kihívás nemcsak a 19. században, hanem napjainkban is éppúgy fe-nyyegető tényező, leküzdéséhez a mindenkori kormányzat és a társadalom együttműködésére, túlélési stratégiák kialakítására van szükség.

Boa Krisztina

⁹⁶ Dénes 1965: 380.

⁹⁷ Vö. Dénes 1965: 374.

⁹⁸ Dénes 1965: 378.

⁹⁹ Dénes 1965: 381.

¹⁰⁰ BéML XV. 23. 2. 51/1866.

¹⁰¹ Erdmann [2002]: 85.

¹⁰² BéML XV. 23. 2. 64/1865.

¹⁰³ Grósz 1995: 61–62.

Források

Békés Megyei Levéltár (BéML)

IV. B. 251. a. Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, elnöki iratok. Kis János főispáni helytartó iratai (1863–64).

IV. B. 251. b. Békés vármegye főispáni helytartójának iratai, általános iratok. Kis János főispáni helytartó iratai (1863–64).

IV. B. 255. A Békés Megyei Ínségi Központi Bizottmány iratai (1863–65).

XV. 23. 2. Dobay-nyomtatványok és a nyomdával kapcsolatos iratok (1860–67).

Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (JNSZML)

IV. 253. a. A Jászkun Kerület Ínségügyi Bizottmányának iratai. Ínségi iratok (1863).

Magyar Országos Levéltár (MOL)

DI85. Magyar Királyi Udvari Kancellária, elnöki iratok (1863–64).

DI89. Magyar Királyi Udvari Kancellária, általános iratok, Acclusa, No. 11/1863.

A Hon, 1863

Pesti Hirnök, 1863

Statistikai Közlemények, 1864

Sürgöny, 1863

Vasárnapi Ujság, 1863

Emlékirat 1864: *Emlékirat az országos csapásként meg-megújuló aszályosság okai és elhárítása módja felett*. Közreadja: OMGE. Pest.

Érkövy Adolf 1863: *Az 1863. évi aszályosság a magyar alföldön. Közgazdászati tanulmány*. Pest.
Helynévtár 1863: *Magyarország helynévtára. A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott. Orts-Lexicon des Königreichs Ungarn. Mit Bedachtnahme auf die verschiedenen Zweige der Verwaltung wie solche am Anfang des Jahres 1863. bestand*. Összeáll.: B[alajthy Imre]–R[eviczky Sándor]–A[ranyossy Sándor]–P[öcz Elek]. Pest.

Hunfalvy János 1863: A Tiszaszabályozás következményeiről. *Budapesti Szemle* 1863. 17. 224–234.

Keleti Károly 1889: *Hazánk és népe. A közigazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Budapest.

Lónyay Menyhért 1863: A magyarországi erdők fenntartása, a községi erdők feletti felügyelet, s a fáültetések érdekében. *Erdőszeti Lapok* 2. 3. 81–89.

Somlyai Gábor (összeáll.) 1894: *Emlék irat Békés városának a legelső megülésétől kezdve az 1893-ik esztendő végéig*. Békés.

Hivatkozott irodalom

- Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. (A MOL kiadványai IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 6.) Budapest.
- Bogdán István 1991: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. (A MOL kiadványai IV. Levéltár- és történeti forrástudományok 7.) Budapest.
- Boross István 2011: Ínségesek és napszámosok a cseszneki alsó járásban. Vizsgálódások az 1867. évi napszámos-listák kapcsán. In: Petrik Iván (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok. Válogatás a Pápai Levéltári Napok előadásaiból*. (A Pápai Levéltár kiadványai II.) Pápa, 145–169.
- Dankó Imre 2008: Az 1863. évi „nagy inség”, mint Isten büntetése. *Református Tiszántúl* 16. 5. 13–17.
- Dénes György 1959: Az orosházi földmunkások és szegényparasztok 1863. évi megmozdulása. In: Nagy Gyula (szerk.): *A Szántó Kovács Múzeum (sic!) Évkönyve*. Orosháza, 77–93.
- Dénes György 1965: A forradalom, a szabadságharc és az önkényuralom 1848–1867. In: Nagy Gyula (szerk.): *Orosháza története és néprajza*. 1. köt. Orosháza, 286–403.
- Erdmann Gyula [2002] (szerk.): *Doboz*. (Száz magyar falu könyvesháza) [Budapest].
- Grósz Mihály 1995 (szerk.): *Csabai életrajzok*. Kézirat. Békéscsaba.
- Györffy Lajos 1931: *A nagy inség 1863-ban*. Túrkeve.
- Györffy Lajos 1978: A „rettenetes esztendő”, az 1873. évi (sic!) „nagyínség” emlékezete. In: Kaposvári Gyula (szerk.): *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv 1978*. Solnok, 91–103.
- Héjja Julianna Erika 2002: *Békés vármegye archontológiája. (1699) 1715–1950. Főispánok és alispánok*. (Közlemények Békés megye és környéke történetéből 8.) Gyula.
- Katus László 2007: Az 1863–64. évi aszály és éhínség az Alföldön. In: Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.) Budapest–Pápa, 7–11.
- Kereskenyiné Cseh Edit 2008 (összeáll.): *Békés vármegye levéltára, 1715–1950. Ismertető leltár*. (Segédletek a Békés Megyei Levéltárból) Gyula.
- Kósa László 2009: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. *Ethnographia* 120. 3. 237–256.
- Papp János 1971 (szerk.): *Haán Lajos naplója. Részletek*. (Bibliotheca Bekesiensis 6.) Békéscsaba.
- Rác Lajos 2001: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged.
- Réthly Antal 1998: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. 1. kötet, Budapest.
- Sashegyi Oszkár 1959 (szerk.): *Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok*. (A MOL kiadványai II. Forráskiadványok 6.) Budapest.
- Sashegyi Oszkár 1965: *Az abszolutizmus kori levéltár*. (A MOL kiadványai I. Levéltári leltárak 4.) Budapest.
- Scherer Ferenc 1938: *Gyula város története. A rendezett tanácsú város*. 2. kötet, Gyula.

- Sipos István 2001: *Makó és az 1863. évi országos aszály*. (Szirbik Miklós Társaság füzetek 14.) Makó.
- Szabó Ferenc 1972: Az alföld–fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete (1862–1871). *Békési Élet* 7. 2. 203–211.
- Zsoldos István 1979: Gazdasági és társadalmi viszonyok Kisújszálláson az 1863. évi aszály idején. In: Szabó Lajos (szerk.): *A kisújszállási Móricz Zsigmond Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola jubileumi évkönyve*. Szolnok, 225–272.

A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae a berlini egyetem Magyar Intézetének hungarológiai könyvtárában

A berlini egyetem hungarológiai könyvtárának létrehozása a két világháború közötti művelődéstörténetünk egyik kiemelkedő alakjához, Gragger Róberthez (1887–1926) köthető. Berlinben eltöltött tíz éve alatt (1916–1926) jelentős kultúrpolitikai feladatokat látott el, melyek során legfőbb célkitűzésének tekintette, hogy Magyarországot a háborúval, válságokkal terhes időszakban kiemelje az elszigeteltség állapotából és a magyar kultúrát Európa-szerte ismertté tegye. Úttörő feladatra vállalkozott, amikor az ország külföldön való megismertetésére intézményes keretek között szervezte meg a munkát. A Berliini Magyar Tudományos Intézet, az intézeti könyvtár, a lektorátusok, a Berliini Magyar Intézet Baráti Társasága, az első hungarológiai periodika, az Ungarische Jahrbücher és a Collegium Hungaricum – megannyi mérföldkő az intézményrendszer kialakításának történetében. Nevéhez köthető a hungarológiai kutatások megindítása, valamint fogalmának és művelésének bekapcsolása a nemzetközi tudomány vérkeringésébe.

Gragger tevékenységének eredményességét nagymértékben befolyásolta a magyar kultúrpolitikát 1922-től irányító és megújító kultuszminiszterrel, Klebelsberg Kunóval kialakított együttműködése. A trianoni Magyarország a kultúrpolitika, mindenekelőtt a „magas műveltség” területén törhetett ki legsikeresebben a háborús vereség miatti kényszerű elzártságból. Az önálló magyar kultúrdiplomácia fő feladatának tekintette a magyarság kulturális értékeinek elismertetését, a sajátos magyar értékeknek az egyetemes európai kultúrába való bekapcsolását. Klebelsberg minisztersége idején a magyar kulturális értékek külföldi terjesztését, a háború után külföldön kialakult negatív magyarságkép javítását felvállaló külföldi intézményrendszer kiépítése a kultúrpolitika egyik kulcsfeladata volt. Gragger tehát a kultuszminisztérium teljes körű támogatását élvezve vitte véghez nagy „misszióját”, a hungarológia intézményrendszerének megteremtését.

A kezdetek 1916-ig nyúlnak vissza, az első külföldi magyar tanszék létrehozásáig, ami- ben alapvető szerepet játszott az I. világháború során kialakult német–magyar fegyverbarátság. Ennek következményeképpen a porosz képviselőházban 1916. március 20-án egyhangúlag elfogadták a berlini egyetemen felállítandó magyar tanszékre vonatkozó javaslatot,¹ s a porosz kultuszminiszter a tanszék élére Graggert nevezte ki. A tanszék működésének kiegészítésére még az alapítás évében Magyar Szeminárium (Ungarisches Seminar) csatlakozott. 1917 októberében a Szeminárium a magyar és a porosz kultuszminisztérium támogatását

¹ Vö.: GStA PK I. HA Rep. 76 V a Sek. 2. Tit. IV. Nr. 67/37.

élvezve Berliini Magyar Tudományos Intézeté (Ungarisches Institut an der Universität Berlin) alakult azzal a célkitűzéssel, hogy „hazánknak a Németbirodalomban, illetőleg tágabb értelemben a külföldön tudományos, culturalis és közgazdasági szempontból való ismertető szereve legyen”.² A Gragger által alapított intézet az egyetlen külföldön létesített magyar intézet, ami megalapítása óta megszakítás nélkül működik ma is.

Az Intézet rendkívül sikeres működésében nagy szerepe volt a kiváló könyvtárnak, amit maga Gragger alapított, amidőn saját, mintegy tízezer kötetet számláló könyvtárát az Intézetnek adományozta.³ A könyvtár, ami a Kárpát-medencén kívül máig a legnagyobb hungarika anyaggal rendelkező könyvtár (mintegy hetvenezer kötettel), eleinte csak a Nagy-Magyarországgal és a Duna-medencében élő egyéb népekkel, különösen a német kisebbséggel kapcsolatos anyagokat gyűjtötte: Gragger hungarológia-felfogásának értelmében az irodalom, nyelvészet, történelem, jog, közgazdaság mellett a kulturális élet minden területe képviseltette magát; később azonban kiterjedt a finnugor, majd az urál-altaji kultúrkörre is. A hungarológiai könyvtár állománya Gragger halálakor mintegy 23 000 kötetből állt, valamint 120 kurrens folyóirat és 15 napilap járt rendszeresen. További jelentős adat még, hogy az Intézet 79 kül- és belföldi kapcsolattal rendelkezett, köztük voltak könyvtárak, kiadók, lapkiadók, intézetek, hivatalok, ahonnan könyvek és folyóiratok érkeztek.⁴

Két németországi régi magyar könyvtár felkutatása és megszerzése révén nemcsak két rendkívül értékes gyűjtemény járult a könyvtár megalapozásához, hanem Gragger beillesztette általuk az újonnan létrehozott Berliini Magyar Tudományos Intézetet Németország, illetve a német főváros magyar kultúrtörténeti hagyományainak sorába.

Rögtön az alapítás évében az Intézethez került a berlini egyetemi könyvtárban őrzött mintegy ezer kötetet számláló Ungarische Bibliothek (Magyar Könyvtár). Gragger régi dokumentumokat tárt fel az egykori *Berlini Magyar Tanulóifjak Egyesületéről* (Bund Ungarischer Hochschüler), amelyet a reformkorban, 1842. július 18-án alapított huszonöt Berlinben tanuló magyar diák. Saját könyvtáruk volt, a könyveket maguk gyűjtötték össze, segítségül tanulmányaikhoz. Később azonban jelentős könyvadományokat kaptak Magyarországból: a 40-es évek nagy magyarjai saját kezű dedikációjukkal küldték el műveiket.

A másik régi magyar könyvtár, aminek a megszerzése igen nagy jelentőséggel bírt a Magyar Intézet számára, a hallei *Kassai-féle* könyvtár, amit *Kassai (Cassai) Michaelis György* wittenbergi egyetemi tanár, dékán alapított a 17. században. Az intézeti könyvtár eme vitathatatlanul legértékesebb egysége, a Halléból Berlinbe került Bibliotheca Nationis Hungariae csak kemény harcok árán került Gragger intézetébe 1921-ben. Gragger törekvéseit mind a hallei egyetem, a wittenbergi professzori kollégium, a Hallei Magyar Egylet, mind pedig a magyarországi

² Gragger 1918: 2.

³ Vö.: Universitäts-Registratur Littr. G. No. 95 Vol. 178/I–II./4–5.

⁴ Vö.: A Berliini Magyar Intézet Baráti Társasága 1926/27. évre vonatkozó éves beszámolója, BArch, R 4901/1441, UI 4757

evangélikus egyház kifejezett tiltakozása ellenére siker koronázta. Annak ellenére, hogy a külföldi magyar intézetek közül a berlini a leginkább kutatott, a szakirodalom mindezidáig csak érintőlegesen foglalkozott a témával, nem tért ki a könyvtár megszerzésének módjára és annak folyamatára. Ezt a hiányt szeretném pótolni dolgozatommal, hogy ebben a tulajdonjogi kérdéseket is felvető helyzetben tisztábban láthassunk. A könyvtár megszerzésével kapcsolatos dokumentáció a berlini szövetségi levéltárban (Bundesarchiv) kutatható.

Kassai (Cassai) Michaelis György (1640–1725) Bars megyei születésű protestáns exuláns wittenbergi egyetemi tanár, dékán magánkönyvtárát és teljes vagyonát a Wittenbergben tanuló magyar diákokra hagyományozta, nemzeti művelődésünk szempontjából jelentős szerepet játszó könyvtárat alapítva ezzel.

A lutheránus egyházi értelmiség műveltségét a 18. század első felében Németország evangélikus központjaiban szerezte. Legtöbbjük az 1502-ben alapított konzervatív wittenbergi egyetemet látogatta, a közeli, pietista szellemű, 1694 óta fennálló Halle egyetemén viszont a kor legnevesebb prédikátorai, tudósai tanultak. A magyarországi diákok szellemi kolóniát alkottak, aminek különállását és megerősödését vonta maga után Kassai hagyatéka.

A prédikátornak készülő magyarországi diákok leglátogatottabb külföldi tanulmányi helye már a reformáció évtizedeiben is Wittenberg volt. A nagyszámú diákság szükségét érezte egy őket összefogó szerv létrehozásának, így 1555-ben megalapították a wittenbergi *Coetus Ungarorum*-ot. A coetuson belül közös tudományos munka folyt, tagjai önálló könyvtárt gyűjtöttek maguknak.⁵ A diákok tanulmányaik befejezésekor könyveiket a közös könyvtárra hagyták, ami az állomány állandó gyarapodását jelentette, de a coetusnak juttatott pénzadományokból is vásároltak könyveket. A 17. századból nem maradtak fenn adatok a könyvtárról, de valószínűsíthető, hogy maga Kassai is használta a közös magyar könyvgyűjteményt wittenbergi diák korában (1675–1681).

Kassai a diákközösség gyűjteményét is hasznosítva 1725-ben könyvtárat alapított a wittenbergi egyetemen tanuló magyarországi diákok számára, amikor – örökösei nem lévén – a diákokra hagyta teljes vagyonát és könyvtárát, létrehozva ezzel német földön az első magyar kultúrintézetet. Utolsó akaratát német, majd latin nyelvű végrendeletben rögzítette. 1725. augusztus 6-án kelt a második és egyben végleges latin nyelvű végrendelet-változata,⁶ a hozzácsatolt katalógus azonban elveszett, így nem lehet pontosan tudni, hány kötetből állt a gyűjtemény. Kassai halálától, 1725-től kezdve a protestáns hagyományokban és kincsekben gazdag könyvtár a magyarországi diákok szellemi életének központja lett. Nemcsak a Wittenbergben tanuló diákok használták a könyvtárat, az összefogta a Hallét és a többi közeli egyetemet látogató diákságot is. Mivel Kassai a házát is a diákokra hagyományozta, ebben

⁵ Erről részletesebben: Szabó 1941. Szabó a fennmaradt eredeti anyakönyv (ami tartalmazza a könyvtár 1588-as állagát) alapján számol be az 1555–1613 között fennálló coetus alapításáról, szervezetéről, anyagi és szellemi életéről. A coetus könyvtárával *Die gemeinsame Bibliothek* címmel külön fejezetben foglalkozik.

⁶ Vö.: Fitz 1927.

örizte a könyveket a könyvtár két öre, a kusztoszok, akik a házban is laktak. Az állományt ezután szervezetten gyarapították tovább. A legértékesebb szerzemény Rotarides Mihály, a fiatalon elhunyt irodalomtörténész kéziratgyűjteménye volt, amit 1755-ben vásároltak meg, és illesztettek be a könyvtár állományába. Ekkor készítette el a könyvtár katalógusát Látsny Ádám, az akkori könyvtáros.⁷ A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárába került (Quart. lat. 16 jelzésű) 166 írott oldalra terjedő kéziratának címe: *Catalogus librorum, dissertationum et manuscriptorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientium ex bibliotheca, quae Vitebergae est Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A. B. S. MDCCLV.* A kézirat utolsó lapján olvasható bejegyzésből (*Descriptum ex exemplari bibliothecae Saghiensis multis erroribus referto per exactoris scribam Harkamp [...] 2-a Jan. 1785.*) azonban látható, hogy egy harminc évvel később készült másolatról van szó, az eredeti valószínűleg elveszett.⁸ A katalógus, ahogy már címében feltünteti, három egységre tagolja a könyvtár anyagát. Az első egységben a nyomtatványokat gyűjti össze, a másodikban a Wittenbergben tanuló diákok nyomtatásban megjelent értekezéseit veszi sorra, a harmadikban pedig azok a kéziratok szerepelnek, amelyeket Rotarides hagyatékából megvásároltak a diákok. A kéziratok katalógus mintegy 1330 bibliográfiai egységet tartalmaz.

A 18. század végére a gyűjtemény a kéziratokkal együtt megközelíti a kétezer kötetet, annak ellenére, hogy a könyvek őrzése és kezelése nem volt mindig megfelelő.⁹ Volt, hogy a diákok elzalogosították őket, vagy fidibuszt készítettek a kéziratlapokból, de a hétéves háború is károkat okozott az állományban.

Közel száz évig működött a könyvtár az alapítás helyén, míg a napóleoni háborúk következményeként, Wittenberg Poroszországhoz történő csatlakoztatásával beszüntette működését az egyetem, majd 1817-ben a hallei egyetemmel vonták össze. Az így létrejött *Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg* könyvtárába, Halléba került a Magyar Könyvtár 1823-ban, annak állományát mintegy negyedével megnövelve. A könyvtár őrzéséről hivatalos módon gondoskodtak – noha a könyveknek 1890-ig mindig volt magyar diáköre is –, ami azt jelentette, hogy megszűnt a közvetlen és napi kapcsolat a diákok és a könyvek között. A könyvtár mellett a magyar ösztöndíjak is Halléba kerültek: ezek a vallási üldözések elől menekült patrióták alapítványai, a Kubinyi (1711), a Cassai (1724) és a Temlin (1749) ösztöndíjak. A Kassai-alap közvetlen felügyeletét egy professzori testület (*Collegium der Professoren der Wittenberger Stiftungen*) látta el. Egy 1831-ben hozott rendeletben az ösztöndíjakat összevonták magyar ösztöndíj néven, az abban részesülők évi 300 és 500 марка közötti összeghez jutottak.¹⁰

A könyvtár régi, wittenbergi pecsétjén *Bibliotheca Nationis Hungaricae* jelzés található a könyveken, míg az újabb, hallei pecséten *Bibliotheca Hungarica Halensis*. Az egyetemi könyvtár 1890-től külön gyűjteményként (*Ungarische Bibliothek*) kezelte az állományt, s megkezdődött a könyvek és kéziratok több évtizedig tartó leírása és katalogizálása.

⁷ Látsny Ádám (?–1796) Turóc megyei származású, Wittenbergben tanult necpáli tanító majd lelkész.

⁸ A kézirat teljes szövegét kiadták: Gábor (Hg.) 2005.

⁹ Vö.: Bucsay 1941.

¹⁰ Az ösztöndíjakról részletesen: Robert 1917.

A munkát Reinhold Henrik könyvtáros kezdte meg, Schulek Gáspár 1813-ban, illetve Torkos és Raphanides diák könyvtárosok 1860–61-ben készített kéziratok katalógusát felhasználva,¹¹ Heinrich Reinhold 1900–1914 között katalogizálta a kéziratokat és a könyvek zömét. Katalógusa nem jelent meg nyomtatásban, munkáját Marburgba való áthelyezése miatt nem tudta befejezni, de helyrajzi szám szerinti összeállítása máig érvényes. Betűrendes katalógusát beolvasztották a hallei egyetemi könyvtár összkatalógusába, szakkatalógus pedig nem készült az állományról, így a könyvtár használhatósága igen nehézkes volt.

Az egyetemegyesítéstől kezdve a század első felében 161 beiratkozott magyar hallgató tanult Halléban, a század második felében 185 diák, majd az első világháborúig 200 fölé emelkedett a számuk.¹² A háború alatt nem érkeztek Halléba magyar diákok, azután pedig nem a teológiai vagy bölcsészeti tanulmányok vonzották ide őket, hanem főleg a gazdasági stúdiumok. Az újonnan érkező diákok azonban már nem használták könyvtárukat, így az értékes kötetek lassan feledésbe merültek.

Gragger szüntelenül fáradozott könyvtára fejlesztésén. Hamarosan felkeltette figyelmét a Halléban levő régi magyar anyag, ami nézete szerint Berlinben, a Magyar Intézetben kerülne a legmegfelelőbb helyre ahhoz, hogy a hungarológiai kutatómunkába bevonható lehessen. Első lépésként ez ügyben 1920. február 26-án beadványt készített a kultuszminisztérium számára.¹³ A kultuszminisztérium rendeletére hivatkozik, mely előírja, hogy az egyes külföldi kultúrkörök kutatását centralizálni kell egy-egy egyetemhez kötötten. Mivel a magyarsággal kapcsolatos kutatások a berlini egyetemen folynak a Magyar Intézetben, ezért minden Magyarországra vonatkozó tudományos anyagot az itt folyó munkák szolgálatába kell állítani. A halle-wittenbergi egyetem könyvtárában található Magyar Könyvtár használaton kívül, paragon hever, mivel a soproni és debreceni teológiai fakultás megalapítása óta a magyar teológushallgatók már nem Halléban tanulnak. A könyvtár önállósága az 1890. november 25-i miniszteri rendelettel úgymond megszűnt, szervezetten is az egyetemi könyvtárhoz csatolták, őrzését ettől kezdve csakis egyetemi könyvtáros láthatta el, s az alapító rendelkezése szerinti külön elhelyezés sincs biztosítva. A könyvtár tudományos kutatása, katalógusának megjelentetése nincs tervbe véve. Gragger érthetetlennek tartja, hogy miközben az egyetemi tanszékek könyvtáruk fejlesztésével kapcsolatosan a legnagyobb nehézségekkel küzdenek, a berlini egyetem és az Intézet számára nagy jelentőségű Magyar Könyvtár Halléban holt anyagként létezzen. Mindezekért kéri a minisztérium intézkedését az ügyben, hogy a már nem is az alapítólevél rendelkezései szerint működő Magyar Könyvtár Berlinbe

¹¹ Torkos és Raphanides felületes, nem szakszerű katalógusa a könyveket és a kéziratokat nyolc tárgyi főcsoportba, azokon belül pedig alcsoportokba osztotta. I. Teológia (A. Szentírásmagyarázat, B. Történeti teológia, C. Rendszeres teológia, D. Gyakorlati teológia); II. Történettudomány; III. Nyelvtudomány és szépirodalom (A. Nyelvtudomány, B. Szépirodalom); IV. Bölcsélet és jogtudomány (A. Bölcsélet, B. Jogtudomány); V. Természettudomány; VI. Vegyes művek (Kolligátumok); VII. Kéziratok; VIII. Hazai nyelveken írt művek (A. Magyar nyelvűek, B. Szláv nyelven írtak). Gragger e rendszerezés alapján jelölte ki a Berlinbe szállítandó könyveket.

¹² Vö.: Speler 2000: 35.

¹³ BArch, R 4901/1439, UI 5506

áthelyeztessék. Mivel a könyvtárral ösztöndíj-alapítványok is összekapcsolódnak, kéri ezek áthelyezését is, így az alapítvány értelmében a tudományos munkát végző magyar diákok számára kiosztásra kerülhetnének. Az ösztöndíjak korabeli értékét 70 000 márkára becsüli.

Gragger kérelmére a kultuszminisztérium egy hónapon belül reagált. 1920. március 15-én levelet intézett a felügyelete alá tartozó Könyvtárügyi Tanácshoz¹⁴ (Beirat für Bibliotheks-Angelegenheiten). Mivel a grémium feladata a könyvtári vonatkozású ügyekben való véleménynyilvánítás, javaslattevő volt, állásfoglalást kér az ügyben, a Magyar Intézet számára való rendkívüli fontosságra hivatkozva, emlékeztetve a magyar kultúrkörrel kapcsolatos kutatások egy helyre koncentrálásának szükségességére. Az iratot Carl Heinrich Becker – a későbbi porosz kultuszminiszter – helyettes államtitkári minőségében írta alá.

A Tanács a minisztériumi átiratra július 3-án válaszolt, miután felvette a kapcsolatot a halle-wittenbergi egyetem könyvtárával, s a könyvtárigazgató, Karl Gerhard június 18-án írt hat és fél oldalas szakvéleményét függelékben csatolta.¹⁵ Gerhard álláspontja szerint nem az a kiindulópont az ügyben, hogy a Magyar Könyvtár hol tölti be hasznosabban funkcióját, Halléban vagy Berlinben, hanem ez egy tisztán jogi kérdés. Azt kell megvizsgálni, hogy az alapító testamentumát értelmezve egyáltalán megengedhető-e az áthelyezés. A wittenbergi és hallei egyetem egyesítését rögzítő okirat szerint (1817. április 12. 6. §) Halle rendelkezik a wittenbergi könyvtárakkal is. A Cassai-ösztöndíj,¹⁶ aminek kamataiból magyar diákok részesültek, a testamentum alapján a wittenbergi egyetem tulajdona lett. Az egyetemegyesítés után a Cassai-féle és a többi wittenbergi ösztöndíj is Halléba került, felügyeletét az egyesítő okirat (10. §) szerint hat professzorból álló testület (Das Collegium der Wittenberger Professoren) látja el. A könyvtárral kapcsolatban megjegyzi, hogy külön helyiségben helyezték el, bár gyakran költöztették. Őrzését magyar diák könyvtárosok látták el, akik sokszor váltották egymást, és néhányan igen hanyagok voltak, felügyeletük alatt sok kötet elveszett. Ezek alapján született meg a döntés a professzori kollégiummal egyetértésben, hogy a könyvtár (1891. február 15-i hatállyal) kerüljön át az egyetemi könyvtár helyiségeibe, és egyetemi könyvtáros felügyelje. Ezzel az intézkedéssel természetesen nem szűnt meg a könyvtár önállósága. Különálló helyen, az egyetemi könyvtár raktárhelyiségében van felállítva, saját katalógussal. Igaz ugyan, hogy néhány szemeszterben nem használták a könyvtárt, mert nem voltak magyar diákok, de ennek politikai és háborús okai vannak. A békekötés óta újra vannak magyar diákok, jelen szemeszterben 22 diák, akik használják is a könyvtárt, szó sincs tehát arról, hogy az állomány holt anyaggá vált volna. A könyvtár értékét véleménye szerint túlbecsülik. Kevés számban vannak magyar vagy Magyarországgal kapcsolatos könyvek, az állomány kétharmad részben német és latin nyelvű, főképp teológiai tárgyú művekből áll, melyek a Magyar Intézetben folyó kutatási területeken kívül esnek. Az értékes Rotarides kéziratok 21 kötetéből pedig csak 7 került Halléba, a többi a könyvtár őrzését korábban

¹⁴ BArch, R 4901/1439, UI 5506

¹⁵ BArch, R 4901/1439, UI 7648

¹⁶ Kassai neve a német forrásokban mindenütt a név latinus változatában (Cassai) szerepel. A források feldolgozásakor ezt a variánszt közlöm.

gyakorló magyar diákok hanyagsága következtében elveszett. Mivel tehát olyan értékekről van szó, melyek az alapító testamentumának megfelelően az egyetem tulajdonát képezik, Gragger professzor kérvényét elutasítja.

A Könyvtárügyi Tanács tehát Gerhard szakvéleményének birtokában reagált a minisztériumi megkeresésre július 3-án, elutasító választ adva. A Tanács elnöke, Adolf von Harnack a Polgári Törvénykönyv megfelelő paragrafusait idézve és értelmezve leszögezi, hogy a jogállás szerint a wittenbergi alapítványok jogszerűen kerültek az egyetemegyesítés után Halléba. Kizáró okok, mint a közjó veszélyeztetése, vagy a tény, hogy az alapítvány nem tölti be rendeltetését, nem állnak fenn, így Gragger kérésének teljesítésére nem lát jogi lehetőséget. Éppúgy hasznos lenne a könyvtár a Berlinben tanuló magyar diákok számára, mint ahogy az a Halléban tanulóknak, akik száma a tavalyi téli szemeszterben 33 volt, szemben a berlini 22 diákkal. A könyvtár állományának negyede, mintegy 1000 kötet magyar nyelvű vagy Magyarországgal kapcsolatos, sok kézirat pedig az ország történetével foglalkozik, így ez a rész a Magyar Intézet számára bizonyára sok haszonnal járna. Azonban az intézetet elsősorban nem a magyar diákok érdekében alapították, hanem a német kutatók és érdeklődők számára nyújt lehetőséget ahhoz, hogy behatóan foglalkozhassanak a magyar kultúrkörrel. Kassai testamentuma ezzel szemben világosan kimondja, hogy alapítványának a magyar diákok javát kell szolgálnia.

Graggerhez mindkét állásfoglalás eljutott. Mivel fontosnak tartotta a Könyvtárügyi Tanács pártfogását megnyerni az ügynek, 1920. október 18-án reagált az eddigiekre.¹⁷ Ismereti a magyar kultuszminisztérium október 4-i, számára megküldött véleményét, miszerint a magyar diákok jelenlegi szűkös anyagi lehetőségeinek, a pénz elértéktelenedésének, valamint a könyvbeszerzés nehézségeinek ismeretében üdvözölni tudná annak megvalósulását, ha az eszközök, melyek a magyar diákok számára biztosítva vannak, egy helyen összpontosulnának, ami a jelenlegi széttagoltság mellett sokkal célszerűbb megoldást jelentene. Hivatkozik továbbá a porosz kultuszminisztérium még március 15-én a Tanácshoz írt – az előbbiekben már említett – levelére, melyben a miniszteri állásfoglalás kifejtette annak szükségességét, hogy porosz területen a magyar kultúrkörrel kapcsolatos tanulmányok egyetlen helyhez, a jól felszerelt Magyar Intézethez kötődjenek. Saját véleményét hozzáfűzve megjegyzi, hogy itt nem jogi, hanem praktikussági szempontokról van szó. A tudományosság mai nehéz helyzetében célszerű a meglevő értékek legmegfelelőbb felhasználhatóságának elvét érvényesíteni. Mind a Magyar Intézet, mind pedig a Berlinben tanuló magyar diákok (akiknek száma – a pontosítás kedvéért – míg Gerhard adatai szerint Halléban 22 fő, addig Berlinben, ugyanabban a periódusban 100 diák volt, további 500-at nem tudtak felvenni) érdekének az felelnie meg, ha a hallei anyag Berlinbe kerülne, ahol Kassai testamentumában meghatározott felügyeletét is megfelelő módon láthatnák el. A levélhez csatolja a Berlini Magyar Tanulóifjak Egyesületének véleményét is, akik 1842-ben alapított könyvtárukat már az Intézetre hagyományozták, s most támogatják őt a hallei anyag megszerzésének ügyében.¹⁸

¹⁷ BArch, R 4901/1439, UI 7648

¹⁸ A Berlini Magyar Tanulóifjak Egyesülete 38 diák aláírásával küldte el augusztus 4-i támogató levelét Graggernek. Ebben kiemeli, hogy a Magyar Intézet a magyar szellemi élet minden korszakát

A wittenbergi professzori testület (Das Collegium der Wittenberger Professoren) Hallében csak az ősz folyamán szerzett tudomást a kérelemről, amikor a rektortól és az egyetemi tanácstól megkapták az eddigi információkat. November 30-án mind a minisztérium, mind a Könyvtárügyi Tanács számára megküldték állásfoglalásukat a jogi helyzetet tisztázandó.¹⁹ Felhívják a figyelmet arra, hogy a vitatott könyvtár ügyében, mint minden egyéb wittenbergi alapítvány ügyében is a törvény szerint kizárólag a professzori kollégium kompetens tárgyalásokat folytatni. Az ezt kimondó rendelkezésről 1818. május 2-án királyi határozat született. A könyvtár főfelügyeletét az 1831. október 17-i szabályzat (12.b. §) határozataként az ephorus látja el. A Magyar Könyvtár elnevezést teljességgel félrevezetőnek tartják, mert nem utal a halle-wittenbergi egyetemre mint jogos tulajdonosra. Helytelen a magyar alapítványi ösztöndíjakat a könyvtárhoz tartozónak tekinteni, pont fordított a helyzet: Cassai a Wittenbergben tanuló magyar diákok számára hozta létre alapítványát, melyhez könyvtár is tartozik. A három magyar ösztöndíj-alapítvány, amit 1831-ben össze is vontak, független a könyvtártól. A magyar ösztöndíjak a wittenbergi ösztöndíjak részét képezik, azoktól jogsértés nélkül nem leválaszthatók, más egyetem mint a jogutód halle-wittenbergi egyetem nem rendelkezhet felettük. Ugyanez vonatkozik a könyvtárra is, így annak áthelyezése az alapító végakarataának súlyos megsértését jelentené. Az iratot a testület tagjai: Kattenbusch, Langheineken, Roux, Wangerin és Strauch professzorok mellett Robert ephorus írta alá.

Minden tiltakozás és a tisztázott jogi viszonyok ellenére Konrad Haenisch kultuszminiszter 1920. december 18-i keltezéssel miniszteri rendeletet adott ki,²⁰ melynek szövegét írásban megküldte Halléba az egyetemi könyvtár igazgatójának, az egyetem rektorának és az egyetemi tanácsnak, valamint Berlinben a Magyar Intézet igazgatójának és a Könyvtárügyi Tanácsnak. A berlini egyetem Magyar Intézetét méltatva kiemeli, hogy az Intézet fennállásának rövid ideje alatt a magyar kultúrkör kutatásának központjává, a külföld tanulmányozásának mintaintézetévé fejlődött. További fejlesztése kiemelt feladat politikai és kultúrpolitikai szempontból egyaránt. Mivel a könyvtárigazgatói szakvéleményből az derül ki,

felölő könyvtár kiépítésén fáradozik. A 19. és a 20. század e vonatkozásban megfelelően képviselteti magát, míg az elmúlt századok tekintetében jelentős hiányosságok mutatkoznak. Ezt az űrt tudná a 17. és 18. századi anyagokat tartalmazó Cassai-könyvtár betölteni. Információik szerint a könyvtár az utóbbi évtizedekben használaton kívül került, továbbfejlesztése megakadt. Az alapító szándéka az volt, hogy könyvtárát abban a városban helyezze el, amelyik a német földön tanuló magyar diákok központjának számított. Ez a város abban az időben Wittenberg volt, majd Halle, jelenleg azonban Berlin, így a könyvtár Berlinbe való áthelyezésével Cassai testamentumában foglaltak bár nem szó szerint, de annak értelmét megragadó módon teljesülnének. Az Egyesület már a Magyar Intézetnek ajándékozta értékes, 19. századi könyvgyűjteményét, ami a hallei magyar anyagnak bizonyos értelmű organikus folytatását képezhetné, amennyiben a két gyűjtemény az Intézetben egyesülhetne. Mindezekért kérelmezik a hallei anyag áthelyezését Berlinbe, beleértve az ösztöndíjakat is, melyek szétosztására a Magyar Intézet a leghivatottabb.

¹⁹ BArch, R 4901/1439, UI 8158

²⁰ BArch, R 4901/1439, UI 7648

hogy a könyvtárat több szemeszteren keresztül alig használták, és mivel Halléban főképpen leendő mezőgazdászok tanulnak, akiket a könyvtár ideiglenes áthelyezése nem érint hátrányosan, meg kell találni annak lehetőségét, hogy a végrendelet megsértése nélkül, a Hallét megillető jogok fenntartásával a Magyar Intézetben koncentrálódjanak a magyar anyagok annak érdekében, hogy az Intézet rendkívül fontos feladatainak eleget tehessen. Mindezekért a miniszter elrendeli, hogy a könyvtár állományából valamennyi magyar nyelven írott, vagy a magyar viszonyokra vonatkozó, a gazdálkodást nem érintő anyag ideiglenesen, kölcsönképpen a Magyar Intézethez kerüljön át. Miközben felvilágosítást kér a könyvek számát és értékét illetően, felajánlja, hogy kész kompenzációt nyújtani Hallénak egy későbbiekben meghatározott formában.

Halle gyorsan reagált a rendeletre. A Wittenbergi Professzori Collegium ephorusa, Carl Robert 1921. január 14-én kézzel írt levélben²¹ ad hangot sérelmüknek, miszerint a kultuszminiszter döntése meghozatalakor nem vette figyelembe november 30-i, a Könyvtárügyi Tanácsnak küldött tényfeltárásukat. Ebben világossá tették, hogy a könyvtár feletti felügyeletet a kollégium látja el, így kéri, hogy a további tárgyalásokat kizárólag velük folytassák. Mérlegelniük kell, hogy a tervezett intézkedés összeegyeztethető-e a végrendeletben foglaltakkal. Addig kéri a rendelet végrehajtásának felfüggesztését.

Az egyetemi könyvtár 1921. január 15-én küldte meg jelentését a kért könyvekről.²² Eszerint a könyvtár állományából kölcsönadandó rész 1531 kötetből áll, magyar nyelven íródott, de nem képez zárt egységet, inkább véletlenszerűen összeállított gyűjtemény benyomását kelti. Értéke a korabeli könyvárak mellett 8–10 000 márkára becsülhető. A kötések kevés kivétellel jó állapotban vannak. A kompenzációval kapcsolatban előterjeszti kérését, mely szerint az egyetemi könyvtár érdekeit szolgálná, és a professzori kollégium elkeseredettségén is módosítana, amennyiben a miniszter felvenné a könyvtárt azon intézmények sorába, melyek a minisztérium támogatását élvezik.

A miniszteri válasza a wittenbergi professzorok által hiányolt november 30-i levélre hivatkozva január 25-én került sor.²³ A válasz a miniszteri rendeletben foglaltak megismétlését tartalmazza, egyetlen új eleme egy rövid megjegyzés, mely szerint szó sincs a Cassai-könyvtár mellett a magyar ösztöndíjak berlini áthelyezéséről.²⁴ Az ephorus január 14-i levelére február 14-én²⁵ a hallei egyetemi kurátornak címzett válaszában a kultuszminiszter megütközésének adott kifejezést: jöllehet a Cassai-könyvtár feletti felügyeleti jogot az ephorus gyakorolja, ez azonban nem zárja ki, hogy miniszteri jogkörénél fogva másképpen ne rendelkezessen, amennyiben azt szükségesnek ítéli. Egyben felhívja a kollégium figyelmét a fentiek tudomásulvételére.

²¹ BArch, R 4901/1439, UI 5203

²² BArch, R 4901/1439, UI 5204

²³ BArch, R 4901/1439, UI 8158

²⁴ Az alapítványi ösztöndíjak így nem kerültek Berlinbe, Halléban maradtak, ahol a 20. század 40-es éveiben még kiosztásra kerültek. Az NDK létrejöttével az ösztöndíjak megszűntek.

²⁵ BArch, R 4901/1439, UI 5203

Gragger január 31-én köszönőlevelet fogalmazott meg C. H. Beckernek kérése hathatós támogatásáért,²⁶ egyben Tóth kultuszminisztériumi államtitkár nevében is, aki arról tájékoztatta, hogy a magyar kultuszminisztériumban nagy örömmel fogadták a hírt. A tiltakozások azonban nem maradtak abba. A következő hónapban, február 14-én tiltakozó nyilatkozatot fogalmazott meg a Hallei Magyar Egylet (Ungar-Verein Halle),²⁷ a kultuszminiszternek címezve. A magyar diákok szövetségeként alapított Egylet egyik célja mindig is a diákok érdekeinek képviselése volt. Most is ebben a funkciójában fordul a kultuszminiszterhez azzal a kéréssel, hogy vonja vissza rendeletét a Magyar Könyvtár Berlinbe helyezésével kapcsolatban. Kérésük indoklásaképpen arra hivatkoznak, hogy nem áll fenn az a helyzet, miszerint a könyvtár nem látogatott. A kölcsönzési füzet tanúsága szerint a könyvtárt 1914-ig szinte minden magyar diák használta, csak a háborús évek alatt szünetelt a használata, amikor nem volt magyar diák Halléban. Igaz, hogy jelenleg nem jönnek magyar teológus diákok, de ennek az oka a pénz rossz átváltásában keresendő. A magyar evangélikus egyház újra küldeni fogja fiait mind az évszázados hagyományok okán, mind pedig azért, mert a 18. században alapított ösztöndíjak a diákok rendelkezésére állnak. Az Egylet kötelezve érzi magát arra, hogy tiltakozzon a végrendelet megsértése és azon szándék ellen, hogy könyvtárukat, ami számukra a haza egy részét jelenti, áthelyezni kívánják.

Hallén kívül Magyarországról is érkezett tiltakozás. Amint az evangélikus egyház értesült a rendeletről, a Magyarhoni Ág. Hitv. Evang. Keresztyén Egyházegyetem Főjegyzői Hivatala február 21-én levelet intézett a kultuszminiszterhez, melyet a Generális Konvent elnöksége nevében Raffay Sándor püspök-elnök és Zsigmond Jenő főfelügyelő-helyettes írt alá.²⁸ A Bibliotheca Hungarica alapítója jogutódjának tekintve magukat kizárólagos jogot formálnak arra, hogy a könyvtár sorsáról döntsenek. Ezért protestálnak az ellen, hogy megkérdésük nélkül határoztak Berlinbe helyezéséről. Az a kíváncsi, hogy a történelmi szempontokra való tekintettel is, a könyvtár a halle-wittenbergi egyetem könyvtárában maradjon.

A kultuszminiszter nem válaszolt a tiltakozó levélre. Ezt Gragger tette meg helyette, miután a minisztériumból átküldték neki az egyház iratát. Az előző dokumentumhoz hozzáfűzött, külön jelzet nélküli, március 9-én kelt levelében megjegyzi, azért ragadja magához a lehetőséget a válaszádsra, mert úgy látja, az evangélikus egyház rosszul van tájékoztatva. A Magyar Intézetnek nincs szándékában a könyvtárat kisajátítani, kizárólag kölcsönképpen helyezik át Berlinbe – a miniszteri rendeletnek megfelelően – a tudományos kutatáshoz szükséges könyveket és kéziratokat, melyek feldolgozása a könyvtár és a magyar tudományosság érdekeit egyaránt szolgálni fogja. Gragger megjegyzi, hogy a könyvtárigazgató mellett a levél egyik aláírója, maga Raffay Sándor püspök is utal egyik tanulmányában arra, hogy a könyv-

²⁶ BArch, R 4901/1439, UI 5280

²⁷ BArch, R 4901/1439, UI 5369 – A Hallei Magyar Egyletet 1863-ban alapította tizenegy magyar teológus diák, 1943-ig működött, működése nem volt mindig folyamatos. Tagjai közül került ki a Kassai-könyvtár második kustosza.

²⁸ BArch, R 4901/1439, UI 5409

tár Halléban nem kap megfelelő figyelmet, noha feldolgozása kívánatos volna.²⁹ Mivel a magyarországi illetékes körök jóváhagyták a berlini áthelyezést, Gragger reményét fejezi ki azzal kapcsolatosan, hogy az evangélikus egyháztól ezek után nem érkezik több tiltakozás.

Az evangélikus egyház elnöksége nem tarthatta kielégítőnek Gragger válaszát, hiszen egy sajátos jogi helyzet állt fenn, melynek központi kérdését, a jogutódlást Gragger álláspontja nem érintette (bár nem is érinthette, mivel nem volt kompetens a kérdés megítélésében). Az egyház jogosan sérelmezte, hogy tiltakozó levelére nem reagált a kultuszminiszter. Ezért a Magyarországi Evangélikus Egyház elnöksége július 16-án ismételt levelet intézett a kultuszminiszterhez.³⁰ A Bányai Evangélikus Egyházkerület pecsétjével ellátott tiltakozó levélben megismétlik az előző kérelmükben leírtakat, s miután arra nem érkezett válasz, szükségesnek tartják, hogy kifejezzék újbóli tiltakozásukat. A Bibliotheca Hungarica a magyar evangélikus egyház tulajdona, rajta kívül senki nem jogosult a könyvtárt vagy annak egy részét máshova áthelyezni, még kölcsönképpen sem. Halléba az engedélyükkel került át azzal a kikötéssel, hogy ott külön gyűjteményként kezeljék. Ragaszkodnak ahhoz, hogy a könyvtár Halléban maradjon, s kéri az 1920. december 18-i kultuszminiszteri rendelet hatályon kívül helyezését. Ahhoz természetesen beleegyezésüket adnák, hogy a könyvtár egyes kötetait a Magyar Intézet kikölcsönözze.

A levéltári iratok között nem találtam miniszteri választ a magyarországi tiltakozásra. Nem gondolom, hogy a gondosan őrzött dokumentumok közül éppen ez hiányozna, az tűnik valószínűbbnek, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház tiltakozását a kultuszminiszter figyelmen kívül hagyta.

A Wittenbergi Professzori Collegium március 11-én ismételt a kultuszminiszterhez fordult.³¹ január 14-i levelükben foglaltaknak megfelelően fontolóra vették, hogy a tervezett intézkedés összehangolható-e az alapító akaratával. Ennek során arra a belátására jutottak, hogy noha az alapítványi könyvtár felett gyakorolt felügyeleti joguk alárendelődik a minisztérium főfelügyeleti jogának, azonban a könyvtár akár részleges elszállításhoz is, mivel az nem egyeztethető össze az alapító végrendeletének rendelkezéseivel, az államminisztérium engedélye szükséges.

A levéltári dokumentumok tanúsága szerint az utolsó tiltakozást a hallei teológiai kar dékánja (Der Dekan der theologischen Fakultät der vereinigten Friedrichs-Universität

²⁹ Gragger a következő munkára utal: Raffay 1914. A tanulmány Raffay teológiai tanár, evangélikus lelkész jelentése a hallei magyar könyvtár rendezési munkálataiban való közreműködéséről, amit a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa elnökének megbízásából végzett. A könyvtár sorsa c. fejezetben megjegyzi: „[...] többször is megesett, hogy egyetlen magyar ifjú sem volt Wittenbergben s ilyenkor a könyvtár gazdátlanul hevert.” 55. Megállapítja, hogy jelenleg „a magyar könyvtár önállósága jóformán megszűnt”, és felhívja a figyelmet arra, hogy: „A könyvtár megmentése pedig mégis csak a legfőbb érdek és cél a mi szemünkben is.” 56.

³⁰ BArch, R 4901/1439, UI 6832 – Ekkorra a kultuszminiszteri poszton személyi csere történt, a funkciót C. H. Becker töltötte be. Első kultuszminiszteri működése rövid ideig tartott (1921. április 21.–1921. november 7.), azonban a hallei könyvtár ügyében már ő hajtotta végre a rendeletet.

³¹ BArch, R 4901/1439, UI 5810

Halle-Wittenberg) nyújtotta be április 15-én.³² A dékán a leghatározottabb tiltakozását fejezi ki a Magyar Könyvtár berlini áthelyezésével kapcsolatban. Arra hivatkozik, hogy mivel egy alapítványról van szó, senki nincs olyan jogkörrel felruházva, hogy annak rendelkezéseit ön-hatalmúlag felülírhasssa. Ragaszkodik mind a latin, mind pedig a magyar nyelvű rész Halléban maradásához. A könyvtár jelenlegi kisebb mértékű látogatottságát azzal magyarázza, hogy az itt tanuló magyarok többnyire németajkú erdélyi szászok voltak, ami azonban a határok módosítása következtében változni fog. Ismételten nagyobb mennyiségben fognak érkezni Magyarországról a teológus diákok, mert tudják, hogy itt a régi magyar könyvtár és magyar ösztöndíj-alapítványok várják őket.

Gragger április 18-án Halléba utazott, és személyesen is megtekintette a könyvtárt, hogy konkrétan kijelölje a könyveket, amelyekre igényt tartott, továbbá azért is, hogy tárgyalásokat folytasson az egyetemi könyvtár igazgatójával és a wittenbergi professzori kollégiummal. A látogatást a minisztérium, pontosabban, ahogy utal is rá, Werner Richter miniszteri tanácsos ösztönzésére tette. Útjáról Richternek beszámolót készített (1921. május 7.),³³ melyben kifejti, hogy a Berlinbe kért könyveket és kéziratokat a könyvtár VIII. főcsoportjának A és B alcsoportja tartalmazza, így kölcsönbe vételük nem okoz semmilyen technikai problémát, hiszen könnyen leválaszthatók a könyvtár többi részétől. Ezeken kívül az állományból szükségük lenne még további mintegy 150 kötetre és a kéziratokra. Ezekről listát készített, amit a könyvtár igazgatójának már el is küldött, hogy mielőbb sor kerülhessen ezek elkülönítésére. Az ephorustól pedig ígéretet kapott arra, hogy a testület május 1-jéig döntést hoz a könyvek esetleges átadásáról, és egy levélváltás során megállapodhatnak a kölcsönszerződés részleteiről.

C. H. Becker a már több mint egy éve húzódó ügyet le akarta zárni, ezért immáron kultuszminiszteri hatalmánál fogva – a professzori testület tudta nélkül – utasította a hallei egyetem könyvtárigazgatóját, hogy a kívánt könyveket *fenntartás nélkül* küldesse Berlinbe. Erről a könyvtárigazgató tájékoztatta a testület tagjait, akik az eljárás ezen módját sérelmezve fogalmazták meg levelüket május 30-án Beckernek.³⁴ Beszámolnak arról, hogy időközben Gragger a minisztérium megbízásából tárgyalásokat folytatott velük, s levélváltásuk során (április 25. és május 18.) megállapodtak az átadás feltételeiben. A miniszteri utasítás kiadásával egyidejűleg történt tehát a megegyezés. A professzori kollégium a Magyar Intézetben folyó kutatások fontosságára való tekintettel, a minisztérium intenciójának megfelelően hajlandó a kívánt anyag kölcsönadására, amennyiben annak időtartamát konkrétan be tudják határolni. Gragger megfogalmazása ugyanis, miszerint addig kívánja a könyveket Berlinben tartani, míg a hozzájuk kapcsolódó kutatások be nem fejeződnek, túl általános, és fennáll az esetleges végleges elszakadás veszélye. Elkészítették a kölcsönszerződés tervezetét, amit Graggernek május 18-án, a hallei egyetem kurátorának május 21-én elküldtek, a kurátor pedig május 27-én továbbította a minisztériumba.³⁵ A kölcsönszerződés hat pontot tartalmaz.

³² BArch, R 4901/1439, UI 6057

³³ A dokumentum külön jelzés nélkül a BArch, R 4901/1439, UI 5409 sz. irathoz csatolva.

³⁴ BArch, R 4901/1439, UI 6405

³⁵ BArch, R 4901/1439, UI 6353

Az első pontban megjelöli a kölcsönadandó könyveket (magyar nyelven írt könyvek: VIII. főcsoport, kb. 150 kötet; szlovák nyelvű könyvek: VIII. B csoport, kb. 50 kötet; a többi csoportból mintegy 200 kötet az Intézet választása alapján). A második pont megszabja a kölcsönadás időkereteit, mégpedig öt évben határozza azt meg, hároméves hosszabbítási lehetőséggel. A harmadik pont előírja, hogy a Magyar Intézet biztosítson szakszerű elhelyezést a könyveknek, különálló egységként helyezze el, megtartva régi könyvtári jelzeteit. A negyedik pont kimondja, hogy a könyvek oda- és visszaszállításának költségeit a biztosítási tételekkel együtt a Magyar Intézet fedezi. Az ötödik pont feltételül szabja, hogy amennyiben Halléban egyes könyvekre igény mutatkozik, az Intézet haladéktalanul, saját költségén megküldi azokat. A hatodik pontban azt fogalmazza meg a testület, hogy nem kér ellenszolgáltatást a könyvekért, de azt elvárja, hogy Berlin tegyen kötelező ígéretet arra, hogy nem lép fel igénytel a kölcsönvett könyvek tulajdonlására vonatkozóan.³⁶

A kölcsönszerződés végleges változatát nem találtam meg, de valószínűleg a tervezethez nagyban hasonló vagy azzal megegyező szövegezésű lehetett. Erre utal Gragger kézzel írt levele az ephorushoz augusztus 16-án,³⁷ amely a szerződés szövegére való hivatkozásokat tartalmaz. Nyomatékosítja, hogy a miniszteri rendeletben foglaltaknak megfelelően a könyvek kölcsönadásáról van szó, ezzel mintegy a hatodik pontban megfogalmazott aggályokat kívánja eloszlatni. A harmadik pontra utal az a kitétel, miszerint biztosítja az ephorust arról, hogy a könyveket különálló gyűjteményként kezeli Cassai-könyvtár (Cassaische Bücherei) néven és megtartja a régi szignatúrákat. A második pontban meghatározott kölcsönzési idő azonban fejtörést okoz számára, mint írja, ezt megfontolás tárgyává teszi.

³⁶ Vö.: Entwurf eines Leihvertrages mit dem Ungarischen Institut in Berlin: 1. Das Kollegium der Wittenberger Professoren in Halle überläßt leihweise aus der ihm testamentarisch anvertrauten Ungarischen Stiftungsbibliothek dem Ungarischen Institut in Berlin folgende Bücher: a) die (in ungarischer Sprache verfaßten) Bücher der Abteilung VIII (etwa 150 Bände), b) die (in slowakischer Sprache verfaßten) Bücher der Abteilung VIII B (etwa 50 Bände), c) aus den übrigen Abteilungen etwa 200 Bände Hungarica nach Wahl des Instituts. 2. Die Leihfrist beträgt vorläufig fünf Jahre. Erforderlichenfalls wird sie auf Antrag des Ungarischen Instituts um drei Jahre verlängert werden. 3. Das Ungarische Institut sorgt für sachgemäße Unterbringung der Bücher. Diese werden in den Räumen des Instituts getrennt von anderen aufgestellt und unter Beibehaltung der bisherigen Signierung besonders katalogisiert, damit bei der Rückgabe keine Schwierigkeiten entstehen. 4. Das Ungarische Institut übernimmt die Kosten des Transportes der Bücher nach Berlin und die Kosten des Rückgabetransportes nach Halle, einschließlich der Versicherungsgebühren. 5. Das Ungarische Institut verpflichtet sich, einzelne Bücher, die in Halle gebraucht werden, sofort nach Halle zu senden und die Kosten der Hin- und Hersendung zu tragen. Das Nähere wird durch Vereinbarung des Ungarischen Instituts und der Hallischen Univ. Bibliothek, nötigenfalls durch den Ephorus des Stiftungskollegium geregelt. 6. Auf eine Gegenleistung, wie sie in Nr. 7. des Schreibens vom 25. April 1921 in Aussicht gestellt ist, legt das Stiftungskollegium keinen Wert und würde ihr nur unter der Bedingung zustimmen können, daß dem Kollegium die ausdrückliche und bindende Zusage gemacht wird, daß von Berlin aus auf solche Gegenleistung hin keinerlei Anspruch auf den Besitz der entliehenen Bücher erheben werden wird.

³⁷ BArch, R 4901/1439, UI 6832

A könyvek és kéziratok Berlinbe szállítása az őszi szemeszter folyamán történt, és kissé el is húzódhatott, legalább is erre lehet következtetni abból a pár soros, kézzel írt levélből (1921. december, nap megjelölése nélkül),³⁸ melyben a kultuszminister Graggetól az iránt érdeklődik, hogy megérkeztek-e már Halléból a könyvek. A Kassai-féle könyvtár megszerzése Graggernek mindezek alapján – a tiltakozások és a súlyosan felvetődő jogi problémák ellenére, a porosz és a magyar kultuszminisztérium támogatásával, főképpen azonban C. H. Becker pártfogásának köszönhetően – meglepően rövid időn belül sikerült, hiszen az 1920 februárjában megfogalmazott kéréstől a könyvek 1921. decemberi megérkezéséig két év se telt el. Gragger a hallei anyag mintegy negyedrészt kérte át Berlinbe, így az I–VI. csoportból 172 helyrajzi szám, a VIII. A. csoportból 643, a VIII. B. csoportból kb. 50 kötet, vagyis összesen mintegy 865 nyomtatott, továbbá 105 kéziratos mű és 100 folyóirattári szám került a Magyar Intézet könyvtárába.

Sarkalatos kérdés volt azonban a könyvek kölcsönzésének időtartama. Gragger egyetértett a kölcsönszerződés szövegével, mindössze egyetlen pontot kifogásolt, nem tartotta valószínűnek ugyanis, hogy a könyvek és kéziratok feldolgozása öt (vagy némi hosszabbítással nyolc) év alatt befejeződhet. Kételyének hangot is adott, azonban annak sehol nincs írott nyoma, hogy az öt (esetleg nyolc) évre tervezett kölcsönzési idő miképpen hosszabbodott meg oly jelentős mértékben, hogy végül is kilencvenkilenc évre szóló tartós kölcsönbe kapta meg a könyveket a Magyar Intézet. Esetleg az is elképzelhető, hogy nem készült erről írásbeli dokumentum, és a hosszú kölcsön egy szóbeli megállapodás eredményeképpen valósult meg.

Gragger a hallei gyűjtemény katalogizálására Fitz Józsefet³⁹ kérte fel. A könyvek új számozást kaptak, de megtartották az eredeti hallei szignatúrájukat is. A Hallében maradt egyházi rész feldolgozását és katalogizálását először Bucsay Mihály végezte el, amikor az 1938-ban a hallei egyetem hittudományi karán felállított magyar protestáns egyháztörténeti kutatóállomás (Forschungsstelle für Kirchenkunde Südosteuropas, besonders Ungarns an der Theologischen Fakultät der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg) első vezetője lett.⁴⁰ A kutatóállomás a hungarológia egyházi vonatkozását vizsgálta, és célul tűzte ki a Hallében maradt anyag gyarapítását is.⁴¹

A Kassai-könyvtár megszerzésével Gragger a Magyar Intézet könyvtárát nemcsak rendkívül értékesé tette, külföldön egyedülálló hungarikagyűjteményt létrehozva, hanem ezzel

³⁸ BArch, R 4901/1439, UI 6912

³⁹ Fitz József (1888–1964) a két világháború közötti könyvtárügy és a magyar könyvtörténetírás egyik külföldön is legelismertebb szaktekinélye. 1914-től az Egyetemi Könyvtár munkatársa, 1934–45 között az OSZK főigazgatója.

⁴⁰ A kutatás eredményei megjelentek: Bucsay 1941.

⁴¹ A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy Wittenbergben is maradtak könyvek, ezek katalógusát Asztalos Miklós készítette el: Asztalos 1928. Megjegyzendő még, hogy a könyvtár legértékesebb részéről, a kéziratokról külön katalógus is készült. Heinrich Reinhold kéziratos katalógusa (1911) később nyomtatásban is megjelent: Reinhold 1913. Majd: Pálffy 1965.

a németföldi első magyar kultúrintézetet mintegy beolvasztotta Magyar Intézetébe, két-száz éves kontinuitást biztosítva a Németország felé irányuló magyar törekvéseknek.⁴²

Brandt Györgyi

Források

Bundesarchiv, Berlin – Lichterfelde, Abteilung R (BArch)

R/4901/1439 Acta (Ministerium der geistlichen und Unterrichts-Angelegenheiten),
Ungarisches Institut

R/4901/1441 Acta (Ministerium der geistlichen, Unterrichts- und Medizinal-
Angelegenheiten), Ungarisches Institut

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin (GStA PK) Kultusministerium,
Ungarisches Institut

Universitätsarchiv, Humboldt-Universität, Berlin (Universitäts-Registratur, Littr. G[ragger])

Hivatkozott irodalom

Asztalos Miklós 1928: A wittenbergi egyetemi könyvtár Wittenbergben maradt részének régi magyar könyvvállománya. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* XII. 123–185.

Bucsay Mihály 1941: *Jelentés a Hallei Egyetemi Magyar és Délkelet-európai Egyházi Kutató-
állomás működésének első szakaszáról. 1938. május 15–1940. március 31.* (A Középdunai
Protestantizmus Könyvtára. A) sorozat, 2. kötet) Budapest.

Bucsay Mihály (szerk.) 1941: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban.* (A közép-
európai protestantizmus könyvtára. Szerk.: Bucsay Mihály)

⁴² A Magyar Könyvtár (Ungarische Bibliothek) az utóbbi évekig a Humboldt Egyetem Idegennyelvű Filológiai Könyvtárának Finnugor részlegében volt található, különálló egységként kezelve. Katalógusa 2007-ben készült el: Simon-Szabó (szerk.) 2007. A katalógus elérhető az interneten is, 88 oldalon, nyomtatható formában tartalmazza mind a hallei, mind a berlini könyvtári jelzéseket: http://info.ub.hu-berlin.de/bibliothek/zweigbibliotheken/philologie/Halle_Verz.pdf A könyvtár egyes egységei az utóbbi években folyamatosan visszakerültek Halléba, a Hallei Egyetemi és Tartományi Könyvtárba (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Halle/Saale). Már 2009-ben megjelent a könyvtár honlapján az Ungarische Bibliothek oldalon a tájékoztatás, miszerint a Magyar Könyvtár 110 kézirata idő előtt, 85 év elteltével visszakerült. Vö.: http://bibliothek.uni-halle.de/sammlungen/sondersammlungen/ung_bibliothek/ Az oldal legújabb információi szerint pedig már 1228 kötet érkezett vissza Berlinből 90 év után, így lassan teljessé válik a gyűjtemény. Vö.: http://bibliothek.uni-halle.de/info/news_2011/ungarische-bibl/ Jelenleg folyamatban van az állomány katalógizálása és felvétele az elektronikus katalógusba (OPAC). A gyűjteményt Dorothea Sommer, a könyvtár igazgatóhelyettese gondozza.

- Fitz József 1927: *Georg Michaelis und seine Bibliothek. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin*. Berlin.
- Gábor, Ildikó (Hg.) 2005: *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest*. Hildesheim.
- Gragger Róbert 1918: *A Berlini Magyar Tudományos Intézet*. Budapest.
- Pálffy Miklós 1965: *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*. (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale Bd. 4.) Halle/Saale.
- Raffay Sándor 1914: A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos magyar könyvtár. In: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 54–59.
- Reinhold, Heinrich 1913: Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek zu Halle. In: *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. XXX. Jg. 11. Heft, Leipzig. 490–499.
- Robert, Carl 1917: *Die Wittenberger Benefizien. Rede zur 100 jährigen Gedenkfeier der Vereinigung der Universitäten Wittenberg und Halle. Am 2. Juni 1917 gehalten von dem Ephorus des Wittenberger Professoren-Kollegiums, Carl Robert*. Hallische Universitätsreden 5. Halle(Saale).
- Simon-Szabó Ágnes (szerk.) 2007: *Hungarica-Sammlung aus Wittenberg und Halle an der Teilbibliothek Finno-Ugristik der Zweigbibliothek Fremdsprachlichen Philologien der Humboldt-Universität*. [A halle-wittenbergi hungarika gyűjtemény a Humboldt Egyetem Idegennyelvű Filológiai Könyvtárának Finnugor részlegében.] Berlin.
- Speler, Ralf-Torsten 2000: „His conveniebant cives Pannonnes”: Wissenschaftliche Beziehungen zwischen Ungarn und den Universitäten Wittenberg und Halle von der Gründungszeit bis zur Gegenwart anhand der Universitätsakten. In: Thomas Bremer (Hg.): *Grenzen überschreiten*. Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft. Colloquium Halense, Band 2. Halle an der Saale, 29–43.
- Szabó Géza 1941: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. 1555–1613*. (Bibliothek des Protestantismus im Mittleren Donauraum. Hrsg. von Michael Bucsay, Bd. II.) Halle (Saale).

Az 1913-as shkodrai osztrák–magyar humanitárius akció*

Az I. Balkán-háború idején a Monarchia Albániával fenntartott közvetlen kapcsolatának egyik fontos (és eddig nem kutatott) új eleme lett a nagyszabású humanitárius akciók levezénylése.¹ Az albánok lakta területek addig is kaptak különféle jogcímen támogatásokat, a modern állami humanitárius segélyakciók megszervezése azonban ebben a formában új volt. A szükség kikényszerítette változásnak a háború volt az oka: egyrészt az Oszmán Birodalom szétesésének hónapjai alatt bizonytalan volt Albánia hovatartozása és ez a nemzetközi jog szemszögéből nézve lehetetlenné tette azoknak az osztrák–magyar pénzügyi csatornáknak a fenntartását, amelyeken keresztül rendszeres szubvenciók érkezhettek a különféle albán szervezeteknek, társadalmi csoportoknak. A szubvenciók folyósítását másrészt a háborús helyzet technikailag is lehetetlenné tette a helyszínen. A pénzre és segítségre pedig egyre nagyobb szükség lett: a háború következtében a koszovói és macedóniai albánság jelentős része földönfutóvá vált. Legjelentősebb csoportjai (több tízezer fő) az Adria irányába menekültek és itt próbálták túlélni a fegyveres konfliktust. A tengerparti Albánia egy részét megkímélte ugyan a háború, de a veszteségek itt is hatalmasok voltak. Észak-Albánia hegyvidéki törzseinek állatállománya például részben elpusztult, és ez hosszútávon aláásta a törzsi életforma gazdasági alapjait. A háború és a menekültek ügye humanitárius katasztrófa-helyzetet teremtett.

A nemzetközi közvélemény, a helyszínen tartózkodó újságírók és haditudósítók jelentéseinek² köszönhetően nyomon követhette a helyi lakosság helyzetének romlását is. Albánia esetében a két adriai nagyhatalom közvéleménye 1912 késő ősztől kezdve egyre nagyobb aggodalommal követte az eseményeket. A politikai újságírók, részben a háború sújtotta területeken élők szüksége miatt, részben a két nagyhatalom egymás közötti rivalizálása okán, szintén egyre gyakrabban felvetették humanitárius akciók megindításának szükségességét. A naponta változó háborús helyzet és a nemzetközi diplomácia belső konfliktusai azonban sem Bécsben, sem Rómában nem tették lehetővé, hogy a kérdéssel érdemben foglalkozni lehessen. Erre csak 1913 tavaszán nyílt alkalom.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával született.

¹ Nemcsak a vonatkozó monográfiák és tanulmánykötetek, hanem az osztrák–magyar és albán forráskiadások sem foglalkoznak a humanitárius akciók történetével. A hangsúly a vonatkozó gyűjteményekben elsősorban a nagyhatalmak egymás közötti kapcsolattörténetén, illetve az Albániával kapcsolatos általános politikai kérdéseken van (határok, fejedelem, státútum, főváros stb.).

² Többek között: Jäckh 1912.

A legnagyobb humanitárius akcióra Shkodra városában került sor. A megerősített város a birodalom egyik legnagyobb erődítménye volt. Az 1912 november eleji általános oszmán katonai összeomlást követően, hasonlóan a ioanninai és edirnei erődökhöz, már csak Shkodra állt ellen a balkáni szövetségesek hadseregeinek. Elfoglalása gazdasági és politikai létkérdés volt Montenegró számára. Ennek megfelelően a kis szláv állam mindent meg is tett a sikeres ostrom érdekében.

A montenegrói ostromgyűrű október végén vágta el a várost a külvilágtól.³ Az ostromlott városba hatalmas tömeg szorult be: a kb. 35 000 fős városi lakosság mellett⁴ ugyanekkor létszámú katonaság és több ezer menekült zsúfolódott össze. Gyakorlatilag nem akadt védett hely a városban: a montenegrói és szerb tűzéréség november végétől nemcsak az erődöt lőtte, hanem a város polgári negyedeit is. Ennek során nem kímélték a keresztények épületeit sem (pl. a kórházakat). Viszonylagos biztonságuk miatt több száz civil menekült a külföldi konzulátusok épületeibe, amelyeket a nagyhatalmak hatalmas nemzeti lobogóival díszítettek fel. Ennek ellenére január derekától kezdve ezek az épületek is ki voltak téve az ágyútűznek. Az élelem, a tüzelő már a tél közepén elfogyott. A sors fintora, hogy a londoni tárgyalásokon a szerb-montenegrói célokat támogató Franciaország shkodrai konzula (Leo Krajewski) az ostrom során hajléktalan-ná vált, mert a konzulátus épületét szétlőtték; sőt, élelme és tüzelője is elfogyott. Ellátásáról a város katonai parancsnoka és a konzultársai gondoskodtak. Az olasz és osztrák–magyar kivételével a külföldi konzulátusok személyzetét végül március elején kimentették a városból.⁵

Az ostrom közben egyre hevesebb lett: a montenegrói uralkodó ugyanis 1913 februárjában rájött arra, hogy az áhított várost a londoni nagyhatalmi tárgyalásokon nem fogja tudni megszerezni. Azaz ha sikert akar elérni, akkor mindenképpen harcban kell bevennie a várost.⁶ A királynak igaza lett: politikai megfontolások alapján 1913. március 22-én a londoni konferencián Shkodrát Albániának ítélték, cserébe a mai nyugat-koszovói városokért (Peć, Gjakova, Prizren), amelyeket Szerbia szerzett meg. Ennek értelmében a szövetségeseknek el kellett hagyniuk Észak-Albánia területét és fel kellett hagyniuk Shkodra ostromával.⁷ A nagyhatalmak több közös jegyzékben tájékoztatták Cetinjét és Belgrádot a március 22-i londoni döntésről, utoljára április 14-én.⁸ A szövetségesek katonai tevékenységét azonban nem lehetett egyszerűen leállítani.

Az osztrák–magyar diplomácia március 22. után folyamatosan jelezte, hogy a város lakossága és védői (nem beszélve az ostromlókról) teljesen feleslegesen szenvednek és halnak

³ Durišić 1987: 133.

⁴ Ippen alapján a város lakossága 1907-ben 22 000 muszlim, 12 000 katolikus, 1000 ortodox volt. Ippen 1907: 38.

⁵ Az ostromról a legrészletesebben két szemtanú írt: Carlo Villavicenzo jezsuita szerzetes és Hortense Zambaur, az osztrák–magyar konzul felesége. Villavicenzo 1913: 7–21, 25, 47, 52; Zambaur 1914: 10–20, 36, 49, 78, 96, 112.

⁶ Durišić 1987: 135.

⁷ Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Mensdorff távirata, London, 1913.03.22., No. 6261, 1032.

⁸ Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Mensdorff távirata, London, 1913.04.14., No. 6620, 146–147.

meg.⁹ Az időhúzás az albánok ellen elkövetett vidéki mészárlásokat sem állította le. A konferencia által hozott döntés végrehajtását Bécs a nagyhatalmak közös felelősségének tartotta.¹⁰ A résztvevők figyelmen kívül hagyták a Ballhausplatz tiltakozásait, ezért Berchtold keményebb politizálásba kezdett. Miután Nikita király a március 28-i kollektív nagyhatalmi demarche-ot sem vette figyelembe,¹¹ Mensdorff londoni osztrák–magyar nagykövet megpróbálta elérni, hogy Ausztria–Magyarország és Olaszország európai mandátumot kapjon a határozat végrehajtására (azaz a Montenegró elleni katonai fellépésre). Ezt az ötletet azonban sem Berlin, sem Róma nem támogatta. Március 26-án merült fel, hogy a hatalmak tartanak közös flottademonstrációt a montenegrói partok előtt. Szazonov orosz külügyminiszter szerint ekkor még nem merítettek ki minden diplomáciai lehetőséget Nikita királlyal kapcsolatban, ugyanakkor az orosz diplomácia fejének is egyre kényelmetlenebbé kezdett válni, hogy Montenegró semmibe veszi a hat nagyhatalom közös határozatát. Miután Párizs jelezte, hogy hadihajói készek az orosz jelenlétet is demonstrálni, öthatalmi flotta kezdett gyülekezni az Adrián.

A Monarchia április derekán elégedetlen volt a lassú flottagyülekezéssel és a Bar előtti erélytelen blokáddal. Habár a katonai fenyegetés hatására a szerb csapatok elvonultak Shkodra alól, Nikita király nem hagyott fel a heves ostrommal. A montenegrói uralkodó a flottademonstrációt a nagyhatalmi semlegesség nyílt megszegésének tartotta.¹² A megoldást hátráltatta az olasz külügyminisztérium, a Consulta is, amely igyekezett továbbra is internacionalizálni a kérdést (az olasz és a montenegrói dinasztiák rokonságban álltak egymással), nehogy Bécs önállóan cselekedjen. Sőt, Imperiali londoni olasz nagykövet Berlinnel egyeztetve felvetette Montenegró anyagi kárpótlásának ötletét.

A kis szláv állam nyílt ellenállása, illetve az április 23–24-i, Esat Toptani pasával a város feladásáról kötött megállapodás végül haragra lobbantotta Berchtold osztrák–magyar külügyminisztert, aki bejelentette, hogy csapatok partraszállását tervezi Montenegróban. A Ballhausplatz elszánta magát további egyoldalú katonai lépések megtételére is: május első napjaiban Bosznia-Hercegovinában részleges mozgósítást rendelt el.¹³ Az önálló fellépéshez azonban szükség volt Róma jóindulatú támogatására is, amelyet a Consulta teljesíthetetlen feltételekhez kötött.¹⁴ Az egyoldalú beavatkozás elmaradt: Grey angol kül-

⁹ Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Berchtold távirata Gieslnek, 1913.03.18., No. 6197, 993.

¹⁰ Swire 1929/1971: 139.

¹¹ Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Giesl távirata, 1913.03.28., No. 6345, 1085.

¹² Giesl 1927: 242.

¹³ „Ha a Monarchia elérkezettnek látja az időt, akár egyedül is azonnal végrehajtja az európai határozatokat.” Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Berchtold körtávirata Mensdorffnak Londonba, Méreynek Rómába és Szögyénnek Berlinbe, 1913.04.02., No. 6418, 13. és Berchtold körtávirata az európai osztrák–magyar nagyköveteknek és Gieslnek Cetinjébe, 1913.04.27., No. 6790, 263–266; Bridge 1972: 352.

¹⁴ 1. Amíg remény van a tárgyalásos megegyezésre Montenegróval, addig a katonai akció ideje eltolódik; 2. számolni kell Szerbia katonai reakciójával és az erre adandó közös válasszal is; 3. a támadásnak montenegrói területre kell korlátozódnia; 4. az akciót követően is összehangolt marad

ügyminiszter Cetinjében megerősítette, hogy küszöbön áll az osztrák–magyar invázió, a cári kormány pedig Shkodráért cserébe anyagi kompenzációra tett konkrét ígéretet Nikita királynak.¹⁵

A fenyegetés súlyosságát belátó Nikita király május 4-én tájékoztatta a londoni konferencia résztvevőit, hogy aláveti magát a nagyhatalmi döntéseknek és átadja a várost. Másnap, miután felégették a bazárt és kirabolták az összes kereskedőt, a montenegrói csapatok többsége megkezdte a hazavonulást. Május 14-én több száz fős öthatalmi tengerészalakat vont be Shkodrába az angol Sir Cecil Burney admirálissal az élen. Burney hamarosan megalkototta a várost és közvetlen környékét irányító Admirálistanácsot és ezzel megjelent az első nemzetközi kormányzó testület az önálló Albánia életében.¹⁶ 1913. május 26-án Londonban újabb határozatban erősítették meg az albán–montenegrói és albán–szerb határokat.¹⁷ 1913. augusztus 29-én írásba adták, hogy Montenegró 30 millió frank kölcsönben részesül Shkodráért cserébe, Szerbia pedig korlátlan vasúti szállítási jogot kap egy montenegrói tengerparti városba, amelyről később határoznak a nagyhatalmak.¹⁸

Egy időben azzal, amikor a város sorsa eldőlni látszott Londonban, a Ballhausplatzon határoztak egy humanitárius akció megszervezéséről és lebonyolításáról. Az akció célja az volt, hogy Shkodra evakuálása esetén a hónapok óta szenvedő civil lakosság élelmiszerhez, fűtőanyaghoz és egészségügyi ellátáshoz jusson. Ez annál is inkább presztiziskérdés volt a Monarchia számára, mivel a város hagyományosan az osztrák–magyar érdekérvényesítés albániai fellelvára, egyben a katolikus kultuszprotektorátus egyik központja. Ha Bécs nem segít, az a tekintélyét aláassa a helyi albánok körében.

A külügyminisztérium engedélyt kért a humanitárius akció megindítására Nikita királytól, majd a praktikus szervezési feladatok elvégzése érdekében felvette a kapcsolatot a közös hadügyminisztériummal és a bécsi, illetve budapesti kormánnyal.¹⁹ A külügyminiszter nem kívánt az akciónak politikai jelleget adni: szándékai szerint az osztrák belügyminisztérium által összegyűjtött élelmiszert, felszerelést és egészségügyi személyzetet kereskedelmi hajóknak kellett Triesztből Shengjinbe szállítania. A félreértések elkerülése érdekében szándékairól értesítte Mérey római osztrák–magyar nagykövetet is, és rajta keresztül San Giuliano külügyminiszternek felvetette egy hasonló olasz akció megszervezésének lehetőségét.²⁰ Néhány nap elteltével Mérey táviratban jelezte, hogy a Consulta megfontolja a felvetést.²¹

a Róma–Bécs politizálás; 5. az adriai hatalmak a déli határkérdésben is összehangolják politikájukat. Kritt 1960: 123.

¹⁵ Boeck 1996: 47.

¹⁶ Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Giesl távirata, 1913.05.3., No. 6873, 338–339.

¹⁷ Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Mensdorff távirata, 1913.05.26., No. 7171, 531.

¹⁸ Boeck 1996: 47.

¹⁹ ÖHHStA PA, XII/429/11 (Hilfsaktion für Skutari), Berchtold levélpiszkozatai Lukács László magyar miniszterelnöknek, 1913.03.19., No. 2171 és 1913.03.22., No. 2303.

²⁰ ÖHHStA PA, XII/429/11, Berchtold levélpiszkozata Méreynek Rómába, 1913.03.22., No. 2309.

²¹ ÖHHStA PA, XII/429/11, Mérey távirata, 1913.03.23., No. 3530.

Berchtold nem akart időt veszteni a bürokratikus ügyintézés lassúsága miatt, ezért hogy az akció minél előbb célhoz érhesen, 1913. március 22-én közvetlenül az uralkodó segítségét kérte. Levelében röviden felhívta Ferenc József figyelmét a shkodrai lakosság nélkülözésének mértékére és az osztrák–magyar humanitárius segítség helyszíntrejuttatásának fontosságára. A protekcióra azért volt szüksége, mert a szükséges egészségügyi felszerelést, sátrakat, takarókat stb. a trieszti helyőrség készleteiből szeretne volna megszerezni. Ugyanígy kérte egy katonai egészségügyi személyzet összeállítását, a háborús helyzetre való tekintettel kézfegyverekkel való felszerelését és az akció lebonyolítására egy megbízható katonatiszt kinevezését.²² Ferenc József még aznap megtette a szükséges intézkedéseket, így az este folyamán a Ballhausplatz a közös hadügyminisztérium tengerészeti osztályának írt levelében azt közölte, hogy a segélyakció parancsnokává a magyarországi, szerb nemzetiségű Ilija Živković (a forrásokban: Elias Duschán Zsivkovics von Torontál-Sziget) századost nevezték ki,²³ aki Triesztben már át is vette parancslevelét. Živković kinevezése mellett az szólt, hogy anyanyelve révén kommunikálni tudott az ostromot vezető montenegrói-szerb parancsnoksággal, éveket szolgált a macedóniai nemzetközi zsandárságban, és a Monarchiához való lojalitását már többször bizonyította.²⁴ Az akciót a külügyminisztérium szervezésében kellett lebonyolítani, a jelentéseit azonban a Ballhausplatz mellett megkapta a közös hadügyminisztérium, a vezérkar,²⁵ illetve Ferenc József és Ferenc Ferdinánd katonai kancelláriája is. A jelentések a katonai hatóságok esetében nem szorítkoztak a segélyszállítmánnyal kapcsolatos információkra, Živković mindenről jelentett, aminek katonai jelentősége volt.²⁶

A trieszti hatóságokat Ferenc József protekciójának megnyerését követően, még március 22-én este értesítették telefonon. A városi vezetőség összehívott egy válságstábot, amely a polgári hivatalok mellett a tengeri hatóságok, a katonaság és az osztrák Lloyd szakértőiből verbuválódott. A konferencia tagjai listát állítottak össze mindenről, amit humanitárius célokra felajánlhattak és megszervezték az így számbavett élelmiszerkészletek és felszerelések hajókra rakodásának részleteit. A trieszti helytartó március 24-én örömmel jelentette, hogy

²² ÖHHStA PA, XII/429/11, Berchtold levele Ferenc Józsefnek, 1913.03.23., szám nélkül.

²³ (Dušan Alexander) Ilija Živković von Torontál-Sziget hadnagy (1870–?) honvédtiszt fia volt, aki a kassai, székesfehérvári, majd bécsújhelyi katonai intézményekben folytatott tanulmányait követően 1893-ban lépett be a közös hadseregbe (IR. Nr. 46). A kötelező sorkatonai és kaszárnyaévek letöltésével 1902-ben csapattisztté nevezték ki. 1907-ben kapta meg a hadnagyi rangot. Minősítési lapja alapján több nyelven beszélő, szorgalmas, sportszerető, kiváló katonatiszt volt, aki beosztottjaival különösen jó viszonyt volt képes kialakítani. Az akció idején a 32. gyalogezredben szolgált. KA 1. Personalevidenzen Qualifikationslisten, Kt. 3937, Hauptmann Elias Zsivkovics von Torontál-Sziget.

²⁴ ÖHHStA PA, XII/429/11, Hohenlohe trieszti helytartó jelentése Berchtoldnak, 1913.03.24., Pr. 1838/64, 3.

²⁵ A vezérkari akták között fennmaradtak az expedícióról készített fényképek is. KA Zentralstellen, Generalstab, Evidenzbureau, AOK-Evidenzbureau, Kt. 3683.

²⁶ Lásd. KA MKSM, Kt. 15/1/21-18/1 (1913), 18-1/3-90 de 1913, Zsivkovics távirata a hadügyminisztériumnak, 1913.05.15., Präs.Nr. 8061 de 1913.

a készenlétbe helyezett Lloyd-gőzös, a *Metcovich* végül nem is lett elegendő, ezért a társaság egy másik hajót is az akció rendelkezésére bocsájtott (a hajó neve stílszerűen *Albanien* volt).

A helytartó Berchtoldnak és Karl von Stürgkh osztrák miniszterelnöknek küldött jelentése alapján²⁷ a *Metcovich* (Georg Lucich parancsnoksága alatt) összesen 1180 tonna rakományt szállított: 1200 q rizst, 800 q lisztet, 30 q sőt, 7 q teát, 80 q zöldbabot, 60 q borsót, 15 q zsírt, 160 láda petróleumot, 240 doboz sterilizált tejet, továbbá borsot és tartósítószeret. Ezen élelmiszereket a Lloyd bocsájtotta rendelkezésre a tartalékaiból. Az *Albanien* pedig a maradék élelmiszert tervezte menetrendszerinti járatában magával vinni: 800 q rizst, 700 q lisztet, 60 q zöldbabot és 20 q cukrot. A *Metcovich* emellett szállított még 4 tábori tűzhelyet (összesen 500 személy ellátására), továbbá 2200 tányért és 500 kanalat is.

Živković százados parancsnoksága alá több tisztet is beosztottak a helyőrségből: Peter Altenburger századost; Oskar Wawra, Friedrich Rechl és Karl Edler von Naswetter lovaskapitányokat; Julius Kromus mérnöktisztet; Karl Steiner hadnagyot, Julius Ledinegg és Heinrich Hoflehner tartalékos századosokat.²⁸ Emellett több önkéntes is csatlakozott az expedícióhoz: pékek, mészárosok és inkognitóban egy Hermenegild Wagner nevű haditudósító.²⁹ A külügyminisztériumot Thautz alkonzul képviselte a misszióban.³⁰ A maradék katonai személyzet (15 fő, köztük a szanitécek) Pulában jelentkezett szolgálatra. A civil orvosok (Guido von Beden, Albert Marconi, Paul Cagliari) mellett öt ápolónő³¹ és három ápoló alkotta az egészségügyi személyzetet. A kis flotta Pulában vette át a 3000 katonai takarót, 33 sátrat, gyógyszerket, sebkötéseket, 500 adag konzervet stb. Egy helyi cég, a *Fratelli Cosulich* további 750 takarót ajánlott fel.³² Az egészségügyi felszerelés mintegy 1000 ember ellátására volt elegendő. A segélyt szállító flotta az akcióhoz szükséges kiadások fedezésére Triesztben a külügyminisztérium felhatalmazásával az Osztrák–Magyar Bank helyi filijától 20 000 frankot vett fel aranyban. Emellett rendelkezésre álltak kisebb magánfelajánlások is.³³ Az akció összköltségét Hohenlohe trieszti helytartó 190–200 000 koronára becsülte.³⁴

²⁷ KA MKFF, Kt. 203, másolat a trieszti helytartó Stürgkh osztrák miniszterelnöknek írt leveléről, 1913.03.24., Nr. 4774, 1–4.

²⁸ KA MKSM, Kt. 13/3/41-13/4 (1913), 13-4/101 de 1913, a közös hadügyminiszter előterjesztése, Präs., 1913.11.08., No. 3.325.

²⁹ Az újságíró a *Reichspost* delegálta és április 20-án csatlakozott az expedícióhoz Kotorban. ÖHHStA PA, XII/429/11, Berchtold feljegyzése, 1913.04.20., szám nélkül.

³⁰ ÖHHStA PA, XII/429/11, Rappaport levéltervezete Thautznak, 1913.03.29., No. 205.

³¹ Az öt ápolónő: Pia Mazzorana, Elise Visentini, Augusta Brunner, Bice Kurschen, Anna Gollner. ÖHHStA PA, XII/429/11, Guido Beden jelentése Zambaurnak, 1913.05.21., No. 22.

³² ÖHHStA PA, XII/429/11, Hohenlohe jelentése Berchtoldnak, 1913.03.24., Prl 1838/64, 3.

³³ A Pester Lloyd egyik előfizetője, egy bizonyos dr. Hervey A. Dezső pl. 1000 koronát ajánlott fel a misszióra. ÖHHStA PA, XII/429/11, a Pester Lloyd levele a külügyminisztériumba, 1913.03.29., szám nélkül. Mivel a minisztérium nem használta fel a teljes összeget a megadott célra, a maradék összeget Hervey doktor május elején visszakérte. ÖHHStA PA, XII/429/11, Hervey levele a külügyminisztériumba, 1913.05.03., No. 299.

³⁴ KA MKSM, Kt. 13/3/41-13/4 (1913), 13-4/101 de 1913, a közös hadügyminiszter előterjesztése,

A *Metkovich* még március 24-én este útnak indult Pulán és Kotoron keresztül Shëngjinbe, bár a cetinjei osztrák–magyar követ ekkor jelezte, hogy a katonai manőverek miatt a segélyszállítmányt egy osztrák–magyar torpedóhajónak kellene a Buna torkolatától Shkodráig szállítania.³⁵ Az expedícióról Giesl montenegrói osztrák–magyar követ március 25-én értesítette a cetinjei hatóságokat.³⁶

Időközben a Consulta ugyanígy néhány nap alatt megszervezte saját segélyszállítmányát is. 1913. március 26-án a segély egy része már az albán tengerparton volt, egy másik részét pedig éppen kihajózták Brindisiből. Tekintve, hogy a segély átjuttatása a szerb-montenegrói katonai záron keresztül komplikációkkal fenyegetett, Berchtold azt javasolta olasz kollégájának, hogy a két hatalom hajói alkossanak egy közös konvojt és együtt próbáljanak el eljutni Shkodrába.³⁷ Az olasz állam, hasonlóan a Monarchiához, szintén nem akart politikai arculatot adni a szállítmánynak. A segélyt a Puglia gőzöse szállította (*Flaviogioia*). A mindenre gondoló taljánok három folyami hajót is előkészítettek (*Jolanda*, *Mafalda*, *Peuceta*) a tengerpartról a városig tartó folyami szakasz megtételére. A szállítmányt, ahogyan a Monarchia esetében is, civil ruhás katonák és orvosok kísérték.³⁸ Miután a montenegrói csapatok nem engedték őket át a katonai záron, Shëngjinből Kotorba hajóztak és csatlakoztak a Živković-féle flottához.³⁹ Giesl montenegrói osztrák–magyar követ ugyanis Cetinjében ekkor már engedélyt szerzett a montenegrói hatóságoktól az áthaladásra.⁴⁰

Az olasz hajók április elejére értek Kotorba. Živković jelentése⁴¹ alapján elsősorban egészségügyi felszerelést hoztak magukkal, többek között egy egész tábori kórházat. Az osztrák–magyar katonatiszt ennek ellenére úgy vélte, hogy a Monarchia segélyszállítmányát jobban előkészítették és felszerelték. Živković a helyszínen tájékozódva, az expedíció résztvevőinek szükséglete szerint további rendelkezéseket adott le: 250 liter ásványvizet, 15 000 adag kétszersültet, cipőket, illetve csizmákat és a legénység 40 sátorába 40 lámpát, 2800 l petróleumot és 3 m³ tüzfát kért Bécestől.⁴² Szükségesnek tartotta további 15 fős egészségügyi személyzet kiküldését, akikre az oltások beadásánál volt szükség.

Präs., 1913.11.08., No. 13.325, 4.

³⁵ ÖHHStA PA, XII/429/11, Giesl távirata, 1913.03.24., No. 3639.

³⁶ Srbik / Bittner / Pribram / Übersberger 1930: Giesl távirata, 1913.03.25., No. 6299, 1056.

³⁷ ÖHHStA PA, XII/429/11, Mérey távirata, 1913.03.26., No.3827. és Berchtold távirata Méreynek, 1913.03.26., No. 309.

³⁸ ÖHHStA PA, XII/429/11, Strautz távirata, 1913.03.28., No. 4374.

³⁹ ÖHHStA PA, XII/429/11, Mérey távirata, 1913.03.27., No. 4197. és Strautz távirata, 1913.03.28., No.4374; KA MKSM, Kt. 66/10-70/1/120 (1913), 69-5/6 de 1913, Zsivkovics távirata, 1913.03.29., Präs. Nr. 4977.

⁴⁰ ÖHHStA PA, XII/429/11, Giesl távirata, 1913.3.25., No. 3792. geheim.

⁴¹ KA MKFF, Kt. 203, jelentés Ferenc Ferdinándnak (a szerző Bardolff vagy Ulmanky), 1913.04.02., szám nélkül.

⁴² ÖHHStA PA, XII/429/11, Zsivkovics hadügyminisztériumnak küldött jelentésének másolata, 1913.04.15., K. M. Präs. No. 6417.

A hajók azonban az engedély ellenére kénytelenek voltak Kotorban vesztegelni, mert a montenegrói katonaság a helyszínen megtagadta a szabad áthaladásukat. Živković április közepén még mindig nem tudta, hogy pontosan mikor indulhat Kotorból tovább. Ezt azért is fontos lett volna tudni, mivel a flottilla pékjei az indulás előtt még a kikötővárosban szerettek volna kisütni 24000 adag kenyeret. A tisztt egyik levelében jelezte továbbá, hogy a kotori észak-albániai menekültek engedélyt kértek, hogy a segélyszállítmánnyal együtt hazatérhessenek.⁴³

Időközben az adriai hatalmak közös segélyflottillája tovább bővült; egy újabb olasz hajó indult útnak segélyszállítmánnyal. A *Citta di Messina* élelmiszert és némi egészségügyi felszerelést szállított. Az olasz állam kórházhajóként küldte az albán partokra.⁴⁴

A kihajózásra csak a város április 24-i elestét követően kerülhetett sor. A Shkodrába bevonuló montenegrói csapatok maguk is alig rendelkeztek elegendő élelmiszerral és felszereléssel. Az ostromlott lakosság nélkülözései pedig oly mértékűek voltak, hogy a város megtartása érdekében Nikita király üzenetet küldött Bécsbe és Rómába, amelyben gyorssegélyt kért a városi lakosság részére.⁴⁵ Tekintve, hogy a Kotorban veszteglő segélyszállítmány áthaladásának oka éppen a montenegrói katonaság volt, egy rövid egyeztetést követően a két adriai hatalom írásbeli nyilatkozatot kért a győztes uralkodótól. Ebben Nikitának azt kellett kijelentenie, hogy a segélyakcióra ő kérte fel Ausztria-Magyarország és Olaszország külügyminisztériumait és hogy garantálja a szállítmányok célhozérését. Az uralkodó elfogadta ezeket a feltételeket.⁴⁶

A flottilla érkezéséről tájékoztatást kaptak a nagyhatalmi flotta osztrák–magyar és olasz egységei is. Njegovan osztrák–magyar admirális helyszíni tapasztalatai alapján ezt követően táviratot küldött a közös hadügyminisztériumnak, melyben azt javasolta, hogy a segély elosztásának felelősségét ne engedjék át a montenegrói alakulatoknak, mert azok az élelmiszert és az egészségügyi felszerelést saját szükségleteik pótlására használnák fel.⁴⁷ A Ballhausplatz megfogadta a tanácsot és az olasz társintézménnyel folytatott rövid egyeztetést követően megállapodtak abban, hogy a segélyek elosztását a shkodrai főkonzulok közösen fogják felügyelni. Ennek megfelelően a két főkonzul utasításait összehangolták.⁴⁸ A kérdés tisztázását követően további szállítmányok indultak útnak Albánia felé Dubrovnikból a *Lokrum* (15 116 kg élelmiszer), illetve Triesztből a *Brioni* (5998 kg élelmiszer) és a *Dubrovnik* (20 397 kg élelmiszer) fedélzetén.

⁴³ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zsivkovics hadügyminisztériumnak küldött jelentésének másolata, 1913.04.15., K. M. Präs. No. 6417.

⁴⁴ ÖHHStA PA, XII/429/11, Mérey kézzel írt levele Berchtoldnak, 1913.04.17., No. 25B.

⁴⁵ ÖHHStA PA, XII/429/11, Berchtold távirata Méreynek, 1913.04.25., No. 415.

⁴⁶ ÖHHStA PA, XII/429/11, Giesl távirata, 1913.04.26., No. 4223.

⁴⁷ „Entsendung Lebensmittel Skutari erscheint nach Anschauung der Admirale nicht rätlich, da deren Verwendung durch Montenegriner für einige Truppen und Zwecke höchst wahrscheinlich ist.” ÖHHStA PA, XII/429/11, a nagyhatalmi flotta osztrák–magyar egységének jelentése a közös hadügyminisztériumnak, 1913.04.27., szám nélkül.

⁴⁸ ÖHHStA PA, XII/429/11, Berchtold távirata Gieslnek (No. 119.), Méreynek Rómába (No. 415.) és a közös hadügyminisztériumba (No. 1908.), 1913.04.26.; és Mérey távirata, 1913.04.29., No. 4751.

Nikita király azonban ígérete ellenére továbbra sem engedte át a szállítmányt. Taktikázása mögött feltehetőleg az állt, hogy a segélyeket valójában saját hadserege számára kívánta megkaparintani.⁴⁹ További indok lehetett, hogy neheztelt a nagyhatalmakra, amiért azok továbbra is követelték az oly nagy áldozatokkal elfoglalt Shkodra átadását az autonóm Albánia számára. A montenegrói csapatok tehát továbbra sem engedték át az adriai hatalmak humanitárius expedícióját, amiről a nagyhatalmi flotta angol parancsnoka, Burney admirális is küldött jelentéseket Londonba.⁵⁰ A flottilla Kotorból való kihajózását végül az tette lehetővé, hogy Montenegró a nagy külpolitikai nyomásnak engedve végül bejelentette a megszállt területek kiűritését (május 4.) és a város átadását a nagyhatalmi flotta katonai alakulatainak.⁵¹

A hír hallatára Živković utasította a pékeket a kenyerek kisütésére és engedélyt kért 5000 adag hús, rizs és kávé vételezésére a katori katonai raktárakból.⁵² Ezt követően a *Metcovich* és a *Citta di Messina* útnak indult a Buna torkolatához. Az első kisebb segélyszállítmányok május 8-án érték el a várost az osztrák–magyar zászlók alatt hajózó *Skutari* folyami gőzös fedélzetén. Mivel a montenegrói katonaság még nem hagyta el Shkodrát, és a nemzetközi matrözegységek még nem vonultak be, Zambaur osztrák–magyar főkonzul csak nagy nehézségek közepette tudta elkezdni az élelmiszeradagok kiosztását.⁵³

Az első nagy osztrák–magyar és olasz segélyszállítmány május 10-én érte el a várost. A *Metcovich* és a *Citta di Messina* a Buna torkolatánál átrakodta szállítmányát folyami hajókra, majd visszaindult Kotorba a következő szállítmányért. A Bunán felhajózó osztrák–magyar hajókat a folyópartra kisereglett albánok megéljenezték (Hurra Austria!) – ahogyan feltehetőleg az olasz hajókat is – és üdvözlő lövésekkel tisztelegtek nekik.⁵⁴ A város bazárját éppen az ezt megelőző napon pusztították el a montenegrói csapatok (május 9.), közülük még mintegy 3000 fő a városban állomásozott. A nemzetközi egységek továbbra sem érkeztek meg, ezért a segélyek nagy része a hajókon maradt. A shkodrai főkonzul eközben javaslatot tett arra, hogy a segélyek elosztását egy bizottság felügyelje, amely a két főkonzulon kívül helyi muszlim és katolikus albánokból állna.⁵⁵

A nemzetközi matrőzalakulatok május 14–15-i bevonulását követően lehetőség nyílt a segélyek szétosztásának megszervezésére. Erre már nagy szükség volt, mivel a bevonulás hírére több ezer malisszor (hegylakó törzsi lakos) is Shkodrába érkezett.⁵⁶ A két adriai hatalom

⁴⁹ ÖHHStA PA, XII/429/11, Giesl távirata, 1913.05.02., No. 655.

⁵⁰ ÖHHStA PA, XII/429/11, a nagyhatalmi flotta osztrák–magyar egységének jelentése a közös hadügyminisztériumnak, 1913.05.02., szám nélkül.

⁵¹ KA MKSM, Kt. 15/1/21-18/1 (1913), 18-1/3-80 de 1913, a nagyhatalmi flotta osztrák–magyar egységének jelentése a közös hadügyminisztériumnak, 1913.05.06., Nr. 2177 és ÖHHStA PA, XII/429/11, Giesl távirata, 1913.05.07., No. 1778.

⁵² ÖHHStA PA, XII/429/11, a nagyhatalmi flotta osztrák–magyar egységének jelentése a közös hadügyminisztériumnak, 1913.05.08., No. 2031.

⁵³ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur távirata, 1913.05.08., No. 2092.

⁵⁴ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zsivkovics távirata a hadügyminisztériumnak, 1913.05.10., szám nélkül.

⁵⁵ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur távirata, 1913.05.10., No. 2446.

⁵⁶ KA MKSM, Kt. 15/1/21-18/1 (1913), 18-1/3-90 de 1913, Zsivkovics távirata a hadügyminisz-

konzulátusának dolgozói Zambaur és Mancinelli főkonzulok vezetésével az élelmiszersegélyeket a bombázások által megkímélt helyi olasz iskolába vitték és innen osztották szét. Az akció idején az iskola épületéről levonták az olasz zászlót és helyébe az olasz és osztrák–magyar címerek kerültek. Megszervezték a segélyeket elosztó bizottságot is. A bizottságnak tagja lett 2-2 olasz és osztrák–magyar katonaorvos, illetve 3-3 helyi muszlim és katolikus albán előkelő. Zambaur május 18-án már azt jelenthette, hogy felállítottak egy ideiglenes sátor-tábor, ahol addig kb. 1000 emberre főztek, és 12 700 adagnyi kenyeret osztottak ki. Zambaur emellett szövézte azt is, hogy a segélyszállítmányokkal érkezett újságírók – pl. Wagner a *Reichspost*tól – folyamatosan az alkalmat keresik, hogy esetleges osztrák–magyar és olasz konfliktusokról tudósíthassák a hazai közvéleményt. Wagner közismert olaszellenessége pedig nem segíti a humanitárius akció sikeres lebonyolítását.⁵⁷ Május 20-án Zambaur már arra kényszerült, hogy Wagner május 18-án a *Reichspost*ban megjelenő egyik írását pontról-pontra cáfolja.⁵⁸

A lakosság egészségügyi ellátása közben szintén megkezdődött a helyi olasz és osztrák–magyar fenntartású kórházakban.⁵⁹ A szanitéc feladatokkal az orvosok már május 26-ra végeztek. Tekintve kiküldetésük magas költségeit, őket hamarosan haza is rendelték.⁶⁰ A kórházi munkához, többek között az oltások kiosztásához azonban további orvosokra volt szükség. Zambaur kérésére Krobotin osztrák–magyar hadügyminiszter ki is jelölt három magas rangú katonaorvost (Leopold Terenkoczy ezredest, illetve Bertold Reder és Thaddäus Majewski vezérkari orvosokat), akiket június 5-én terveztek útnak indítani Bécsből. Költségeiket a hadügyminisztérium magára vállalta (egyszeri felszerelés: 500 korona; napidíj: 40 korona).⁶¹ Mivel rangban Živković felett álltak, formailag a shkodrai Admirálistanács osztrák–magyar tagja, Njegovan admirális alá rendelték őket.⁶² A helyszínen uralkodó zavarra utal azonban, hogy Zambaur és Njegovan egy június 1-i táviratban már arra kérte a bécsi hatóságokat, hogy a 3 orvost mégse indítsák útnak. Sőt, mivel az elvégzendő munka egyre kevesebb lett, egyben kérvényezték két orvos (Beden, Cagliari), két szanitéc és az öt trieszti ápolónő hazahívását is.⁶³ A kérésnek megfelelően a három orvos nem indult útnak és hazahívták a szóbanforgó személyzetet is.⁶⁴ Utóbbiak hazahívásának azonban volt egyéb oka is. Zambaur egy bizalmas jelentésben tájékoztatta a külügyminisztériumot,⁶⁵ hogy a Beden ve-

tériumnak, 1913.05.15., Präs.Nr. 8061 de 1913.

⁵⁷ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur jelentése Berchtoldnak, 1913.05.18., No. 17.

⁵⁸ ÖHHStA PA, XII/430, Varia, Zambaur távirata, 1913.05.20., No. 235.

⁵⁹ Az osztrák–magyar kultuszprotektorátus költségén működött Shkodrában a zágrábi Páli Szent Vince rendi Kegyesnővérek kórháza. Deusch 2009: 621–623.

⁶⁰ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur jelentése Berchtoldnak, 1913.05.26., No. 22.

⁶¹ Ekkora napidíjat kaptak a misszió tiszti rangú tagjai. ÖHHStA PA, XII/429/11, Guido Beden jelentése Zambaurnak, 1913.05.21., No. 22.

⁶² ÖHHStA PA, XII/429/11, Krobotin levele Berchtoldnak, 1913.05.29., No. 8594.

⁶³ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur távirata, 1913.06.01., No. 216.

⁶⁴ ÖHHStA PA, XII/429/11, a külügyminisztérium levele a trieszti helytartóságnak, 1913.06.02., No. 4154.

⁶⁵ „Ich kann nicht umhin, Euer exzellenz ergebenst zu melden, dass die Tätigkeit der sanitären

zette orvoscsapat nem felelt meg az expedíció követelményeinek. Az egész akciót jutalomki-rándulásnak fogták fel és albániai jelenlétüket arra használták fel, hogy egymással társalog-va felfedezzék Shkodra környékét (hasonló probléma merült fel az egyik olasz orvos eseté-ben is). Az orvosi munkát nagyrészt a helyi kórházak személyzete végezte el.

Zambaur főkonzul május 26-án egy rövid számvetést készített a segélyexpedíció költsé-geiről. Erre azért volt szükség, mert a Triesztben felvett 20000 frankból már csak pár ezer korona maradt készpénzben és az is rohamosan fogyott. Ráadásul a civilek és katonák fizeté-sét külön kellett elszámolni: előbbit a külügyminisztérium, utóbbit a hadügyminisztérium felé. A civilek fizetését a helyszínen határozta meg az expedíció orvosi vezetője, Guido Beden. Az orvosok a tisztekhez hasonlóan napi 40 koronát kaptak, az ápolónők pedig 12–15 koronát (a főnővérként szolgáló Mazzorana kapott 15 koronát, a többiek pedig 12–12-t).⁶⁶ A végleges adatok szerint a civil résztvevők összesen 13 360 koronájába kerültek a külügy-minisztériumnak. A vonatkozó kimutatás alapján a két orvos egyaránt 3200 korona fizetést vett fel, Mazzorana főnővér 1200 koronát, a többi négy ápolónő pedig 3840 koronát. A két szanitéc 1920 korona apanázshoz jutott.⁶⁷

Az osztrák–magyar humanitárius akciót Živković június 25-én befejezettnek nyilvánítot-ta és ezt bejelentette a városban időközben berendezkedett Admirálistanácsnak is. Utóbbi megköszönte az expedíció nyújtotta segítséget a helyi albán társadalom nevében is.⁶⁸ A részt-vevő katonák megkezdték az ideiglenes sátortábor felszámolását. Mivel Živković a hónap so-rán mintegy 11 sátrat, 560 db takarót és 552 pokrócot elajándékozott az arra legrászorultabb albán családoknak, arra kérte a külügyminisztériumot, hogy járjon közbe a hadügyminiszté-riumnál annak érdekében, hogy ezeket ne kelljen visszakérnie és a katonai hatóságoknál ezekről elszámolnia. Egyrészt ez járványveszéllyel járna, másrészt pedig a Monarchiára néz-ve nagy presztízsveszteséget jelentene.⁶⁹ Ennek a kérésnek a Ballhausplatz készséggel eleget is tett.⁷⁰ Živković megmaradt 14 emberével végül július 16-án hagyta el Shkodorát. A hadügy-minisztérium úgy döntött, hogy a kiosztott felszerelés maradjon az albánoknál, a többit pedig vételezzék be a városban szolgálatot teljesítő osztrák–magyar alakulatok hadifelszerelése közé (29 sátor, 2440 takaró és 248 pokróc).⁷¹

Hilfsexpedition im Allgemeinen, als insbesondere jene des Leiters Dr. Beden in keiner Weise den Ansprüchen entsprach, die an eine humanitäre Mission in ernsten Zeiten gestellt werden müsste. Dr. Beden betrachtete seine Entsendung nach Skutari als einen Vergnügungsausflug, und beschränkte sich darauf, mit den Wärterinnen die Umgebung zu besuchen, die Arbeit auf Dr. Selem und Dr. Marconi abwälzend.” ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur jelentése Berchtoldnak, 1913.06.16., No. 37.

⁶⁶ ÖHHStA PA, XII/429/11, Guido Beden jelentése Zambaurnak, 1913.05.21., No. 22.

⁶⁷ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur jelentése Berchtoldnak, 1913.06.16., No. 37.

⁶⁸ ÖHHStA PA, XII/430/12 (Internationale Administration von Skutari 1913), Njegovan jelentése a hadügyminisztériumnak, 1913.06.25., Res. Nr. 1169/m.

⁶⁹ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur távirata, 1913.06.29., No. 1864.

⁷⁰ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur távirata, 1913.07.3., No. 414.

⁷¹ ÖHHStA PA, XII/429/11, Zambaur táviratai, 1913.07.16., No.3413. és No. 3412, ill. 1913.08.07., No. 1471.

Bár a Shkodrába irányuló osztrák–magyar humanitárius segítség civil résztvevői nem látták el jól feladataikat, a katonai vezetés a hadsereg tagjainak helytállásával alapvetően elégedett volt. Az akció vezetőjét és az akció ellátmányáért felelős tisztet, azaz Živkovićot és Steiner hadnagyot 1913 novemberében kitüntetésre terjesztették fel.⁷² Az indoklás szerint Živković méltónak bizonyult a bizalomra, az expedíció parancsnokaként kiváló teljesítményt nyújtott, a Monarchia helyi tekintélyét nagy mértékben megerősítette. Steiner munkabírásaért és találékonyságáért kapta az elismerést.

Živković utóéletéről érdemes tudni, hogy nem ekkor járt utoljára Albániában. Az osztrák–magyar matrózalakulatot leváltó katonaság tagjaként már nyár végén vagy ősz elején visszatért Shkodrába. 1914 júniusában–júliusában elhatározta, hogy az utcán tétlenül ténfergő albán fiataloknak elfoglaltságot ad. Felettesei engedélyével összegyűjtötte a 14 és 20 év közötti fiúkat és testnevelő foglalkozásokat tartott nekik. A személyi aktája szerint nagy sportrajongó katonatisztnak⁷³ azért engedélyezték a modern európai sportok és divatos vetélkedőformák oktatását, mert a Monarchia hosszútávon szeretett volna kiképezni egy albánokból álló fegyveres alakulatot. A sport a katonai kiképzésre való felkészülést szolgálta.⁷⁴ Ennek során Živković néhány osztrák–magyar bajtársa segítségével többek között focizni tanította az albán ifjúságot. Ismereteim szerint ekkor játszották az első nem hivatalos labdarúgómérkőzéseket Albániában.⁷⁵

Shkodra város vezetése már 1913 novemberében elhatározta, hogy emléket állít az osztrák–magyar és olasz humanitárius expedícióknak. Az ötletet a trieszti kereskedelmi és iparkamara (*Consortio industriale Triestino*) is felkarolta 1914–1915 telén. Az emléktábla felavatását a két érintett hatalom sem ellenezte, ezért 1914 téli hónapjaiban ezügyben levelezés is indult Bécs és Róma között. A tábla végleges szövege február 21-re készült el és három nyelven állított emléket a közös humanitárius akciónak: baloldalon németül (*Zur Erinnerung an die Hilfsexpedition Österreich-Ungarns und Italiens für Skutari, 8. Mai bis 29. Juni 1913.*), középen albánul (*N’Pomëne t’Derguëmit t’Ndimës Austro-Ungareze-Italiane per Shkoder prej 8 Majit deerit me 29 t’Qershorit 1913.*) és jobboldalon olaszul (*A ricordo della Missione di soccorso italo-austro-ungarico per Scutari dall’8 maggio – 29 giugno 1913*).⁷⁶ A felmerülő költségeket a két külügyminisztérium és a trieszti kereskedelmi és iparkamara vállalta

⁷² KA MKSM, Kt. 13/3/41-13/4 (1913), 13-4/101 de 1913, a hadügyminiszter felterjesztése, Präs., 1913.11.8., No. 13.325.

⁷³ KA 1. Personalevidenzen Qualifikationslisten, Kt. 3937, Hauptmann Elias Zsivkovics von Torontál-Sziget.

⁷⁴ ÖHHStA PA, XIV/60/20 (Verhéslung zwecks Organisation einer albanesischen Wehrmacht, 1914. II–VII), a hadügyminisztérium jegyzéke a külügyminisztériumnak, 1914.07.17., Präs.No. 2837.

⁷⁵ Ha a levéltári utalásoknak hinni lehet, akkor a focira a többi nagyhatalom tisztikara is kedvet kapott és nekiállt kiképezni a saját albán csapatát. Valószínűleg egymás közötti mérkőzéseket is játszottak. KA MKSM, Kt. 30-43 (1914), 33-1/14 de 1914, kivonat a hadügyminisztérium egyik aktájából (die militärsportliche Erziehung der albanischen Jugend), 1914.07.8., Präs. Nr. 2837.

⁷⁶ ÖHHStA PA, XII/429, Juli 1915, a shkodrai főkonzulátus levele a trieszti kereskedelmi és iparkamarának. 1914.02.21., No. 441/1.

magára. A tábla 1914 márciusára elkészült és készen állt arra, hogy Shkodrába szállítsák. Erre azonban egyelőre tisztázatlan okok miatt nem került sor. Olaszország 1915. május 23-i hadüzenete pedig végleg megakadályozta, hogy Róma és Bécs közös emléket állíthasson a humanitárius akciónak.⁷⁷

Csaplár-Degovics Krisztián

Források

Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (ÖHHStA)

Politisches Archiv,

XII. Türkei Kt. 429, 430.

XIV. Albanien Kt. 60.

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Personalevidenzen Qualifikationslisten, Kt. 3937

Militärkanzlei Seiner Majestät (MKSM), Kt. 13/3-4, 15/1, 30-43.

Militärkanzlei Franz Ferdinand (MKFF), Kt. 203,

Hivatkozott irodalom

Boeck, Katrin 1996: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. München.

Bridge, Francis Roy 1972: *From Sadowa to Sarajewo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1860–1914*. London.

Deusch, Engelbert 2009: *Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet*. Wien–Köln–Weimar.

Durišić, Mitar 1987: Operations of the Montenegrin Army during the First Balkan War. In: K. Király, Béla – Djordjevic, Dimitrije (Eds.): *East Central European Society and the Balkan Wars*. New York.

Giesl, Wladimir 1927: *Zwei Jahrzehnte im Nahen Osten. Aufzeichnungen des Generals der Kavallerie Baron Wladimir Giesl*. Hrsg: Generalmajor Ritter von Steinitz. Berlin.

Ippen, Theodor 1907: *Skutari und die nordalbanische Küstenebene*. Sarajevo.

Jäckh, Ernst 1912: *Im türkischen Kriegslager durch Albanien*. Heilbronn.

Kritt, Robert 1960: *Die Londoner Botschafter Konferenz 1912–1913*. (Phil. Diss.) Wiener Universität, Wien.

⁷⁷ ÖHHStA PA, XII/429, Juli 1915, a „Consortio industriale Triestino” levelei a külügyminisztériumba, 1915.07.29., szám nélkül és 1915.09.28., No. 356.

- Srbik, Heinrich – Bittner, Ludwig – Pribram, Alfred Francis – Übersberger, Hans (hgg.)
1930: *Österreich–Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum
Kriegsausbruch 1914*. Bd 5. Wien–Leipzig.
- Swire, Joseph 1929–1971: *Albania – The Rise of Kingdom*. London–New York.
- Villavicenzo, Carlo 1913: *Im belagerten Skutari. Nach den Aufzeichnungen der Skutariner
Jesuiten*. Wien.
- Zambaur, Hortense 1914: *Die Belagerung von Skutari (10. Oktober 1912 bis 22. April 1913)*.
Ein Tagebuch. Wien.

Kertész István római követsége (1947)

Az olasz–magyar diplomáciai kapcsolatok 1947 tavaszára érkeztek el arra a szintre, hogy a két fél kinevezhette a háború utáni időszak első római és budapesti követeit. Tildy Zoltán köztársasági elnök 1947. március 27-én adta meg az *agrément*-t Giorgio Benzoni Marchese di Balsamo rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter¹ számára, míg Kertész István követ megbízatását tíz nappal korábban hagyta jóvá a kormány, és április 21-én nyújtotta át Rómában megbízólevelét Enrico De Nicola ideiglenes köztársasági elnöknek.² Az új magyar követ emlékirataiban megemlíti, milyen barátságos fogadtatásban részesítették megérkezésekor az olasz hivatalos körök. Az elnök (korábban ügyvéd és Nápoly polgármestere) magánkihallgatáson is fogadta, és „ez a melegszívű, nyílt ember” nemcsak a nagypolitikáról nyilatkozott őszintén, de „beszélgetésünket anekdotázás és fesztelen vidámság élénkítette.”³

Ha átlapozzuk a frissen kinevezett római követ életrajzát,⁴ aligha kérdéses, hogy 1947 tavaszán a magyar külügyi szolgálat egyik legjobb képességű és legszimpatikusabb egyéni-ségű diplomatája érkezett meg az Örök Városba. Külügyes életművének csúcsa kétségtől a békeelőkészítés érdekében végzett heroikus munkája volt, a még zajló háború idején meginduló irat- és dokumentumgyűjtés annak érdekében, hogy ha majd elérkezik a tárgyalások pillanata, tudományos tények és adatok garmadája támaszthassa alá a magyar álláspontot. A gyűjtés mellett legalább ilyen jelentős teljesítmény volt az anyag részleges megmentése a nyilas vészkorszak idején, majd a munka folytatása immár az új koalíciós kormány kisdapárti külügyminisztere, Gyöngyösi János megbízásából. Teljesítményét méltóképpen zárta le a párizsi békekonferencián, ahol a magyar delegáció főtítkáráként tevékenykedett – még

¹ Giorgio Benzoni marchese di Balsamo diplomáciai pályájára ld. WHO 1958: 101. – Az új követ 1947. július 30-án jelentette táviratban, hogy átadta megbízólevelét – ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.3. Rapporti con l'Italia. Giorgio Benzoni (Budapest, 1947. július 30.) – az olasz Külügyminisztériumnak, majd másnap beszámolt az eseményről, melynek során politikai témák nem kerültek szóba, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.4. Rapporti con l'Italia. Giorgio Benzoni (Budapest, 1947. július 31.) – Carlo Sforzának.

² MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-4/a-14/prot.res/1947. Nagy Ferenc miniszterelnök előterjesztése (Budapest, 1947. március 27.) – Tildy Zoltánnak. – MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-65/abc-20/pol/1947. Kertész István követ átadja megbízólevelét De Nicola ideiglenes köztársasági elnöknek (Róma, 1947. április 21.), Kertész 1997: 373, 380. – Az olasz Külügyminisztérium illetékesei 1947. március 10-én jelezték, hogy nincs kifogásuk Kertész jelölése ellen, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.3. Rapporti con l'Italia. Jannelli (Róma, 1947. március 10.) – a Protokoll Főosztálynak.

³ Kertész 1997: 380. – De Nicola pályájára ld. ASP 1955: 443–444; HDFI 1992: 164.

⁴ Kertész memoárkötetének magyar kiadásához Gyarmati György írt biografikus utószót, ld. Kertész 1997: 509.

ha itt ismét bebizonyosodott is, hogy a magyar „igazság” legszínvonalasabb képviselője sem számít a nagyhatalmak előre elhatározott akarata ellenében. A külügyminiszter a párizsi „váll a vállhoz” helytállás során tanulta meg igazán becsülni Kertész István eszét, műveltségét, szorgalmát, így a békekötés után külszolgálatlalt kívánta jutalmazni. Először Hollandia került szóba, de ehhez a koalícióban részt vevő kommunista politikusok nem járultak hozzá. Kertész már biztosra vette, hogy örökre eltiltották, amikor kiderült: a római posztot Gyöngyösi biztosítani tudja számára. Jelenleg csak találgathatjuk, mi játszódhatott le e furcsa játék hátterében. Talán a jelölt életútjának hágai fejezetét találhatták veszedelmesnek a baloldalon, attól félve, hogy korábbi remek kapcsolatai folytán túl hamar befolyásos személyiséggé válik majd az Állandó Nemzetközi Bíróságok székhelyén? A római poszt azután úgy került a lehetőségek körébe, hogy azt eredetileg magának a külügyminiszternek szánták végkielégítésül, így ő mintegy „szabadon” rendelkezhetett felette – és mivel nem akart utazni, a missziót végül átruházta Kertészre.⁵

A pedáns külügyi tisztviselő azon a napon, amikor átadta megbízólevelét a Quirinale palotában, egyben megcímmezte a Bem rakpartra szóló első jelentését is: hírt adott a bonyolult trieszti helyzetről. Az Olaszországgal kötött békeszerződés VIII. mellékletének 21. cikke értelmében a Trieszti Szabad Kikötőben felállítanak egy Nemzetközi Bizottságot, amelybe Magyarország is küldhet delegátust – tájékoztatta Budapestet. Azt javasolta, hogy mielőbb induljanak meg odahaza a kinevezendő személyre vonatkozó politikai egyeztetések. Ha a katonai hatóságok szerepe csökken – tette hozzá –, akkor esetleg vissza lehet szerezni az egykori magyar konzulátus épületét is.⁶ A magyar gazdaság egyik fontos tengeri kapcsolódási pontjának számító kikötőváros jelentőségét a hazai vezetők is felismerték, és meg is indult a munka – de a gyakorlott külügyi tisztviselők számára sajnos felemás eredménnyel. 1947. július 3-án kelt Kvassay László rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter belső jelentése arról, hogy a miniszteri utasítás ellenére sem tudták előkészíteni az aznapi minisztertanácsi ülésre Gál Imre kinevezését trieszti megbízottnak. A kereskedelmi vállalkozóként ismert Gál ugyanis, akivel hosszan elbeszélgettek a munkatársak, kijelentette, hogy csak akkor vállalja a feladatot, ha egyszerre lehet főkonzul, és egyben a felállítandó trieszti kormányzótanácsban a magyar kormány képviselője. Ámde a magyar állam még nem kérte a (fő)konzulátus⁷ újraindítását a megszálló hatalmaktól, a tervezett kormányzótanács pedig csak az olasz

⁵ Kertész 1997: 372–373. – A budapesti olasz nagykövetség, amikor értesült Gyöngyösi lehetséges követi kinevezéséről, beszerezte életrajzát és jelentette Rómába, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.3. Rapporti con l’Italia. Ungheria – Dr. Gyöngyösi János ([Budapest,] 1947. február 12.). – Gyöngyösi leváltására végül nem a békeszerződés aláírását követően, hanem a Nagy Ferenc miniszterelnök távozását követő kormányváltás keretében került sor 1947. május 31-én, ld. Vida 1976: 295.

⁶ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-11/j-1945/pol/1947. Kertész István követ jelentése (Róma, 1947. április 21.) – Gyöngyösi Jánosnak.

⁷ Bár az idézett dokumentumokban főkonzulátust emlitenek, Triesztben a háború előtt csak konzulátus működött, ld. IMKSZT 1994: 471. – Az elnevezési bizonytalanság oka az lehetett, hogy a konzulátust hosszú ideig vezető Reviczky István főkonzuli rangot viselt, ld. uo. 480. – Reviczky

béke ratifikálása után fog megalakulni – így Gál feltételei nem voltak teljesíthetők. E technikai megjegyzések mellett Kvassay óvatosan egyéb kritikai szempontoknak is helyt adott, amikor megemlítette: „feltétlenül aggályos”-nak találja e kettős állásra olyan ember ki-nevezését, aki addig csak üzleti tevékenységgel foglalkozott.⁸

ezért még 1934-ben javasolta Kánya Kálmán külügyminiszternek, hogy a trieszti posztot emeljék főkonzulátusi rangra, ld. MOL XIX-J-57-b. KÜM Trieszti konzulátus. Reviczky István (Trieszt, 1934. május 1.) – Kánya Kálmánnak.

- ⁸ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-3/a-277/pol/res/1947 – 503/el.n.res/1947. Kvassay [László] rendk. követ és megh. min. jelentése a Gál-ügyben – KÜM-nek (Budapest, 1947. július 3.). – Gál trieszti „előélete” nem szűkölködött konfliktusokban. Papp Álmos római magyar ügyvivő 1946. szeptember 16-i jelentésében beszámolt arról, hogy a tevékenységét éppen megkezdő Augusto Assettati budapesti olasz ügyvivő beutazási engedélyt kért Gál Imre számára, de hiába: „Gált az angolszász hatóságok Triesztből kiutasították (1.12/biz.-1946. sz. jelentésem). Az olasz Külügyminisztérium a beutazási kérelmet elutasította, mert az angolszász intézkedéseken kívül olyan információkkal rendelkezik Gálról, hogy tagja volt a Rossi&Elkán (szűcs) szörme és valutaértékesítő magánspekulációs vállalkozásnak”, ld. MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-5/a-101/pol/res – Papp Álmos (Róma, 1946. szeptember 16.) – Gyöngyösi Jánosnak. – Az említett vállalkozás olasz tagjáról, Giovanni Rossiról nem sokkal korábban kiderült, hogy körözött szélhámós volt. – Nemcsak Assettati, de az 1947 júliusában hivatalba lépő új követ, Benzoni is kifejezetten azzal kérte a vízumot Gálnak, hogy előkészítse a trieszti magyar követség megnyitását, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.3. Rapporti con l’Italia. Giorgio Benzoni (Budapest, 1947. augusztus 30.) – az olasz Külügyminisztériumnak. – Az eseményeket részben megvilágítja, amit Rossiról említettünk, továbbá az az 1948. szeptemberében, Milánóban kelt olasz nyelvű levél, amelyet Gál egy ismeretlen „professzorhoz” (talán Magyar Gyulához) intézett. Ebben részletesen elmeséli, hogy a háború idején, a német megszállás után részt vett az ellenállásban, miáltal szoros kapcsolatba került a Kisgazdapárt vezetőivel, így személy szerint Tildy Zoltánal és Nagy Ferencel is. Amikor azután a párt hatalomra jutott, felajánlotta segítségét: mivel az amerikai segélyszervezetek, így elsősorban a JOINT szeretett volna segélycsomagokat küldeni Magyarországra, ugyanakkor a Nemzetközi Vöröskereszt svájci irodáján át juthatott volna valuta a háborús események folytán azzal nem rendelkező országba, sógorával, Elkán Zoltánnal együtt 1945 májusában, augusztusában és októberében, Jugoszlávián keresztül (ahol még a háborús időkből úgymond partizán-kapcsolatokkal rendelkeztek) és a budapesti olaszok Szabad Nemzeti Bizottsága (CLN) vezetőjétől, Giovanni Rossitól kapott papírokkal megjárta Svájcot, és beváltotta svájci frankra a budapesti vöröskeresztes utalványokat. Emiatt azután kommunista körökből a legképtelenebb (!) vádakkal illették (autókereskedés, napóleonaranyak csempészése, stb.). A sikeres valutabeszerezés után javasolta a kormánynak, hogy a gazdasági-kereskedelmi lehetőségek tágitása érdekében lépjenek kapcsolatba az UNRRA (nemzetközi segélyszervezet) legközelebbi központjával, ami Triesztben található – de a „láthatatlan kommunista gépezet” egy ideig megakadályozta megbízatását. Közben egy időre az orosz hatóságok is letartóztatták, de végül 1946 májusában mégis megkapta az útlevelet Triesztbe – ám csak azt követően, hogy előtte megbízható kommunista delegátust küldtek az UNRRA mellé. Gál azután előbb Rómába utazott, ahol Magyar Gyula és Luttor Ferenc prelátusokkal egy vatikáni segélyszállítmányról tárgyalt, ám amikor Triesztbe érkezett, Nagy László UNRRA-kiküldött hamis vádjai alapján az angol katonai hatóságok letartóztatták. „Szerencsére” sógora, Elkán Zoltán elkerülte a csapdát, és pár nap múlva ő is kiszabadult. Ezután került szóba odahaza az illetékes politikai vezetőkkel folytatott tárgyalásai során, hogy kijönne főkonzulnak Triesztbe, de mivel késett

Kertész nem sokkal kiérkezése után találkozott Apor Gábor báróval, meghozzá a követ-ségen, mert – mint erről szóló jelentésében leszögezte – „álláspontom az, hogy a jelenlegi rendszerrel szemben nem ellenséges magatartást tanúsító bármely magyar állampolgárt fo-gadok hivatalomban.” A beszélgetés során a volt vatikáni követ cáfolta, hogy bármi tudomá-sa lett volna a Magyar Közösség nevű titkos szervezet⁹ létezéséről. Kifejtette véleményét a szentszéki követség szüneteléséből adódó problémák megoldási lehetőségéről is, miszerint „a maga részéről esetleg azt látná elérhetőnek, hogy a Vatikán apostoli delegátusként kine-vezzen egy otthoni papot, aki a Szentszék álláspontját képviselné a magyar püspöki karnál.”¹⁰ Bár a jelentésben nincs rá utalás, feltételezhető, hogy Kertész megemlítette Apornak, mi-képp próbálta kipuhatolni a vatikáni diplomáciai kapcsolatok helyreállításának lehetőségét. Több helyről is – így Nagy Ferenc miniszterelnöktől Bánáss László veszprémi püspökig – biztatták ugyanis arra, hogy e régóta húzódó ügyet próbálja meg kimozdítani a holtpontról. Kertész a legilletékesebbel, Puskin szovjet követtel, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) politikai tanácsadójával beszélt meg a dolgot, így ha talán addig voltak is, utána már nem maradtak illúziói. „A Vatikán az amerikai érdekek európai ügynöksége – idézte fel em-lékirataiban a szovjet diplomata szavait –, amelyet amerikai tőkések finanszíroznak, s az új magyar demokráciának nincs szüksége ilyen reakciós erők képviselőjére.” Ugyanígy véleke-dett Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettes, a kommunisták vezetője is: „egy nuncius ugyanazt a szerepet játszáná, mint Mindszenty, csak agyafűrtabban.”¹¹

a kikötőváros „szabad állam” státusának kialakítása, végül tanácsosi kinevezést kapott Milánóba. Minderre ld. MOL XIX-J-1-j-Vatikán. Milánói kereskedelmi képviselő. Gál Imre (Milánó, 1948. sz-eptember 18.) – [Magyary Gyula?] professzornak. – A címzett talán azért lehet Magyary Gyula, mert a levél szerint Gál, amikor Rómában járt, őt kereste fel először, tehát korábban ismerhette (talán az ellenállásból?), továbbá elképzelhető, hogy azt várta a valóban egyetemi tanárként dolgozó, tehát „professzor” Magyartól, hogy az olasz nyelvű levéllel esetleg segít az olasz Belügyminisztérium ag-gályainak eloszlatásában. – A milánói kinevezésről hírt adott a magyar sajtó is, ld. Fóthy Ernő: 1948. – Gál politikai helyezkedése és gyanús üzleti vállalkozási természetesen összefüggtek egymással – erről a háború utáni zavaros időkben igen sikeres vállalkozótípusról személyes emlékek alapján ír Szász Béla, ld. Szász 1989: 149–151. – Gál külügyi kinevezésére ld. MOL XIX-J-1-w. Humánpolitikai Főosztály. Gál Imre szolgálati táblázata. – Gál politikai kapcsolataira jellemző, hogy 1948 tavaszán még barátilag levelezett Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterrel, ld. Keresztes 2008: 109. – Gált 1948. március 25-vel rendelték haza, de politikai menedékjogot kért Olaszországtól, majd bíróságig jutó perpatvarba keveredett a követséggel: beperelték, hogy fizessen vissza 663,30 \$-t, mire viszontperelte a követséget azzal, hogy a magyar állam tartozik neki az államosított kispesti ingatl-naiért 15 ezer \$-ral, minderre ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.13. Ungheria-Italia. Az ANSA hírügynökség jelentése (Milánó, [1949.] február 28.)

⁹ Apor kivülállása is nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy valójában mennyire jelentéktelennek tekint-hető a Magyar Közösség mozgalom; melyre ld. Vida 1976: 246–266; Arany 1990: 23–138; Kővágó 1995: 84–89; Nagy Ferenc 1990: I. 51–105; Palasik 2000: 194–210; Szakács–Zinner 1997: 283–348.

¹⁰ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-5/f-223/pol/1947. Kertész István (Róma, 1947. május 6.) – Gyöngyösi Jánosnak.

¹¹ Kertész 1997: 374, ld. továbbá Nagy Tőhötöm ugyanilyen értelmű visszaemlékezését Rákosi

Nyilvánvaló, hogy Nagy Ferenc biztatása nem azt jelentette, hogy a miniszterelnök ne lett volna tisztában a vatikáni kapcsolat újraindításának említett problémáival. Valószínűnek tekinthető ugyanakkor, hogy érzékelve a hivatalos és a háttérinformációk közötti különbség által megnyíló mozgásteret, ezt ki akarta használni valamiképp dinamikusabb politizálásra ebben a problémakörben. Emiatt 1947. március 22-én hivatalosan felszólította Gyöngyösi külügyminisztert, hogy sürgősen tegyen lépéseket Rómában a magyar-vatikáni diplomáciai viszony helyreállítása érdekében. Levelében nyomatékka utalt arra, miszerint „[ú]gy értesültem, hogy az illetékes orosz diplomáciai szervek nem tesznek protokoll-nehézségeket a nagyköveti minősítésű Nuncius szereplése ellen. De ha ennek mégis akadálya lenne, mindenkép[pen] oda kellene hatni, hogy legalább internuncius kiküldésével a szentszéki diplomáciai kapcsolatunk helyreálljon és a konkordatum tárgyalások sürgősen megindulhassanak.”¹² A levél tehát szovjet részről csupán a vatikáni diplomáciai megbízott rangjával kapcsolatos esetleges kifogással számolt, a hangsúlyt arra helyezve, hogy a küszöbön álló nagy egyházpolitikai kérdések (pl. a hitoktatás fakultatívvá minősítése, stb.) miatt speciális egyezményt (ún. konkordátumot) kellene kötni a Vatikánnal, ám ehhez elengedhetetlen a diplomáciai viszony rendezése.

Mindez azonban az ekkoriban beindított akció hivatalos oldala volt csupán. Budapesten tisztában voltak ugyanis azzal, hogy az új helyzetben immár elsősorban nem a szovjetek ellenkezése, hanem éppenséggel a Vatikán húzódozása állít akadályt a megegyezés útjába. Nem maradt ugyanis titokban, mi történt 1945 novemberében Rómában, amikor az új hercegprímás, Mindszenty József átadta a megszakadt diplomáciai kapcsolatok újrafelvételére vonatkozó magyar kormányjavaslatot. Amikor a pápa erre azonnal vissza akarta küldeni Rotta nunciust, maga Mindszenty volt az, aki lebeszélte, mert szerinte „az inkább oroszbarát, semmint magyar” kormány ezzel a látványos gesztussal a valóságban csupán leplezni szeretné egyházellenes politikáját!¹³ A bíboros figyelmeztetése olyan súlyos lehetett, hogy az olasz külügyi iratok ettől kezdve a legkomolyabb vatikáni fenntartásokról adtak hírt. Azon Reuters-információ kapcsán, hogy Mindszenty bíboros közölte Tildy miniszterelnökkel

nézeteiről 1946 novemberéből, idézi Balogh 2002: 131. – Nagy Tőhötöm igyekezett a budapesti nunziatúra újramegnyitásának előnyeiről meggyőzni Osztjukin szovjet tanácsadót is, ld. Nagy 1990: 231–232, 242.

¹² MOL XIX-J-1-j-Vatikán. 1465/pol. [Nagy Ferenc] (Budapest, 1947. március 22.) – Gyöngyösi Jánosnak. – A Külügyminisztérium Politikai Osztályának a levélhez csatolt Pro domoja szerint a miniszter „már többször szóvá tette Puskin követ úr előtt a magyar–vatikáni diplomáciai kapcsolatok ügyét.” – Hogy miért kellene internuncius (vagyis alacsonyabb rangú vatikáni diplomata), megvilágítja az a tájékoztatás, amelyet az olasz Külügyminisztérium Budapestről kapott és továbbküldött szentszéki követségének. A *Hirlap* 1946. október 22-i cikke alapján a követség jelezte: az okozhat gondot, hogy a bevett nemzetközi szokás szerint mindenütt a diplomáciai testület mindenkori doyenje (*Decano del Corpo Diplomatico*) a pápai nuncius, ám ezt a tiszteleti posztot Budapesten a szovjet nagykövet tölti be, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Vittorio Zoppi (Róma, 1946. november 16.) – az olasz Szentszéki Követségnek.

¹³ Lombardi 1997: 379.

a pápa meglegedését a magyar szándék hallatán, a vatikáni olasz követ igen pesszimista információkat kapott a legbelső kúriai körökből. Eszerint a szándékok kinyilvánításán túl semmi sem történt, és a Szentszék a lehető legóvatosabban fog eljárni ebben az ügyben, egyfelől azért, mert a szovjetek teljes ellenőrzés alatt tartják a magyar élet minden területét, másfelől pedig maga a magyar kormány is tesz olyan lépéseket, amelyek legalábbis kétségeket támasztanak aziránt, hogy valóban normalizálni akarja-e kapcsolatát a Vatikánnal és a magyar katolikus egyházzal a kívánatos és szükséges mértékben.¹⁴

1946 decemberében azután Budapest jelentette a Palazzo Chiginek, hogy Bartha Albert tábornok¹⁵ honvédelmi miniszter egy beszélgetés során közölte: mihelyst aláírják a békeszerződést, követi kinevezést fog kapni a Szentszékhez, Rómába.¹⁶ Pár héttel később a budapesti követhoz részletes tájékoztatás érkezett a hírt kommentáló vatikáni állaspontról. Eszerint az Államtitkárságon örömmel hallották, hogy komolyan szóba került a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának közeli lehetősége. Kijelentették, hogy a magyar diplomáciai megbízott elfogadásához nem szabnak semmilyen előleges feltételt, és szívesen küldenek nunciust vagy más, alacsonyabb rangú diplomatát Budapestre – lényegében úgy, ahogy ezt a magyarokéhoz hasonló helyzetű más dunai országokban is teszik. A Vatikánban azonban egyelőre távolságot tartanak a jelenlegi magyar kormánnyal szemben, mert úgy vélik, szovjet ellenőrzés alatt áll és valójában kevésbé érdekelt a szentszéki kapcsolatok újrafelvételében.¹⁷ 1947. február 2-án a Kisgazdapárt lapja, a *Magyar Nemzet* hasábjain egy cikkíró – a Bartha tábornokkal kapcsolatos tervektől bizonyára nem függetlenül – azt találgatta, vajon a Vatikán és a Kreml kibékülnek-e egymással? Hiszen például volt idő, amikor a pápa és a cár szoros politikai kapcsolatban állt egymással, mivel XIII. Leó pápa erősen támogatta a francia–orosz barátkozást – a későbbi antant egyik pillérét – a túlságosan erősnek érzett központi hatalmak ellenében. Most is lehet tehát közeledés, ami rendkívül fontos lenne a világbéke szempontjából. Az azonban bizonyos – tette hozzá a szerző –, hogy a Szentszék szellemi függetlenségét és szuverenitását akkor is töretlenül megőrzi, ha az angolszász hatalmak most közelebb is állnak hozzá politikailag, mint korábban.¹⁸

Jelentősen konkrétan taglalta az aktuális problémákat a lap március 15-i számában Fóthy Ernő,¹⁹ aki egy meg nem nevezett vatikáni illetékessel zajló beszélgetéséről tudósította

¹⁴ ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Vittorio Zoppi (Róma, 1946. január 22.) – a londoni, párizsi, washingtoni, moszkvai nagykövetségeknek és a prágai követségnek.

¹⁵ Bartha pályájára ld. Bölöny 1992: 361.

¹⁶ ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Jannelli (Róma, 1947. január 13.) – a londoni, párizsi, washingtoni, moszkvai nagykövetségeknek, a prágai, bukaresti és szófiai követségeknek, a bécsi képviselőnek és a szentszéki olasz követségnek. – A jelentés szerint Bartha megerősítette, hogy szovjet részről valóban problémát okoz a protokolláris sorrend kérdése.

¹⁷ ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Jannelli (Róma, 1947. február 3.) – a budapesti követségnek.

¹⁸ Merre halad 1947. – A cikk fordítását Assettati ügyvivő rövid kommentárral köldte el Rómába, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Augusto Assettati (Róma, 1947. február 8.) – az olasz Külügyminisztériumnak.

¹⁹ Fóthy Ernő pályájára ld. Nagy Csaba 2000: 285.

az olvasókat. *A Vatikánban várják a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását Magyarországgal* – közölte az üzenet lényegét már a címben a szerző. A Szentszék belső köreiből csodálkoznak azon, hogy Budapest még nem normalizálta a viszonyt a Vatikánnal – ütötte meg a hangot mindjárt az elején, de rögtön hozzátette: tudják, hogy ezért nem a magyar kormány a hibás. „Közismert tény, hogy Magyarország a fegyverszüneti szerződés értelmében elvesztette szuverenitása javarészét és ennek következtében a semleges országok követeinek, köztük a pápai nunciusnak is el kellett hagyniuk az országot.” Eddig a helyzet nem volt érett az újrakezdéshez, de most, hogy a békeszerződést aláírták, és a Vatikán sem támaszt előzetes feltételeket, immár valóban nincs akadálya a régi helyzet visszaállításának. A nuncius jelenléte a vallási béke záloga, hiszen segít elsimítani minden esetleges ellentétet az állam és az egyház között. A földreform sem akadály, mert az anyagi kérdésekről mindig meg lehet egyezni – és a magyar egyház nem akarja a földreformot visszacsinálni, csak biztosítani szeretné az egyházi intézmények jövőjét. Ami pedig a *mikor* kérdését illeti, „[e]z volt a rövid, de határozott válasz”: „[a] Vatikán politikájának bölcsessége, hogy tud várni. A kezdeményező lépést a magyar kormánynak kell megtennie. Ezt várják Rómában.”²⁰

Ha a dátumokat nézzük, az egybeesés valóban aligha véletlen. A Kiszgazdapárt lapjában március 15-én jelent meg a fenti, az elvi irányt meghatározó cikk – és a kiszgazdapárti miniszterelnök, Nagy Ferenc, mint láttuk, március 22-én intézte Gyöngyösi külügyminiszterhez a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának megindítására fölszólító levelét. Ám ez esetben nem a külügyek, hanem a vallás- és oktatásügyek felelősén keresztül jelölte ki a konkrét kapcsolatfelvételi formát: utasítására Ortutay Gyula miniszter Tóth László professzort, a jeles történészt, az RMA egykori titkárát, a Szegedi Egyetem ekkori rektorát kérte fel arra, hogy utazzon Rómába és különmegbízottként folytasson előkészítő tárgyalásokat annak érdekében, hogy „azok az egyházpolitikai kérdések, amelyek az utóbbi időben felmerültek, békés úton és az egész magyar népet megnyugtató módon rendeztessenek.” A speciális megbízottnak adott felhatalmazás – miként azt fentebb, a Gyöngyösinek szóló levél kapcsán már említettük – egyfelől annak kormányzintű készségét jelezte, hogy a magyar állam szívesen kötne átfogó megállapodást (konkordátumot) a Szentszékekkel az állam–egyház viszony összes fontos kérdéséről, beleértve az egyik legfontosabb, éppen kiéleződő témakört: a hitoktatás fakultatívvá tételének problémáját. Másfelől közvetítő megoldásként a miniszterelnök azt szorgalmazta, hogy „bízson meg a Vatikán vagy egy püspököt vagy egy szerzetes főnököt, aki letárgyalja az ügyet.” (Erre az elképzelésre – mint a diplomáciai kapcsolat működtetésének speciális formájára – Apor Gábor is utalt a Kertésszel folytatott, fentebb említett beszélgetése során, azt is megemlítve, hogy az 1947 április végén Rómába érkező Tóth László őt is

²⁰ Fóthy 1947. – A cikket Benzoni követ fordításban fölterjesztette Rómába, és kommentárjában megjegyezte: ugyan római tudósításként jelent meg, de oly mértékben Tildy és Nagy Ferenc elvárásait tükrözi, hogy könnyen lehet, hivatalosan sugalmazták. ld. az olasz Külügyminisztérium értesítését az olasz szentszéki követségnek a március 22-én érkezett budapesti információról: ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Mario Conti (Róma, 1947. április 29.) – a szentszéki olasz követségnek.

megkereste.) A magyar kormány kérése végső soron az volt, hogy a Vatikán hasson Mindszenty primásra az oktatáspolitikai változások elleni katolikus tiltakozás mérséklése érdekében, mert veszedelmes politikai hatása lenne, ha „szigorúan a kánonok szerint volna kénytelen eljárni a püspöki kar.” Ez esetben ugyanis a baloldallal kompromisszumra kényszerülő Kiszgazdapárt papi vezetői, Varga Béla és Balogh István személyi ellentétbe kerülnének az egyházfőkkel, így le kellene mondaniuk, és ez akár száz képviselőt is magával rántana, miáltal a párt kisebbségbe szorulna a koalíción belül. Mivel pedig „Nagy Ferenc nem vállal egy kultúrharcot, lemond, [a] következmények beláthatatlanok” – zárta Tóth professzor azokat a magánfeljegyzéseit, amelyekben a miniszterelnök kívánságait rögzítette.²¹

A katolikus egyház közéleti visszaszorítására a német nyelvterületen született, 19. századi kifejezés (Kulturkampf = kultúrharc) használata itt arra utal, hogy Nagy Ferenc nem kívánt nyíltan szembefordulni a primással – ám ennek fejében szerette volna, ha a katolikus egyházfő megérti a Kiszgazdapárt nehéz helyzetét az ország érdekében vállalt koalícióban, nem idéz elő kormányválságot, és engedékenyebb álláspontot foglal el az oktatáspolitikai konfliktusok terén. Úgy vélte, ebben a lengyel példa is segíti, ahol a kormány szintén speciális különmegbízzottat menesztett Rómába – ez utóbbi részleteiről Szegedy-Maszák Aladár washingtoni követ²² értesítette Budapestet, döntő impulzust adva Tóth missziójához. A washingtoni támogatást még Rómából is szorgalmazta a professzor, Kertész követ révén tartva a kapcsolatot Szegedy-Maszákkal. Tóth László május elején kezdte meg római megbeszéléseit,²³ és ennek során örömmel tapasztalta, hogy a Vatikán valóban atmoszférájavitó kezdeményezésnek tekintette a félhivatalos küldött jelentkezését. Június 8-án fogadta XII. Pius pápa,²⁴ áldást küldött vele a magyar nép számára – ám nem tett olyan politikai gesztust, amelyre Nagy Ferenc miniszterelnök számított. „Kezdetől fogva világos volt – szögezte le a budapesti illúziókkal szemben Kertész követ, a rektor zárójelentését kommentálva –, hogy a Vatikán Tóth részére olyan nyilatkozatot nem adhat, amely elismerést tartalmazott volna a magyar kormány egyházpolitikája iránt. Ezt annál kevésbé tehetette, mert egy ilyen nyilatkozat implicite Mindszenty [sic!] bíbornok magatartásának helytelenítését is jelentette volna.”²⁵

²¹ Tóth küldetésére ld. Kovács Péter 1996: 1082–1092; Gergely 2001: 82.

²² Életútjára ld. Szegedy-Maszák Aladár 1996: 445–471.

²³ Tóth professzor lassan és fokozatosan közelítette meg a hivatalos kapcsolati szintet, mert a szentszéki olasz követség május 31-i tájékoztatása szerint a Vatikánban tudnak ugyan missziójáról, de egyelőre még informális kapcsolat sincs vele, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Jannelli (Róma, 1947. május 31.) – a budapesti követségnek. – Ebben a tájékoztatóban szerepel a vatikáni illetékeseknek az a pontosítása, hogy valójában nem a kapcsolatok *újrafelvételéről* van szó, mert azok Rotta nuncius eljövételével még nem szakadtak meg, hanem a képviselők *újramegnyitására* (tehát nem *riprese*, hanem *riapertura*).

²⁴ XII. Pius (Eugenio Pacelli) pályájára ld. Gergely 1982: 350–368; Horváth 2005: 531.

²⁵ MOL XIX-J-1-j-Vatikán-IV-14.258/pol-1947. Kertész István követ feljegyzése Tóth László egyetemi rektor római megbízatásáról. – Tóth jelentését ld. MOL XIX-J-1-j-Vatikán. Jelentés 1947 május-június havi római kiküldetéséről. (Róma, 1947. június 16.) – Ld. még Kovács Péter 1996: 1085–1087. – A Tóth-misszió kudarcának okaira ld. Balogh 2002: 151; Balogh 2008: 68. – Ehhez

A háttérinformációkat Kertész követ természetesen magával az olasz kormánynál akkreditált pápai nunciussal, Francesco Borgongini Duca bíboros érsekkel,²⁶ a római diplomáciai testület doyenjével is megbeszélte. Erre Tóth ügye mellett az adott alkalmat, hogy 1947 június folyamán az *Osservatore Romano* és az *Il Quotidiano* (előbbi a Vatikán félhivatalosa, utóbbi az Actio Catholica napilapja) rövid időn belül eltérő hangnemű cikkekben tárgyalta a Vatikánnak a szovjet blokk országaihoz fűződő viszonyát. Míg az előbbi „a Szovjetunióval szemben mérsékelt és tárgyilagos megállapításokat tett”, addig az utóbbi szerint az általános helyzet változatlan és nincs közeledés „az Egyház részéről [...] a kommunizmus és általában a marxista ideológia felé.” A nuncius a kérdésre, „hogyan valóban észlelhető-e a Vatikán politikájában változás a Szovjetunió irányában, [...] határozottan tagadólag felelt.” Az *Il Quotidiano* cikkében a magyar helyzetre is történt konkrét utalás: „Az utóbbi hetekben egy magyar küldöttség római tartózkodásáról beszéltek, amelynek érintkezést kellett volna létesítenie a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatok felvétele érdekében. Már megjegyeztük, hogy ezek a kapcsolatok formailag folytatólag léteznek, amint kitűnik az 1947. évi pápai évkönyvből. (:Annuario Pontificio:) Azonban a tényleges helyzet Monsignore Angelo Rotta nunciusnak a szovjet megszállás időpontjában bekövetkezett nem önkéntes távozása óta nem változott. [...] A fenthivatkozott nézetek tehát gyakorlatilag minden alapot nélkülöznek, minthogy semmiféle kapcsolatot nem keresett, sem azelőtt, sem most a budapesti kormány.” Ebből Kertész követ azt mindenestre megállapíthatta, hogy a Tóth-misszó bizalmas-félhivatalos jellegét sikerült többé-kevésbé titokban tartani.²⁷ Borgongini Duca nunciussal végül abban maradtak, hogy

adalék, hogy ugyanezen év őszén az új követ, Velics László azt a bizalmas tájékoztatást kapta, hogy a Tóth-féle missziót a Vatikánban „komoly garanciát nem nyújtó”, „improvizált” jellegű akciónak ítélték, ld. MOL XIX-J-1-j-Vatikán-IV-14-487/pol-res-1947. Velics László (Róma, 1947. november 7.) – Molnár Eriknek.

²⁶ Borgongini Duca bíborosra ld. DBI 1970: 782–783; Tolnai 1987: 79; Kertész 1997: 496.

²⁷ MOL XIX-J-1-j-Vatikán. 3158/pol. „Félhivatalos vatikáni állásfoglalások Szovjetország és Keleturópa irányában.” Kertész István követ feljegyzése (Róma, 1947. július 17.). – Megjegyzendő, hogy a feljegyzés ismeretlen olvasója – feltehetően a magyar külügyminisztérium valamelyik magasabb beosztású tisztviselője – azt a bekezdést, ahol arról van szó, hogy a kormány nem keresi a kapcsolatot a Szentszékkal, vastagon húzott kettős ceruzavonallal kijelölte és mellé írta: *Tóth!* – Az *Il Quotidiano* állásfoglalását értékeli Balogh 2008: 68. – Benzoni követ is jelentett a Tóth-misszió magyarországi visszahangjáról, és éles szemmel fölismerte: a professzor valódi feladata nem a diplomáciai kapcsolatokkal, hanem a hazai, kényszerű egyházpolitika (a kötelező iskolai hitoktatás eltörlése) vatikáni fogadtatásának „puhításával” volt kapcsolatos. Ennek megfelelően ítélt tehát úgy, hogy „a jelenlegi kormány külpolitikájában semmi új nincs a korábbihoz képest”, ld. az olasz Külügyminisztérium tájékoztatóját a szentszéki olasz követségnek: ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Jannelli (Róma, 1947. július 10.) – a szentszéki olasz követségnek. – Ugyanilyen tájékoztatás ment Bukarestbe is: azért nincs mit tenni, mert „a szovjet hatóságok és a magyar kommunista párt teljesen ellenzik a kapcsolatok újrafelvételét”, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.5. Questioni politico-religiose. Mario Conti (Róma, 1947. július 10.) – a bukaresti olasz követségnek.

a SZEB ellenzése miatt egyelőre felesleges erőlködni, és majd a békeszerződés ratifikálása után lehet hozzálátni a diplomáciai kapcsolatok felvételével kapcsolatos feladatok megoldásának.²⁸

Az ország külpolitikai lehetőségeinek sajátos szempontból való vizsgálatára nyílt lehetősége a római követnek 1947 májusának elején, amikor Károlyi Mihály volt köztársasági elnöknek rendezett vacsorát olyan jeles vendégekkel, mint Carlo Sforza külügyminiszter,²⁹ vagy a szocialista párt vezére, Pietro Nenni, továbbá amikor elkísérte a vezető olasz politikusokkal folytatott eszmecsereire.³⁰ Az Interparlamentáris Unió kairói üléséről³¹ hazatérő veterán államférfi sajtónyilatkozatában kijelentette: „erkölcsi elégtételt érez, hogy visszatérhet Olaszországba, ahonnan Mussolini kormánya annak idején kiutasította.”³² De pozitív programot is hozott: a Duna mentén élő országok szorosabb együttműködésének szükségességéről³³ beszélt partnereinek, hozzátéve: tudja, hogy ez az elképzelés az adott pillanatban nem túl szimpatikus a nagyhatalmaknak, hiszen a szovjetek a nyugati, míg a nyugatiak a szovjet terjeszkedés eszközének tekintenék. De talán épp Olaszország csatlakozása segíthetne e rossz látszatok elkerülésében! Mindjárt itt van jó példának a közös szomszédunkhoz, Jugoszláviához fűződő viszony, amelynek további fejlesztése, elmélyítése mindkét országnak bilaterális szempontból is elsőrendű érdeke.

²⁸ Kertész 1997: 380. – Maga Kertész ugyan kevésbé hitte, de a Kisgazdapárt vezetőinek jelentős része, és sok nyugati politikus is biztosan számított arra, hogy a békeszerződés megkötése után a szovjet csapatok elhagyják Magyarországot, aminek következtében a kommunista párt hatalmi részesedése arányosítható lesz választási eredményéhez, a külpolitikában pedig helyreáll a valódi szuverenitás, ld. Kertész 1997: 376.

²⁹ Az olasz külügyminiszter pályáját részletesen bemutatja: Zeno 1975, továbbá Horváth 2000: 204; Horváth 2005: 560.

³⁰ Kertész 1997: 382. – Nennire ld. IDC 1946: 190–193; HDFI 1992: 369–370; DDR 2001: 597–600, továbbá Tamburrano 1986.

³¹ A kairói ülésre ld. Károlyi 2003: 323; Károlyi 1977: 428–429. – A budapesti olasz ügyvivő 1947 márciusában jelentette, hogy április végén, Kairóból visszatérően a magyar interparlamentáris küldöttség átutazik Olaszországon és akkor vezetője, Károlyi Mihály szeretne találkozni Carlo Sforza olasz külügyminiszterrel, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.3. Rapporti con l'Italia. Augusto Assettati (Budapest, 1947. március 19.) – az olasz Külügyminisztériumnak.

³² Véget ért 1947. – A kiutasításra korábban, a Giolitti-kormány idején került sor, a részletekre ld. Károlyi 1977: 234–242.

³³ A nyugati szövetségesek komoly szerepet szántak a 19. századi kooperációs-konföderációs elképzeléseknek a II. világháború utáni rendezésben, minderre (köztük Károlyi Mihály terveire) ld. Juhász 1988: 323–335; Romsics 1992: 15–88; Bán 1997: 115–155; Gyarmati 1992. – Károlyi ezirányú nézeteit többször összefoglalta, történeti perspektívában különösen világosan a Londoni Magyar Klub 1943. március 15-i ünnepségén, ld. Károlyi 1964: II. 91–99, a római látogatást követően pedig legkorábban Jászi Oszkárhoz intézett levelében, ld. Károlyi Mihály (Budapest, 1947. június 2.) – Jászi Oszkárnak, közölve: Károlyi 2003: 323–326. – Vö. továbbá Károlyi 1977: 387–392, 427, 430, 432.

Enrico De Nicola köztársasági elnök elvileg egyetértett vendégével, de úgy vélte, a nagyhatalmak politikájába nem tudunk beavatkozni, így számunkra csak a napi gyakorlat terén van mód a közeledést szolgálni.³⁴

Amikor Alcide De Gasperi olasz miniszterelnöknél Károlyi az olasz politika Amerika-barátságát bírálta, vendéglátója előbb felsorolta, mi minden segítséget kaptak az olaszok a tengerentúlról, majd feltette a kérdést: ugyan ki más adott volna ugyanennyit? „Nem érkezett válasz” – emlékezett vissza a jelenetre Kertész, aki szerint az őszirózsás forradalom egykori vezére „sok tekintetben kellemes és kedves ember volt, a száműzetés keserű éveiben megtették a magukét és gondolkodásmódját is befolyásolták. Mindenkinél baloldalibb akart lenni.”³⁵

Mivel Kertész elsősorban a politika és a nemzetközi jog világában volt otthon, a gazdasági kapcsolatok területén adódó problémák megoldásában erőteljesen támaszkodott megfelelő szaktudású munkatársainak véleményére. Így 1947. május 6-án egyetértően továbbította Vas Zoltán államtitkárnak a kereskedelmi attasé jelentését, aki élesen bírálta a Tárcaközi Kereskedelmi Értekezlet hibás döntéseit: az értékes magyar exportcikkért (vazelin, ipari olaj, ragasztott lemez, stb.) ne citrom és narancs behozatalát engedélyezzék, hanem olyan fontos ipari nyersanyagokét (műselyem, kén, fonal, anilin, stb.), amelyekre jóval nagyobb szüksége van az országnak! Az olasz hatóságok megértőek és „nem ragaszkodnak mereven az árucsereregyezmény árulistáihoz”, így tér nyílik érdekeink erőteljesebb érvényesítésére. A hibás döntések eredménye viszont „a magyar nemzeti vagyon [...] tékozlása.” A jelentéstevő kérte, hogy a jövőben a citrom és a narancs csakis „magyar jam, legfeljebb gyümölcskivonatot” ellenében kapjon beviteli engedélyt.³⁶

Az új követ Kósa György sajtóattasét küldte Milánóba, hogy tájékozódjon az ottani helyzetről. A külképviseletek munkáját újraindító, Pödör László vezette minisztériumi bizottság 1946 nyarán zajlott látogatása után a lombard fővárosban megkezdte működését a római követség ideiglenes milánói konzuli kirendeltsége. Kósa egyfelől nemcsak a hivatali munkát ellenőrizte, hanem a kolónia tágabb viszonyait is, és jelentésében megállapította: a Magyar Egyesület körében a csendes, demokratikus többség ellenében az utóbbi időben egy aktív, „újfasiszta” kisebbség kezdett el tevékenykedni. A helyzetet élezte, hogy a konzuli kirendeltség frissen kinevezett kommunista munkatársa, Léh Ottmár nyíltan barátkozik ezzel a „nyilas” csoporttal.³⁷

³⁴ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-5/b-00224/pol/res/1947. Kertész István (Róma, 1947. május 2.) – Gyöngyösi Jánosnak.

³⁵ Kertész 1997: 383. – A budapesti olasz követség rövid feljegyzésben összegezte, hogy Károlyi a konföderációs elképzeléseket (amelyeket a szovjetek is támogatnak) a magyar politikai vezetés egyetértésével veti fel Olaszországban, és egyik célja, hogy olasz partnereit rávegye az amerikai befolyástól való távolodásra, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.3. Rapporti con l'Italia. Ungheria – Viaggio del Conte Michele Karoly[i] a Roma (Budapest, 1947. május 16.).

³⁶ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-25/c-230/res4/1947. Kertész István (Róma, 1947. május 6.) – Vas Zoltánnak.

³⁷ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-20/b-222/pol/res/1947. Kertész István (Róma, 1947. május 13.) – Gyöngyösi Jánosnak. – Említésre érdemes, hogy Léh Ottmár neve szerepel a Nemzeti Felszabadító

Kertész követi munkájának utolsó hónapjára, heteire esett az 1935-ben megkötött magyar–olasz kulturális egyezmény részleges módosítása tárgyában kibontakozó megbeszéléssorozat. Magyar részről Czinkótszky Jenő miniszteri tanácsos, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Kulturális Osztályának vezetője kapott megbízást a tárgyalások vezetésére, a követségről Pödör László tanácsos (aki ekkor már Rómában dolgozott), továbbá Kardos Tibor professzor, a Római Magyar Akadémia igazgatója segítségével támaszkodva. Az olasz Külügyminisztériumban július 5-én Giovanni Gobbi főkonzullal, július 8-án pedig Francesco Flora professzorral, a kulturális osztály vezetőjével folytattak előzetes egyeztetéseket, majd július 10-én ültek össze immár mindnyájan (Aldo Bizzarri magyar referenssel és Pellegrinetti professzor szakértővel kiegészülve) az ún. prelimináris megbeszélésre. Mivel egyetértettek abban, hogy az egyezményt csak a két fél szakértőiből összeállítandó Vegyesbizottság módosíthatja, így először is megállapodtak abban az időpontban, amikor ennek következő ülésére sor kerül: július 30–augusztus 1. Majd sorra vették a megbeszélendő kérdéseket, melyek közül a következők említhetők: a római egyetemi Magyar Intézet helyiségproblémája, Várady Imre bolognai egyetemi tanár helyzete (Várady még nem vetette alá magát az igazolási eljárásnak,³⁸ így a hatályos magyar törvények szerint nem lehetett állami alkalmazott), olasztanítás a debreceni és a pécsi egyetemeken, a magyar tanárok számára az *incaricato* státusz (megbízott előadói állás) megadásával kapcsolatos probléma (ez a formula valódi alkalmazást jelentett, márpedig az egyetemek vezetői „nem akarnak beengedni a facultásokba esetleg baloldali pártokhoz tartozó külföldieket”), a milánói és a firenzei magyar intézetek helyiségproblémái (esetleg a prefektúrákkal kellene tárgyalni), ösztöndíjas-ügyek, a két ország nevesebb kollégiumainak diákcseréje, a nápolyi és a tihanyi biológiai intézetek kutatócseréje, irodalmi, képzőművészeti, film, sport, színházi, zenei együttműködési kérdések (de a magyar balett-növendékek ne Rómába menjenek, ha-

Bizottság Milánói Magyar Csoportjának levelét aláírók között is, akik 1946. december 11-én a konzuli munka sajátos demokratizálását javasolták a követségnek. – Külügyi személyi anyaga szerint 1949. szeptember 30-án megtagadta a hazatérést, ld. MOL XIX-J-1-w. Humánpolitikai Főosztály.

³⁸ Várady egy Ortutay miniszterhez intézett, 1948 augusztusi levelében kijelentette, hogy azért nem tudott még eddig hazatérni, mert a minisztérium nem biztosítja ennek költségeit, továbbá „[s]zámtalan kérésre, panaszra, jelentésre eddig egyetlen sornyi érdemleges választ nem kaptam.” Hozzátette: hiszi, hogy „mindaz, ami velem történik, nem hivatalos tendencia, hanem egy jól összedolgozó klikk által mesterségesen keltett hamis látszatoknak szinte szükségszerű következménye”, ld. MOL P 2076 OGYI 10.d. 3818/1947. Várady Imre (Caravate, 1947. augusztus 18.) – Ortutay Gyulának. 272–275. (Donáth Péter szíves közlése.) – Várady pályájára ld. Corradi Musi 1994: 51–59. (Rejtélyes, hogy ez a közlemény miért nevezi címében Váradyt a Római Magyar Akadémia első igazgatójának, amikor magában a szövegben is – helyesen – az szerepel, hogy annak 1928–1936 között egyik titkára volt, ld. uo. 51.); Borbándi 1992: 386–387; a Várady-család életéről sok érdekes részletet megőriztek a professzor lánya, Várady Zsuzsanna barátnőjének, Giovanna Onorinak, a római akadémiai gondnoksalád gyermekének emlékiratai, ld. Onori 2001.

nem Milánóba, Milloss Aurélhoz³⁹), az érettségi vizsgák és az egyetemi évek kölcsönös beszámítása, nyári ösztöndíjasok vízumügyei (sürgetés), a kulturális társaságok kölcsönös támogatása, a budapesti Olasz Kultúrintézet renoválásának támogatása („úgy látszik, hogy a kulturális egyezményrel kapcsolatban olasz részről ezt tartják a legfontosabbnak, ez lehet az elkövetkezendő tárgyalás *punctum saliens*-e”). E legutóbbi kérést egyébként a szakértők méltányosnak találták, mert a korábbi időszakban olasz részről kb. 800 000 lírát adtak magyar intézményeknek közös kulturális célokra.⁴⁰

Az előzetes megbeszélésekről szóló jelentést Bassola Zoltán, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára azzal a kiegészítéssel kapta meg, miszerint a július 30-i időpont jóváhagyására vonatkozóan „a követség igenlő választ kér, mert úgy érzi, hogy az olaszok a magyar belső viszonyokra és a Magyarországra irányított olasz tanárok beutazási vízumának késésére tekintettel el akarják halasztani az ülést.”⁴¹ Az államtitkár Ember Gyula miniszteri tanácsosnak szóló utasításában úgy vélte, szerencsésebb lett volna, ha az olaszok hívnak meg minket a vegyesbizottsági tárgyalásokra, de azt elismeréssel nyugtázta, hogy „bizonyos fokú készség” megvan bennük eziránt. A követség előzetes tárgyalásokat folytathat, de a vegyes bizottsági tárgyalásokra csak akkor kerüljön sor, ha erre vonatkozó kívánságát az olasz fél hivatalos formában is kifejezi.⁴² Ez meg is történt, így július 30-án sor került a magyar–olasz kulturális kapcsolatok háború utáni első fontos diplomáciai eseményére: a Vegyesbizottság ülésére.

A küldöttségeket olasz részről Guido de Ruggiero egyetemi tanár,⁴³ magyar részről Kertész István követ vezette. A tárgyalás során felolvasták az 1935-ben megkötött egyezmény szövegét, és ahhoz fűzték megjegyzéseiket. A megbeszélések során a következő döntések születtek: támogatják, hogy a magyar állam támogassa a budapesti Olasz Kultúrintézet épületének restaurálását; kölcsönösen segítik, hogy a milánói Magyar Intézet, illetve az Olasz

³⁹ Milloss Aurél (1906–1988) a 20. század második felében az olasz táncművészet meghatározó egyénisége volt, Bartók Béla *A csodálatos mandarinjának* első koreográfusa és táncosa, ekkoriban a milánói Scala balettmestere. Értékes dokumentumhagyatékát a velencei Fondazione Cini őrzi, munkásságára ld. Veroli 1996, Koegler 1977: 485–486.

⁴⁰ 45–46. MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-20/f-00540-1951. Kertész István (Róma, 1947. július 14.) – KÜM-nek, valamint Czinkótszky Jenő min. tan. feljegyzése a magyar–olasz kulturális egyezmény módosítására vonatkozó prelimináris megbeszélésekről. – A tárgyalásokra vonatkozó iratok közül különösen érdekes még a Római Magyar Akadémia szeptemberi jelentésének kapcsolódó része, ld. MOL XXVI-J-1-b. 270/1947-48. Jelentés a Római Magyar Intézet 1947. évi szeptember havi működéséről, továbbá uo. 484/1946-47. Kardos Tibor (Róma, 1947. március 24.) – Ortutay Gyulának. – A budapesti olasz intézettel kapcsolatos igényt bőven tárgyalják a Bassola Zoltán államtitkárhoz intézett, 1947. július 11-én és 18-án kelt levelek, ld. uo. 942/1946-47 és 986/1946-47.

⁴¹ MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-20/f-00540/pol-1951. Feljegyzés Bassola államtitkár úr részére (Budapest, 1947. július 14.). – Az utalás a Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása körüli válságra vonatkozik.

⁴² MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-20/f-00540/pol-1951. Bassola Zoltán (Budapest, 1947. július 14.) – Ember Gyulának.

⁴³ A neves liberális történész pályájára ld. HDFI 1992: 165–166.

Kultúrintézet debreceni, szegedi és pécsi fiókjai megfelelő helyiségeket kapjanak; szorgalmazták, hogy a kulturális kapcsolatok során a vámszabályok egyszerűsödjének; meghatározzák a csereösztöndíjak számát és fogadó intézményeit; szorgalmazták az ösztöndíjasok és a kiküldöttek utazásával és tartózkodásával kapcsolatos bürokratikus eljárások lehetőség szerinti egyszerűsítését, valamint számukra vasúti kedvezmény biztosítását; megígérik a római, illetve a debreceni tanszékvezetők helyzetének javítását; támogatják a pécsi egyetemen olasz tanszék alapítását; támogatják magyar nyelvi és irodalmi „megbízott előadói állások” (*incaricato*) létesítését a milánói, a firenzei és a nápolyi egyetemen; támogatják az egyes intézmények kétoldalú cserekapcsolatainak újraindítását (pl. a nápolyi és a tihanyi biológiai intézetek között, az Eötvös Collegium és a pisai Scuola Normale Superiore között, stb.); javasolják a tanárcserék megszervezését (zenei téren is); a magyar fél megígéri az olasz nyelv középiskolai oktatásának további központi népszerűsítését; támogatja a szótárkiadási vállalkozást, a fordításra ajánlott művek jegyzékeinek cseréjét, egyedi művészeti produkciók megszervezését, a történészek levéltári kutatásainak elősegítését, a könyveknek az árucere-forgalom szigorú kontingensén felüli bevitelét, az egymást népszerűsítő rádióadások számának növelését.⁴⁴

Kertész nemcsak a munkába „talált bele” azonnal, de hamar otthon is érezte magát a Via dei Villini rezidenciáján,⁴⁵ és az sem zavarta különösebben, hogy a koalíciós időszak hatalmi viszonyai bizonyos mértékig a követség falai között is megjelentek. Így megemlékezik róla, hogy „első tanácsosom nem moszkovita kommunista volt. Jó kapcsolatban álltunk, de tudtam, hogy jelentéseket kell küldenie rólam a kommunista pártnak.” A már említett Pödör Lászlóról van szó, aki nem sokkal korábban kapott kinevezést Rómába. De Kertész arra is rájött, hogy a kommunista párttagokon kívül titkos „spionok” is dolgoznak környezetében, például irodavezetője, akit azután többször is dezinformált oly módon, hogy „időnként [...] aktákat és feljegyzéseket »felejtettem« az asztalomon – így kényelmesen eljuttathattam Budapestre a megfelelő információkat.” „Mikor kritikussá vált a helyzet – egészítette ki a kissé idillikusra festett helyzetképet –, a bizalmas dokumentumokat egy olasz barátom házában helyeztem el, s egyes látogatóimat is ott fogadtam.”⁴⁶

Mert valóban, nem sokáig tartott az áprilisban kikerkező Kertész István római külszolgálatának „nyugalmi” időszaka: hamarosan tényleg „kritikussá vált a helyzet.” Május végére kezdett kibontakozni a már kiutazása előtt elindult ún. „köztársaság-ellenes összeesküvés ügy” (Magyar Közösség) valódi dimenziója: a kommunista befolyás alatt álló rendőrség által szolgáltatott, de nem ellenőrizhető információk alapján a kisgazdapárt vezetőit elkezdték kapcsolatba hozni az „összeesküvőkkel.” Ez a sokat emlegetett Rákosi-féle

⁴⁴ DMNKKT 1988: 388–394. – Vö. MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-20/f-00540/pol-1951. Az Olasz-Magyar Kulturális Egyezmény alkalmazásáról tárgyaló (júl. 30–31.) Vegyes Bizottság jegyzőkönyve (Budapest, 1947. augusztus 1.). Melléklet: A jegyzőkönyv vázlatos ismertetése (magyarul). – A tárgyalásokat ismerteti N. Szabó 1996: 78–80.

⁴⁵ Humorral idézi fel az olasz személyzettel kapcsolatos emlékeit, ld. Kertész 1997: 381–382.

⁴⁶ Kertész 1997: 38–21.

szalámi-taktika akkor hozta kényes helyzetbe a diplomáciai testületek vezetőit, amikor 1947 májusában a Svájcban tartózkodó Nagy Ferenc miniszterelnököt is sikerült megfenyegetni és lemondatni posztjáról.⁴⁷ Kertész számára különösen meglepő lehetett, hogy a *Neue Zürcher Zeitung* június 2-i számából arról értesült, hogy a Dinnyés Lajos alakította új kormányban neki szánják a külügyminiszteri posztot! Részletesen átbeszélte a helyzetet barátjával, Szegedy-Maszák Aladár washingtoni követtel, aki úgy értékelte a helyzetet, hogy Magyarország e legutóbbi szovjet (vagy szovjet inspirációjú) erőszakos lépéssel végképp elveszítette függetlenségét, így nincs más megoldás, mint a lemondás. Kertész azonban még látott teret a cselekvésre. Persze nem voltak illúziói, hiszen a szovjetbarátként ismert Gyöngyösi János leváltása a külügyi tárca éléről világos üzenet volt. Az ő utódként, „egy nyugati beállítottságú, pártsemleges ember kinevezése csupán a Nyugat és a magyar ember félrevezetését szolgálta volna. Arra szántak, hogy szemfényvesztő módon velem demonstrálják a Nyugat felé: Magyarországon nem történt komoly változás.” De „szívesen kihasználtam volna a lehetőséget, ha számíthattam volna rá, hogy az amerikaiak határozottan beavatkoznak a felszabadított Európáról szóló jaltai nyilatkozat szellemében.”⁴⁸

Kertész természetesen igyekezett bizalmas információkhoz jutni arra vonatkozóan, hogy a Truman-deklaráció⁴⁹ után a Nyugat milyen mértékű tényleges segítségre hajlandó. Ám kapcsolatai (Edward Page az amerikai, Selim Sarper a török követségről) egybehangozóan arról tájékoztatták, hogy az élesebb konfrontáció szilárd támogatása nincs benne a nyugati tervekben. Június 5-én visszarendelték konzultációra Budapestre, 7-én pedig titkos táviratban kapott felszólítást, hogy nyilvánosan ítélje el Szegedy-Maszák Aladár washingtoni és Gordon Ferenc⁵⁰ berni követek lemondását. Egyikre sem volt hajlandó, így időnyerés céljából szabadságra ment és Pödör László ügyvivőre bízta a követség irányítását.⁵¹ Ugyanakkor kihasználva azt a helyzetet, hogy dezignált külügyminiszterként olyan pozícióba került, hogy szavát nem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni, egy fajta aktív

⁴⁷ Nagy Ferenc 1990: II. 133–160; Balogh 1988: 259–261; Högye 1995: 90–100. – Az olasz Külügyminisztérium 1947. júniusában értesítette a Belügyminisztériumot, hogy Nagy miniszterelnök és családja részére a budapesti olasz követség érvényes vízumot adott ki, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.4. Passaporti. Ministero degli Affari Esteri, Servizio Passaporti (Róma, 1946. június 10.) – az olasz Belügyminisztériumnak.

⁴⁸ Kertész 1997: 385–386.

⁴⁹ Harry S. Truman amerikai elnök 1947. március 12-i kongresszusi üzenetében az ország „saját biztonsága érdekében” aktívabb külpolitikát helyezett kilátásba a Szovjetunió által fenyegetett országok megsegítésére. A beszéd szövegét ld. Halmosy 1985: 119–125.

⁵⁰ Gordon pályájára ld. Kertész 1997: 497.

⁵¹ Mivel a magyar „belpolitikai válságról” nagyon hiányos tájékoztatás jött otthonról és ez kínos helyzeteket eredményezett (pl. a nyugati újságírók előbb értesültek róla, mint a diplomaták), Pödör tanácsos sürgős miniszteri intézkedést kért, mert „az idejében érkezett obektív hírek országunk külpolitikái presztízsét óvhatják meg”, ld. MOL XIX-J-1-j-Olaszo.-1/a-262/pol/res/1947. Pödör László (Róma, 1947. június 18.) – KÜM-nek.

diplomáciával megpróbált nyomást gyakorolni a hazai döntéshozókra azzal a szándékkal, hogy ily módon talán növelheti a közelgő augusztus 31-i választásokon induló pártok politikai játékkerét. Miután hatálytalanították a lelépő kollégák elítélését elrendelő utasítást, június 14-én Zürichben találkozott a budapesti Külügyminisztérium Politikai Főosztályának vezetőjével, és közölte vele, milyen feltételekkel vállalja tovább a követi munkát. Ugyanezeket a feltételeket – lényegében a koalíciós korszak demokratikus közéletének valódi biztosítását a választások szabadságától a rendőrségen érvényesülő kommunista túlsúly megszüntetéséig – táviratban megküldte a köztársasági elnöknek is. Az ideiglenes külügyminiszter, Mihályfi Ernő⁵² telefonon győzködte, hogy kívánságát a kormány már teljesítette (!), így térjen haza konzultációra, ám Kertész közölte: erre csak a választások után kerülhet sor.

Az elboruló szemhatáron valamennyi reményt még az adhatott, hogy Magyarország is meghívást kapott a Marshall-tervről tanácskozó, július 10-én megnyíló párizsi konferenciára. Erről értesülve, Kertész ismét munkába állt, hogy a maga eszközeivel segítse a Nyugathoz fűződő kapcsolataink e végső lehetőségének megragadását. Hazaszóló üzeneteiben az olasz kormánykörök nyomatékos véleményét ismertetve érvelt amellett, hogy a meghívást mindenképpen el kell fogadni. Így például fönnmaradt az az 1947. július 15-én kelt rejtjeltávirata, amelyben azt fejtegette, hogy „ilyen módon [az] európai államok elsősorban egymás között létesítenek tervgazdaságot és csak [a] végeredményben fennmaradó hiányok és szükségletek kiegészítését kapják Amerikától. [...] Amint előttem [a] politikai osztály vezetője mondta, [a] Marshall-terv első része olyan európai együttműködést teremthet, amely tulajdonképpen nem Amerika érdeke, mert gazdaságilag fogja függetleníteni [az] európai államokat Amerikától. Fentieknek megfelelően [a] magyar kormánynak arról kellett volna nyilatkoznia Párizsban, hogy egy általános európai terv gazdasági keretében mit tud adni a többi európai államoknak és hogy milyen gépekre, tökére és nyersanyagra van szüksége saját gazdasági erő kifejtésének felfokozására. Magyarország [a] többi résztvevő államhoz hasonlóan csak [az] Európában nem fedezhető szükségleteit kapta volna [az] Egyesült Államoktól.”⁵³ Mihályfi ügyvezető külügyminiszter azonban ingerülten vitatta információi és véleménye megalapozottságát, és ismételten hazarendelte, mire Kertész július 22-én közölte: inkább váltsák le posztjáról. A koalíció képviselőtét vállalta, ám a koalíciót éppen „erőszakkal felbomlasztják” – fejtegette azoknak az otthonról érkező kommunista megbízottaknak is, akik rá akarták beszélni a hazatérésre. Miután odahaza felismerték, hogy álláspontja megingathatatlan, augusztus 20-án kelt a berendelését közlő levél.⁵⁴

⁵² Mihályfi ld. Nagy Ferenc 1990: I. 449; Károlyi 2003: 752–753; Levelek... 2002: 293.

⁵³ MOL XIX-J-I-z. Rejtjeltáviratok. (15.d.) 5500. Kertész István (Róma, 1947. július 15.) – KÜM-nek.

⁵⁴ Kertész 1997: 389–404. – Emlékirataiban nyomatékkal említi meg azt a szerencsés körülményt, hogy ebben az időszakban véletlen folytán felesége és két lánya is külföldön tartózkodott, így nem volt olyan személyes-családi ok, amivel politikai elhatározásában zsarolni lehetett volna, ld. Kertész 1997: 404–405. – Kertész az Egyesült Államokban lett egyetemi tanár, de kezdetben az emigráns politikában is számoltak vele, ld. Károlyi 2003: 408–409.

Kertész utóda Velics László,⁵⁵ a „magyar külügyi szolgálat kiváló régi diplomatája” lett,⁵⁶ akivel már csak azért is részletesen megvitatták a kialakult helyzetet, mivel az új követ is megpróbálta rábeszélni elődjét a hazatérésre. Tildy Zoltán köztársasági elnöktől és Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettestől egyaránt hozott üzenetet, miszerint magas beosztás várja otthon és hamarosan újra külszolgálatra küldik. De nem valamiféle „előérzet” tartotta vissza attól a leköszönő diplomatát, hogy higgyen a szép szavaknak és szándéknak, amelyet Velics nyilván jóhiszeműen képviselt, hanem az a meggyőződése, hogy nem szolgálhat olyan kormányt, amely megsérti az emberi jogokat és nem biztosítja a politikai szabadságot. Érdekes kérdés, hogy a pályáját tekintve Kertésszel meglehetősen egyívású Velics és a vitában résztvevő felesége („egy igen élénk nő”, ahogy Kertész az osztrák nagypolgári családlól származó Blanka Stöger asszonyt⁵⁷ jellemezte) miért látták ennyire másként magát a politikai alaphelyzetet, mint a régi barát. Nyilván nem azért, mintha ne lettek volna tisztában mindazzal, amire Kertész panaszkodott. A karrierszempont persze fontos eleme lehetett kincstári optimizmusuknak, de ez nem elégséges magyarázat. Valószínűbb, hogy Velicsék valamiképp társadalmi és csoportkategóriákban fogták fel saját szerepüket, és annak érdekképviselőit, reprezentációját fontosabbnak érezték, mint az ehhez képest esetlegesebbnek látszó politikai álláspontokét. „Velicsné hangsúlyozta – emlékszik vissza Kertész –, hogy a férje, »egy vén reakciós«, a magyar népet képviseli és nem a kommunistákat.” Utaltak Kertésznek Mindszenty hercegprímáshoz fűződő kapcsolatára is, és úgy érveltek: „hazafias kötelessége[m] hazatérni és közreműködni a magyarországi nem kommunista erők integrálásában.”⁵⁸

⁵⁵ Velics pályájára ld. IMKSZT 1994: 464; Kertész 1997: 406, 498; Károlyi 2003: 576, 716; ÚMÉL VI. 2004. 1171. – Benzoni 1948. augusztus 19-i táviratában kérte meg az *agrément*-t Velicsnek, ld. ASDMAE AP 1946-1950 Ungh. B.4. Rapporti con l'Italia. Giorgio Benzoni (Róma, 1947. augusztus 19.) – az olasz Külügyminisztériumnak.

⁵⁶ Kertész 1997: 405.

⁵⁷ Stöger asszonyra ld. Károlyi 2003: 759, továbbá Noel Field 2007: 413, bár megjegyzendő, hogy itt Blanka Stern néven szerepel. – Zinner Tibor tanulmányában a nevet Stögerl formában adja, ld. Zinner 2001: 283. – Mivel a Stöger forma található a fia, Ferenczi Edmond külügyi személyi lapján, így ezt tekintem hitelesnek, ld. MOL XIX-J-1-w. Humánpolitikai Főosztály. Dr. Ferenczi Edmond szolgálati táblázata.

⁵⁸ Kertész 1997: 405. – Velicsnek ekkor már saját külügyminisztériumi gyakorlatából is lehettek igen negatív tapasztalatai, hiszen pl. nem sokkal korábban a külügyminiszter helyett neki kellett a pannonhalmi apátot értesítenie arról, hogy a letartóztatott Oloffson Placid bencés szerzetest – akit szovjet katonák megölésére bűjtogatással vádoltak – kikérte a SZEB, és azóta semmi hír felőle, ld. Velics László (Budapest, 1947. május 14.) – Kelemen Krizosztomnak, közölve Hetényi Varga 2000: 105.

Kertész azonban – az otthon később történtek ismeretében alighanem nagy szerencséjére – nem fogadta meg az úri középosztály öntudatával megfogalmazott tanácsokat, és a mintegy négy órán át tartó, meddő vita után inkább otthagya a régi barátokat, és a követség egyik titkárával küldte be lemondólevelét.⁵⁹

Csorba László

Források

Archivio Storico-diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Affari Politici (ASDMAE AP)
Magyar Országos Levéltár (MOL)

Hivatkozott irodalom

- Arany Bálint 1990: *Koronatanú (Emlékirat 1945–1957)*. Budapest.
- ASP 1955: *Aggiornamenti dei deputati e senatori del secondo parlamento repubblicano (31 dicembre 1955)*. Roma.
- Balogh Sándor 1988: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest.
- Balogh Margit 2002: *Mindszenty József (1892–1975)*. Budapest.
- Balogh Margit 2008: Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapik Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948*. Szerk.: Szabó Csaba – Szigeti László. Budapest.
- Bán D. András 1997: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 115–155.
- Borbándi Gyula 1992: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Budapest.
- Bölgöny József 1992: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Budapest.
- Corradi Musi Carla 1994: Imre Várady, il primo direttore dell’Accademia d’Ungheria in Roma. In: *Un Istituto Scientifico a Roma. L’Accademia d’Ungheria in Roma 1895–1950*. A cura di Péter Sárközy e Rita Tolomeo. Cosenza.
- DBI 1970: *Dizionario biografico degli italiani*. XII. Roma.
- DDR 2001: *Dizionario della Resistenza*. A cura di Enzo Collotti, Renato Sandri e Frediano Sessi. Vol. 2. Torino.
- DMNKKT 1988: *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéhez (1945–1948)*. Összeáll., bev. Gönyei Antal. Budapest.

⁵⁹ Kertész 1997: 406. – Az olasz Külügyminisztérium Protokoll Főosztálya 1948 februárjában arról értesítette a belügyminisztériumot, hogy Kertész és családja, továbbá a szintén emigráló Kósa György volt sajtóattasé pár héttel korábban érvényes olasz vízumot kaptak, ld. ASDMAE AP 1946–1950 Ungh. B.8. Passaporti. Alessandro Farace (Róma, 1948. február 2.) – az olasz Belügyminisztériumnak.

- Fóthy 1947: A Vatikánban várják a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását Magyarországgal. *Magyar Nemzet* 1947. március 15.
- Fóthy 1948: Római magyar hírek. *Magyar Nemzet* 1948. február 28.
- Gergely Jenő 1982: *A pápaság története*. Budapest.
- Gergely Jenő 2001: Magyar-szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990). In: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2000*. Szerk.: Zombori István. Budapest, 15–102.
- Gyarmati György 1992: Föderációs törekvések a második világháború után. *Politikatudományi Szemle* 1992/2. I. évf. 111–122.
- Halmosy Dénes 1985: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Budapest.
- HDFI 1992: *Historical Dictionary of Fascist Italy*. Ed. Philipp V. Cannistraro. London,
- Hetényi Varga Károly 2000: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában*. 1. Budapest, 105.
- Horváth Jenő 2000: Követő politika. Az olasz Európa-politika a II. világháború után. In: *A tizenötök Európája*. Szerk.: Kiss J. László. Budapest.
- Horváth Jenő 2005: *Világpolitikai Lexikon (1945–2003)*. Szerk.: Horváth Jenő. Budapest.
- Högye Mihály 1995: Hogyan mondott le Nagy Ferenc. In: *Nagy Ferenc miniszterelnök. Visszaemlékezések, tanulmányok, cikkek*. Összeáll. bev. Csicsery-Rónay István. Budapest, 90–100.
- IDC 1946: *I deputati alla Costituente*. Torino.
- IMKSZT 1994: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945*. Vál., szerk., jegyz. Pritz Pál. Budapest.
- Juhász Gyula 1988: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. 3. kiad. Budapest.
- Károlyi Mihály 1964: *Károlyi Mihály válogatott írásai 1920–1946*. I–II. Vál., s.a.r. Kiss Szilvia. Budapest.
- Károlyi Mihály 1977: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest.
- Károlyi Mihály 2003: *Károlyi Mihály levelezése V. 1945–1949*. Szerk.: Hajdú Tibor. Budapest.
- Károlyi Mihály 2008: *Károlyi Mihály levelezése VI. 1949–1955*. Szerk.: Hajdú Tibor. Budapest.
- Keresztes Csaba 2008: Ortutay Gyula kultuszminiszter és a katolikus iskolák államosítása. In: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948*. Szerk.: Szabó Csaba – Szigeti László. Budapest.
- Kertész István 1997: *Magyar békeillúziók*. Vál., s.a.r., jegyz. Gyarmati György. Budapest.
- Koegler Horst 1977: *Ballett-lexikon*. Szerk.: Körtvélyes Géza. Budapest.
- Kovács Péter 1996: Tóth László a Vatikánban. Nagy Ferenc miniszterelnök kísérlete a Szentzéssel való diplomáciai kapcsolatok helyreállítására. *Magyar Szemle* 1996/11. Új folyam V. 1082–1092.
- Kövágó József 1995: Az összeesküvés per kezdetei 1946 karácsonya után. In: *Nagy Ferenc miniszterelnök. Visszaemlékezések, tanulmányok, cikkek*. Összeáll., bev. Csicsery-Rónay István. Budapest, 84–89.
- KÜM: Külügyminisztérium

- Levelek... 2002: *Levelek Rákosihoz*. Szerk.: Kő András – Nagy J. Lambert. Budapest.
- Lombardi Lapo 1997: Magyarország és a Szentszék a hidegháború hajnalán. = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – *Regnum* 1998/1–2. 69–83.
- Merre halad 1947: Merre halad a Vatikán? *Magyar Nemzet* 1947. február 2.
- Nagy Csaba 2000: *A magyar emigráns irodalom lexikona II*. Összeáll. Nagy Csaba. Budapest.
- Nagy Ferenc 1990: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. I–II. Szerk.: Antal László, jegyz. Vida István. Budapest.
- Nagy Töhötöm 1990: *Jezsuiták és szabadkőművesek*. Szeged.
- Noel Field 2005–2007: *Der Fall der Noel Field. Schlüsselfigur der Schauprozesse in Osteuropa. Gefängnisjahre 1949–1954*. I–II. Hrsg. Bernd-Rainer Barth – Werner Schweizer. Berlin.
- N. Szabó József 1996: Magyar–olasz kulturális kapcsolatok (1945–1948). *Világtörténet* 1996. tavasz–nyár, 73–81.
- Onori Giovanna 2001: *Lettera a Susanna*. Roma.
- Palasik Mária 2000: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest.
- Romsics Ignác 1992: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Szerk., bev., jegyz. Romsics Ignác. Gödöllő.
- Szakács Sándor – Zinner Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948*. Budapest.
- Szász Béla 1989: *Minden kényszer nélkül. Egy műper története*. Bev. Glatz Ferenc. Szerk.: Antal László, jegyz. Zinner Tibor. Budapest.
- Szegedy-Maszák Aladár 1996: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt diplomata emlékirataiból*. I–II. Vál., s.a.r., jegyz. Csorba László. Budapest.
- Tamburrano Giuseppe 1986: *Pietro Nenni*. Roma.
- Tolnai Gábor 1987: *Szóbeli jegyzék. Róma 1949–50*. Budapest.
- ÚMÉL VI. 2004 = *Új Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. Markó László. VI. Budapest. 2004.
- Véget ért 1947: Véget ért az Interparlamentáris Unió ülése. *Népszava* 1947. május 1.
- Veroli Patrizia 1996: *Milloss. Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità*. Lucca.
- Vida István 1976: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Budapest.
- WHO 1958: *Who's who in Italy 1957–1958*. Milano – Roma.
- Zeno Luigi 1975: *Ritratto di Carlo Sforza*. Firenze.
- Zinner Tibor 2001: Az egyik gyűjtőzsinór a Rajk–Brankov-ügyhöz (is). In: *Katonai perek 1945–1958*. Szerk.: Okváth Imre. Budapest.

Főúri reprezentáció a pesti Festetics-palotában

„Nem tudom, hogy az utolsó ötven esztendőben akadt volna magyar író, aki némi bepillantás után alaposan megírhatná a Múzeum mögötti paloták belső, valódi életét.”
(Krúdy Gyula)

A nemesi és polgári életformával kapcsolatban Halász Gábor és Jürgen Habermas ugyanarra az alapvető különbségre hívta fel a figyelmet, miszerint a „nemesember az, amit reprezentál, a polgár az, amit termel.”¹ A társadalmi helyzet dokumentálása és kifejezése a főnemesi életforma nélkülözhetetlen kelléke volt. A magas társadalmi állás mindig is azt a kötelezettséget vonta maga után, hogy ezt a rangot bizonyos formák által kinyilvánítsák. Minél magasabb helyet foglalt el egy adott személy a társadalomban, minél magasabb posztot töltött be és minél magasabb ranggal rendelkezett, annál inkább megjelent nála az a kötelezettség, hogy a közéletben és a magánélet területén a társadalmi állásához mértén, hatalmi helyzetének megfelelően viselkedjen és szerepeljen. Egész életmegnyilvánulása annak a pozíciónak, annak a státusnak a tükré volt, amelyet az illető a társadalmi rangsorban elfoglalt. Életét egyfajta reprezentációs kényszer szötte át. Ha nem tudott vagy nem akart ennek megfelelni, előbb utóbb elvesztette azt a társadalmi presztízt, amivel addig rendelkezett. „A rang reprezentációja – írja Elias – kéréletlen kényszer. Ha erre nincs pénz, a rang és vele tulajdonosának társadalmi egzisztenciája igen csekély realitással rendelkezik.”² Ez a kényszer néha olyan súllyal nehezedett egy-egy személyre, hogy a megfelelő reprezentáció biztosítása hosszú távon sokszor a főnemesi család tönkremenetelét, társadalmi státusvesztését is okozhatta. A társadalmi rang demonstrálásával magyarázhatóak azok a nagyszabású építkezések, amelyeket az arisztokrácia folytatott, de ezzel hozhatóak összefüggésbe azok a családi tragédiák is, amelyek a túlköltekezésből vagy egy-egy épület – palota, reprezentatív ház – létrehozásából vagy fenntartásának finanszírozási nehézségeiből adódtak.³

Marosi Ernő hívta fel a figyelmet, hogy a reprezentáció nemcsak művészeti jelenséggént értelmezhető, hanem alkalmas a társadalmi funkciók jelölésére is. Egyúttal rávilágított arra, hogy a megjelenítés nemcsak magát az eredményt, a produktumot jelenti, hanem egyben azt a folyamatot és történetet, amellyel a produktum létrejön. Egyrészt jelöli a megjelenített tárgyat, másrészt a megjelenítésnek az aktusát.⁴

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával született.

¹ Habermas 1993: 64–65; Halász 1981: 168.

² Elias 2005: 81.

³ Elias 2005: 70; Gaál 1998: 296.

⁴ Marosi 1984: 517–518.

Ennek alapján a társadalmi reprezentáció kétféle formára bontható. Van aktív oldala, egy temporális, időleges, időhöz kötődő formája, ami azt az időszakaszt jelenti, amely alatt a társadalmi státus demonstrálása megtörténik, a különböző alkalmakhoz kötődő pompaki-fejtés lejátszódik, azzal a térhasználattal együtt, ahol ezek a cselekmények végbemennek. Ezzel szemben áll a reprezentáció passzív oldala, a szónak tétlen, cselekvés nélküli értelmében. Számos dolog tartozik ehhez az oldalhoz. Elemei az épített környezet és mindaz az anyagi, tárgyi kultúra, amellyel az arisztokrácia körülvette magát, amelyek sokszor egyben státusszimbólumok is voltak. Ezen kívül ide tartozik az a reprezentatív tér is, amely egyfajta keretet ad ahhoz, hogy a reprezentáció végbemenjen, ahol a reprezentatív akció lezajlik.

A városban épülő főúri paloták a reprezentáció passzív és aktív formáját egyaránt magukba foglalták. Megjelenésükkel hatottak a környezetükre, sokszor lenyűgözték, csodálatra készítették az előttük megálló vagy éppen betérő idegent, másrészt pedig teret adtak a társadalmi eseményeknek, az arisztokrácia zárt és közösségi életvitelének.

A hatalom, a rang, a társadalmi állás kinyilvánítására ősidők óta a legalkalmasabb és leglátványosabb s egyben maradó forma az építészet, az épített környezet, ami többféle változatban állt azok rendelkezésére, akik az ehhez szükséges hatalommal, anyagi és egyéb feltételekkel rendelkeztek. Ami a racionalitáson, a beosztó, takarékos és mérlegelő életfelfogáson alapuló polgár számára mértéktelenségnek, luxusnak, fényűzésnek és pazarlásnak tűnt, az a főnemesi világ részéről egyáltalán nem számított annak.

Külföldi és hazai minták sokasága érzékelteti az arisztokrácia építkezéseinek sokszínűségét. Alapvető megnyilvánulása a vidéki kastély és a városi palota volt, amihez – a kastély esetében szinte kötelező érvénnyel, palotánál a barokk korban, később viszont már ritkábban – díszesen kialakított kert kapcsolódott. Ez kifejezésre jutott más jellegű – nem lakóalkalmatosságot szolgáló – építészeti alkotásokban is, amelyek az egyéni szükségleteken túl többnyire a közösség szolgálatában álltak. Ezek közé tartoznak a templomok, kápolnák, a család temetkezését jelölő díszes sírboltok és sírhelyek, valamint részben a mecénási tevékenységből származó közösségi intézmények: iskolák, kórházak.

A mai Pollack Mihály tér északi sarkán álló Festetics-palota a nyomában kialakuló Nemzeti Múzeum körüli mágnásnegyed első főúri rezidenciája volt. Építtetője és tulajdonosa gróf Festetics György (1815–1883), akinek rezidenciális építkezését a társadalmi státust kifejezni akaró szándék, az általa és benne kifejeződő főúri rang ösztönözte. A grófnak adósságokkal terhelt örökség jutott osztályrészül, ami – mivel józan belátású és mértéklet ismerő ember volt – arra készítette, hogy visszafogottabb, a gazdasági életét egyenesbe hozó életmódot folytasson. Az 1850-es években – valószínűleg a politikai helyzetből is adódóan – jórészt teljes visszavonultságban élt, birtokain gazdálkodott.⁵ Az 1860-as évek elején került abba az anyagi helyzetbe, amely nemcsak stabilitást jelentett és megbízható kilátásokat a jövőre nézve, hanem lehetőséget adott a nagyobb reprezentációra, a társadalmi állásnak megfelelő élet teljesebb kibontakoztatására. Emellett a '60-as évek a politikai élet átalakulását hozták magukkal, amelyben Festetics György is aktív szerepet kívánt vállalni. Részt vett az 1861-es pesti

⁵ Szabó 1928: 361.

országgyűlésen, s ezt követően határozta el, hogy rezidenciát fog itt építtetni.⁶ Ezt megelőzően még Bécsben építkezett,⁷ 1862 és 1864 között pedig Pesten, a Nemzeti Múzeum mögött. A tervek elkészítésével a szinte a Károlyi család házi építésének számító, a főúri körökben egyre népszerűbb Ybl Miklóst bízta meg.⁸

A '60-as évek derekától – a pesti palotaépítkezés folytán is – a gróf neve egyre ismertebbé vált a közvélemény előtt,⁹ s másfél évtized alatt jelentős személyiséggé nőtte ki magát. Pályája magasan ívelt felfelé. 1864-től az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnöke lett, Andrassy Gyula '67-es kormányában pedig a király személye körüli miniszteri pozíciót töltötte be. A korábbi időszak gyászos eseményei folytán ez fontos tisztség volt ekkor, s olyan személyre volt szükség, aki mindkét oldal bizalmát bírja. Mivel a tisztség Bécshez és Pesthez egyaránt kötődött, a gróf bécsi és pesti palotaépítkezése, valamint az, hogy egy olyan család leszármazottja volt, amely a mindenkori Habsburg uralkodó iránt feltétlen lojalitással viseltetett, szinte predesztinálta őt erre a posztra. Később koronaőr, majd magyar főudvarmester lett. Megkapta a Szent István-rend nagykeresztjét, 1870-ben valóságos belső titkos tanácsos-sá nevezték ki, 1870 és 1876 között Erzsébet királyné magánvagyonának kezelője volt. Halálakor több helyen is elismeréssel emlékeztek meg róla, méltatva munkásságát.¹⁰

A palota minden formájában – legyen az egyéni vagy közösségi célok szolgálatában álló épület – a hatalom, a tekintély, a gazdagság és előkelőség építészeti keretben és formában történő megnyilvánulását jelenti. A társadalom szintjén egyszerre szolgálta az egyén különbözőségét, a társadalomból való kiemelkedettségének demonstrálását, másrészt pedig lehetőséget adott a csoporthoz való – tényleges, esetleg vágyott vagy frissen elért – tartozás kifejezésére is.

Az ilyen jellegű épülethez privát és publikus funkciók is kapcsolódtak, amelyek bizonyos formában meghatározták az épület belsőépítészeti kialakítását: a tэрalkotási programot. A palota típusú épületnek négy-öt funkciót kellett ellátnia. Mindenekelőtt kényelmes, az egyéni igények szolgálatában álló lakosztályokat alakítottak ki benne, valamint a még ennél is fontosabb reprezentációt szolgáló, a társadalmi rangot, hatalmat, előkelőséget kifejező terekkel, helyiségekkel kellett rendelkeznie. Szükség volt még ezen kívül a mindezeket ellátó és kiszolgáló gazdasági és szolgálati helyiségekre, s végül, de nem utolsó sorban hozzá tartozott a lelki élet szolgálatában álló kápolna is. Az előző négy funkcióval jöszserivel minden pesti mágánnegyedbeli főúri palota rendelkezett, kápolna kialakítására viszont – tudomásunk szerint – a negyeden belül csak a Festetics-palota esetében került sor, maradéktalanul kielégítve az épülettel szemben támasztott követelményeket.

⁶ Szinnyei 1894: 447.

⁷ A mai Berggasse 16. szám alatt álló egykori Festetics-palota 1858 és 1860 között épült Johann Romano Ritter von Ringe és August Schwendenwein Ritter von Lonauberg tervei szerint.

⁸ Ybl 1956: 38–39.

⁹ 1865-ben a Vasárnapi Újság rövid életrajzt közölt a grófról, ezt megelőzően pedig a pesti palotaépítkezéséről is beszámolt. Mindkét cikket képpel illusztrálta. (Az életrajz: *Vasárnapi Újság* 1865. november 12. 573–574; a palotáról: *Vasárnapi Újság* 1864. augusztus 21. 344–345.)

¹⁰ *Vasárnapi Újság* 1883. február 18. 101–102; *Fővárosi Lapok* 1883. február 14. 240.

A Festetics-palota külső megjelenése a mellé megvásárolt kerttel együtt, valamint a belső elrendezése és a térstruktúrája az építető főúr értékvilágát tükrözte.

A társadalmi rangot kifelé az épület nagysága, valamint az ehhez mérten széles homlokzat és annak gazdag építészeti formakincse demonstrálta. Kötelező elem volt, amire már a francia enciklopédia is felhívta a figyelmet. Az épület díszítése – mondja – „az építető személyek születéséhez és rangjához illő szépséget kíván”.¹¹

Festetics György rezidenciája egy nagy alapterületű főúri otthon, amelyhez egy ugyanolyan nagyságú kert tartozott. Az ingatlan nagysága (a kerttel együtt) összesen 993 négyszöögöl volt, mely több telekrész összevásárlásából duzzadt ekkorára.¹² A palota egy több mint négyszáz négyszögöles telken épült, a Pollack Mihály téri oldalon kilenc, a Bródy Sándor utcai oldalon tíztengelyes épület. Nagyságrendjével a Nemzeti Múzeumhoz igazodik, s mint első főúri otthon messzemenően eltért az itteni épületektől és kiemelkedett közülük. Bár ahhoz, hogy megvalósulhasson, nem kellett egy egész városnegyedet vagy több egymás mellett elterülő polgárházat lerombolni – mint Prágában vagy Bécsben –, alapterülete mégis sokkal nagyobb volt az akkor itt megszokottnál. A szomszédos, Fejér István által birtokolt telekkel összehasonlítva négyszer akkora ingatlanon feküdt, s ha a később megvásárolt kertet is hozzászámítjuk, akkor a gróf tulajdona már közel nyolcszor akkora volt, mint a szomszédjáé.¹³

A Festetics-palota nyugodt vonalvezetésű, méltóságteljes épület. Homlokzatdíszei kiegyensúlyozottak, higgadtak, harmonikus rendben követik egymást; hangsúlyosak, de nem hivalkodóak. Az épület Pollack Mihály téri homlokzatát egy hatalmas méretű félköríves kapu osztja ketté, amelyet két oldalt oszlopok szegélyeznek, felette pedig kiugró, széles erkély található – nyomatékosan téve a főhomlokzat kapuját. A palotának ezt az oldalát oroszlánfejes vastuskókon nyugvó láncok határolják, a kertet pedig hatalmas, lándzsás díszműkerítés szegélyezi. A kerítés és a láncok kiemelik azt a rangbeli távolságot, ami a palota építetője és a környezete között állt fenn, távolságtartást fejezve ki a városi társadalom többi részétől. A láncok segítségével a palota fizikailag is elkülönül a környezetétől. Szimbolikusan az épületet védik, határt szabva a betolakodónak és a kívülállónak. Ez az oroszlánfej motívum látható a kapu boltívének középtengelyében elhelyezett zárókövön is. Az oroszlánfejek és a láncok ősi szimbólumok: védelmet nyújtanak a betolakodó ellen, a bátorság, az erő, a rang és a méltóság megtestesítői, kifejezői annak a hatalomnak, amellyel ezek az urak a társadalmon belül rendelkeztek. Emellett az oroszlán a Festetics család címerállata is egyben. „Festetics Tasziló herceg¹⁴ egyemeletes szürke palotája [...] előtt vagy másfél méterrel

¹¹ Elias, 2005. 75.

¹² BFL IV. 1324. a 42. köt. 2374. lap.

¹³ BFL IV. 1324. a 36. köt. 1012. lap. A Nemzeti Múzeum környékén elterülő ingatlanok nagyságrendjére József nádor és a városi tanács is fontos figyelmet fordított, s nem engedélyezte azokat túl kicsi házhelyekre felosztani, kifejezetten azért, hogy azokon idővel olyan épületeket hozzanak létre, amelyek nagyságrendjükkel a Múzeumhoz igazodnak.

¹⁴ A pesti palotát építető Festetics György fia és örököse, a palota későbbi tulajdonosa, akinek személye révén a család (Festetics Tasziló és elsőszülöttségi jogú utódai, illetve a keszthelyi elsőszülöttségi hitbizomány mindenkori haszonélvezője) 1911-ben magyar hercegi rangra emelkedett.

a hercegi azilumjogot jelző láncok érik a földet oroszlánfejjel díszített alacsony vaspillérek között. Mikor gyermekkoromban néha átugrottam ezeket a láncokat, nem sejtettem, hogy – legalább elvileg – Festetics herceg 'pallosjoga' alá kerültem. A hercegek hajdan láncokkal vették körül palotájukat és aki a láncokon belül volt, annak élete-halála felett ők ítélkezhetek. [...] Persze ez a jog a mi korunkban már régen nem létezett, és minthogy Festetics Taszili grófot 1910-ben Ferenc József emelte hercegi rangra, így ez csak egy szimbolikus történelmet idéző emlék volt"¹⁵ – írja Odescalchi Sándor, aki gyermekéveit a mágánegyedben töltötte. Számára ez a lánc több volt, mint egy építészeti díszítőelem, a palotán belüli élet és a külvilág határmezsgyéjét jelentette.

A rezidencia másik fontos díszítőeleme a családi címer, mely több helyen, az épületen belül és kívül egyaránt feltűnik. Díszítőelem, de kétségkívül ez is tartalmat hordoz. Kifelé azt az egyént jelöli, aki a palotát lakja, építtette. Leolvasható róla a tulajdonos rangja, neve, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye. A tulajdonost jelöli minden viszonylatban. Aki elment az épület előtt, nem feltétlenül tudta, hogy a címerkép mely családot jelöli, de a címerpajzs egyértelműen árulkodott arról, hogy az épületet nem közönséges halandó lakja.

Festetics György, aki a palota belső kialakításánál a barokk stílushoz nyúlt vissza, a külső elrendezésnél szintén erre törekedett. A barokk korban egy főúr számára, aki a hatalom és a rang kifejezését szolgáló tágas tereket szerette, szinte elképzelhetetlen volt palota kert nélkül. A mértani formákba kényszerített természet, a jól elrendezett barokk kert az architektúra fontos részét képezte, az épület térbeli meghosszabbítását, kiterjesztését jelentette. Festetics a palota felépülését követően hamarosan egy a palota telkével közel azonos nagyságú ingatlant vásárolt a szomszédos Nemzeti Lovardától. Nem azért vette, hogy a már meglévő palotáját bővítse, vagy újabb épületet emeltessen rajta, hanem mert kertet szándékozott ott kialakítani. Vásárlását azonban nem az a cél vezette elsődlegesen, hogy sétáljon vagy nyugalmat keressen benne. A kert a reprezentáció része volt, az épület látványosságát, dekoratív megjelenését szolgálta. Utólagos megvétele kiváló lépésnek bizonyult, hogy a palota később is megőrizze nagyszerűségét, megragadó voltát és ne váljon egy esetleges szomszédos építkezés áldozatává. Ezen kívül továbbra is biztosította a belső terek természetes megvilágítását és a palotából kitekintő személy számára a kellemes, zöld panorámát.

A palota belső térstruktúrája, valamint a belsőépítészeti megoldások a barokk és a rokokó stílust követték, ami a reneszánsz felé forduló Ybllel szemben minden valószínűség szerint a palotát megrendelő főúr értékvilágát tükrözte.¹⁶

A XIV. és XV. Lajos nevével fémjelzett francia barokk és rokokó (királystílusok) az elegancia, a pompa, a nagyság kifejezője volt, amely tökéletesen megfelelt a főúri építkezés szellemiségének. A barokk építészet látványossága, impozáns és lenyűgöző formavilága, stílári megoldása hatásosan tudta megjeleníteni az építtető társadalmi helyzetét.

A várt hatás természetesen a pesti palota esetében sem maradt el. A földszintet és az első emeletet elegánsan összekötő, négyszög alakú fölépcsőház francia barokk térszerkezetével,

¹⁵ Erba Odescalchi 1991: I. köt. 58–59.

¹⁶ Lászlai 2002: 596–597.

háromkarú márvány díslépcsőjével és az ezt kísérő íves, bronzírozott kovácsoltvas korláttal lenyűgöző látványt keltett és kelt ma is. Ehhez járul az emeleti pihenőt alátámasztó két jón oszlop, a mennyezet galériás párkánya a füzéres vázadíszeivel, valamint az a három mélyített ívelt ablak, amely nappal a világosságot biztosította. Emellett a lépcsők magassága és szélessége, valamint a rajtuk elhelyezett borítoszőnyeg megszabta az itteni közlekedés gyorsaságát is: a vendéget a gyors léptek helyett inkább a lassú, szemlélődő, a látvány részesévé váló vonulásra készítette.

A palota reprezentatív fogadótermeinek belső kialakítása és díszítései, szárnyas ajtói szintén az előbbi irányzatot követték. A nagyszalon, a tükörterem és a kisszalon a XV. Lajos korabeli rokokót elevenítette meg. A báloknak, a táncoknak, valamint a társasági reprezentációnak is helyet adó tükörterem a tábladíszes falait stukkókkal keretezett velencei tükrökről kapta az elnevezését. A tükrök nemcsak a térhatás gigantikus növelésére és a térélmény kitágítására voltak alkalmasak, de esténként megsokszorozták a mennyezet közepén, illetve négy sarkán elhelyezett nagyméretű kristálycsillár fényét is. Nappal viszont három oldalról áradt be ide a természetes fény a nagyméretű ablakokon keresztül.

A Festetics palotát már eleve oly módon építették, hogy képes legyen nagyobb társaság befogadására. De mint ahogy az udvari körökbe sem nyert mindenki bebocsátást, így az ebben a főúri épületben megrendezett eseményeken is csak a főúri életvitel által diktált és meghatározott közönség vett részt. A közéletben betöltött szerep, az ismertség, a hírnév az előnyök mellett bizonyos mértékben kötelezettségeket is rótt a társadalmi elitre. A társadalomban vagy a politikai életben betöltött vezető szerepükből adódóan a társasági életben is hasonló fajsúlyú szereplőkké váltak. A közéleti, politikai pályát befutó, kormányzati, hivatali tisztséget vállaló személyek íratlan, de mondhatni kötelező feladatai közé tartozott különböző típusú rendezvények (ebédek, vacsorák, bálók) szervezése, valamint az azokon való részvétel. „A grófnak és a grófnénak most már kötelessége az ilyen nagy ünnepek rendezése, sok nagy ebédet is adtak. A grófné nem szereti ezeket, de *noblesse oblige* [...]” – írta Andrassy Gyula miniszterelnökké való kinevezése után a családnál szolgáló angol nevelőnő, Mary Elizabeth Stevens, hozzátéve máshol azt is, hogy „a grófnak meg kell fizetnie a nagyság árát.”¹⁷

A dualizmus idején a felsőház ritkán volt olyan szóváltásoktól és hosszú beszédektől hangoz, mint a képviselőház. Néha még azok is elálltak a szólástól, akik előzetesen az ilyen szándékukat jelezték. Egy-egy estély, az „intézzük el magunk között” kulissza mögötti politizálás sokak számára testhezállobb feladat volt, mint a hosszas parlamenti szócsaták, s valahogyan jobban is illeszkedett az arisztokrácia életformájához. Persze egyéni habitustól, hozzáállástól függött, hogy ki hogyan viszonyult ehhez. Andrassy Gyuláról jegyezték fel kortársai vagy későbbi elemzői,¹⁸ hogy szívesen tett eleget mindazoknak a reprezentációs kötelezettségeknek, amelyek politikai, közéleti pályájából adódóan reá hárultak. Szervezett választási ebédeket, miniszterelnökként pártlakomát, miniszterelnöki ebédet vagy farsang idején bált, részt vett

¹⁷ Stevens 2007: 219, 278.

¹⁸ *Budapesti Társaság*, 1886. Budapest. 371–374; Cieger 2004: 321–322.

vadászaton. A helyszínt – ha saját rendezvényről volt szó – ezekhez a vidéki kastély vagy a pesti palota biztosította. Ezzel szemben a kortárs kultuszminiszter Eötvös József mindezt inkább nyűgnek és tehernek érezte, mintsem kellemes és hasznos időtöltésnek. Erről árulkodnak azok a naplójegyzetei, amelyeket 1870. október 26-án vetett papírra: „A hivatalos élet legnehezebb része nem a munka sokasága, s nem azon küzdelmek és kellemetlenségek, melyek parlamentáris miniszterségnél kikerülhetetlenek, de azon temérdek idővesztés, mellyel a hivatal jár. Elfogadása oly embereknek, kiknek velünk s kikkel nekünk semmi dolgunk nincs, tisztelgések, díszebédek, egy szóval a száz haszontalanság, melynek semmi eredménye nincs, s melynek elmulasztását a nagybecsű publikum nehezebben bocsátja meg a legnagyobb hivatalos hanyagságnál.”¹⁹

Festetics György, életútjának ismert adatai alapján, kétséget kizáróan maga is szívesen alkalmazta a reprezentációs kellékeket, Andrássyhoz hasonlóan maga is szívesen rendezett összejöveteleket, pesti palotájában is helyt adva ezeknek. A politikai, közéleti megbízásokkal együtt járó kötelezettségeknek egy igazi nagyúrhoz méltóan tett eleget, s Eötvössel ellentétben nem érezte azt sem nyűgnek, sem tehernek.

Víszonylag kevés olyan eseményről van tudomásunk, amely Festetics György idejében a palota falai között zajlott. Ez egyrészt adódhat a források hiányából, az események valóban magánjellegű természetéből, de jobbra a gróf személyében keresendő. Az arisztokrata életformát jellemző szezonális tartózkodás jórészt az ősztól tavaszig/nyárig tartó időszakra korlátozta a palotákban zajló eseményeket. Ezt a szezonális tartózkodást még inkább felerősítette a gróf közéletben betöltött szerepe. Mint az Andrássy kormány király személye körüli minisztere – ahogy a poszt címe is mutatja – idejének jelentős részét a király környezetében, Bécsben töltötte, ami még inkább ritkította pesti tartózkodásainak számát. A Bécsben székelő minisztérium és a bécsi palota a főurat is jelentős mértékben a császárvároshoz kötötte.²⁰

A főúr otthonosan mozgott a társasági élet területén. Sajtóbeszámolók vagy egyes kortársi feljegyzések alapján tudható, kitűnő érzéke volt mindehhez. Ismerte a társasági életnek a magán- és közéletben betöltött jelentőségét, és tisztában volt fontosságával. Az arisztokrata életmódot jellemzően úgy gondolta és minden bizonnyal jogosan úgy tartotta, hogy itt, a színpalak mögött, valamelyest a hivatalos formát kizáróan és megelőzően dőlnek el, itt szerveződnek és itt veszik kezdetüket a fontos és jelentős közéleti, politikai ügyek és események. Tudta mindazoknak a gesztusoknak, érintkezési formáknak és megnyilvánulásoknak a jelentőségét és hozadékát, amelyek a rendezvényeken elhangzottak vagy megtörténtek. Amikor a császár 1870-ben egy ilyen alkalom során a nagy nyilvánosság előtt kezét fogott Lónyay Menyhérttel, az Andrássy kormány pénzügyminiszterével, Festetics maga kommentálta ennek jelentőségét. Ferenc József – írja Lónyay – „az egész társaság előtt és mindenki bámulatára nekem kezét adott, mi valami szokatlan dolog, négy szemközt nem egyszer téve azt velem, de közönség előtt soha. Mint Festetics mondá, még pedig minden irigység színe

¹⁹ Eötvös 1978: 401. Idézi: Cieger 2004: 321.

²⁰ Szabó 1928: 377.

nélkül, egy magánegyénnel, ki nem születéstől potentát, még nem történt.”²¹ A nyilvánosság előtt történt kézfogás az uralkodói bizalom megnyilvánulása volt, Lónyayt nem sokkal később közös pénzügyminiszterré nevezték ki.

A Festetics által betöltött miniszteri tálcá kínálta és feltételezte talán a legtöbb és legváltozatosabb reprezentációs lehetőséget és alkalmat. Nemcsak itthon, hanem Bécsben is, ahol minisztériuma székel. Az újonnan épült bécsi és pesti palota kiváló feltételeket biztosított ehhez, és Festeticset minden tekintetben alkalmassá tette arra, hogy elássa hivatalát és megfeleljen a vele szemben támasztott követelményeknek. A bécsi önálló rezidencia emellett alkalmas volt arra is, hogy a főúr ne váljon, és ne merevedjen hivatali emberré, a hivatali gépezet részévé, s főleg, hogy ne süllyedjen a hivatalnemesek sorába. Bécsi palotája és természetesen a személye mögött álló rang és vagyon révén meg tudta őrizni önállóságát, szuverenitását, ami a saját személyén túlmenően egyben hazánk Monarchián belüli egyenrangúságát, szuverenitását is kifejezte. Tükrözte azt a magyarok részéről mindig is hangoztatott paritásos, dualista rendszert, ami a '67-es kiegyezés során létrejött.

A kiegyezés körüli időszakban a jogi tárgyalások mellett fontos szerep jutott azoknak a reprezentációs alkalmaknak is, amelyek ezeket a tárgyalásokat kísérték. Az ekkor rendezett, közéleti személyek részvételével folyó fogadások, estélyek, ebédek sokkal több célt szolgáltak, mint az önfeledt mulatozás: a kölcsönös megismerés mellett a vitás kérdések megoldására, a bizalmatlanság csökkentésére, a szimpátia növelésére voltak alkalmasak. Ezeknek az egyik központi alakja Festetics György volt, aki többekre is nagy benyomást gyakorolt. A kiegyezési delegációban részt vevő Fest Imre a következőket jegyezte fel a magyar főúrról: „A kölcsönös látogatások után ünnepi estebédek következtek, és pedig szám szerint öt, és még több is következett volna, ha nem laktunk volna valamennyien túlságosan is jól, és nem kértünk volna kíméletet. Festetich gróf, a mi miniszterünk adta a legjobb estebédet csodaszép palotájában, és ez volt a leginkább méltó egy grand seigneurhoz”.²² Egy későbbi alkalommal pedig a politikus kortárs, Csengery Antal tudósította hasonlóképpen a feleségét a bécsi palotában 1868. január 22-én megrendezett összejövetelről. „Tegnap öt órakor volt Festetics gróf fényes estélye. Jelen volt az egész magyar delegatio, Beust, Becke, Auersperg herczeg, a német minisztérium elnöke. Csak egy toast volt a királyért és neijéért gyermekeivel. Azonban nagyon derült volt a hangulat a vendégek közt, egymás közt egyre koczingtattak. [...] »Isten hozta szegény hajlékomba!« E szavakkal fogadott Festetics. Én körültekintve a gazdagon aranyozott, selyemmel bevont falakon, a már meggyújtott fényes csillárokon és a gazdag bútorzaton, elnevettem magamat. »Nagyapám szokása volt, – mondá folytatva Festetics, – így fogadni a vendéget.« Festetics, a magyar nagyúr impozáns példányképe; a magyar kormány-nak leghűbb és legtekintélyesebb képviselője itt a diplomatia székhelyén. Sokkal értelmesebb, mélyebb belátású, mint sokan vélik s igénytelenebb, hogysem egyéni befolyásra törekednék. Nyugodt méltósággal képviseli kormányunk tekintélyét.”²³

²¹ Idézi: Cieger 2004: 330.

²² Fest 1999: 115–116.

²³ Csengery 1928: 502–503.

A gróf ezt a csillogást és vendégszeretetet alkalmazta pesti palotájában is. Ugyanilyen pompakifejtő volt, amikor az általa szervezett rendezvényen az érkező vendégeket fogadta. Az itthon megrendezett estélyre 1868. április 19-én, vasárnap este került sor.

A kiegyezés körüli hónapok egyrészt Magyarország új politikai berendezkedése szempontjából voltak fontosak, de az uralkodói pár negyedik, később Mária Valériának keresztelt gyermekének születése kapcsán is.

Az ország és a nemzet nagyvonalú gesztusnak tekintette, hogy Erzsébet Budán fogja megszülni negyedik gyermekét. Az eseményt a kiegyezés sikereként, a két ország elválaszthatatlan kapcsolataként értelmezték. A királyi pár 1868. február 5-én érkezett meg a magyar fővárosba. Mária Valéria születését az orvosok április 21. és 26. között várták. A gyermek 22-én született meg, keresztelésére április 25-én került sor a budai várban, a magyar királyok ősi székhelyén.

A születés nagy örömmel töltötte el Pestet és Budát, az országot s benne az arisztokráciát is. Disztlövést adtak le a budai várból, a Margit-szigeten örömtüzet gyújtottak, a színházakban ingyenes volt az előadás. Egyes házak díszkivilágítást kaptak, amelyek közül a budai hg. Batthyány palota volt a legpompásabb. Nyolc és tizenegy óra között folyamatosan, külön ez alkalomra készítettet bajor kék-fehér és nemzeti piros-fehér-zöld színű görögtűz világította meg a homlokzatát.²⁴ A Felsőház lelkes szavakban nyilvánított köszönetet, bizottságot küldött ki a keresztelés ünnepélyére, és megszavazta a gödöllői uradalom megvételéről szóló törvényt.²⁵ Az udvar és számos magas rangú vendég, külföldi főúr, diplomáciai személy, osztrák miniszter jelenléte jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy egyes közéleti szerepet betöltő magyar főurak estélyeket, táncmultságokat adjanak. Festetics György is ez alkalomra időzítette estélyét.

A Nemzeti Múzeum mögötti palotában megrendezett estélyről több lap is beszámolt. Írt róla a *Hazánk*, a *Magyar Újság*, a *Pesti Hírnök*, röviden közölte a *Pesti Napló*, érintette a *Századunk* és a *Vasárnapi Újság* is.²⁶ Részletesebb beszámolót a *Nefejejts* és a *Fővárosi Lapok* közölt róla.²⁷

A rendezvény teljes, pontos koreográfiája, minden egyes apró részlete nem ismert, egyes részei viszont arról árulkodnak, hogy a gróf kellő körültekintéssel szervezte meg estélyét, és mindent elkövetett azért, hogy fogadása egy nagyúrhoz méltó emlékeket hagyjon vendégeiben.

Egy ilyen estély megszervezése nagy, viszonylag hosszú előkészületeket igényelt és sok költségbe került. Nem is volt általános, mindennapi esemény, egy évben két-három alkalommal rendeztek ilyet. Az előkészületek már napokkal vagy egy-két héttel korábban megkezdődtek. Arról sajnos nincs tudomásunk, hogy Festetics György mikor s hogyan kezdte szervezni az estélyt, de az Andrásyknál zajló rendezvényről a családban már mindenki tudott egy héttel korábban, a készülődésből pedig mindenki kivette a részét.²⁸

²⁴ *Századunk* 1868. április 24. [3].

²⁵ Márki 1899: 61–65.

²⁶ *Hazánk* 1868. április 21. [4]; *Magyar Újság* 1868. április 22. 379; *Pesti Hírnök* 1868. április 21. [2]; *Pesti Napló* 1868. április 18. [3]; *Századunk* 1868. április 21. [2]; *Vasárnapi Újság* 1868. április 26. 204–205.

²⁷ *Nefejejts* 1868. április 19. 190 és 1868. április 25. 202; *Fővárosi Lapok* 1868. április 21. 367.

²⁸ Stevens 2007: 285.

A rendezvény az egész vasárnap estét betöltötte. „Hivatalosan” tíz órakor kezdődött, de a vendégsereg már ezt megelőzően gyülekezni kezdett. Hosszúra nyúlt, éjfél után két órakor ért véget.

A résztvevők létszámáról ellentétes adatok láttak napvilágot. A Nefelejts a vendégeket közel háromszáz főre becsülte, a Fővárosi Lapok ezzel szemben azt írta, hogy „nem nagy, de igen fényes társaság gyűlt össze” a termekben. A valós érték valahol a kettő között lehetett, de mindenképp százas nagyságrendben kell számolnunk. A Pesti Hírnök tudomása szerint százötven vendég volt hivatalos. A résztvevők a magyar és külföldi társasági, de főleg politikai élet elitjéből kerültek ki. A Századunk némi iróniával meg is jegyezte, hogy a gróf a „legnagyobb gonddal örködött afelett, hogy meghívói csak »kékvrú« kezekbe jussanak.” A vendégek közül név szerint ismerjük a Pejachevich családból a két ifjú leányt, Lenkét és Katalint, gr. Zichy József feleségét Melanie Metternich-Winnenburg hercegnőt, gr. Szapáry Gézát, Traun gróft vagy Okolicsányi Sándort, aki ebben az időben Andrássy Gyula mellett dolgozott miniszterelnökségi fogalmazóként és az Andrássy családhoz szinte naponta bejáratos volt.²⁹ Kétséget kizáróan Andrássy Gyula és családja is itt volt, amire a családnál szolgáló angol nevelőnő leveléből következtethetünk.³⁰ De találkozhatunk olyan nevekkal is, akik később itt, a Nemzeti Múzeum körüli mágánegyedben lettek otthonra. Közéjük tartozik a Pejachevich leányokkal közel egykorú gr. Csekonics Margit vagy gr. Wenckheim Krisztina, akik később férjükkel telepedtek meg itt.³¹ A francia vendégek közül br. Bourgoing és gr. Waldner, a francia követség tagjai, valamint Montreuil algróf ismertek. Itt voltak Bécsből a miniszterek és számosan a királyi pár udvari kíséretéből.

A vendégeket minden bizonnyal a palota erre alkalmas helyiségében a főúr és felesége, gr. Erdődy Eugénia fogadta. A sajtóbeszámolókból ezúttal elmaradt az öltözékek sokszor részletes leírása; a hölgyekről ismert, hogy tavaszi báli ruhát viseltek. Nagy valószínűség szerint a személyzet is uniformist öltött, ahogy ez a főúri (pl. Andrássy, Csekonics) családknál szokás volt, öltözkük színe a Festeticsek családi színeihez (kék-sárga) igazodhatott.

A rendezvény nem hivatalos összejövetel volt, a megjelentek személye mégis megkívánta, hogy a palota és a Múzeum környékén a szokottnál nagyobb legyen a rendőri készség. A Magyar Újság tudósítója ironizálva meg is jegyezte, hogy ha két-három főúr egy időpontban tartana ilyen estélyt, a város közbiztonsága veszélybe kerülne, hiszen elvonná a város összes területéről a rendfenntartó erőket. Mindez természetesen a város közismerten rossz közbiztonsági állapotaira is fényt vet.

Pontosan nem tudni, hogy ezeknek az estélyeknek volt-e valamilyen előírt szabályrendszere, például a megjelenést vagy magát a rendezvényt illetően, mégis nagy valószínűséggel állítható, hogy általánosan uralkodó szabály nem létezett. A társasági és társadalmi élet

²⁹ Stevens 2007: 182.

³⁰ Stevens 2007: 283–284.

³¹ Csekonics Margit 1881-ben építtetett palotát gr. Károlyi Istvánnal együtt a Múzeum utca 17. szám alatt. Wenckheim Krisztina férje, gr. Wenckheim Frigyes a mai Szabó Ervin Könyvtár központi épületének helyt adó egykori Wenckheim-palotát építtette 1887 és 1889 között.

mindenkori írott és íratlan szabályai voltak a mérvadóak. Korántsem voltak olyan kötött jellegűek, szigorúan az etikett mentén szerveződő estélyek, mint az udvari rendezvények, azonban mégsem ad hoc módon szerveződtek.

Egy ilyen estély általában művészi produkciók bemutatásával kezdődött. Szokás volt ilyenkor rövid, egyfelvonásos, fél óránál hosszabb időre nem nyúló komédiákat játszani, zenei darabokat előadni vagy élőképeket bemutatni.

A Festetics György által rendezett estélyen egy francia nyelvű vígjáték, illetve egy számos dallal fűszerezett vaudevillet bemutatására került sor. Ez utóbbi, a francia vásári színjátszás rögtönzésszerű előadásából kinövő műfaj, a 19. században nyert polgárjogot a színjátszásban. Magyarországon az 1840-es években honosodott meg, és a '60-as, '70-es években zajló házi mulatságok kedvenc eleme volt.

Az előadásnak nem a művészi teljesítménye volt fontos, hanem az előadás és az előkészületek során kialakuló társasági kapcsolatok. Egy ilyen előadás több célt is szolgált. Megnyitotta az estélyt, jókedvet, vidámságot váltott ki, könnyebbé, oldottabbá tette a hangulatot, közelebb hozta egymáshoz a még ismeretlen, idegen embereket, alapot szolgáltatott a kommunikáció megindulásához.

Azért hogy az előadás jól sikerüljön, a megelőző napon egy főpróbára került sor, ahol ott volt az Andrássy családnál szolgáló nevelőnő is. A családjának küldött levelében a következőképpen írt az eseményről, határozott kritikát alkalmazva a szereplőkkel kapcsolatban: „Néhány nappal ezelőtt Festetics grófnénál voltunk estélyen, ahol műkedvelő színielőadásra fog sor kerülni. A főpróbára meghívták az összes gyermeket, és azokat a fiatalokat, akiket még nem vezettek be a társaságba. Nagyon kellemes és előkelő társaság gyűlt össze: Zichy grófné, született Metternich, Wenckheim grófnő, a leggazdagabb örököső Pesten, nagyon kedves társalkodónőjével; a Traun, Szapáry, Csekonics grófnék stb. Számos ismerőssémmel találkoztam ott. Az előadás is jól sikerült. Két darabot mutattak be, a *Les Deux Timides*-et és a *La Corde Sensible*-t. Ez utóbbi egy kissé merész darab, de alaposan meghúzták, hogy szalonképessé tegyék. A francia követség két attaséja csodálatra méltóan játszott, de az ifjú hölgyek meglehetősen merevek voltak. Másnap nagy estély keretében került sor a bemutatóra. Megérkezett Bécsből az összes miniszter, és minden igen nagyvonalú volt.”³²

A francia nyelvű előadáshoz a palota egyik legelőkelőbb termében, a Pollack Mihály téri bejárati kapu fölött elhelyezkedő, Múzeumkertre néző nagyszalonban alakítottak ki színpadot, ahol a zeneszerszámokat ábrázoló freskódíszítések maguk is utalnak a helyiség ilyen típusú rendeltetésére és funkciójára.

A Fővárosi Lapok beszámolója szerint az előadás frenetikus volt, – ezek szerint a főpróbán mutatkozó merevség itt már teljesen feloldódott. Olyan siker született, ami a jelenlévők körében „közmeglepetést szült”. Az előadásban résztvevők a vidám, röpké kis francia dalokat „igen szépen énekelték”, különösen br. Bourgoing, akinek „igen jó énekelőadása” volt. Kiválónak bizonyult az előadók színpadi rutinja, ebben a két francia vendég járt az élen, de Okolicsányi Sándor is szerzett magának babérokat. A sűgő gr. Szapáry Géza, a rendező Montreuil vicomte volt.

³² Stevens 2007: 283–284.

Az előadást fényes vacsora követte. A fogásokról vagy a tálalás módjáról sajnos nem kerültek elő adatok, de minden bizonnyal a többi főúri családnál megszokott módon zajlott. Előkelően megterített asztal fogadta a vendégeket, amelyen címerrel díszített szalvéták, gyertyatartók, virágok, a családi étkészlet darabjai voltak elhelyezve. Amikor az Odescalchiaknál került sor egy ehhez hasonló, de korántsem ilyen nagyszabású eseményre, a család féltve őrzött teáscsészéi kerültek elő.³³

Egy ilyen estély alkalmával fontos volt a vendégek kellő megtiszteltetése, ami számos dologból, formalitásból tevődött össze. Mivel az estélyen miniszterek, diplomaták is részt vettek, nagy gondot fordíthattak az ülésrendre is. Sajnos azt nem tudni, hogy a házigazda Festetics György hogyan helyezte el a vendégeit, de a helyes ülésrend megválasztásának fontosságát mutatja, hogy a Károlyi család levéltárában fennmaradt az 1880-as évekből egy kis füzet, amelynek a lapjain a házigazda gr. Károlyi Gyula azt tervezgette, hogyan ülteti le vendégeit a közös asztalhoz. A lapokon ez az asztal van vázolva, odaírva azoknak a családoknak, ismerősöknek a nevei, akik a rendezvényen részt fognak venni. Egyes neveknél javítások, amelyek a tervezés vagy a változás, változtatás fázisáról árulkodnak.³⁴

Az estély a vacsora végeztével még nem ért véget. Az egész rendezvényt egy fél óráig tartó tánc zárta le. Ez Festeticsnél is a magyar arisztokrácia körében divatos és megszokott csárdás volt. A zenét cigánybanda szolgáltatta. A gróf itt is nagyon ügyelt a minőségre, hiszen azt a fővárosban 1860-ban letelepedő Bunkó Ferencet és társaságát hívta meg az estélyre, akit a kortársai Bihari János után az egyik legjobb zenésznek tartottak, ugyanis „kevés primás játszott oly ritka zamatossággal és tűzzel a magyar nótákat”,³⁵ mint ő.

A Festetics estélyén összegyűlt társaságnak a politikai életet irányító szereplői nem itt találkoztak először. Ezt megelőzően szombat este a Nemzeti Színház Don Carlos előadásán színtén egy „fényes és érdekes” közönség gyűlt össze. A királyi páholyban Ferenc József ült a nápolyi királynővel, az emeleten egymáshoz közel Auersperg herceg, osztrák miniszterelnök és Festetics gróf, az Andrássy páholyban pedig a magyar miniszterelnökkel együtt a bécsi minisztérium tagjainak jó része: báró Kuhn, Taaffe, Becke, Beust,³⁶ akik „jól mulattak és sokat nevettek”. Mindez – miként a Századunk írta – a hadszervezés eldöntése előtt történt, és a lap nem átalotta megjegyezni azt sem, „mi óhajtjuk, hogy post festum is ilyen kedvük legyen.”³⁷ Ekkor – pénteken és szombaton – zajlott a Budára érkezett közös és nem közös bécsi minisztereknek a magyar miniszterekkel tartott vegyes ülése a hadszervezet ügyében, Kuhn közös hadügyminiszter előterjesztése mellett. Az alapelvek lefektetésére április 20-án, hétfőn került sor.³⁸

³³ Erba Odescalchi 1991: I. köt. 28–29.

³⁴ Váczí – Fekete 2009: 59.

³⁵ Markó 1896: 13.

³⁶ Karl von Auersperg (1814–1890) osztrák miniszterelnök, Franz Kuhn von Kuhnenfeld (1817–1896) közös hadügyminiszter, Eduard Taaffe (1833–1895) honvédelmi miniszter, Franz Karl von Becke (1818–1870) közös pénzügyminiszter, Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886) közös külügyminiszter.

³⁷ Századunk 1868. április 21. [2].

³⁸ Pesti Hírnök 1868. április 20. [2].

A társasági élet időzítése Andrassy részéről, aki nemcsak miniszterelnök volt, de a honvédelmi tárcát is betöltötte, talán nem volt véletlen, s valószínűleg Festetics részéről sem.

Andrassy szívesen használta fel ezeket az alkalmakat – legyen az estély, színházi előadás, vacsora – a politikai célok elérése érdekében. Gróf Festetics Mária, aki Deák és Andrassy rábeszélése folytán vállalt udvarhölgyi állást Erzsébet királyné mellett, és aki sokra becsülte Andrassyt, egy alkalommal a következőket jegyezte föl Gödöllőn róla: „[...] azt tanácsolta, hogy nagyon jó benyomást keltene és szükséges is volna, ha újra egyszer megint állandóra beköltöznénk a városba. »színházba menni – kedveskedni – egy kis kaczerkodni stb. – Ő [Erzsébet királyné] és – *maga is*» Egyszóval igen vidám volt és elégedett, megint minden szándéka szerint alakul.”³⁹

A palota térstruktúrája, valamint a sajtónyilvánosságot kapó program alapján kiválóan rekonstruálható az a térhasználat, ami a palota falain belül lejajlott. A vendégek az estélyre a palota kapuján keresztül hintóval érkeztek. A kocsialáhajtóban kiszállva a díszes lépcsőházon keresztül az első emeleti ún. elosztó helyiségbe, a márványterembe mentek. Mivel az estély műsorral kezdődött, a nagyszalonban gyülekeztek. A szalon színpadi előadáshoz volt előkészítve, ahol nézőtér gyanánt feltehetően székek sorakoztak, északra, a kisszalón felé nézve. A színpad a nagyszalon északi oldalán, a kisszalón felőli részén volt. A kisszalón erre az estélyre kulisszává alakult át. Itt várakoztak a darabok szereplői, itt öltöztek át, innen léptek ki a színpadra és ide vonultak vissza. Az előadás után vacsora következett. Az ebédlő a nagyszalon déli oldaláról nyílt, így könnyen megközelíthető volt, a vendégeknek nem kellett mást tenniük, mint hátat fordítaniuk, és átmenni ebbe a szomszédos helyiségbe. A szemeélyzet a mellette lévő tálalóból szolgálta fel a pincészínten elhelyezkedő konyhán elkészített ételeket. A vacsora végeztével tánc zárta le az estélyt, ami az ebédlő keleti részéből nyíló tükörteremben (bálterem) zajlott. Innen a márványterem és a lépcsőházon keresztül távoztak a vendégek, akiket a kocsialáhajtóban hintó várt.

Az estély koreográfiája, valamint a reprezentációt szolgáló helyiségek sora tökéletes összhangban volt egymással. A térstruktúra kifogástalanul illeszkedett a társasági estélyek menetrendjéhez, ami a minden apró részletre ügyelő gróf számára nemcsak most, hanem más alkalmakkor is gördülékeny, zökkenőmentes lebonyolítást tette lehetővé.

Természetesen nem kell mindenütt, ahol ilyen társaság gyűlt össze, nagyon mély, mögöttes szándékot, komoly politikai döntéseket feltételezni, a cél a kellemes viszonyok között folytatott oldottabb beszélgetés, társalgás, némi eszmecsere volt. A jelenlévők többségét jószívről magával ragadta – a vendéglátó főúr személyétől függően is – az est hangulata, az előadások, a tánc, a zene, a kiváló fogások, a szép öltözék, a bók, a kedves, nyájas csevegés. De önfeledt, teljesen oldott szórakozásról azért mégsem volt szó. Ehhez ott voltak a szűkebb körű, baráti, ismerősi kört tömörítő exkluzív összejövetelek. Itt inkább a kimért, távolságtartó, formális viselkedés volt a megszokott.

Mint ahogy egy-egy ilyen estély megszervezéséhez mindenki másként viszonyult, az abban való részvétel is egyéni beállítottságtól függött. Erzsébet királyné udvarhölgye

³⁹ Festetics 2009: 34.

sokszor vett részt ilyen és ehhez hasonló rendezvényeken. A reflexióit boncolgató és papírra vető személyiség, akit mindig érdekelt, mi zajlik körülötte és a színpalak mögött, néha óhatatlanul is környezetének éles szemű megfigyelőjévé vált. Festetics estélyén feltehetően nem volt ott, viszont pár évvel később Szapáry Gyula pénzügyminiszter rendezett egy a Festetics-éhez hasonló estélyt, ahol az udvarhölgynek alkalma nyílt megfigyelni a jelenlévők viselkedését. Itt a következőket tapasztalta: „Andrássy lényének egész szeretetreméltóságával vidáman, fesztelenül mozgott, abban a tudatban, hogy kevés ember kivételével mindenki szereti. [...] Amit politikának és pártnak nevezünk, otthon maradt ezúttal, és Andrássy erre a két órára önmaga lehetett. Lónyayról ezt már nem lehetett elmondani. Ő még ebben a közegben is a ravasz, lesben álló, fürkésző államférfi maradt, aki örökké azt mérlegeli, mi válhatna hasznára vagy éppen kárára, és aki minden után szimatol, amit céljaira felhasználhatna.” Sennyey Pál kissé másképpen viselkedett, „éppen úgy, mint mikor rejtekből politizál, itt a szalonban is hátulról, egy hatalmas karos gyertyatartónak a fedezékéből, szűrös pillantásokkal figyelte a sokaságot [...]”⁴⁰

Tudvalevő, hogy a kiegyezés megkötését az osztrák és a magyar fél egyaránt igyekezett a saját álláspontja szerint értelmezni. Az osztrákok továbbra is sokszor hangsúlyozták a birodalom egységét, összállamot (Gesamtstaat) emlegettek, amelynek Magyarország az egyik tagállama – alacsonyabb rendű szerepre kárhozotva hazánkat. A magyar közjogi gondolkodás viszont ezzel szemben Magyarország önállóságát, állami szuverenitását hangsúlyozta, s megpróbált minden olyan tényezőt kizárni, ami a perszonálunió túlmenően bármiféle államjogi kapcsolatra utalt vagy utalhatott volna. Az önállóság, valamint az egyenrangúság kifejeződésében természetesen fontos szerep hárult immár a nemzeti szimbolikához kötődő reprezentációra. Festetics György építkezése, pompakifejtése a tulajdonos főúr közéleti, fontos politikai tisztsége révén részben ennek a nemzeti szimbolikának vált a részesévé. A főúr hatalmi reprezentációja a politikai életben vállalt megbízatása révén több síkú volt. Azzal, hogy palotája időről-időre látványos módon jelent meg a város életében, nemcsak saját rangját demonstrálta, hanem fővárosunk és hazánk Béccsel és Ausztriával szembeni egyenrangúságát is, ami természetesen az egyéni érdekeken túlmenően már egy nagyobb közösség: a haza érdekét is szolgálta. A magyar politikai vezetőréteg körében alighanem megvolt ez az egyenrangúságot hangsúlyozó szándék, amit helyesen ismert fel az az újságíró, aki 1868-ban hazánkban járt. Szerinte, amikor a magyarok a Birodalmi Tanács delegációját fogadták a fővárosban, a vendéglátásban az a törekvés is megnyilvánult, hogy bizonyítsák, a leendő Budapest valódi európai nagyváros és a császári Bécs egyenrangú partnere.⁴¹

Az ilyen demonstrációkra a legalkalmasabb réteg természetesen az arisztokrácia, a mágánsvilág volt, amely a nemzeti önérzetet és méltóságot – ha megvolt bennük a szándék és az akarat – a társadalmon belül leghatásosabban: stílusosan és eleganciával tudta megjeleníteni.

⁴⁰ Festetics 2009: 77.

⁴¹ Cieger 2004: 317–318.

Ferenc Ferdinánd trónörökös gyűlölte hazánkat és lenézte, megvetette a magyarokat. Gúnyolta nyelvünket, öltözékünket, a díszmagyart, táncunkat, a csárdást.⁴² Véleményével valószínűleg nem volt egyedül, és a kiegyezés megkötésekor is sokan gondolkoztak így, akik a birodalom egységét féltették. Ausztrián belül sokak számára a Lajta kulturális határvonalat is jelentett. Magyarországot egy keleties zord világnak, urait csiszolatlan, műveletlen embereknek tartották, ahol a nyers pompa, a szilaj mulatozás az elterjedt szokás.

Festetics György palotája, pompakifejtése, társasági élete Ausztria politikai és társadalmi elitjének vendégül látása alkalmával erre a téves, pejoratív képzetre cáfolt rá, bizonyítva az ellenkezőjét.

Festetics György 1871 májusában egészségi állapotára hivatkozva leköszönt miniszteri pozíciójáról és Vas megyei Molnári birtokára vonult vissza.⁴³ Mint a tárcát a kiegyezés után elsőként betöltő személyre sok kialakításra váró feladat hárult rá. Andrássy is bizalommal volt iránta. A miniszterelnök a hivatalos hangot félretéve, magánúton, meleg szavakkal köszönte meg Festeticsnek odaadó munkásságát: „Négy és fél évig működünk együtt; akkor vállalkoztál engem magánérdekeid hátrátételével támogatni nehéz feladatomban, midőn annak sikerében közel ismerőseid és barátid között alig bízott valaki. [...] Tudod, nem vagyok frázisok barátja: négy és fél év alatt minden nap inkább tanulalak becsülni, de barátságomat nem szoktam aprópénzre felváltani és azért nem igen mondtam neked ezeket. Ma azonban, midőn elválunk, – hála Istennek nem mint barátok, hanem csak mint minisztertársak – azt legalább meg akartam neked írni, hogyha csak ma köszönöm is meg őszinte baráti támogatásodat, de mindig tudtam és fogom is tudni becsülni. A viszontlátásig ölel híved: Andrássy Gyula.”⁴⁴ Amikor Andrássy ezeket a sorokat írta, feltehetően a Festetics által rendezett estély(ek)re is gondolt.

Dubniczky Zsolt

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1324. a Pest város telekkönyvi iratok gyűjteménye. Telek- és betáblázási könyvek, 1852–1878.

Hivatkozott irodalom

Cieger András 2004: Társasági élet „hivatalból”. A politika szereplői által rendezett társaséleti események Budapesten a dualizmus korában. *Budapesti Negyed* 2004. 313–330.

⁴² Tarr 1976: 113.

⁴³ Szabó 1928: 381–382; Szinnyei 1894: 448.

⁴⁴ Szabó 1928: 378.

- Csengery Lóránt 1928: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. (Közétette Dr. Csengery Lóránt, bevezető tanulmánnyal ellátta br. Wlassics Gyula.) (Magyarország újabbskori történetének forrásai) Budapest.
- Elias, Norbert 2005: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest.
- Ötvös József 1978: Naplójegyzetek. (Közléteszi Czegle Imre.) *Történelmi Szemle* 1978. 2. 364–410.
- Erba Odescalchi Sándor 1991: *Testamentum. Életem regénye*. I–II. köt. Budapest.
- Fest Imre 1999: *Emlékirataim*. (Ford. V. Windisch Éva. Sajtó alá rend. Korompay Bertalanné és Korompay H. János.) Budapest.
- Festetics Mária 2009: *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei*. (A naplórészeket fordította, bevezetővel, elő- és utószóval, valamint összekötő szöveggel ellátta Tolnayné Kiss Mária.) (Gödöllői Kastély-könyvek 2.) Gödöllő.
- Gaál Zsuzsanna 1998: Egy arisztokrata visszaemlékezései. A Széchenyiek három nemzedéke. In: *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XX*. Szekszárd, 291–306.
- Habermas, Jürgen 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. (Ford. Endreffy Zoltán.) Budapest.
- Halász Gábor 1981: Ferencjózsefi idők. In: uő.: *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest, 166–181.
- Lászy Judit, G. 2002: Egy palota, két tervrajz. Adalékok a Festetics-palota, Budapest VIII. Pollack Mihály tér 10. építéstörténetéhez. In: Bardoly István – Haris Andrea (szerk.): *Détshy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet – műemlékvédelem) Budapest, 585–600.
- Márki Sándor 1899: *Erzsébet, Magyarország királynéja (1867–1858)*. H.n.
- Markó Miklós 1896: *Czigányzenészek albuma. 45 elhalt és 65 fővárosi és vidéki élő primás arcképével, életrajzával, 13 zenekari képpel és 180 segédzenész arcképével*. Budapest.
- Marosi Ernő 1984: A reprezentáció kérdése a 14–15. századi magyar művészetben. *Történelmi Szemle* 1984. 4. 517–538.
- Stevens, Mary Elizabeth 2007: *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869). Egy angol nevelőnő levelei*. (Sajtó alá rendezte és a bev. tanulmányt írta Cieger András. Ford. Bánki Vera.) Budapest.
- Szabó Dezső 1928: *A herceg Festetics-család története*. Budapest.
- Szinnyei József 1894: *Magyar írók élete és munkái*. III. köt. Budapest.
- Tarr László 1976: *A délibábok országa*. Budapest.
- Vácz Piroška – Fekete J. Csaba 2009: Főúri térrendszerek a dualizmus korában. In: Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál (szerk.): *Budapest neoreneszánsz építésze. Tanulmányok a 2008. november 18-án Budapest Főváros Levéltárában rendezett konferencia anyagából*. Budapest, 51–68.
- Ybl Ervin 1956: *Ybl Miklós*. Budapest.

Kokugaku: Kulturális irányzat és politikai mozgalom

A modern nemzettudat kialakulása Japánban

A kokugaku (hazai/nemzeti tudományok) irányzata művelődéstörténeti jelenség, amelynek hatása nemcsak az eszme-, hanem a politikatörténetben is kiemelkedő jelentőséggel bír.¹ A 18. századi Japán kulturális mozgalma – vagy szellemi irányzata – nemcsak az akkori kulturális életet alakította át (amivel a több mint egy évezredes kínai kulturális hegemoniát szüntette meg), hanem meghatározta a japán nemzeti ideológiát is az elkövetkező évszázadokra. Gyakorlatilag megalapozta a japán nemzettudatot, amely örökséggel véleményem szerint a nyugatosodó, modernizálódó Japán a 19. század végén meg tudta formálni sajátos japán identitását, mind Ázsiához (amitől ekkor elszakadni szándékozott), mind a Nyugathoz (amelyhez pedig csatlakozni kívánt) viszonyítva, és ezzel sikerült megőriznie (főként kulturális-szellemi) hagyományainak jelentős részét. Úgy vélem, Japán ezzel már modernizációja előtt kezdett elszakadni a kínai kultúrkörtől, és megkezdődött a modern nemzettudat kialakulása.

A 18. századi Japán

A Tokugava- (vagy más néven Edo-) kor (1600–1868) a japán történelem legbékésebb korszaka volt, a japánok az addigi (és azóta is!) leghosszabb (250 év) háborúmentes időszakot élték meg. A külvilágtól való elzárkózás idején a japán kultúra külső hatások nélkül fejlődött, ami szintén példa nélküli volt (máig is), hiszen Japán a kelet-ázsiai kultúrkör részeként a 6. századtól a kínai civilizáció meghatározó hatása alatt állt, annak elemei – műveltség, írásrendszer, államszervezet, politikai gondolkodás, bürokrácia, konfuciánus filozófia és etika, jogfelfogás és törvények, buddhizmus – beépültek a japán állam és a társadalom életébe.

A középkori anarchiát követően, az 1600-ra befejeződött országegyesítés után a sógunként korlátlan hatalommal bíró Tokugava dinasztia minden igyekezete a rend megszilárdítására és a kiépített gazdasági, társadalmi, politikai rendszer fenntartására irányult. Ennek

¹ A kokugaku értékelése a szakirodalomban máig vitatott kérdés. Jelen írás inkább kutatási témavázlatnak tekinthető egy későbbi részletesebb feldolgozáshoz, amely a kokugaku eszmeiségét összehasonlító elemzéssel a 18–19. századi európai nemzetépítő mozgalmakkal együtt vizsgálja. A témával eddig foglalkozó kutatók körében az európai mozgalmakkal való párhuzamok kérdése mindeddig nem merült fel, noha a japán történelem több korszakáról is (feudalizmus, modernizáció, „fasizmus”) végeztek az európaival összehasonlító kutatásokat.

ideológiája a felújított konfucianizmus volt, annak hierarchikus, tekintélytisztelő, a társadalmi harmónia szükségességét és az egyén-közösség viszonylatban a közösség elsődlegességét hirdető világszemlélete. Mindent, ami a stabilitást veszélyeztette volna, igyekeztek kiiktatni az ország életéből. Ez vezetett az ország fokozatos bezáródásához, amivel minimalizálták a külföld hatását a japán társadalom életére. Japán ugyan nem volt teljesen elvágva a világtól,² de eléggé ahhoz, hogy rendszerét külső nyomás ne érhesse. A társadalom életét szigorúan szabályozták. A népeiséget négy elkülönített rétegre osztották, rangsoruk a konfuciánus etikát mutatta: nemesség (szamurájok) a társadalom felső részén, jelentős kiváltságokkal, uralmi pozícióban a többi réteghez képest; a parasztság, mint legfőbb termelőréteg; majd a kézművesek, és a presztízs szerint legalul helyezkedett el a nem termelő – tehát társadalmilag szinte haszontalannak tekintett – kereskedőréteg. A társadalmi hierarchia még a legmagasabban lévőkre vonatkozóan is meghatározta az egyének feladatait, kötelességeit, lehetőségeit, életmódját, lakóhelyét, viselkedését, még ruházatát és családi életét is.

Alapjában véve Japán ekkor feudális társadalom képét mutatta, de szervezettség, hatékonyság és rend tekintetében a korabeli európai országokénál is magasabb szintet mutatott. Szigorúan ellenőrzött hierarchikus társadalom, erős központi államszervezet jelentős vidéki öngazgatási rendszerrel, agrárgazdaság fejlett pénzgazdálkodással, nagyfokú urbanizáció, önálló városi kultúra, magas szintű jogfelfogás, törvényi szabályozottság és iskolázottság jellemezte ezt a korszakot. Lassú, ám mélyreható változások is lezajlottak, s mindez együtt teremtette meg a későbbi modern Japán gazdasági, társadalmi és szellemi alapjait.³

A szamurájok a hosszú béke korszakában nem harcoltak, városokban, a hűbérúrtól (egykori földjeik után) kapott járandóságból éltek, de jelentős részük hivatalt vállalt.⁴ Kiváltságaik (kardviselés, család- és személynév viselése) és presztízsük megmaradt, még ha vagyoni tekintetben az egyre gyarapodó városi kereskedőréteg lassan el is hagyta őket (és legnagyobb hitelezője lett az egyre inkább eladósodó szamurájoknak⁵). A városi polgárság nemcsak a gazdaságban, de a társadalomban és a kultúrában is egyre jelentősebb szerepet játszott. A társadalom szigorú hierarchiája tehát már a premodern Edo-korban bomlani kezdett. A szamurájok egy része is „polgárosodni” kezdett, a gazdasági változásokhoz folyamatosan alkalmazkodtak, így aztán később a 19. században a modernizációban is vezető szerepet vihettek.⁶

Japán a 19. század közepére egy már nem középkori jellegű társadalom képét mutatta.⁷ A harmincmillió népeség nagy többsége (kb. 85%-a) ugyan egy alapvetően agrártársadalom része volt, de a falvak autonómiája, az árutermelésre berendezkedett tehető parasztgazdák rétege, a bérleti rendszer egy Ázsiában szinte páratlan állandó életszínvonal-emelkedést biztosított, és nagyszámú munkaerő-felesleget is termelt. A városi népesség (15%) egyrészt

² Szerdahelyi 1997.

³ Reischauer 1995: 91–92.

⁴ Totman 2006: 315.

⁵ Beasley 1985: 12–13.

⁶ Bitő 1985: 79.

⁷ Reischauer 1995: 81–86.

a hosszú békeidőben civil állami hivatalnokokká vált művelt szamuráj rétegből, másrészt a gazdag, autonóm polgárságból állt. A már létező fejlett pénzgazdálkodás (a tőkeerős kereskedőházak szinte bankokként tevékenykedtek) is hozzájárult a későbbi zökkenőmentes átalakulás sikeréhez, csakúgy, mint a jogfelfogás és a magas szintű iskolázottság (a 19. század első felében a férfinépesség 50%-a volt írástudó⁸). Az elszigeteltség tehát korántsem csak hátrányt jelentett Japánnak, hiszen egy olyan magas szintű zavartalan belső fejlődést eredményezett, melyben megteremtődtek az átalakulás materiális feltételei, ugyanakkor kialakult egy olyan erős homogén nemzeti kultúra, mely a későbbiekben meg tudta tartani az átalakuló ország szellemi egységét.

A neokonfucianizmus és korabeli kritikája

A Tokugava-rendszer szinte hivatalos ideológiájává emelte a neokonfucianizmus eszmeiségét.⁹ A konfucianizmus (mely inkább etikai és erkölcsi útmutatót, egységes világnézetet nyújtó tanítás, mintsem vallás) már a 6. századtól jelen volt Japánban, jelentősen befolyásolta, sőt, meghatározta az evilági társadalom felépítéséről és az emberek egymás közötti viszonyairól alkotott fogalmakat és követendőnek tekintett ideált. A 12. századi Csu Hszi (Zhu Xi, japánosan Susi, 1130–1200) által megújított ideológia, a neokonfucianizmus¹⁰ egységes rendszerbe foglalta az embert körülvevő világot és benne az emberek alkotta társadalmat és politikát, működésükre és felépítésükre racionális magyarázatot adott. Az emberek közötti viszonyok legfontosabb szabályai az alá- és fölérendeltség, a hűség, a kötelességek teljesítése – ezek tiszteletben tartása biztosítja a társadalom stabilitását. A társadalom alapját a hierarchikus rendbe szervezett családban élő fegyelmezett emberek alkotják. A gyermek a szüleinek, a nő a férjének, mindenki a feljebbvalójának, végső soron az uralkodónak való engedelmessége és mindenekfelett a kötelességtudat formálja az ésszerű társadalmat.¹¹ A társadalmi stabilitás, a hierarchikus rend, a család, mint alapegység fontossága, a különböző csoportokon belüli harmónia fenntartásának szükségessége, a feljebbvalókkal szembeni lojalitás, tekintélytisztelő olyan alapvető konfuciánus értékek, amelyek hangsúlyozása segíti a fennálló politikai és társadalmi rend stabilitásának megőrzését.

Japánban a 17. századtól a sóguni kormányzat rendszere jelentősen támaszkodott erre az ideológiára.¹² Főleg, hogy az „égi mandátum” koncepciójával ideológiailag és politikailag is legitimálta a sóguni hatalmat. Ezt Kínában a császári hatalomra tekintették érvényesnek, miszerint az uralkodó az Égtől kapja a felhatalmazást arra, hogy népét vezesse, boldogulásáért,

⁸ Gergely–Kodzsima 2008: 277.

⁹ Reischauer 1995: 76–77.

¹⁰ Earhart 1982: 137–143.

¹¹ Beasley 1985: 11.

¹² Nemeshegyi 2009: 55.

jólétéért tevékenykedjen legjobb tudása szerint.¹³ Ha ezt nem teljesíti, azaz ha nem minősül érdemesnek a feladatára, akkor elveszítheti a mandátumát, azaz trónját, és más uralkodó kerülhet a birodalom élére. Mindehhez a konfuciánus eszmeiségű kínai krónikák meg is határozták a jó uralkodó és a jó államférfi eszményét.¹⁴ Ez a koncepció jól illett a több dinasztia uralmát megélt Kínára (az aktuális uralkodódinasztia ezzel magyarázhatta hatalmát), azonban Japánban, legalábbis a császári uralomra vonatkozóan nem vert gyökeret.¹⁵ Már az első japán krónikák (Kodzsiki 712, Nihonsoki 720) hangsúlyozták a japán császár isteni eredetét, és bár szintén hivatkoztak az uralkodó mennyei felhatalmazására, nem említették az égi mandátum visszavonhatóságát. Nem véletlenül persze, hiszen a kínai mintára összeállítandó krónika készítésére az uralkodó (Tenmu, 672–686) adott parancsot, akinek célja éppen a dinasztia széles körű, teljes és megkérdőjelezhetetlen hatalmának elfogadtatása volt. A 12. századra a felemelkedő szamurájság létrehozta a japán történelem sajátos rendszerét: a busi-hatalmat,¹⁶ amelynek révén a szamurájok megalakították saját „kormányukat”, amelyben vezetőjük, a sógun az egész országra kiterjedő végrehajtó és ellenőrző rendszert épített ki, miközben a császár rituális és legitimizáló szerepe megmaradt. (A sógunokat névleg a császár nevezte ki, hatalmuk legitimációja tehát a császártól eredt.) Ugyanakkor a császár és udvara semmilyen konkrét hatalommal nem rendelkezett, a politikába nem avatkozhatott bele. A japán császárság intézményének jellegzetessége tehát, hogy a császár személye már a kezdetektől fogva inkább csak szimbólum volt (erre utal az első, kínai krónikákból ismert japán uralkodó szakrális jellege is, akit inkább fő sámánasszonynak lehetne tartani¹⁷), nem valós politikai hatalom birtokosa. Szakrális uralma azonban nem volt kérdéses. Az viszont, hogy az ország vezetésére aspiráló nagyurak közül ki lehet ténylegesen a kormányzó sógun, az erőviszonyokon múltott, a háborúk után a győztes uralmának legitimálásához jól felhasználható volt az égi mandátum elmélete: hosszú évszázadok háborúskodása után a Tokugavák békét teremtettek, fenntartják a rendet, és biztosítják a nép jólétét.

A neokonfucianizmus nagy hangsúlyt helyezett a műveltségre, az önképzésre, a kötelességek egyike volt az önművelés, így az oktatás (máig ható) kiemelt szerepet és erősen konfuciánus jelleget kapott a korszakban. A műveltség fontos területe volt a klasszikusok ismerete. Japán tudósok sora tanulmányozta a kínai neokonfuciánus szövegeket és megalkották belőle a japán viszonyokra megfelelő változatot (susigaku japánul).¹⁸ Ugyanakkor a neokonfucianizmus kínai kritikája, Vang Jang-min (Wang Yang-min, 1472–1528) nézetei is ismertek lettek Japánban, és Ojómei néven terjedt eszmeiségük, amely a racionális filozófia és az intellektualitás helyett inkább az ember erkölcsi érzékére és valós tetteire helyezte a hang-

¹³ Bary – Keene – Tanabe – Varley 2001: 69.

¹⁴ Bary – Keene – Tanabe – Varley 2001: 74.

¹⁵ Szerdahelyi 1996: 49–57.

¹⁶ Farkas 2009: 16–18.

¹⁷ Jamadzsi 1989: 35.

¹⁸ Earhart 1982: 139–141.

súlyt.¹⁹ Jamaga Szokó (1622–1685) ilyen indíttatással a busi réteg számára dolgozta ki az erkölcsös élet alapvetését írásaiban,²⁰ amelyeket aztán Busidó, azaz A harcos útja kifejezéssel egyesítettek: az önfegyelem és a hűség hangsúlyozása a szamuráj etika alapvető eleme lett. Mindez még nem mondott ellent a fennálló rendszernek,²¹ de a neokonfucianus alapról induló további szellemi irányzatok már kezdtek eltávolodni a hivatalos ideológiától.

Kokugaku

A klasszikusok tanulmányozásának eszméje a külföldről való elzárkózás idején néhány japán tudóst ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a klasszikusok alatt nemcsak a kínai klasszikusok érthetők, hanem a japán klasszikus szövegek is, sőt, egyre inkább azok tanulmányozására helyezték a hangsúlyt, és az idegen hatástól való megszabadulás jegyében már az eredeti lökést adó neokonfucianizmustól is eltávolodtak. Az Edo-korszak befelé forduló szellemiségében előtérbe került az „eredeti japán jelleg” kutatása.

Ebben a törekvésben hamarosan felbukkant a sintó, mint az idegen hatásoktól mentes japán örökség megtestesítője. Az egyik első tudós, aki tanulmányozni kezdte a japán tradíciót, Jamazaki Ansai (1618–1682) volt, aki a konfucianus etikát a sintó vallási hagyományával próbálta ötvözni,²² a japán teremtményszokat ugyanis a kínai mítoszokkal egyenértékűnek tartotta. Maga Jamaga Szokó neokonfucianus tudós, a busidó összeállítója is írt értekezést (Csúcsó Dzsidszicu, 1669, a Meidzsi-korszakban is többször kiadott mű) arról, hogy a japán tudósoknak saját népük történelmével és kultúrájával kellene foglalkozniuk, az idegen kultúrák helyett a saját kultúrájuk nagyságát kellene felfedezniük és hirdetniük. A japán „nagyságot”, sőt, a Kína feletti felsőbbrendűséget bizonyítja már ez a mű is, azzal, hogy mivel Japánban (Kínával szemben) egyetlen császári dinasztia uralkodik „az idők kezdete óta”, ez nyilvánvalóan a japán császári család isteni származása miatt van. A Japánt – és a világot – teremtő istenek saját leszármazottjukat küldték a földre a védelmük alatt álló nép vezetésére – Japán tehát az istenek földje.²³ Ez az eszmeiség egyértelműen a sintó gondolatvilágából ered, és az Edo-korban kezdett széles körben terjedni.

A sintó Japán ősi vallása, illetve inkább az ősök tiszteletén, a természet imádatán és az ősi, helyi hiteken alapuló rituálék és hitvilág laza szerkezete; szertartások, varázslások, helyi kultuszok halmaza; erkölcsi tanítások, filozófia és metafizikai mondandó nélkül.²⁴ A buddhizmus mellett a sintó a néphagyomány alapvető részeként a helyi közösségek életének fontos összetartó ereje volt, és így mindvégig élő maradt. A középkorban (13. századtól) sintó tudósok

¹⁹ Earhart 1982: 141–143, Szabó Balázs kézirata

²⁰ Earhart 1982: 142.

²¹ Craig 1965: 133–165.

²² Earhart 1982: 140.

²³ Earl 1964: 45.

²⁴ Nemeshegyi 2009: 42–47.

(Kitabatake Csikafusza 1293–1354, Josida Kanetomo 1435–1511)²⁵ megpróbálták a sintót más vallások mintájára megszervezni és azokkal egyenrangúvá tenni. Így fennmaradt, sőt, megerősítették a sintó teremtménymítoszt, a japán császár isteni eredetét (a sintó főistenség, a Napistennő egyenesági leszármazottja), és azt a tételt, miszerint a császár isteni személy, Japán pedig az istenek védelme alatt áll. Az Edo-korszakban tehát a japán klasszikusok iránti érdeklődés előtérbe helyezte a sintó ideológiáját, és ezzel egy olyan irányzat, majd mozgalom bontakozott ki, melynek célja – mai kifejezésekkel élve – Japán identitásának megfogalmazása lett. Ennek során a sintót is újrafogalmazták, így mindaz, amit ma ősi japán, sintó hagyománynak tekintünk, nagyrészt az Edo-kori kokugaku tudósok munkásságának az eredménye.

A 17. századtól sintó teoretikusok sora bizonygatta a sintó „eredeti japán”, azaz nemzeti jellegét, és szorgalmazta tanulmányozását az „idegen hatásokkal” (buddhizmus, konfucianizmus) szemben. A japán klasszikusok tanulmányozására Kada Azumamaro (1669–1736) iskolát alapított, amelynek a Kokugaku, azaz „nemzeti tudományok” nevet adta.²⁶

A kokugaku két karakterből álló szó (国学), ebből a második az iskola, vagy tudomány vagy tanulni, tanulmányozás jelentésű. Az első karakter jelentése ország (eredetileg japánul nem létezett külön kifejezés a mi nemzet fogalmunkra), a kokugaku kifejezésben viszont egyértelműen a saját országra vonatkozott. Így nevezhetjük a kokugakut nemzeti tudományoknak (national studies), annál is inkább, mivel célja a japán kultúra tanulmányozása volt, főként annak kiderítése, milyen is lehetett az eredeti japán kultúra a külföldről érkezett befolyás előtt.²⁷

A tudósok tanulmányozni kezdték az első japán irodalmi szövegeket, elsősorban a Manjósút,²⁸ amelyről úgy vélték, még a kínai hatás előtti japán lelkületet tükrözi, és amelyet az addigi „hivatalos” költészetten és irodalomtudomány elhanyagolt, mert csak a későbbi, erősen kínai hatást mutató Heian-kori (794–1185) versantológiákat tanulmányozta. A Manjósú olvasásában Keicsú²⁹ (1640–1701) járt elől, aki tudós buddhista szerzetesként jól ismerte a szútrák (buddhista szent iratok) tanulmányozásának módszertanát, és óriási filológiai felkészültséggel ezt a szövegkritikai metodikát alkalmazta a kínai karakterekkel, de japán

²⁵ Earhart 1982: 111–113.

²⁶ Earhart 1982: 143.

²⁷ A korszakban egyébként a ma kokugaku tudósoknak nevezettek inkább egyéb, pontosabb meghatározásokat használtak irányzatuk jelölésére: kodó („ősi út”, azaz az ősi/eredeti japán tanítások), kogaku (ősi/klasszikus tudomány), hongaku (igaz tanítás), wagaku (japán tudomány), kócsógaku (császári tanulmányok), singaku (istenek tanulmányozás, azaz sintó teológia). A kokugaku kifejezés a 19. században terjedt el Hirata Acutane nyomán, aki az addigi szerteágazó tanulmányokat nevezte el hazai tudományoknak, a kínai tudományosságot jelölő kangaku szóval szemben.

²⁸ A Manjósú (Tízezer falevél) a 8. században összeállított japán versantológia, a japán irodalom legrégebbi és mindmáig egyik legértékesebb versgyűjteménye. A 785-re elkészült gyűjtemény 20 kötetben 4496 verset tartalmaz. A versek elsősorban érzelmeket jelenítenek meg a szerelem, öröm, bánat, csalódás, fájdalom kifejezésével. Vihar Judit 1994: A japán irodalom rövid története. Budapest.

²⁹ Burns 2003: 49–52.

nyelven írt versek értelmezéséhez, magyarázatához, a 8. századi japán nyelv rekonstrukciójához. Úgy vélte, a Manjósú japán verseit nem lehet a konfuciánus fogalmak és elvek alapján magyarázni, mert az akkori japánok szellemi világát sokkal inkább saját hitük és istenségeik határozták meg. Azzal sem értett egyet, hogy a verseknek didaktikusan valamilyen etikai tanítást kellene közvetíteniük – ez a vélekedés a versek érzelmet kifejező jellegének értékeléséhez segítette hozzá a későbbi tudósokat.

Keicsú megteremtette a japán klasszikusok tudományos filológiai, nyelvészeti és hermeneutikai kutatásának módszertanát, de iskolát a fent már említett Kada Azumamaro³⁰ (1669–1736) létesített a szisztematikus tanulmányozáshoz. Ő maga is a Manjósú kutatásából indult ki, majd a Nihonsoki³¹ krónikát kezdte tanulmányozni. Mivel ő maga sintó papi családból származott, sintó műveltségével ötvözte a klasszikus filológiai tanulmányait, ezzel megalapozva a sintó eszmeiséggel átitatott kokugaku irányzatát. Edoi iskolájában sintó papok és szamurájok tanultak, ami nemcsak a kokugaku hírért és eszméit terjesztette, hanem társadalmi presztízsét is emelte.

Mindez utat nyitott a japán nyelv és irodalom széles körű kutatásának, Kamo Mabucsi³² (1697–1769) és Motoori Norinaga³³ (1730–1801) tevékenységének.³⁴ A kokugaku újra felfedezte az ókori japán irodalmat, az ókori japán nyelvet, amivel lehetővé tette a japán klasszikusok megismerését. (Addigra már az ókori japán klasszikusok szinte feledésbe merültek, alig tudták elolvasni vagy megérteni őket.) Kamo Mabucsi (Kada Azumamaro tanítványaként annak edoi iskolájában tevékenykedett) tanítványai között már nemcsak papok és szamurájok voltak, hanem a gazdag edoi polgárság tagjai is, ami később hozzájárult ahhoz, hogy a kokugaku a magas színvonalú és kiterjedt közoktatásban is kezdett megjelenni.

Kamo Mabucsi és Motoori Norinaga fűlresöpörte az addigi kínai és buddhista eredetű interpretációkat és fogalmakat, és – Keicsú hatására is – egy teljesen új megközelítéssel, új szempontból magyarázta az ókori japán szövegeket. Az ókori nyelv megértésével az ősi japán gondolkodásmód megismerését, újjáélesztését szerették volna elérni. Kamo Mabucsinál³⁵ (aki szintén sintó papi háttérrel rendelkezett) az „ősi gondolkodás”, az ősi értékek egyik legfontosabb eleme a kókokusugi, azaz a császári uralom alapelve (császárközpontú ország elve) lett. Az ősi japán nyelvet nemcsak egyenértékűnek vélte a korabeli japán nyelvvel, hanem egyenesen annál felsőbbrendűnek, mert azt még nem rontotta meg az idegen, kínai hatás, és természetesebben nyilvánult meg a természet, az emberi érzékelés és a nyelv közötti összefüggés. A kínai írás átvétele mindezt felborította, az eredeti egységet megbontotta,

³⁰ Bary – Ryusaku – Keene 2001: 1–9.

³¹ Nihonsoki: 720-ban kiadott krónika, amely egyrészt tartalmazta a 712-ben kiadott Kodzsiki tehermentéstörténetét, viszont második részében valóban krónikaszerűen leírta Japán történetét 697-ig, szabályos kínai nyelven, a kínai krónikák mintájára, azok koncepcióját követve. Kínai és koreai forrásokat is idézett.

³² Bary – Ryusaku – Keene 2001: 9–15.

³³ Bary – Ryusaku – Keene 2001: 15–35.

³⁴ Earhart 1982: 144–147.

³⁵ Flueckiger 2011: 155.

és a japánok nem egyszerűen természetközeli, hanem a természettel együtt és az abban való létezése és érzékelése is elveszett. Kamo Mabucsi, és utána mások is úgy vélték, az eredeti japán nyelv rekonstrukciójával vissza lehet nyerni az ősi természetes állapotot.

Mindezt azonban Kamo még nem formálta olyan egységes ideológiává, amely a fennálló rendszerrel ütközött volna. Tanítványa, az eredetileg kereskedőcsaládból származó orvos, Motoori Norinaga tevékenységének viszont már az intellektuális életen túlmutató hatása lett.³⁶

Az ókori szövegek tanulmányozásához nyelvészetileg is óriási teljesítményre volt szükség, Motoori Norinaga munkássága ma is tiszteletet érdemlő, ahogyan a 18. században megpróbálta rekonstruálni a 7–8. századi japán nyelvet, amelyet abban a korban kínai karakterekkel írtak le, igen bonyolult módon. Motoori Norinaga legjelentősebb eredménye a Kodzsiki³⁷ tanulmányozása volt, amelyet addigra szinte már el is felejtettek. Harmincévi munkájával gyakorlatilag újraírta a krónikát (1822-ben Kodzsikiden címmel jelent meg a krónika és kommentárjai), minden sorát több oldalnyi kommentárral, magyarázattal látta el, amelyekkel megalkotta – állítása szerint rekonstruálta – az ókori Japán világát: történelmét, az udvari és a harcos életmód etikettjét, költészetét, sőt, topográfiáját, és mindezt a kodó (ősi út) fogalma köré rendezte. Véleménye szerint az ősi szövegek, ha megfelelően olvassák őket, feltárják az idegen hatásoktól még meg nem rontott ősi Japánt, amely természetes közösségként létezett, az uralkodó és az alattvalók olyan magától értetődő harmóniában éltek együtt egymással és az istenekkel, hogy nem volt szükség korlátozó elvekre és szabályokra, az uralmat erőszakkal megvalósító torzító törvényekre (mint amilyen a konfucianizmus). A Kodzsiki az „isten kori” leírásával – amely tartalmazta a Japán-szigetek és a japán nép teremtését, az istenek tetteit, köztük az első japán uralkodó, a Napistennő unokájának földre szállását – évszázadokra kanonizálta a japán eredetmítoszt, megfogalmazva benne a japánok „egyediségét” és felsőbbrendűségét. A két ősi krónika közül Motoori Norinaga egyértelműen a Kodzsikit tekintette fontosabbnak és hitelesebbnek, nemcsak azért, mert az volt a régebbi, hanem mert az eredeti japán viszonyokat tartalmazta, míg a Nihonsokit kínai mintára, kínai nyelven, a kínai krónikák koncepcióját követve állították össze, a konfuciánus tudományosság követelményei alapján ok-okozati viszonyokkal magyarázva a történéseket. A Kodzsiki viszont az istenekről szóló történetekkel bemutatta, hogy ilyen viszonylatokat nem érdemes keresni, mert az emberek életét az istenek szándékai és tettei határozzák meg, amelyeknek értelmét az emberek nem foghatják fel. Természetes módja életüknek az, ha beletörődéssel és passzívan viszonyulnak a történésekhez – ahogyan a japánoknak ez természet adta tulajdonságuk az istenekkel és leszármazottjukkal, a császárral szemben.

Motoori Norinaga nemcsak olvashatóvá tette a szövegeket, hanem az addigi kínai szemlélethez képest más megközelítést nyújtott az irodalom, sőt, az esztétika és a művészet kérdéseire is. Gendzsi regényét³⁸ sem a buddhista és konfuciánus értékek mentén ítélte

³⁶ Flueckiger 2011: 173.

³⁷ Kodzsiki a legrégebbi japán krónika, 712-ből, tartalmazza a japán mítoszokat, legendákat, az „idők kezdetétől” 628-ig. A kínai és japán nyelv sajátos keverékével írták le. Kizárólag a Japánon belüli történésekkel foglalkozik.

³⁸ Gendzsi regénye a japán irodalom egyik klasszikus alkotása, amelyet a Heian-kor csúcán, a 11.

meg, hanem éppen azoktól eltávolodva, a regény finomságát, az emberi érzelmek hű ábrázolását és az udvari élet életszerű bemutatását dicsérte. Kiemelte, hogy az emberi érzelmek nem mindig követik az értelem szavát, és a művészet feladata éppen ennek bemutatása. Ezzel a buddhizmus és a konfucianizmus túlzottan intellektuális és racionális, sőt, gyakori didaktikus beállítódását kritizálta, és kiemelte az ősi japán írások és a sintó sokkal „emberközelibb” attitűdjét, amely elfogadja a jó és rossz meglétét az élet teljességében, és az embert a maga valóságában ábrázolja, nem absztrakt ideákon keresztül. Az élet érzelmekkel teli, és ennek megjelenése a „mono no aware”, a japán esztétika és művészetfilozófia alapfogalma az érzelmek kifejezésére, amely minden műalkotás lényege. A lényegyet érezni kell, nem megmagyarázni, ebben áll a japán lélek sajátossága, és ez különbözteti meg a kínai racionalizmustól.³⁹

Az ősi japán kultúra iránti érdeklődés nemcsak a filológiai, nyelvészeti és irodalmi kutatásokat, az ősi krónikák újrafelfedezését és tanulmányozását lendítette fel, hanem a japán nemzeti érzés kialakulását is elősegítette.

A tudományos érdeklődést és eredményeket politikai mozgalommá emelte Hirata Acutane⁴⁰ (1776–1843), aki már nem a sintó más vallásokkal való egyenrangúságát állította, hanem egyenesen annak felsőbbrendűségét, amivel a japánok különlegességét is bizonyítani kívánta („Japán az istenek földje, uralkodója a Napistennő egyenes ági leszármazottja”). A kokugaku a sintót tekintette az igaz japán vallásnak, meg kívánta tisztítani az idegen elemektől. Ezáltal a sintó ideológiájának elemei kezdtek megjelenni a politikai gondolatokban is, legfőképpen a császársággal kapcsolatban. Az ősi szövegek megmutatták, hogy egyedül a császár az, aki isteni felhatalmazással Japán felett uralkodhat. A kokugakut ezért nagyrészt a sintó restaurációval (fukko sintó) azonosították. Hirata és követői már ismerték a nyugati kereszténységet, annak erejét és hatását is, és felismerték, hogy a kereszténység és az egyházak milyen nagy szerepet játszanak a nyugati államokban ideológiailag, a társadalom egységének megteremtésében és az államhatalom megerősítésében. Úgy vélték, ezt a szerepet Japánban a sintó töltheti be, és tevékenységük arra irányult, hogy a sintót erre alkalmassá tegyék.

A japán kulturális és társadalmi jellegzetességek központi témává váltak, azok hangsúlyozása a japán különbözőség megfogalmazását jelentette először Kína, majd ennek mintájára a nyugatiak Japánbeli megjelenése után, a Nyugat ellenében. Hirata irányzata az Edo-kor végére (és a Meidzsi-kor elejére) az egész országban, vidéken is elterjedt, főként a sintó pápáság közreműködésével és a tehetős gazdák körében. (Sőt, a késő Tokugava-kori, vidéki származású kokugaku tudósok még külön elméletet is alkottak a vidéki élet, a mezőgazdaság fontosságáról.⁴¹)

század elején írt Muraszaki Sikibu udvarhölgy. Az 54 részből álló monumentális mű Gendzsi herceg szerelmi életén keresztül mutatja be a korabeli udvari nemesség szokásait, életét. Jelentősége, hogy előzmények nélkül megteremtett egy irodalmi nyelvet és a regény műfaját.

³⁹ Earhart 1982: 145-147, Bary – Ryusaku – Keene 2001: 35-46.

⁴⁰ Harootunian 1989: 199-204.

⁴¹ Harootunian 1989: 207.

A Kodzsikiden és a kokugaku eszmeiség a 19. század első felében nagy intellektuális vitát keltett Japánban. Különösen a konfuciánus tudósok támadták erősen, de az egyik jelentős konfuciánus központ tudósai mégis elméletükbe emelték annak elemeit. A Mito-tomány a sóguni Tokugava család egyik ágának birtoka volt, ahol a korszak neokonfuciánus tudományosságának egyik fontos központját hozták létre.⁴² Itt kezdtek hozzá Japán teljes történetének feltárásához, a Dai Nihonsi (Nagy Japán történet) összeállításához, amely munka évszázadokig tartott, és közel 300 kötetével máig a japán történelem legnagyobb gyűjteménye. A nagy krónika összeállításához minél több történeti forrást igyekeztek felhasználni, udvari hivatali iratokat, dokumentumokat, leveleket, verseket, régi krónikákat. A historiográfiai kutatások és forráselemzések során a szigorú konfuciánus tudományosság alaposságával dolgozó Mito tudósok is ugyanazokkal a szövegekkel foglalkoztak, mint a kokugaku tudósai. És bár más indíttatással (a történelem konfuciánus felfogása alapján racionális rendezőelvet és ok-okozati viszonyt feltételező értelmezéssel), de mégis a kokugaku nézeteihez hasonló következtetésekre jutottak.⁴³ Az ókori szövegekből itt is megjelent a japán császárság isteni eredete és annak ezáltal megkérdőjelezhetetlen legitimitása, a japán nép egyediségének a koncepciója. Másrészt a konfuciánus elvekkel vegyítették az „ősi japán erények” értékelését, úgy vélték, a japánok ősi mivoltukban is univerzális etikai alapelveket követtek (ami a konfuciánus világkép alapja), többek között éppen a császár feltétlen tiszteletével. Ez a tétel viszont már problémákat okozott a sógunátus intézményével szemben. Ha a császár isteni eredete a japán történelem vezérelve, a japán császár népének az istenek által örök időkre felhatalmazott vezetője, akkor felmerülhet a kérdés, miért nem részesül ennek megfelelő tiszteletben? Így a Mitogaku körében is kialakult az a nézet, hogy törekedni kell a császárt megillető tisztelet „helyreállítására”: a „szon nó” (tisztelet a császárnak) jelszó fejezte ki ezt a törekvést. Ugyancsak itt jelent meg konfuciánus, sintó és egyéb elemekből kialakítva egy másik kulskonceptió is, amely Japán modern történelmének egyik legfontosabb eszmeiségét adta (1945-ig): a kokutai (nemzettest) fogalma Japán különleges egységét jelölte a császár által vezetett nép egy testként való megjelenítésével, így jelentése magában foglalta a nemzeti egység, nemzeti identitás, nemzeti lényeg értelmezéseket is.⁴⁴ Mindehhez a 19. század első felében Mito ura, Tokugava Nariaki⁴⁵ – aki, ismerve a Kelet-Ázsiában végbemenő folyamatokat, a nyugati nagyhatalmak hódításait, elszánt idegenellenes volt, azaz feltétlenül fenn kívánta tartani Japán elzárkózását – megfogalmazta a „dzsói” (az idegenek kiűzése) jelszót is, amivel összeállt a sógunátus elleni harc jelszava: szon nó dzsói. (Igaz, Nariaki csak reformokat sürgetett az ország egységének helyreállítására és gazdasági és katonai erősítésére.) Így az eredetileg a Tokugava-rendszer hivatalos

⁴² Harootunian 1989: 182–198.

⁴³ Beasley 1985: 50–53.

⁴⁴ Aizava Szeisizsai, a Mitogaku egyik vezető tudósa népszerűsítette 1825-ben Sinron (Új ideológia) című értekezésében, amelyben a szon nó kifejezést is bevezette. Jansen 1985: 5–6; Jansen 1989: 111–115; Wakabayashi 1986, Bary – Ryusaku – Keene 2001: 90–93.

⁴⁵ Beasley 1985: 53.

ideológiáját képviselő iskola, a Mitogaku már a 19. század első felére létrehozta a sógunátus elleni támadások fontos ideológiai alapját,⁴⁶ amelyet aztán a Tokugavák ellenfelei fel tudtak használni az ellenük való „nemzeti” összefogásban.

Az átalakulás

A 19. század közepén megmutatkozott az elzárkózás hátránya: Japán elmaradt a világ technikai fejlődésétől. Amikor az 1850-es évektől kezdve megjelentek a japán partoknál az ország megnyitását követelő amerikai, angol, francia és orosz hajók, nyilvánvalóvá vált a Nyugat technikai fölénye, s egy idő után az is, hogy ezzel Japán – akkori viszonyaival – nem szállhat szembe. 1853-tól 1868-ig tartottak a belső viták, hatalmi küzdelmek és néhol katonai összecsapások arról, milyen politikát folytasson az ország ebben a válságos helyzetben. Ebben a 15 évben fontos szerephez jutott mindaz a szellemi-kulturális irányzat és ideológia, amely a megelőző évszázadban alakult ki.⁴⁷ A sógunátus ellen lázadó tartományok (vezetőik a régi Tokugava ellenfelek voltak) éppen ezeknek az ideológiáknak köszönhetően tudták a különböző erőket a Tokugavák ellen egyesíteni: a császári hatalom visszaállításának programja – mint az ország egységének helyreállítása – a Tokugavák leváltását jelentette.⁴⁸ A szonno dzsói (tisztelet a császárnak, az idegenek kiűzése) jelszava az addigi ideológiai irányzatokból született: a császári uralommal – amelyet a sógun bitorolt eddig – lehet az egységet megvalósítani. És ugyanez az ideológia volt az, amely az egyáltalán nem vesztes pozícióban lévő Tokugavákat – akik még mindig az ország legerősebb hadseregével rendelkeztek, elkezdtek nyugati módon fegyverkezni és modernizálódni, és francia szövetségeseik révén külföldi támogatóik is voltak – mégis arra bírta, hogy a legfontosabb hatalmi összetevő, a legitimáció hiányában (hiszen a császárhoz hű erőkkal kellett volna polgárháborúba bocsátkozniuk a császár ellenében!) visszavonuljanak a küzdelemtől.

A császárság hatalmának visszaállítása programjával 1868-ban uralomra került szamuráj-csoport Meidzsi (Felvilágosult Kormányzás) néven meghirdette az új korszakot. A hatalmi elit (egy csoport szamuráj az ország gazdag délnyugati területeiről, az egykori Tokugava-ellenes tartományokból – azaz az uralkodó politikai elitben a szamuráj réteg folytonossága igen jelentős volt, bár személyi változások természetesen történtek⁴⁹) a császár nevében tényleg kormányzott. Kiadott jelszavuk – „Gazdag ország, erős hadsereg” – az ország gazdasági és állami berendezkedésének nyugati mintájú átalakítását jelentette. A reformok célja elsődlegesen az volt, hogy Japán független maradjon, majd hogy megerősödve a Nyugat hatalmaival egyenrangú országgá váljon. A modernizáció sikerességét (amelynek összetevőiről számos különböző elmélet született) bizonyítja, hogy a Meidzsi-korszak (1868–1912) valamennyi célkitűzését megvalósította.

⁴⁶ Harootunian 1989: 189.

⁴⁷ Webb 1965: 167–192, 169.

⁴⁸ Hunter 1989: 163.

⁴⁹ Bito 1985: 78–96.

A modernizáció egy másik jelszava („Nyugati technológia, japán szellem”) azt a törekvést fejezte ki, hogy miközben Japán igyekezett mindent átvenni a Nyugattól (beleértve az eszméket, a kulturális áramlatokat, művészeti stílusokat), nemzeti jellegét és szellemiségét erőteljesen védelmezte. Erre több eszköz is a rendelkezésre állt: a közoktatás és a vallás. Az 1890-es Császári leirat az oktatásról (melyet minden elemistának meg kellett tanulnia) a konfuciánus etikára építve a hagyományos japán erényeket nevezte meg a legfontosabb alapelveknek az oktatás és nevelés számára: alattvalói hűség, fiúi tisztelet, harmóniára való törekvés, szerény és mértékletes magaviselet, szorgalmas tanulás és munkavégzés, erkölcsös élet, a törvények tisztelete, a haza iránti önfeláldozó szeretet.⁵⁰

A Nyugatot tanulmányozó japán szakemberek számára hamar nyilvánvalóvá vált a kereszténység (azaz a vallás) ideológiai fenntartó szerepe az állam és polgárainak életében. Ez a felismerés vezetett arra a törekvésre, hogy egy az államszervezetet erősítő, ugyanakkor kellőképpen „japán” vallást alakítsanak ki.⁵¹ Így lett a sintó – eredeti jellegétől ekkorra már teljesen eltérően – államvallássá deklarálva. Első lépésben a sintót elkülönítették a vele évszázadok óta összefonódott buddhizmustól⁵² (amely nem eredeti japán), majd a meglévő szentélyek megszervezésével és rangsorolásával megeremtettké az így önállóvá vált vallás intézményrendszerét.⁵³ A sintó papok állami tisztviselők lettek, és mindenkit köteleztek arra, hogy a lakóhelye szerinti sintó szentélyben regisztráltassa magát. A sintó államvallás három nagy tanítása – 1. az istenek tisztelete és az ország szeretete, 2. az emberi élet alapelveinek tisztázása, 3. a császár iránti hódolat és engedelmség – egységesen hű alattvalókká szándékozott formálni az ország lakosságát. A sintó eszmerendszere a császár mint istenség vallásos tiszteletét is megerősítette. Egy 1870-es proklamáció szerint a japán nemzetet az istenek (kamik) alapították, és azóta is az isteni származású töretlen vonalú császári család őrízte meg az állam és a vallás egységét.⁵⁴

Mindezt 1889-ben Japán első alkotmánya is tartalmazta, amelynek alaptétele a császár isteni származása, szent és sérthetetlen volta, valamint minden hatalom forrásaként való megjelenítése volt (1947-ig volt érvényben). Az 1868-as Meidzsi-átalakulás után a modern ideológusok a kokugaku terminológiáját és fogalmait használták fel arra, hogy létrehozzák Japán és a császári uralom új ideológiáját, Japán identitását, amely mind Ázsiától, mind a Nyugattól megkülönböztette az országot. Mindezt ősi japán hagyományként tálták, noha nem volt más, mint „teremtett tradíció” („invented tradition”),⁵⁵ amely a császári mitológiából, a nyugatiaktól átvett abszolút uralkodó fogalmából és a konfuciánus etikából származott, és minden archaikus jellege ellenére tulajdonképpen egy modern nemzettudatot, sőt, egy egyre erősebb nacionalizmust jelenített meg. Nem restaurációról volt szó – noha a császári

⁵⁰ Hirakawa 1989: 495–498.

⁵¹ Earhart 1982: 152–159.

⁵² Tamura 2000: 156–158.

⁵³ Hardacre 1986: 29–63.

⁵⁴ Earhart 1982: 152.

⁵⁵ Hardacre 1989: 42–58.

uralom „visszaállítását” hangsúlyozták –, hanem egy új hatalmi mechanizmusról, amelyben az új politikai-gazdasági elit a császárra hivatkozva kormányzott. Ez a császárközpontú egységes nemzet (kokutai) jelent meg az oktatásban, az államvallás eszmeiségében, a politikai ideológiában, a propagandában; nemzedékek nőttek fel ezen egészen 1945-ig.⁵⁶

A Meidzsi-korban terjedt el a modern értelemben vett nemzet fogalma Japánban. A szó, kokka⁵⁷ (国家) két karakterből áll, az első a már ismert ország jelentésű 国 koku/kuni, a második a 家 ka/ie karakter, amelynek jelentése otthon, de a sajátos japán csalárendszer is ez az írásjegy jelöli, azaz a szó leírva éppen azt a család-természetét jeleníti meg a nemzetnek, amelyet a császárközpontú ideológia hirdetett.

A kokugaku értékelése

A második világháború után széles körben elterjedt az a nézet, amely szerint a kokugaku jelentősen hozzájárult az 1930–1940-es évek japán militarizmusának és fasizmusának kialakulásához, sőt, szellemi eredetének tekinthető. Értékelése éppen ezért sokáig nagyon negatív volt, a japán szélsőséges nacionalizmus, a felsőbbrendűséget hirdető, rasszista japán militarizmus és imperializmus ideológiájaként tartották számon. Ez összefüggött azzal, hogy sokáig az Edo-kor megítélése is negatív volt a japán szakirodalomban: elmaradott, feudális jelzőkkel illették.⁵⁸ Az utóbbi évtizedekben némileg változott a megítélés (ez összefügg a modernizációs vitával⁵⁹), az Edo-kor több szempontú kutatása (amelyet furcsa módon a külföldi szakemberek kezdtek el, az ő kutatási eredményeiket csak újabban fogadják el a japán kutatók⁶⁰) kedvezőbb megítélést eredményezett.⁶¹ Ezzel a szemlélettel az Edo-kor összetettebb képét rajzolják fel: kiemelik a polgárosodást, a gazdasági folyamatok fejlettségét, az általános műveltség és a jogfelfogás magas szintjét, a kulturális élet gazdagságát; olyannyira, hogy ma már az Edo-kor viszonyait a modern Japán

⁵⁶ Earhart 1982: 156.

⁵⁷ Guth 1996: 16–20.

⁵⁸ Gergely – Kodzsima 2008: 279.

⁵⁹ Szerdahelyi 2007:43–58.

⁶⁰ Gergely – Kodzsima 2008: 277.

⁶¹ Néhány példa a legjelentősebb újabb szemléletű szakirodalomból Japán modern kori fejlődéséről: Beasley, W. G. 1985: *The Modern History of Japan*. London; Waswo, Ann 1996: *Modern Japanese society 1868–1994*. Oxford; Hunter, Janet E. 1998: *The Emergence of Modern Japan*. London; *The Cambridge History of Japan 1988–1999*. V. Cambridge; Duus, Peter 1998: *Modern Japan*. Houghton Mifflin; Beasley, W. G. 1985: *The Modern History of Japan*. London; Gordon, Andrew 2003: *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. Oxford University Press; Jansen, Marius B. 2000: *The Making of Modern Japan*. Harvard University Press; Tipton, Elise K. 2002: *Modern Japan. A Social and Political History*. London–New York; Jansen, Marius B. (et al. ed.) 1986: *Japan in Transition. from Tokugawa to Meiji*. Princeton University Press.

alapjának tekintik.⁶² Az Edo-kor szellemi irányzataiból (konfucianizmus, sintó, zen buddhizmus) „eklektív szinkretizmussal” létrejött többé-kevésbé egységes ideológia szerepét a protestantizmus Európában játszott jelentőségéhez hasonlítják.⁶³ Eszerint mindez együtt hozott létre egy olyan erős, a szigorú etikán alapuló, a kötelességtudatot, önfegyelmet, lojalitást, szorgalmas munkavégzést és erkölcsös életet követelő világnézetet, amely a szellemi igényességgel (a műveltség kitüntetett szerepe, a tudományos gondolkodás fejlettsége) párosulva a premodern Japánt különösen alkalmassá tette a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődésre. Azaz a modernizáció nem a nyugatiakkal kezdődött Japánban, és nem a „semmiből” valósult meg, és korántsem előzmények nélkül való a japán fejlődés történetében.

Az utóbbi évtizedben újabb szempontok jelentek meg a kokugaku értékelésében is. Régebben inkább csak a kokugaku kulturális – nyelvészeti, irodalmi, történelmi kutatásainak – eredményeit értékelték, azt, hogy a kokugakuból született a Meidzsi-korban a modern japán bölcsészettudomány (nyelvészet, irodalomtudomány, történettudomány, de még a néprajz is),⁶⁴ ugyanakkor ideológiai, szellemi hozadékát negatívan kezelték, mint a japán nacionalizmus kialakítóját. Az újabb – ismét főként nyugati – szakirodalomban azonban megjelentek olyan vélemények és tanulmányok is, amelyek a kokugakut a pozitív nemzetépítés példájának tekintik.⁶⁵ Ezek szerint a kokugaku tudósai és ideológusai a közösség létező kulturális fogalmainak felhasználásával és fejlesztésével egy tudatos, modern nemzettudatot szerkesztettek.⁶⁶ Ebben a megközelítésben a közösségen van a hangsúly, azaz az Edo-kori létező (lényegében feudálisnak tekinthető) társadalmi és politikai rendtől független, azon átívelő, sőt, azzal bizonyos mértékben ütköző közösségi formákat, kapcsolódásokat hoztak létre az ősi japán szövegek értelmezésével. Olyan elválasztó megkülönböztetések, mint a társadalmi réteg és a regionális kötöttség, és olyan létező kollektív keretek, mint a tartományok, városok és falvak helyett, a kokugaku ideológusok működésének köszönhetően a „japánság” egy individuális és kulturális (közös) identitás forrása lett.⁶⁷ A feudális társadalom széttagoltságát, elkülönített kötöttségeit egy új közösségi identitás, a közös nemzethez való tartozás érzésével váltotta fel – egy modern nemzettudattal, ami lehetővé tette a modern fejlődést Japánban. Tehát nem a Meidzsi-kori állam termelte ki a japán nacionalizmust, hanem az addigra már kialakult (modern) nacionalizmus eredményeként jött létre a modern állam.⁶⁸

Farkas Ildikó

⁶² Chie Nakane – Shinzaburo Oishi: Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan. Tokyo, 1990.

⁶³ Bellah 1985.

⁶⁴ Uchino 1983

⁶⁵ Burns 2003.

⁶⁶ Burns 2003: 225

⁶⁷ Burns 2003: 220.

⁶⁸ Burns 2003: 224.

Bibliográfia

- Bary, Wm. Theodore de – Keene, Donald – Tanabe, George – Varley Paul 2001: *Sources of Japanese Tradition. I. From Earliest Times to 1600*. New York.
- Bary, Wm. Theodore de – Tsunoda Ryusaku – Keene, Donald (ed.) 2001: *Sources of Japanese Tradition. II*. New York.
- Beasley, W. G. 1985: *The Modern History of Japan*. London.
- Bellah, Robert 1985: *Tokugawa Religion. The Cultural Roots of Modern Japan*. New York.
- Bitō Masahide 1985: Bushi and the Meiji Restoration. In: Bitō Masahide (ed.): *The Samurai. Acta Asiatica* 49. 78–96.
- Burns, Susan L. 2003: *Before the Nation: Kokugaku and the Imagining of Community in Early Modern Japan*. Durham.
- Chie Nakane (et al. ed.) 1990: *Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*. Tokyo.
- Craig, Albert 1965: Science and Confucianism in Tokugawa Japan. In: Jansen, Marius B. (ed.): *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization*. Tokyo, 133–165.
- Earhart, H. Byron 1982: *Japanese religion: Unity and Diversity*. California.
- Earl, David Magarey 1964: *Emperor and Nation in Japan; Political Thinkers of the Tokugawa Period*. Seattle.
- Farkas Ildikó 2009: Állandóság és változás – a japán történelem vázlata. In: Farkas Ildikó (szerk.): *Ismerjük meg Japánt. Bevezetés a japanisztika alapjaiba*. Budapest, 11–41.
- Flueckiger, Peter 2011: *Imagining Harmony: Poetry, Empathy, and Community in Mid-Tokugawa Confucianism and Nativism*. Stanford.
- Gergely Attila – Kodzsima Rió 2008: A japán modernizációs vitáról. *Chubu International Review* 3. Chubu University, 267–280.
- Guth, Christine 1996: Japan 1868–1945: Art, Architecture, and National Identity. In: *Art Journal* 55. 3. 16–20.
- Hardacre, Helen 1986: Creating State Shintō: The Great Promulgation Campaign and the New Religions. *Journal of Japanese Studies* (12) 1. 29–63.
- Hardacre, Helen 1989: *Shintō and the State, 1868–1988*. Princeton University Press.
- Harootunian, H. D. 1989: Late Tokugawa culture and thought. In: Jansen, Marius B. (ed.) 1989: *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Cambridge, 168–252.
- Hirakawa Sukehiro 1989: Japan's Turn to the West. In: Jansen, Marius B. (ed.) 1989: *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Cambridge, 432–499.
- Hunter, Janet E. 1998: *The Emergence of Modern Japan*. London.
- Jamadzsí Maszanori 1989: *Japán. Történelem és hagyományok*. Budapest.
- Jansen, Marius B. 1985: Meiji Ishin: The political Context. In: Nagai Michio – Miguel Urrutia (ed.): *Meiji Ishin: Restoration and Revolution*. Tokyo, 3–20.
- Jansen, Marius B. (et al. ed.) 1986: *Japan in Transition. from Tokugawa to Meiji*. Princeton University Press.

- Jansen, Marius B. 1989: Japan in the Early Nineteenth Century. In: Jansen, Marius B. (ed.) 1989: *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Cambridge, 50–116.
- Reischauer, Edwin O. 1995: *Japán története*. Budapest.
- Nemeshegyi Péter 2009: Japán vallástörténet. In: Farkas Ildikó (szerk.): *Ismerjük meg Japánt. Bevezetés a japanisztika alapjaiba*. Budapest, 41–62.
- Szabó Balázs: Szung-konfucianizmus és annak kritikája a korai Edo-időszakban. Japanisztikai konferenciák a KGRE-n 2009–2011. (Közlésre elfogadva.)
- Szerdahelyi G. István 1996: A tennő mint hagyomány és hatalmi eszköz Japánban. *Társadalmi Szemle* 51. 1. 49–57.
- Szerdahelyi G. István 1997: Japán és a környező világ az újkorban – Gondolatok Japán geopolitikai helyzetéről. In: *Irodalom, kultúra és társadalom a közé- és koraiújkori Japánban*. ELTE Japán Tanulmányok 2. Budapest.
- Szerdahelyi G. István 2007: A japán modernizáció historiográfiája. In: Szerdahelyi István – Wintermantel Péter (szerk.): *Japanológiai körkép*. Budapest, 43–58.
- Tamura, Yoshiro 2000: *Japanese Buddhism: A Cultural History*. Tokyo.
- Totman, Conrad 2006: *Japán története*. Budapest.
- Uchino Goro 1983: Early Modern Kokugaku (National Learning) and the New Kokugaku: Their Growth and Significance. Cultural Identity and Modernization in Asian Countries: Proceedings of Kokugakuin University Centennial Symposium. Institute for Japanese Culture and Classics. Kokugakuin University. <http://www2.kokugakuin.ac.jp/ijcc/wp/cimac/uchino.html> (Utoljára letöltve: 2012. június 12.)
- Wakabayashi, Bob Tadashi 1999: *Anti-Foreignism and Western Learning in Early-Modern Japan: The New Theses of 1825*. Harvard East Asian Monographs 126.
- Webb, Herschel 1965: The Development of an Orthodox Attitude Toward the Imperial Constitution in the Nineteenth Century. In: Jansen, Marius B. (ed.): *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization*. Tokyo, 167–192.

Református árvaházak Kárpátalján 1935–1945 között

„Igen fontosnak tartom a szeretetmunka bevezetését, bármi szerény keretek között is. Meg vagyok győződve arról, e nélkül sohasem fogunk tudni odaférközni a falusi atyafiak szívéhez, mert a »misszió« szó mindig idegen marad előtte, de hogy mi az »árva gyermek«, azt hamar meg fogja érteni [...]”
Szabó Béla¹

Az 1923 júniusában Léván megtartott törvényhozó zsinaton a csehszlovákiai reformátusok vezetői kimondták a három egyházkerületből és tíz egyházmegyéből álló *Szlovákszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház* (a továbbiakban: Egyetemes Egyház) megalakulását.² Az új egyház, amely a trianoni béke következményeként, a történelem kényszerítő erejének köszönhetően jött létre, mintegy 217 ezer főt számlált, aminek több mint kilencven százaléka magyar nemzetiségű volt.

1. sz. táblázat⁴

A magyar nemzetiségűek, a református vallásúak és a magyar nemzetiségű reformátusok száma
Szlovákiában és Kárpátalján 1930-ban

	Szlovákia	Kárpátalja	Összesen
Magyar nemzetiségű	571 988	109 472	681 460 ³
Református vallású	145 829	70 833	216 662
Magyar nemzetiségű református	126 485	68 867	195 352

A református egyház és a csehszlovák állam viszonya a két világháború között mindvégig feszültségekkel volt terhes. A magyar jellegéhez és korábban élvezett autonómiájához erősen ragaszkodó egyházat a kormányzat a csehszlovákiai magyarság egyik legerősebb bástyájának tekintette, ebből kifolyólag tevékenységének korlátozására törekedett. Az egyik fő konfliktusforrást az egyház új alkotmánya jelentette, melynek elfogadását a hatóság végig

¹ TtREL I. 22. a. 5. d. 119. Szabó Béla levele Bertók Bélának. 1928. október 5.

² A szlovákiai és kárpátaljai reformátusok két világháború közötti történetére lásd: Csomár 1940; Tárnok 1939; Csémy 1993; Molnár 1998; Peyer-Müller 1994.

³ A cseh országrészben a népszámlálás kimutatott még további 7603 magyart, így a Csehszlovákiában élő magyarok száma összesen 689 063 volt. (Tárnok 1939: 8.)

⁴ Tárnok 1939: 8–10; Fedinec 2002: 188.

elutasította. Nem volt érdekelt az állam a református iskolahálózat fejlesztésében sem;⁵ a felekezeti lelkész- és tanítóképzést az egyház a losonci teológia és a komáromi tanítóképző felállításával a kormányzat segítségével, saját erejére támaszkodva teremtette meg. A csehszlovák állam a fennhatósága alá került számos református lelkésznek nem adta meg az állampolgárságot, Damoklész kardjaként folyamatosan fejük felett lebegett az országból való kiutasítás fenyegető veszélye. Az állami nyomásgyakorlás további hatásos eszköze volt az „államellenes” magatartást tanúsító lelkészek és tanítók helyi javadalmát kiegészítő államsegély (kongrua) megvonásával való fenyegetés. Mivel az egyház az állam részéről csak rendkívül szerény pénzügyi támogatásban részesült, így az egyházi közigazgatás és intézmények fenntartásának súlyos terhe a gyülekezetekre hárult, melyek így a harmincas évek második felére nagymértékben eladósodtak.⁶

Nehéz helyzete ellenére a református egyház komoly eredményeket tudott felmutatni a korszakban, elsősorban a belmisszió terén. Elterjedt például a vasárnapi iskola, dal- és bibliakörök alakultak, évente pedig számos hitmélyítő fiú- és leánykonferenciát tartottak. A református gyülekezetek lelki életének intenzívebbé válása a harmincas években végül vallási ébredéshez vezetett. A belmisszió nyomán megerősödött a gyülekezetek szociális felelősségtudata is, ami főként az árvagondozás terén nyilvánult meg. Ennek legszebb bizonyítékai a hívek adományaiból életre hívott és fenntartott református árvatthonok voltak.⁷ Jelen tanulmányomban ezen intézmények közül kettőnek, a Munkácson és Nagyszőlősen felállított árvaház történetét szeretném bemutatni alapításuk előzményeitől kezdve egészen működésük megszűnéséig.

Reformátusok Kárpátalján a két világháború között

Az első világháborút követően a Magyarországtól elcsatolt Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék nagyobb részéből a csehszlovák hatóságok Podkarpatszka Rusz (magyarul Ruszinszko vagy Kárpátalja) néven önálló közigazgatási egységet hoztak létre. Az újonnan létrejött ország vezetői a Saint-Germain-en-Laye-ban (1919. szeptember 10.) kötött szerződés értelmében ugyan kötelezettséget vállaltak, hogy a területnek széleskörű autonóm jogokat biztosítsanak a nyelvhasználat, az oktatásügy, a vallásügy, valamint a helyi közigazgatás terén,

⁵ 1918 végén Szlovákia és Kárpátalja területén a református egyháznak 276 népiskolája és egy, az evangélikusokkal közösen működtetett gimnáziuma (Rimaszombat) volt. A gimnázium megszűnt, viszont a népiskolák többségét (255) sikerült megtartani. (Csomár 1940: 136.)

⁶ A három kerület adósságállománya 1937-ben együttesen 6 903 610 Ké-t tett ki. (N. n. 1937: 160–161.)

⁷ Református árvaházak Csehszlovákiában a két világháború között: Béthel Árvaház (1928-ban alapították a komáromi egyházmegyéhez tartozó Marcellházán; 1931-ben a barsi egyházmegyéhez tartozó Kiskoszmályba helyezték át; 1934-től Léván, 1937-től Komáromban fiókarvaházai működtek), Beretkei Református Árvaház (1929, Gömöri Református Egyházmegye), Munkácsi Református Árvaház (1935, Beregi Református Egyházmegye), Atzél-Perényi Református Szeretet-Árvaház (1935, Nagyszőlős, Máramaros–Ugocsa Református Egyházmegye).

ez azonban gyakorlatban nem valósult meg. Kárpátalja etnikailag és felekezetiileg is vegyes képet mutatott a korszakban. Az 1930-as népszámlálás szerint az itt élő lakosság 15,4%-a (109 472 fő) vallotta magát magyar nemzetiségűnek, akik többsége (63%) a református vallást követte.⁸

A kárpátaljai reformátusok önszerveződése Csehszlovákiához való csatolásuk után viszonylag késve indult meg. A Kárpátaljai Református Egyházkerületet, mely nagyrészt a magyarországi Tiszántúli Egyházkerületből vált ki, a református kerületek közül utolsóként, 1922. október 31-én állították fel, püspökévé pedig 1923. április 17-én Bertók Bélát⁹ választották meg.¹⁰ Megalakulásában nagy szerepet játszott, hogy a kormányzat a Kárpátalja közigazgatási terület határaihoz igazodó egyházkerület kialakítását követelte az itt élő reformátusoktól.¹¹ Utóbbiak maguk is az önálló kerület felállítását támogatták, mivel azt remélték, hogy az autonóm Kárpátalján belül kedvezőbb elbánásban fognak részesülni szlovákiai hittestvéreiknél.¹² Számításaik azonban nem váltak be, a saját kerület létrehozása végül több hátránnyal járt, mint előnnyel, ugyanis – mint fentebb már írtuk – Kárpátalja autonómiája a gyakorlatban nem valósult meg, a prágai kormány pedig egészen 1932-ig nem ismerte el a Kárpátaljai Református Egyházkerületet, így Bertók Béla püspökké választását sem. Mindez azt eredményezte, hogy a kerület 1929-ig nem részesült az állam részéről pénzügyi segítyben, így a húszas években az egyházszervezet működtetésének költségei teljes mértékben az egyházközségekre hárultak. Szlovákiai hittestvéreikénél nagyobb terhet jelentett az itt élő reformátusoknak iskoláik fenntartása is, mivel Kárpátalján a tanítói fizetést jóval magasabb összegben határozták meg, mint az ország más részein.¹³

A harmincas évekre rendeződött ugyan a kerület és az állam közötti viszony, az egyház helyzete pedig konszolidálódott Kárpátalján, az ezáltal megnyíló lehetőségeket azonban erősen korlátozta a rossz gazdasági helyzet.¹⁴

Református belmisszió és szeretetmunka Kárpátalján

A három csehszlovákiai egyházkerület közül a kárpátaljai volt az, ahol a belmisszió elsőként vert gyökeret, köszönhetően a belmisszió három lelkes hívének: Bertók Béla püspöknek,

⁸ Fedinec 2002: 188. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi megoszlása az 1930-as népszámlálás adatai szerint: ruszin/ukrán 446 916 (63%), magyar 109 472 (15,4%), zsidó 91 255 (12,9%), cseh és szlovák 33 961 (4,8%), német 13 249 (1,9%), román 12 641 (1,8%), cigány 1357. (Fedinec 2002: 188.)

⁹ Bertók Béla (1873–1945) kárpátaljai püspök. Rendes lelkészi szolgálatát 1901-ben kezdte. Zápszonyi, beregsurányi, majd munkácsi lelkész. 1914-ben a Beregi Ref. Egyházmegye esperesévé választják. 1923–1939 között a Kárpátaljai Református Egyházkerület püspöke.

¹⁰ Peyer-Müller 1994: 104, 118.

¹¹ Peyer-Müller 1994: 75.

¹² Peyer-Müller 1994: 11.

¹³ Peyer-Müller 1994: 281.

¹⁴ Peyer-Müller 1994: 360.

Szabó Béla huszti lelkészeknek és Bácsy Gyulának.¹⁵ A kárpátaljai és szlovákiai belmisszió főként abban tért el a magyarországitól, hogy míg az előbbi területeken a gyülekezetek, addig az anyaországban az egyháztól többé-kevésbé független egyesületek játszottak meghatározó szerepet elterjedésében.¹⁶

Bertók, aki fiatalon részt vett a magyarországi Keresztyén Ifjúsági Egyesület munkájában,¹⁷ püspöki hivatali ideje alatt mindvégig a belmisszió egyik legbefolyásosabb támogatója volt nemcsak Kárpátalján, de az Egyetemes Egyházban is. Szerkesztésében látott napvilágot a legnagyobb példányszámú csehszlovákiai református sajtótermék, a Szeretet c. belmissziói lap, valamint az éves rendszerességgel megjelenő Szeretet Naptár is. A református irodalom terjesztésére református kiadót alapított és nyomdát is vásárolt (Kálvin-nyomda).¹⁸ Javaslatára 1925-ban a kerületek közül elsőként Kárpátalján szerveztek kerületi missziói lelkészi állást.¹⁹ Ugyancsak ez a kerület mozdított meg elsőként nagyobb számú református hívőt az 1925-ben megrendezett ungvári református nap keretében.²⁰ A harmincas évek második felében a kerület Zánykán egy szerény református üdülőt is létesített néhány barakkal, melyben ötven személyt lehetett egyszerre elszállásolni.²¹

Bertók mellett a kárpátaljai belmisszió sikeres elterjesztésében Bácsy Gyula és Szabó Béla is elvülhetetlen érdemeket szerzett. Bácsy kárpátaljai kerületi missziói lelkészként működött 1925 és 1928 között, ezután a beretkei árvaház igazgatója, majd 1935-től nyugdíjba vonulásáig a munkácsi és nagyszőlősi árvaházak vezetője volt.²² Bácsytól 1928-ban Szabó Béla vette át a kerületi missziói lelkészséget, ő elődjéhez hasonló lelkesedéssel folytatta a missziói szervező munkát. Mindkettőjükre jellemző volt – mint ahogy Bertókra is –, hogy a belmisszió szociális szerepét szerették volna erősíteni a kerületben.

Kárpátalján vetődött fel először egy református árvaház létrehozásának ötlete. A kerület már 1923-ban kinevezett egy missziói bizottságot, mely Dancsházy Sándor vezetésével belmissziói tervezetet készített.²³ Bár a tervezet jellemzője, hogy csaknem teljesen hiányzik belőle a belmisszió szociális vonatkozása, egy mondat erejéig így is szerepel benne – különféle karitatív intézmények mellett – egy árvaház létrehozásának az ötlete.²⁴ Legközelebb két év elteltével, a Szeretet 1925. január 25-i vezércikkében találkozhatunk újra egy árvaotthon létesítésének tervével. A cikkben maga Bertók püspök tudósított arról, hogy a lapon keresztül befolyt adományoknak köszönhetően leteheték egy leendő szeretetház alapjait.²⁵ E rövid

¹⁵ Bácsy Gyula életére lásd Galo 2011b.

¹⁶ Csémy 1993: 16.

¹⁷ Bertók 2008: 56.

¹⁸ Peyer-Müller 1994: 181, 223.

¹⁹ Peyer-Müller 1994: 184.

²⁰ Csomár 1940: 201.

²¹ Peyer-Müller 1994: 341.

²² Galo 2011b: 39–40.

²³ Peyer-Müller 1994: 182.

²⁴ TtREL I. 22. a. 1. d. 155. Missziói tervezet a Kárpátaljai Református Egyházkerületre.

²⁵ Bertók 1925: 1.

tudósításon kívül a tervezett intézményre vonatkozóan semmilyen további információval nem rendelkezünk, így csak feltételezhetjük, hogy felállítása a szűkös anyagi viszonyok miatt hiúsult meg. A cselekvésre végül – újabb három év elteltével – a Szabó Béla lelki vezetése alatt álló huszti gyülekezet szánta rá magát, mikor úgy döntött, hogy részben saját költségen, részben pedig kölcsönből épületet emel, s benne árvaházat létesít.

Egy elvetélt vállalkozás: a huszti árvaház terve

A huszti kálvinista gyülekezetet korszakunkban mindvégig intenzív lelki élet jellemezte, az 1925 és 1939 között itt lelkészi szolgálatot teljesítő Szabó Bélának köszönhetően.²⁶ A gyülekezet a német belmisszió atyjának tartott Johann Hinrich Wichern által 1833-ban létrehozott hamburgi árvagondozó intézetben is megfordult helyi lelkész ösztönzésére vette tervbe 1928 nyarán az árvaház felállítását.²⁷

Az ötlet az egyházmegyénel kedvező fogadtatásra talált, így július 22-re annak megvitatására egy tanácskozást hívtak össze Husztra. Az ünnepi közgyűlésre meghívást kaptak az egyházkerület vezető tisztviselői is, akik azonban nem jelentek meg.²⁸ Ott voltak viszont – csaknem teljes létszámban – a helyi gyülekezet tagjai, akik egyhangúlag határoztak egy szeretetintézmény helyben való felállításáról. Az intézmény vezetésére Bácsy Gyulát szerették volna megnyerni, aki elképzelésük szerint családjával és egy házvezetőnővel Husztra költözött volna, de csak akkor, amikor az árvaház épülete elkészül, ez pedig a következő év tavaszára volt várható.²⁹ A gyülekezeti tagok árvaügy iránti elkötelezettségét jól mutatta, hogy úgy döntöttek, nem várnak a következő évig, és azonnal befogadtak egy árvát a huszti Percsi Sándor személyében, aki magyar létre alig beszélte anyanyelvét, mivel ruszinok között hánykolódott évek óta. Árvaházi épület hiányában egyelőre egy „vallásos, derék” öregasszonynál helyezték el.

Ekkorra már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Bácsy el fogja hagyni Kárpátalját és Gömörbe költözik, így immáron Szabó arról értesítette Bertókot, hogy akár maga is elvállalná az árvaház irányítását, mint ahogy szívesen átvinné Bácsytól az egyházkerületi missziói lelkészi feladatok végzését is: „*Nem is volna rossz – írja a püspöknek –, ha mondjuk [Bácsy] Gyula abban [ti. a tiszáninneni kerületben], én pedig ebben a kerületbe végeznek ugyanazt a munkát testvéri egyetértéssel.*”³⁰ Szabó azt is felvetette, hogy évente esetleg egy-egy teológus hallgató is dolgozhatna az árvaotthonban, főként olyan, aki érdeklődik a belmissziói munka iránt, mint ahogy Németországban is eljárnak a lelkész-jelöltek a Béthel-árvaházakba szociális munkát végezni.³¹

²⁶ Peyer-Müller 1994: 432.

²⁷ Horkay é. n.: 9.

²⁸ TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1928. július 14.

²⁹ TtREL I. 22. a. 5/1928/103. Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1928. július 27.

³⁰ TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1928. július 27.

³¹ TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1928. július 27.

Hamarosan elkészült az árvaház tervezete is, melyet eljuttattak a püspökhöz. E szerint az intézmény neve Magyar Református Szeretetház, tulajdonosa pedig a huszti gyülekezet. Felépítője, fenntartója és haszonélvezője a kárpátaljai református magyarság (a helyi gyülekezet felépítésére telket és 10000 Ké-t adományoz, a további költségek fedezésére kölcsönt vennének fel, melynek törlesztése a beérkező adományokból történne). *„A szeretetház hivatása: Befogadni Isten, nemzetünk, egyházunk számára és önmaga boldogulására felnevelni a magukra maradt magyar református árvákat, félárvákat és esetleg azokat, akik az intézeti nevelést fizetés ellenben igénybe óhajtják venni.”*³² Az intézet élén a szeretetház lelkésze áll, széles döntési jogkörrel. Feladata a gyűjtések megszervezése, az árvák testi-lelki nevelése, az alkalmazottak felfogadása, elbocsájtása. Családjával együtt az árvaházban teljes ellátásban részesül. Emellett ő látja el a máramaros-ugocsai missziói lelkészi, valamint a kerületi missziói lelkészi feladatokat is, melyekért a megye és a kerület részéről külön javadalmazásban részesül. Az árvaotthon igazgatósága a kerület, az egyházmegye és az egyházközség vezetőiből áll. Elnöke a püspök, titkára a gyülekezeti lelkész. Az igazgatóság felügyel az árvaházi munkára, meghatározza a fő direktívákat, felveszi, kihelyezi, elbocsájtja az árvákat. Megvizsgálja a számadásokat és jelentést tesz az egyházi hatóságoknak. Utóbbiak csak tanácsokat adhatnak, kérelmeket terjeszthetnek az igazgatóság elé és mindvégig joguk van jóindulatú kritikát gyakorolni az intézmény vezetőivel szemben.³³

Bertók a tervezetet realinak és megvalósíthatónak vélte, ellenben az építkezést, melyet Szabó már az évben el akart kezdeni, mondvacsinált indokokra hivatkozva a következő évre szeretne volna halasztani.³⁴ Mi állhatott a belmisszió egyik legnagyobb híveként ismert Bertóknak az árvaház felállítását halogató, késleltető magatartása mögött? A választ az előző hónapok konventi szinten lezajlott eseményei adják meg.

A tiszáninneni kerülethez tartozó gömöri egyházmegye vezetői 1928 májusában határoztak a rozsnyói Vasas-gyógyfürdő épületeinek megvásárlásáról egy belmissziói célokat szolgáló szeretetintézmény (árvaház, diakonisszaképző) felállítására. Szerették volna, ha a kedvező áron megvásárolható épület az Egyetemes Egyház tulajdonában összegyeházi célokat szolgált volna. A javaslatot azonban a pár hét múlva összeülő rozsnyói konventi ülésen elvetették. A tervezet ellenzői elsősorban a dunáninneni és a kárpátaljai kerület képviselői közül kerültek ki, ami a tiszáninneni tagokban azt a meggyőződést alakította ki, hogy azok csupán azért nem támogatják a szeretetintézmény felállítását, mivel – Lukács Géza tiszáninneni főgondnok szavait idézve – *„az eszme mások agyában született meg.”*³⁵ A rozsnyói konventi ülés nyomán komoly indulatok törtek a felszínre, melyek még hónapokig mérgezték a kerületek közötti, ideálisnak eddig sem mondható viszonyt. Ebben a feszült helyzetben kezdett hozzá Szabó Béla a huszti árvaház felállításához, melyhez szeretne volna megnyerni egyházmegyéje és a kerület vezetőit is. Bertóknak semmilyen elvi kifogása nem volt az árvaház

³² TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Biki Ferenc levele Bertók Bélához. 1928. július 27. 1. sz. melléklet.

³³ TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Biki Ferenc levele Bertók Bélához. 1928. július 27. 1. sz. melléklet.

³⁴ TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Bertók Béla levele Szabó Bélához. 1928. július 28.

³⁵ Péter 1929: 9.

létrehozása ellen, és bár az időpont megválasztását az említett események miatt nem tartotta ugyan ideálisnak, úgy vélte, hogy ha a szervezkedés gyülekezeti szinten marad és nem vonják bele a felsőbb egyházi vezetőket, valamint a széleskörű nyilvánosságot, akkor a maga részéről üdvözlendőnek tartja a kezdeményezést. Mindezekben – állítása szerint – megegyezett Szabóval is, aki azonban nem tartotta magát a megállapodáshoz. A huszti lelkész értesítette a kezdeményezésről az egyház hivatalos lapját, a Református Egyház és Iskolát, valamint Pálóczi-Czinke István konventi elnököt és tiszáninneni püspököt is, kérve az árvaház konventi elismerését. Ráadásul a Szabó által Nagyszőlőstre augusztus 6-ra összehívott újabb árvaházi értekezletre³⁶ a kárpátaljai püspök tudta nélkül meghívást kapott máramaros-ugocsai egyházmegye teljes lelkészi kara is. Bertók mindezek tudatában úgy határozott, hogy nem vesz részt a nagyszőlősi gyűlésen. Döntését világosan megindokolta Plochy Istvánnak, az egyházkerület főgondnokának írt levelében, melyben megvilágította a huszti árvaház felállításával kapcsolatos eddigi magatartásának hátterét: „*Már pedig annyira kötelezve érzem magam a konventi határozattal szemben, mely két bizottságot is kiküldött a [rozsnyói] árvaház ügyében, hogy e határozatot respektáljam s ilyen széleskörű és a konventi határozatot nyilvánvalóan keresztező mozgalomban [t.i. a huszti árvaház felállítása] részt vegyek. Ez nyilván magán hordana azt a bélyeget, melyet a tiszaiak régtől fogva szeretnének ránkütni, hogy t. i. mi renitensek vagyunk a konventtel szemben mindig. Pedig nyilván van mindnyájunk előtt, hogy mi tárgyilagos okok miatt nem mentünk bele a rozsnyói fürdő megvételebe és semmi esetre sem azért, mert az árvaházat nem akarjuk, mert a tiszai e. kerületből indult ki. Ha részt vennék a gyűlésen, akkor ezt a megállapítást senki le nem moshatná rólunk. Éppen ezért el kell maradnom. [...] Az idő azonban oly rövid, hogy ezt nem tudom megfelelő formában velük közölni. Úgy gondoltam hát a dolgot, hogy ha te is jónak látod, hogy te elmennél s ennek a felfogásomnak ott kifejezést adnál, felvilágosítanád őket, különösen Szabó Béla barátunkat, hogy megállapodásunk ellenére tett intézkedéseikkel a legkellemetlenebb helyzetbe sodortak engem is, de egyházkerületünk konventi tagjait is, sőt e. kerületünket is. Nehogy tehát ott elhamarkodott határozatokat s megállapodásokat létesítsenek, melyeket aztán nagyon nehéz lesz létesíteni [sic!] s elvégre is kellemetlen és káros ellentétbe állítanak a hivatalos e. kerületet és társadalmat.*”³⁷

Hogy mi történt az augusztus 6-i nagyszőlősi gyűlésen, arról nincs tudomásunk. A források arra engednek következtetni, hogy Bertók a fentiekben eltervezett módon, Plochy útján tudatta véleményét és távolmaradásának okát a tanácskozás szervezőivel, Szabó pedig – kerülni akarván a püspökkel való bárminemű konfliktust – elállt az árvaház azonnali felállításának ötletétől. A Szabó és Bertók közötti jó viszonyon a történések semmit sem változtatnak. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a Bácsy távozásával hamarosan megüresedett egyházkerületi missziói lelkészi állás betöltésére – a következő kerületi közgyűlés összehívásáig – a püspök javaslatára Szabót kérték fel, aki örömmel vállalta azt.³⁸ Ezt követően Sza-

³⁶ TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1928. július 23.

³⁷ TtREL I. 22. a. 5. d. 103. Bertók Béla levele Plochy Istvánhoz. 1928. augusztus 5.

³⁸ TtREL I. 22. a. 5. d. 119. Bertók Béla levele Szabó Bélának. 1928. szeptember 20.

bó leveleiben már ritkán került elő önálló témaként a huszti árvaház ügye, viszont a kerületi belmissziói munka egyik fontos, erősíteni kívánt területével, a szeretetmunkával kapcsolatban továbbra is napirenden maradt.

Szabó, aki kezdetben ideiglenes, majd állandó jelleggel látta el a kerületi missziói lelkészi feladatokat, nagyon sajnálta, hogy a huszti árvaház felállításának ügye a jövőbe tolódott, de úgy vélte, hogy amint rendeződik a rozsnyói szeretetház körüli vita és lecsitulnak a felkorbácsolt indulatok, újra előtérbe kerülhet annak ügye. Kerületi missziói lelkésszé való megválasztása után benyújtott missziói tervezetében javasolta a kerületi missziói bizottságnak, hogy fogadja el a szeretetmunka alapjául a huszti kezdeményezést, vállalja magára a gyermekek eltartását, és a jövőben akár Huszton, akár egy erre alkalmasabb helyen egy árvaház létesítését.³⁹

A huszti árvaház felállítása végül nem valósult meg, mivel 1929 októberében a gömöri Beretkén Bácsy Gyula vezetésével megkezdte működését a református egyház egyetemes fenntartású árvaháza.⁴⁰ Szabó úgy vélte, hogy ebben a helyzetben ésszerűbb, ha egyetlen befogadott árvájukat, Percsi Sándort elküldik Beretkére, maguk pedig feladják az árvaház felállításának tervét: *„Az első árva a máramarosi hegyek közül, Husztról került Beretkére. A szegénység testi és lelki nyomorából Szabó Béla lelkész meleg szíve emelte ki, azzal a gondolattal, hogy ő lesz a huszti árvaház első árvája. De mert az egyetemes református egyház a beretkei árvaházat megszerveztette és jónak látszott minden erőt ide összpontosítani, Huszt kedves gondolatáról, az árvaház ottani alapításáról lemondott és így lett a Huszt első árvája, a beretkei árvaház első gyermeke.”*⁴¹ – olvashatjuk Bácsy Gyula egyik írásában. Ezt követően a kárpátaljai református árvákat Beretkére küldték, számuk 1934-ben elérte a nyolcat.⁴² Ez a gyakorlat azonban csak 1935-ig állt fenn, amikor is Munkácson és Nagyszőlősen is megnyitotta kapuit egy-egy református árvaház. Az egyházkerület árvái ezt követően már itt nyertek elhelyezést.

A munkácsi árvaház keletkezése

A Szlovákia és Kárpátalja területén létrejött három református egyházkerület együttműködése a két világháború között mindvégig problémákkal és feszültségekkel volt terhes. Egyfajta kényszerű kooperáció ugyan kialakult közöttük, de igazi szolidaritás nem. Ennek okát a nagy földrajzi távolság mellett leginkább a kerületek eltérő történelmi fejlődésében kereshetjük.

A rozsnyói árvaház ügyében kiobbant botrány hátterében is ezeket a tényezőket kereshetjük. Úgy tűnik, mind a dunai, mind a kárpátaljai egyházkerület vezetősége nehezményezte, hogy az Egyetemes Egyház a tiszai egyházkerülethez tartozó Rozsnyón szeretne létrehozni

³⁹ TtREL I. 22. a. 5. d. 143. Missziói tervezet.

⁴⁰ Galo 2011a: 21.

⁴¹ Bácsy 1931: 79.

⁴² Soós é. n.: 50.

és fenntartani szociális intézményt. A hosszú viták után a gömöri Beretkén felállított árvaház ugyan összegyeházi intézményként jött létre, a dunai és a kárpátaljai egyházkerületek azonban sosem érezték azt teljesen magukénak. Fennállása során a tiszai kerület reformátussága biztosította a fenntartásához szükséges adományok legnagyobb részét és az itt elhelyezett árvák többsége is ebből a kerületből származott.⁴³ A másik két kerületből csak addig érkezett számottevő adomány a beretkei intézmény javára, amíg azok területén létre nem jöttek további szeretetintézmények (Kiskoszmály 1931, Nagyszőlös és Munkács 1935). A beretkei árvaház tehát elvben az Egyetemes Egyház árvaháza volt, a gyakorlatban azonban – 1935-től immáron minden kétséget kizáróan – a tiszai egyházkerület intézményeként működött.⁴⁴

A kárpátaljai reformátusok 1935-ig éves szinten így is jelentős összeggel támogatták a beretkei árvaotthont,⁴⁵ melyben minden bizonnyal közrejátszott Bácsy Gyula személye és Bertók püspök belmisszió iránti elkötelezettsége is, mindazonáltal sosem mondtak le egy saját árvaház felállításáról. Ennek megvalósításához végül Bertók 1935-ben látta elérkezettnek az időt. Úgy gondolta, hogy a kerületek külön tagozódása – legalábbis szociális téren – elkerülhetetlen és miután a másik két kerület területén ekkor már működött egy-egy árvaház, szükségesnek tartotta, hogy ebben Kárpátalja is felzárkózzon hozzájuk: „*Kell, hogy nekünk is legyen valamilyen látható intézményünk, melyet saját erőnkől tartunk fenn s fejlesztünk Isten segítségével*”⁴⁶ – olvashatjuk 1935. április 29-én keltezett levelében. Elgondolása szerint a püspöki székhelyen, Munkácson nyílt volna meg az intézmény, indulásként – jobb híján – egy bérházban, hat-tíz árvával. Az intézet vezetésére Bácsy Gyulát és feleségét kérte fel.⁴⁷ Bertók tisztaban volt azzal, hogy Bácsy nem érzi jól magát Beretkén, mivel komoly nézeteltérése támadt a konventi árvaházi bizottság elnökével, Tornallyay Zoltánnal és elvágódik onnan.⁴⁸ Az árvaházi munkáért egyelőre fix fizetést nem tudott felajánlani, csak a kis jövedelemmel járó újdávidházi gyülekezetet,⁴⁹ mely Munkácsnak volt a filiája. Bertók számítása bevált, Bácsy így is örömmel fogadta a felkérést és azonnal hozzá is látott távozása előkészítéséhez.⁵⁰ A püspök időközben elfogadható áron talált egy alkalmasabbnak tűnő ingatlant a Zrínyi utcában, melyben a kiszolgáló helyiségeken kívül hat szoba volt található. A bank, mely az épületet árulta, azt javasolta a püspöknek, hogy a bérlet helyett inkább vásárolja meg a házat, mivel a bérleti díjból 10–15 év alatt ki lehet fizetni az ingatlan teljes árát. Bertók így végül a vásárlás mellett döntött, mivel úgy vélte, hogy a vételár

⁴³ 1934-ben, a két kárpátaljai árvaház megalapítása előtt, a Beretkén nevelt gyermekek 60%-a a tiszán-inneni, 20-20%-a pedig a dunáninnyi, illetve kárpátaljai kerületből került ki. (Soós 1935: 50.)

⁴⁴ 1935-ben az árvaházba küldött önkéntes adományok 78%-a tiszáninnyi egyházkerületből származott, míg egy évvel korábban – a kárpátaljai árvaházak felállítását megelőzően – az alábbi volt a megoszlás: tiszáninnyi egyházkerület 50%, kárpátaljai 36%, dunáninnyi 14%. (Galo 2011a: 25.)

⁴⁵ Az árvaháznak küldött pénzügyi adományok 1929 és 1935 közötti összegére lásd: Galo 2011a: 25.

⁴⁶ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. április 29.

⁴⁷ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. április 29.

⁴⁸ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Szabó Béla levele Bertók Bélához. 1935. március 20.

⁴⁹ A gyülekezetnek mindössze 52 tagja volt. N. n. 1937: 131.

⁵⁰ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bácsy Gyula levele Bertók Bélához. 1935. május 4.

törlesztéséhez szükséges évi 13–14 000 korona a befolyó adományokból fedezhető lesz.⁵¹ Június 12-én kifizette az ingatlanért kért 140 000 Kč-t. A vásárlással kapcsolatban azonban jogi problémák merültek fel, a terület nevére ugyanis nem lehetett íratni az épületet, mivel az nem volt jogi személy, amennyiben pedig egy magánszemély vette volna meg, magas vételi illetéket kellett volna utána fizetni. A probléma kiküszöbölésére a püspök létrehozta a Kárpátaljai Református Segítő Egyesületet (KRSE), mely nevében végül a vásárlást lebonyolította.⁵²

Bertók szerette volna, ha az intézmény már szeptember elsejétől felújítva és berendezve az árva gyermekek szolgálatára áll, ez azonban különböző okokból kifolyólag nem valósult meg.⁵³ A munkácsi árvaház megnyitására végül egy bensőséges kis ünnepség keretén belül december 8-án került sor. Tíz órától a helyi templomban Bertók püspök hirdette az ígét, prédikációjában rámutatott, hogy egy árvaház létrehozása nem más, mint a keresztyén elvek gyakorlati életbe való átültetése.⁵⁴ Az intézmény működése hét árva gyermekkel indult, akiket már szeptemberben felvettek, de mivel az épület tatarozása elhúzódott, a munkálatok befejezéséig helyi családoknál biztosítottak számukra elhelyezést.⁵⁵

Az Atzél-Perényi Református Szeretet-Árvaház megalakulása

Bár a munkácsi árvaház megszervezése korábban indult, mégsem ez volt az első református szeretetintézmény, mely megkezdte működését Kárpátalján. Történt ugyanis, hogy Bertók püspököt, aki épp a munkácsi árvaházi ingatlan átíratásának ügyével volt elfoglalva, Szabó Sándor nagyszőlősi tanító értesítette, hogy a helyi földbirtokosnő, özvegy Atzél Lászlóné Perényi Lujza bárónő egyik tanyáját tartozékaival együtt a református egyháznak kívánja ajándékozni árvaotthon létesítésére.⁵⁶ 1935. július 5-én megérkezett a püspökhöz a bárónő levele is, aki ebben megerősítette adományozási szándékát, egyben annak részleteit is kifejtette. Döntése értelmében a kárpátaljai területnek adományozza az ún. Fekete tanyát, annak minden tartozékával együtt; itt azonnali hatállyal átenged annyi épületet, amelyben az egyház 8–10 árvával minél előbb meg tudja kezdeni az árvagondozást, ugyanis óhaja, hogy az árvaház még az ő életében kezdje meg működését. A tanyához tartozó istálló, szántó, gyümölcsös, és legelő (összesen 29 kat. hold) tulajdonjoga szintén az egyházra száll, de használati jogát az adományozó továbbra is megtartja. A katolikus vallású bárónő további kívánsága, hogy a felállítandó árvaházba a gyermekeket felekezeti megkülönböztetés nélkül vegyék fel, illetve *„megőrzendő minden körülmények közt az intézet magyar nemzeti jellege és benne a tántoríthatatlan magyar szellemben való nevelés. Mert az alapító Nagyszőnyeg ez által nagynevű őseinek (Perényi Péter és Gábor, a sárospataki*

⁵¹ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. május 9.

⁵² TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. június 12.

⁵³ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. július 25.

⁵⁴ N. n. 1935a: 5.

⁵⁵ Bácsy 1935: 5.

⁵⁶ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele özv. Atzél Lászlóné Perényi Lujzának. 1935. június 17.

*főiskola alapítóinak) és boldog emlékezetű férjének – a magyar református anyaszentegyház iránt megnyilvánult bőkezű pártfogását és örök időkre emlékezetes tradícióit kívánja ápolni és fenntartani.*⁵⁷ Szabó Sándor július 6-án kelt levelében javasolta Bertóknak, hogy minél előbb látogassa meg az adományozót a részletek tisztázása érdekében, mivel az egyébként nagyon jóindulatú, de idős bárónő a leveleket esetleg másoknak is megmutatja, mint ahogy a püspök egy korábbi levelét is megmutatta a „*pápista kurátornak*”, márpedig a tanító szerint az árvaház ügyét „*az ellenség tanácsa [...] nem segíti elő.*”⁵⁸ A következő héten a püspök látogatása immáron viszsza-vonhatatlanul megerősítette a bárónőt korábbi elhatározásában. Ennek eredményeként július 18-án sor került az ajándékozási szerződés, 23-án pedig az alapító oklevél aláírására is. Utóbbi szerint az árvaház elnevezése „*Atzél-Perényi Református Szeretet-Árvaház*”, feladata pedig a kárpátaljai református egyházkerület területén található árva vagy szegény magyar gyermekek befogadása, gondozása, nevelése és „*tisztes kenyérkeresethez juttatása, hogy hasznos polgárai-vá legyenek a társadalomnak, egyháznak és nemzetnek.*”⁵⁹ Az egyházkerület ígéretet tett arra, „*hogy néhai Atzél László boldog emlékezetét hálásan megőrzi, munkás életének példáját a Szeretet-Árvaházban nevelendő gyermekek előtt ébren tartja, valamint a kegyes ajándékozó úrnő példás életét is örök emlékezetében tartja s a gondozásba vett gyermekeket arra az elmúlhatatlan szeretetre fogja nevelni, mely boldoggá és áldottá tette néhai Atzél László és báró Perényi Lujza közösen futott földi pályáját s melyen a koporsó hatalma sem vesz diadalmat.*”⁶⁰ Az okirat tartalmazta továbbá mindazon az adományozással kapcsolatos feltételeket, melyeket a bárónő fentebb idézett levelében korábban már tudatott a püspökkel.⁶¹

Bertók szerette volna, ha az árvaház már szeptemberben megnyitja kapuit, erre azonban csak október 6-án került sor. Mivel a munkácsi intézményhez hasonlóan a gyermekeket itt is még szeptemberben felvették (öt árvát hoztak át Beretkéről),⁶² így a megnyitásig nagyszülősi családoknál helyezték el őket. Az avatóünnepséget délelőtt, az árvaház lankás udvarán tartották. A gyülekezeti énekek után a püspök mondott imádságot, majd a helyi dalárda éneke hangzott el. Ezután Isaák Imre esperes mondott alkalmi beszédet, majd osztott áldást. Bertók ezt követően átadta az intézmény vezetését Bácsy Gyula árvaházi igazgatónak és özv. Kovács Jánosné gondozónőnek. A tömeg ezután megtekintette a két épületből és nyolc helyiségből álló árvaházat, mely 12 gyermek befogadására volt alkalmas. Mivel Atzélné Perényi Lujza idős kora miatt nem tudott részt venni az avatáson, az egyházkerület elnöksége és a Református Nőszövetség megbízottai a délelőtti folyamán tisztelgő látogatást tettek a bárónőnél, míg a szervezet egy másik csoportja virágot helyezett el Atzél Lászlónak az árvaház közelében fekvő mauzóleumánál.⁶³

⁵⁷ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. 17. Szabó Sándor és özv. Atzél Lászlóné Perényi Lujza levele Bertók Bélának. 1935. július 5.

⁵⁸ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. 17. Szabó Sándor levele Bertók Bélának. 1935. július 6.

⁵⁹ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. 17. Alapítólevél.

⁶⁰ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. 17. Alapítólevél.

⁶¹ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. 17. Alapítólevél.

⁶² N. n. 1935b: 4.

⁶³ N. n. 1935c: 1.

A Kárpátaljai Református Segítő Egyesület

A Kárpátaljai Református Segítő Egyesület létrejöttét külső és belső okok segítették elő. Külső ok volt – amint azt már fentebb említettük – a munkácsi árvaház épületének megvásárlása után fizetendő adó megtakarítása, míg belső ok a Kárpátalján egyre terjedő szegénység, mely arra készítette az egyházat, hogy hatékonyabban vegye fel a harcot a nyomor ellen.⁶⁴ Az egyesület célja a kerületben végzett református szociális munka továbbvitele és az ehhez nélkülözhetetlen anyagiak biztosítása volt: „*a segítőegylet lesz az a milliomos amerikai nagybácsi – fogalmazta meg Szabó Béla –, aki, ha kell, csak belenyúl a zsebébe s a kárpátaljai reformátusok nem panaszkodhatnak többé, hogy semmire se telik nekik.*”⁶⁵ Bertók úgy vélte, a KRSE létrehozása komoly előnyökkel járhat, mivel nagyobb mozgástérrel fog rendelkezni a belmisszió és a szeretetmunka terén, mint „*a lomhán és nehezen mozgó*” egyházkerület. Mindazonáltal tevékenységét a kezdetektől fogva a kerülettel való szoros együttműködésben képzelte le.⁶⁶

Az alapító közgyűlést június 17-én tartották meg Munkácson. Itt fogadták el az egyesület alapszabályát, választották meg tisztikarát és választmányát. Elnöke maga a püspök lett, ügyvezető igazgatójává pedig a Kárpátaljára augusztus közepén visszatérő Bácsy Gyulát választották meg.⁶⁷ Az alapszabály értelmében a választmányban helyet kapott a három egyházmegye esperese és gondnoka is.⁶⁸ Utóbbi lépéssel az volt a céljuk, hogy mindenki számára egyértelművé tegyék, hogy az egyesület a hivatalos egyház ellenőrzése alatt működik. Tevékenységéről évente jelentést tett az egyházkerületnek. A szervezet háromféle tagsággal rendelkezett: alapító taggá az válhatott, aki egyszeri, legalább 500 korona adományt tett, a rendes tagok, akik szavazati joggal rendelkeztek, évi 12 korona, míg a szavazati joggal nem rendelkező pártoló tagok évi 6 korona befizetését vállalták.⁶⁹ A taglétszám folyamatosan emelkedett: 1935 végén 645 (74 alapító, 465 rendes és 106 pártoló), míg 1937 decemberében már 1265 tagja volt az egyesületnek.⁷⁰ A kárpátaljai egyházkerület 1935. december 12-én tartott ülésén hivatalosan is a KRSE-re bízta a két árvaház vezetését Bácsy felügyelete alatt.⁷¹

⁶⁴ Peyer-Müller 1994: 331.

⁶⁵ Sz[abó] 1935: 2.

⁶⁶ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. június. 12.

⁶⁷ TtREL I. 22. a. 15. d. 30. Bertók Béla levele Bácsy Gyulához. 1935. július 1.

⁶⁸ Bácsy Gyula 1935: 5.

⁶⁹ Sz[abó] 1935: 2.

⁷⁰ Bácsy 1935: 5.; N. n. 1938: 4.

⁷¹ TtREL I. 22. a. 14. d. 51. A Kárpátaljai Ref. Egyházkerület köz- és bírósági gyűlési jegyzőkönyve. 1935. Püspöki jelentés. 1935. december 12.

A KRSE és az árvagondozás 1938-ig

A két intézmény férőhelyei az indulást követően gyorsan beteltek. A munkácsi árvaházba 1936 folyamán áthoztak két árvát Nagyszőlősről, hogy tanulmányaikat polgári iskolában folytathassák. Rajtuk kívül öt új árvát is felvettek, így az év végén már 13 gyermek, egy idős nő, egy alkalmazott, az igazgató és két családtagja, összesen tehát 17 személy részesült itt állandó ellátásban.⁷² A következő évben további három árvával emelkedett az árvaház lakóinak a száma.⁷³ A gondozói és nevelői feladatokat Bácsy Gyula és felesége látta el.⁷⁴

A nagyszőlősi intézménybe 1936 folyamán további kilenc gyermek nyert felvételt, így az árvák létszáma itt már 16 volt.⁷⁵ Az árvaházban helyet kapott még a gondozó, annak édesanyja és egy fizetett házi alkalmazott is.⁷⁶

A megalapításától számított egy éven belül tehát a KRSE két árvaházában 29 árvának és egy idős nőnek tudott otthont és kenyeret biztosítani, kizárólag a kárpátaljai reformátusok erejére támaszkodva, ugyanis sem az államtól, sem a konventtől nem kapott semmilyen anyagi támogatást.

Bácsy az intézmények vezetése és a gyermekek nevelés terén ugyanazokat a módszereket alkalmazta, mint amit korábbi szolgálati helyén, Beretkén már meghonosított. *„Az Otthon falain belül az árvák ideje tanulással, lelki életük fejlesztésével, apróbb házi munkák végzésével, és játékszással telik – írja az általa követett pedagógiai elvekről a KRSE egyik jelentésében. – Katonai fegyelmet nem gyakorolunk, a gyermek kedélyvilágát nem öljük meg, de minden igyekezetünk oda irányul, hogy rendszeres, fegyelmezett munkára, engedelmességre, testi és lelki tisztaságra, őszinteségre és szeretetre neveljük a gyermeket.”*⁷⁷ A munkácsi árvák a nyári vakációt az első évtől kezdődően befogadó családoknál, vagy rokonoknál töltötték, ahonnan legtöbbször kedves emlékekkel tértek vissza. Nagyszőlősen azonban özv. Kovács Jánosné a nyári időszakra sem vált meg neveltjeitől, mivel a fegyelem szempontjából fontosnak tartotta, hogy együtt maradjanak.

Munkácson 1936-ban öt árva polgári iskolában, nyolc pedig az állami elemi iskolában tanult, míg Szőlősen mind a 16 gondozott a helyi református elemi iskola padjait koptatta.⁷⁸ Utóbbi helyen az árvaház és az iskola közötti mintegy négy kilométert naponta kétszer gyalogszerrel tették meg a gyermekek. Mivel ide az alapító akarata szerint a felekezeti hovatartozás figyelembe vétele nélkül vették fel a rászorulókat, a különböző vallású gyermekek hitanórára a saját felekezetük iskolájába jártak.⁷⁹

⁷² TtREL I. 22. a. 17. d. 370. KRSE Ref. Szeretet-Árvaház lakói 1935, 1936, 1937 évben Munkácson.

⁷³ N. n. 1938: 5.

⁷⁴ TtREL I. 22. a. 17. d. 370. 9. Jelentés a KRSE és árvaházai I. teljes évi működéséről.

⁷⁵ TtREL I. 22. a. 17. d. 370. 9. A nszöllősi árvaházban levő árvák 1936. dec. 31-ig.

⁷⁶ TtREL I. 22. a. 17. d. 370. 9. Jelentés a KRSE és árvaházai I. teljes évi működéséről.

⁷⁷ TtREL I. 22. a. 17. d. 370. Jelentés a KRSE és árvaházai I. teljes évi működéséről

⁷⁸ TtREL I. 22. a. 17. d. 370. Jelentés a KRSE és árvaházai I. teljes évi működéséről

⁷⁹ Horkay é. n.: 13.

Utóbbi helyen a gyermekek orvosi felügyeletét Dr. Magyar László látta el díjtalanul, míg Munkácson – megfelelő tiszteletdíj mellett – Dr. Katz Emil, itt viszont Szántó József gyógyszerész ingyen biztosította a szükséges gyógyszereket.

A KRSE igyekezett az árvák mellett más rászorulókat is támogatásban részesíteni. 1936-ban egy teológus-hallgatót (még ez évben meghalt), egy orvostanhallgatót, egy missziós testvért segélyezett nagyobb összeggel, két középiskolásnak pedig a Munkácson való tanulást tették lehetővé. E mellett tervbe vették a két árvaház befogadó-kapacitásának a bővítését is, amire nagy szükség volt a felvételre váró árvák nagy száma miatt.⁸⁰

Az egyesület kiadásai 1936-ban 103 592 Kč-t tettek ki 104 827 Kč bevétellel szemben,⁸¹ ez az összeg 1937-ben 69 010 Kč, illetve 73 461 Kč volt.⁸² Adakozás terén a munkácsi és a nagyszőlősi gyülekezet messze túlszárnyalta a többi egyházközséget.⁸³

A KRSE és a kárpátaljai árvaházak 1938–1945 között

Az első bécsi döntéssel (1938. november 2.) Szlovákia és Kárpátalja déli, többségében magyarok által lakott területei visszakerültek az anyaországhoz. Néhány hónap múlva szétesett Cseh-Szlovákia (1939. március 14.), a magyar hadsereg pedig megszállta és Magyarországhoz csatolta egész Kárpátalját. A szlovenszkoí és kárpátaljai egyház kimondta megszűnését és betagolódott a magyarországi egyházszervezetbe. A kárpátaljai reformátusok többsége húsz év elteltével újra a tiszántúli egyházkerület igazgatása alá került. A magyarországi egyházszervezetbe való beolvadás azonban számos problémát vetett fel, ezek közé tartozott a csehszlovákiai magyar reformátusság által a Trianon utáni specifikus léthelyzetre való válaszként létrehozott intézményrendszer, köztük az árvaházak jövője is.

A kárpátaljai árvaházak fenntartásáról és vezetéséről ugyan a KRSE gondoskodott, tulajdonjogi szempontból viszont csak a munkácsi tartozott hozzá, mivel a nagyszőlőssinek a kerület volt a tulajdonosa. A kárpátaljai egyházkerület megszűnésével ez utóbbi intézmény átkerült a tiszántúli egyházkerület tulajdonába. A máramaros-ugocsai egyházmegye minden bizonnyal félt az árvaház esetleges bezárásától, vagy az Országos Református Szeretetszövetségnek⁸⁴ való átadásától, ezért kérvényezte a kerületnél az intézmény tulajdonjogának átruházását az egyházmegyére, vagy ha ez „elvi okokból” nem volna lehetséges, akkor fenntartásának, irányításának és lelki vezetésének a jogát. Kérte továbbá, hogy a kerület az intézmény teljes jogkörű vezetését bizza az esperes elnöklete alatt álló négytagú intézőbizottságra.⁸⁵

⁸⁰ TtREL I. 22. a. 17. d. 370. Jelentés a KRSE és árvaházai I. teljes évi működéséről.

⁸¹ A KRSE tagdíjaiból mintegy 25 000 Kč folyt be. TtREL I. 22. a. 17. d. 370. KRSE Ref. Szeretet-Árvaházai zárszámadása 1936. december 31-én.

⁸² N. n. 1938: 5.

⁸³ TtREL I. 22. a. 17. d. 370. Jelentés a KRSE és árvaházai I. teljes évi működéséről.

⁸⁴ Az Országos Református Szeretetszövetség történetére lásd: Géra 2004.

⁸⁵ Uray é. n.: 202.

A kerület az intézmény tulajdonjogával és pénzügyeivel kapcsolatos problémákat a pénzügyi bizottsághoz utalta véleményezésre és ígéretet tettek, hogy az ezzel kapcsolatos jövőbeni határozatokról értesítik az egyházmegyét.⁸⁶ Arról azonban, hogy ez a későbbiekben megtörtént volna, nincs tudomásunk. Az árvaház irányítását és „lelki vezetését” viszont teljes jogkörrel – az egyházkerület legfőbb felügyeleti és ellenőrzési jogának fenntartása mellett – a javaslatban szereplő intézőbizottság kezébe adta a kerület, amit kiegészített az egyházkerületi missziói előadóval.⁸⁷

A visszacsatolást követően egy további probléma is felmerült az árvaházakkal kapcsolatban. A Kiss Ferenc által alapított és vezetett Országos Református Szeretetszövetség ugyanis felkérte az anyaországhoz visszatért egyházmegyéket, hogy az 1447/1937-es konventi határozat értelmében intézményei támogatására vessen ki az egyháztagokra 3–4 filléres járulékot, melyet minden év végén juttassanak el a Szövetség pénztárába. A beregi egyházmegye jelezte, hogy a „kérést” csak abban az esetben tudja teljesíteni, ha a munkácsi árvaházat a Szövetség felveszi kötelékébe,⁸⁸ míg a máramaros-ugocsai egyházmegye megállapodás kötött a Szeretetszövetséggel, mely szerint utóbbi a beszedett tagdíjak 33%-át átengedi a nagyszülősi árvaház javára.⁸⁹

Az anyaországhoz való visszatéréssel kérdésessé vált a KRSE további sorsa. Bertók Béla elnök indítványozta az egyesület közgyűlésén annak önmaga általi feloszlását, azzal az indokkal, hogy léte elválaszthatatlanul összefonódott az immáron megszűnt kárpátaljai egyházkerülettel, alapszabálya pedig az új viszonyoknak megfelelően nem dolgozható át. Bácsy Gyula igazgató viszont az egyesület további fenntartása mellett foglalt állást, amit azzal indokolt, hogy sajnálatos lenne egy közel ötezer (!) fős tagsággal rendelkező szervezetet feloszlítani, illetve, hogy nehéz volna a fizető, főként alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó tagokkal megértetni, hogy az árvák gyámolítására juttatott adományaik miért kerültek át az egyházkerület pénztárába. A közgyűlés Bácsy álláspontját fogadta el. Válaszul Bertók és az alelnök, Bary Gyula esperes azonnal lemondtak a szervezetben betöltött tisztségükről és nem is vettek részt a KRSE következő közgyűlésén, ahol az alapszabály módosítását és az ezzel kapcsolatos teendőket vitatták meg.⁹⁰ Ekkor azonban egy váratlan esemény következtében a történések új irányt vettek, ugyanis Nagy Béla nyugalmazott szolgabíró 1941. március 28-án a beregi és máramaros-ugocsai egyházmegyének adományozta a munkácsi árvaházzal szemben álló, mintegy 20 000 pengő értékű épületeit – többek között – azzal a feltétellel, hogy az utcai épületben református árvaház, az udvariban „*intelligens nők otthona*” létesítendő „*Merényiné Nagy Piroska Református Árvaház és Női Otthon*” név alatt.⁹¹ „*A KRSE sorsa ezzel új fordulatot vett. Határozatilag kimondta, hogy miután az a cél, amelyre elhívást nyert, a Nagy*

⁸⁶ Uray é. n.: 244.

⁸⁷ Uray é. n.: 202–203.

⁸⁸ Györkei 1940: 48.

⁸⁹ MREZSL 33. 3. d. Igazg. választmányi és közgyűlési jegyzőkönyv. 1941. december 16.

⁹⁰ Bácsy 2008: 42–43.

⁹¹ Györkei 1942: 100.

Béla nagyszerű ajándékával, a beregi és máramaros-ugocsa [egyházmegyék] gondjai mellett, az egész volt kárpátaljai egyházkerület területére biztosítva van, a KRSE 1941. június 30. terminussal feloszlik és minden pénzvagyont és berendezését, amely a tagok tagdíjából és adományaiból keletkezett, a megszervezendő munkácsi új árvaháznak ajándékozza. Az árvaház épülete örökáron eladatván, minden adósság kifizetettvén, kiderült, hogy a néhány ezer pengő értékű berendezési tárgyakon kívül a KRSE több mint 7.000 pengő ajándékot juttathat a leendő munkácsi új árvaháznak” – írja visszaemlékezésében az események egyik közvetlen résztvevője, Bácsy Gyula.⁹² Az új árvaház azonban – feltehetően a háborús viszonyok következtében – sosem kezdte meg működését.⁹³

A munkácsi árvaotthon így 1941 nyarán bezárta kapuit, a gyermekek egy részét a nagyszülősi árvaházba vitték át, másokat befogadó családoknál helyeztek el.⁹⁴ A beregi egyházmegye 1941 októberében tartott közgyűlése felkérte az esperest, hogy körlevélben hívja fel a beregi gyülekezeteket a nagyszülősi árvaház támogatására, mivel az befogadta a munkácsi árvákat és a jövőben is be fogja fogadni egyházmegyéjük területéről a rászoruló gyermekeket.⁹⁵

A nagyszülősi árvaház épületei már kicsinek bizonyultak a megnövekedett létszámú gondozott gyermek befogadására, ezért új szárnyal bővítették az épületet, melyben két szoba, konyha és éléskamra kapott helyet. Ennek köszönhetően az intézményben hamarosan már harminc árva nevelkedett. A magyar állam tervbe vette egy egytanerős szórványiskola megépítését az árvaház közelében, mely a nagyszülősi református iskola részeként működött volna, de ez végül a világháború miatt nem valósult meg.

A szovjet csapatok 1944 októberében foglalták el a települést. A háborút követően Nagyszőlös és egész Kárpátalja a Szovjetunió része lett. Az árvaház épületét a megszállás után néhány hónappal elvették a református egyháztól, az árvákat szélnek eresztették; néhányuk befogadó családokhoz, míg többségük állami menhelyre került.⁹⁶

Galo Vilmos

Levéltári források

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (TtREL)

I. 22. a. Kárpátaljai egyházkerület iratai 1897–1942. Igazgatási iratok 1921–1939.

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL)

33. fond. Országos Szeretetszövetség iratai (1930–1950). A Szeretetszövetséggel kapcsolatos és azon kívüli karitatív munkák szervezési iratai.

⁹² Bácsy 2008: 43.

⁹³ 1997-től Munkácson újra működik református gyermekotthon, ahol 18–20 kilátástalan szociális helyzetben élő, kallódó vagy árva gyereknek keresztény, családias jellegű nevelést biztosítanak.

⁹⁴ Bácsy 2008: 43.

⁹⁵ Györkei 1942: 119.

⁹⁶ Horkay é. n.: 13.

Irodalomjegyzék

- Bácsy Gyula 1931: A beretkei árvaházról. In: Bertók Béla (szerk.): *A Szeretet Naptára az 1932-ik szökő-évre*. Beregszász, 75–81.
- Bácsy Gyula 1935: A Kárpátaljai Reformátusok Segítő Egyesülete (KRSE) 1935 csonka évi jelentéséből. *Szeretet* 1935. április 10. 5–6.
- Bácsy Gyula 2008: Bácsy Gyula (önéletrajz). In: Szabadi István (szerk.): *Itt viharzott át feletünk... I. kötet. Református lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből*. Debrecen, 14–44.
- Bertók Béla 1925: Istené a dicsőség. *Szeretet* 1925. január 25. 1.
- Bertók Béla 2008: Bertók Béla (önéletrajz). In: Szabadi István (szerk.): *Itt viharzott át feletünk... I. kötet. Református lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról és Partiumból, 1942-ből*. Debrecen. 56–58.
- Csabay Pál (szerk.) 1930: *A Gömöri Református Egyházmegye Pelsőczön 1929. évi október hó 16-án tartott rendes és Tornalján 1929. évi december hó 19-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve*. H. n.
- Csémy Lajos 1993: Tájékoztató. In: Kúr Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye*. Pozsony, 7–29.
- Csomár Zoltán 1940: *A Csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Kereszténység Egyház húszéves története (1918–1938)*. Ungvár.
- Fedinec Csilla 2002: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Galánta – Dunaszerdahely.
- Horkay Barna é. n.: *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből*. H. n.
- Galo Vilmos 2011a: „Az úrtól lett és csodálatos a mi szemeink előtt”. A Beretkei Református Árvaház története (1929–1944). *Gömörország* (12.) 3. 18–36.
- Galo Vilmos 2011b: Arcképek a Beretkei Református Árvaház történetéből. *Gömörország* (12.) 3. 37–45.
- Géra Eleonóra 2004: Országos Református Szeretetszövetség. In: *Protestáns Szemle* 66. (13. új) 93–112.
- Györkei István (szerk.) 1940: *A Beregi Református Egyházmegye 1940. évi április hó 25. napján Beregszászban tartott köz- és bírósági gyűlésének jegyzőkönyve*. Munkács.
- Györke István (szerk.) 1942: *A Beregi Református Egyházmegye 1941. évi június 6. napján Beregszászban tartott tanácsülésének jegyzőkönyve*. Munkács.
- Molnár Imre 1998: A magyar anyanyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában. In: Tóth László – Filep Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. Budapest, 207–259.
- N. n. 1935a: Szeretet – Árvaház felavatása. *Szeretet* 1935. december 10. 5.
- N. n. 1935b: Nőszövetségi értekezlet Nagyszöllősen. *Református Egyház és Iskola*. 1935. szeptember 21. 4.

- N. n. 1935c: Az „Atzél–Perényi Református Szeretet–Árvaház” felavatása. *Szeretet* 1935. október 10. 1.
- N. n. (szerk.) 1937: *A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház névtára*. Szepsi.
- N. n. 1938: KRSE közgyűlése. *Szeretet* 1938. május 10. 4–5.
- Péter Mihály (szerk.) 1929: *A Szlovenszkói Tiszáninnyi Református Egyházkerület Kassán, 1928. évi november hó 11. és 12. napján tartott lelkészszenteléssel egybekötött rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. H. n.
- Peyer-Müller, Fritz 1994: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Budapest.
- Soós Károly (szerk.) é. n.: *A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konvent Kassán 1935. évi május hó 23-án tartott rendes ülésének jegyzőkönyve*. Komárom.
- Soós Károly (szerk.) é. n.: *A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Konvent Kassán, 1936. évi október hó 15-én tartott rendes ülésének jegyzőkönyve*. Párkány.
- Sz[abó] B[éla] 1935: A Kárpátaljai Reformátusok Segítőegyesülete. *Szeretet* 1935. július 10. 2–3.
- Tárnok Gyula 1939: *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban*. Pápa.
- Uray Sándor (szerk.) é. n.: *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület 1940. március 27-én, 1940. június 18-án és 1940. október 23-án tartott egyházkerületi tanács- és egyházkerületi bírósági időszaki tanácsülésének [...] jegyzőkönyvei*. Debrecen.

„A diakonisszák nem regényhősnők”

Töredékek a bejrúti anyaház hétköznapijaiból

Jelen tanulmány főszereplője ismét a pesti németajkú gyülekezetből kikerült Hermine Biberauer, az első magyarországi születésű kaiserswerthi diakonissza, akinek Pesten letelepedett családját, tanulóéveit már korábban megismerhette az olvasó a leszármazottak feltételezett gyűjteményes anyagából, illetve az elsősorban erre épülő feldolgozásokból.¹ A kutatási előzményekre tekintettel szükségtelen ismét részletezni a család történetét vagy Hermine kaiserswerthi éveit, helyette a vizsgálódás középpontjába inkább a Libanonban eltöltött időszak alatt keletkezett levelek kerülnek. A kaiserswerthi anyaház vezetése által kiemelten kezelt, úgynevezett „keleti munka” hivatalos történetét a német történetírás már viszonylag részletesen feltárta.² A köszegi, majd később grazi evangélikus lelkész leánya után maradt levelezéskorpusz különlegessége, hogy betekintést enged a távoli helyszínen felépített anyaház mindennapi életébe, s a hagyományos keresztény viselkedési-erkölcsi normák között nevelkedett európai leány szemszögéből láttatja a közel-keleti keresztényeket körülvevő, sokszínű világot. A mai kutató számára minden apróság információértékkel bír, akár az érdeklődés hiánya miatt kimaradt, akár tudatosan elhallgatott részletről is legyen szó. A hagyományos intézménytörténeti megközelítés vagy a közel-keleti születésű diakonisszák intézeti szemszögéből rekonstruált életútja helyett egy kívülálló európai kortárs beszámolója alapján alkothatunk képet az anyaházi életéről. A forráscsoport másik nagy erénye, hogy elsősorban a hivatalos csatornákat megkerülő magánlevelekről van szó, melyekben bizonyos kérdésekről szabadabban lehetett véleményt nyilvánítani. Több levél láthatóan nélkülözi a személyes hangvételt,

¹ A Biberauer család regényes történetét Bodoky (Biberauer) Richárd, Theodor Biberauer unokája írta meg több kötetben (a sorozat címe: *Jövevények és vándorok*). Jelen tanulmányhoz lásd Bodoky Richárd: *Jövevények és vándorok 1.* Bp., 1996. (Családtörténeti töredékek 1.), Bodoky Richárd: *Jövevények és vándorok 2.* Bp., 1997. (Családtörténeti töredékek 2.). A tanulmányban szereplő levelek fordításaihoz – amennyiben ilyen létezett – iránta való tiszteletem jeléül felhasználtam Bodoky Richárd utóbb említett kötetében található fordításait. A tőle származó részekre vagy fordításrészletekre a lábjegyzetben mindig megadott hivatkozás utal (Bodoky 1997:). Biberauer Hermine és Theodor családjával kapcsolatban lásd még a szerző két további tanulmányát: Géra 2010a: 120–140; Géra 2010b: 3–24.

² A témakörben megjelent legújabb, általam is idézett tanulmánykötet *Protestanten im Orient* címmel jelent meg Martin Tamcke és Arthur Manukyan szerkesztésében (Würzburg, 2009. Orthodoxie, Orient und Europa).

a 19. századi magánlevelek azon típusához tartozik, amelyeket a lakhelyétől messzire származott szerző inkább naplószerű úti beszámolóknak szánt, s számított arra, hogy a rokonság, a barátok, de akár tágabb ismeretségi kör (itt a németajkú gyülekezet) érdeklődésére is számot tarthat. Általában a személyesebb hangvételű levelek sem – hacsak ezt kimondottan nem foglalták bele a szövegbe – a megszólításban feltüntetett személyhez szóltak, hanem többen olvasták. Egyértelműen látszik, hogy Hermine tudatában volt annak, mekkora esemény az, ha levél érkezik tőle. Családjának szánt irományait valóságos kis összefüggéseken olvasták fel az érdeklődő barátoknak, gyülekezeti tagoknak, de Bejrútból érkező sorait élvezettel böngészték a Bethesda kórházban dolgozó diakonisszatársai is. Hermine pontos utasításokat adott arra nézve, hogy ki az, akinek a jelenlétében bizonyos részeket hagyjanak ki a felolvasásból, s ki nem ismerheti meg a leírtakat. A családtagoktól, ismerősöktől kapott levelekkel Hermine maga is hasonlóan járt el: megmutatta ezeket tanárainak, barátnőinek. Tisztességes leány nem titkolózott szerettei és ismerősei előtt, ez a tény, illetve az esetleges hallgatóság érdeklődési köre természetesen jelentősen befolyásolta a tartalmat. Az intimitás fogalomkörébe tartozó témák meghatározása ugyancsak nehéz feladat, a betegségek lefolyásának, tüneteinek (pl. hasmenés, gennyes kelések, kiütések) részletes leírása például nem tartozott az elhallgatandó részek közé. Ez a 19. századi ember betegséghez való viszonyára vezethető vissza, amire a kortársak az emberi lét természetes, állandóan jelenlévő velejárójaként gondoltak.

A 19. században a romantika hatására a levélírás és ezzel együtt a női írásbeliség egész Európában korábban soha nem látott mértékben virágzott. A személyes hangvételű levelek fontosságát hamar felismerték a kaiserwerthi anyaház vezető lelkészei és hitvesei, a diakonisszák közötti levélváltást, a családdal és barátokkal való kapcsolattartást szívesen vették, a távoli helyre, nem egyszer idegen világba szakadt testvérek lelki egyensúlyának megtartásában fontos szerepet játszottak a levelek. Flíedner hatására – a hatalmasra nőtt létszám ellenére – a kiképzést követő években is gondoskodtak arról, hogy a testvérek térben bárhová kerülnek, továbbra is a „nagy család” részének érezhessék magukat, amit elsősorban személyes hangvételű levelekkel biztosítottak.³ A diakonisszákat az intézet távolságától függően időről-időre meghívták a Kaiserswerthben rendezett úgynevezett testvérkonferenciákra is. A levélben történő lelki gondoskodás, a személyes figyelem egyik kedves példája az a Julius Disselhofftól érkezett levélke, mely új munkahelyén, Bejrútban várta a megérkező Herminét: „Noha még nincsen hírünk Önről, mégis nagyon bizakodunk, hogy az Úr szárazföldön és tengeren át szerencsésen a kijelölt helyre vitte, ezért ott üdvözljük a szívbeli kívánsággal, hogy az Úr érlelje meg és tegye valamivé az ő gyönyörű dicséretére. [...] Az Úr hűséges a jó műhöz, amit Önben is elkezdett. Ezt majd tapasztaltatja Önnel és különféle próbákon keresztül megmutatja, hogy a bizalom a saját erőben stb. megszégyenül, mégis jó ezt az Úrra bízni.”⁴

³ A levélben történő kapcsolattartás formáiról (köztük a személyre szóló levél) lásd részletesen Köser 2006: 316–328.

⁴ BFL XIII.42. Julius Disselhoff Hermine Biberauerhez. 1866. május 16.

A karitatív munka felfedezése és a nő helye a protestáns gyülekezetekben

A 19. század jelentős változást hozott a protestáns nők valláshoz, közösséghez való viszonyában. A korábbi évszázadokban – a katolikus modellől eltérően – a protestáns egyházak a női nem képviselőiben kizárólag családjuk és háztartásuk vallásosságának megőrzőit látták, akik csak ilyen módon lehettek gyülekezetük értékes tagjai, a pártában maradt leányokkal nem számoltak. A gyülekezeten belül azonban még a férjezett nő is passzivitásra kényszerült. A protestáns asszonyok, leányok közösségbe integrálódása, családi körön kívüli szerepvállalása a 19. századi társadalmi-gazdasági átalakulás következtében kialakuló új protestáns mozgalmak hatására vezethető vissza. A népességnövekedés, városiasodás és a pauperizáció megoldandó kérdések elé állították a protestáns egyházak követőit is, egyértelművé vált, hogy a nagy tömegben fellépő rászorulókról valahogyan gondoskodni kell.

A jótékonykodás a keresztény egyházakban egészen a bibliai gyökerekig visszakövethető, bár korszakonként változó intenzitású. Az egyház képviselői az évszázadok folyamán ciklikus rendszerességgel szólították fel a híveket rászoruló társaik megsegítésére. Hasonlóan cselekedett a reformátor Kálvin („a jócselekedet a hit mértéke”), aki ismét a gyülekezet legfontosabb feladatává tette az elesett egyháztagok felkarolását, a diakóniát. A következő évszázadban Jacob Philip Spener (1635–1705) szólította fel nyomatékosabban a keresztény felekezeteket, hogy a dogmatikai viták helyett inkább a jótékonykodásban versengjenek egymással. A felvilágosodás és a racionalizmus térhódítása azonban megváltoztatta az emberek valláshoz, egyházhoz fűződő viszonyát, s megállíthatatlan mentális változást idézett elő. A korszak teológiai irányzatai ekkoriban inkább az elméleti, a laikusok számára átláthatatlan dogmatikai vitáknak kedveztek. A feszített ütemű gazdasági-társadalmi átalakulás hatására a városokban egyre nagyobb tömegben gyűltek össze az ellátatlan szerencsétlenek, akik egyre jobban elszakadtak a vallástól. Az egyházak és az állam számára nagy kihívást jelentett ezeknek az egyéneknek az „újra térítése” és „fegyelmezése” a Biblia erejével. A keresztény egyházak a korábbi évszázadoktól eltérően folyamatosan nyomorultak hatalmas tömegeivel találták szemben magukat, és világossá vált, hogy ennyi emberről lehetetlen gondoskodni a hagyományos jótékonykodás keretein belül, valamiféle újítás szükséges. Az egyik megoldási kísérlet a német és angolszász gyökerekből kibontakozó pietizmushoz köthető, mely a vallástól elszakadt tömegek megmentését tűzte ki céljául és a reformáció óta a protestantizmus legjelentősebb vallási mozgalmává fejlődött.⁵ A kegyes szellemű gondolkodás térhódításának kedveztek a napóleoni háborúk, a nagy járványok és az éhínségek, mivel ezek a megpróbáltatások megrendítették a felvilágosodás által hirdetett józan ész mindenhatóságát. Később a szabadelvűség térhódítása, illetve az ennek tulajdonított gazdasági következmények adtak újabb lendületet az egyház belső megújulását sürgető mozgalmaknak. Először a neopietizmus, majd a belmisszió bontakozott ki. A hivatalos egyház liberális gondolkodású képviselői munkájuk bírálatának érezték, egyházuk elleni támadásként értelmezték a belső megújulást

⁵ Wallmann 2000: 12–13.

sürgető mozgalmakat, így az alapokat gyakran egyesületi keretek között tették le. A hagyomány szerint az új irányzat Johann Hinrich Wichern-től kapta a belmisszió (Innere Mission) nevet. Az új vallási mozgalom német területen a névadó Wichern (1808–1881), Friedrich von Bodelschwing (1813–1910) és Theodor Fliedner munkássága nyomán teljeseedett ki, akik kiterjedt eszmei-intézményi háttér megteremtésével hozzájárultak a belmisszió gyors európai térhódításához. Látványos eredményeiket német területen a hivatalos egyház és általában az uralkodók is elismerték, így az eredeti elképzelésnek megfelelően a belmisszió lassanként a protestáns egyházak programjává lett.⁶

A szociálisan érzékeny irányzat, a belmisszió megalkotói kezdetektől a közösség aktív tagjaiként kezelték a nőket, sőt, arra is akadt példa, hogy felkarolták az általuk kigondolt jótékony kezdeményezéseket. A karitatív tevékenység terén a nők rohamos térnyerése figyelhető meg, mely elképzelhetetlen lett volna a női nem megítélésével kapcsolatos szemléletváltás és az ehhez szükséges teológiai-történeti párhuzamok megalkotása nélkül. A század első harmadában főleg Angliában és Hollandiában alakultak meg az első szeretetmunkát végző női közösségek. A nőegyletek szegénygondozást, betegápolást, az árvák nevelését vállalták, s a pietizmus szellemében az erkölcsök nemesítését munkával, hasznos tevékenységek végzésével kötötték össze. A női szeretetmunka egyik első, név szerint ismert alapítójának Amelie Sivekinget, egy hamburgi kereskedő leányát tekintik, aki az 1832-es kolera idején szegénygondozást és betegápolást vállaló nőegyletet hozott létre. Az eredményesen működő egyesületet és vezetőjét hamarosan egész Európában elismerték. A másik, munkájával nagy elismerést kiváltó hölgy, az angol Elisabeth Frey a börtönmisszió egyik kezdeményezőjeként szerzett magának hírnevet, de említhetnénk honfitársnőjét, a sebesültek védangyalát, az ápolás forradalmasítójának tekintett Florence Nightingale-t is.⁷ Nem véletlen, hogy Johann Hinrich Wichern, a belmisszió atyja és a férfi diakónia alapítója Wittembergben, 1848-ban tartott nagy hatású beszédében külön kiemelte a nők szerepének fontosságát a belmisszióban, s név szerint is megemlékezett említett segítőjéről, Amalie Sivekingről, illetve Elisabeth Freyről.⁸

Theodor Fliedner (1800–1864), a Düsseldorf melletti Kaiserswerth gyülekezetének lelkesze először ugyancsak a börtönviseltek társadalmi integrációjának megoldására dolgozott ki új módszert, majd az elítélt nők gyermekei mellett más kallódó gyermekeket is felkarolt. Fontosnak tartotta, hogy ezeket a speciális tudást igénylő feladatköröket megfelelő képzésben részesült szakemberek töltsék be. Az 1820-as években Angliában és a hollandiai menzoniták körében gyűjtött tapasztalatai arra indították, hogy az őskeresztény példához visszanyúlva, a Bibliában (Róm 16,1) ábrázolt nőalak, Phoebe tisztségét, a diakonisszahivatást újra felélessze. Fliedner és első felesége 1836-ban alapították meg első diakonissza-anyaházukat a hozzátartozó tankórházzal. A női diakónia atyjának nevezett Fliedner biztos megélhetést, tiszteletre méltó hivatást kínált azon fiatal lányok és özvegyek számára, akik valamilyen okból nem tudtak vagy nem akartak férjhez menni. Az intézménybe csak megfelelő műveltségi

⁶ Wallmann 2006: 229–236; Horváth 1948: 8, 19–20; Hennig 1908: 142.

⁷ Friedrich 2006: 230–231.

⁸ Wichern 1956: 118.

szinttel rendelkező, testileg-lelkileg egyaránt alkalmasnak látszó jelentkezőket vettek fel. Az előzetes szűrőn megfelelőknek talált jelölteknek azonban még számos alkalommal bizonyítaniuk kellett rátermettségüket. Minden diakonissanövendék számára kötelezővé tették a betegápolás alapjainak elsajátítását, illetve a teológiai témájú órák látogatását. Az úgynevezett próbatestvérek később szakosodtak: a betegápolás, a gyermeknevelés vagy a gyülekezeti diakonissza munkakörének ellátására készültek fel behatóbban. Az intézet nagy súlyt helyezett a zenei képzésre és a nyelvtanulásra. A növendékek az elméleti képzéssel párhuzamosan folyamatosan gyakorlati képzésben is részesültek. A tanéveket elméleti és gyakorlati vizsgákkal zárták. A diakonisszává szenteléshez nem volt elegendő kizárólag a jó tanulmányi eredmény, előtte a jelölt testi-lelki rátermettségét, alkalmazkodóképességét is vizsgálták. Felszentelésükkor a testvérek kötelezték magukat arra, hogy mindig engedelmeskednek a diakonisszaanyának – a 19. században az alapító első, majd második felesége töltötte be ezt a tisztséget –, a betegek szolgálóleányaiként dolgoznak Jézus kedvéért, Jézus, valamint egymás szolgálóleányai lesznek. Az előírás szerint viselkedésüket a könyörület, a barátságos felépítés, a szelídség és a türelem, valamint az alázat határozta meg. De nem azért, hogy a betegektől dicséretet kapjanak, hanem az Úr iránti szeretetből és alázatból.⁹ Fliedner egyik legnagyobb érdeme, hogy szakított a betegápolás hagyományos gyakorlatával, a több éves betegápolási tanfolyamon az orvostudomány legmodernebb elméleteit oktatták a növendékeknek, intézményeiben mindenütt a legnagyobb tisztaság és fegyelem uralkodott.

A teológiai oktatásban részesült, szigorú szabályok szerint szervezett közösségekben élő diakonisszák, a középkorban gyökerező hagyományoktól eltérően a lelkész igazi segítőtársává léptek elő. Ezzel egy időben, vagy ennek következtében lassanként megváltozott a női természet hagyományos egyházi megítélése, amit nem szabad azonosítani vagy összekeverni a feministák mozgalmával, hiszen ez nem jelentette a női nem korlátainak lebontását. Fliedner és követői munkáikban a női diakónia létjogosultságának ideológiai megalapozására törekedtek. Rámutattak, hogy az Újszövetség értékelése szerint az Isten és az örökkévalóság szempontjából a férfi és a nő egyenlő értékű, de nem egyforma. Jézus embersorba emelte a nőt és lelki vonatkozásban eltörölte a nemeket elválasztó végső különbségeket, mint evilági dolgokat. A diakonisszákat látva a kételkedők is egyre inkább hajlottak annak elismerésére, hogy a megfelelő nevelésben részesült, tanult nő bizonyos szerepekben – betegápolás, gyermeknevelés – jobb eredményeket érhet el férfi társainál. A nők erényeit kiemelő propaganda-munka hatására az elesettek gyámolítása terén viszonylag gyorsan megfigyelhető a női nem túlsúlya, meglátták azt a lehetőséget, mely a hit erejével kiszabadította őket a hagyományos szerepekből. Feltétlenül meg kell azonban jegyezni: a Fliedner-féle új alternatíva választása egyben azt is jelentette, hogy a belépő feltételek nélkül elfogadta a kifejezetten patriarchális jellegű intézeti vezetés irányítását, nem kérdőjelezte meg a szigorú házirendet, hanem mindenben az előírásoknak, elvárásoknak megfelelően cselekedett, vagyis valójában az anyaházban sem nyílt lehetőség túllépni a hagyományos női szerepen.¹⁰ A testvérek teljes

⁹ Statutum 1839. idézi Friedrich 2006: 232.

¹⁰ A német szakirodalom erre a jelenségre alkotta meg a „*Feminisierung der Religion*” kifejezést.

engedelmességgel tartoztak „Anyácskának” és „Apácskának”, ezért semmiféle beleszólásuk nem volt későbbi munkahelyük megválasztásába, s a döntést csak az utolsó pillanatban tudatták velük. Hermine Biberauer 1866 tavaszán, hosszas betegeskedése ellenére befejezte a tanítóképzőt és sikeresen levizsgázott. Április 11-én eljött a felszentelés régóta várt napja.¹¹ Kiképzési ideje alatt a pesti német gyülekezet érdekében Kaiserswerthben tárgyaló Hermine nem titkolta családjá előtt, nagyon reménykedik, hogy talán őt is Pestre küldik, de szívesen ment volna legkedvesebb barátnője után Firenzébe is. Teljesen váratlanul érte a hír, hogy a számára oly ismeretlen és távoli Bejrútba küldik.

Kaiserswerth és a „keleti munka”

Az ezeregy éjszaka meséinek varázslatos világa, a félelmetes helyett inkább már egzotikusnak látott mohamedán világ a 18. századtól kezdve bűvöletbe ejtette az európaiakat. A misztikus kelet iránti érdeklődés a 19. században, részben a romantika befolyása alatt tovább erősödött. A század folyamán a korábbi kulturális-gazdasági szempontok mellett, az Oszmán Birodalom hanyatlásával párhuzamosan fokozódott a térségre irányuló politikai megfontolásból eredeztethető figyelem, s a közel-keleti régió lassanként a nagyhatalmak befolyási övezetévé változott. A század derekára az európai és észak-amerikai kontinensről származó jövevények a Közel-Keleten békés eszközökkel, elsősorban jótékony intézmények, gyógyító létesítmények és iskolák működtetésével igyekeztek megvetni a lábukat, ahol az állandósult etnikai-vallási eredetű konfliktusok áldozatainak tömegei vártak segítséget.¹² Nem kell külön bemutatni, hogy a Szentföld és térsége milyen vonzerőt gyakorolt a nyugatabbra élő keresztény egyházak elkötelezett híveire: a különféle keresztény irányzatok képviselői vetélkedtek egymással és próbálták „megmenteni” a helyben lakó keleti keresztényeket. Az Orosz Birodalom a Közel-Keleten élő ortodoxokat támogatta, Franciaország pedig a Szíriában élő legnagyobb lélekszámú keresztény csoportot, a 19. század derekán (a népiirtások előtt) körül-

Flidner tudatosan választotta a diakonisszák jelképének a csőrében olajágot hozó galambot, melynek pozitív vonásai mellett gyengeségét is hangsúlyozta. Gause 2001: 125–138; Bodoky 1942: 31, 35.; Büttner 2006: 65; Köser 2006: 360.

¹¹ Kurzer Lebenslauf 1869: 11.

¹² A kereskedelmi kapcsolatok megszervezéséről (pl. az Indiába vezető út védelme stb.), a vasútépítésekéről és más infrastrukturális fejlesztésekről terjedelmi okokból nem beszélek. Az európaiak közel-keleti térnyeréséről, különös tekintettel a kulturális és szociális egyházi missziókról például a Dominique Trimbur szerkesztésében megjelent *Des Européens au Levant. Entre politique, science et religion (19–20. siècle)* (München, 2004.), Abdel-Raouf Sinno: *Deutsche Interessen in Syrien und Palästina 1841–1898. Aktivitäten religiöser Institutionen, wirtschaftliche und politische Einflüsse.* (Berlin, 1982.), Alex Carmel: *Christen als Pioniere im Heiligen Land. Ein Beitrag zur Geschichte der Pilgermission und des Wiederaufbaus Palästinas im 19. Jahrhundert.* (Basel, 1981.), Melte Fuhrmann: *Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich 1851–1918.* (Frankfurt/Main, 2006.)

belül kétszázezer főre becsült maronitákat, illetve a különféle irányzatokhoz tartozó, de anyaegyházukról levált és az előző irányzathoz hasonlóan a pápa főségét elismerő, úgynevezett újkeresztényeket karolta fel.¹³ Franciaországot és az Oszmán Birodalmat sokáig a Habsburgok és oroszok ellen irányuló érdekszövetség kötötte össze, melynek következtében a franciák fontos kereskedelmi pozíciókra tettek szert, s eredményesebben tudtak fellépni a keresztények védelmében. A keresztény nagyhatalmak cselekvési lehetőségeit behatárolta, hogy a török hatóságok a legnagyobb szigorral léptek fel a muszlim lakosság háborgatása, közvetlen áttérítése ellen, így az egyházakhoz kötődő intézmények kizárólag az átutazóban lévő vagy bevándorolt keresztényeket, illetve a helyi keleti keresztény egyházak tagjaként születetteket gondolhatták.¹⁴ Az 1850-es évtized során a porosz és a brit uralkodóház támogatásával sikerült megszervezni anglikán vezetés alatt, Jeruzsálem székhellyel egy közös protestáns püspökséget. Ebben a munkában a női diakónia atyja, Theodor Fliedner tevékeny szerepet játszott, s a személyi kérdésekben az ő meghallgatása nélkül nem döntöttek. Fliedner úgy vélte, hogy Krisztus életének és kínhalálának színtere kiváló lehetőséget nyújt a belmisszió életképességének és létjogosultságának gyors bizonyítására.¹⁵ A zsidók és a keleti keresztények (ortodoxok, görög katolikusok, nesztoriánusok, monofiziták (jakobiták), koptok, örmény katolikusok) sikeres evangelizálását az iskoláikba és árvaházaikba beadott leánygyermek meg megfelelő szellemben történő nevelésétől remélte. Helyben létesített intézeteivel megpróbálta elejét venni annak, hogy a tehetős keleti keresztény családok gyermekeit a francia apácákhoz adják be vagy párizsi nevelőintézetbe küldjék. A porosz uralkodó, IV. Frigyes Vilmos által pártfogolt Fliedner céljai megvalósítása érdekében a diakonisszák kíséretében három alkalommal (1851, 1856, 1857) látogatott el a Közel-Keletre, ahol a Krisztushoz köthető keresztény emlékhelyek felkeresése mellett felvette a kapcsolatot a keleti keresztény egyházak képviselőivel, török és külföldi diplomatákkal, a hatóságok vezetőivel és a helyi támogatókként szóba jöhető személyekkel, vagyis módszeresen előkészítette a terepet intézményeik számára. Az utazásokat nagy érdeklődés övezte, részben Fliedner írásainak köszönhetően. A helyszínekről, eltérő szokásokról, érdekességekről, az előkészítő munka eredményeiről, hónapról-hónapra részletes beszámolókat küldött az intézeti közlöny,

¹³ A maroniták tanait a 6. században feltűnt monofizita (Krisztusban nem két, isteni és emberi természet él, hanem egy) eretnkségből, illetve az ebből kibontakozó monoteizmusból (Krisztus személyében az emberi akarat és cselekvés az istenivel egyesül) eredeztették. A keresztes háborúk idején elismerték a római pápa fennhatóságát, de megtartották (ó-szír nyelvű) liturgiájukat, hagyományaikat (pl. papi nősülés) és saját egyházi hierarchiájukat. A 17. században a Vatikánban számukra külön szemináriumot állítottak fel. Goldschmidt 1997: 169.

¹⁴ Egy 1903-ban készített összesítés szerint a jeruzsálemi intézetben a 19. század második felében 265 leány tanult, közülük 163 görög katolikus, 75 evangélikus (a mérleget készítő lelkész feltehetően a porosz egyesült protestáns egyházból indult ki, tehát a számba beleértette a reformátusokat és a nem uniált evangélikusokat is), 10 örmény katolikus, 8 katolikus, 8 mohamedán és egy kopt. Kaminsky 2009: 89.

¹⁵ „Die Kaiserswerther Orientarbeit funktionierte als Beispielfall für das Wirken innerer Mission in der Welt” In: Kaminsky 2005: 359; Kaminsky 2009: 82–83.

az *Armen- und Krankenfreund* számára, majd 1858-ban az útirajzok egy gyűjteményes kötetben jelentek meg.¹⁶ Az első kaiserswerthi testvér már az első látogatás évében, 1851-ben munkába állt Jeruzsálemben, ahol kezdetben csak a beteg németajkú és angol misszionáriusokról gondoskodott. IV. Frigyes Vilmos anyagi támogatásával még abban az évben megnyitotta kapuit az első jeruzsálemi tanintézet. Fliedner a következő évben Konstantinápolyban nyitott árvaházat és a németajkú kereskedők számára kórházat, melynek jelentőségét mutatja, hogy a porosz király az épület költségein kívül a teljes berendezést is maga fizette. Gyors egymásutánban létesítettek árvaházat Szmírnában (1853), majd Bejrútban.¹⁷

Biberauer Hermine a bejrúti Zoárban

Szíriában a keleti keresztények megmentésére törekedő nagy keresztény egyházak megtelepedésének újabb lendületet adott a keresztény maroniták és az iszmáilita síita iszlámból kivált eretnek szekta, a drúzok¹⁸ között kialakult fegyveres konfliktus. A Libanon-hegységben élő két népcsoport évszázadok óta próbálta kiszorítani egymást. 1860–1861-ben azonban a drúzok rövid idő alatt mintegy ötvenezer maronitát (főként férfiakat és fiúkat) mészároltak le, az életben hagyottak pedig földönfutókká lettek. A falujukból elűzött özvegyasszonyok, leányok, kisgyermek, betegek és öregek Bejrútba menekültek. Theodor Fliedner először pénzadományt küldött az utcákon kóborló kiéhezett, rettegő és gyászoló tömeg megsegítésére, majd hamarosan megérkezett hozzájuk az első két diakonissza, akiket állítólag valóságos sokként ért az, amit a helyszínen tapasztaltak. A leányokat a porosz konzul segítségével bérelt épületben helyezték el, de arab nyelvtudás nélkül mind a befogadottakkal, mind a külvilággal nehezen értették meg magukat. A leküzdhetetlennek látszó nehézségek miatt majdnem feladták a harcot. Helyzetük azonban az első arabul beszélő testvér munkába állásával jelentősen javult. A menekültek idegenektől való félelme és bizalmatlansága végül

¹⁶ Theodor Fliedner: *Reisen in das heilige Land, nach Smyrna, Beirut, Constantinopel... 1851, 1856 und 1857*. Kaiserswerth, 1858.

¹⁷ A kaiserswerthi anyaház közel-keleti munkájáról lásd részletesen Hanselmann 1971: 56–77; 109–113; Kaminsky 2005: 9–16; illetve a Thalitha Kumi 150 éves jubileumára kiadott tanulmánykötetnek vonatkozó részeit (Nothnagle – Abromeit – Foerster 2001: 78–95). A Thalitha Kumi az első és egyetlen, megszakításokkal (1945 és 1975 között nem működött) máig létező missziós árvaház a térségben. A 20. század fordulójára a leánynevelde népiskolával, óvodával, cselédképzővel, óvónő- és tanítónő-képezdével egész oktatási komplexummá növekedett. Az intézmény hatására rövid idő alatt majd egy tucat, részben más felekezethez kötődő leányiskola nyitotta meg kapuit Jeruzsálemben. A Thalitha Kumi és a kaiserswerthi intézetek a leánynevelés helyi jelképévé, fontos gyülekezetformáló tényezővé váltak. Büttner 2006: 64; Kaminsky 2009: 83; 87–89.

¹⁸ A monoteista tanokat valló drúzok hitének legtitkosabb tetteit csak a beavatottak szűk rétege ismeri, a hívők többsége nem. A betérést nem engedték meg, kizárólag egymás között házasodtak. Jó kapcsolatot ápoltak a török hatóságokkal, ezért adófizetés ellenében autonómiát biztosítottak nekik.

a nyomorúságuknál is erősebbnek bizonyult, a patronáltak lassanként hazatértek, csak tizen-nyolc árvaleány maradt a testvérekkel. A létszám gyors apadásában feltehetően közrejátszott a protestáns-katolikus szembenállás és a testvérek helyi viszonyokban való jártasságának hiánya is. A Zoárnak (Mózes 13, 10) elkeresztelt saját árvaház épületét 1862 tavaszán avatták fel, s megkezdhették a százhat gyermek tanítását.¹⁹

A maroniták megmentése, illetve a gazdag keleti keresztény családok gyermekeinek oktatásában rejlő lehetőségek másokat is intézet- és iskolaalapításra ösztönöztek. Hermine Biberauer egyik levelében figyelemre méltó éleslátással elemzi a bejrúti helyzetet: „Az internátusunkkal egyáltalán nem állunk jól. Bár befelé is szépen fejlődik, mindig kisebb a gyermeklétszám. Mivel Bejrút telítődött iskolákkal, szinte minden gyermeket, akiknek gazdagok a szülei azokat is, potom összegért veszik fel. A francia katolikus nővéreknek van itt egy nagy nevelőintézete, árvaháza és kórháza, az összes egy rémségesen nagy épületben. Az ember könnyen arra gondolhat magában, hogy inkább gyermekeket vesznek el tőlünk, mint adnak. S ugyanez a helyzet Tomsen kisasszony esetében is, akinek nem csak egy, hanem több nagyobb-kisebb iskolája van. S ezek szinte csak angliai adományokból és gyűjtésekből fenntarthatatlanok. Sokat mesélnek az ott uralkodó pénzparlárslról, mégis szívesebben hallgatnák erről, mert nem vezet sehová. A negyedik legnagyobb leányiskola itt az amerikai missziós iskola. Ezen a négy nagy iskolán kívül, a miénk is közéjük tartozik, még körülbelül harminchat kisiskola létezik, éppen olyan jól gondoskodnak a fiúkról is. A mi iskolánk a legdrágább, azon egyszerű okból, mivel el kell tartanunk magunkat és még az árvaházat is segítenünk kell. De, hála Istennek, iskolánkról az a hír járja, hogy a legjobb. Gyakran kérdezzük magunktól, nem volna-e jobb összepakolni és Alexandriába vagy Konstantinápolyba költözni, ahol oly nagy az iskolahiány? Azaz mégis békében maradunk és kitartunk, amíg az Úr mutatja nekünk az utat.”²⁰ A francia apácákról, a legnagyobb vetélytársakról ekképpen számolt be egyik alkalommal: „A katolikus nővérek minden évben hangversenyt adnak, ebben az évben megelőztük őket, mert az övékre csak április 18-án kerül sor, de már előttünk minden jegyüket eladták, hogy mégis olyan sokat árthassanak nekünk, amennyit csak lehet.”²¹ A hívekért vetélkedő egyházak, iskolák, intézetek harca egyenesen a kaiserswerthi diakonisszák bejrúti anyaházának létét fenyegette. A Fliedner által kitalált közel-keleti modellnek megfelelően az anyaház lényegében csak az elindulás (épületszerzés, berendezés, felszerelés stb.) költségeit fedezte, az anyaházaknak előbb-utóbb saját magukat kellett ellátniuk, az árvaházakba befogadott tanítványok neveltetéséhez szükséges összeget a tehetsős diákok képzéséből befolyt tandíjakkól fizették ki. A tandíjas növendékek magasabb színvonalú oktatásban részesültek, s őket az árvaházzal szomszédos internátusban helyezték el, a két létesítmény közös vezetés alatt, de lényegében teljesen külön szervezeti egységgel és tanári karral működött. Érthető, miért volt olyan fontos a testvérek számára az iskola híre, és miért igyekeztek olyan nagyon a szülők tetszését megnyerni, ezt mutatja be a következő levélrészlet: „Július

¹⁹ Goldschmidt 1997: 169; Felgentreff 1998: 112–113.

²⁰ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1868. június 1.

²¹ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1867. december 29.

30-31-én volt a gyermekeink vizsgálja. Az első nap délelőttjén az első osztály vizsgázott, délután a görögvizsga volt. Van egy görög nyelvtanárnőnk. Az egyes tantárgyak között a gyermekek énekeltek vagy játszottak, hogy ne legyen számukra és a hallgatóságnak olyan egyhangú és unalmas. Sok négykezest, sőt egyszer nyolckezest is játszottak. Második nap délelőtt vizsgázott a második osztály és ekkor volt az angolvizsga is. Délután a harmadik és a negyedik osztály került a tűzbe. A gyermekeknek ez bizonyára nem volt meleg helyzet, csupán kellemes szórakozás, hanem inkább a szegény tanítónőknek. Szörnyen szorongtam, mikor a gyermekek és a hallgatóság előtt álltam. Természetesen csak németből vizsgáztattam. A gyermekek mind egyformán voltak öltözve. A lányok fehér ruhát viseltek kék masnival. Nagyon édesen néztek ki, különösen az én kicsikéim. Annyira sóvárogtak válaszolni. Az alig négy éves, kis Imigenia befogta a mellette ülő kisfiú száját, vagy lefogta az ujját, ha az feltartotta, így akarta a leányka mindig a saját tudását kifejezésre juttatni. Befejezésül játszottunk néhány játékot a kicsikkel, ami nekik és a szülőknek is nagy örömet okozott. A vizsga a szülők nagy meglepedésére szolgált, az Úré legyen érte a dicsőség.”²²

Közel-keleti fény és árnyék

Az első hónapokban az újoncokat mindig lenyűgözte az újdonság varázsa, a táj szépsége és a helyi szokások, ebben a hangnemben íródott az a levél, melyben Hermine kellemes kis kirándulásokról, barátságos családoknál tett látogatásról számolt be az otthoniaknak: „[...] van dohány és afölött izzó szén. Ezt a palackot leteszik a földre és most egy hosszú tömlőn át szívják ki a füstöt. Én voltam az első, akinek először kellett szívni, de olyan rosszul értettem, hogy a lelkész úr valóban kinevetett. Belefújtam ugyanis a csőbe, ahelyett, hogy a füstött szívtam volna. Most a lelkész úrra került sor. A szomszédságban lakik egy család, akiknek egy gyermeke is van az árvaházban, s most még meg is látogattuk őket. A szobácska berendezése itt éppen olyan. Itt is kávé kellett innunk, aztán behoztak egy nagy gyümölcsessel tele alacsony arab asztalt tele sárgabarackkal, faeperrel, almával és fügével s mi a földre telepedtünk, ki lehevert, ki ült. Tányér és evőeszköz híján egyebet is kézzel fogyasztottunk, de ez egy jeles csoport volt, néhányan kötőtűvel ették a faepret. Aztán elérkezett az indulás. Viszszatértünk a szamarainkhoz, felszálltunk a nyeregbe, s uccu neki egy meredek lejtőnek. Emília testvérrel jó előnyhöz jutottunk s én felhasználtam az alkalmat néhány szál virág szedésére, Augusténak küldöm majd lepréselve. Derék szamaramnak tetszeni látszott, hogy senki sem ül a hátán, mivelhogy mindent elkövetett, hogy még egyszer fel ne tudjak ülni rá. De József, a vízholdó legényünk a segítségemre sietett, s nemsokára nemcsak utolértem, de ismét el is hagytam a társaságot. Előző éjjel azonban nagy eső esett. Sok helyt meglehetősen magasán állt a víz, s a lelkész úr, aki előttem lovagolt, egyszer csak azt mondja, a lovam lába már alig ér talajt. Én ezért a fal mellé szorítottam a szamaramat, ahol még akadt egy-két száraz kő s így szerencsésen túljutottam ezen a szakaszon, Hedwig azonban pórul járt, kétszer is

²² BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1866. augusztus 19.

beleesett a vízbe. Még ma is csodálkozom, hogyan jött ki Schlattauer kisasszony a patakából. Hamarosan a damaszkuszi műútra értünk. A lelkész úr folyvást számolt, hogy mind megvagyunk-e, aztán jó kis ügetéssel siettünk tovább. Nyolc órára értünk haza, bár fáradtan és kék foltokkal, de nagyon elégedetten és vidáman. Kivéve Schlattauer kisasszonyt, aki egyszer leesett a számárról, mégsem sérült meg. Baleset nem történt. [...] Június 12. Ma a helybeli basa háremében jártam. Csak egy felesége van, de az asszony egész sereg rabszolganővel rendelkezik. Van köztük egy néger is. A basané nagyon csinos, de már öt gyermeke van. Egy szolgálóleány egy nagy tálcán ezüstrojtos lila bársonykendővel letakart kávét szolgáltat fel, aztán megállt az ajtóban, egy másik betöltötte, a harmadik átnyújtotta nekünk s egy negyedik valami gyümösléből készült üdítőitalal kínált. Egyszer már a tengerben is fürödtem, ez rendkívüli felüdülés.”²³ Különösen szórakoztató „az elúszott víziparty” leírása, mely szerint a hajóval Szidónba készülő testvérek még az elindulás előtt mind tengeri betegek lettek, így a lelkésznek kellett gondoskodnia a „kimentésükről”.²⁴ Hermine nem feledkezett meg a levelei tartalmát illusztráló, térségből küldendő kötelező szuvenírekről sem: „[...]Köszegnek²⁵ szántam a két mandulafenyőmagot, egy arab dobozt, egy arannyal átszőtt s apró piros virágokkal díszített övet, a bazsalikumos skatulyát (törökül Confeit), a gyermekholmikat (három ingecskét, egy kabátkát, sapkácskát, egy bebújós mackóruhát és a himzett cipőket), egy török kávésfindzsát, a két, Jeruzsálemből való mécesest, szivarszipkát Damaszkuszból, egyet Jeruzsálemből, vagyis összesen négyet, egy szalvétagyűrűt, a kagylókkal telt dobozt, a stoppolótojást, három kék szalagocskára fűzött kis jeruzsálemi keresztet és négy cérnaorsót. Pesten maradnak a König lelkész úrnak szánt Újtestamentum, a felesége számára küldött jeruzsálemi levélnehezékek. A piros szivarszipka Bakody²⁶ doktornak és az arannyal átszőtt papucsok Bakodynénak. Az arannyal átszőtt övet Marienak²⁷ küldöm (remélem, viselni fogja), úgyszintén a jeruzsálemi fonalterkerőt. Neked az arab íróasztalkészletet, amit az arabok abba a széles övükbe tűzve viselnek, amelyet a mellékelt fényképen láthatsz, s amivel állva, vagy járkálva írnak a kezükben tartott papírlapra. Megtalálok benne az írószerszám köré tekerve az arab tollat is és azt a papírdarabot, amelyre arab nyelvű üdvözlések stb. vannak felírva, egyik árva leánykánk írta meg nekem ezeket. Az egyik csésze ugyancsak a tiéd, a pléh-pohár, az alátét. Kár, hogy abból a sűrűn folyó kávéból nem küldhetek neked, amit errefelé isznak. Látogatásaim alkalmával gyermekeink szüleinél gyakran három perc sem telik bele s máris megkínálnak ezzel, tej nélkül, de nagyon sok cukorral, néha kevés cukorral is, s ilyenkor valóságos kinszenvedés ezt lenyelni, de az udvariasság megköveteli. Különlegességként küldök neked egy-egy arab fésűt és spongyát. Árváink közül néhányan, akik a bepakolásban segítettek, nagyon felháborodtak, hogy egy ilyen fésűt küldök neked, s te majd azt

²³ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1866. június 10.; Bodoky 1997: 117.

²⁴ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1868. március 29.

²⁵ Édesanyja és egyik nővére élt itt családjával.

²⁶ A németajkú gyülekezet tagja, a család közeli barátja, a magyarországi homeopátia egyik emblematis alakja, a Bethesda igazgató főorvosa.

²⁷ Theodor Biberauer felesége, Hermine sógornője.

hiszed, hogy ők is effélékkel fészkelődnek, holott ez csak a hegylakók szokása, csak hogy én tudom, hogy itt Bejrútban is éppen elegenden teszik ugyanazt. Remélem, hogy a kókuszdió, mire elérkezik hozzátok, még jó lesz, nem kaptam nagyobb, mivel ez a pálma Szíriában tulajdonképpen nem honos. A piros bőrcipőcskéket és a fehér gyöngysort a kis Theodornak²⁸ szántam. Chrissynek²⁹ a himzett piros selyemsálat küldöm. Az arab lányok itt a derekukra kötik, ő a nyakában viselheti. Azonkívül kapjon ő is egy jeruzsálemi fonalterekőt és a Jaffából való kagylók is legyenek az övéi. Talán találsz valakit, akinek örömet szereznek az olajfából faragott gyöngyök, s bizonyára nem láttatok még olyan pisztáciákat, mint amilyenekkel kitöltöttem a csomag hézagait.”³⁰

A színes beszámoló hatására valószínűleg a korabeli hallgatóságban is feléledt a vágy, hogy maguk is megtapasztalhassák a Kelet csodáit. Nem félrevezető-e az ilyesfajta idilli ábrázolás? A kelet megkapóan ábrázolt szépsége és az óvatos fogalmazás sem tudta azonban egészen elrejteti a pesti olvasók előtt a Szíriában letelepedőkre leselkedő veszedelmeket: halvány utalások népiertásokra, mostoha időjárás, sáskajárás, illetve a megszokottnál több súlyos fertőző betegség állandó jelenléte. „[...] Itt nálunk most, a kemény tél után, gyönyörű a tavasz, de mégis félek, csak néhány hétig fog tartani, s átadja helyét a nyárnak és a szörnyű hőségnek. Ezen a télen nagyobb hideget álltam ki, mint különben egykor német földön. Az egész házban nincsen kályha, viszont nagyon sok az ablak és az ajtó, a padló széltevényhosszában kőből van, itt-ott található néhány vastag szőnyeg vagy gyékény, de szinte semmit sem használ. Így mindig Kob-Kab-ban járkáltam föl-alá, ez egy arab facipő, aminek még az is az előnye, hogy másfél hüvelykkel magasabbá tett. S ezen a télen volt olyasmi, vagyis hó, amit itt már sok-sok éve nem láttak. Többször havazott, noha a hó nem maradt meg, nagyon kellett sietni, ha valaki még csinálni akart néhány hógolyót. A Libanon-hegységet azonban mély hó borította, egy ideig teljesen járhatatlan volt a Damaszkuszt és Bejrútot összekötő út. Egész Bejrútban nem lehetett lisztet kapni, egészen fekete kenyeret kellett ennünk, ami a még meglévő lisztünkéből készült.”³¹ Bejrút forrósága, egészségtelen levegője a nyári hónapokban nagyon megviselte a más éghajlathoz szokott bevándorlók szervezetét. A helyi gazdagok, ha csak tehették, a hőség és a járványveszély elől átmenetileg a kellemesebb éghajlatú hegyi falvakba költöztek. A bejrúti anyaháznak ekkor még nem volt saját nyaralója, hanem ismerősök meghívására tölthettek el néhány hetet vidéken. Nem mindenki szabadulhatott el a városból, mivel a mintegy százharminc árvaházi növendék egy részéért nem jött el senki, akkora épületet pedig nem ajánlottak fel nekik, ahol mindenki elfért volna. A megmaradt levelek csaknem mindegyikében feltűnik a tífusz, a kolera, a tbc, az elhunytak gyakran az intézet növendékei, testvérei, esetleg a gyülekezet tagjai. Kis növendékük, a tíz év körüli görög Eufrozina már betegen érkezett a diakonisszákhöz, majd néhány hónap múlva elhunyt. Utolsó napjairól és a temetéséről Hermine részletesen beszámolt a családtagjainak, a végső búcsút

²⁸ Hermine unokaöccse.

²⁹ Theodor első házasságából született leánya, Hermine unokahúga.

³⁰ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1867. május 14.

³¹ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1868. március 29.

a két keresztény egyház találkozása miatt találta érdekesnek: „Már másnap délben temettük kedves Eufrosinánkat. Koporsója ott állt az előcsarnokban, koszorúkkal kedvesen feldíszítve. Vagy tizenkét, legdrágább papi ruhákba öltözött görög pap, köztük a pátriárka érkezett házukba, a legnagyobb sietséggel elmondták imádságaikat, énekeltek, s aztán kikísérték a tőlünk jó messze fekvő temetőbe. Furcsa szokás, hogy a koporsót fedetlenül viszik, a tetejét egy ministránsfiú cipeli közvetlenül mögötte, s csak akkor teszik rá, amikor már a sírba süllyesztették. Előbb azonban a kápolnába vitték, ahol vagy húsz pap várt, s több beszédet tartottak, amelyekből természetesen egy szót sem értettünk, de azt mondták nekünk, hogy Eufrosinát dicsőítő szónoklatok voltak. Nagyon barátságosan fogadtak, amint belépünk, székeket hoztak nekünk, s ezt köszönettel elfogadtuk, égő gyertyákat adtak a kezünkbe. A szertartás jó egy órát tartott, végül aztán a leánykát hideg ágyacskájába fektették.”³² Az első nyáron Hermine elkapott valamiféle ismeretlen eredetű erős fejfájással, a végtagokon gennyes kiütésekkel, sebekkel járó kórt, ami annyira legyengítette, hogy a Libanon-hegység egyik kis falujában töltött lábadozása alatt semmi mást nem tudott csinálni, mint egész nap az udvaron üldögelni.³³

A közel-keleti térségben uralkodó békétlenségről csak ritkán és nagyon szűkszavúan számolt be: „[...] Sajnos messzebb, bent a hegyekben megint ölik egymást a drúzok és a maroniták. Isten óvjon az 1860-as esztendő megisméltetésétől.”³⁴ A másik utalás, valójában egy zárójeles megjegyzés egy kellemesnek ígérkező program leírásába beágyazva: „[...] holnap a Libanon hegység egyik falujába lovagolunk, ahol néhány árvagyermekünk szülei laknak (ezek életben maradt maroniták, akik az elárvult gyermekek gondját felvették). Ez nagy élvezetnek ígérkezik számunkra. Mily szép is Isten szabad világa: a természet s különösen a Libanon, mily gazdag szépségekben.”³⁵ A már részletezett etnikai-vallási eredetű összetűzésekben sokszor egész falvak veszték oda, a szülők, rokonok nélkül maradt árvákat, vagy a teljesen földönfutóvá lett szülők gyermekeit a nyugati kereszténység missziós állomásainak munkatársai kutatták fel, majd helyezték el őket árvaházakban. A gyakran lélekben sérült, időnként túlkoros, de teljesen iskolázatlan, elhanyagolt kinézetű gyermekeket nem volt egyszerű kezelni. A fizetségért tanuló leányok osztályait hasonló sokszínűség jellemezte, Hermine „gyermekei” között akadt nála magasabb termetű, de írástudatlan túlkoros és inkább előkészítőbe való négy-öt esztendő, a gyermekek negyede csak az anyanyelvét ismerte. A kulturális különbözőség mellett a kommunikációs nehézségeket sem szabad lebecsülni, a bejrúti Zoárba érkező gyermekek többsége az anyanyelvén (többnyire arab vagy görög) kívül más nyelvet nem értett. Az árvaházban az arab használatát nem tiltották, sőt, a tanítás

³² BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1867. április 21., Bodoky 1997: 138?139.

³³ „A lábaim olyanok, mintha most jöttem volna a csatatérről! Seb, seb mellett.” BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor és Marie Biberauerhez 1866. augusztus 19., 1866. szeptember 4., 1867. április 21., 1867. december 29.; Theodor Biberauer Hermine Biberauerhez 1866. július 25.

³⁴ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor és Marie Biberauerhez. 1866. augusztus 19.

³⁵ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor és Marie Biberauerhez 1867. április 21., Bodoky 1997: 139–140.

is részben arabul, németül és örményül folyt, igyekeztek azonban rábírní az árvákat, hogy lehetőleg németül is szólaljanak meg. A fizetős internátusba érkezett arab, görög és örmény anyanyelvű leányokat kifejezetten a francia nyelv magas szintű elsajátítása érdekében küldték a szülők a testvérekhez. Az arab szóért itt már büntetés járt, a leányok franciául, németül vagy angolul társaloghattak egymással. Ezeket a növendékeket a hét öt napján franciául tanították, egy-egy nap pedig a német és az angol volt az oktatás nyelve, de a görögöt sem hanyagolták el. Az árvaházi gyermekekkel karácsonykor is két nyelven, németül és arabul ünnepeltek, a karácsonyi fogadalmak és a prédikációk mindkét nyelven elhangzottak. Az internátus növendékeinek ünnepségét, ahogyan a gyülekezet számára tartott istentiszteletet is már francia nyelven rendezték.³⁶ A testvérek maguk is igyekeztek megfelelni a soknyelvű környezetnek és az intézet hivatalos nyelvein túl arabul és görögül tanultak. A folyamatos nyelvtanulás létszükséglet volt minden testvér számára, ha találkozni akartak más keresztény közösségek tagjaival, ha a saját intézetük falain túlra vágytak. Hermine a kezdetektől szorgalmasan tanult franciául és angolul, előbbi nyelven levelet írt és kapott, majd a hét négy napján napi egy óra kivételével francia nyelven tanított. A télen angol felolvasásokra járt, míg el nem vette a kedvét a régi pénzermékről tartott, hosszú arab betétekkel megtöltött előadás. Az angol nyelvgyakorlás utáni vágy és a kíváncsiság vitte el Herminét az amerikai kvékerek missziójába, ahol az övétől eltérő mentalitással szembesült. Már Kaiserswerthben is rácsodálkozott, hogy ott a nők legalább olyan színvonalú vallásos órákat tartanak, mint a férfiak, de még a tanulóévek után is valóságos döbbenettel számolt be később Bejrútból a kvékereknél tapasztalt szokásokról: „[...] Előző héten érdekes látogatást tettünk a kvékereknél. Amerikából jöttek. A prédikáció az idős nők előjoga. Nekünk is tartott egy beszédet, s utána egy imát mondott. Beszéd közben mind tüzeesebbé, mind emelkedettebbé, bizony azt szeretném mondani, egészen elragadtatottá és a földtől elrugaszkodottá vált. Azt kell mondanom, ilyesmit soha életemben nem láttam. Csak azt nem tudom felfogni, hogy számára egészen mindegy, vajon a hallgatói nők vagy férfiak-e. Szívesen megkérdeztem volna, hogyan értelmezi a következő helyet a Bibliában: „A nőknek a gyülekezetben hallgatnia kell”. Kitaróan próbálkozott az arab nyelvvel, sokat tanult a személyzet tagjaitól, bár lassú haladása miatt mindig elégedetlenkedett.”³⁷

A diakonissza mítosza és a valóság

A diakonisszaélet iránti vágy felkeltéséhez nagyban hozzájárult az alapító Fliedner és segítői által megkezdett valóságos propaganda-hadjárat, mely egyaránt szolgálta az ügy megismertetését a közvéleménnyel és a jelöltek toborzását. Az először 1849-ben megjelentetett *Armen- und*

³⁶ Felgentreff 1998: 111; BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor és Marie Biberauerhez 1866. október 19., 1867. november 10., 1867. december 29.

³⁷ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1867. december 29., 1868. március 29.; Géra 2010a: 134.

Krankenfreund néhány év alatt a német nyelven olvasó protestánsok egyik megkerülhetetlen fóruma lett.³⁸ A családi hagyomány szerint Hermine Biberauer is a kaiserswerthi intézet említett közlönyében olvasott cikk hatására kezdett el foglalkozni a diakonisszahivatás gondolatával. Az írás történetesen arról szólt, milyen nagy szüksége van az intézetnek rátermett diakonisszákra. Döntésére hatással lehetett azonban az is, hogy barátnője, Louise van Andel, a pesti gyülekezet lelkészének húga nem sokkal korábban lépett be a kaiserswerthi diakonisszaintézetbe. Mindenesetre Fliedner politikai szintről is támogatott építőmunkája hamar követőkre talált, a sikerhez feltehetően nagyban hozzájárultak írásművei, előadásai, körutazásai, s természetesen a Kaiserswerthben létesített nyomda is. Fliedner és Disselhoff a népszerűsítéssel párhuzamosan komoly, teológiai-tudományos érvekkel támogatott identitásteremtő munkát végzett, de nevükhöz köthetjük a „diakonissza-történetírás” kezdeteit is, ami a kezdetektől túlmutatott az egyszerű adminisztratív jellegű intézeti dokumentáción.³⁹ A nagy tömegben megjelenő, diakonisszahivatást népszerűsítő, az új protestáns női életformát dicsőítő írások azonban a romantika légkörében tevékenykedő szerzőket is megigézték. Sorra jelentek meg a diakonisszasorsot választó nők élettörténetét feldolgozó elbeszélések, regények, életrajzok, visszaemlékezések, melyek mondanivalója általában egy viszonylag egyszerűen összefoglalható kliséhez igazodott: a cserbenhagyott, kiábrándult, megtört szívű szerelmes leány, az elárvult vagy más tragédia által sújtott hösnő, a szüleivel összetűzésbe keveredett (általában jómódú) fiatal nő a saját útját akarja járni és diakonisszának áll, ahol az erkölcsnemesítő szolgálat lassanként megtisztítja, próbatételeivel felszabadítja a lelkét, s végül békére talál.⁴⁰ A diakonisszaintézetek valódi világában gyakran járatlan szerzők különféleképpen álltak hozzá a belső fegyelem kérdésköréhez (a két szélsőség a jellemző), s hiteltelen ábrázolásaikkal nem valós képet közvetítettek az olvasók felé.⁴¹ Julius Disselhoff, Theodor Fliedner utódja és társai több fórumon igyekeztek

³⁸ A lap alcíme: *Eine Zeitschrift für die Diakonie der Evangelischen Kirche* (később *für die weibliche Diakonie der evangelischen Kirche*).

³⁹ Történetírói és identitásteremtő munkásságukról lásd: Köser 2006: 376–386.

⁴⁰ Néhány neves példa a teljesség igénye nélkül: Karl Gutzkow: *Die Diakonissin* (1855), J. de Liefde: *The romance of charity* (1867), Adelheid Bandau: *Zwölf Jahre als Diakonissin* (1881), Max Vorberg: *Bis Weihnachten* (1885), Amalie Luley: *An Gottes Hand Erinnerungen aus einem Diakonissenleben* (1891), Adine Gemberg: *Aufzeichnungen einer Diakonissin* (1896), Friederike Leithold: *Erinnerungen aus meinem Diakonissenleben* (1899), Luise Algenstaedt: *Skizzen aus dem Schwesterleben* (1906). További szerzők és műveik említését lásd Köser 2006: 372.

⁴¹ Az egyik leghíresebb diakonisszaregény (*Frei zum Dienst*, 1906) Luise Algenstaedt tollából származik, akinek Gabriele nevű hösnője, egy keményszívű, de vagyonos birtokos lánya diakonisszaként élheti ki az önállóság és a jótékony munka iránti vágyát. A fordulatos regényben megtalálhatóak a romantika olyan kellékei, mint a szerelem, a csalódás, a remény. A betegápoló diakonisszaként tevékenykedő Gabriele életét alapjaiban változtatta meg a találkozás egy orvosnővel, illetve az a tapasztalat, hogy társnői inkább a halált választották, minthogy férfi nőgyógyász hozzájuk érjen. A regényben megfogalmazott kritikák, például a testvérek másik nemtől való majdnem teljes elzárkózására és az orvosi hivatás, mint másik női életpálya-alternatíva (Kaiserswerth ekkoriban ezt nem engedte meg) választása olyannyira felbőszítették Julius Disselhoffot, hogy maga is írt egy ellenkötetet a testvérházak életéről (*Wegweiser für Diakonissen*). Köser 2006: 374–375.

felszólalni és elhatárolódni az irodalom által közvetített túlságosan idealizált vagy karikírozott diakonisszáképtől. 1866 és 1887 között három alkalommal jelent meg „*A diakonisszák nem regényhősnők*” címmel cikk az intézeti lapban.⁴² „Az Úr oltalmazzon minket attól, hogy elterjedjen az a vélekedés vagy meggyőződés, hogy a diakonisszák összetört szívű szüzek!” – fakadt ki első írásában, melyben felhívja a figyelmet, hogy a szavakkal oly édesnek lefestett diakonisszámunka valójában kemény szolgálat. Az 1888-ban Kaiserswerthben tartott kilencedik Általános Konferenciára hatvan anyaházból érkezett képviselők már egyenesen arról beszéltek, hogy a diakonissza alakja a 19. századi (elsősorban német nyelvű) szépirodalom részévé vált. A résztvevők belátták, hogy egyetlen esélyük, ha saját köriük könnyebben ellenőrizhető tehetséges tagjait ösztönzik írásra.⁴³

A Herminét befogadó diakonisszaintézetek lakóit azonban nagy hiba lenne az irodalmi művekben ábrázolt romantikus hősnőknek, feddhetetlen jellemű leányoknak képzelni. Az intézet jó hírneve, a védett, biztos megélhetést sejtető hivatás sok nő számára jelentett vonzó alternatívát, szegényebb leányok esetében pedig az egyetlen esélyt a magasabb szintű képzettség megszerzésére.⁴⁴ Hermine beilleszkedése nem bizonyult egyszerűnek sem a kaiserswerthi intézet közösségébe, sem később a bejrúti anyaházéba, mivel a társnők nem mindig tanúsítottak keresztényi magatartást.⁴⁵ A különösen nehéz, Kaiserswerthtől sok ezernyi kilométer távolságra eső keleti munkaterep, a szokatlan éghajlat és körülmények hatalmas kihívások elé állították a megfelelni igyekvő diakonisszákat. A sokféle keresztény irányzat, a kultúrák és vallások keveredése gyakran békétlenséget szült az anyaházakon belül, mivel nem mindenki tudott azonos módon viszonyulni a megszokottól eltérő jelenségekhez, például akadt olyan, aki nehezményezte, hogy társnője diakonissza létére egy helyi keresztény gyülekezetben törökül hallgatja a prédikációt.⁴⁶ Nem véletlen, hogy a Kaiserswerthben vizsgált fegyelmi vétségek jelentős része a közel-keleti anyaházakban uralkodó légkörrel kapcsolatos. Hermine a családjának hasonló hangnemben panaszkodott: nem találta elég kegyes érzelműnek a lelkészt, s hiányolta az anyaházból a meleg légkört. Elisabeth testvér, a tbc-ben elhunyt főnöknő halála után, az új előljáró hozott változást az életébe: „[...] Februárban, rövid idővel Eufrozina megbetegedése után, jött Amalie Richter testvér Bejrútba, hogy az iskola főnöknője, a testvérek anyja és egy száműzött diakonissza példaképe legyen. Tizennégy éve nagy áldással végezte munkáját Szmírnában. Milyen sokat kaptunk tőle és általa! Meg

⁴² Julius Disselhoff: Diakonissen sind keine Roman-Helden *AuKf* (1866) Jan.–Febr. 28; N. N.: Diakonissen sind keine Roman-Helden *AuKf* (1884) Nov.–Dec. 171; A cikk ismételt megjelenítése *AuKf* (1905) Jan.–Febr. 17–21; N. N.: Zur Abwehr! Diakonissen sind keine Roman-Helden *AuKf* (1887) 5–8; 118–120.

⁴³ A diakonisszák irodalmi megjelenítésével kapcsolatos vita kisebb-nagyobb intenzitással egészen az első világháború végéig folytatódott. Köser 2006: 373.

⁴⁴ 1864-ben Kaiserswerth kötelékébe 30 anyaház tartozott 1592 testvérral, 1868-ban 40 anyaház 2106 diakonisszával. 1898-ban a 75 anyaházban közel 15 000 testvér élt. Jahresbericht *AuKf* 56. (1904) März–Juni 34.

⁴⁵ A Herminét ért gúnyolódásokról lásd Géra 2010: 134–135.

⁴⁶ Köser 2006: 461–465.

kell vallanom, még soha nem éreztem magam itt olyan boldognak, mint amióta ő itt van. Különösen az utolsó hónap óta fordít ránk minden figyelmet, gondoskodást és szeretetet, amit korábban legnagyobbreszt Eufrozina vette igénybe. Ehhez jön még, hogy most szünet van, s e kedélyes együttélés még sokkal közelebb hoz minket. Most minden nap egy-két órára összeülünk, a kezeket hasznos munkával foglaljuk le, a szellemet, a lelket és a szívet pedig szép olvasmánnyal tartjuk féken. Szélgjegyzetet és megjegyzést tenni, s ártatlanul tréfálkozni megengedett. Ismeritek *A földi és a mennyei örökség* című könyvet? Ezen a napon kezdtük el közösen olvasni, s remélhetőleg ma a végére érünk. Lelki szempontból itt sok mindent nélkülöznünk kell, hiszen Kaiserswerthben és Pesten is meglehetősen elkényeztetődöttünk. Nagypénteken és ma (húsvét vasárnapján) csak egy istentiszteletünk volt, holnap csak francia lesz. A mai igehirdetés sem elégitett ki, nem is volt igazi húsvéti prédikáció. Mikor ezt elmondtam az egyik hozzám közelebb álló testvérnek, nála is ugyanezt az érzést fedeztem fel.⁴⁷

A magát osztráknak tartó Hermine nehezen viselte német társnői összetartását, lelkesezését a porosz IV. Frigyes Vilmos vezetése alatt formálódó német egység iránt. Már Kaiserswerthben hozzászokhatott volna a porosz hazafiasság megnyilvánulási formáinak elnézéséhez, mivel rajta kívül ott is csupán egyetlen ausztriai születésű leány tanult.⁴⁸ Beilleszkedését a testvérközösségbe nem könnyítette meg, hogy nem titkolta ellenszenvét a többiek elől és próbált elhatárolódni az ügytől. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kaiserswerthi intézetek legnagyobb pártolóját, saját kis árvaházuk egyik mecénását tagadta meg. „[...] Előző vasárnap ünnepelték nagy ragyogással és látványossággal a porosz király születésnapját és a zászlócserét. Nagyon visszafogottan viselkedtem, mégsem maradhattam ki minden kellemtelenségből. Itt a testvérek között akad néhány túlságosan porosz, akik már gyakran boszszantottak dölýfösen hazafias kijelentéseikkel. Reggelenként ugyan az osztályommal kellett mennem a templomba, ahol a Krisztus kinszenvedéséről szóló beszéd helyett igazi hazafias, porosz prédikációt hallgattunk. Evés után minden testvér, az én kivétellemmel, a konzulátusra ment, ahol egy angol hajó ágyúdörgése és török zene mellett leeresztették a porosz zászlót és felhúzták az észak-németet [!]. Egyik magasságot a másik követte: beszédeket tartottak, hazafias dalokat énekeltek, s esténként kivilágították a konzulátust, a kórházat és a porosz gyógyszerterát. A mi tetőteraszunkon is nagy örömtűz égett. Én azonban bezárkóztam a szobámba és nem akartam az egész gyönyörűségből semmit sem látni. Milyen gyakran kívántam már, bárcsak Ausztriában vagy legalább osztrák testvérekkel dolgozhatnék együtt.”⁴⁹ Újabb konfliktusforrás szolgáltatott, hogy Hermine ragaszkodott a magával hordozott kis homeopátiás gyógyszerterához, amin a többi testvér jót nevetett.⁵⁰ Beilleszkedési nehézségeire utal az a tény is, hogy leveleiben a vele azonos időben Bejrútban dolgozó tucatnyinál is több testvér közül alig említ valakit név szerint, Amalie testvér kivételével nem érzett lelki rokonságot senkivel.

⁴⁷ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1867. április 21., Bodoky 1997: 139.

⁴⁸ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor Biberauerhez 1865. augusztus 20.

⁴⁹ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor és Marie Biberauerhez 1868. március 29.

⁵⁰ BFL XIII.42. Hermine Biberauer Theodor és Marie Biberauerhez 1866. augusztus 19.

A sokat betegeskedő, állandóan köhögéstől szenvedő Hermine nem sokáig élvezhette az új főnöknő hatására kialakult szeretetteljes légkört. 1868 nyarának végén egy fertőző betegség – valamiféle keleti hőgutának nevezték – ágynak döntötte a testvéreket. A többiek bő két hét alatt felgyógyultak, de a valószínűleg tbc-fertőzött Herminénél a betegség gasztrikus lázzá fejlődött. Őszre az állapota már olyan súlyossá vált, hogy a főnöknő az édesanyját hívatta. A háborús helyzet megnehezítette a levelek eljuttatását Pestre, a következő alkalommal a jó barát nő már csak a fiatal testvér utolsó napjairól számolhatott be. Elmesélte a családnak, hogy a folyton gyötrődő fiatal testvér halálos ágyán a munkája során elkövetett hibáiról beszélt, bocsánatot kért társnőitől, az utolsó, amit hallott a Pestről érkezett levél szövege volt. Utolsó szavai így hangzottak: „írsz” és „megbékél”.⁵¹ Nemsokára megérkezett a hivatalos értesítés is a bejrúti lelkész tollából. „[...] Ha korábban barátságos, szorgos lényét, buzgalmát a munkában, amit Jézus szolgálatára választott, hűségét kevésre tartottam és becsültem is, akkor ezekben az utolsó időkben mégis vethetem egy pillantást a lelkére, s nyilvánvalóvá lett előttem Hermine csendes, szelíd engedelmessége a Mindenható akaratának, ahogyan a szilárd hite az ő Megváltójában. [...] Bár már erős testi fájdalmak kínozták, mégis látható örömmel vette magához a kenyeret és a bort, s fogadta a feloldozást. Az Örökkévaló megbocsátotta a bűneit. A földi cselekedetek könyve becsukódott, most tárulnak ki tekintete előtt Isten országának kapui, ahol a hit szemlélődéssé és minden szenvedés örömmé változik majd. Huszonkilencedikén vittük ki a temetőnkbe. Most ott alussza édes álmát a Libanon előtt, annak az országnak a földjében, melyet a mi Megváltónk lába szentelt meg.”⁵² Kizárólag a lelkész beszámolójából vagy az intézeti közlönyben megjelentetett nekrológból nem lehet azonban hitelesen rekonstruálni Hermine természetét vagy utolsó napjait. Az *Armen- und Krankenfreund* hasábjain 1850-től kezdve vált hagyománnyá a közösség elhunyt tagjainak ünnepélyes búcsúztatása. E sokszor már-már hagiografikus magasságokba emelkedő nekrológokat azonban a modern kutatók nem tekintik hiteles beszámolóknak, s értéküket elsősorban abban látják, hogy segítségükkel pontos képet kaphatunk a különböző munkaterületeken, helyszíneken tevékenykedő ideális testvérek jelleméről. A kiadásért felelős mindenkori intézeti igazgatóknak – esetünkben Julius Disselhoffnak – tulajdonított kis remekművek, vallási fejlődésrajzok ismétlődő motívumai ugyancsak ezt a feltételezést erősítik. A leggyakrabban ismételt toposzok közé sorolhatjuk a szenvedésre való hajlandóságot, a lemondást a földi javakról, az alázatot, a magasztos cél érdekében saját személyiségének megtagadását, teljesen háttérbe szorítását, az akár a test megerőltetésével is járó ügybuzgóságot, a megingathatatlan hitet.⁵³ Márpedig, mint láttuk a valóság teljesen más volt, a diakonisszák közösségei sem maradtak mentesek az emberi gyarlóságoktól, intrikáktól. A nekrológok az elhunytól való megemlékezésen túl pedagógiai célokat is szolgáltak, a testvérek és a lelkészek állandóan olvasták, így nem csoda, ha a bejrúti Ebel lelkész levelét a tőle elvárt hangnemben fogalmazta meg.

Hermine leveleiből egy szigorú egyenruhába bújtatott, elhivatott, ugyanakkor kissé szeretlen, játékos fiatal nő képe bontakozik ki, aki a család legkisebb, gyenge egészsége miatt

⁵¹ BFL XIII.42. Amalie Richter Theodor Biberauerhez 1868. október. 22.

⁵² BFL XIII.42. Ebel bejrúti intézeti lelkész Theodor Biberauerhez 1868. november 9.

⁵³ Friedrich 2006: 117; Köser 2006: 332.

sokat babusgatott tagjából a diakonisszaképzőben lassanként felnőtté érett. Láthatóan tőle sem álltak távol a női bohóságok, de akár a meggondolatlanság sem. Ártatlan kis tréfája, melyben azon élcelődött, hogy az egyik pesti testvér egy sebesült huszártól tanult magyarul, kisebbfajta botrányt robbantott ki a pesti anyaházban. Márpedig pontosan tudnia kellett, hogy szavai az érzékenyebbek szemében akár kifejezetten becsületsértőnek minősülhetnek. A diakonisszák másik nemhez való viszonya mindig is kényes pontnak számított, a kaiserswerthi anyaházhoz érkező panaszok jelentős része ehhez a témakörhöz kapcsolódott: a testvérek egy része például kifejezetten a másik nemtől való teljes elzárkózásra törekedett, ami bizonyos esetekben nehezítette hivatásuk gyakorlását. Felvetődhet az a kérdés is, vajon bejrúti társnői hogyan fogadták Hermine osztrák párti megnyilvánulásait, mennyire érezték sértésnek, amikor a porosz uralkodó tiszteletére rendezett ünnepség egy részét gyerekes módon szabotálta. Vajon a frissen felszentelt, munkatapasztalattal alig rendelkező testvér csak Magyarországra írta-e meg, hogy az ő ízlése szerint az intézeti lelkész nem elég kegyes szellemiségben tartja az istentiszteleteket? A Pestre küldött levelekben illet írni nem vallott túl nagy előrelátásra, hiszen saját maga is számtalan testvérral állt levelezésben, így tudnia kellett, hogy a „pletyka”, főleg ha egy lelkész nyílt bírálatáról szól, a magyarországi testvérházból könnyen visszajuthatott az érintett személy fülébe. Ezekre a kérdésekre azonban a megmaradt levélkorpusz nem ad választ. Hermine észrevehető jellemfejlődését egészen biztosan befolyásolta a testi szenvedés, a súlyos betegség, illetve a rövid idő alatt látott viszonylag sok haláleset.

Hermine tragikusan rövid élettörténete vagy levelei arra csábítanak, hogy az utókor valami meghatót, romantikusát, esetleg erkölcsnemesítő művecskét alkosson a főszereplőnőről, de ez nem a történész feladata. Az ilyenfajta tetszelgés távol állt a diakonisszák eszményképétől, akik még halálukkal is a jó ügyet szolgálták a róluk írt, társaiknak követendő példaként mutató nekrológukkal.

Fliedner reménye a belmisszió látványos sikeréről, „a mustármag szárba szökkenéséről” nem valósult meg. A Közel-Kelet minden erőfeszítésük ellenére nem népesült be helyi születésű, az árvaházak lakói közül kinevelt diakonisszákkal, a keleti kereszténység és a katolikus egyház elsőbbsége mindvégig megmaradt. Ez azonban nem von le semmit a testvérek oktatási intézményeikkel, kórházaikkal vagy az anyaházaik vonzáskörzetében létrehozott gyülekezeteikkel megvalósított értékkeremtő munkájából. A két első, 1873-ban felszentelt arab anyanyelvű testvér éppen a bejrúti anyaház korábbi növendékei közül került ki, ahogyan az első olyan diakonissza (1881) is, aki a kevés muszlim áttérő egyike volt. Fliedner és utódai nem vették számításba a keleti keresztény családok eltérő hagyományait, így azt sem, hogy a kaiserswerthi szabályokat elfogadó leányok gyakorlatilag kizárták magukat a saját közösségükből. A „keleti munka” sorsát az első világháború majdnem megpecsételte. Az arab családból származó néhány diakonisszának rövidesen távoznia kellett a Közel-Keletről, de Németországban nem igazán találták meg a helyüket, másságuk miatt kirekesztetteknek érezték magukat.⁵⁴

Géra Eleonóra

⁵⁴ Kaminsky 2009: 91–93.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XIII.42. Bodoky-Biberauer Gyűjtemény

Der Armen- und Krankenfreund (AuKf). Eine Zeitschrift für die Diakonie der evangelischen Kirche, 1851–1857., 1866–1869.

Hivatkozott irodalom

Bodoky Richárd 1942: *Anyaházi diakónia az egyházban*. Budapest.

Bodoky Richárd 1997: *Jövevények és vándorok 1860–1870*. (Családtörténeti töredékek 2.) Budapest.

Büttner, Annett 2006: Das internationale Netzwerk der evangelischen Mutterhausdiakonie. *Ariadne, Forum für Frauen- und Geschlechtengeschichte* (49.) 5. 64–71.

Felgentreff, Ruth 1998: *Das Diakoniewerk Kaiserswerth 1836–1998*. Düsseldorf-Kaiserswerth.

Friedrich, Martin 2006: *Kirche im gesellschaftlichen Umbruch. Das 19. Jahrhundert*. Göttingen.

Gause, Ute 2001: Friederike Fliedner und die „Feminisierung des Religiösen” im 19. Jahrhundert. In: Friedrich, Martin – Friedrich, Norbert – Jähnichen, Traugott – Jochen-Christoph Kaiser (Hrsg.): *Sozialer Protestantismus im Vormärz*. (Bochumer Forum zur Geschichte des sozialen Protestantismus.) Münster, 123–131.

Géra Eleonóra 2010a: „Kérd az Urat, hogy tegyen téged végre igazán kicsivé és szerénnyé!” Protestáns vallásos érzület, női szerepek, család a 19. században. *Budapesti Negyed* (18.) 2. 120–140.

Géra Eleonóra 2010b: Töredékek egy pesti polgárcsalád mindennapjaiból a kiegyezés után. *Fons* (16.) 1. 3–24.

Goldschmidt Jr., Arthur 1997: *A Közel-Kelet rövid története*. Budapest

Hanselmann, Siegfried 1971: *Deutsche Evangelische Palästina-Mission. Handbuch ihrer Motive, Geschichte und Ergebnisse*. Erlangen.

Hennig, M. P. 1908: J. H. Wichern als Herold der Inneren Mission. In: Hennig, P. M. (Hrsg.): *D. Joh. Hinr. Wicherns Lebenswerk in seiner Bedeutung für das deutsche Volk*. Hamburg.

Horváth Jenő 1948: *A belmisszió lényege. A belmisszió református teológiai alapvetése*. Kolozsvár.

Kaminsky, Uwe 2005: Die innere Mission Kaiserswerths im Ausland. Von der Evangelisation zum Bemühen um die Dritte Welt. In: Friedrich, Norbert – Jähnichen, Traugott (Hrsg.): *Sozialer Protestantismus im Kaiserreich. Problemkonstellationen – Lösungsperspektiven – Handlungsprofile*. Münster, 9–16.

- Kaminsky, Uwe 2009: Die Kaiserswerther Orientarbeit als soziale Infrastruktur zwischen Staat und Kirche. In: Tamecke, Martin – Manukyan, Arthur (Hrsg.): *Protestanten im Orient*. (Orthodoxie, Orient und Europa) Würzburg, 81–95.
- Köser, Silke 2006: *Denn eine Diakonisse darf kein Alltagsmensch sein. Kollektive Identitäten Kaiserswerther Diakonissen 1836–1914*. (Historisch-theologische Genderforschung) Leipzig.
- Nothnagle, Almut – Abromeit, Hans Jürgen – Foerster, Frank (Hgg.) 2001: *Seht, wir gehen hinauf nach Jerusalem. Festschrift zum 150jährigen Jubiläum von Thalita Kumi und des Jerusalemvereins*. Leipzig.
- Trimbur, Dominique (Hg.) 2004: *Die Europäer in der Levante. Zwischen Politik, Wissenschaft und Religion (19.–20. Jahrhundert. Des Européens au Levant. Entre politique, science et religion (19.–20. siècle)*. München.
- Wallmann, Johannes 2000: *A pietizmus*. Budapest.
- Wallmann, Johannes 2006: *Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation*. Tübingen.
- Wichern, Johann Hinrich 1956: Die Rede auf dem Wittemberger Kirchentag. In: *Ausgewählte Schriften*. Band 1. Hrg.: Karl Janssen. Güntersloh.

A fiatal Ravasz László

„Ha egy felnőtt embernek
gyermekkori arcképét nézzük, rendszeren az
lep meg, hogy milyen más az a kép s
mégis ráismerünk benne arra, akit
ábrázol.”
(Ravasz László: A mi igazi arcunk¹.)

„[...] majdnem minden életnek van olyan része, amelyik elveszett, amelyik
fájdalmasan, kiáltóan hiányzik. [...] Nem lehet-e ebből arra az egyetemes
törvényre következtetnünk, hogy sokkal inkább formálja az emberi életet
az, amivé nem lehetünk soha, mint az, amivé lettünk vagy lehetünk. [...] Mi
átmegyünk ezen az életen és megjelenünk a mi ítélőbíránk előtt, de oda csak
csonkán és bonkán állhatunk, mint a milói Vénusz az ítélkező utókor elé.”
(Ravasz László: A milói Vénusz karja²)

Ravasz László életét három nagy időszakaszra lehet osztani. Az első születésétől, eszmélkedésétől 1921-ig tart, amikor a dunamelléki református egyházkerület meghívta püspökének, s elhagyta Erdélyt, szülőföldjét. A második szakasz püspöki éveit foglalja magában, az 1921–1948 közötti majd három évtizedet. A harmadik szakasz pedig a püspökségről és egyházkormányzói tisztségéről való kényszerű lemondásával kezdődik, s egészen 1975-ben bekövetkezett haláláig tart. Ravasz Lászlót leginkább élete második szakasza alapján ismerjük, mint a református egyház karizmatikus püspökét és lenyűgöző szónokot, a modern magyar protestantizmus nagy hatású, bár ellentmondásos megítélésű közéleti személyiségét. Ekként lett életműve kanonizálva pályája zenitjén, az 1940-es évek elején, s amikor 1989 után a szabaddá lett emlékezet a hallgatás és feledés sorvasztó kényszeréből kiemelte, újra az egyházkormányzó és irányadó teológus életműve lépett be a „láthatatlan református pantheonba”.³ Ravasz alakja egy másfajta emlékezetben a politikai kereszténységhez és ez utóbbin keresztül a két világháború közötti antiszemitizmus ideológiai megalapozásához kötődik. Igaz, a magyar jobboldali hagyományt tárgyaló politika- és eszmetörténeti összefoglalók csak szórványosan említik nevét, ami nemcsak arra mutat rá, hogy hiányzik a nagy terjedelmű közéleti-közírói tevékenység szisztematikus áttekintése, hanem arra is, hogy Ravasz életművének kutatásához továbbra is a politikai eszmetörténettel csak ritkán érintkező egyháztörténeti kutatások adnak keretet.

¹ Ravasz 1917: 282

² Ravasz 1928: 70–73.

³ Kósa 2008: 158.

Az utóbbi években élete 1948-tól haláláig ívelő szakaszának a kutatása is megindult. Ennek oka alighanem abban is keresendő, hogy a közelmúlt, az 1948 és 1989 közötti négy évtized történelme, s benne az egyházak és a totalitárius rezsim viszonya, az egyháztörténeti érdeklődés egyik kiemelt témája lett. Ezzel összefüggésben az idős, közéleti tevékenységtől eltiltott, de haláláig aktív szellemi-lelki életet élő Ravasz személyisége arra példa, hogy „mit tesz egy nagy formátumú ember, ha kikerül abból a helyzetből, amelyben egy egész történelmi korszakon át hazája szellemi életének legnemesebb értelmében vett elitjéhez tartozott?”⁴ Ezek a kutatások még a kezdeteknél tartanak, de az időbeli közelség nagyobb aktualitást biztosít számukra.⁵ Ennél is kevesebbet tudunk viszont e kivételesen hosszú életpálya kezdeteiről, arról az időszakról, s azokról a hatásokról, amelyben, s amelyek által a kalotaszegi születésű, de székely felmenőkkel bíró fiatalember előbb az erdélyi református egyházkerület és ezzel párhuzamosan az erdélyi magyar közélet egyik meghatározó, majd az egész magyar református közélet fontos vezető személyiségévé, a magyar szellemi életnek pedig számon tartott szereplőjévé vált.⁶ Tanulmányom – terjedelmi okból – az „emberélet útjának feléig” terjedő időt csupán 1907-ig kíséri el, ebben az évben adja ki Ravasz László doktori értekezését és tesz magántanári vizsgát és ebben az évben választják meg a 25 éves fiatalembert a gyakorlati teológia professzori állására a kolozsvári egyetem református teológiai fakultásán.

„[...] lehet rajta szemléltetni nagy szellemi átalakulásokat.”

A pályakezdet jelentései. Források és az önéletírás.

Vajon megírható-e egy ember élettörténete? Az önéletíró és a biográfus közös kérdése ez. A személyiség valóban egységet alkot önmagával vagy csak a számvetés, vagy még inkább az utókor ítélő kényszere ruházza rá a koherenciát? A kérdés az önéletíró Ravasz Lászlót is foglalkoztatta, s válasza nem nélkülözte az ambivalenciát: „Goetheről mondják, hogy egyszer az úton találkozott önmagával. Láta önmagát, szürke ruhában szembejönni. Mire megdöbbenhetett volna e látomáson, magamása hirtelen eltűnt.” A találkozás önmagunkkal megdöbbentő, meglepetésekkel teli, s teljes valónk még magunk számára is csak pillanatokra tárul fel. Ravasz számára a személyiség mégis egy hosszú életen át fejlődő, darabjaiban is összetartozó egység, nem csupán emlékképek tömegeinek esetlegesen összekapcsolódó, formátlan halmaza: „Hány pillanatfelvételt kellene lepergetnünk, míg összeállna az a változatos, átmenet és zökkenő nélküli film, amit az én életemnek nevezhetek. ha ezt a millió és millió felvett külön-külön szétszórtná valaki, millió meg millió más hasonlóan szétszedett életfelvételek közé, összeállítása tisztán idő és türelem kérdése volna, mert egy *élet képei feltétlenül egybe tartoznak*. Nem az idő és tér egysége folytán, mint a primitív drámák, hanem a személy nagy

⁴ Kósa 2008: 136.

⁵ Szacsvay 2008: 115.

⁶ Kozma 1998: 11–15.

belső kapcsolatában.”⁷ Az élet delén, 1928-ban született megnyilatkozás maga is egyfajta folyamatosságot sugall, de már az ifjú kolozsvári egyetemista-újságíró, a tizenkilenc éves Ravasz László is szerves növekedésnek látta az életet és készülődésnek az ifjúságot: „A nemzet fenntartó eleme ifjúságában álmodja meg azokat a fenséges célokat és irányokat, melyekért aztán érett korában küzd s melyeket a maga értelmével, józan tapasztaltságával, a körülmények és módozatok felismerésével, számbavételével, latolgatásával megvalósít, realizál. Ifjú korunkban színezzük ki és képzeljük el a jövőt, felnőtt korunkban teremtyük meg. Az ifjúság remény, ígéret, érzelem, sziv, a férfikor valóság, beváltás, értelem, ész.”⁸ Ellentétben a századelő nemzedéki várakozásainak többségével, az ő „eszményi ifjúsága” az emberi élet titokzatos folytonosságát, gondviselésszerű kijelöltséget feltételezte.

Mégis, az az általános érvényű tanulság, hogy a kései művek átértelmezik a korábbiakat, Ravasz László két emberöltőt átfogó szellemi pályájára is igaz. Ebben az értelemben az életút a tető felé vezető felmenő vonalának rekonstrukcióját az önéletíró Ravasz László hagyatéka is sajátosan kontextualizálja. Ravasz többször összefoglalta életét, mely tömörségében is gazdag és sokrétű forrásanyag, nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ezt is igehirdetői tevékenysége részének tekintette. 1944-ben *Magamról* című rövid önvallomásában írta: „beszélék azért, mert tanúságos ez a pálya: lehet rajta szemléltetni nagy szellemi átalakulásokat.”⁹ Ezt a könyvárusi forgalomba nem került rövid életrajzot az a Vasady Béla adta ki, aki néhány évvel korábban Ravasz 60. születésnapján hosszú tanulmányban összegezte a köszöntött teológiai fejlődését.¹⁰ Vasady arra törekedett, hogy írásában „a huszonöt éves Ravasz László éppúgy szóhoz juthasson [...], mint a csaknem hatvanéves, és hogy az ő teológiai fejlődésének útját egyetlen pillanatra se válasszuk külön attól az úttól, amelyet a bölcselő és lélekűvár, a műélvező és műalkotó, az irodalom- és szellemtörténész, de mindenkifelett az igehirdető és lelkipásztor Ravasz László tett meg [...]” Vasady tanulmánya így a *metanoia* evangéliumi követelményének érvényesítése az életpálya eszmei dokumentumainak, megnyilatkozásainak céltudatos csoportosításával. Tágabb értelemben pedig annak a „szembeszökő fordulatnak” a bemutatása, „mely a teológiai gondolkozásban a 20. század első negyven esztendeje alatt végbement, ha nem is minden vonatkozásban, de sok tekintetben, magyar földön, a legtalálóbban épp a Ravasz László teológiai fejlődésén szemléltethető.”¹¹

Ebben a szemléleti keretben a ravaszi életmű narratívája a két világháború közötti vallásos reneszánsznak, a „református ébredés” 1945 után is sokáig ható hullámokat vető mozgalmainak metaforájaként szolgál. Eszmetörténeti értelemben viszont a hangsúly máshová esik, a korai pályaszakasz kutatásának feladata, hogy feltárja azt a személyes és egzisztenciális *sztuáció*t, ami a szabadelvű, s talán agnosztikus fiatalemberből a vallásosságot középpontba helyező konzervatív gondolkodót faragott.

⁷ Ravasz 1932a: 24–25.

⁸ Ravasz 1901a: 109.

⁹ Ravasz 1944: 7.

¹⁰ Vasady 1941: 59–135.

¹¹ Vasady 1944: 60–61.

A kalotaszegi „Magyar Atlantisz.” Származás, család, erdélyiség.

Ravasz László Kalotaszegre települt marosszéki székely családból származott. A család a Küllő-menti kis faluból, Kelemenkéről származott, a családi hagyomány szerint őseik egykor korondi lőfő székelyek voltak. Ravasz apai ági felmenői a közszékely státust már 1699-ben elvesztették, de az 1800-as évek első harmadában Ravasz dédapja tehetős bortermelő gazdaként ki tudta váltani magát a jobbágysorból. A generációkon át tartó lassú társadalmi mobilitás felfelé ívelését jelzi, hogy édesapja, Ravasz György, a paraszti sorból kitörve tanítói és gazdatiszti oklevelet szerzett és a nemességét Rákóczi Györgyig visszavezető helybéli papcsalád lányát, Gönczi Rózát vette feleségül. A fiú szülei példáját később tágabb társadalomtörténeti kontextusban is értelmezte, a konzervatív magyar polgárosodás mintájaként. „Még mindig folyt a régi gazdálkodás: az értelmes parasztfiúkból papok lettek, azok papleányokat vettek feleségül, gyermekeik továbbmentek s a magyar honorácior osztály java telt ki belőlük. Mivel a honorácior az országban a nemesség helyét vette át: a modern Magyarország tekintélyes és igen kiváló részének származási gyökerei paróchiákon át paraszti rétegekbe nyúltak alá.”¹² A házasságra tízévi jegyesség után akkor kerülhetett sor, amikor Ravasz György a kolozsmonostori gazdasági intézet volt növendékeként 1880-ban álláslehetőséget kapott Bánffyhunyadi, az akkor megnyíló gazdasági felső népiskola (később polgári iskola) tanáraként, s önálló egzisztenciát alapíthattott. A házasság szerencsés volt, Ravasz szerint szülei jól kiegészítették egymást, s mindkét szülő magas kort élt meg, édesapja 84 évesen 1934-ben, édesanyja tíz évvel később 94 évesen, Budapest ostromakor hunyt el. Három gyermekük született, egy leány, Bella, s két fiú, László és György. Ravasz László volt a középső. A szülőknek azonban, különösen az édesanyának soha ki nem heverhető traumát okozott, hogy a legkisebb fiú – családi becenevén Gyuszi – kisgyermekkorában diftéria áldozata lett. Talán ezért is halmozta el az édesanya életben maradt, gyermekkorában sokat betegeskedő fiát sok figyelemmel, kényeztetéssel, ám egyben a felfelé törekvést is fiába nevelte. „Nagyon vékony és beteges gyermek voltam, aki minden járványkor elsőnek kerültem ágyba, Édesanyám ezért sokat féltett és különösképpen kényeztetett. Mint minden édesanyának, neki is nagy ambíciói voltak a fiával, élete eltelt azért való remegésben, hogy meg ne terheljem magam, és a felett való óhajtozásokban, hogy pályafutásom minél magasabbra emelkedjék. A jóindulatú gyermeknek az anyai kényeztetés a legjobb nevelés.”¹³

Ravasz László 1882. szeptember 29-én, Bánffyhunyadi, az erősen rétegzett s a partiumi részekhez hidat képező kalotaszegi szigetmagyarság központjában született. „A bánffy-hunyadi református egyházközség inkább alföldi képet viselt, mint erdélyi. Kétezer lelkes paraszt oppidum [mezőváros], megerősített templommal. Lakói földmívelők és fuvarosok. Kolozsvár és Nagyvárad között a forgalmat ők bonyolítják le. Pénz van bőven, nem szorulnak rá a néhány szegényedő gentry-családra, sőt még a hatalmas Bánffy famíliára sem, pedig a havasnak, Hunyadnak, Szentkirálynak, Zentelkének ők az urai le egészen Sebesvárig.”¹⁴

¹² Ravasz 1992: 44.

¹³ Ravasz 1932b: 305–308

¹⁴ Ravasz 1992: 29.

Az érett kor visszaemlékező prózájában ez a világ „Magyar Atlantisszá” nemesült. Kalotaszeg „mítosza” Ravasz gyermekkorának legszemélyesebb élménye, amelyet ő egyszerre figyelt bennfentesként, másrészt, mint beszármazott „honorácior” gyermek, kívülállóként. Kései beszámolóját, akár Ady a *Kalota partján* című költeményét, áthatja a fenségesség érzete, de ugyanakkor benne van a modern és a régi találkozását óhatatlanul kísérő ironikus nosztalgia: „Templomozás után elvonultak előttem a kimenő asszonyok és lányok bársony muszulyban, gyöngypártában, selyemvállban, hímzett mellrevalóban. Ilyenkor úgy tetszett, minha sok-sok tarka, csodálatos, óriás virág kelt volna lábra és suhogna el mellettem az élet mezejének tarka és szent processziója. Vasárnap délután legények, leányok összefogódzkodtak s végigjárták az utcákat énekelve. Néha-néha a vezető pár megállott, aranykaput csinált, átbujt rajta az egész tarka sereg s ment tovább a zengő, kigyózó embervonal. Egyik vasárnap délután nem volt aranykapuzás, mert nagy csoda előtt állt a falu. Akkor futott át a községen az első bicikliver-seny, amely Kolozsvár és Várad között játszódtott le.”¹⁵ Ravasz gyermekkorában ment végbe az 1848-as jobbágyszabadság által elindított paraszti polgárosulás, amelynek emlékeit késő öregségéig megőrizte, s plasztikusan adja vissza önéletírásában: „Az én gyerekkorom éppen arra az időre esik, mikor a vármegyei Erdélyben (és a székek peremén) a parasztság, a job-bágyság, az értelmiség pedig a nemesség rangsorát vette át. A tanult embert úri embernek vagy nemes embernek mondták. Ennek volt a külső jele pl. az, hogy a jöttment nadrágos ember gyermeke tegezte a hatvanszáz holdas gazda fiát s az nem tegezte vissza. [...] Így alakult ki a sajátságos erdélyi tagozódás, részint gazdasági, részint politikai és társadalmi okok alap-ján: arisztokrata, gentry, értelmiség, polgárság (kereskedő és iparos), parasztság, zsidóság, ro-mánság, cigányok, koldusok.”¹⁶

Nem elhanyagolható tényként Ravasz tudatát kora gyermekkorától kezdve formálta a ka-lotaszegi szigetmagyarságra jellemző interetnikus együttélés tapasztalata, igaz, az ő családjá, – ellentétben a tősgyökeres hunyadiakkal – nem beszélt románul. Ravasz gyerekkorára már el-halványodtak a Horea-Closca féle felkelés pusztításai, 1848 véres őszének etnikai konfliktusai is, amikor a „havas” ismét rázúdult a Kalotaszeg magyar falvaira.¹⁷ Kalotaszeg az egyik fő színhelye az erdélyi román magyar-összetűzéseeknek, de a generációkon átörökölt fenyege-tettségszűrés a dualizmus békéjében betelepült Ravasz családot nem érintette meg.

„Az eklézsia szolgálói.” Református öntudat, a korai évek története 1896-ig.

Ravasz László „erdélyisége” elválaszthatatlanul összefügg református öntudatával. Bánffy-hunyadon a társadalmi együttélés legfőbb intézménye a közös felekezeti azonosságtudat, a reformátusság: „minden hunyadi magyar ember református, s ha nem református, akkor

¹⁵ Ravasz 1941a: 458–459.

¹⁶ Ravasz 1992: 30.

¹⁷ Balogh – Fülemile 2004: 117–122.

vagy nem hunyadi vagy nem magyar.”¹⁸ A gyermek és kamasz Ravasz református identitását nem annyira elmélyült kegyességgént, sokkal inkább családi örökséggént és a mindennapok boldogulását is segítő „erős családiasságként” élte meg. 1944-ben azt írta: „Az egyház rám nézve magától értetődő adottság volt. Jól esett, hogy református vagyok, mert az én világomban minden jóra való ember református. A református egyház tanításait nem igen ismerem.”¹⁹ Édesanyja papleány létére sem táplált különösebb vallásos érzéseket, ezt fiánál sem szorgalmazta, édesapja pedig nem lépett túl a földműves ősektől reá hagyományozott szokás-szerű vallásgyakorlás formáin.²⁰ Főjegyzői székfoglalójában büszkén hangsúlyozta ősi családi kötődését, generációkon átívelő sorsközösségét az erdélyi reformátussággal: „Őseim századokon át, a reformáció hajnalától kezdve, ha elszakadtak az eke szarvától, ennek az egyháznak voltak papjai és iskolamesterei; ha pedig megmaradtak földből élő egyszerű székelyeknek, református egyházközségek javait gondozták, pénzét szaporíttatták, tornyait építtették. Népes családban senki sincs, aki ne lenne az eklézsia szolgája.”²¹ Később is visszatért az Erdélyre oly jellemző felekezeti-családi összefonódásokra: „Az erdélyi református magyar ember élete szorosan össze van forrva az egyház életével. Az én rokonságomban, ha fel tudtam számítani ötven tanult embert, ebből negyvenöt bizonyára pap volt, kettő tanító és három tanár. Az egész láthatáron nem lehetett volna a családbunkban találni egyetlen jogászt, mérnököt, vagy orvost.”²² Ravasz László Hunyadon kezdte meg tanulmányait, az akkor már az államnak átadott népiskolaként és polgáriként működő egykori református iskolában. Az intézmény elég nagy volt, tanulóinak létszáma 5-600 körül mozgott, néha az ezret is túllépte, alkalmazottainak száma elérte a félszázat. A dualizmus korszakának valási közömbössége ezt az iskolát is elérte: „Azt, hogy ez a nagy intézmény valaha református iskola volt, az én időmben már semmi más nem mutatta, csak az, hogy a tanévet megnyitó és bezáró ünnepségen egy zsoltár hangzott el és a református lelkész imádkozott.”²³

A „székely mítosz” varázsától a világirodalomig. Gimnáziumi évek Székelyudvarhelyen 1896–1900.

A gimnáziumi éveket – rokoni kötődés miatt – szülőhelyétől messze, Székelyudvarhelyen töltötte a Református Főgimnáziumban. Ez a város Bánffyhunad szigetletével ellentétben a legmagyarabb, 95%-ban magyar többségű erdélyi megye központja. Nem véletlen, hogy ami a kamasz Ravasz Lászlót Udvarhelyben megfogta, az a „székely mítosz” varázsa volt: „Mindenki úgy tudta, hogy Udvarhely Attila udvarának a helye volt. [...] Ha van székelység

¹⁸ Ravasz 1941b: 67.

¹⁹ Ravasz 1944: 13.

²⁰ Ravasz 1992: 112–113.

²¹ Ravasz 1924: 252.

²² Ravasz 1944: 12.

²³ Ravasz 1992: 29.

és van *bennem* székelység, azt Udvarhelyt találtam meg s Udvarhelyt rögződött belém.” Itt, a székelység egyik kulturális központjában találkozott Ravasz László a katolicizmussal, s a magyarság felekezeti megosztottságának konkrét tapasztalatával, mert itt már nem érvényesült felekezeti és nemzeti egység egymásnak való megfelelése. Hiába vette körül nagyobb református vidék, Udvarhely maga katolikus többségű volt. Az iskolaváros Székelyudvarhelyen a középiskolák a nagyobb történelmi és kulturális egységek reprezentánsaiként bizonyos testületi szellemet érvényesítettek. Ravasz úgy érezte, a felekezeti „versenyben” a reformátusok nem álltak rosszul, s ez diáköntudatára is visszahatott: „Ez a református kollégiumot az első sorba emelte, mert a város kisebbségi reformátussága a katolikus többséggel szemben automatikus életénél fogva, no meg azért, mert mögötte állt a református vidék intellektuális és gazdasági ereje, számbeli túlsúlya, határozott fölényt mutatott. Ezt ösztönösen éreztük mi, »kollégyisták« is s ragaszkodtunk az elsőséghez a [katolikus] »gimnazistákkal« és az [állami középiskola] »realistáival« szemben.”²⁴ Ravasz katolicizmussal szembeni viszonya ettől függetlenül is mindig elfogulatlan maradt, már korán, teológushallgatóként felfigyelt Prohászka; Erdély katolikus püspökeivel, különösen Majláth Gusztáv Károllyal, de utódjával, Márton Áronnal is jól együtt tudott működni. Gimnáziumi éveiben a református öntudat leginkább mégis is szerepjáték volt a személyiségfejlődés szolgálatában. „Jártam legációba, szolgáltam a kollégiumi préceseken, minden törvény, szokás és illendőség ellenére magam fabrikáltam beszédeimet s azok olyan szépek voltak, hogy sokszor magam sem értettem és olyan melancholikusak, hogy szípegő-kórus felelt reá az öregasszonyok padjaiból, de az egész nem volt egyéb, mint poétai vállalkozás és érdekes szerep.”²⁵ A kamasz fiatalból ekkor még hiányzott a teológiai érdeklődés: „hetedik, nyolcadikos koromban inkább hitetlen voltam, mint nem” – írta idős korában.²⁶ Ha világnézete nem is volt szilárd, Ravasz László egyénisége korán kialakult. Egyéniségét érdekes ellentmondás: egyfajta céltudatos elkülönülés, ugyanakkor erős baráti, közösségi érzések határozták meg igen korai időszakától kezdve. Ezt nyilvánvalóan elősegítette, hogy 14 éves korában elkerült otthonról, ahová utána többnyire csak látogatni járt haza. Jeles tanuló volt, de teljesítményét a szüleihez való lojalitás, erős megfelelési vágy vezette: „Furcsa szokásom volt diákkoromban, hogy amit meg kellett tanulni, nem nagy kedvvel tanultam; amit nem kellett megtanulni, szenvedéllyel tanultam. Tulajdonképpen azért voltam jeles tanuló, hogy anyámnak ne okozzak szomorúságot, de elvből nem szerettem a jeles tanulókat.”²⁷

A középiskolás diák legfontosabb szenvedélye az olvasás volt. Petőfi, Tompa, Vörösmarty műveit már a gimnázium előtti években elolvasta. Sárospatakon őrzött hagyatékában fennmaradt kéziratos olvasónaplója, amelyet 16 évesen, 1898 nyarán írt.²⁸ A kor szokásaihoz igazodó

²⁴ Ravasz 1992: 40.

²⁵ Ravasz 1944: 12–13.

²⁶ Ravasz 1992: 112.

²⁷ Ravasz 1932b: 305–308.

²⁸ Ravasz László: Jegyzeteim. 1898. TRETGYK, II. Kt. d. 19.812. Az idézetek oldalszámait a könyv nyelvi olvashatóság kedvéért elhagytam.

szép kézírással jegyzetelt naplóból tudjuk, hogy ebben az évben olvasta el a magyar és világ-irodalmi „kánont”. Már ami annak számított egy erdélyi kisváros református középiskolájában, Gyulai Pál után, Ady és a *Nyugat* színrelépése előtt. A legfontosabb, legtartósabb hatást Arany János, Vörösmarty és Kemény Zsigmond tette rá, de olvasónaplója tanúsága szerint Ravasz makacs szívóssággal *valóban* végigolvasta a „klasszikus” irodalmat Zrinyitől Jósika Miklósig, Jókaitól Katona József, Petőfiig és népies követőikig, Kemény Zsigmondnak például az összes regényét az *Özvegy és leányától* a *Ködképek a kedély láthatáránig*. A világirodalomból pedig Dantét, Shakespeare-t, Goethét és a „modern” francia regényirodalmat (Victor Hugo, Zola). Ravaszt nem csak a szerző, hanem a kritikus is érdekelte. *Az új földesúr* kapcsán megjegyezte: „sokat olvastam Jókaitól, majdnem minden regényét, novelláját, kritikát is olvastam róla eleget a túlságosan személyeskedő Gyulaitól az égis magasztaló hírlapírócskáig.” S már itt látható a későbbi szintetizáló egyéniség, az egymással versengő-küzdő irányzatokat megbékíteni, s maga céljaira/hasznára fordítani képes Ravasz, aki Jókai védelmében elutasítja a Gyulai Pál által makacs elfogultsággal erőltetett abszolút mércéket: „Egy Kemény Zsigmondot akarnak benne tökély gyanánt keresni, pedig ő a maga valóságában is tökéletes.” De a fiatal Ravasz gyakorlatias érdeklődését az irodalmi piac működési mechanizmusa, a hatástörténet kacskaringói is felkeltették, Mikszáth Kálmán *Nemzetes uraimékat* olvasva arról elmélkedett, hogy „ki gondolná, hogy Mikszáth, kit ma Jókai mellett emlegetnek, akit mint első humoristánkat bámulunk, kinek műveit angol francia, olasz, orosz nyelvre fordítják, valaha küszködött a közönség közönyével, s valaha majdnem kétségbeesetten harcolt, hogy észrevegyék.” Ravasz a világirodalmat ekkor még magyarul olvasta, mivel az udvarhelyi főgimnáziumban a magyar nyelv és irodalom volt a főtantárgy, s „egyetlen magyar születésű fiú sem tudott más nyelven, csak magyarul.”²⁹ Később, nagy erőfeszítések árán megtanult németül, franciául és angolul is. Személyes példája is közrejátszott abban, hogy fiatal teológiai tanárként sürgette a modern idegen nyelvek oktatását, míg a klasszika-filológia inkább presztízsértékű túlsúlyát erőteljesen kárhoztatta.³⁰ Az idő nem változtatta meg véleményét, késő öregkorában is arra jutott, hogy a modern nyelvek korai elsajátítása nemcsak a sikeres tudományos pályafutásnak szükséges előfeltétele. Kiszakadt belőle a sóhaj: „Egészen más lehetett volna az én pályafutásom is, ha ez velem megeshetett volna.”³¹ Ravasz érdeklődése tehát korán humanisztikus irányultságot vett, később sem gyűjtött természettudományos könyvtárat magának, de a geológia és a csillagászat, a fizika és a modern természettudomány édesapjától hallott előadásain keresztül továbbélt ígéhirdetésében, szemléletes metaforák kincsesládaként.³² De az olvasás mellett Ravasz természetes hajlandósággal kapcsolódott be a diák-szociabilitás fórumaiba is, önképzőköri elnök volt, bálakat szervezett, részt vett a szinte kötelező diákcsinnyekben, így például az érettségi tételek előzetes megszerzésében és kimásolásában, s romantikus barátságokat kötött kollégiumi társaival. Udvarhelyen ismerkedett meg ifj. Bartók Györggyel

²⁹ Ravasz 1992: 57.

³⁰ Ravasz 1910: 343.

³¹ Ravasz 1992: 79.

³² Ravasz László műveltségéhez lásd még Kéký 1925: 237–239.

(1880–1972), a református püspök fiával, a neokantiánus filozófia későbbi egyetemi tanárával. Barátságuk élethosszig tartott, s később sógorságba is kerültek, amikor György húgát, Bartók Margitot Ravasz 1908-ban feleségül vette.

A „bűn bölcseletétől” az értékelméletig. Kolozsvári egyetemi évek

Az olvasással töltött idő nem volt céltalan. Ravasz Eötvös-collegistának készült, s szándéka mögött titokban az írói pálya kísértése is ott volt, – „az irodalomtanulás mégis csak ürügy volt. Alighanem író vagy költő akartam lenni csak resteltem bevallani”³³ – de a felvételt elutasították. A családi hagyomány, az erős felekezeti kötődés, s a polgári jólét, a biztos kenyér motivációja vezette a kolozsvári református teológiára, mellette azonban az egyetem bölcseleti fakultására is beiratkozott, s a tanári képesítést is megszerezte. Az 1895-ben alapított kolozsvári teológiai fakultás – a nagyenyedi teológiai akadémia örököse – fiatal intézmény volt, amikor Ravasz 1900 őszén tanulmányait megkezdte, s még nem ültek el teljesen a harcok, melyek alapítását kísérték. Fiatal volt a tanári gárda is, többen más egyházkerületből jöttek, másfajta lelkiséget hozva a hagyományosan racionalista erdélyi szabadelvű teológiai kultúrába. Ők, mint Kecskeméthy István és Kenessey Béla, a „modern” belmissziós irányzat hívei voltak, s bár előadásaikat Ravasz kötelezően abszolválta, nem lett az ő tanítványuk. A Ravaszhoz közel álló professzorok, Molnár Albert és Nagy Károly az ún. *transsylvania* irányzathoz tartoztak, a Kovács Ödön-féle liberális teológiát műveltek, s a reformátusság erdélyi társadalmi és nemzeti missziójára helyezték a hangsúlyt. Ez a szemlélet a 19. században Európa-szerte általánosan előforduló gondolkodási minták szerint kapcsolta össze a haladás egyetemesség-érvényét és a nemzet fejlődésének teleológiáját. Bár egyre jobban látszott, hogy a liberális protestantizmusból leginkább a teológia hiányzott, a dunamelléki egyházkerületből importált „belmissziós” lelkület egyelőre nem fogta meg az ifjú teológust. Molnár Albert, a gyakorlati teológia tanára ugyan csak fél évig volt Ravasz mentora, korai halála ellenére mégis egész életre szóló hatással volt egyénisége, szónoki tehetsége és pedagógiai érzéke révén. Paradox módon valószínűleg az is az ő hatásának eredménye, hogy Ravasz a 20. század egyik legjelentősebb egyházi szónoka lett, mivel első kevésbé sikerült prédikációja után Molnár eltanácsolta a nyilvános beszédetől és inkább irodalmi működésre biztatta a fiatal teológust, aki talán, hogy halott mesterének bizonyítson, irodalmi működése mellett fokozatosan a szószéken is egyre magabiztosabban szerzett magának hallgatóságot.

De az első év megfeszített tanulása után egyelőre a szellemi önkifejezés más lehetőségei foglalták le. Az 1872-ben egyetemet kapott Kolozsvár igazi kulturális központ volt, mely az odakerülő fiatalot lenyűgözte atmoszférájával. Míg a partiumi városok (Temesvár, Arad és Nagyvárad) elitjét a vállalkozó polgárság dominálta, a szűkebb Erdély városaiban, Kolozsváron, Marosvásárhelyen és Szatmárnémetiben az értelmiségi és tisztviselő középosztály, az ún. úriközép volt a meghatározó elem. Nagy hagyományú iskolavárosként Kolozsvár né-

³³ Ravasz 1944: 11.

pes és tagolt középosztályt vonzott a városba. Az értelmiség térnyerését jelezte, hogy a századfordulóra a lakosság közel egynegyede tanár, tanító, vagy tanuló volt, s közöttük az egyetemi polgárság, különösen a nyilvános térben zajló rendezvényeken sajátosan artikulált identitású csoportként jelent meg.³⁴ Az értelmiségi önkifejezés egyik legalkalmasabb eszköze az újságírás volt. A kiegyezés után a kolozsvári sajtó is látványos fejlődésnek indult. Míg a városnak 1867-ben öt hírlapja volt, 1907-ben már 26 hírlappal, valamint 12 folyóirattal és szaklappal büszkélkedhetett. Igaz, a lapok, amilyen gyorsan születtek, úgy is tűntek el. A korabeli sajtó közvetlenségével, személyes hangvételével sokkal inkább részét képezte az emberek hétköznapijainak, mint a későbbiekben, s az 1914 előtti idők ifjúságának állandó kihívás volt lapot írni, bírálni, hatalmat gyakorolni.³⁵

Nem csoda, hogy az egyetemista Ravasz Lászlóban is felébredt az újságcsináló ambíció, a Kolozsvári Egyetemi Lapokat másodéves korában maga is szerkesztette. Közölt itt tárcát, novellát, szerelmes verseket tucatjával. Ez az irodalmiaskodás a hét évtized távlatából vizsgálva emlékező Ravasz szerint „afféle családi terheltség volt”, ahogy az Ady-kutató Vezér Erzsébetnek a rá jellemző öniróniával előadta: „minket, mint a guta úgy kerülget az irodalmi kvalifikát, de eddig még semmire se vittük tulajdonképpen szépirodalom terén.”³⁶ Esztétikai szárnypróbálgatásait első kötete, az *Aesthesis* összegezte. A ma már fellelhetetlen kötet az első egyetemi évek újságírásban, a szintén szárnyait nyitogató modern magyar irodalom ígézetében eltelt 1900 és 1903 közötti időszakának a gyümölcse.³⁷ Az *Aesthesis* egyik esszéje *Mefisztó és Lucifer* címen a „bűn bölcséletének” fiatalos olvasata, a másik – *Vajda János festő költészete* – Vajda János kultuszáról árulkodik, míg a harmadik az *Érzékiség a művészetben* címet viseli. Ez utóbbi az írásban az erotika jogát követeli a művészi kifejezésben: „[a]z érzékiség örök emberi vonás; a legemberibb tulajdonság, ha kizártuk a művészetből, oda lett az ember kétharmad része.”³⁸ Modern érzékenységet, s az ifjú újságíró-irodalmár szerepkörhöz kötelezően hozzátartozó, a konzervatív megfontolásokat élesen elutasító tabudöntőgető hajlamot jelzi az a rövid eszmefuttatás, amelyet Erdős Renée-nek (1879–1956) „a legnagyobb magyar poétalánynak” 1902-ben kiadott, nagy port felvert erotikus verseskötete ürügyén írt: „A költeményekben Sap[p]ho eldalolt, elégett lelke lobban új forró lángolásba, s a sokezeresztendő csókba fúlt asszonyi szenvedély csodás gyönyörű dallamokban árad világgá. S mivelhogy e dalok moráljai nem egyeznek az Életrendi Arany Szabályok felfogásával, a Lőcsei Kalendárium és a Kis Tükör Erkölsös Versikéivel: a magyar olvasóközönségnek és asszonyi nemnek aesthetikai ízléssel nem bíró része rettentő pruderie-vel fintorította el orrát és shokingot kiabált, pedig lelkem rajta, – titokban nagy mohón falta-nyelte mindegyik. Ugyanakkor Pósa L[ajos], Dalmady Gy[őző], és társai országos hírű poéták valának.”³⁹ Negyven

³⁴ L. Gyarmati 2005: 34–35.

³⁵ L. Gyarmati 2005: 65–66.

³⁶ Vezér 1989: 307.

³⁷ Ravasz 1903a.

³⁸ Ravasz 1903b: 181.

³⁹ Ravasz 1902: 71. Erdős Renée *Versek* című második kötetét, mely a nevét országosan híressé tette,

évvel később, 1944-ben írt önéletrajzi esszéjében távolságtartóan nyilatkozott ekkori korszakáról: „A harmadik év első felét [1902 őszét] egészen az Egyetemi Lapoknak szenteltem [...] Több mint negyven év múlva szomorkás hangulattal nézegetem ezeket az újságokat. Szerkeszti és jórészt írja egy fiatal ember aki [...] nem képvisel egy világnézetet, egy új meggyőződést, nincs más mértékegysége, mint Tóth Bélának, Kóbor Tamásnak, vagy Ignotusnak; sőt észre lehet rajta venni, hogy eszményképeit *A Hét* írói gárdájából választja s néhol Heltai, néhol Tóth Béla, néhol Ignotus-utánpótlásokra ismerünk a cikkeiben.”⁴⁰

A húszas évei küszöbén eszmélő kolozsvári diák ekkor még nagyon az útját kereste, hol „kurucdandárt” szervezett annak érdekében, hogy a „nemzet szíve, az ifjúság” végre „[le] rázza magáról a ledér és tartalmatlan gondolkodás lárváját”⁴¹ máskor viszont – mint fentebb idézett írásában – egy kozmopolita magyarság mellett érvelt a nemzetiszín frázisok ellenében. „Ha irodalmunk mostanában nem nemzetiszínű, nem bundaszagú, de európai erejű magyar: az azt jelenti, hogy valahára mi is haladunk a villanyvillágításos Nagy-Szalonta felé. Kozmopolitásodunk! Ne tessék attól félni. Az idő inkább a világpolgárt domborítja ki bennünk, de vajha ez a szó: magyar vagyok, kozmopolitát jelentene. *Civis Romanus sum*, mondá a római s ez volt az igazi világpolgárság. Ez az én eszményem is. És undorodom, ha arról zengenek félvad poéták, miszerint magyar nőnek születni szép és nagy gondolat, s ha írók és piros-fehér-zöld politikusok üvöltöznek a Hazáról és Honról. Várjanak jó emberek, míg az idő forgása újra tartalmat ad az önök hazafias frázisaiba, s olyan lelket ad belénk, mely legitimálja azt. Addig csak gunnyasszanak a Petőfi társaságban ménkű nagy kokárdáik mellett.”⁴²

Ezek az irodalmi kardzörgetések sokat köszönhetnek Ady Endre kultuszának, amelyen az ifjú egyetemista még a költő hírnevének igazi felívelése előtt átesett. A hatástörténet jól dokumentálható. A Kolozsvári Egyetemi Lapokat a diák Ravasz László együtt szerkesztette testi-lelki jóbarátjával, Ady Lajossal, Ady Endre öccsével, s ahogy kései visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, ebben az időszakban teljesen „Ady Endre [...] magnetizmusának hatása alatt” állt.⁴³ Ravasz az 1907-ben megjelent *Vér és aranyat* tartotta Ady költői életműve csúcának: „Egészen megrendített. Nem tudtam betelni vele”⁴⁴. Ady költői jelentőségének elismerését jelzi, hogy egy 1921-es – még Erdélyben megjelent írásában – a *Lángész, mint képzelőerőben* Arany és Petőfi sorai mellett *A Halál rokona* nyitó versszakát idézi a „geniális fantázia” példajaként.⁴⁵ Az irodalmi köztudat számára mégis az „irodalmi dekadencia” hatásától a két háború közötti ifjúságot Ady példáján keresztül (sikertelenül) visszatántorítani akaró erkölcsnevelő az ismertebb, aki saját kedves tanítványa és munkatársa, az akkor már

1902-ben Bródy Sándor rendezte sajtó alá, s Ady is lelkendező kritikát írt róla, „geniális poétalánynak” nevezve (Támadás Erdős Renée ellen. *Nagyvárad Napló*, 1902, november 26.), Ravasz írása valóban ennek utánérzése.

⁴⁰ Ravasz 1944: 17–18.

⁴¹ Ravasz 1901b: 126.

⁴² Ravasz 1902: 70–71.

⁴³ Ravasz 1992: 67.

⁴⁴ Ravasz 1992: 280.

⁴⁵ Ravasz 1923: 39.

erdélyi református püspök Makkai Sándor (1890–1951) híres könyvét, *A magyar fa sorsát*, az Ady-kultusz alapvetését is szigorú ítéletben marasztalva el megkérdőjelezte, hogy Ady vallásos költészete a keresztyén-református hagyomány részét alkotná.⁴⁶ De nemcsak a fiatalkori társas-ösztönöknek kiválóan megfelelő irodalmi mozgalmak, hanem komolyabb esztétikai tanulmányok is alakították Ravasz világlátását. A bölcsészkaron mások mellett Böhm Károly (1846–1911), az egyik legfontosabb kortárs magyar filozófus hallgatója lett, akinek szubjektív idealizmusa, neokantiánus alapokon nyugvó esztétikája és az általa kidolgozott értékelmélet tartós hatást gyakorolt rá. A találkozás és a rokonszenv kölcsönös volt: „A teológián nem volt bölcsészettanár; mi az egyetemen hallgattuk ezt a tárgyat és a pedagógiát és az egyetemen kollokváltunk. Így mentem én is negyed magammal egy korán sötétedő decemberi délután Böhm Károlyhoz kollokválni. A kollokvium lassanként csakugyan kettőnk beszélgetésévé vált; barátaim elmaradtak és csendesen hallgattak; végre Böhm Károly elkérte az indexemet és beírta: kitűnően kollokvált. Amíg nézegette az indexben a személyi adatokat, azt kérdezte: pap akaro-e lenni, azt mondtam: igen. El ne gyepesedjék, mondta Böhm Károly.”⁴⁷

Ravasz Böhm hatására kezdett el foglalkozni Nietzschevel és Schopenhauerrel és a pálya elején, a liberális hírben álló teológusnak is sokat adott az ’Én’ problémáját középpontba állító, s azt az alkotáson keresztül az esztétikában feloldó filozófus tanítása. Böhm Freud, Heidegger és Sartre előtt megfogalmazott projekció-tana nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Ravasz korai teológiája a teológiai ortodoxia helyett a személyes vallásosságot állítsa középpontba. A projekció, az Én önállítása, „mely nekünk képeket alkot, miket valóságokul nézünk s valóságokat, melyek képek alakjában indítják meg tevékenységünket.” – írta Böhm 1900-ban tartott akadémiai székfoglalójában.⁴⁸ A fiatal Ravasz szerint „[m]ikor pedig a teológus eljutott a vallásos meggyőződésig, az élettapasztalatig, s ezáltal teremti meg világnézetét, vallomását, a filozófiának csak egy feladata lehet: arra ügyelni, hogy az így proicizált világkép ellent ne mondjon a filozófiai igazságoknak. Ez az emberi szellem életösztönéből magyarázható, mert egy olyan hit, melynek az ész minden percben ellentmond, óriási lelki meghasonlást, mély szakadékot jelent, melynek örvénye örökre elnyeli a szív békességét [...] Következik ebből vallás-bölcsészlet csak szubjektív állásponton lehetséges, az a dogmatika pedig, amely az egyháznak közérvényben levő hitét adja elő: történeti tudomány csupán s a dogmahistóriába tartozik, de hittan nem lehet.”⁴⁹ A valóság értékessége a megismerő cselekvése alapján lesz nyilvánvaló. „Böhm Károly értékelmélete természetszerűleg az esztétikai értékben csúcsosodik ki, hiszen nem is lehet másképpen, mikor az ember alkotja a maga világát és mikor ez az alkotás a legmagasabb fokon művészi szemlélet. [...] kutatásai során

⁴⁶ Ravasz 1927: 221–223. Az idős Ravasz, mint sok minden másban, itt is önkritikát gyakorolt. Majd negyven évvel később kelt kéziratos feljegyzése szerint „Azóta sok mindenki meghalt, sok minden elveszett, mássá lett, de Ady Endre él.” Ravasz László: Levél Rolla Margitnak Ady Endréről 1963. október 20. TRETGYK Kt.d 13.497

⁴⁷ Ravasz 1944: 15.

⁴⁸ Böhm 1900: 12.

⁴⁹ Ravasz 1906a: 181.

az ember világából művészi alkotás lön.”⁵⁰ Böhm hatására kezdett hozzá filozófiai olvasmányaihoz is. A görög filozófia mellett elsősorban a felvilágosodás és a romantika német filozófusait – mindenekelőtt Kantot – olvasta, de Spinoza etikáját is: „Most már éreztem a téma nehézségét. Amíg én latin szótárral a kezemben próbáltam végigmenni az *Ethika more geometrico* haladó fejtegetésein, sokszor fogott el a kisebbségi érzés s éreztem, hogy az erőfeszítésben a csontjaim is ropognak. Ameddig a filozófia szép lelkeknek való elmefuttatás, avagy költészet: még nem igazi filozófia [...] Azóta is vallom, nem lesz jó teológus, aki ifjú korában egy-két filozófiai rendszeren át nem küszködte magát. Jó az embernek, ha igát visel az ifjúságában, mondja az Írás.”⁵¹ Ravasz számára gyakorlati teológusként is jól hasznosítható fogalmi szintézist adott Böhm filozófiai esztétikája. 1913-ban Böhm esztétikai nézeteit röviden összefoglalva tíz év távlatából értékel, de sejteti, hogy olyan világnézeti keretrendszert kapott, amellyel gyakorlati teológiai és a cselekvő egyházépítő ambíciói harmonikusan voltak összeegyeztethetőek. „A való és kellő világ (ontológia és deontológia) együtt adják a mi igazi világunkat, aki csak az előbbit nézi az a tudomány, művészet és erkölcs alkotásait a lázbeteg agy képzelődéseinek fogja tekinteni, aki pedig csak az utóbbit nézi, az világának értékes felét levegőbe építi és délibábokká változtatja át. Pedig a kettő együtt adja a valóságot: az eszmény éppen oly reális, kozmikus hatalom, mit az az „állapot”, amelyet megnevesíteni, fejleszteni van hivatva.”⁵²

„Innen ahol én állok, be lehet látni az egyházi élet egész mezejét.”

A készülődő teológus 1903–1907.

A lázas szerkesztő ifjúságnak aztán egy komoly influenza és idegkimerülés vetett véget, a szabad bölcsészkedésnek pedig az erdélyi református püspök, Bartók György felkérése: legyen titkárja és segédlelkésze. A szolgálatot 1903. november 15-én kezdte. A hivatali munka minden bohém hajlamot sikeresen kigyomlált az ifjú klerikusból és az ismeretelméleti problémákban elmélyülő filoszt egy egészen más pályára állította. A megítéző megbízatás egyszerre volt karrierlehetőség és keserves munkateher. Karrierlehetőség, mert az egyházi igazgatás középpontjába került, megismerte az egyházi élet és az irányítás sokoldalúságát, s kapcsolatba került az egyházkerület minden fontos egyházi személyiségével, elnyerte az egyház világi tisztségviselőinek sorában túlnyomó többséget alkotó erdélyi arisztokraták, a Bánffyak, Barcsayak, Bethlenek stb. rokonszenvét. De egyben nagy próba is volt, hiszen teológiai tanulmányai mellett sokszor „két műszakban” végezte felelősségteljes munkáját. „Soha életemben nem láttam adminisztrációt, nem tudtam, mi az iktatókönyv, mi az index, mi az iratjegyzék. Mindezt meg kellett tanulni nagyon gyorsan, mert a gazdámnak nem sok türelme volt vesződni az embereivel. Közben még azt is kijelentette, hogy a rossz kézírás jellemhiba

⁵⁰ Ravasz 1913: 8.

⁵¹ Ravasz 1944: 19.

⁵² Ravasz 1913: 31–32.

s tisztességes ember szépen ír, tehát rövid idő alatt meg kellett tanulnom a kalligráfiát is.”⁵³ Gyakran írt haza szüleinek „igen sok és igen robotos munkájáról.”⁵⁴ S nemcsak az adminisztráció ellátása hárult rá, érdemi lelkipásztori funkciókat is mind többet vállalt magára, egy idő után a püspök kényesebb feladatokat is rábízott, sokszor helyette végezte a főprédikációt és úrvacsoraosztást. De a segédlelkészség nemcsak ilyen feladatokból állt. 1948-ban Ravasz elmesélte titkáranak, Juszko Etának, milyen volt az első temetés és esketés, amelyet ő végzett: „Cigányokhoz hívták. Épen szmokingba öltözve készült valahová. Magas cylinder volt a fején. A város szélén kis viskóba kellett menni. Mikor beért észrevette, hogy a halott véres. A virrasztók az asztalnál bepálinkázva ültek. Kérdésére, hogy miért véres az elhunyt, előadták az előző este meghozott pálinka hatására két összeszólalkozott virrasztó nekiment a gyertyának, kavarodás támadt a sötétben, a halott kiborult a koporsóból, valaki elkiáltotta magát: feltámadt. [...] A tumultusban mindenki a keskeny ajtón akart kimenni, verekedtek, attól lett véres a halott. Temetési menet úgy nézett ki, hogy elől ment ő cylinderben, selyempalástban, utána a szekér, s egyszer csak az özvegy részegen támolyog ki a kocsmából szertőjével. Az első esküvőre nagyon készül, lilimról, tavaszról, minden szépről. Bent a templomban veszi észre a vőlegényt, egy megviselt arcú 40 éves embert, aki 60-nak néz ki. Mellette állapotos asszony mögöttük 6-8 gyerek. Most halt meg asszony férje, amit nem kívántak, hát most esküsznek.”⁵⁵ Az anekdota adalék, arra hogy Ravasz sokszor emlegetett kivételes lelkipásztori érzékenysége nem csupán a polgári kereszténység világából származik. Újabb és újabb feladatok kötötték le az energiáját, egy idő után ő intézte a Romániában tevékenykedő magyar református misszió ügyét is, amiért rendes fizetést kapott a miniszterelnökségtől, sőt, havi 20 forintért elvállalta a De Gerando Antónia által vezetett kolozsvári felsőbb leányiskola református növendékeinek vallásstanári állását is. Tanítványai rajongtak érte. Egyre többet keresték meg szónokként is. De az egyházi élet középpontjában dolgozva sokszor érzett maga is fásultságot és kiábrándultságot. „Innen ahol én állok, be lehet látni az egyházi élet egész mezejét, sőt az emberek gondolkodását is. Bizony isten az ember csak ábrándul. Jóakarát nincs az emberekben s én nem értem, hogy nem jönnek rá az emberek, hogy ha más nem, de gyönyörűség, élvezet jóakarátúnak lenni. Csodálom, hogy legalább hiúságból miért nem becsületesek az emberek, ha másként nem tudnak azok lenni.”⁵⁶ Politikailag a fiatal Ravasz – atyai örökségként is – a Tiszák, s különösen Tisza István híve volt. Kolozsváron, a századelőn a Szabadelvű Párton belül két irányvonal alakult ki: a tősgyökeres kolozsváriak dr. Haller Károly vezetésével, illetve a báró Feilitzsch Artúr köré tömörülő, zömmel szabadkőműves nézeteket valló „külsősök,” „újak.” Feilitzsch Artúr 1899-ben lett Kolozsvár 2. kerületének országgyűlési képviselője szabadelvű-párti programmal. Tisza István gróf szűkebb csoportjához tartozott s az első Tisza-kormány alatt a képviselőház egyik

⁵³ Ravasz 1944: 20.

⁵⁴ Ravasz László levele szüleinek, Kolozsvár, 1905. április 25. TRETGYK Kt. d. 14. 364.

⁵⁵ Feljegyzések Ravasz László püspök úrról RL Juszko Eta hagyaték, C/126/ 1.

⁵⁶ Ravasz László levele szüleinek, Kolozsvár 1905. január 9. TRETGYK Kt. d. 14.367.

alelnöke lett.⁵⁷ Ravasz Tiszához való lojalitása miatt szintén Feilitzsch-re szavazott, s ahogy szüleinek írt leveléből kiderült, a huszonéves teológushallgató eléggé egyedül volt csalódásával akkor, amikor Feilitzsch bukásával egyetemben Tisza István és a Szabadelvű Párt katasztrofális vereséget szenvedett az 1905-ös választásokon: „Mióta Feilitzschra szavaztam, mind azt kérdik műféle ember az édesapám, hogy 22 éves koromra hazaárulót nevelt belőlem. Bánom is én [...]. Mióta Tisza megbukott: nem érdemes magyar állampolgárnak lenni.”⁵⁸ Ráadásul a koalíciós években Kossuth-párti programmal éppen Kecskeméthy István teológiai tanár lett Kolozsvár képviselője.

Az útját kereső fiatalember változtatni akart. Egykori mentora, Molnár Albert öröksége, a gyakorlati teológiai tanszék vezetése megfelelő szakember hiányában továbbra is betöltetlenül állott. Nem is volt igazából presztízse a teológiai stúdiumok között. Ravasz is inkább a szisztematikus teológia felé vonzódott, ezt érezte összhangban állónak a Böhm Vilmostól tanult szellemi igényességgel. De mestere és protektora, Nagy Károly ekkor már utalt arra, hogy ennek a professzúrának ő lehet a várományosa. Ravasz visszaemlékezése szerint „azt már láttam, hogy nem fogok sohasem elefántcsont-toronyban elhúzódni s életemet bármilyen elméleti hajlamok mellett is, nem fogom egy könyvtárszobában leélni. Valami felvilágosító küldetést is kezdtem érezni s az volt a benyomásom, hogy ha a modern teológia nagyszerű tanításait világosan megmagyarázom ennek a nemzedéknek, a modern emberek, legalább az értelmesebbje, hívőbbé válik.”⁵⁹ Ravasz korabeli levelezéséből az tűnik ki, nem valószínű, hogy *akkor* ilyen tudatos volt a döntés, inkább az állásajánlat nagyszerűsége motiválta a végleges helyét kereső fiatalembert. Ehhez azonban le kellett tenni a doktorátust, s a magántanári vizsgát, amelyet meg kellett, hogy előzzön a *peregrinatio academica*. Miután Skóciába, Genfbe és Utrechtbe benyújtott ösztöndíj-kérelmei nem jártak sikerrel, az édesapja által rendelkezésére bocsátott összegből s némi kiegészítő ösztöndíjból Berlinbe ment, s ott töltötte az 1905-1906-os tanévet.

Berlinbe az ifjú ösztöndíjas a Bartók fivérekkel, Györggyel és Gáborral együtt Bécsen és Prágán keresztül utazott. Lenyűgözte a császárváros fényben úszó pompája, dekorativitása, az „alkony fátylába burkolózó” Prága balladás szomorúsága, s kétségbe ejtette, hogy némettűdása mennyire keveset ér gyakorlati szempontból. Drezdában jegyezte fel: „az emberek valami oly vad kiejtéssel beszélnek, hogy abszolúte nem tudtam megértetni magam s egy szavukat sem értettem.”⁶⁰ Berlinben is előbb tudta követni a kor legnevesebb német tudósainak, Pfleiderernek, Harnacknak, Simmelnek, Wöfflinnek, és Willamowitz-Moellendorfnak az akadémiai előadásait, mint az utcai cipész németiségét. Keményen dolgozott, és sokat aludt, társaival néha kuruc nótákkal, köményes kiflivel üzte el a méla honfibút és leginkább arról szőtt terveket, hogy tavasszal olasz körutazást tesz, mivel „ez út nélkül aesthetikus senki sem lehet és nekem sohasem volt erősebb vágyam az életben, mint meglátni Itáliát.”⁶¹ Később az

⁵⁷ L. Gyarmati Zsolt 2005: 339.

⁵⁸ Ravasz László levele szüleinek Kolozsvár, 1905. február 9. TRETGYK Kt.d 14.366.

⁵⁹ Ravasz 1944: 23.

⁶⁰ Ravasz László levele szüleinek Berlin, 1905. október 14. TRETGYK található Kt. d. 14. 169.

⁶¹ Ravasz László levele szüleinek Berlin, 1905. november 2. TRETGYK Kt.d 14.175.

jutott eszébe, hogy francia nyelvterületen folytatja tanulmányait: „nekem csak angol, vagy francia földre mennem van értelme, bár – sokszor – úgy megunom a külföldi létet, mit a kutyá.” Ráadásul őt is elfogta a külföldön először járó magyarokra sokszor rátelepedő kisebbségi érzés.⁶² Stettini látogatásáról jegyezte fel: „Ebéd alatt Kunze professzor fel akart engem, mint orosz ember világosítani a magyar válság felől. Csak hallgattam nagy türelemmel, mert kíváncsi voltam a külföldi véleményre. Kunze aztán a következő pontokban állította meg a diagnózist: 1. A magyar olyan inkultur nép, amelyet Ausztria fizet s most ennek ellenére is el akarna szakadni, ha tudna. 2 A magyarok többnyire zsidók. 3. A magyar protestánsoknak nem lehet hasznát venni, mert Kossuthpártiak. [...] Valami föllázító a nagy népeknek az az olymposi gögje, amellyel ignorálják a magyart. Ha helyzetünkben nem volna egy nagy világtörténeti igazság és egy jeremiási sarkantyúzás: végképpen elkeserednék az ember.”⁶³

Nagy Károly biztatása után kiemelte a holtpontról, jó pedagógusként hasznos tanácsokat adott. Tavaszra eldölt, hogy disszertációját nem Nietzscheből, hanem Schopenhauer esztétikájából írja. Nagy Károly arra is bátorította, hogy élményeit, benyomásait cikkeiben foglalja össze annak érdekében, hogy az egyházkerület papsága jobban megismerje. „Egy-egy elmélkedés a lap elején jó lesz. [...] Egy-egy dolgozat a gyakorlati egyházi munkásság elveiről. [...] Adhatna valami dolgozatot, például: a predikáció írás gyakorlati előkészületeiről. [...] írhatna a berlini belmisszióról és annak intézményeiről.” Arra is atyai jóakarattal figyelmeztette, hogy tudja, hogy Ravasz, a „personliches Christenthum” híve, de „ne nagyon üsse ám – egyelőre – a ’tejszövetkezeti’ keresztyénséget sem, mert a „Világi Püspök nagy hatalom.” S azzal zárja levelét, hogy a megadott témák szolgálhatnak magántanári dolgozatául.⁶⁴ Ravasz tehát lemondott az olasz útról, írt a belmisszióról, a diakonissza intézményekről, Schopenhaueréről, s a német keresztyénszociális mozgalmakról is. Augusztus 15-re kész lett a Schopenhauer-tanulmányokhoz az anyaggyűjtéssel és hazatért. Itthon továbbra is rendelkezési állományba kérte magát a püspöktől és hazament Bánffyhunadra könyvet írni. Schopenhauer esztétikája 1907 kora tavaszán jelent meg. A műben, amely egyszerre leíró jellegű és kritikai igényű, újra összefoglalja a böhmi értékelmélet esztétikai következtetéseit: „nekünk a műtárgy élet, melynek központi jelentése eleven organismusba tagozódott [...] Megértése az újraélés, melyet az Én végez szemléletben, s annak érzelmi reflexe a műélvezet. [...] A művészet élet, élettörvénye az Én életének logikuma, [...] vagyis a centrális jelentés tagozódása, megértése az Én által való újraélése.”⁶⁵ Feltűnő az élet, a megélés, az újraélés stb. kifejezések tobzódása. Mindezzel Ravasz az esztétikai szemlélet, s bármilyen szemlélet tárgyiasító hajlama ellen küzdött, ugyanakkor a műélvezetet nem ösztönös léte érdeknek, hanem az idea gyarapodásának nevezi. Ez a szemlélet továbbra is fenntartotta a jelentés primátusát a forma felett egyfajta dualizmust, amely az esztétikát mégiscsak a magasabb metafizikai jelentések szolgálatára rendeli.

⁶² Ravasz László levele szüleinek Charlottenburg, 1906. április 21. TRETGYK Kt. d 14.201.

⁶³ Ravasz 1906b: 33.

⁶⁴ Nagy Károly levele Ravasz Lászlóhoz, Kolozsvár, 1905. december. 23. TRETGYK Kt.d 17.086.

⁶⁵ Ravasz 1907a: 293–294.

A dolgozat rögtön pozitív kritikákat kapott, a recenzens a nyelvezetet dicsérte és a megírásban lévő művészi ambíciót: „Erős szemléletesség e nyelvezet fő jellemvonása, a fogalmi gondolkodás absztrakt alakzatai közé könnyedén vetít oda egy-egy konkrét képet; hasonlatok, képek, illúziók teszik elevenné, fordulatossá, színessé a fejtegetéseket. Sokszor igazán túlszínessé. Fogja-e az intellektuális szemlélés tömörülése ezt a kifejezőmódot alakítani, s hogyan, bizonyára éppen olyan henye találgatás volna, mint, az, hogy mennyire a Schopenhauer szellemes könyveivel való foglalkozás elkerülhetetlen hatása ez az írásmód, s mennyire gyökerezik a szerző művészi karizmájában. Így amint van kedves vegyülékül a lírai átélésnek s a drámai megjelenítésnek, melyből kifejeződik aztán a lehűlt fogalmi kép: ez az írásmód hozzátartozik a munka és írója lényegéhez és gyakorlati illusztrációja annak, mit az alkotás természetéről elmond, mert átélte.”⁶⁶ Az értekezés elejére mottóként választott Arany-sor a *Vojtina Ars poetikájából* („Nem a való hát: annak égi *mássa* /Lesz, a mitől függ az ének varázsa.”) a gimnazista évek perdöntő olvasmányélményét és egész életére szóló költészetszményét egyesíti a böhmi filozófiából levont következtetéssel, amely szerint a költészet az érzéki valóság esetlegességeit egy magasabb, ideális létszintre képes emelni.

A böhmi kategóriák az alig három hét alatt elkészített *Bevezetés a gyakorlati teológiába* címmel megjelent magántanári dolgozatban is visszaköszöttek.⁶⁷ De a könyv szándéka elsősorban a művelt ember evangélizációjára irányult, bár nem egészen a liberális-kritikai iskola szellemében: „A 20. század művelt emberének lelkét nem táplálja immár naiv metafizikájával, évezredes dogmaival, kegyes szokásaival; a mai kor emberének olyan hit kell a szívébe, hogy az beleférjen a fejébe is. Mindaddig a vallás nem lesz enyhítő, vigasztaló erő, isteni béke, amíg ész és szív között meg hasonlást támaszt, sőt inkább démoni babonának marad. Tehát a mai kor embere nem részgazság, de totalitás, élet után vágyik. Ám elpihentető békére is. Az a boszorkányforgatag, amelyben a törtető, ideges ember leőrli életét, az új benyomásoknak oly kimondhatatlan záporát ontja a kimerült lélekbe, hogy az nyugtalanná, bizonyosságot keresővé válik.”⁶⁸ Ebben az interpretációban a vallás: *válasz* a modern ember kételyeire, érzékenységére, a *mal-de siècle* neurózisára. Ravasz sokat olvasta a 19. századi német teológust, Schleiermachert, s az intelligencia megújuló igényeinek megfelelő keresztyénség-képet sürgett, melynek központi eleme, hogy közvetlenül a személyiséget szólítja meg: „Meg kell kapunk azt a keresztyénséget, mely a művelt gondolkodásnak nincs ellenére, de a szívnek békét és vigaszt, az akaratnak vidám lendületet ad. Személyivé kell tenni a keresztyénséget, mely maholnap csak történelmi kincs lesz.”⁶⁹

A magántanári értekezést a sárospataki teológiai fakultásra adta be Ravasz László 1907 tavaszán. A magántanári vizsgát május 16-án tette le sikeresen.⁷⁰ Ekkor már a pályázatot a kolozsvári gyakorlati teológiai tanszékre meghirdették, ahová Ravasz mellett négy idősebb

⁶⁶ Tankó 1907: 156.

⁶⁷ A mű értékeléséhez l. Hegedűs 1996: 22-31.

⁶⁸ Ravasz 1907b: 37.

⁶⁹ Ravasz 1907b: 37.

⁷⁰ PEIL 1907: 332.

lelkész nyújtotta be pályázatát.⁷¹ Ravasz kivételével mindegyik jelölt mögött már jelentős lelkesí múlt, így nagyobb gyakorlati tapasztalat állt, de – ismét Ravasz a kivétel – egyiküknek sem volt tudományos kvalifikációja. Ugyanezen a napon az Erdélyi Protestáns Lap rövid jellemzést is adott a pályázókról, amelynek konklúziója alig leplezett korteskedés volt Ravasz mellett: „az iskolának ugyan az életre kell nevelnie, de eszmények által teológiai fakultásunkat magas rangú tudományos intézetnek kell tekintenünk a tudományok egyetemének székhelyén és azzal kapcsolatban. Szárnyak kellene az ifjú papi nemzedéknek, ihlet, világgyőző erő és lelkesedés, hogy legyenek próféták.”⁷² A lap szerkesztője Nagy Károly, aki a Ravasz melletti kampányt vezette – a püspök, Bartók György ellenében, aki makacsul ellenezte egykori titkára jelöltségét, mivel maga mellett szeretne volna tudni továbbra is az adminisztrációban. Ravasz felkészültsége, népszerűsége az egyházmegye különösen fiatalabb papi nemzedékében, s Nagy Károly támogatása fényes sikert hozott. 1907. május 25-én az egyházmegyei közgyűlés elsöprő többséggel Ravasz Lászlót választotta meg a tanszékre. Székfoglalóját szeptember 15-én tartotta *Az élet igazsága* címmel. A beszéd tartalma pedig egyszerre adózott az életfilozófiák veszélyes örökségének és a protestantizmus vallásos megújulásához fűzött reményeknek: „[...] azt, hogy a 19. század belső harcai az élet körül forogtak, éppen az életnek nagy tagadásai: a pesszimista rendszerek bizonyítják... [A] tudósok még csak ezután fogják felismerni, hogy a Nietzsche lázbeteg vízióiból és megrázó paradoxonjaiból a század lelke beszél, mely életért eseng. Csak később fogják meglátni a történetíró azt a közös kapcsolatot, mely a Nietzsche támadó antikrisztianizmusát a modern teológia forradalmasító átalakulásával összefűzi és áthidalja azt az űrt, amely most a teológiai és a természettudományos világkép között tátong. [...] Hisz az első pillantásra belátja mindenki, hogy az élet fogalmát nem meríti ki a vegetálás [...]”⁷³ Az eseményről tudósító Erdélyi Protestáns Lap kiemelte, hogy az egész termet betöltő közönség a székfoglaló előadást „feszült figyelemmel hallgatta és szünni nem akaró éljenzéssel jutalmazta.”⁷⁴ Ravasz László azonban tudta, hogy megelőlegzett bizalmat kapott: „Roppant súllyal nehezedett reám az állásommal járó felelősség; nagyon éreztem, hogy ígéret vagyok, de nem eredmény.”⁷⁵

Egy év múlva kész volt a program, az egyház, a protestantizmus, mint intézmény szálljon szembe a modernizmussal, az „értékek átértékelésének” „destruktív” forradalmával: „Egy óriási, élet-halál harcra vagyunk a tanúi, a melyet az ó-világ vív az újjal: az intézményes Magyarország a forradalmi Magyarországgal. [...] itt az értékek átértékelése, az érzékinek a felszabadítása [...] folyik és ennek az áramlatnak uralkodó elve a materializmus ledérsége, ideálja az emberben meglevő örök állapot jogainak a kivívása. Mi természetesebb már most, mint az, hogy ez az áramlat minden erejével az intézményekre veti magát, mert az intézmények azok a földvárak, a melyekben ellenük menedéket találunk. [...] Vissza az Egyházhoz!

⁷¹ EPL 1907: 112.

⁷² EPL 1907: 158.

⁷³ Ravasz 1907c : 20–21.

⁷⁴ EPL 1907. 306.

⁷⁵ Ravasz 1944: 27.

Korunk nagy válságaiban ez a biztos talaj, a jelen nagy harcaiban ez az erős kővár. A mának minden nagy problémáját a történeti egyházban és egyház által kell megoldanunk, a jövőnek minden nagy kérdését az egyház intézményeivel kell előkészítenünk.”⁷⁶

Az eredmény hamarosan megmutatkozott, egy új konzervatív gondolkodó és szervező lépett nagy erővel a színre, aki aktív pályája következő negyven éve alatt új konzervatív generációt nevelt, s új bort töltött a régi tömlőkbe. De kivételesen hosszú élete végén Ravasz László azt is megérte, hogy az intézményesített egyház – saját szavaival – „spirituális ÁVO” lett. Végredeletében már egészen más célt tűzött a református egyház elé: „Az egyháztól fellebbezni kell a gyülekezethez. Az egyház idegen hatalom kezébe került. [...] De a gyülekezet olyan, mint az igehirdetés, a pásztori munka, a munkálkodó Szentlélek. Az élő gyülekezet elbírja a halott egyházat is.”⁷⁷

Hatos Pál

Források

TRETGYK: Tiszáninneri Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattárában II. Kt. d. 19.812.

RL: Ráday Levéltár

EPL: Erdélyi Protestáns Lap

PEIL: Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1907. május 26. 332.

Irodalom

Balogh Balázs – Fülemile Ágnes 2004: *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*, Akadémiai, Budapest, 117–122.

Böhm Károly 1900: *Az értékelmélet feladata és alapproblémái*. (Székfoglaló értekezés) MTA, Budapest.

Hegedüs Lóránt 1996: *Újkantiánus és értékteológia*. Mundus, Budapest.

Kéký Lajos 1925: *Ravasz László könyvtára*. Magyar Bibliofil Szemle (2.) 4. 237–239.

Kozma Zsolt 1998: *Ravasz László erdélyi indulása*. Confessió, (22.) 2. 11–15.

Kósa László 2008: A leányfalui évek. „ki most Gutenberg előtti időben él” In: Kósa László (szerk.): *Ravasz László emlékezete (Emlékezés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. 2007. szeptember 29.)* Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 136–159.

⁷⁶ Ravasz 1908: 232–234.

⁷⁷ Ravasz 1992: 396–397.

- L. Gyarmati Zsolt 2005: *Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. Komp-Press, Kolozsvár
- Ravasz László 1901a: A kurucdandárról. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* (5.) 8. 109–111.
- Ravasz László 1901b: A kurucdandárról. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* (5.) 9. 125–126.
- Ravasz László 1902: L’art pour l’art, La science pour la science. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* (6.) 3. 70–71.
- Ravasz László 1903a: *Aesthesis, Három széptani kérdés*. Gámán, Kolozsvár.
- Ravasz László 1903b: Érzékiség a művészetben. *Kolozsvári Egyetemi Lapok* (7.) 10. 10–181.
- Ravasz László 1910: A szatmári tanárgyűlésről. *Református Szemle* (3.) 22. 341–344.
- Ravasz László 1906a: Világnézetek harca. *Erdélyi Protestáns Lap* (9.) 22. 181–182.
- Ravasz László 1906b: Keresztyén szociálizmus, Akadémikusok kirándulása Stettinbe *Erdélyi Protestáns Lap* (9.) 4. 32–34..
- Ravasz László 1907a: *Schopenhauer aesthetikája*. Gombos Ferenc, Kolozsvár
- Ravasz László 1907b: *Bevezetés a gyakorlati theológiába*. Ellenzék, Kolozsvár
- Ravasz László 1907c: *Emléklapok Ravasz László tanári székfoglaló beszédéből*. Ellenzék, Kolozsvár.
- Ravasz 1908 : Post festa, *Református Szemle* (1.) 15. 231–234. A cikket ravasz László Aleph álnév alatt jegyezte.
- Ravasz László 1913: *Böhm Károly értékelmélete különös tekintettel az esztétikára*. Hungária Könyvnyomda, Besztercebánya,
- Ravasz László 1917: A mi igazi arcunk. In: Ravasz László: *Látások könyve*, 282.
- Ravasz László 1923: Lángész, mint képzelő erő, in *Orgonazúgás*. Stádium, Budapest, 36–39. [eredetileg Zord idő c. marosvásárhelyi folyóirat III. évf. (8. sz.) 1921. júniusi számában].
- Ravasz László 1924: Főjegyzői székfoglaló, 1918. In: Ravasz László: *Az emberélet útjának felén*, Út, Kolozsvár, 252–254.
- Ravasz László 1927: Ady vallásossága. *Magyar Szemle* (1.) 3. 221–223.
- Ravasz László 1928: A milói Vénusz karja. In: Ravasz László: *A Tháborhegy ormán*. Magánkiadás, Kolozsvár, 70–75.
- Ravasz László 1932a: Találkozás önmagunkkal. In: Ravasz László: *Alfa és Omega*. Franklin, Budapest, II. kötet
- Ravasz László 1932b: Örök diákok. In: Ravasz László: *Alfa és Omega*. II. Franklin, Budapest.
- Ravasz László 1941a: Magyar Atlantisz. In: *Uő: Isten rostájában*. II. Franklin, Budapest.
- Ravasz László 1941b: A régi Bánffyhunrad. In: *Isten rostájában*. II. Franklin, Budapest.
- Ravasz László 1944: *Magamról*. Coetus, Debrecen.
- Ravasz László 1992: *Emlékezéseim*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.

- Szacsvay Éva 2008: A leányfalui évek, életvitel, család. In: Kósa László (szerk.): *Ravasz László emlékezete. (Emlékezés Ravasz László születésének 125. évfordulóján. 2007. szeptember 29.)* Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 111–135.
- Tankó Béla 1907: Schopenhauer esztétikájáról. *Erdélyi Protestáns Lap* (10.) 20. 156.
- Vasady Béla: A theológus Ravasz László. In: Vasady Béla (szerk.): *És lőn világosság, Ravasz László emlékkönyv.* Franklin, Budapest, 59–135.
- Vezér Erzsébet 1989: Beszélgetés Ravasz Lászlóval irodalmi és szerkesztői tevékenységéről. [1968] In: *Ráday-Gyűjtemény Évkönyve* VI. 305–323.

„A beteg asszonyi nem ispitálya”

Kórházalapítás Pápán a 19. század elején

A betegekről, az elesettekről és a nincstelenekekről való intézményes gondoskodás, a városi fenntartású kórházak létrejötte az újkori magyarországi városokban a 18. század második felétől számítható. A városokban működő különböző betegápoló intézmények az ún. *xenodochiumokból*, szegényházakból nőttek ki, amelyeket eredetileg elsősorban a városi szegények és elaggott, munkaképtelen emberek ellátására hoztak létre. A gondoskodásra szoruló egyének között előforduló megbetegedések kezelése magával hozta azt az igényt, hogy a betegeket a szegényházak többi lakójától elkülönítve kezeljék. Ez indította el azt a folyamatot, amelynek során a városi ispitályok szegénygondozó tevékenységétől mindinkább elvált a szakszerű betegápolás és a gyógyító tevékenység. A folyamatot segítette a Helytartótanács egészségügyi bizottságának 1738-ban történt létrehozása, amely 1752-ben a vármegyei tisztiorvos kötelező tartásának elrendelésével, majd II. József idején az orvosi jelentések kötelezővé tételével a törvényhatóságok egészségügyének ellenőrzését is megvalósíthatta, és megteremtette a szakszerű betegellátás személyi feltételeit.¹ Az orvosok és a sebészek a vármegyei, illetve a városi tisztikar tagjai lettek, hivatali jogosítványokat kaptak a törvényhatóságok területén. Az ispitályokban és kórházakban ugyan még sokáig együtt folyt a szegényekről való gondoskodás és a gyógyítás, de felügyeletük, vezetésük egyre inkább orvosi irányítás alá került. A betegápolás és a szegénygondozás Magyarországon hivatalosan az 1820-as években különült el.

A magánalapítású vagy a szerzetesrendek, városi céhek által fenntartott és működtetett betegápoló intézmények mellett megjelentek a városi vagy vármegyei fenntartású közintézmények is.²

A különböző alapítású és fenntartású kórházak többségében férfi és női betegeket egyaránt találunk, de szigorúan elkülönítve. A férfi szerzetesrendek által működtetett kórházak csak férfi betegeket vettek fel. Azokon a helyeken, ahol kizárólag ilyen kórház működött,

¹ A Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályának adminisztratív tevékenységéről, a vármegyei orvosi jelentések és ún. orvosi topográfiák vagy helyiratok szerepéről és jelentőségéről lásd: Deáky 2002.

² Daday 1963. A szerző számba veszi az 1848-ban Magyarországon működött polgári kórházakat azon vármegyei orvosi és tisztviselői beszámolók alapján, amelyeket a törvényhatóságok Klauzál Gábor miniszter 1848. május 20-án kelt utasítása alapján készítettek. Ekkor a kórházügy a Dunántúlon volt a legfejlettebb, itt minden megyében volt legalább egy kórház, de voltak olyan városok, ahol több intézmény is működött.

a női betegek ellátása intézményi keretek között nem volt megoldott. A kifejezetten nők számára létesített kórházak száma jóval alulmúlta a férfiak számára alapított intézményekét. Ilyen ápolóintézetek létrejötte ritkán volt olyan tudatos tervezés eredménye, amely figyelembe vette volna az adott település betegellátási adottságait vagy igényeit, sokkal inkább az alapító kegyes szándékát tükrözte. Kifejezetten női betegek ellátását szolgáló ispotály működött a 19. század elején Gyöngyösön, illetve előregedett, munkaképtelen nőket befogadó aggmenház a Bars megyei Újbányán.³ Pest-Budán a férfiakat ellátó irgalmas rendiek kórháza mellett nagy befogadó képességű női kórház is működött.⁴

A pápai női kórház, az ún. asszony ispotály 1816-ban történt megnyitása – a városban működő betegellátó intézmények dacára – többek között éppen a női betegekről való gondoskodás addigi elégtelenségét, egyben ellátásuk megoldásának igényét fejezte ki. E tényezőkön kívül további szempontokat is fellelhetünk az alapítók szándékában. Mielőtt azonban ezekre kitérnénk, röviden szólnunk kell Pápa város korabeli egészségügyi intézményeiről, arról a keretről, amelybe a női kórház is illeszkedik.⁵

Pápa város az Esterházy család fraknoi grófi ágának birtokában álló privilegizált mezőváros, uradalmi központ volt egészen 1848-ig, kézművesipara és kereskedelme révén azonban jelentős helyet foglalt el a dunántúli mezővárosok sorában. A földesúrtól nyert kiváltságok a szabad királyi városokéhoz hasonló városi szervezet és intézményrendszer kialakulását segítették elő, ami a város viszonylag nagyfokú polgárosultságát eredményezte. Az önkormányzati jogokkal bíró város és magisztrátusa általában szabadabb mozgástérrel bírt az intézményalapítás vagy működtetés terén is.

A középkori, illetve török kori előzményektől eltekintve, a város hozta létre az első betegápolással foglalkozó intézményt Pápán, az ún. *polgári ispotályt* vagy ápodlát a 18. század első harmadában, amelynek fenntartásáról maga gondoskodott, felügyeletét a városi bíró látta el, a 19. században pedig már önálló tisztségviselő, az *ispita inspector*.⁶ Az 1732-ben 11 főt gondozó városi intézményt valószínűleg nem a teljes városi beteg népesség, hanem a városi polgárok ellátására szánták, így a 18. század során további gyógyintézetek alakultak a városban. Legelőször a zsidó közösség hozott létre ilyet saját férfi és női tagjai ellátására. A zsidóság körében vallási elkülönülése okán korán kialakult öngondoskodás

³ A gyöngyösi szegényasszonyok intézete javára Hám János egri kanonok, későbbi szatmári püspök 1827-ben tett adományt. Molnár József: A gyöngyösi születésű Hám János szatmári püspök. (<http://peterkovacs.hu/gyongyos/tortenet/ham.htm> – Letöltés: 2012. június 28.) Az újbányai női kórházról: Boleman István: Bars vármegye egészségügyi intézményei. (<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0004/16.html>) – Letöltés: 2012. június 28.)

⁴ Daday 1963: 180.

⁵ A pápai kórházakról ismert alapadatokat a várostörténeti munkák csaknem mindegyike összefoglalta: Steiner 1905: 330–331; Kiss 1908: 115–119. Hűdi ezek mellett felhasználta az uradalmi levéltárban fennmaradt, 1843-ban készített kimutatást és rövid leírást a pápai kórházakról. Hűdi 1995: 63–64. A Pápán működött kórházakat legutóbb röviden számba vette Mezei 2007: 11–13.

⁶ Mezei 2007: 11; Hűdi 1995: 64. A női kórház alapításakor a városi ispotályi felügyelő Szakonyi Ferenc volt. VeML V.2.a. 46/1815. január 28.

már a község 1748-ban történt létrejöttékor intézményesült. Az ekkor alakult *Chevra Kadisha* külön erre a célra fenntartott épületben (kezdetleges kórházban) gondoskodott a község beteg és elesett tagjairól. A 19. század első felében már képzett orvosok és több fős személyzet végezte a gyógyítást, és egy rövid ideig engedély nélkül gyógyszerár is működött benne.⁷

Kifejezetten szegények ellátását és gyámolítását végezte az 1756-ban alapított ún. Szentilonay-szegényház, amely a pápai születésű Szentilonay József esztergomi kanonok, címzetes püspök adományából épült fel a város szegény sorsú férfi és női lakossága részére. Az intézmény kegyura a kanonok, felügyelője a városi plébánia volt.⁸

A város harmadik betegellátó intézményét, amely egyben a mai városi kórház elődjének tekinthető, a város földesura, Esterházy Ferenc gróf alapította 1757-ben, és működtetésére az irgalmas rendi szerzeteseket hívta és telepítette le a városban. A kórházat eredetileg elsősorban a birtokain, a pápai és az ugodai uradalom falvaiban élő szegény és megbetegedett jobbágyai számára alapította. A kórház épülete a szerzetesek számára épült rendházzal és patikával együtt 1776-ra készült el.⁹ A szerzetesek által működtetett intézmény a város férfikórháza volt, ahol egészen a 20. század elején történt nyilvános kórházzá válásáig kizárólag férfi betegeket ápoltak-gyógyítottak.

Az ún. Rozália-Franciska asszony ispotály alapítása

Mint láttuk, a Pápa városban viszonylag korai időszakban megszervezett betegellátás és intézményei – eltekintve a zsidó közösség női tagjainak ellátását is biztosító zsidó ispotálytól – egészen a 19. század elejéig elégtelennek bizonyultak a női betegek befogadására. Bár ezen megállapításunkat explicite megfogalmazva nem találjuk a korabeli forrásokban, az igény megfogalmazódása mégis nyilvánvaló. Ebben – véleményünk szerint – kulcsszerepet tulajdoníthatunk a női kórház alapításakor Pápán élő és dolgozó Zsoldos János orvosnak.¹⁰ A Jénában szülészetet tanult, művei alapján később országosan is ismertté vált Zsoldost már pályája elején élénken foglalkozta a nők egészségügyi helyzete. 1802-ben megjelent első orvosi munkáját, az *Asszony orvos* címűt is a női betegségek ismertetésének szentelte, és szülészeti kérdések mellett nőgyógyászati problémákkal is foglalkozott. Ezzel a szemlélettel jóval

⁷ Steiner 1905: 330. 1848-ban a Pápán összeírt 609 zsidó családfő között hat orvost, egy seborvost és három kórházi ápolót számláltak. Jakab 2009: 22.

⁸ Mail – Hermann 2006. A szegényház épületét 1757. november 3-án szentelték fel. Mezei 2007: 12, 39.

⁹ Mezei 2007: 18.

¹⁰ Zsoldos János (Köveskál, 1767 – Pápa, 1832) apja pápai református lelkész volt. Orvosi tanulmányait Jénában és Bécsben folytatta. 1795-ben avatták orvosdoktorrá. Ezt követően lett Pápán orvos. A francia háború alatt folytatott orvosi tevékenysége elismeréseként 1798-ban vármegyei tiszteletbeli orvossá nevezték ki. 1801-ben a pápai irgalmasrendi kórház orvos vezetője lett, 1810-ben elnyerte a vármegye másodorvosi tisztét, majd 1823-ban vármegyei első főorvos lett egészen haláláig. Rövid életrajzát megírta: Mészárosné 1976.

megelőzte a majd csak Semmelweis Ignác pesti egyetemi korszakára tehető tudományági önállósodást. Az orvosokhoz és laikusokhoz egyaránt szóló műve mindenekelőtt az egészségügyi felvilágosítást szolgálta. Fontosnak tartotta, hogy az érintetteket segítse bajaik felismerésében, ezzel ösztönözve őket arra, hogy mielőbb orvoshoz forduljanak. A nők egészségügyi helyzetének megítélésében társadalmi tényezőket is figyelembe vett. Véleménye szerint a nők sorsa nehezebb a férfiakénál, egészségüket veszélyezteti a szülés, miközben alig van örömük. Betegségeik miatt nagyobb veszélynek vannak kitéve, mint a férfiak, ezért a gyógyászatban nagyobb figyelmet érdemelnének. Olyan intézmények (pl. szülőotthonok) létrehozását szorgalmazta, ahol az általános orvosláson túli szakismeretekkel is bíró, felkészült szakorvosok, bábák látják el az asszonyokat. Fontosnak tartotta a bábaképzést, ezzel összefüggésben pedig a kuruzslók, képzetlen gyógyítók háttérbe szorítását.¹¹

Forrásaink alapján őt tekinthetjük a pápai női kórház létrehozása első kezdeményezőjének, aki a tehetős, alapítványi tételére készséget mutató adományozónak „súgva” elérte a szándék megvalósulását.

Az adományozó

A kórház létrejöttének kiindulópontja özvegy Csuzy Gáspárné Tallián Rozália 1811-ben kelt végrendeletében,¹² illetve az ahhoz 1814-ben fűzött kiegészítésben (ún. *codicillusban*)¹³ fogalmazott, női betegek gyógyítására szánt adomány volt.

A többek között Veszprém megyében is birtokos, valamint vármegyei tisztségeket is viselő Csuzy és vizeki Tallián családok tehetőségüket és politikai szerepüket tekintve is kiemelkedtek a vármegyei középnemesség sorából. Csuzy Gáspár – akárcsak apja – a 18. század folyamán Veszprém vármegye tisztkarának tagja volt. Az adományozó Tallián Rozália apja, Gábor alispáni, illetve királyi tanácsosi rangig vitte és Zichy Annát vette feleségül.¹⁴ Mindkét család Veszprém megyei birtokai elsősorban a Pápa környéki falvakra illetve pusztákra estek.¹⁵ A Tallián család birtokos volt továbbá a Sopron megyei Csepreg Tormás nevű pusztáján, valamint a közeli Újkéren és Peresztegen.¹⁶

¹¹ Ezt példázzák Zsoldos megőrzött, vármegyei bábákra vonatkozó kimutatásai is a *Constitutio Normativa Rei Sanitatis* című vegyes saját kolligátumában, amely – többek között – uralkodói és helytartótanácsi nyomtatott rendeleteket, kurrenseket, saját kézírásával lemasolt rendeleteket, hatósági leveleket, orvosi jelentéseket, feljegyzések tartalmaz. LDM TK L3828.

¹² Kelt a pozsonyi káptalan előtt 1811. szeptember 10-én. Teljes szövegét bemásolták a női kórház jegyzőkönyvébe: 162. pont – Tallián Rozália végrendelete (a továbbiakban: Végrendelet).

¹³ Kelt 1814. szeptember 27-én. Tallián Rozália 1814. november 19-én hunyt el.

¹⁴ Nagy 1858: III. 186–190, illetve XI. 22–29.

¹⁵ A Csuzy család birtokai: Jákó, Zsemlér pusztája, Pölöske pusztája, Csátár pusztája (Veszprém mellett). A Tallián család birtokai: Jár, Hathalom, Zsemlér, Csajtorja puszták, valamint Csátár pusztája. Szasztkóné 1994: 24–25, 30–31, 38–39, 40–41, 66–67, 106–107.

¹⁶ Borsodi 1990: 78–79, 90–91, 98–99. Végrendelkezése szerint Tallián Rozáliát a csepregi

A Csuzy család Pápa Belsővárosban több ingatlannal is bírt, továbbá vízimalommal a szomszédos Tapolcafőn.¹⁷ Az ispitály alapításakor a Főpiacba (a mai főtér) torkolló egykori Hosszú utca északi felén két ház is a család tulajdonában volt, továbbá a Főpiac és Korvin utca sarkán álló impozáns, ún. Zichy-ház is övék ekkor, ezt később a Zichyek örökölték meg Tallián Rozáliától.¹⁸ A család, Csuzyné és az örökösök által bírt városi ingatlanok is szerepet kaptak a létesítendő női kórház elhelyezésekor.

Tallián Rozália jelentős vagyonnal rendelkezett, azonban nem voltak gyermekei. Halála előtt 20 évvel örökbefogadott egy süketnéma lányt, Kraut Annamáriát, akiről végrendeletében is gondoskodott. Egyenes ági örökösök hiányában a férje után maradt Csuzy vagyonszert sógora, Csuzy József és annak gyermekei örökölték. Minden egyéb vagyonát, közös szerzeményüket, ingatlanait, ingó vagyonát és kihelyezett tőkepénzeit a Zichy család tagjaira, Zichy Ferenc veszprémi főispánra és mindkét nembeli örökösre hagyta.¹⁹ Kötelességükül tette, hogy örökségükből évente meghatározott összegeket fizessenek jótékony célból a pápai irgalmasoknak és a városi ispitálynak betegápolásra, a pápai ferenceseknek, valamint a győri orsolyitáknak.²⁰

A végrendelet

Csuzy Gáspárné a végrendelete negyedik pontjában hátrahagyott évi 500 forintos adományt eredetileg a városi felügyeletű polgári ispitályban ápolt asszonyok gyógyítására szánta. Zsoldos Jánosnak a később létrehozott női kórház jegyzőkönyvében megírt rövid alapítás-története szerint ő, mint a végrendelező Tallián Rozália orvosa javasolta az adományozást.²¹

Boldogasszony templomban temették el. Kegyes adományai részeként építtette fel Csepregen a ma is álló Szentkút-kápolnát, amely csak halála után, 1815-ben készült el. A kápolnára és az előtte felállítandó kőkeresztre 4000 váltóforintot hagyott. Codicillus, 8. pont, továbbá Rajczy 1943: 108.

¹⁷ VeML IV.1.b: 3/1812. november 16. A vármegye előtt Tallián Rozáliát és sógorát, Csuzy Józsefet visszahelyezik a győri püspökség által elfoglalt tapolcafői malmuk birtokába.

¹⁸ A pápai Hosszú utca és a főteret övező házak birtoklástörténetéről Haris Andrea készített adattárat az uradalmi levéltárban fennmaradt belsővárosi birtokkönyv és egyéb levéltári források alapján. Haris 1998.

¹⁹ Végrendelet.

²⁰ A nagy értékű ingó- és ingatlanvagyon mellett jelentős, 580 000 váltóforint értékben kihelyezett (*elocalt*) pénzt is hagyott rokonaira. A végrendelet mellé csatolt jegyzéken szereplő adósok a következők voltak: Esterházy herceg, id. gróf Zichy Károly, palotai gróf Zichy Miklós, gróf Vitzay Mihály, gróf Pálffy József, Somogyi János alkancellár, báró Orczy, id. gróf Zichy Ferenc, gróf Zichy Ferenc, Barcza Ádám pápai uradalmi prefektus, gróf Hunyady, egy Pásztor nevezetű személy, gróf Horváthy Zsigmond. A legnagyobb, 350 000 forintos összeget Esterházy herceg vette kölcsön. Végrendelet.

²¹ Jegyzőkönyv, 297. pont.

Bár az irgalmasrendiek által működtetett kórház magánalapítású volt, mégsem valószínű, hogy a városi polgárok felvétele elől elzárkózott volna. Nem tudjuk konkrét hivatkozással alátámasztani, mégis egyértelműnek látjuk, hogy az irgalmas rendiek által működtetett kórház az idők során a város mindenféle jogállású lakosának férfikórháza lett, így a város férfi népességének kórházi ellátása megoldódott. Eközben a város által működtetett polgári ispotály fokozatosan női intézménnyé alakult át. Csuzy Gáspárné a végrendeletéhez fűzött kiegészítésében egyértelműen asszonyokat ellátó intézményként azonosítja a városi ispotályt, és ugyanígy tesz Zsoldos János orvos is, amikor „*szegény ispotály asszonyok kórházá*”-ról beszél. Az évtizedek során tehát – az alapításkori szándéktól némileg eltérően – a zsidó kórház mellett a városban immár egy-egy önálló férfi és női ápoló intézmény jött létre. Ha így volt, akkor miért javasolta az orvos a végrendelező asszonynak, hogy beteg nők ellátását segítő alapítványt tegyen? Az általunk pontosan nem ismert városi ispotály befogadóképesség-elégtelensége lett volna ennek az oka? Zsoldos az általa szorgalmazott női szakorvoslás számára igyekezett szakintézményt létrehozni egy már meglévő intézményben? Vagy a városi ispotály esetleg kizárólag polgárjoggal rendelkezők női családtagjait lett volna hajlandó befogadni? Véleményünk szerint mindezen felismerések és törekvések együttesen hatottak a kezdeményezésre, azonban a legfőbb ok a már fennálló városi ispotály jellegéből következett. Tallián Rozália végrendeleti kiegészítésében ugyanis arról rendelkezett, hogy a városi ispotályba betegeket (is) vegyenek fel *gyógyítás végett*, és az ott lévő asszonyok gondviselője mellett orvos is gondoskodjon róluk.²² Zsoldos János pedig úgy fogalmazott, hogy a végrendelező az ispotályba *beteg házat* – mai kifejezéssel: kórtermet – rendelt.²³ Véleményünk szerint mindezek azt támasztják alá, hogy a város által működtetett polgári ispotályban ekkor nem folyt orvoslás, és miután a férfi betegek gyógyítását az irgalmas rendi kórház ellátta, a város női betegeinek ellátása is megoldásra várt.²⁴ Valószínűleg Zsoldos János is a női betegek korszerű szakellátása – publikációiban már korábban megalkotott – ideáljának megvalósításához remélt segítséget tehetős páciensétől.

Véleményünk szerint az alapítás körül kibontakozott alább ismertetendő vitában is a korszerűséget jelentő szakosodásra való törekvés nyilvánult meg.

²² Tallián Rozália végrendeletéhez fűzött Codicillusának 6. pontja. Szövege – többek között – fennmaradt a kórház jegyzőkönyvében. Jegyzőkönyv, 2. old.

²³ Jegyzőkönyv, 297. pont

²⁴ Egyértelműnek tűnik, hogy ha eredetileg gyógyintézetnek is szánták a városi ispotályt, miután az irgalmasrendi kórház létrejött, ezt a funkcióját elveszítve, a korabeli xenodochiumok jellegét öltötte magára. E tény némileg árnyalja a városi „kórházra” vonatkozó eddigi szakirodalmi megállapításokat. Véleményünket alátámasztja, hogy amikor a város nem kívánt helyet biztosítani a női betegek számára az ispotályban, arra hivatkozott, hogy nem szerencsés a két intézményt egyazon épületben elhelyezni. Az ispotályra „*tett különböző alapítványok [ugyanis] nem betegek gyógyítására szoltak, hanem egészséges öregekre, akik már a kézi munkára alkalmatlanokká tétetvén egyedül nyugalomra és a szükséges napi imádságok teljesítésére fogadtatnak fel, tehát még oda beteg ispotály is állíttatnék, már két féléle institutuma lenne*”. VeML V.2.a: 87/1815. február 21.

Csuzy Gáspárné végrendeletében tehát úgy rendelkezett, hogy örököse, Zichy Ferenc és majd az ő örökösei által is a rájuk hagyott pénzből évente fizetendő 500 váltóforint terhére a városi ispotályban betegeket ápoljanak, gyógyítsanak. Három évvel később kelt végrendeleti kiegészítésében némileg változtatva ezen, részletesebben is megfogalmazta kívánságát. Eszerint a városi ispotály részére 10 000 váltóforintos alapítványt tett, hogy annak kamataiból folyamatosan két beteg asszony gyógyításáról gondoskodjon. Elhelyezésükre egy különálló szoba építéséről rendelkezett, amelyre további 1400 váltóforintot hagyott. „...*ezeknek ilendő ágyak adattassanak, szükséges eledellel és orvossággal tápláltassanak, s orvos nélkül se szűkölködjyenek.*” A két beteg asszony ellátását az ispotály gondnokának feladatává tette, annak eldöntését azonban, hogy kiket, milyen betegségben szenvedőket vegyenek fel, a Pápán lakó mindenkori vármegyei orvos, ekkor tehát Zsoldos János belátására bízta. Zsoldos doktor szerint a célra hagyott összegeket a várossal történt egyeztetés után, annak megfelelően határozta meg Csuzyné. Ennek ellenére az özvegy halála után, amikor meg kellett kezdeni a végrendelet végrehajtását, a város kinyilvánította, hogy az építendő betegház az ispotálynak inkább terhére lenne, mint hasznára, és – véleménye szerint – a hátrahagyott 1400 váltóforint sem elegendő egy betegszoba felépítésére és felszerelésére, mint ahogy az évi 600 forintos kamat sem a két beteg ellátására. Ezért elálltak attól, hogy a végrendelező kívánságának megfelelően betegszobát hozzanak létre a polgári ispotály épületében. Szerintük a tervezett épületre 3000 forint sem lenne elegendő. Így ha Csuzyné kívánsága teljesülne is, rendelkezése teljes joggal nem érvényesülhetne, mivel a város is kivenné részét az anyagi terhekből. A városvezetés további problémának látta az alapítványi tőke 600 váltóforintos kamatjáról tett rendelkezést, hogy ti. abból fizessék ki eltartásukon kívül a betegek gyógyszerit is, sőt az orvost is. Ha ezt a pénzt tényleg betegekre fordítanák, akkor az az orvosságra sem volna elegendő, továbbá nem maradna az ápolást, a takarítást végző személyzet kifizetésére, illetve nem lenne pénz a „*fekélyes betegek által emésztendő ágybeli*” lecserélésére. Márpedig ezekről a végrendelet nem szól, miközben mindezt a betegek elvárhatnák. Teljesítésükkel az öregek ellátására nem jutna már fedezet. Megoldásként a város azt az ajánlatot tette, hogy a végrendeletben szereplő összegből az ispotályban alakítsanak ki egy szobát, amelyben a végrendelező családja által megnevezett két egészséges asszonyt helyeznének el, akiket városi felügyelet alatt gondoznának, úgy, mint a többieket. Így a végrendelező azon akarata is teljesülne, hogy minden nap imádkozzon érte valaki.

Mivel azonban Csuzyné a városi ispotály keretei között gondolta szándékát megvalósítani, és az alapítványt is e városi intézmény javára tette, továbbá az alapítvány jogcímét sem lehetett megváltoztatni, a város hivatalosan lemondott az ispotálya részére rendelt tőkepénzről. Az elégtelennek tekintett összeget a város saját erőből nem kívánta kiegészíteni. Más megfontolásból ugyan, de – a forrásban meg nem nevezett – vármegyei orvos (talán éppen Zsoldos) szintén nem látta tanácsosnak, hogy betegeket helyezzenek el az öregeket gondozó ispotályon belül, ezért önálló épület bérletét vagy felépítését javasolta a hozzá forduló alispánnak, akit Tallián Rozália egykor végrendelete végrehajtójául jelölt ki.²⁵

²⁵ VeML V.2.a: 88/1815. február 25.

A kialakult patthelyzetet csak úgy lehetett feloldani, a végrendeletben megfogalmazott kívánalmaknak csak úgy lehetett eleget tenni, ha az önálló intézet alapításához szükséges pénz hiányzó részét további adományokkal kiegészítve előteremtik. A korszak kórházalapításaira Magyarország-szerte egyébként is jellemző volt, hogy egy erre a célra letett nagyobb alaptőke mellé gyűjtött adományokból, illetve azok kamataiból hoztak létre intézményeket, és biztosították működésüket.²⁶ A pápai női kórház esetében is ez történt végül. A város által magára hagyott, vagy nem vállalható kezdeményezést a földesúr, Esterházy Miklós felesége, Roisin Franciska karolta fel. A grófné, férjével egyetértésben, 1816. márciusában elrendelte, hogy a kórház működésére a pápai uradalmi pénztárból évente fizessenek ki 1000 váltóforintot.²⁷ Az uradalom által fizetett éves összeg jócskán meghaladta a Csuzyné tőkéjéből évente befolyó 600 váltóforintos kamatpénz összegét. Így a létrejött kórház tulajdonképpen közös alapításúnak tekinthető. Ezt fejezte ki a kórház későbbi hivatalos elnevezése is, amely a két asszony keresztnévét együtt tartalmazta: *Rozália-Franciska Asszony Ispotály*.²⁸

A kórház hivatalosan 1816. április 1-én kezdte meg működését. Ekkortól kezdték vezetni a jegyzőkönyvet, és ez a dátum szerepel az öt évvel később – Zsoldos János harmadikos gimnazista fia, Ignác (a későbbi jogtudós) által – vésett kórházi pecséten is.²⁹

A működés alapelveit *alkotmánynak* nevezett külön dokumentumban fektették le, amelyet a kórház megnyitását megelőző napon foglaltak írásba.³⁰ Kimondták, hogy tébo-lyult, *nyavalyatörőtt*³¹ nőket nem szabad felvenni a kórházba, és egyértelműen leszögezték azt is, hogy az intézmény nem válhat szülőotthonná. Csak olyan asszonyokat fogadhat be, akiknek meggyógyulására van remény. Őket vallásukra való tekintet nélkül, jelentkezésük sorrendjében kell felvenni. Kivételt képeznek azonban az alapítók szándékának megfelelően a cselédek, a szűkölködők, vagy akiket az intézet vezetői ajánlanak. Arról is intézkedtek, hogy azokat a fertőző betegeket (*ragadó nyavalyában lévő betegeket*), akik meggyó-

²⁶ Győrben 1773-ban közadakozásból jött létre kórház. Daday 1963: 177. A bajai kórházat Vermes Lászlóné Högyészi Krisztina 3000 forintos tőkéjéből építették 1795-ben és kamataiból, illetve további adományokból tartották fenn. Cseh 1974: 132.

²⁷ Jegyzőkönyv, 297. pont.

²⁸ A kórház végleges épületbe költözése után, 1818 júliusában határoztak az intézmény nevééről, eszerint *Rosalio Francisca Intézet* lett a neve. Jegyzőkönyv, 104. pont. Megjegyezzük, hogy ezzel a névalakkal alig találkozunk a forrásokban!

²⁹ A pecséten egy égő oltár, felette két nagyobb összefogott és több apró kéz látható, felirata: KÖZÁLDÓZATBUL. Körirata: ROSALIO FRANCISKA ASSZONY ISPOTÁLI PETSÉT PÁPÁN 1a ÁPRILIS 1816.

³⁰ MOL P 1216 capsza 62. nr. 160. Pápa, 1816. március 30. Az ekkor kelt rendszabást jóváhagyásra Esterházy Miklósnak továbbították. A kórház jegyzőkönyvében is fennmaradt rendszabás, amely az új épületben elhelyezendő kórház alapítólevelével egy időben, 1818. március 11-én kelt, egy ponton eltér az eredeti változattól. Mire ugyanis a kórház végső elhelyezést nyert, a városi tanács lemondott arról, hogy tagot delegáljon, így az igazgatóság csak kétagú lett. Jegyzőkönyv, 103. pont.

³¹ Nyavalyatörés: a rángógörcsös rohamokkal járó epilepszia korabeli népi megnevezése.

gyíthatók, vegyék ugyan fel a kórházba, de a többi betegtől elkülönítve ápolják. Gyógyíthatatlannak tartott fertőző betegeket nem fogadtak be.³²

Ebben a dokumentumban határozták meg az intézmény igazgatását és működési formáját is. A kórház legfőbb felügyelője a Csuzyné végrendeletének végrehajtójául megjelölt mindenkori vármegyei első alispán, valamint az Esterházy uradalom prefektusa lett. A tényleges igazgatást az eredeti szándék szerint egy háromtagú igazgatóság végezte, melynek tagjai: a vármegye Pápán működő mindenkori orvosa, az uradalmi adószedő (*gremialis exactor*) és a város részéről jelölt kiküldött. Az igazgatóság köteles minden negyedév után következő vasárnap tanácskozássra összeülni, és a negyedéves számadást megvizsgálni. Az ülésekről, a közben történt eseményekről, valamint a kiadásokról és bevételekről is jegyzőkönyvet kellett vezetni.³³ Mindenről közösen voltak kötelesek dönteni. A mindennapi kiadásokhoz, az étel és a gyógyszer beszerzéséhez szükséges pénzt az orvos utalta ki. Megszabták, hogy az ellátáshoz szükséges gyógyszert a kórház az irgalmas rendiek gyógyszer-tárából szerezze be, hogy az egyik közintézet ily módon is segítse a másikat. A kórház iratainak és a kihelyezett tőke mozgását dokumentáló adósleveleinek őrzésére levéltár felállítását rendelték el, amely egyelőre egy fém láda volt. A ládához három kulcs járt, tehát csak mindhárom igazgatósági tag jelenlétében lehetett kinyitni. Az állandó adósleveleket a vármegyei levéltárban rendelték elhelyezni és megőrizni. A betegek gondviselésére és ápolására egy gyámasszonyt fogadtak fel, akinek a kórházban biztosítottak lakást. A gyámasszony saját költségén főzött a betegeknek, amiről számadást vezetett. Ez alapján az igazgatósággal időről-időre megalkudtak a kifizetésről. Ha az orvos valamelyik betegnek bort is rendelt, akkor azt a bort mindig az uradalmi pincéből volt köteles beszerezni. A kórház alkalmazottai: egy orvos, akinek éves fizetése 50 forint, egy seborvos 25 forintos fizetéssel, valamint a számadó és a gyámasszony, akik a kórházban biztosított állandó szállás mellett évi 25 forintos fizetést kaptak.³⁴

A rendszabásban azt is deklarálták, hogy mivel Csuzyné a nők, azon belül is főként a cselédek számára kívánt kórházat alapítani, a kórház épületét semmilyen más célra nem fordíthatják, katonákat oda semmilyen körülmények között nem szállásolhatnak be.

³² A veszprémi Városi Betegház működési szabályzatának megalkotásához ezt a rendszabást vették mintául. Hoga 1983: 28.

³³ A jelen tanulmány alapját képező, első fennmaradt kórházi jegyzőkönyvet 1816. április 1–1848. április 29. között vezették. Az egyetlen kötet 650 bejegyzést tartalmaz, és akkor zárták le, amikor 1848 tavaszán Cseresnyés Sándor főorvos leköszönt kórházi hivataláról.

³⁴ A szintén 12 beteget ellátó veszprémi kórház alkalmazottainak fizetése ennél jóval magasabb volt: a seborvos évi 300, az ápoló pedig 180 váltóforint készpénzt kapott. Hoga 1983: 35.

A kórház szálláshelyei

Az intézmény fenntartásához szükséges pénz előteremtése után a kórház elhelyezését kellett megoldani. Egyelőre két beteg asszony ellátásához szükséges szobát és megfelelő felszerelést, valamint ápoló személyzetet kellett biztosítani. A betegszobák kialakítása, a felszerelésükhöz szükséges eszközök, berendezések beszerzése Zsoldos János orvosra hárult. Átmeneti megoldásként először a Hosszú utca északi felén, a Föpiacra néző, a Csuzy család és a mindenkori uradalmi prefektus háza között álló Sztankovánszky-féle ház³⁵ hátsó traktusában található három helyiséget vette bérbe havi 12 váltóforintért, amelyek közül egyet betegszobának rendezett be, a másik szoba az ápolónő szobája volt, a harmadik helyiség konyhaként szolgált.³⁶ Az első két beteget április 20-án vették fel a kórházba. Még ezen év decemberében felmondták a Sztankovánszky-ház szobáinak bérletét, és 1817 Szent György napjáig bérbe vették Roth János asztalosnak a Kapel nevezetű pintér és Schornbek Márton kapcásmester háza között álló házában található egyik helyiséget, ahová nyomban át is költöztették a kórház berendezését.³⁷ Az itt-tartózkodás igen rövid életűnek bizonyult, mivel Bésán István alispán és Zsoldos János közbenjárására az örökös Zichy család az egykori városfalon kívül eső részen, a Fehér Ló fogadó és az irgalmas rendiek rendháza mögött található egykori Csuzy-házat átengedte a női kórház részére. Zichy Ferenc és testvérei Csuzyné örököseiként jutottak a kicsinek mondott nádfedeles ház birtokába. A csupán két szobából és egy konyhából álló házat a Zichyek a *„pápai asszonyi iskolának most szorultságba szállásképpen való hasznóvételre, idővel pedig az iskolai fundusnak nevelésére”* ajándékozták oda. A benne lakó bérlőnek, Sturm Pálnak felmondtak, és átengedték számára a Roth János házában bérelt helyiséget. Mivel annak a bérét már a következő év Szent György napjáig lefizették, Sturm a kórház javára volt köteles saját lakbérét megfizetni.³⁸ Az ajándékba kapott épületre tehát átmeneti megoldásként tekintettek, amelybe beköltözve mentesültek a szállásdíj fizetése alól. A kórház szálláshelyhez jutott ugyan, azonban a betegek elhelyezésére szolgáló megfelelő épület megtalálása továbbra is feladat maradt. Prauner Gábor uradalmi exactor, kórházi felügyelő 1817. évre vonatkozó jelentéséből kiderül, hogy a Zichyektől kapott ház hosszabb távon teljesen alkalmatlan lett volna a kórház céljára. Mivel járószintje az utca szintjénél mélyebben feküdt, falai vizesek voltak, a levegő fojtogatóan dohos volt, mert nem lehetett megfelelően szellőztetni, így az egészségesek is inkább megbetegedtek benne.³⁹

³⁵ A Belsőváros telkeiről készült ún. Maynzeck-térképen (1732) a 15-ös számú épület, a telekjegyző-könyves térképen (1860) a 13-as számú ház. VeML XV.11.a: T 560., Haris 1998: 350.

³⁶ MOL P1216 capsza 62. nr. 160. Bésán István alispán levele az uradalmi prefektushoz. Gic, 1816. április 4., Jegyzőkönyv, 2. pont.

³⁷ Schornbek Márton háza a Maynzeck-térkép szerinti 34-es számú ház volt. Haris 1998: 353. Az épület az egykori városfalon kívül, a Tökert elején, a mai piac területén állhatott.

³⁸ Zichy Ferenc megbízottainak bizonyoságlevele az épület átadásáról. Pápa, 1816. december 22. Jegyzőkönyv, 36., 37., 44. pont.

³⁹ MOL P 1216. capsza 62. nr. 160. Prauner Gábor tudósítása az 1817. évről. Pápa, 1818. február 20.

Zsoldos János orvos korszerű, jól felszerelt kórházat kívánt létrehozni, a belső terek kialakításáról is határozott képe volt. Elképzelései megvalósításához az lett volna ideális, ha új, kifejezetten kórházi célra szánt épületet építhettek volna. Ehhez azonban az alapítvány nem rendelkezett elegendő tőkével. Így olyan épületet kellett megszerezni, amelyet szabadon átalakíthattak kórház céljára.

Az irgalmas rendi kórház és a Zichy-ház közvetlen szomszédságában álló uradalmi kuriális ház, amelyet néhány évvel korábban az uradalmi kovács részére építettek, kézenfekvő megoldásnak ígérkezett. A kórház vezetőinek kérésére Esterházy Miklós földesúr úgy döntött, hogy a kiszemelt épületet évi két forint cenzus, és a földesúri joghatóság elismerése fejében átengedi kórházi célra, egyben vállalja az átalakítás költségeit is.⁴⁰ Ajándékozó levelében Esterházy a kórházi betegellátás jelentőségére hivatkozva a működés feltételeinek hiányosságaival indokolta döntését.⁴¹ Vállalta, hogy a kétszintes házat saját költségén, Zsoldos ajánlása alapján átalakíttatja, majd később is vállalja a nagyobb javítási költségeket. A rendszeres, kisebb karbantartó munkák elvégzését azonban az alapítvány kötelességévé tette. A ház átalakítását úgy kellett elvégezni, hogy a gyógyítható fertőző betegeket (például *sönnyedékeseket*⁴²) a többi betegtől elkülönítve lehessen ápolni. A kizárólag nők befogadására szánt épületben az ápolók részére is kellett szobát fenntartani. Esterházy úgy rendelkezett, hogy a kórházban mindenkor biztosítsanak egy külön szobát uradalma női szolgálói részére, akiket ott elkülönítve ápolnak. A földesúr nem tett a házra alapítványt, hanem fenntartotta felette magának és örököseinek a szabad rendelkezési jogot. Kihangsúlyozta, hogy mivel a kórház magánintézmény, ezért a helytartótanácsnak nem lehet rá befolyása, senki nem foglalhatja le soha, még átmenetileg sem, semmilyen egyéb célra.⁴³ Esterházy az épület átengedése mellett továbbra is vállalta a korábban megígért évi 1000 váltóforint rendszeres megfizetését évi négy részletben. Szorgalmazta, hogy az átalakítást az elkészített tervrajznak megfelelően legkésőbb 1818. Szent György napjáig végezzék el és a betegeket költöztessék át.⁴⁴ A földesúr elképzelését a kórház leendő épületéről az alábbiak szerint fogalmazták meg: a tágas, egyemeletes, cseréppel fedett házban a *„felső emeletben egy betegszoba hat ágyra, egy másik ugyan hat ágyra, egy harmadik két ágyra, ezen kívül két gyám-asszonynak két kisebb szoba, egy konyha és tisztaruha tartó kamara található. Az alsó résziben az épületnek az ispitályi gondviselőnek két szobája, tágas nagy konyhája, cseléd-szobája és élés kamarája, mégis a ragadó nyavalások számukra egy szoba két ágyra, egy*

⁴⁰ Az épület a Református Kollégium mai, Március 15. téri épületegyüttese által elfoglalt terület egy részén állt.

⁴¹ Jegyzőkönyv, 102. pont. A földesúri döntésről tudósító uradalmi kormányzói levél 1818. március 9-én kelt. MOL P 1216 capsza 62. nr. 160. Bezerédy Ignác régens levele. Pápa, 1818. március 9.

⁴² Sönnyedékes = rühös, koszos viszketegség. Magyar Tájszótár 1838: 334.

⁴³ A Helytartótanács ennek ellenére 1824-ben és a következő évben is bekérte a kórház számadását. VeML IV.1.b 155/1824. január 19.

⁴⁴ VeML IV.1.b 155/1824. január 19. Az épület átalakítására rövid, másfél hónapnyi időt szántak. Ebből arra következtethetünk, hogy a viszonylag új épület jó állapotban lehetett, továbbá hogy az adottságaihoz igazították a kórház igényeit.

*ferdő szoba két kádra és az ispitálynak levéltára az udvaron pedig egy nagy költséggel készült kút, hátrább egy halottas kamara, fa tartó szin, szennyes ruha tartó kamara, istálló és egy pince vagyon”.*⁴⁵

Mivel az épület ajándékozásával a Csuzyné által az építkezésre hagyott 1400 váltóforintot nem volt szükséges felhasználni, a végrendelet végrehajtója és az uradalom úgy rendelkezett, hogy az összeget tőkepénzként kezeljék, és kamatait fordítsák a kórház egyéb kiadásaira. Együttal elrendelték a Zichy-ház elárverezését is.⁴⁶

Az új kórházépület a tervezett időpontra elkészült, és a két ápolat beteget 1818. április 27-én átköltöztették ezen új kórházba.⁴⁷

Az alapító végrendeletének életbe lépésétől tehát három és fél év telt el az új kórház végleges helyének megtalálásáig és kialakításáig.

A kórház épülete és berendezése

Az intézmény hosszúnak bizonyult életében a megfelelő kórházépület kialakításáig eltelt, nehézségekkel teli idő valójában rövidnek tekinthető. Az alapítványi szándék megvalósulását veszélyeztető kezdeti viták végül szerencsés, talán nem is remélt, a fejlődésnek perspektívát nyitó irányba mozdították el az eseményeket. Az 1814-ben még csak két beteg asszony ápolásának folyamatos biztosítását célzó alapítvány néhány év múlva már 12 ápolandó személy folyamatos ellátására képes intézményt eredményezett.

Az új épület átalakítása alkalmat adott Zsoldos János orvosnak egy korszerű kórházbelső kialakítására. Elképzeléseit Baumgart Antal rajzolta meg.⁴⁸

Az épület adottságaihoz igazodva alakították ki a betegek teljes körű ellátásához szükséges tereket, valamint a ház udvarán található építményeket.⁴⁹ A ház földszintjén az adminisztratív személyzet, illetve a betegek ellátásához szükséges különféle terek kaptak helyet. A bejárat mellett balra egy nagy konyha volt berendezve. Ebből nyíltak a kórházi felügyelők és cselédek szobái. A három szoba egyike a számadó sebészé, a következő egy gondnoké, majd az ebből nyíló harmadik helyiség a cselédszoba volt. Innen lehetett megközelíteni a szintén itt, a földszinten önálló szobában elhelyezett levéltárat.⁵⁰ Ennek szomszédságában

⁴⁵ Jegyzőkönyv, 102. pont.

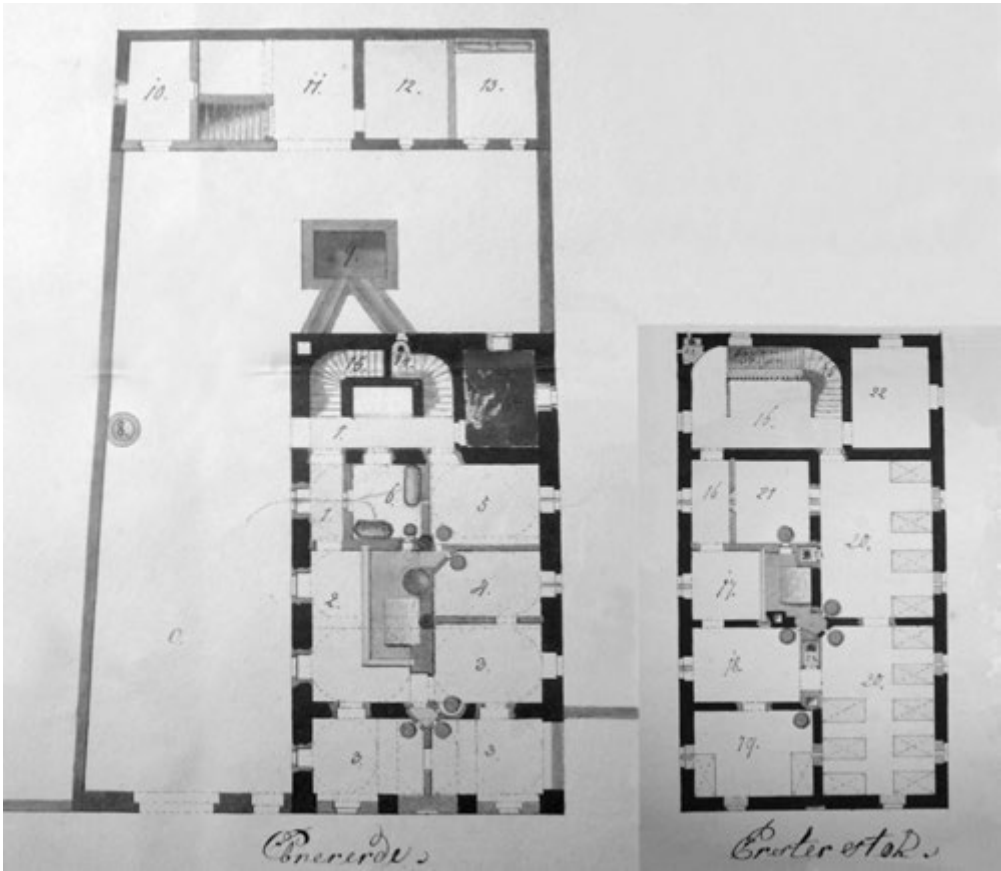
⁴⁶ Jegyzőkönyv, 102. pont. Bezerédy Ignác régens és Bésán István alispán levele. Pápa, 1818. március 11. A Zichy-házat 1818. április 25-én adták el Molnár István csizmadiamesternek 1176 váltóforintért. Jegyzőkönyv, 96. pont.

⁴⁷ Jegyzőkönyv, 98. pont.

⁴⁸ A színezett, részletes tervrajz 1818. március 11-én készült. MOL P 1216 capsza 62. nr. 160. *Plann des neuerrichteten Frauen Spittall in Pápa. Pápa, am 11 März 1818 Anton Baumgart.* A rajzoló személyéről nincs adatunk.

⁴⁹ Az épületek és a berendezés 1820 augusztusában készített teljes leírását lásd a Mellékletben.

⁵⁰ Az iratok tárolására kiszemelt helyiség csakhamar alkalmatlannak bizonyult. Mivel csak egy apró ablak volt rajta, elégtelen volt a szellőzése és az iratok károsodni kezdtek. Ezért úgy döntöttek,

Baumgart tervrajzának egybeszerkesztett részletei

hogy az iratokat a földszinti éléskamrában helyezik el, amelyet lepadoltak és fa ajtaját zárható vasajtóra cserélték. Az éléskamrát az eddigi levéltár helyére költöztették. Jegyzőkönyv, 125. pont. Zsoldos János orvos halála után az utódjának átadott iratok lajstroma szerint ebben a levéltárban őrzött több, vármegyei orvosi tisztségével összefüggésben hozzá került iratot is. Ezek a következők voltak: helytartótanácsai parancsok, *Relationes Periodica Rem Sanitatis in Inchyto Co[m]it[at]um Veszprém concernentes de anno 1826.*, marhadögvészre vonatkozó iratok, ezzel kapcsolatos orvosi rendeletek, Újlaki Pál devecseri járási seborvos jegyzőkönyve, a kolerajárvánnyal kapcsolatos orvosi tapasztalatok pápai és devecseri járási iratai és táblázatai, pápai koldusokra vonatkozó feljegyzések 1830., vármegyei nyomtatott körrendeletek, devecseri járási marhadögvészre vonatkozó iratok, orvosokról szóló kimutatás, pápai bábákra vonatkozó iratok 1826., taknyos lovakra vonatkozó orvosi feljegyzés, himlőoltással kapcsolatos jegyzőkönyv, beoltottak jegyzékei. Az irattípusok jól érzékeltetik a korabeli tisztiorvos szerteágazó feladatait. Az iratok között néhány szakkönyv és nyomtatvány is volt: Bábaságot tanító könyv dr. Rác Sámueltől, *Pharmacopea Austriaca, Taxa medicamentorum*. VeML IV.1.b: 2246/1832. november 12.

(a bejárat közelében) a folyosóról nyílt a két káddal felszerelt fürdőszoba. Mellette, a többi helyiségtől elkülönítve, folyósóra nyíló ajtóval ellátott szobában helyezték el a fertőző betegeket. Itt egyszerre két személyt tudtak ápolni. A földszinten kapott helyet továbbá az éleškamra, valamint a lépcső alatt az árnyékszék. Az emeletre vezető lépcsőt mindkét végén ajtó zárta el a folyosótól. Az emeleten alakították ki a betegek tulajdonképpeni ápolására szolgáló tereket. Itt is létesítettek egy kisebb konyhát, s hogy a betegeknek ne kelljen lépcsőt járni, az emeleti rész egyik sarkában egy árnyékszéket is. Összesen három betegszobában áptálták a betegeket, s az ápolásukról gondoskodó személyzet részére két ún. *gyámszobát* alakítottak ki. A súlyosabb betegeket elkülönítve áptálták a jobb állapotban lévőktől, akiket az ún. *reconvallascens* (lábadozó) szobában helyeztek el.⁵¹ A legnagyobb befogadóképességű szobában – a tervrajz szerint – összesen nyolc ágyat lehetett elhelyezni, a mellette található kisebb szobában pedig, amelyben az uradalmi cselédeket áptálták, csupán 4 ágy volt. Eszerint az emeleti körtermekben összesen 12 női beteget láttak volna el. Ezzel szemben az 1820-ban felvett leltár szerint a nagy betegszobában valójában öt, a lábadozók szobájában két, a cselédeket befogadó szobában pedig három ágy állt. Így tehát az egész kórházban állandó jelleggel – a fertőző betegeket is számolva – összesen 12 nőt tudtak gyógyítani.

Az emeleten a lépcsőfeljáró mellett külön zárt helyiség szolgált az orvosi eszközök, köztük egy „*electricá machina cylinder*”, tárolására.⁵² Ez az eszközkészlet sokat elárul a gyógyítás jellegéről. Arra következtethetünk, hogy a kórházban elsősorban – a korabeli fogalmak szerinti – sebészi beavatkozás folyt, amely többnyire a sebek ellátására korlátozódott. Az eszközök között érfogót, különböző kötszereket (fáslit, tapaszt) találunk. Ezeken kívül a korabeli gyógyászat egyszerű beavatkozásaihoz szükséges eszközöket is megtaláljuk, mint a méhfecskendőt (*irrigátor*), vagy a bélrendszeri beöntéshez használt ún. *klistérozót*.⁵³ Az 1822-ben felvett leltár szerint időközben két új eszközt, egy ezüst *húgyeresztőt*, azaz urológiai katétert és egy ezüst *kőkeresőt*, azaz feltehetőleg vesekő szondát szereztek be.⁵⁴

Éjszaka a kórház folyosóit olajlámpások világították meg.

A kórház udvarán, mint a tervrajzról és a később készített leírásból is látható, cseréppel fedett kiszolgáló épületek álltak, amelyek a Fehér Ló fogadó kerítéséhez voltak hozzáépítve. Az építmények egyike a halottas ház volt, mellette a kocsisín, ahonnan a boltozatos pince

⁵¹ A tervrajzon valószínűleg ezt jelölték *Extra Kranken Zimmer* megnevezéssel.

⁵² Luigi Galvani (1737–1798) felfedezése nyomán, miszerint az izmok elektromos impulzusra reagálnak, a humán gyógyításban használható elektromos eszközöket fejlesztettek ki. Ezek az ún. *leydeni palack* elvén alapultak, segítségével sztatikus elektromosságot vezettek át az emberi testre. Az elektromos impulzus segítségével az izmokat stimulálták, illetve kisebb sokkot idéztek elő. A pápai kórházban található eszköz ezen elven működő orvosi műszer lehetett. (<http://www.ampere.cnrs.fr/parcourspedagogique/zoom/galvanivolta/grenouilles/index-en.php> – Letöltés: 2012. július 2.)

⁵³ Egy bő évtizeddel később, Zsoldos János 1832-ben bekövetkezett halála után utódja, Cseresnyés Sándor a kórház átvételekor egy hőmérőt és egy 14 darabból álló trepanáló készletet is átvett, amelyek azonban nem a kórház, hanem a vármegye tulajdonát képezték. VeML IV.1.b: 2246/1832. november 12.

⁵⁴ Jegyzőkönyv, 221. pont.

lejárója is nyílt. Ez mellett állt a ruháskamra, ahol a beutalt betegek utcai ruháját őrizték, míg fel nem épültek és el nem hagyhatták a kórházat. A negyedik építmény egy tehénistálló volt, tetején szénapadlással. Az udvaron egy kiépített kút is volt.

1828-ban kisebb átalakítást terveztek az épületen. Mivel a padlásra csigalépcső vezetett fel és a padlásajtó is alkalmatlan helyen volt, szükségesnek látták, hogy megkönnyítsék a menekülést egy esetleges tűz idején. Ezért a város közművesmesterét, Pauli Mihályt felkérték egy normális kiképzésű lépcső tervének és költségvetésének elkészítésére, továbbá a kórház végében egy újabb szobát kívántak építeni *javuló megháborodottaknak*, illetve a levéltár és ruhatár biztonságosabb őrzésére szolgáló kamrárt. Ezeken kívül új árnyékszékét is terveztek.⁵⁵

A kórház 1816. április 1-én történt létrejöttékor még csak két beteg ellátására elegendő felszerelést szereztek be, melyek értéke 274 forint 96 krajcárt tett ki. Az első kibérelt betegszobában két sárgára festett puhafa ágy állt, amelyeket szőrrel töltött matraccal és párnával, pokróccal, felső- és alsó lepedőkkel, *cihákkal* (ágynemű-huzatokkal) vetettek meg. Az ágyak végére egy-egy táblát akasztottak, amelyre a beteg adatait írták fel. A szobában deszkából ácsolt szükségládát helyeztek el, benne rézből készült edényt. Az ágyak mellett egy-egy kisasztal állt, továbbá volt a szobában egy – valószínűleg fürdetésre használt – nagyméretű réztál, továbbá egy mosdótál fehér kőedény vizeskorsóval. A felszerelés részét képezte három pár evőeszköz és tányérkészlet, továbbá egy gyertyatartó koppantóval. Végül mindkét beteg részére bádogból készült ún. *pökőcsésze*.⁵⁶

Az így felszerelt betegszobák eszközeit, berendezését az évek során további adományokból biztosították és egészítették ki. A legjelentősebb adományozó, aki a kórház eszközeit több éven át biztosította, Roisin Franciska grófné volt. A kórház megnyitása után nem sokkal a betegek számára főkötőket, kendőket, rékliket, ingeket, zsebkendőket és asztali textileket adományozott.⁵⁷ A kórház saját épületébe való beköltözéséig a felszerelés két személy elhelyezésére volt elegendő. Amikor 1818 tavaszán Romlaitner Károly számadó gondnok

⁵⁵ Jegyzőkönyv, 350, 367. A tervrajz fennmaradt Veszprém vármegye egészségügyi iratai között: VeML IV.1.s. Cseresnyés Sándor vármegyei orvos, aki egyben a női kórház orvosa is volt, 1835-ben a vármegye előtt kezdeményezte egy külön ellátó intézmény felállítását tébolyodottak és veszett állatok által megmart betegek részére. Arra hivatkozott, hogy mind az irgalmasoknál, mind a női kórházban több elborult elméjű beteggel találkozott, akik különleges ellátásra szorulnának, de mindenképpen zárt helyen kellene őket gondozni, a többi betegtől elkülönítve. Javaslatára szerint egy 12 ágyas ellátó *tébolydát* kellene felépíteni a női kórház udvarán, melynek személyzete (ápolók, seborvos) egy férfi gondozóval kiegészülve, képes lenne az elmebetegekről is gondoskodni. VeML IV.1.s *Physicus* szemlélődés a Pápán építendő tébolyodottak és dühödt állattól megmaradtak kórháza iránt. 1835. szeptember. A tébolyda, amely egész Veszprém és a környező megyékből is fogadott betegeket, valóban létrejött a női kórház udvarán, és egészen a 19. század végéig működött. Steiner 1905: 331.

⁵⁶ Jegyzőkönyv, 1. pont. Az 1829 tavaszán megnyitott veszprémi Városi Betegház kórterméinek berendezése lényegében hasonló volt. Hoga 1983: 25–26.

⁵⁷ Jegyzőkönyv, 30. pont.

lemondott, többnyire az imént ismertetett eredeti berendezéssel számolt el. Az azóta eltelt idő alatt az egyetlen nagyobb új berendezési tárgy csupán egy fedeles, tehát körülfügönyözhető ágy volt. Az utódjának átadott tárgyak, eszközök között négy jegyzőkönyvet is megnevezett: egy igazgatóságát, egy számadását, egy betegfelvételit és egy gyógyszerárát. Ezen kívül egy kalendárium, némi írópapír, egy vonalzó, ceruza, tintatartó és porzótartó volt a kórházi adminisztráció eszközkészlete.⁵⁸ A számadáskönyvet a számadó gondnok őrizte a szobájában található, már említett vasládában, amely három különböző személynél tartott kulccsal nyílt. A ládában készpénzt is őriztek a napi kiadásokra.⁵⁹

Az új kórházépület elkészülte után ismét a grófné tett jelentős adományt az immár 12 betegágyat befogadó szobák megfelelő felszerelésére. Részben a kastélyban található tárgyak, eszközök közül, részben készpénzt adományozott.⁶⁰ A szobák berendezése folyamatosan történt. Az 1820 augusztusában felvett leltár már a teljes, 12 ágygal működő kórház felszerelését tartalmazza.⁶¹ 1822-ben már valamennyi betegágyat körbefügönyözték.⁶²

Az elkövetkező évek során a kórház kisebb-nagyobb adományokban részesült, de a költségek növekedésével egyre nehezebbé vált a betegek ellátása, a forgalom folyamatosan nőtt. Az előző évi adatok figyelembevételével 1827-ben az igazgatóság úgy határozott, hogy mivel a bevételek nem fedezik a kiadásokat, a 12 kórházi ágy egyikét átmenetileg megszünteti, kettőt pedig fizetős helyé tesz, ezekért napi 1 váltóforint 55 krajcárt kellett fizetni.⁶³ Hogy a további ágycsökkentést elkerüljék, a következő évben úgy döntöttek, hogy a járványos, fertőző betegek részére fenntartott ágyakat felszámolják és ilyen betegeket nem vesznek fel többé a kórházba.⁶⁴

1830-ban olyan megoldást találtak a bevételek növelésére, amely a kórház alapfeladatait nem veszélyeztette, sőt, inkább kiterjesztette a kezelt betegségek körét. A női kórház – valószínűleg a vármegye kezdeményezésére – helyet biztosított a szembetegek megvizsgálására és gyógyítására. 1830. június 18–július 31. között Pápán tartózkodott és gyógyított Szabó János országos szemorvos.⁶⁵ A női kórház igazgatósága a cselédszobát, a levéltárat és egy harmadik

⁵⁸ Jegyzőkönyv, 91. pont.

⁵⁹ VeML IV.1.b: 2246/1832. november 12. Zsoldos János halála után a vármegyei kiküldöttek által készített jelentés a kórházról.

⁶⁰ 1820 elején az alábbiakat adományozta a kórháznak: 1 szalmazsák, 2 szalma vánkoss, 2 matrac, 9 szőrrel tömött vánkoss, 3 tollal töltött vánkoss, 6 ciha, 2 pokróc, 8 vászon nyakkendő, 3 mosdókendő, 8 zsebkendő, 12 pár bőrpapucs, 6 rend evőeszköz, 6 vászon, 6 abrosz, 5 terítő ruha, 6 asztalkendő, 10 lepedő, 8 törölkendő. Ezen kívül készpénzen újonnan készítettett 7 felöltő réklit, 2 dunyhacihát, 1 tollas dunyhacihát, 6 oldalfiókos asztalkát, illetve vásárolt 1 gyógytea szűrőt, 1 méhfecskendőt, 1 klistírozó fecskendőt, 1 vízholdó sajtárt a padló felmosásához, 4 darab füles levesescsészét, 1 széket és 1 fogast a fertőző betegek szobájába. Jegyzőkönyv, 153., 165., 166. pont.

⁶¹ Jegyzőkönyv, 169. pont. Lásd a Mellékletet!

⁶² Jegyzőkönyv, 232. pont

⁶³ Jegyzőkönyv, 329., 330. pont.

⁶⁴ Jegyzőkönyv, 342. pont

⁶⁵ Szabó János szemorvos (Tállya, 1790 – Pest, 1861). Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, 1815-ben avatták orvosdoktorrá. 1822-ben a király országos szemorvossá nevezte ki. Szinnyi 1909: 213–214.

helyiséget átengedte az általa kezelt 10 beteg részére. A kórház – a gyógyszerek kivételével – a szemészeti betegek számára is biztosította a teljes ellátást. Mindezt és az átengedett kórházi ágyakért minden beteg után napi 40 krajcárt kapott, amit a vármegyei pénztár fizetett ki.⁶⁶ A vak betegek a szemorvos távozása után is a női kórházban maradtak egy ideig, hiszen a vármegye továbbra is fizetett ellátásukért. Gondviselőjük a számadó seborvos, Szarka József lett, aki ezért külön díjazásban részesült. 1831 végén a vakok részére korábban beszerzett négy ágyat, mivel feleslegessé váltak, felszámolták.⁶⁷

A kórház személyzete

Mint utaltunk rá, a kórház igazgatását végző személyek egyike a mindenkor vármegyei orvos volt, akit tehát a kórház főorvosának tekinthetünk. Ezt a tisztséget 1816–1832 között Zsoldos János töltötte be, akit halála után Cseresnyés Sándor követett a kórház élén. Évi 50 váltóforintos fizetésüket mindketten a kórház céljaira adományozták.⁶⁸ Cseresnyés 1848 áprilisáig töltötte be a kórház főorvosi tisztségét, utódja Hoffelder József uradalmi orvos lett.⁶⁹ Az igazgatóság másik tagja az uradalom képviselője volt. Ezt a tisztséget hosszú időn keresztül Prauner Gábor uradalmi adószedő töltötte be. Szerepe a kórház mindennapi irányításában nem volt, de a negyedévente tartott igazgatósági ülésen hozott döntésekre közvetlen befolyással bírt.⁷⁰ A kórház alapításakor – mint ahogy már erre is utaltunk – a városi tanács is szerepet kapott az igazgatásban, azonban miután a városi ispotályba nem kívánt betegeket is befogadni, a kórház igazgatásába kapott beleszólási jogáról az alapítást követő második évben lemondott. 1817-ben bekövetkezett haláláig Orsolits János városi aljegyző volt a város által delegált kórházi felügyelő. Halála után a város már nem nevezett ki a helyére senkit. Ettől kezdve a kórházat kizárólag a vármegye és az uradalom igazgatta.⁷¹

⁶⁶ A 8 kezelt beteg után 166 napnyi bért fizettek, összesen 60 váltóforint 24 krajcárt. Jegyzőkönyv, 400., 401., 403. pont.

⁶⁷ Jegyzőkönyv, 423. pont.

⁶⁸ Jegyzőkönyv, 432. pont.

⁶⁹ Jegyzőkönyv, 650. pont.

⁷⁰ Praunert 1820-ban mezőlaki tiszttartóvá történt kinevezése miatt a kórház uradalom részéről kiküldött felügyelői tisztségében utódja az új adószedő, Fridrich Ádám lett. Ő azonban még ebben az évben meghalt, így helyére ismét Praunert állították. Az új adószedőt, Kapátsi Jánost 1821 tavaszán nevezték ki és lett a kórház igazgatósági tagja. Jegyzőkönyv, 173, 184. pont. Prauner rátermettségét és megbízhatóságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy uradalmi tisztként való nyugdíjba vonulása után, 1840-ben ismét a kórház igazgatósági tagjai között találjuk. Jegyzőkönyv, 522. pont.

⁷¹ 1847-ben a városi tisztújításkor három jelölt közül Újházy Józsefet választották a szegény asszonyi ispotály gondnokává. VeML V.2.a: 1508/1847. október 30. Hudi ezt az ispotályt a Rozália-Franciska női kórházzal azonosítja. Hudi 1995: 64. Véleményünk szerint az Újházy felügyelete alá helyezett intézmény nem ez, hanem a régi polgári ispotály volt, ugyanis a női kórház jegyzőkönyvében nincs rá utalás, hogy a város ismét felügyeleti jogot szerzett volna felette. További érünk, hogy

A női kórháznak a betegek felvételét és az orvoslást irányító orvosdoktor mellett sebésze is volt. Az alapítástól kezdve hosszú időn át Schininger Krisztián vármegyei seborvos töltötte be ezt a tiszteket. 1838-ban öregségére hivatkozva lemondott kórházi állásáról. A 47 éven át vármegyei sebészkeént szolgáló Schiningernek nehezére esett a kórházi lépcsők mindennapi megmászása. A kórházi szolgálatot egyébként is magánpraxisként vitte.⁷²

Helyére az uradalom Burghardt Leopold állat- és seborvost vette fel a szokásos 25 váltóforintos éves fizetéssel. Kötelességévé tették, hogy hetente legalább négyszer meglátogassa a kórházat, egyébként pedig annyiszor, ahányszor szükségessé válik. A főorvos által kiadott felvételi és elbocsátó cédulák alapján vezetnie kellett a betegfelvételi jegyzőkönyvet. A főorvos távollétében cédulaadás mellett ő is felvehetett betegeket, de a kórházi rendszabás előírásai szerint csakis gyógyíthatókat.⁷³ Gondoskodnia kellett a főorvos által a betegeknek felírt gyógyszerek beszerzéséről. Ugyancsak az ő feladata volt a meghalt betegek ruháiról és személyes tárgyairól jegyzőkönyvet felvenni.⁷⁴

Burghardt seborvost a himlőoltás és az újoncozás miatt ráháruló sok feladat akadályozta a mindennapos kórházi jelenlétben. Számos elfoglaltsága miatt Cseresnyés orvos sem tudott eleget tenni az előírt rendszeres reggeli vizit teljesítésének, ezért 1841 áprilisában az igazgatóság úgy döntött, hogy felkéri Schelmech Izidor irgalmasrendi fősebeszt Cseresnyés doktor rendszeres helyettesítésére, amit a szerzetes elvállalt.⁷⁵

A betegek ápolását és táplálását az ún. *gyámasszony* végezte, aki a számadó gondnokhoz hasonlóan a kórházban lakott. Az első két évben egy időse özevegyasszony, Schramm Anna gondozta a betegeket, majd az új ispotályban már egy új gyámasszony, Németh Mihály borbély felesége. A gyámasszony a lakhatás mellett a betegeknek főzött kosztból is ingyen részesült. Díjazása a betegszám függvényében történt. Schramm Anna napidíja 45 krajcár volt, amin fölül további 6–6 krajcárt kapott betegenként. A betegek ellátására szintén napi 45 krajcárt kapott. Ha azonban egyetlen beteg sem volt a kórházban, fix napidíjként 30 krajcárt kapott a kórház karbantartásáért és takarításáért.⁷⁶ Németh Anna fizetése még inkább a betegek számától függött, ugyanis az azok után járó napi 6 krajcáron kívül nem kapott díjat. Ha nem volt beteg, akkor napidíja csupán 12 krajcárra rúgott, és nem illette meg a koszt sem.⁷⁷

szegény jelzővel egyértelműen a városi fenntartású ispotályt jelölték, megkülönböztetve a *beteg asszonyi ispotálytól*. Állításunkat az is alátámasztja, hogy az 1847. év végi városi tisztújítást megelőzően a korábbi városi kórházi gondnokot, Pakrócz Ferencet „*a helybeli szegény polgári asszony ispotály*” gondnokának nevezik. VeML V.2.a: 448/1847. március 10.

⁷² Jegyzőkönyv, 585. pont.

⁷³ Jegyzőkönyv, 520. pont. A kiadott betegfelvételi és elbocsátó cédulákat egy cénára felfűzve kellett megőrizni és az uradalom által delegált igazgatónak is bemutatni.

⁷⁴ Jegyzőkönyv, 523. pont.

⁷⁵ Jegyzőkönyv, 548–549. pont.

⁷⁶ Jegyzőkönyv, 7. pont.

⁷⁷ Jegyzőkönyv, 101. pont. A későbbi évek folyamán alkalmazott ápolónők közül a következők nevét ismerjük: Goldfusz Terézia (1827), Szatmári Zsófia (1830), Polefka Terézia (1830), Dobos Antalné Steindl Terézia (1841), özv. HATHALMI Borbála (1841). Jegyzőkönyv, 404., 407., 556. pont.

A kisszámú beteget ápoló intézmény nem tudott állandó bábát alkalmazni, ezért csak szükség esetén hívtak bábát a betegekhez. Az egyik városi bába végezte alkalmanként az egészségügyi beöntést, amiért évente 30 krajcár honoráriumot kapott.⁷⁸

Az ápolószemélyzetén kívül számadásra kötelezett gondnoka is volt a kórháznak. Ezt a tisztséget az alapításkor Romlaitner Károly kapta meg, akit a város delegált, azonban két év múlva, 1818 márciusában lemondott, és ezzel a város minden befolyása megszűnt az asszonykórház ügyeire.⁷⁹ Utódja hosszú éveken keresztül Szarka József pápai seborvos lett, akinek a számadáson fölül feladatául szabták a betegek *traktírozását*, azaz étellel való ellátását is.⁸⁰ A több mint húsz éve kórházi szolgálatban álló Szarka József idős kora és betegsége miatt egyre kevésbé tudta ellátni a feladatait, seborvosnak is alkalmatlan volt már. 1840-ben egy kórházból elbocsátott beteg asszony halála után lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy szükség lenne a számadó sebész feladatainak szétválasztására, azaz Szarka maradjon meg számadó és vegyenek fel mellé egy állandó sebészt.⁸¹ 1841 nyarán erre sor is került. Egy Szabó János nevű, szülészdiplomával is rendelkező sebész érkezett Pestről, aki Szarka mellett segédsebészi állást kapott.⁸² Az évek során az új sebész magaviseletével és munkájával is problémák adódtak, mígnem 1847-ben az állásából való elbocsátást is kilátásba helyezték, ha nem javul meg.⁸³

A betegek ellátása

A kórház alapításakor a napi étkeztetéshez szükséges élelmiszerek beszerzése a számadó sebész feladata volt, az étel elkészítését pedig a gyámasszony feladatává tették. Az ellátásra szánt napi összeget 1818 elején, Szarka József első alkalmazásakor újra megszabták, és ekkor a napi kosztot is pontosan rögzítették a jegyzőkönyvben. A számadó gondviselő naponta 96 krajcárt költhetett a két beteg és a gyámasszony ellátására. Ebből naponta egy font marhahúsról, leveszöldségről, egy meszely lisztről, egy tojásról, húshoz található szósizról, „vastag

⁷⁸ Jegyzőkönyv, 33. pont.

⁷⁹ Jegyzőkönyv, 297. pont.

⁸⁰ Jegyzőkönyv, 89., 91. pont.

⁸¹ Jegyzőkönyv, 521. pont.

⁸² Jegyzőkönyv, 559. pont. A fiatal sebész Szarka József feleségének a rokona volt. Őt is számadó sebésznek nevezik.

⁸³ Az igazgatóság tudomására jutott, hogy „Szabó János seborvos és intézeti házi számadó úr, nem tekintve hivatalos helyeztetését, közhelyeken nem ritkán orvosi karakteréhez semmiképpen nem illő ittasodásba merülni elég gyengének tapasztaltatott, s ez által mind magának arcapírulást, mind az intézetnek kisebbséget okozott légyen, – mi az intézethez közbizalmat csak csökkentheti és az ispotály céljának az alapítók által buzgón akart elérését mindenestre nehezíti továbbá, hogy a betegeknek naponkénti ételmének kiszolgáltatásában is, a beteg ápolás és körgyógyítás körülményeire való figyelem szemmel tartása nélkül az éték minősége megválasztásában gyakori rendetlenségek uralkodnak”. Jegyzőkönyv, 640. pont.

ételhez” való réparól vagy zöldségről, becsináltról, kenyérről és rántott levesről kellett gondoskodjon. Egy beteg napi ételmezésére tehát 32 krajcárt költhettek.⁸⁴

A betegek naponta háromszor étkeztek, és kosztjuk aszerint változott, hogy egész-, fél-, vagy negyed adagot kaptak. Reggel 7 órakor az egész adagot kapó betegnek rántott leves járt, a többi beteg valamilyen egyéb levest kapott. Az ebédet 11 órakor szolgálták fel. Az egész adagot fogyasztó beteg ebédje marhahúsleves, főtt marhahús szósszal, kenyér és vastag étel hússal. A fél adagos beteg levest, vastag ételt hússal, becsinált és kenyeret fogyaszthatott ebédre. A negyed adagos beteg kosztja ebédre leves, főtt gyümölcs és kenyér volt. A vacsorára este 6 órakor került sor. Az egész adagos beteg húslevest, becsinált és kenyeret fogyaszthatott, a fél adagos egyszerű levest, becsinált és kenyeret, míg a negyed porciós beteg mindössze levest ehetett vacsorára.⁸⁵ Az adag nagysága nyilvánvalóan a betegségtől is függött. Ez az étrend és ételmennyiség maradhatott érvényben a kórház saját épületbe történt költözésekor megszorodott betegállomány esetében is.

1828-ban, amikor a kórház pénzsűkébe került, a betegek étkeztetésére fordítható összeg csökkentéséről döntöttek. A korábbiakhoz képest 8 krajcárral csökkentették az egy betegre jutó kosztpénzt.⁸⁶ Ennek megfelelően új étrendet írtak elő. Azt hangsúlyozták, hogy a korábbi adag nagy mennyisége miatt esetleg megterhelő lehet a betegeknek. Erre a feleslegre hivatkozva csökkentették az adagokat, de a koszt jellegén nem változtattak:

„1. fertály porciós fog kapni minden reggel rántott levest zsemlyével, délbe tehén hús levest zsemlyével, tésztával vagy kásanéművel, estve tehénhús levest úgy mint délbe.

2. fél porciós: reggel rántott levest benn valamivel, délbe tehén hús levest mint fellebb: becsinált és egy xr-os zsemlyét, estve tehén hús levest mint délbe, főtt gyümölcsöt és ismét egy-egy xr-os zsemlyét.

3. az egész porciósnak adasson reggel rántott leves, délbe jó tehén hús leves, mint fellebb, zöldséget hússal jó tíz lattal zsemlye vagy kenyér 2xr ára, estve mint délbe leves Zuspeiß vagy becsinált vagy gulyásos húst s kenyeret annyit, mint délbe.”⁸⁷

A betegek gyógyszerrel való ellátását a kórház szomszédságában álló irgalmas rendi gyógyszerházból biztosították. Mint említettük, már a kórház alapításakor deklarálták, hogy ezzel a két intézmény kölcsönösen segítse egymást. Amikor a kórház anyagi helyzete rosszabbra fordult, 1827-ben Zsoldos János főorvos megállapodott a gyógyszerházzal, hogy a szokásos gyógyszerek kiadásakor nem számolnak fel csomagolási költséget, így minden gyógyszer

⁸⁴ Összehasonlításként említjük, hogy a veszprémi városi kórházban egy beteg napi kosztjára ekkoriban 33 krajcárt költöttek. Hogy 1983: 29.

⁸⁵ Jegyzőkönyv, 89. pont.

⁸⁶ 1828-ban a piaci élelmiszerárak emelkedése miatt fejadagra napi 33 krajcárt, később pedig 38 krajcárt állapítottak meg. Ezt az összeget 1843-ban, az árak csökkenésére hivatkozva, ismét leszállították 33 krajcárra. Jegyzőkönyv, 365., 618. pont.

⁸⁷ Jegyzőkönyv, 340. pont.

10%-os kedvezménnyel biztosítanak a kórházi betegek számára. Ezekről a gyakran használt gyógyszerekről listát készítettek.⁸⁸

A betegek ellátását az alapításkor letett két nagy összeg, és a további adományokból azóta befolyt összegek egy részének kölcsönbe történt kihelyezése után befolyt kamataiból, valamint eseti adományok közvetlen felhasználásából fedezték. A költségekről és számadásokról is hírt adó kórházi jegyzőkönyv az 1820-as, 1830-as években, a háborús időszakot követő dekonjunktúra idején folyamatosan az árak drágulása miatti nehézségekről tudósít. A kórház pénze ennek ellenére, ha minimálisan is, de mindig aktívumot mutatott. Az alapítók szándékától nem lehetett eltérni, tehát a kórház ingyenességét legalább részben fenn kellett tartani, ezért nem annyira a bevételek, mint inkább a tőkepénz növelésére kellett a kórház irányítóinak törekedni.

A kórház magánjellege miatt vármegyei segítséget csak ritkán kaptak, általában akkor, amikor a vármegye igénybe vette a kórházi helyeket. Az adományok mellett a két fizetössé tett ágyból folyamatosan bevételre számíthattak.

Mint láttuk, a kórház nem zárkózott el idegen illetőségű asszonyok felvételétől, akiket azonban napi ellátási díj fejében fogadtak be és gyógyítottak. Egy elszámolási hiba kapcsán értesülünk róla, hogy 1835 novemberében Skublits Alajos zalai főjegyző özvegyét, Jovánkovits Franciskát Pápára hozták és 33 napon át itt ápolták. A tébolyodott nőt gyámjai, Skublits József és Fleischakker József Zala vármegyei főorvos utalták kórházba.⁸⁹

Egy 1843-ban kelt, Pápa város gyógyintézeteiről készült, nyomtatásban is kiadott jelentés szerint, a női kórházban 1816–1842 között összesen 4540 beteget ápoltak.⁹⁰ Közülük 174-en haltak meg a kórházban, valamivel több mint a felük a kolerajárvány idején. Az alapítást követő első két évben, amikor csak két ágygal működött a kórház, a betegek száma évente 33, illetve 43 fő volt. A következő években, az ágyak számának növekedésével párhuzamosan nőtt a betegek száma, és 1820-tól számíthatjuk azt az időt, amikor mind a 12 betegágy kihasználásra került. Ezután egy-egy ágyra átlagosan 10–12 beteg jutott évente. A beteghalálozás aránya 3–4%-os volt.

Egy már elbocsátott beteg hirtelen halála miatt 1840-ben vizsgálatot folytattak le a kórházban. Az történt ugyanis, hogy *„Nagy Örzse azon a napon [amikor a kórházból elbocsátották – J. R.] az utcán henteregvén s esvén egy parasztházba vitetvén virradóra segedelem nélkül elhalt.”* A vizsgálat megállapította, hogy a kórházat nem terheli felelősség, mert *„az [ti. Nagy Örzse – J. R.] a fagyos lábainak meggyógyítása után az ispotályból kibocsátatván,*

⁸⁸ Jegyzőkönyv, 335. pont.

⁸⁹ Jegyzőkönyv, 474. pont. A beteg asszonyt azért nem ápolták hosszabb ideig a női kórházban, mert mint a jegyzőkönyvben fogalmaztak *„Pápáról több érdemes úri házaktól”* Skublits József *„arra ösztönöztetett, hogy a tisztelt asszonyságot venné ki az asszonyi ispotálybul, és adná más, valamely privát tisztas úri házhoz.”* Végül az asszonyt Cseresnyés Sándor főorvos fogadta be saját házába.

⁹⁰ MOL P 1216 capsza 67. nr. 77. A pápai gyógyintézetek jegyzőkönyveinek rövid kivonata. Pápa, 1843. január 25.

*előbb is mindenkor kóborló személy volt, a bornak és pálinkának nagy kedvelője, az étellel meg nem elégedett, az ispotályban is pálinkát inni kívánt, egy tűrhetetlen személy volt, s a többi betegeknek botrányoztatója.”*⁹¹

A kórházban elhunyt betegek temetéséről, ha hozzátartozójuk nem volt, saját pénzéből a kórház intézkedett mindaddig, míg valaki nem jelentkezett. Az ilyen halottak részére egy egyszerű („lapos”) koporsót vásároltak.⁹²

Befejezés

Szerencsésnek tekintjük magunkat, hogy a Pápa városi női kórház 19. század első felére eső történetének bemutatásához ilyen gazdag forrásanyag állt rendelkezésünkre, amelyből nem csak az alapítás körülményeinek részletes rekonstruálására volt lehetőségünk, hanem a kórház napi működését, tereit, személyzetét és belső életét is megismerhettük. A rendelkezésre álló adatok a kórház történet egy-egy vonatkozásának további kibontására is lehetőséget nyújtanak, itt azonban arra törekedtünk, hogy minél összetettebben mutassuk be a 19. század eleji magyar kórházak történetében valószínűleg országos viszonylatban is mintának tekinthető kezdeményezést. A pápai női kórház sikeres alapítását és fennmaradását elsősorban az országosan ismert első orvosai (mindenekelőtt Zsoldos János) előremutató törekvéseinek és szakmai kiválóságának köszönhetette, akik képesek voltak a közjó szolgálatába állítani a helyi uralkodói és a vármegyei hivatali elitet egyaránt.

Jakab Réka

Források

Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Kézirattár (DREKK)

O. 462. a A beteg asszonyi nem ispitályának jegyző könyve 1816-ik esztendeji április 1-sejétől kezdve Páppán (Jegyzőkönyv)

Laczkó Dezső Múzeum Történeti Könyvgyűjteménye, Veszprém (LDM TK)

L 3828 – Zsoldos János: Constitutio Normativa Rei Sanitatis

Magyar Országos Levéltár (MOL)

P 1216 Esterházy család pápai ágának levéltára, A pápai uradalom lajstromozott iratai
Veszprém Megyei Levéltár (VeML)

IV. 1. b. Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési iratok

V. 2. a. Pápa város tanácsának iratai, Jegyzőkönyvek

⁹¹ Jegyzőkönyv, 521. pont.

⁹² Jegyzőkönyv, 322. pont.

Hivatkozott irodalom

- Boleman István: *Bars vármegye egészségügyi intézményei*. (<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0004/16.html> – Letöltés: 2012. június 28.)
- Borsodi Csaba (szerk.) 1990: *Magyarország történeti helységnévtára. Sopron megye (1773–1808)*. Budapest.
- Cseh Imre 1974: A bajai városi kórház történetének vázlata. *Orvostörténeti közlemények* 73–74. 127–148.
- Daday András 1963: Magyarország kórházai 1848-ban. *Communicationes ex Bibliotheca Historiæ Medicæ Hungarica* 29. 169–194.
- Deáky Zita 2002: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Doktori mestermunkák. Budapest.
- Haris Andrea 1998: Telkek és tulajdonosok. A pápai „Hoszu uttza” krónikája a 17–18. században. In: Bardoly István – László Csaba (szerk.): *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Művészettörténet – Műemlékvédelem 10. Budapest, 343–371.
- Hogya György 1983: *A veszprémi kórház története*. Veszprém.
- Hudi József 1995: *Pápa város önkormányzata a későfeudalizmus időszakában (1730–1847)*. Fejezetek Pápa város történetéből 2. Pápa.
- Jakab Réka 2009: Egy zsidó órás a református Ókollégium udvarán. *Budapesti Negyed* (17). 2. 17–41.
- Magyar Tájszótár 1838: *Magyar tájszótár*. Kiadta a Magyar Tudós Társaság (<http://mek.oszk.hu/06800/06888/06888.pdf> – Letöltés: 2012. július 5.)
- Mail József – Hermann István 2006: *Emlékezés Szentilonay József püspökre, a róla elnevezett árpolda alapításának 250. évfordulóján*. Lapok Pápa város történetéből 1.
- Mészárosné Varga Mária 1976: Zsoldos János (1767–1832) Veszprém megye első tisztiorvosa. *Orvostörténeti közlemények* 80. 27–47.
- Mezei Zsolt 2007: Pápa népjóléti és egészségügyi intézményei a XVIII–XX. században. In: Mezei Zsolt (szerk.): *Források a 250 éves pápai kórház múltjából 1757–2007*. Pápa, 11–13.
- Molnár József: *A gyöngyösi születésű Hám János szatmári püspök*. (<http://peterkovacs.hu/gyongyos/tortenet/ham.htm> – Letöltés: 2012. június 28.)
- Nagy Iván 1858: *Magyarország családi címerekkel és nemzedéki táblákkal*. Pest.
- Rajczy Mária Mechtilda 1943: Csepreg irodalmi múltja és népköltészeti hagyományai. *Soproni Szemle* (7). 2. 77–114.
- Steiner József 1905: A kórházak. In: Kapossy Lucián (összeáll.): *Pápa város egyetemes leírása*. Pápa, 330–331.
- Szaszkóné Sin Aranka (szerk.) 1994: *Magyarország történeti helységnévtára. Veszprém megye (1773–1808)*. Budapest.
- Szinnyei József 1909: *Magyar írók élete és munkái*. XIII. Budapest.

Mellékletek

I. A KÓRHÁZ ÉPÜLETÉRŐL FELVETT LETÁR, 1820.⁹³

- 1-o Falai ezen háznak fundamentombul jó materialékból egy emeletre épülve vagyon, tetejét pedig lágy fára cserép sindellel fődözve, vagyon rajta alatt a gondviselőnek két szoba, egy cselédszoba, egy konyha és egy kamara, az udvaron istálló, szén, s pincze, egy hajtó kúttal, mégis a ragadó nyavalásoknak egy szoba, mellette egy fődő szoba, egy archivum szoba, egy halottas szoba és szennyes ruha tartó szoba s árnyék szék. Fent 3 betegszoba, 2 gyámszoba, egy kis konyha, orvosi intrumentumoknak való kamara, árnyékszék.
- 2-o: Kezdvén tehát az utca ajtón melly már ótska közönséges 2 vas sarkokra egyenes vas pántokra, egy burított kultsos pléhre, 2 kilintsel, egy ütközővel, egy gömbülü vas bé húzóval srófra.
- 3-o: Mellette egy két szárnyú kapu rúdra fellül 2 kapu tartó vas, karikával a falba eresztve, alul is két kisebb vas karikával s vas serpenyővel, még is a kapu közepén egy bé záró vas retesz, egy lántzon függő vas szeggel.
- 4-o: Az udvaron egy hajtó szivató kút terméskővel kirakva, mellyben le szolgáló réz tséve vagyon, fent faragott kő oszloppal, ezen egy felől pléh ajtó kultsal, másfelől vörös rézből víz ki eresztő cséve, mellette egy víz húzó vas rúd kampós fogantyúval, még is egy fekvő ajtó ragasztó deszkával ki rakva
- 5-o: Ugyan az udvaron egy halottas szoba, egy közönséges ajtóra 2 vas sarkokkal, pántokkal, burított kultsos pléhvel, ütközővel s bé húzó srófos fogantyúval, feneke téglával ki flastromozva, padlása gerendákkal deszkára fődözve
- 6-o: Szekér szén padlás nélkül. Itt vagyon a pintzébe való le járás két szárnyú burított sárga festékes ajtóra 4 sarkokkal, 4 egyenes pántokkal meg burított kultsos pléhvel, felül és alul toló závárral, 12 töl[gy]fa gráditsra, a pintze téglával kiboltozva, tsántér nincsen benne
- 7-o: Ruhatarató kamara, mellybe az ispitályba menő betegek tulajdon ruháik tartatnak addig, még gyógyéttás alatt vannak, ajtaja közönséges, lágy fábul, 2 sarkokra pántokra buréttatván kultsos pléhre ütközővel, feneke téglával kirakva, padlása gerendákra, fődözve, e felett egy kis tűz fal ajtó ragasztó nélkül
- 8-o: Tehén istálló közönséges ajtóra 2 sarkokkal, 2 pántokkal, közönséges nyitott pléhre kultsával s ütközőjével, egy tehén jászol 2 vas karikára szénatarató padlással gerendákra, deszkával fődözve
- 9-o: Ezen 4 [épület] derék teteje lágyfából vagyon építve s cserép, sindellel fedezve 2 felől tűz falakra
- 10-o: Kéríttése a Fehérlő vendégfogadó fellül téglafalbul vagyon
- 11-o: Az ispitály ház alsó folyosójára nyíló két szárnyú burított ajtó 4 sarkokra, 4 hosszú

⁹³ Jegyzőkönyv, 169. pont

pántokra egy kis burétott pléhre, 2 oliv kilintsre kultsal, s 2 vas závárral mind a konyha felé fordulván a folyosón jobb felül vagyon egy 4 szárnyú ablak a szokott vasalásokkal, kis üveg táblákkal gáter nélkül széles ablakdeszkákkal, ezen folyosónak feneke téglával kirakva, fellül béboltozva vagyon. De egy rész gerendákra s deszkával fedezve

- 12-o: Konyhára nyíló sárga festékes közönséges ajtó 2 sarkokkal 2 kereszt pántokkal, burétott kultsos pléhvel 2 kilintsel, 1 pléh kapotsal, gömbölü vas bé húzó sróffal, 2 ablak, 4 szárnyú minden csalással, kis üveg táblákkal vasgáter nélkül, széles ablak deszkával, egy nagy tűzhely sütő kementzével, előtte egy luk ragasztóval s deszkával bal kéz felől pástétomsütő kementze, mellette egy katlan, 1 akós réz fazékkal a ragadós nyavalások fördő víz melegéttésére, felette kéméntartó gerenda 5 egyes hosszú vas kampós szegekkel, a fűtő lukban egy vas ajtó 2 sarkokkal, 2 egyenes pántokkal, egy vas závárral, ezen konyha téglával kirakva, fellül bolt-hajtásra, vagyon itt egy sárga tálaló asztal két fiókra, mely a házi bútorok között is fel lészen írva
- 13-o: A számadó, s gondviselő szobájában nyíló lágy fábul kereszt ajtó burétott vas ragasztóval 2 sarkokra, 2 kereszt pántokra, burétott pléhvel, kultsal, két kilintsel, éjjeli závárral egy gömbölü bé húzóval srófra. A második szobába ehhez hasonló ajtó, ezen két szobába vagyon három négy négy szárnyos ablak minden vasalással, kis üveg táblákkal külső vasgáterrel és ablak deszkákkal, még is 3 téli ablak hamuszínű 4 szárnyakkal minden vasalással belső és külső akasztó kaptsokkal, a belső szobában két szárnyú kis ablak minden vasalással kis üveg táblákra keresztvassal. A 2 szobába 2 közönséges sima zöld kályha falon állva vasgáter nélkül, a két szobának feneke ki-deszkázva, föle bé boltozva vagyon
- 14-o: Cselédszobán burétott ajtó ragasztó ajtóval, hasonló mindenben a gondviselő szoba ajtajához, egy négy szárnyú ablak sárga festékre minden vasalással kis üveg táblákkal közönséges vasgáterrel és ablakdeszkával, még is egy 4 szárnyú téli ablak hamuszínűre festve minden vasalással 4 kis üveg táblákkal két ki akasztó vassal, vagyon ezen szobába egy közönséges zöld sima kályha falon állva vasgáter nélkül, 5 rámás kép, 3-mo üveggel, 2 üveg nélkül, feneke ezen szobának téglával kirakva, teteje béboltozva
- 15-o: Archivumban sárga burétott ajtó ragasztó kereszt sárga festett ajtóval két sarkokra keresztpántokra, burétott kultsos pléhre, két kilintsel, éjjeli zárral gömbölü vas húzóval s ütközővel, ablak mindenben hasonló az előbbeni szobában valóhoz, itt találatott egy kemény fa papiros tartó. Feneke téglával kirakva s fele be boltozva vagyon
- 16-o: Fördő szoba burétott ajtó ragasztó új lágy kereszt ajtóval 2 sarkokra 2 kereszt pántokra, egy burétott kultsos 2 kilintses éjjeli záváros pléhvel, vas bé húzóval s vas ütközővel, négy szárnyú ablak minden vasalással, két üveg táblákkal vas gáter nélkül, ablakdeszkával egy zöld sima kuplis kályha falon álló vas gáter nélkül, ebben

- vayon két ferdő kád, egyik 3 vasabrontsal a másik fa abrontsal, bolthajtásra s feneke téglával kirakva még is a víz kieresztésre egy kis föld alatti csatornával
- 17-o: Ragadó-nyavalás betegszoba: hasonló ajtó, mint a fürdő szobájé, mindenben hasonló egy ablakkal, mint az archivumba, egy zöld közönséges sima kályha falra rakva, vas gáter nélkül, két közönséges diófa festékes ágy, két szalma zsák, 2 szalma vánkös, 6 közönséges lepedő, 2 tollas vánkös, 1 pakrótz, 1 paplan, 2 ing, 1 szalma szék, 2 keményfa pökő láda, 1 ruha tartó három szegletű almárium kultsos pléhvel három osztályra, 1 oldal asztalka fiókkal kults nélkül, abban 2 pléh kanál, 2 kés villával, 2 asztal keszkenő, 2 tányér, 3 csésze, kettő fehér egy kék, egy meszeles füles üveg pohár, és egy verdungos, egy diófa festékes fogas a falra szegezve, egy paraszt tál, a szoba boltra vayon és téglával ki flastromozva, a most irt házi bútorok az ő helyek is fel lesznek írva, itt csak azért itt maradóssak.
- 18-o: Kamara: egy sárga festékes ajtó két sarkokkal, pántokkal, burétott kis kultsos pléhvel, két kilintsel s ütközővel, két négy szárnyú ablak sárga festékes minden vasalással, kis üvegtáblával vasgáterrel, feneke téglával ki rakva fellyül bé boltozva, a boltozatba 4 szál vas forgó karikákkal
- 19-o: Árnyékszékre nyíló közönséges ajtó 2 sarkokra, 2 hosszú pántokra, 2 kilintsre, egy vas závárral, egy bé akasztó vas kapottsal, 2 ütközővel, egy közönséges ülő deszka
- 20-o: Gráditos felmenetel egy hamu színű festékes két szárnyú alul deszkás, fellül létzes ajtó 4 sarkokkal, 4 kereszt pántokkal, egy burétott pléhvel, kultsal, két oliv forma kilintsel, 2 vas zárral, keresztül az ajtón fa pártázat, azon egy réz tsengető vas tollal, s' vas veszővel, ezennel 26 fa gráditos, ezen gáteros ajtót maga az ispitály csináltatta minden készületestől
- 21-o: Orvosi eszköztartó szoba: sárgára festett keresztajtó, 2 sarkokkal, 2 kereszt pántokkal burétott kultsos 2 kilintses éjjeli záváros pléhvel, egy gömbölü bé huzóval vasból srófra, s' ütközővel, ablak egy négy szárnyú sárga festékes minden vasalással, kis üveg táblákkal, négy szárnyú zöld schalugáter minden készülettel, fölé gerendákra deszkával fődözve, alul téglával kiflastromozva, vayon benne egy electrica machina.
- 22-o: Jobbuló betegek szobája vagy reconvallascens szoba: burétott sárga festékes ajtó ragasztó ütközővel, hasonló színű kereszt ajtóval 2 sarkokra, 2 pántokra burétott kultsos, kilintses éjjeli záváros pléhvel gömbölü vas srófös bé huzóval, 2 négy szárnyú sárga festékű ablak minden vasalással, kis üvegtáblákkal, még is két téli ablak négy szárnyú hamu színű festékre minden vasalással, kis üvegtáblákkal, mindegyikén két kiakasztó kapots. Egy világos zöld falon álló kuplis kályha belől vasgáterrel. Egy spalit ajtó 2 zsanér pánttal, 2 kilintses zárral, egy bé akasztó kapotsal, belölről hamuszínűre festett szükségláda, 2 zsanérpánttal belől bőrrel burétott ülés, egy tserép szükségfazék. Egy másik szükségláda fábul födelével, négy hamuszínű karos ágy, 1 keménfa keridon gyertyatartó, 3 kisasztal, egyik lágyfából fiókkal, ketteje keményfából fiók nélkül, egy szalma szék, 1 sárga festett pökőláda, 2 bádög köpöcsésze nyeles, egy

fehér tserép mosdótál, 1 meszeles füles, 2 fél meszeles füles üveg, egy új hamuszínű festékű ruhatartó almáriom, 4 festett pántokkal burétott kultsos pléhvel, kettő sárga-réz czímerre, belül bé tsukó vas kapotsal, 21 fiókokra elosztva, még is egy keménfa vászonymal béburétott karos szükségsszék, gömbölű deszkafödővel

23-o: 1-ő gyámszoba burétott ajtó ragasztó ütközővel, lágyfa kereszt ajtóval, 2 sarkokkal, 2 pántokkal, burétott kultsos, 2 kilintses éjjeli závaros pléhvel, gömbölű bé huzó vas sróffal, egy négy szárnyú ablak sárga festékre minden vasalással kiakasztó kapots nélkül, még is egy két szárnyú ablak minden vasalással, kis üveg táblákkal, ablakdeszkával, egy sötét zöld falon álló stuk kályha, belől vasgáterral, feneke deszkával kipallózva, föle gerendákra deszkával fődözve, vagyon itt egy stok óra fekete tokkal réz kultsal, egy flastrom kenő deszka, egy olló

24-o: Belső betegszoba burétott ajtó ragasztó sárga festékre, sárga kereszt ajtóval, 2 sarkokra, 2 kereszt pántokra burétott kultsos 2 kilintses éjjeli závaros pléhvel, ütközővel, s' gömbölű srófós vas bé huzóval, ezen ajtó felett két fél gömbölű rámás mind a két szobára világító ablak éjjeli világításra, 6 üvegtáblákkal, melyek közül a középső kinyíló, belől vagyon két olajos itzés üveg, éjjeli lámpás fehér edényből, egy fél meszeles üvegpohár, ablak három, négy szárnyú sárga festékre minden vasalással és 3 téli ablak hamu színű festékre, két ablakon két új firhang vasával együtt. Kályha falon álló világos zöld kuplis belől vasgáterral, 5 zöld tornyos ágy fent keresztfa vaskarikával, szíj fogódzóval, 5 fekete név jegyző tábla, 3 zöld festékes pököláda fogókkal, három sárga festett keményfa pököláda, négy kis asztal a betegeknek fiókkal lágyfából, egy nagyobb asztal lágy fából négy szegletes, még is egy fél gömbölű fehér keményfa asztal három lábra, egy számoly 4 grádicsra, egy kisebb láb számoly, egy szőr seprő és egy szőr leporzó, egy ezüstös kép, egy kalamáris porzó tartóval, egy lénia, cerusa, beteg könyv, patika könyv, 2 szék egyik fa bar-na festékes, a másik szalma, egy betegek borát jegyző könyv, egy calendarium, egy étel rendszabás tábla, spondja, feneke ezen szobának deszkával kipallózva, fele gerendákra deszkával fődözve hamuszínű festékre megfestve, egy vas kapotsal.

25-o: 2-ik gyámszobába: egy spalier ajtó két zsanér pántokkal, egy kis burétott 2 kilintses kultsos pléhvel, egy rekesztő, a fal deszkával ki van béelve, jobb kézen a falba egy ajtó két zsanír pántokkal, egy gömbölű fogó forgó zár, belül egy kis kapots, egy sárga festett karos szükségsláda, benne egy réz fazék két föltre, mégis belül egy platir ajtó a gyámszobába nyíló 2 zsanér pántokra, és egy két kilintses zárral, ablak négy szárnyú sárga festékre minden vasalással kis üvegtáblákkal, még is egy téli ablak hamuszínű festékre minden vasalással, kis üveg táblákra, 2 ki akasztó kapottsal és egy ablak deszkával, egy zöld kályha falon állva vasgáter nélkül, 2 keménfa pököláda, a szoba kipallózva, felül gerendákra s deszkával fődözve.

26-o: M[é]lt[ó]ságos gróf beteg cselédjei szobája: egy burétott ajtó ragasztó, egy sárga ajtó 2 sarkokra, 2 kereszt pántokra, még is 2 zsanír pántra, burétott kultsos két kilintses éjjeli závaros pléhvel egy gömbölű srófós bé huzóval s' ütközővel, két toló závarral,

- ablak négy szárnyú minden készüllettel s' téli ablakkal egy zöld stuk fránklin kályha, egy nagyobb rámás vas ajtóval, egy kis tolóajtóval, belül rostélos gáter, egy keriton kemény fábul, a szoba kipallózva, fellül deszkás gerenda
- 27-o: 2-ik gyámszobából a konyhába sárga burétott ajtó ragasztó hasonló ajtóval 2 sarkokra 2 pántokra burétott kultsos 2 kilintses pléhvel gömbölü vas bé huzóval, 2 négy szárnyú ablak sárga festékes minden vasalással kis üvegtáblákra és ablakdeszkával, egy tűzhely, alatt üres, kéménytartó gerendán kívül-belül deszka négy egyenes vas szegekkel, vagyon itt egy rozzant szalma szék, egy ételhordó deszka, két pököláda, kettő fehér pökő cserép csésze, 8 füles, 7 fületlen csészék, 4 fehér tányér, egy vas füstölő fanyelű, vas lapitzka, egy vörös réz edény 4 lábbal, 2 fogatékkal hányásra való, egy vas villa, egy rossz lapát, egy fekete cserép láb mosó medentze, 2 szájos, 2 bugyoga korsó, egy sajtár fa abrénstos, egy közönséges gyertya tartó kopantóval, 6 közönséges herbaté főző pohár, 3 fődő, egy sárgarézh herbathé szűrő fa nyelű, 4 nagyobb tál, a konyha téglával kirakva, föle gerendákra deszkával fődözve
- 28-o: Folyósóra nyíló ajtó sárga festett 2 sarkokra, 2 pántokra, burétott kultsos, 2 kilintses pléhvel vas gömbölü srófos bé huzóval, 2 ablak négy szárnyú sárgára festve minden vasalással, kis üveg táblákkal, ablak deszkával, a folyósón vagyon a falra szegezve bádogg lámpás 3 üvegtáblával, itt vagyon egy közönséges árnyékszék sárga festett ajtóra, 2 sarkokkal, 2 egyenes pántokkal, egy két kilintses pléhbe akasztó kapottsal, egy ülődeszka, egy papirostaró deszka vaskapoccsal, a felső és alsó árnyék székről az udvaron egy gödör egy ölnyire a ház falától, kőből kirakva van. Ezen fölső folyosónak feneke deszkával kipallózva, teteje gerendára s deszkával fődözve
- 29-o: Padlásra járó grádics lágy fából kapaszkodóval, ezen fellyül a padlásra nyíló fekvő közönséges ajtó, két sarkokra, két egyenes pántokra, egy darab lántz és karika a lakat bé akasztásra. Az épület teteje lágy fából cserép sindelre, vagyon rajta 4 ablak fa táblával, mind külön egyikén 2 sarok, 2 pánt egy kiakasztó vas szál, nap keleti s' nap, nyugoti felén az épületnek tűz fal, az első két ablak táblákra, 4 sarkokra, 4 egyenes pántokra, egy bé, és ki akasztó kapots, a hátulsó tűz falon egy hasonló ablak, az egész padlás téglával ki van rakva, egy kémén, melyben a kémény síp egybe megy.”

II. A KÓRHÁZ BERENDEZÉSÉNEK ÖSSZEÍRÁSA, 1820⁹⁴

1-o Házi bútorok, s fehér ruhák összeírása

Ágy, tornyos zöld festékes és szíjj fogódzós	5
[detto] félkaros hamuszínű	5
[detto] karatlan a ragadó nyavalás szobába díófa festékes	2

⁹⁴ Jegyzőkönyv, 170. pont

[detto]-hoz való szíjj fogódzó vasával együtt eltéve	1
Tábla kitsiny a betegek sz. neve felírására	5
Asztal négysszegű a betegszobába.	1
[detto] fél kerék d[et]to] három lábra keményfa.	1
[detto] két fiókos tálaló a konyhán	1
[detto] kitsiny a betegek ágya mellett hat fiókos, 2 nem fiókos.	8
Gyertyatartó cheridon	2
[detto] közönséges, vesszős koppantóval	1
Szék szalmával bé font jó	3
[detto] rozzant	1
[detto] egészen fából barna festékes	1
Almariom nagy hamu színű sok osztálokra fehér ruhának.	1
[detto] papírostartó avétt az archivumba	1
[detto] kisebb szegletbe való a ragadó nyalavás szobába	1
kép ezüstös s rámás kitsiny	1
[detto] rámás 3 üveggel, 2 üveg nélkül	5
óra, álló, avétt fekete tokos réz kultsos	1
zsámoly grádcitos	1
[detto] kitsiny	1
kád feredésre való 3 vas abrónsra	1
[detto] [detto] [detto] fa [detto]	1
réz fazék 1 akós ferdő víz melegítésre	1
lámpás nagy a folyósón	1
[detto] árnyékos	1
[detto] cserép, egyszersmind herbathe melegítő	1
[detto] üvegpohár	1
[detto]- ba való olajtartó palackok	2
seprő serte fél kézi	1
[detto] hosszú	1
pököláda tölgyfából	12
[detto] festett nyeles.	3
[detto] réz medentze füles 4 kislábbal	1
[detto] bádóg	2
[detto] cserép csésze fehér	2
mosdó edény	1
szükségláda karos vászonnyal béburétva	1
[detto] bőrös.	1
[detto] közönséges	2
[detto] fazék réz rossz.	1
[detto] fazék cserép	3

[detto] tál jó fa festett	1
[detto] [detto] hasadt	1
füstölő vas lapitzka fa nyéllel	1
fűsű apró fogú.	1
ablak lepel vagy firhang zöld, vas vesszejével	2
fa fogas diófa színű 8 foggal	1

2-o ágyi-ruhák

Szalma párna tizenhárom.	13
[detto] zsák	13
[detto] párnának való 9 réf vászon, melyből lesz 2 zsák	2
Szőr párna, vagy madrátz.	10
[detto] vánkös	12
Tollas [detto].	12
[detto] [detto] tok	15
[detto] párna.	2
[detto] dunyha	3
[detto] [detto] tok	2
Lepedő alsó	33
[detto] felső	17
Pakrótz szőr	5
[detto] selyem 1 szőr sitán 1	2
Paplan	3

3-o öltözeti ruhák

Főkötő fehér.	14
Ing tizenkilenc	19
Felöltő	12
Kendő nyakra	12
[detto] kéz törölő vagy ór törölő.	14
[detto] mosdó	11
[detto] asztal 4 vászon, 11 savalos	15
Paputs	12

4-o evőeszközök

Kés csont nyelű 12, fanyelű 3	15
Villa [detto] [detto] [detto].	15

Kanál czin	8
[detto] pléh	7
[detto] fa	1
[detto] kávé sárga réz	1
Deszka étel hordó	1
Üveg pohár meszeles füles	2
[detto] [detto] fél meszeles	7

5-o konyhabéli eszközök

Herbatés pohár	6
[detto] [detto] földője	3
[detto] csésze	4
[detto] szűrő sárga réz	1
leveses csésze füles	8
[detto] [detto] fületlen	7
Tányér fehér	6
Tál nagyobb	4
Medentze láb mosó cserép	1
Szájas korsó	2
Bugyoga [detto]	2
Sajtár fa abrantsos	1
Vas lapitzka	1
[detto] villa	1
[detto] tévő vagy előte vasnyelű	1
Lábos	1
Fazék	2
Meszelő	1
Fa grábla	1
Vas kapa	1
Fa lapát rossz	1

6-o orvosi eszközök

Torniquet ⁹⁵	1
Kötőlék (fäschli)	6
Sebruha 1 font	1
[detto] [detto] rossz lepedő	4

⁹⁵ érnymó

[detto] [detto] [detto] darab	1
[detto] abrosz ótska	6
[detto] [detto] terető ruha	5
[detto] [detto] törülő.	8
Flanel umschlaguló ⁹⁶ fél réf.	2
Czérna kötet.	7
Seb kéreg	1
Mosó rongy	1
Flastrom kenődeszka	1
Bankó	1
Méhfetskendező 2 csővel	1
Kristérozó eszköz	1
Minden készületű Electrica machina	1

7-o könyvszerek

Jegyző könyv e jelenvaló	1
[detto] betegek.	1
Patika [detto]	1
Számadó [detto].	1
Inventari[um] [detto]	1
Bor [detto].	1
Kalamáris	1
Porzótartó	1
Linea	1
Cerusa.	1
Kalendarium	1

⁹⁶ borogató

Budapest Fürdőváros

Nézetek és érdekek a két világháború között Magyarországon

A Budapest Fürdőváros gondolat eredetét a kortársak sem ismerték pontosan. Dr. Gerlóczy Zsigmond egyetemi tanár, felsőházi képviselő, az Országos Közegészségügyi Egyesület elnöke 1931-ben a Budapest Fürdőváros a testnevelés és a közegészségügy szolgálatában című előadásában dr. Reiner Edét nevezte meg ötletadóként.¹ Reiner orvosként és budapesti törvényhatósági tagként a főváros fürdőpolitikájának elkötelezett híve volt.² Az elnevezés először csak orvosi körökben terjedt el, majd az ugyanezzel a névvel megalakuló, az ötletet tartalommal megtölteni szándékozó, 1922-ben alapított Budapest Fürdőváros Egyesület a főváros gyógyvízkincsében látta Budapest idegenforgalmi fejlesztésének első számú tényezőjét. A korszakban megszülető modern turizmus képviselői is törekedtek a balneológia nyújtotta lehetőségek kihasználására. Jelen dolgozat alapvető kérdése, hogy mit is jelentett valójában a Budapest Fürdőváros elnevezés, milyen tartalommal bírt, milyen erők és érdekek sorakoztak mögötte, milyen teendőket tartottak fontosnak a megvalósításában.

A trianoni veszteségek és az első világháború előtt kialakult utazási, fürdőre járási szokások nemcsak a „maradvány ország” gyógyvízkincsére irányították rá a figyelmet, hanem a fővárosi fürdőkre is. Források sokasága sorolja számszerűen, vagy összehasonlításban a veszteségeket. „A háború előtt harminc gyógyhelyünk volt, elvettek belőle huszonnyolcat. Nagymagyarországnak volt kétszázhuszonnégy fürdőhelye, amelyek közül kétszázhárom a szorosabb értelemben vett Magyarország területén, huszonegy pedig a társországok területén volt. Ezek közül mindössze hatvanhárom maradt meg.”³ „Az erdélyi és felvidéki fürdők, köztük már európai hírűek, [...] éppen olyan mérhetetlen kár, mint amit más gazdasági és kulturális téren kellett elszenvednünk.”⁴ A lehetőségek elvesztése viszont együtt járt a szokások továbbbélésével. Mihelyst a gazdasági konszolidáció lehetővé tette, megújult az immár határokon kívülre került fürdőkre utazás, és így tetemes összegek áramlottak ki az országból. „A felső tízezrek viszik ki felesleges pénzüket, a középosztály viszi ki összekuporgatott filléreit a gazdag

¹ Gerlóczy 1931: 5.

² Liber 1936: 16.

³ A magyar Franzensbad: 1929: 16.

⁴ Dréh 1928: 2.

külföldre, hogy megpihenést, felüdülést, gyógyulást vásároljon érte.”⁵ – panaszkodtak az illetékesek. Ugyanebben az évben a Magyar Fürdőkurír egy másik cikke is foglalkozott a jelenséggel. Tábori Kornél az osztrák Kereskedelmi Minisztérium idegenforgalmi osztályának statisztikájára hivatkozva közli, hogy 1927-ben a Badenben megforduló vendégek 45%-a magyar volt.⁶ Ennek a gazdaságilag káros jelenségnek az okait már a kortársak sem pusztán a korábban rögzült szokásokban, a külföldi fürdők intenzív reklámjában, a magyarországi fürdők hiányában, hanem azok nem kellő mértékű propagandájában, és színvonaluk hiányosságaiban látták. A magyarok nem, vagy alig ismerték a megmaradt fürdők értékeit, kevésbé tűnt közismertnek, hogy a külföldi gyógyvizek hatása hazaival is kiváltható. Ez sokszor az orvosokon is múltott. Tábori Kornél döbbenten írja, hogy „amikor a balatonfüredi orvostanfolyammal kapcsolatban kirándulást tettek az összegyűlt doktorok, *kiderült, hogy több mint harmad részük soha még csak nem is járt a Balaton mellett.*”⁷ (Kiemelés Tábori Kornéltól.) Még 1936-ban is jelent meg hirdetés az Orvosi Hírlapban („Ne küldje betegeit külföldre!”),⁸ ami a gyógyulni vágyók itthon tartására buzdította őket. Hiába volt azonban a propaganda, ha bajok voltak a szolgáltatással, az infrastruktúrával. A vendég „tele van panasszal a magyar fürdők hiányai ellen”, és ezt még a magas árak is tetézték. A középosztály körében elterjedt a vélemény, hogy „nem vagyok elég gazdag ahhoz, hogy magyar fürdön nyaralhassak.”⁹ A vendégek itthon tartása, külföldiek ide vonzása elsőrendű nemzetgazdasági kérdéssé vált. Ezt legkönnyebben a páratlan adottságú, a turizmusban első számú vonzerőnek tekintett Budapesten vélték megvalósítani.

A főváros fürdőinek és az idegenforgalomnak egységes szemléletű fejlesztése nem volt új gondolat. 1906-ban Bárczy István főpolgármester koncepciójában fogalmazódott meg először, de égetően szükségessé a világháború után kialakult helyzet tette. Ez a célkitűzés fogalmazódott meg a Budapest Fürdőváros jelszóban.

A kérdés már a kortársak számára is az volt, hogy mi tesz egy várost fürdővárossá. Kósa László kutatásai nyomán plasztikusan áll előttünk a Monarchia fürdőkultúrája. Ez a két világháború között még elevenen élő tapasztalat volt. Így érthető, hogy a fogalom értelmezése élénk vitákat váltott ki, ahol az értelmezés attól is függött, hogy milyen szempontból közelítették a problémához. Jól tükrözi a véleménybeli különbségeket Dorner Gyula nyugalmazott miniszteri tanácsos felszólalása a Budapest Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság ülésén. A fürdőváros kifejezést sokan használják, bár nem definiált „[...] mert ha egy milliós városban egy vagy több gyógyintézet van, attól még nem válik fürdővárossá. Egészen más a fürdőtelep, s megint más a fürdőváros.”¹⁰ Liber Endre a gyógyítás/gyógyulás szempontjain túllépve a kisebb fürdőket, a strandfürdőket és uszodákat is beemeli a fürdőváros kategóriájába.¹¹ Körül-

⁵ Bodó 1928: 15.

⁶ Tábori 1928: 18.

⁷ Tábori 1928: 18.

⁸ Hirdetés 1936: 8.

⁹ Bodó 1928: 15.

¹⁰ Dorner 1937: 5.

¹¹ Liber 1934: 13.

tekintő pontosság jellemzi a fent említett Dorner Gyula meghatározását. Nézete szerint azok a városok, illetve városrészek illethetők a fürdő jelzővel, amelyek a gyógytényezők körül terülnek el, és ahol minden köz- és magánintézmény, a forgalomszervezés, közegészség, környezeti esztétika minden igényt kielégít, és az egész város a gyógyítás szolgálatában áll. Ez egy pontosabb, komplexebb megközelítés, több szempontot is beemel a fogalom meghatározásába. A tabáni gyógyszálló építéséről szóló polgármesteri előterjesztés definíciója szerint „fürdőváros szorosan véve olyan városias települést jelent, amelyben a lakosság többségének a fürdővel kapcsolatos idegenforgalom a kereseti forrása. Ilyen pl. Gastein, Karlsbad, Marienbad, Wiesbaden, Pöstyén [...]”¹²

A meghatározásokból kitűnik a szemléletmódok, a fürdőváros funkciójában, működésében, működtetésében érintett szakmák, feladatok, valamint prioritások sokszínűsége. Az orvosoknál első helyen a gyógyítás szerepel, de értelemszerűen felvetődnek infrastrukturális szempontok, sőt, a betegek gyógyulását elősegítő esztétikus környezet is. Az idegenforgalmi szakemberek számára a gyógyturizmus a kezelések, kúrák időtartama okán hosszabb tartózkodási időt, viszont szűkebb célcsoportot jelent. Ezért tágabban értelmezik a fürdőváros fogalmát: a gyógyvizekre épülő, speciális célcsoportnak szóló turizmus-kínálaton túl megjelentek a szabadidős turisták szélesebb rétegének szóló strand és uszoda, valamint a gyógyulni vágyókat és egészséges vendégeket egyaránt megszólító valamennyi szórakoztató intézmény. Az orvosok, az idegenforgalmi szakemberek elvárásai háttér munkák és feladatok sorát, mérnöki, városrendezési, hatósági érintettséget is feltételeznek. A közgazdasági megközelítés a fürdőváros munkahelyteremtő, jövedelemtermelő hatását helyezi előtérbe.

A terminológiai bizonytalanság mellett természetesen a fő kérdést az jelentette, hogy Budapest fürdővárosnak tekinthető-e egyáltalán, és ha igen, mi teszi azzá. Az erről folyó vitában érvek és ellenérvek sokaságát sorakoztatták fel az egész korszakban. Budapestet fürdővárossá teszik „[...] a különböző típusú és hőfokú forrásai, páratlan fekvése, fejlett gyógytényezői. [...] Nincs még egy olyan városa a világnak, amelyben a komoly gyógytényezők, természeti szépségek és egyben a szórakozás és üdülés lehetőségei olyan mértékben volnának együtt, miként Budapesten”¹³ – érvelt dr. József Ferenc királyi herceg a Budapest Fürdőváros Egyesület 1927-ben tartott ülésén. A Magyar Fürdőkurír dr. –o-ő. szignójú cikkírója 1928-ban szintén a fürdőváros jelleget fogadta el, azzá teszik gyógyvizei bősége, az éghajlati viszonyok, a szállodák „európai kényelme”.¹⁴ Egy évvel később ugyanott egy névtelen szerző a gyógyvizekben, a gyógyításban, kezelésben felkészült szakemberekben és a turizmus számára a főváros unikális vonzerőiben látja Budapest Fürdőváros lényegét.¹⁵ A kételyt ellenben jól szemlélteti, hogy az Orvosi Hírlap 1937 tavaszán még mindig csak *Lehet-e fürdőváros Budapest* címmel indított vitasorozatot. Sok területről érkezett hozzászólás: orvosok, szállodaigazgatók, városrendezési, építési, műszaki, kormányzati szakemberek írták meg véleményüket. Két pontban

¹² Előterjesztés 1937: 125.

¹³ József Ferenc 1927: 1.

¹⁴ dr. –o-ő 1928: 11.

¹⁵ A magyar Franzensbad 1929: 20.

volt teljes az egyetértés: Budapest gyógyvizekben való gazdagságában, és a fejlesztés szükségességében. A főváros gyógyvízkincse olyan bőséges, a források száma és hozama olyan mértékű, ami egyedülálló Európában. Ez azonban – mint ennek többen is hangot adtak – még nem teszi fürdővárossá. Ehhez fejlesztésekre volt szükség. Létezett kormányzati akarat, a gyógyterületeket lehatároló fürdőtörvény, léteztek szervezetek, szakmai körök, amelyek igaz hittel vállalták a munkát. Léteztek viszont komoly hátráltató tényezők is, mint a tőkehiány, érdekütközések, zavaros tulajdonviszonyok, és főleg a Budapest főváros – Budapest fürdővárosból eredő diszfunkcionalitás problémái. Bár sokan és sokszor leírták, hogy Budapestből Karlsbadot lehetne kialakítani, az általánosan elfogadott nézet mégis az volt, hogy „Budapest világváros még elnyeli a fürdővárost.”¹⁶ Tény, hogy a „nyüzsgő metropolisz” a „mondain világváros” mindennapi élete ellentétes volt a fürdők csendes nyugalmaival, szabályozott életével. A fővárost gyűrűszerűen körbevevő gyárak, ipari negyedek, az általuk okozott és az uralkodó szélirány által felerősített légszennyezés és rossz levegő, a városba fűjt korom, a kereskedelem, a közlekedéssel járó zajártalom sem éppen a fürdőváros megvalósulása irányába hatottak. Olyan javaslatok hangzottak el e hibák kiküszöbölésére, mint a gyárak átállítása elektromos energiára a szén helyett, az elavult kazánok lecserélése, a kémények javítása, szűrővel történő ellátása, a külterületekről befűjt por ellen védősáv építése, utcák mosása „porkeverő és sárkavaró utcai tankok” alkalmazása helyett,¹⁷ de ezek megmaradtak a jámbor óhajok szintjén. A realisták nézete szerint azonban „[...] a fürdőjelleget a kereskedelem és ipar érdekeinek a megóvásával kell, de egyúttal lehet is összhangba hozni.”¹⁸ Ezért vált a fürdők fejlesztésének ügye az orvosi és idegenforgalmi szolgáltatók ügyén túl összefővárosi feladattá. Jelen dolgozatban csak a két leginkább érintett szempontja kerül taglalásra.

1934-ben a Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság kidolgozta fejlesztési koncepcióját. E szerint Budapest Fürdőváros valójában három forrás csoport, az északi, a déli és a Városliget, és az ott lévő fürdők köré szerveződött volna.

A leginkább problémamentesnek a városligeti Széchenyi fürdőt tekintették. A háború előtt közegészségügyi célból emelt gyógyfürdőt 1927-ben strandfürdővel bővítették. A hatalmas és reprezentatív épület barokkos megjelenésével impozáns látványt nyújtott, és kitűnően mutatott fényképeken, idegenforgalmi plakátokon, de megdrágította a fenntartást. A fürdő egészségügyi és gyógyászati szempontból megfelelt az igényeknek, de nem épült hozzá gyógyszálló, így azt a kortársak fél munkának tartották. Vendégköre a fővárosiakból került ki, strandja idegenforgalmi vonzerőnek számított. Szállóépítési terveket nem említenek a források.

Az északi centrumhoz a Szent Lukács, a Császár fürdő valamint a Margit-sziget tartozott. Bár a fürdők földrajzilag egy csoportba kerültek, különböző problémákat vetettek fel. A sziget majdnem maradéktalanul megfelelt a fürdőközpont elképzelésnek. A Margit gyógyfürdő Ybl egyik legszebb alkotása volt, a Palatinus szállodával összekapcsolt szanatórium

¹⁶ Bilkei Pap 1937: 2.

¹⁷ Mi a további teendő? 1937: 2.

¹⁸ Szviezsényi 1928: 3.

egészségügyi szolgáltatásai, kiváló személyzete, fizioterápiás berendezései minden igényt kielégítettek. Az elegáns hotel szobáiban hideg-meleg folyóvíz folyt, és bevezették a gyógyvizet is. A fürdőhely-hangulat és a kényelem emelése érdekében ivócsarnokot és fedett sétányt építettek, olvasótermet rendeztek be, gyógytársalgót építettek, amit – nem véletlenül – a Budapest Fürdőváros Egyesület elnöke, József Ferenc királyi herceg nyitott meg. Az ünnepség után „az egybegyűlt előkelő közönség Anna királyi herceggasszonnyal az élén megtekintette a hatalmas terasz előtt létesített gyönyörű virágparkot és percekig szótlánul gyönyörködött a budai hegyekig nyíló felejthetetlenül szép panorámában.”¹⁹ Jól tájolták az épületet, ugyanis a pesti oldal látképe az újpesti gyárkérményekkel aligha volt festőinek nevezhető. Ettől a kortársak által is felrótt hátránytól eltekintve a Margit-szigetet szállodái, a fedett uszoda, Európa egyetlen gyógyvizes strandjaként hirdetett Palatinus valóban „a legbecsesebb idegenforgalmi értéké” tették, ahol a nemzetközi magas arisztokrácia, az olasz király, a walesi herceg, az egyiptomi család tagjai, művészek, politikusok élvezhették a Grand Hotel kényelmét. Az illusztris vendégcsereg magyarázza a szociális érzékenységgel kevésbé bíró újságíró kifakadását, ami az *Idegenforgalom* 1937. december 10-ei számában jelent meg: „[...] olyan tömegek előtt nyitották meg a Margitsziget sorompóit, amelyek – különösen vasárnap és ünnepnapon – nem adnak megfelelő keretet a szigeti fürdővárosnak.”

Ha a Margit-szigetről zavaró képet nyújtott az újpesti gyárkérmények sora, akkor a Szent Lukács és a Császár fürdő környéke egyenesen lehangolónak volt mondható. Közvetlen szomszédságukban szeméttlerakó működött, így érthető, hogy első számú feladatnak a környék megtisztítását, és egy védőpark kialakítását tartották. Az így megszépült parkban álló impozáns Lukács fürdő fényképe már méltán került be a prospektusokba. A fürdőhöz tartozó 75 szobás szálloda központi fűtéssel, hideg-meleg vízzel megfelelő kényelmet nyújtott a vendégeknek. Reumaosztálya 62 fekvőbeteget tudott fogadni. Szakmai megítélése kedvező volt, a korral mindig haladni tudó gyógyfürdőnek tekintették, ami alkalmas volt külföldi középosztálybeli betegek fogadására is. Nem így a 19. század közepe óta üzemelő Császár fürdő, ami elavult berendezésével csak a szerényebb közönség igényeit tudta kielégíteni. Vízének gyógyhatása azonban vidékről is egész évben vonzotta a betegeket. Jelentős fejlesztésre nem került sor, 1927-ben a régi férfiuszodát versenyuszodává építették át. A figyelem ugyanis a déli központra irányult.

A déli fürdőközpont a Gellért-hegy és környéke, „az igazi nagy centrum” lett volna. Azzá tették az akkori szakmai vélekedés szerint a legértékesebb gyógyforrások, a Belváros-hoz közeli fekvése a hegyen, illetve a hegy lábánál, valamint a Tabán lebontásával értékes, terjeszkedést lehetővé tevő területek. A déli centrumhoz a Rác (1931-től Szent Imre), a Rudas és a Szent Gellért fürdő tartozott. Utóbbi kettő állami tulajdonban volt, a Szent Imre fürdőt 1935-ben vásárolta meg a főváros, hogy az egyértelmű tulajdonviszonyok megkönnyítsék az egész déli centrum egységes fejlesztését. A vásárlás után anyagi források és biztos tervek hiányában nagyobb változtatások nem történtek a fürdőn. Még 1937-ben is az olvasható az „Előterjesztésben”, hogy „a Szent Imre fürdő, mint a Tabán egyetlen épen maradt emléke áll

¹⁹ Megnyitották a margitszigeti gyógytársalgót 1937: 6.

ma a Gellért-hegy tövében és várja azt az elhatározást, mely jövőjéről intézkedni fog.”²⁰ A Rudas fürdőre többször is írtak ki tervpályázatot, de az anyagi eszközök csak kisebb mértékű beruházásokat tettek lehetővé: tatarozás, a kazánház újjáépítése, 16 szoba átalakítása, nem luxus módon, de megfelelő szállást biztosítva kisigényű vendégeknek. A gyógy-szolgáltatások közül a rádiumos kádfürdő volt egyedi kínálat, olyannyira, hogy csak előzetes foglalással lehetett helyet kapni. A fürdő előtti kis parkban két ivócsarnok működött, egy fedett a Hungaria-forrásnak, és egy nyitott az Attila- és a Juventus-forrásoknak, némi fürdőhangulatot kölcsönözve a környéknek. A déli központ és Budapest gyöngyszeme a Szent Gellért Gyógyfürdő és Szálloda volt, ami eredetileg is gyógyszállónak épült, de 1937-re „egy gyógyintézménynek és egy nemzetközi nagyszállónak az egyesülése”²¹ lett. Megközelíthetősége egy elegáns városi szállodaéval vetekedett, berendezése, felszereltsége kielégítette akár az üzleti úton lévő vendég, akár a szabadidejét töltő turista, de a gyógyulni vágyók igényeit is. Mindezt kedvező áron nyújtotta. Legalább is amerikai turisták számára: „[...] ketten megszálltak a Gellért Szállóban és ketten húsz pengőt fizettek a fürdőszobás, kis előszobás suitért, ezen árat nem találták túl magasnak” tudjuk meg egy Budapesten járt amerikaiakkal folytatott beszélgetésről tudósító levélből 1932-ben.²² Ugyanebből a levélből kitűnik a jó megközelíthetőség, a jó elhelyezkedés hátránya is, a zaj. „A Gellért Szállodában megszállt valamennyi ismerősöm igen panaszkodott a dunai fronton uralkodó rettentő lármá miatt. Állítólag reggel négy órától kezdődőleg teljesen lehetetlen [...] aludni. Társaskezek és más súlyos járművek szakadatlan sora reszketteti meg a Gellért teret és környékét.”²³ A zajterhelés gyógyászati szempontból is kifogásolható volt, hiszen a beteg, a kúrán lévő a csendet keresi. A forgalom zaját még továbbiak is tetézték, ütköztetve a gyógyvendég és az egészségesek érdekeit. A turistaforgalom, a szórakozás, a szórakozóhelyek forgalma, a hullámfürdő mozgalmas élete (amit sokszor külső programokra béreltek ki) zavarta a betegeket, míg az őket védő szabályok feszélyezték a „viganjáró” vendégeket.²⁴ A Gellért Szálló fejlesztésére jutott pénz. 1927-ben emeletráépítéssel további ötvennégy szobát nyertek, és megépült a hullámfürdő – sokkal inkább az egészséges vendégek öröme, mint a betegek gyógyítására. 1934-ben nyitották meg a pezsgőfürdőt, így a szálloda tökéletes reklámjává vált a Budapest Fürdőváros gondolatnak.

A déli centrum fejlesztési tervei ennél nagyobb szabásúak voltak. A fürdők összekapcsolásával, a Gellért-hegy és a tabáni területek bevonásával valódi fürdőközpontot akartak létrehozni. Ez utóbbira több, szerény és annak igazán nem mondható terv is készült. A lebontott házak helyén egy gyógyszállót, parkot akartak létesíteni. Az *Orvosi Közélet* 1936-ban ismertette a nagyszabású tervet: az emeleteken kétszáz húsz négyzetméteres szoba, belépővel, fürdőszobával, angol WC-vel, a földszinten óriási hall, kávéház, vendéglő, társalgó, író-olvasószobák,

²⁰ Előterjesztés 1937: 39.

²¹ Előterjesztés 1937: 47.

²² Szentiványi: BFL IV. 1501.b. 96. doboz 1932.

²³ Szentiványi: BFL IV. 1501.b. 96. doboz 1932.

²⁴ Bilkei Pap 1937: 2.

könyvtár, teraszok. Az alagsorban kaptak volna helyet a kiszolgáló egységek. A háromemeletes szálloda lapos tetején tetőteraszt alakítottak volna ki.²⁵ Születtek olyan elképzelések is, amelyek a Szent Imre fürdőt gyógyszálló, gyógyudvarok, Kursalon építésével összekapcsolták volna a Tabánnal. Dr. Temesváry Ernő építész egy álom-tervet is letett az asztalra. A bontások után felszabadult területre egy több holdas termálvízű tavat tervezett, a szélén fűthető öltözőkkel, hogy azok téli-nyári használatra egyaránt alkalmasak legyenek.²⁶ A grandiózus tervek közül nem valósult meg semmi. A Tabán a Döbrentei tér körüli részt kivéve szabadon állt, egy részét parkosították. Jó levegőjével és csodás panorámájával a Gellért-hegy is jelentős szerephez jutott a tervekben. Hasznosításában a megközelítését nem csak sétányok és autópályák építésével akarták megkönnyíteni, Alpár Ignác a hegy lábától a Citadellához vivő siklót tervezett. A tervek között szerepelt a hegy 19. század végén megkezdett, modern szellemű, kényelmes ülőhelyeknek, játszótereknek is helyt adó parkosítása. Mindezek az elképzelések még 1937-ben is csak tervek voltak, megvalósításukra nem volt anyagi forrás, és az egyre bizonytalanabb nemzetközi helyzet miatt idő sem. Szintén csak elképzelés maradt a fürdők összekapcsolása, holott itt a tervezők szó szerint is messzire tekintettek, egészen az északi centrumig. Távlati elképzelés volt a két centrum korzós, sétáló összekötése egymással. Ez természetesen a forgalom teljes átszervezését igényelte volna, aminek esélye sem volt. Realisabbnak tűnt az OMIH és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa kisebb léptékű terve, ami a Rudas és a Gellért fürdőket fedett sétánnyal kapcsolta volna össze. Ez a közlekedés átszervezését is igényelte, ami megdrágította és megnehezítette volna a megvalósulást, így a többi koncepcióval együtt megmarad a sajtóvita, konferencia-előadások témájának.

Az átfogó, a meglévő struktúrákba belenyúló, szabályozásokat megváltoztatandó, hosszú távú és esetenként roppant költségeket igénylő fejlesztési tervek mellett – mint már láttuk – léteztek konkrét szakmai elképzelések is, főleg az orvosok részéről. Ezek közül nem egy kihatott a turizmus stratégiai (pl. a szezonális kiküszöbölése, a tartózkodási idő meghosszabbítása) és konkrét (a szálláshely-kapacitás növelése, termékbővítés) célkitűzéseire is. A két terület érdekeinek egybeesése mellett léteztek szemléleti különbségek, hangsúlyeltolódások. Egy ilyen terület volt, hogy kik a gyógyvizek hasznosításának elsődleges kedvezményezettjei. Méltánytalan lenne a turizmus vezető szakembereit, vagy a szolgáltatókat szociális közömbösséggel vádolni, annál is inkább, mert a fürdőügy és a turizmus ügyét felvállaló Magyar Fürdőkurír első számában ismertetett küldetésnyilatkozat kimondja, hogy feladatuknak tekintik a természeti gyógytényezők vezetőinek figyelmét felhívni arra, „[...] hogy a gondozásukra bízott természeti kincsek értékét a nemzet minden tagjának javára növeljék.”²⁷ 1937-ben ismeretlen levélíró tollából az *A Szálloda* hasábjain látott napvilágot a Budapest Fürdőváros működését illető kritika, miszerint tevékenységük a külföldi vendégek Budapestre csalogatásában merül ki, és ezt olyan árpolitika kíséri, hogy a magyar vidék gyógyfürdőre szoruló publikuma nem tudja azt megfizetni, és a saját fővárosából kiszorulva vagy a vidéki, de csak nyáron

²⁵ Elkészült a tabáni gyógyszálló terve 1936: 6.

²⁶ Előterjesztés 1937: 85.

²⁷ Magyar Fürdőkurír 1928: 3.

üzemelő gyógyfürdőket, vagy a külföldieket keresi fel. Talán nem véletlen, hogy az *Orvosi Hírlap* idézi Kozma Miklós belügyminisztert a népegészségügyi és szociális munka irányelveiről, megállapítva, hogy „a pénzügyi szempont nagyon sokszor szemben áll a szociális szemponttal. Mégsem szabad hagyni, hogy a pénzügyi szempont győzedelmeskedjék.”²⁸

A szociális érzék is motiválhatta az orvostársadalom érintett részét, amikor a fejlesztések egyik kiemelt területének jól felszerelt fürdőkórházak létesítését jelölték meg, ahol az „alsóbb néposztályok” gyógyítására is sor kerül. Ennél nyomósabb érvük volt, hogy a kutatás a szakmai fejlődés alapja, és csak az objektív méréseken alapuló eredmények képesek bizonyítani egy-egy fürdő hatását. Egyes nézetek szerint minden fürdő mellett egy kis fürdőkórházat, vagy legalább egy kis kórházi osztályt kell létesíteni, mások kutatóintézet felállításáért, balneológiai egyetemi tanszékért szálltak síkra. Az *Orvosi Közélet* 1936. decemberi számában megjelent cikk sz.n. szignójú írója mindkettő párhuzamos megvalósítását követeli, „mert csak így remélhető, hogy Budapest Fürdőváros és a többi magyar gyógyhely nemcsak természeti kincseinél fogva, hanem elismert szaktudományi hírneve révén is felkelti az egész világ orvosainak figyelmét.”²⁹ Ez elgondolkodtató érv volt a turizmus szakemberei számára is, akik a korszakban minden lehetséges utat és módot felhasználtak az idegenforgalom propagálására. Dr. Bilkei Pap Lajos, a fürdőügy fáradhatatlan harcosa, fürdőorvos, reumatológus *A magyar idegenforgalom évkönyvében* megjelentett cikkében szakorvosi precizitásával segített a főváros marketing-pozicionálásában. Nézete szerint Budapest Gyógyfürdővárost kellene hirdetni, ezzel is hangsúlyozva, „[...] hogy Budapest elsősorban ne arról legyen ismert, [...] hogy itt nagyszabású fürdőkultúra és fürdőélet van, hanem bele kell vinnünk a hazai és az európai közvéleménybe, hogy Budapesten bizonyos betegségekből a fürdőkezelések útján meglehetősen gyógyulni,”³⁰ és így Budapest a reumás betegségek gyógyfürdővárosaként a legelső és legmaradandóbb idegenforgalmi attrakció lehet. Ez a nézet egybevág a nemzetközi reumabizottság elnökének, Van Breemennek tíz évvel azelőtti véleményével, aki budapesti látogatásakor azt javasolta, hogy célszerű lenne a fővárosnak egy hatalmas reumakórházat építeni, ahová egész Európából küldeni lehetne a betegeket.

A fürdőorvosok fejlesztési céljai között elvétve szerepelt a gyógyszálloda építésének a követelése. Ha szóba is került, inkább a fürdőorvosi státus, munkahelyteremtés szempontjából. Annál inkább fontos volt a téma a turizmus számára. A gazdasági világválságot követően Budapest divattá vált, és főidényben zavaró elszállásolási nehézségek léptek fel. Az 1936. július 2-től szeptember 21-ig tartó időszakban a Szent Gellért Szálloda 1453 vendéget utasított el, mert nem volt szabad szoba. Magas színvonalú gyógyszálló építését zívesen látta volna a szakma, már csak azért is, mert a kezelések holt szezónban is folytatódhatnak.

A fürdőorvosok szót emeltek a már említett diszfunkciókból eredő környezeti terhelések ellen is: csendet, nyugalmat, jó levegőt akartak a betegeknek, és inkább zavarónak érezték a fővárosi nyüzsgést. Nem így a turizmus szakemberei. Számukra Budapest kulturális élete,

²⁸ Kozma 1937: 1.

²⁹ – sz.n. 1936: 6.

³⁰ Bilkei Pap 1938: 85.

szórakozási lehetőségei kiegészítő programot jelentettek a gyógyulást keresőknek. „Budapest fürdőváros fogalmában benne vannak az összes gyógyfürdők és a fürdővendégek szükségletét, szórakoztatását és kényelmét szolgáló összes intézmények”³¹ áll a tabáni gyógyszálló terveinek előterjesztésében.

Az orvosi kar bírta a Budapesti Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság támogatását. Az 1934-ben létrehozott szervezet az irányítást, koordinálást, a tervek kidolgozását, véleményezését és a propagandamunkát vállalta fel. Míg az orvosok a fürdőorvosi szakképzésért harcoltak, a fürdők szakszemélyzetének tanfolyami képzését a Bizottság vállalta fel. Tudományos és társadalmi kapcsolatait felhasználva a főváros fürdőéletével kapcsolatos kongresszusok és kiállítások szervezése is a feladatai közé tartozott.

A fürdőügy lényeges pontja volt a propaganda. Ezen a téren is egybevágtott a fürdők és az idegenforgalmi szervezetek és szolgáltatók érdeke. A fürdők fizetett hirdetésekben, saját kiadású prospektusaikban hirdették magukat, de segítséget kaptak a Magyar Királyi Államvasutaktól, a Budapesti Idegenforgalmi Hivaltól, a Budapesti Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottságtól is, akik saját csatornáikon vitték hírért a fővárosi fürdőknek. Két nagyon jelentős rendezvény is ráirányította a külföldi figyelmét Budapest Fürdővárosra. Az Országos Fürdőügyi Kiállítás 1933 tavaszán nyílt meg a Társadalomegészségügyi Minisztériumban. A rendezvényt a fürdők népszerűsítésére szervezték. Az átfogó tematikájú kiállítás teljes összefüggérendszerében mutatta be az utat a gyógyvizek kialakulásától a fürdőig, a természettől a gyógyulásig. „A kiállítás [...] Budapest turisztikai, idegenforgalmi és sport értékeit is fel fogja emelni és úgy belföldön, mint külföldön nagyobb érdeklődésre számíthat és ezért idegenforgalmi szempontból is jelentősége van.”³² Ezeket a sorokat a Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatalában vetették papírra, a Gellért Szálloda főorvosának anyagi hozzájárulási kérelmét támogatandó.

A másik nagy, nemzetközi esemény megrendezését, a Nemzetközi Fürdőügyi Kongresszust 1937. október 7. és 14. között a Budapest Fürdőváros Egyesület vállalta magára. Az Egyesületnek régi vágya volt, hogy Magyarország balneológiai értékeinek nemzetközi hírnevet és elismertséget szerezzen. Ezért már 1922-ben (!) létre akarták hozni a gyógyfürdők nemzetközi egyesületét. Akkor ennek a tervnek jóformán semmi realitása nem volt. Megvalósítására másfél évtizeddel később a Nemzetközi Fürdőügyi Kongresszus teremtett lehetőséget. Az esemény fővédnökének József Ferenc főherceget kérték fel, célját a fürdőügy problémáinak és lehetőségeinek áttekintésén túl, a régi tervet felújítva, egy nemzetközi balneológiai egyesület megalakításában jelölték meg.

A tizenhat országból érkezett nyolcvanöt orvosprofesszor, a műszaki és idegenforgalmi szakemberek, közgazdászok, öt albizottságban a balneológia és a gyógyturizmus valamennyi aspektusát áttekintették. A gazdasági, műszaki, egészségügyi, jogi szempontok mellett az ötödik albizottság az idegenforgalmi vonatkozásokat tárgyalta. A szakemberek több témakörrel foglalkoztak: a gyógyfürdők és utazási irodák kapcsolatával, hiszen a gyógyfürdők,

³¹ Előterjesztés 1937: 125.

³² Bánlaky: BFL IV. 1501.b. 96. doboz 1932.

gyógyszállók vendégei zömének toborzását, a szervezési munkákat oroszlánrészen az utazási és menetjegyirodák végezték. Fontos napirendi pont volt annak a problémakörnek az elemzése, hogy mi módon hat a megnövekedett vendégszám a fürdők infrastruktúrájára, a szolgáltatásokra, a kúra szolgáltatásain túl beleértve a szórakoztatást, a szabadidős programok szervezését is. A kongresszus elérte a célját: Budapest székhellyel megalakult a Nemzetközi Balneológia Egyesület. A feszült nemzetközi helyzet nem kedvezett a további érdemi munkavégzésnek, de a tény, hogy a szervezet hazánkban alakult meg, mindenképpen presztízisértékkel bírt, és úgy vélték, hogy a Budapest Fürdőváros gondolat jogosultságát és életképességét bizonyította.

Valóban fürdőváros volt-e Budapest, vagy a plakátok, prospektusok egy szép álmot hirdettek csupán? A terveket és az eredményeket összevetve be kell látnunk, hogy csak lehetőségeiben volt az. A természeti kincsek és a koncepció megadta az érintett orvostársadalomnak, az idegenforgalom szakembereinek a lehetőséget, hogy érdekeiket az érintkező pontokon egyesítve e jelszó alatt harcoljanak céljaik eléréséért. Az orvosok kórházat, klinikát, kutatásra anyagi eszközöket, képzést akartak, és szakmai érveik erősítésére felhasználták terveik idegenforgalmi hasznát is, azok bevételt teremtő erejét, imázsformáló képességét. A turizmus szakemberei a vendégforgalom emelésére, a tartózkodási idő meghosszabbítására, a minőségi szálláshelyek bővítésére, a bevételek növelésére, a termékkínálat színesítésére és egyediségére törekedtek. Ezek elérésben láttak szövetségest a fürdőügy szakembereiben. A Budapest Fürdőváros jelszóval új brandet alkottak, ami egyedi és még vonzóbb úti céllá tette a fővárost Európában.

Jusztin Márta

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV. 1501.b. 96. doboz 1932 Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatal, Általános iratok Szentiványi Domokos levele amerikai ismerősei tapasztalatairól 1932.

Bánlaky doktor anyagi támogatási kérelmére adott válasz

A magyar Franzensbad (n.n.) 1929: *Magyar Fürdőkurír* 16–21.

A Szálloda 1937. november, 12–19.

Bilkei Pap Lajos 1937: Lehet-e fürdőváros Budapest? *Orvosi Hírlap* 1937. május, 2.

Bodó Jenő, Dr. 1928: Mikor lesz mindnyájunké a Balaton? *Magyar Fürdőkurír* 1928. október, 15–17.

Dorner Gyula 1937: Hozzászólás a Budapest Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság ülésén. *Orvosi Hírlap* 1937. június, 23–24.

- (dr. –ó-ö) 1928: Budapest fürdőváros múltja. *Magyar Fürdőkurír* 1928. október, 11–14.
- Dréhr Imre Dr. 1928: Becsüljük és szeressük megmaradt természeti kincseinket! *Magyar Fürdőkurír* 1928. október, 2–3.
- Elkészült a tabáni gyógyszálló terve (n.n.) 1936: *Orvosi Közélet* 1936. július–augusztus, 6.
- Hirdetés 1936. *Orvosi Hírlap* 1936. október, 8.
- Kozma Miklós belügyminiszter a népegészségügyi és szociális munka közvetlen irányelveiről. *Orvosi Hírlap* 1937. január, 1.
- Lehet-e fürdőváros Budapest? (n.n.) 1937: *Orvosi Hírlap* 1937. április, 1 – 2.
- sz.n.: Fürdőkórházat és balneológiai kutatóintézetet Budapestnek! *Orvosi Közélet* 1936. december 6.
- Szviezsényi Zoltán 1928: A fürdőtörvény és „Budapest Fürdőváros”. *Magyar Fürdőkurír* 1928. december, 3–5.
- Tábori Kornél 1928: Hogyan sikkad el a magyar fürdők pénze? *Magyar Fürdőkurír* 1928. december, 17–18.

Hivatkozott irodalom

- Bilkei Pap Lajos 1938: Budapest Fürdőváros és a reuma elleni küzdelem. *A magyar idegenforgalom évkönyve*. Szerk. és kiadja Az Idegenforgalmi Ujságírók Szindikátusa, 85–87.
- Előterjesztés a székesfőváros idegenforgalmának és fürdőinek fejlesztéséről és a Tabánban gyógyszálló építéséről. 1937. A polgármester aláírás (Előterjesztés)*
- Gerlóczy Zsigmond Dr. 1931: Budapest Fürdőváros a testnevelés és a közegészségügy szolgálatában. Különnyomat az *Egészség* 1931. évi 5. füzetéből.
- József Ferenc Dr. 1927: Tájékoztató előadás az 1929-i Nemzetközi Fürdőügyi és Idegenforgalmi Kiállításról, külföldi útról. Különnyomat a *Népegészségügy* 1927. november 1-i számából.
- Liber Endre 1934: Budapest fürdőváros kialakulása. Idegenforgalmi Könyvtár, Szerk.: Tábori Kornél. Budapest, 59–81.
- Liber Endre 1936: Budapest fürdőváros kialakulása különös tekintettel a székesfőváros közegészségügyi politikájára. *Statisztikai Közlemények* 74. kötet.

Nemzeti szimbólumok és narratívák a közép-európai alkotmányokban

1976 februárjában hosszabb ösztöndíjra érkeztem Varsóba. Az első napok ügyintézési közepette eleinte nem is értettem a rádióban és a sajtóban az alkotmánymódosítás körüli vitákat. Föltűnt néhány helyen a városban a falakra rajzolt lengyel sas – minden esetben fején a koronával, ami akkor hiányzott az állami címerből. A hiányzó korona (melyet az 1952-es kommunista alkotmány távolított el a nemzeti jelképből) nyilvánvalóan a nemzeti szuverenitás hiányát kívánta jelezni. És itt-ott lehetett látni azután hamar eltüntetett fölíratokat, amelyek a módosított alkotmány ellen tiltakoztak.

Az alkotmány új szövegének három olyan pontja volt, amellyel a neves lengyel értelmiségiek nem értettek egyet. Az egyik az a megállapítás volt, amely a Lengyel Népköztársaságot „szocialista országgént” definiálta, a másik, amely az ország vezető erejének nevezte a Lengyel Egyesült Munkáspártot, a harmadik pedig a Szovjetunióhoz fűződő megbonthatatlan szövetségre hivatkozott. A parlamenti szavazás során akadt egy képviselő (a négy főből álló Znak katolikus képviselőcsoportból), Stanisław Stomma, aki tartózkodott; az ő személye éveken keresztül a nemzeti ellenállás szimbólumának számított. 59-en (később 66-ra bővült a lista) intéztek akkor tiltakozó levelet az ország vezetőihez, melyben a módosításokkal való egyet nem értésüket fejezték ki. A pártfőtitkár (Edward Gierek) antikommunistának bélyegezte ugyan a levél íróit, mégis végrehajtottak a szövegen kisebb korrekciókat. Ilyesmi elképzelhetetlen lett volna akkor Magyarországon. A lengyel történet világosan mutatja, hogy miképpen feslik föl a kommunista diktatúra álhomlokzata, ha a nemzeti szuverenitással kapcsolatos valódi kérdésekre kerül sor. A koronától megfosztott címerállat jelképi nyelven beszélt az állami függetlenség hiányáról. A politikai helyzet gyökeres megváltozásával, a diktatúra és az idegen megszállás megszűntével Közép-Európában nyilvánvalóan időszzerűvé vált a nemzeti jelképek és az alkotmányozás kérdése. A történelmi fordulat nem egy esetben forradalmi jelleget öltött, s megtörtént – például a román himnusz esetében –, hogy maga a nép kényszerített ki változást. Mint emlékeztet, Temesváron 1989 decemberében a Tőkés László parókiája köré gyűlő román tömeg többször kezdett el spontánul énekelni egy 19. századi hazafias indulót (Andrei Mureșanu *Ébredj, román* kezdetű költeményét), melyet az új főhatalom, a Nemzeti Megmentés Tanácsa 1990 februárjában rendelettel nyilvánított Románia állami himnuszává. A politikai átmenet idején majdnem mindenütt napirendre került az állami címerek megváltoztatásának, a kommunista szimbólumok (pl. a diktatúrát jelképező vörös csillag) eltávolításának kérdése.¹

¹ Vö. az 1991-ben Genfben előadott Címerek háborúja című dolgozatommal. In: Magyarország itt marad. Pozsony, 1993. 136–146.

Ezután arról szeretnék röviden szólni, hogy milyen szempontok vezettek a téma megközelítésében, milyen kérdéseket kívánok megválaszolni. Nem politikatudományi vagy alkotmányjogi aspektusból szándékozom áttekinteni a közép-európai alkotmányokban szereplő nemzeti narratívákat és jelképeket, hanem elsősorban a nemzeti identitás általuk tükrözött kánonját kívánom figyelembe venni. Azt szeretném bemutatni, hogy milyennek látszanak az alkotmányok szövegéből kirajzolódó önazonosság-minták, milyen tartalmakat üzennek az illető ország polgárainak, milyen jelképek játszanak/játszhatnak meghatározó szerepet az adott nemzeti identitás alakításában/megteremtésében. A párhuzamos tárgyalás azt is lehetővé teszi, hogy egymáshoz viszonyítva lássuk a hasonlóságokat és különbségeket. Az alkotmányokat Pierre Nora nálunk is egyre gyorsabban és szélesebb körben terjedő fogalomhasználatának értelmében „emlékezhelyeknek” tekintem, ahogy 2011 novemberében Debrecenben Gerő András is tette az új magyar alaptörvénnyel kapcsolatos előadásában. A modern nacionalizmusok történetével foglalkozó angol kutató, Anthony D. Smith fölfogásának szellemében, aki a nemzeti közösségeket megteremtő hosszú távú folyamat egyik meghatározó mozzanataként említi a történelmi emlékezetet és a nemzeti szimbólumokat. Magától értetődően a közösségi tudat alakulására nagy hatással van a szóban forgó nemzeti társadalom demokratikusan választott képviselői által elfogadott alkotmány, ha nem is föltétlenül irányadó jogi normáival, hanem közvetett vagy közvetlen szimbolikus utalásaival, a közösség önreprezentációjának alkotóelemeivel és használatuk szabályaival.

Kérdéskéntem tehát első sorban arra irányul, mit üzennek az alkotmányok ebben a szimbolikus szférában a polgároknak? Milyen jelek és narratívák segítik azonosulásukat a nemzettel és az állammal? Milyen történelmi narratívákat közvetítenek az alaptörvények, milyen jelképeket használva kívánják kifejezni a nemzethez/államhoz tartozást a hazai és a nemzetközi kommunikációban? Először az alkotmányok megszületéséről, az új alkotmányozási helyzetről kívánok szólni, az egyes alkotmányok keletkezésének időrendjéről, utána pedig – összehasonlítva őket – a nemzeti/állami jogfolytonosság és a történelmi emlékezet narratíváiról, végül pedig a nemzeti jelképekről.

Közép-Európán azt a térséget értem, amely a modern nemzetté válás folyamatát tekintve nagyjából az orosz birodalom és a német nyelvterület között húzódott a 19. században. Mint ismeretes, e köztes régiónak a helyzetét – a II. világháborút követően a Szovjetunió befolyási övezetéhez tartozott – bizonyos mértékben koloniális jellegű viszonyok jellemezték. Ide lehet sorolni a szintén kommunista diktatúra körülményei között élő második jugoszláv államot is, így áttekintésünkben a következő országok alkotmányai kapnak helyet: Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Csehország, Horvátország, Lengyelország, Magyarország, Montenegro, Románia, Szerbia és Szlovákia. A kommunizmus bukása és az állami függetlenség visszanyerése magától értetődően alkotmányozási kényszert eredményezett. Nem szabad azonban megfeledkezni a 90-es évek másik meghatározó politikai-esztétörténeti jelenségéről sem: a totalitárius diktatúra és az idegen megszállás megszűnése után térségünkben újra kérdés lett a nemzeti önmeghatározás. Semmiképpen nem arról volt szó, amit a nyugat-európai politológusok egy része frizsider effektusnak nevez, mintha a kommunista rendszer és

a szovjet fennhatóság által úgymond befagyasztott nacionalizmus hirtelen fölolvadt volna, hiszen nem hihetjük, hogy az univerzalista szlogeneket hirdető rendszer valódi természetét tekintve ne lett volna kolonialista és adott esetben szélsőségesen sovíniszta. Tudjuk jól, az ideológiai propaganda nyelvezetében használt internacionalizmus üres frázis volt csupán. A modern történelem folyamán soha nem volt például olyan mérvű oroszosítás Ukrajnában és Fehéroroszországban, mint Brezsnyev alatt. Ceaușescu vagy Zsivkov internacionalizmusát magyar közegben, gondolom, nem szükséges bővebben magyarázni. A kommunista totalitarizmus központosító, homogenizáló törekvései számos nemzet és nemzeti kisebbség jogait csorbították. A titói jugoszláv államnak sem sikerült méltányos megoldást találni azokra a civilizációs-kulturális és gazdasági különbségekre és feszültségekre, amelyek állandó centrifugális erőkként hatottak, ám mindaddig nem lehettek robbantó tényezővé, míg a külső, nemzetközi erőviszonyok fönntartották az országot.

Az új alkotmányozási hullám 1990-ben kezdődött. Magyarországon ugyan már 1989-ben megszületett az ún. kerekasztal-tárgyalások eredményeként az 1949-es népköztársasági alkotmány utolsó betűig átírt változata, melyet a hivatalban lévő parlament elfogadott, s október 23-án ki is hirdettek, de ezt az alaptörvényt a megegyező politikai tárgyalófelek akkor csupán ideiglenesnek tekintették. Lássuk először az új alkotmányok megszületésének kronológiáját:

Horvátország	1990 decembere
Bulgária	1991 júliusa
Szlovénia	1991 decembere
Románia	1991 decembere
Szlovákia	1992 szeptembere
Csehország	1992 decembere
Lengyelország	1992, majd 1997
Bosznia-Hercegovina	1995
Szerbia	2006
Montenegró	2007

Az alkotmányok bevezető részét, ha úgy tetszik, „előszavát” jogi nyelven preambulumnak, esetenként nyilatkozatnak szokták nevezni. Ez a bevezető – címmel vagy cím nélkül – a törvényhozók üzenete, általános elveket fogalmaz meg, bizonyos értékekre hivatkozik. Utalhat továbbá történelmi hagyományokra, előzményekre, államjogi folytonosságra, jellemezheti az illető nemzeti identitását, összefoglalhatja az adott közösség legfontosabb céljait.² A függetlenségüket visszanyert országok számára nagyon fontos szimbolikus jelentősége volt ennek a megnyilatkozásnak attól eltekintve, mekkora a bevezető rész jelentősége, hogy csupán jogértelmezési segédletnek számít-e vagy azonos értékű az alkotmány tételes rendelkezéseivel. Sok mindent elárulnak ezek a preambulumok az illető közösség történelemszemléletéről,

² Sulyok Márton – Trócsányi László: Preambulum. In: Az Alkotmány kommentárja I. Szerk.: Jakab András. Budapest, 2009.

politikai mentalitásáról. Egyáltalán nem közömbös, miképpen foglalnak állást, ha állást foglalnak, a jogfolytonosság, az állami kontinuitás kérdésében. Lényeges kérdés, milyen állami előzményekre hivatkoznak, melyek azok a történelmi események vagy szereplők, amelyeket/akiket idéz a bevezető.

Az alkotmányok és a bevezetők szövegét főként az 1997-ben magyarul kiadott kötetből fogom idézni.³

Egyáltalán nincs preambuluma az 1989-es magyar alaptörvénynek, Románia, Bosznia-Hercegovina és Montenegró alkotmányának. Szerbia alkotmányának néhány mondatos bevezetője csupán arra utal, hogy Koszovó-Metohija széleskörű autonómiával az ország részét képezi. A bolgár alkotmány bevezetője csak a VII. Nagy Nemzetgyűlés képviselőinek alkotmányozási hajlandóságát fejezi ki.

Sorra véve a többi alkotmányt, a következőképpen jellemezhetjük az egyes preambulumokat. A szlovén alkotmány bevezetője meglehetősen rövid, csupán az 1990. december 23-i népszavazásra hivatkozik jogforrásként, Szlovénia polgárai ugyanis akkor döntöttek az ország önállóságáról és függetlenségéről. Államjogi előzménynek tekintik a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság keretében létezett Szlovén Köztársaságot, hozzátéve, hogy a szlovén polgárok abban az államban szuverén jogaiknak csak egy részét gyakorolhatták.

A Cseh Köztársaság alkotmányának bevezetője felsorolja a középkortól létező történelmi tartományokat, országrészeket, Csehországot, Morvaországot és Sziléziát, tulajdonképpen a cseh történelmi jog alapján, és hivatkozik a cseh korona országainak ősi államiségára, továbbá az 1918. október 28-tól számítható csehszlovák államiség hagyományára.

Szlovákia alkotmányának bevezetője történelmi narrációval kezdődik: „[...] emlékezve elődeink politikai és kulturális örökségére, a nemzeti létért és az önálló államiségért folytatott harcok évszázados tapasztalataira.” A preambulum tehát enyhített formában idézi az ezer esztendő elnyomás hagyományos nemzeti mítoszáét. Az itt megidézett hagyomány: a két bizánci szláv apostol, Cirill és Metód keresztény szellemi hagyatéka és a 10. század elején megszűnt szláv államalakulat, a Nagymorva Birodalom öröksége. Mindkettő áttételesen utal a szláv közösségre.

Az 1997-ben elfogadott új lengyel alkotmány preambulumának első mondatában azt olvashatjuk, hogy az ország 1989-ben kapta vissza a lehetőséget, hogy sorsáról szuverénül és demokratikus módon dönthessen. Vagyis egyértelművé teszi, hogy az ún. Lengyel Népköztársaságtól alapvető az elválasztó különbség. Egyértelmű a hivatkozás a történelmi hagyományra: „Hálával őseinknek munkájukért és a függetlenségért óriási áldozatokkal vívott harcáért, a Nemzet keresztény örökségben és általános értékekben gyökerező kultúrájáért.” A preambulum hangsúlyozza továbbá, hogy a lengyel nemzet vállalja mind az első, mind pedig a második Lengyel Köztársaság legjobb hagyományainak örökségét, több mint ezer esztendő eredményeit.

³ Kelet-Európa új alkotmányai. Szerk.: Tóth Károly. JATE Állam-és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszéke. Szeged, 1997.

A két leghosszabb preambulomot a Horvát Köztársaság alkotmányában és a 2010-ben elfogadott új magyar alaptörvényben olvashatjuk. A horvát alkotmány bevezető része, első fejezete a Történelmi Alapok címet kapta. Ezer éves történelmi fejlődésről szól, az államjogi önállóság folyamatos tradíciójáról. Egy kis történelmi kronológiát olvashatunk itt, a 7. században alapított horvát fejedelemségtől kezdve a Horvát Királyság 10. századi létrejöttén át az 1102-től számítható horvát–magyar perszonálunióig keresztül az 1527-es királyválasztásig (a horvát rendek Habsburg Ferdinándot választották királlyá). Csak zárójelben: I. Ferdinánd után a dombrói szabor Szapolyai Jánost is megválasztotta horvát királynak, erről azonban nincs említés az alkotmányban. A közjogi hagyományokat végigkísérve (*Pragmatica Sanctio*, magyar–horvát kiegyezés, a horvát szabor elszakadási határozata 1918. október 29-én) a preambulom külön hangsúlyozza, hogy a horvát parlament nem szentesítette a Szerb–Horvát–Szlovén Állam Nemzeti Tanácsának a Szerbiával és Montenegróval történt egyesülését a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban. Valójában ekkor szakadt meg a közjogi folytonosság, ám ezt csak közvetett formában fogalmazza meg a preambulom. A II. világháború alatti ún. Független Horvát Államot sem tekintik a folyamatossághoz tartozónak, hanem a Horvátország Népi Felszabadító Antifasiszta Tanácsának határozataira hivatkoznak, később pedig a Horvát Népköztársaságot tekintik közjogi előzménynek a jugoszláv föderációban.

Ismeretes, hogy a 2011. április 18-án elfogadott magyar alaptörvény preambuluma a Nemzeti Hitvallás címet kapta. A történelmi hivatkozás ezer esztendőre tekint vissza az államalapító király említésével. A bevezető hangsúlyozza a kereszténység nemzetmegtartó szerepét, a történelmi magyar alkotmány vívmányait (ilyen általános fogalmazásban) és a Szent Korona hagyományát. Maga az alaptörvény elnevezés is a – nem kartális – történelmi alkotmány előzményére utal. A preambulom kitér a történelmi folyamatosság 20. századi megszakadására: Magyarország 1944-es német megszállásától kezdve tekinti megszakítottnak a jogfolytonosságot, amikor az ország elvesztette szuverenitását, egészen a szovjet megszállás befejeződéséig. Stílusát tekintve – a többi közép-európai alkotmány hasonló bevezetőivel összehasonlítva – a magyar alaptörvény hitvallása (*confessiója*) érzelmesebb és patetikusabb hangvételű.

„[...] az állami – és nemzeti – létet megtestesítő szimbólumok legszorosabban és legközvetlenebbül az alkotmányos alapelvekkel, mindenekelőtt a szuverenitással állnak összefüggésben.” – olvashatjuk a Halász Iván – Schweitzer Gábor szerzőpáros *Szimbolika és közjog* című kötetében.⁴ A nemzeti jelképek az alkotmányokban általában a preambulomot követő alapvető rendelkezések között kapnak helyet. Kivétel nélkül szerepel a szimbólumok között az ország címere, a nemzeti színek (zászló) és az ország himnusza. Esetenként említik a fővárost és a nemzeti ünnepet. Érdekes például, hogy Montenegró alkotmánya tartalmazza a jelenlegi (Podgorica) és a történelmi fővárost (Cetinje) is. Gyakran utal arra az alkotmány, hogy külön törvény szabályozza a jelképek használatát. Ami a címet illeti, Csehországnak például (az alkotmány után született 1993/3. számú törvény rendelkezett róla) van ún. nagy

⁴ Halász Iván – Schweitzer Gábor: *Szimbolika és közjog*. Az állami és nemzeti jelképek helye a magyar alkotmányos rendszerben. Pozsony, 2010. 32.

és kis címere. A nagy egyesített címer az országrészek, tartományok (Csehország, Morvaország, Szilézia) címerét tartalmazza, a kis címer a hagyományos (középkori dinasztikus címerből származó) cseh oroszlánt. Ehhez hasonlóan a szerb alkotmány is említ nagy és kis címert. 2009-ben változtatták meg Szerbia címerét, a Nemanja-dinasztia hagyományos címerét (kétfejű fehér sas, mellén a vörös hátterű egyenlő szárú fehér kereszt), a nagy címet a hermelinpalást, tetején a királyi koronával különbözteti meg a kis címertől. Érdeemes megjegyezni, hogy Kelet-Közép-Európában számos címer (a bolgár, a cseh, a lengyel, a magyar, a montenegrói, a szerb) különböző formában tartalmazza a nemzeti szuverenitásra és az államjogi hagyományra emlékeztető koronát.

A nemzeti színek és zászlók körében megemlítendő, hogy a cseh, a lengyel, a szerb és a szlovák köztársasági elnöknek van külön lobogója. A cseh köztársasági elnök lobogóján Csehország hagyományos jelmondatát, a Husz János személyéhez kapcsolódó, biblikus eredetű szavakat olvashatjuk: Az igazság győzedelmeskedik (Pravda vítězí). A szerb alkotmány külön nemzeti és állami zászlót tart számon.

Keresztény értékekre és hagyományokra a lengyel, a szlovák és az új magyar alkotmány hivatkozik. A szlovák alkotmányban a két szláv apostol, Cirill és Metód örökségét említik. Ez egyben az ún. Nagymorva Birodalomhoz fűződő történelmi kapcsolatra is utal. A bolgár alkotmány garantálja a szabad vallásgyakorlat biztosítását, de emellett az I. fejezet (Alapelvek) 13. cikkelyében fontosnak tartja leszögezni: „a hagyományos vallás a keleti orthodox.”

A nemzeti himnuszokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy az alkotmányokban csak viszonylag későn rögzítették a himnuszt a nemzeti jelképek között. A 19. században még általában nem tartották számon őket a törvényileg elismert nemzeti jelképek körében. Bár a nemzeti identitás erősítésében fontos szerepe volt, és megjelent a nemzetek közötti kommunikációban (1896-ban Athénban például az első újkori olimpián) is, valójában csak az I. világháború után kezdődött el a himnuszok „törvényesítése”. Az alkotmányok gyakran meg sem említik a himnusz szövegének szerzőjét, csak az illető költemény címét vagy ismert kezdősort adják meg. Mindenesetre a himnuszokat illetően azoknál a nemzeteknél, ahol már régóta konszenzus volt a közvéleményben e tekintetben (csehek, lengyelek, magyarok, horvátok) 1989 után sem került szóba semmiféle változtatási igény. Románia példáját fon-
tebb említettük. Kisebb sajtóvitára került sor a himnusztól Bulgáriában és Szlovákiában, de hamar létrejött a tárgyan az egyetértés. Hosszú ideig tartó publicisztikai és parlamenti vita folyt a nemzeti himnusztól Szerbiában, végül a parlament és az új alkotmány Jovan Đorđević régi királyhymuszát (*Az igazság istene*) fogadta el az állam és a nemzet jelképének. A 2006-ban függetlenné vált Montenegró egy 19. századi népdal átdolgozott változatát nyilvánította nemzeti himnusszá. Bosznia-Hercegovina 1995-ben elfogadott himnusza csupán három évig volt érvényben. Az ország új himnuszt 2009-ben fogadták el.

A nemzeti jelképvilág közép-európai újjáírásában nyugat-európai szemmel bizonyára a nacionalizmus ébredését látták/látják, s figyelmen kívül hagyják, hogy a kommunista totalitarizmus a közösségi emlékezet teljes átírására tett kísérletet térségünkben, évtizedeken át próbált szimbólumokat teremteni és elterjeszteni egy olyan „internacionalizmus” nevében,

amely a birodalmi központhoz fűződő lojalításra helyezte a fő hangsúlyt. Hiába engedélyezték – a konkrét helyzettől függően különböző mértékben – a helyi nemzeti szimbolikát, meghatározó maradt az univerzális szempont, ha úgy tetszik, egy „világrendszeré”, valójában azonban egy szuperhatalmi integráció eszközeként szolgált, mindennek az elemzéséhez, megértéséhez a posztkolonialista elméletek segítségére lesz szükség.

Kiss Gy. Csaba

A nők a mezővárosi családban

Somorjai testamentumok a 16–19. századból

A rendi társadalom alsó rétegeiben, ahol az élet fenntartásában a munkának kiemelt hely jutott, más volt a nők szerepe, mint ahogy az később, a 19. század második felétől a modernizálódó világban alakult. A parasztgazdaságokban, a kézműves- vagy kereskedőcsaládok vállalkozásaiban a nőkre fontos feladatok hárultak, és sokkal inkább partnerei voltak a férfiaknak,¹ mint az iparosodással tömegessé váló életformákban, ahol a családi élet és a munkahely színterei szétváltak egymástól. E korábbi korokban bár a jogrend a férfit különböző előnyökben részesítette, ezek a mindennapi élet gyakorlatában, annak kényszerűségei között sokszor háttérbe szorultak. A nők a hagyományos, társadalmilag elfogadott munkamegosztás mellett, amely női és férfi munkákra osztotta a tevékenységeket, bizonyos élethelyzetekben a férfiak feladatait is ellátták és az övékével azonos jogkörökkel rendelkeztek.

Ezekről az élethelyzetekről, bennük a nők feladatairól és jogairól sokat elárulnak a testamentumok, amely forrás csoport kínálta lehetőségeket az utóbbi évtizedekben a közép-európai kutatók is egyre eredményesebben aknáznak ki gazdaság-, társadalom-, jog-, művelődéstörténeti elemzéseik során.² Az iratokban a nők közvetlenül szólalnak meg és vallanak néhol egészen személyes hangon például azokról a nehéz körülményekről, amelyek közé férjük halálával, özvegyként kerültek, vagy amellyel idős korban kényszerültek szembenézni.

A testamentumokban a végrendelezők maguk jelentős arányban nők, gyakran özvegyek, egyedülállók, akik családi és személyes vagyon felett rendelkezve, ezek egy részét szabadon – azaz a törvényes öröklés szabályaitól eltérő módon – kívánják az örökösökre hagyni.

Milyen életkörülmények között, milyen helyzetben voltak ők? Mi vitte vagy kényszerítette őket arra, hogy akaratukat írásba foglalják?

Ezek a kérdések a Somorja mezőváros iratanyagában megőrzött 16–19. századi testamentumokat olvasva merültek föl bennem, amikor feltűnt a női végrendelezők nagy száma s még inkább hagyatkozásaik hangneme.

A Pozsonyi Állami Levéltár Vágsellyei Fióklevéltárában őrzött forrásanyag sokféle megközelítésre és elemzésre kínál lehetőséget a szisztematikus kutatónak. Ebben a rövid

¹ Faragó 2000: 408.

² A magyarországi végrendelet-kutatás eredményeiről szolt munkájában, illetve európai körképet rajzolt a témáról Horváth József, Mátay Mónika és Szende Katalin (Horváth 1987; 1995–1997; Mátay 2004; Szende 1999; 2004).

dolgozatban azonban most mindössze annyira vállalkozunk, hogy három évszázadot átfogó folyamatában bemutassuk a nők által készített testamentumokat, és szövegük néhány szempontból történő vizsgálatával példákat hozunk egy felső-csallóközi mezővárosból a női szerepeknek az életfordulókkal való változásaira, azokra, amelyek a nők helyzetét meghatározták a családban.

A végrendelkező nők

A nők végrendelkezése a magyarországi gyakorlatban sem számít egyedi vagy ritka jelenségnek. A forrásközlések és feldolgozások tanúsága szerint, ha nem is akkora számban, mint a férfiak, de a nők ugyancsak hagyatkoztak, amit az országos törvények a jogi státus megszabta kereteken túl nem korlátoztak, a férfiakétól elkülönítve nem is tárgyaltak, illetve más egyéb vonatkozásokkal együtt a helyi szokásra bízta.³ Nem gátolták a nők testálását a városi rendeletek sem, ahol a szokásjog helyi gyakorlata legtöbbször már az országos szabályozások előtt kialakult.⁴ Győrben a 17. század első három évtizedéből fennmaradt testamentumok végrendelkezőinek csaknem a fele, a 18. századi vásárhelyi hagyatkozók egyharmada, a 18–19. századi kiskunhalasiakénak több mint egyharmada nő,⁵ hogy csak néhány hasonló mezőváros példáját említsünk a témánkkal megegyező időkből, megjegyezve ugyanakkor, hogy erre a szempontra nem feltétlenül figyelnek a kutatók, így a feldolgozásokban sem mindig találunk számszerűsített vagy számszerűsíthető adatokat a férfi-nő arányra vonatkozóan.

Somorja felső-csallóközi mezőváros iratanyagában a vágssellyei fióklevéltárban egy néhány évvel ezelőtti iratrendezés eredményeképpen elkülönítve található 290 számozott testamentum, a legkorábbi 1541-ből, az utolsók az 1850-es évből.⁶ További néhány végrendelet maradt fenn számozatlanul a hagyatéki leltárak (az 1607–1849-es évekből) és az osztálylevelek között (az 1781–1800-as évekből),⁷ de feltehetően gyarapítható még a számuk a magisztrátus más (tanácsai, gazdasági, árvaszéki) iratainak áttekintésével vagy akár a mezőváros földesura, a Pálffy család pozsonyi uradalmának irataiból is.⁸ A három évszázadot átfogó

³ Csizmadia – Kovács – Asztalos 1975: 292–295.

⁴ Szende 1999.

⁵ Tárkány Szűcs 1961: 12; Horváth 1987; 1996. S még néhány városi polgári környezetből való, késő középkori példa a szomszédos német nyelvterületről: az alsó-ausztriai Korneuburgban a férfi és női végrendeletek aránya 4:3 a férfiak javára, Tullnban 8:5, Mauternben 6:5, Bécsben 7:3 (Jaritz 1999: 328).

⁶ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 177–180. doboz (a továbbiakban d.).

⁷ ŠABA-ŠA MMŠ, Hagyatéki leltárak 182. d.; Osztálylevelek 183. d.

⁸ A település a középkori kiváltságait elvesztve, a 16. század végén a pozsonyi várispánság részeként a Pálffy család földesúri joghatósága alá került, polgárai jogállásukat tekintve így jobbágyok voltak. A földesúrnak járó természetbeni szolgáltatásokat és jogokat azonban – amelyekről két urbárium is fennmaradt az 1574. és 1646. évből (Maksay 1959: 177–180, 212–214) – lakói

anyag meglehetősen töredezett, időben szétszóródik; a 16. századból összesen 20 darab testamentum maradt fenn, a következőkben némelyik évből több is, némelyikből egy sem, néhol egész évtizedből sem. A 290 számozott testamentum végrendelezője közül 115, vagyis több mint egyharmad nő.

A végrendeletek

A fennmaradt testamentumok magyar és német nyelvűek. A végrendelezők nyelvi-etnikai identitására azonban az irat nyelvéből nem lehet egyértelmű következtetéseket levonni, mert a kettő nem feltétlenül esik egybe. Miután a város magisztrátusának ügyintézése e századokban két, illetve a latinnal együtt három nyelven folyt, a testamentum – bárha eredetileg feltehetően a végrendelező nyelvén is készült – hitelesített és a városi iratkezelésben megőrzött példánya ettől függetlenül, a városi tisztségviselő nyelvi gyakorlatától függően, más nyelven is íródhatott. A két nyelv együttes jelenlétét mutatják a városi ügyintézésben, de valószínűleg egy-egy család használatában is az olyan öröklési ügyekről fennmaradt iratsomók, amelyekben némelyik irat – végrendelet, hagyatéki leltár, osztálylevél, nyugta – németül, a másik magyarul készült, némelyiknek más nyelvű a piszkozati és más a hitelesített változata, vagy ahol a magyar nyelvű szövegbe német szavak keverednek stb.⁹

A nyelvi-etnikai azonossághoz hasonlóan legtöbbször a végrendelezők kora sem derül ki pontosan a testamentumokból. Konkrétan azt csak a legritkább esetben közlik a hagyatkozók. Gyakran utalnak viszont az irat bevezető részében arra, hogy vénségükben elgyöngült állapotukban, erőtlenségük vagy betegségük miatt hagyatkoznak. Azaz valóban az utolsó órák közeledtének érzése vitte rá őket a végrendelezésre. Mint Örsebet asszonyt, néhai Csiba András özvegyét az egyik legkorábbi fennmaradt testamentum (1586) szerint: „latvan az en vensegem miat valo erotlensegemet, es az emberi allatnak ez vilagbol bizontalan ki mulasat, es akarvan aszt hogj az en attiam fiainak, az en marhamot, melivel az Isten megh latogatot, el rendoiem, kie mi ligien.”¹⁰ Nem egyszer azonban csak arra hivatkoznak indoklásul – ami ugyancsak állandó formula lehetett az iratok készítői (a magisztrátus deákja, később nótáriusa) előtt –, hogy úgymond észbe vették az élet mulandóságát („latvan es meg gondolvan az en eletemnek reövid voltat es halálomnak bizonyos voltat” [1602]; „elmemben forgatván, ama Szent Írásbéli mondest; El vegezet dolog az, hogy minden Embernek meg köl

pénzjáradékkal fokozatosan megváltották. Mezővárosi jogállását 1872-ben veszítette el, és nagyközség lett.

⁹ A városban a két etnikum együttes jelenléte valószínűleg a 12. századi kezdetektől számítható (Makkai 1947: 130) és a legutóbbi időkig, a 20. század közepéig jellemző maradt. A német etnikum a közeli Pozsony és a környékbeli német falvakból, de a távolabbi német nyelvterületekről is folyamatosan újratöltekezett. Az 1970-es években még olyan élettörténeteket gyűjthettem a városban, amelyekben a családi legenda stájerországi és burgenlandi ősökről szólt, akik a 18., illetve 19. században költöztek Somorjára.

¹⁰ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 177. d. 6. sz.

halnia” [1711]; „magham előtt viselvén Istnek eő Szent Fölségének tellyes Decretumát, es el kerülhetetlen Statumat, hogy tudnya illik, mindén Embernek, a ki e Világra Születtik, annak megh is kell egyszer halni” [1733]; „magam előtt viselvén Istennek rendölésit, tudvan aszt, hogy minden Embernek, aki ez világro születik, annak egyszer meg is köll halnia” [1835])¹¹, és hogy haláluk után az örökösök között viszály, háborúság, zűrzavar, perpatvar ne támadjon, azért írásba foglalják akarataikat. Az ilyen esetekben végképp nem tudható, hogy a vég közeledte vagy inkább az élet egy jelentős fordulója – a férj elhunyt, újabb házasságra lépés – készítette megfontolásra a hagyatkozót.

A végrendelkező nők többsége özvegy vagy hosszabb-rövidebb ideig tartó özvegyiség után újra férjhez ment, és hagyatkozása idején második férjével élt együtt. Mindössze néhány hajadon testálót találtunk eddig forrásainkban. Az özvegyekhez és újránházasodókhoz képest jóval kevesebb az olyan végrendelkező nő is, aki első házassága alatt készítette el testamentumát, ami jelzi, hogy a házasságok többsége nem tartott hosszú ideig. Ugyancsak kevesebb a gyermektelen hagyatkozó, ők főleg a férjjel közösen szerzett vagyonról nyilatkoznak vagy a házasságba vitt hozomány felől intézkednek a testamentumokban. Az özvegyek és újránházasodók hagyatkozásainak utalásaiból és tartalmi részeinek leírásai alapján annyi azonban bizonyosan látszik, hogy akár fiatalon, az élet derekán vagy öregkorban foglalták írásba végakarataikat a nők, egy jelentős életszakasz ekkor már mögöttük volt. A férj halálával lezárult egy házasság, vagy éppen egy következő kezdődött az írás elkészítése idején, és a különböző eredetű – egyik és másik házasságból, férjektől, atyai vagy anyai jussból származó – vagyon elkülönítése, eredetüknek az örökösökkel való tudatása és a felettük való rendelkezés jogának és mikéntjének elfogadtatása készítette őket arra, hogy írásban rendelkezzenek.

A kegyes adományok

A testamentumok tartalmi részének első pontja, hogy a végrendelkező maga felől rendelkezik: lelkét az Úristennek, Jézus Krisztusnak, a Szentháromságnak, testét az anyaföldnek ajánlja, majd kegyes adományokat tesz.

A test és lélek felől való hagyatkozás az iratokban – amelyek a 16. századi viszonylagos szűkszavúságon kívül formájukban a három évszázadon át meglehetősen állandóságot mutatnak – szinte a legkorábbiaktól az utolsókig megtalálható. Az irat ünnepélyes jellegét fokozzák. A végrendelkező vallásosságára közvetlenül nem utalnak, hiszen ugyanaz a mondat szűkebb vagy bővebb változatban bekerült mondhatni mindegyik testamentumba.¹² E formai

¹¹ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 177. d. 25, 97. sz.; 178. d. 120. sz.; 180. d. 259. sz.

¹² Pl. az egyik legkorábbi, fentebb már idézett Őrsebet asszony, néhai Csiba András özvegyének a testamentumában (1586): „Legh először hagiom az en lölkömöt az hatalmas Ur Istennek kezében, testemet penigh hogj tisztesigél el temetessik az földnek.” Két és fél évszázaddal később Sátor Éva (1839) hagyatkozása: „Az én Lelkemet, melyet a Menyei Teremtöntül vettem, ajánlom az én meg váltó Krisztosomnak, a halandó Testemet pedig a földben, ahonnan az eredetitt vette.”

állandóság ugyanakkor jól jelzi, hogy a végrendelkezés szokásjogának a 16. században már kialakult helyi gyakorlata egyes vonásaiban – például az iratok bizonyos pontjainak, állandó fordulatainak a másolásával – az országos szabályozások után is hagyományozódott.

Valószínűleg hasonló a helyzet az úgynevezett kegyes adományokkal is, amelyek a három századon át ugyancsak mindvégig megtalálhatók mind a nők, mind a férfiak végrendelkezéseiben, bár korántsem mindegyikben. Az adakozásnak ez a formája láthatóan nem volt általános gyakorlat egyik nemnél sem.

Tartalmukban a nők és férfiak adományai nem különböznek egymástól. Mindkét nembeliek a helyi egyházi intézményeknek, a református, evangélikus, katolikus templomnak, gyülekezetnek, a paulánusok szerzetesrendjének, valamint a helyi ispotálynak, illetve a szegényeknek hagynak kisebb-nagyobb pénzösszegeket, továbbá a ferences rendiek templomának a szomszédos Szentantalon,¹³ esetenként más települések, pozsonyi és csallóközi falvak egyházainak. Az utóbbiak részben a végrendelkező származásával, rokoni kapcsolataival függhetnek össze, de egy-egy időszakban, amikor ugyanaz az intézmény egymás után több testamentumban feltűnik, arra is gondolhatunk, hogy a hagyatkozásnál tanúként közreműködők (városi tanácsosok, lelkészek) elkötelezettségének szintén szerepe lehetett a végrendelkező adakozó kedvének vagy hajlandóságának az irányításában.

A 18. század húszas éveiben egymás után többen is hagytak néhány forintot például a hodosi templomnak,¹⁴ a pozsonyi német evangélikus és a pozsonyi magyar református egyháznak juttatott adományok viszont ennél kiterjedtebb időben és sűrűbben fordulnak elő az iratokban, amiből a két város lakói közti rokoni és más kapcsolatok szorosabb és állandóbb jellegére következtethetünk.

Néhál a végrendelkezők három-négy, sőt több helyi és más egyházi intézménynek is adakoznak, akár különböző felekezetekhez tartozóknak. Például Nagy Susanna (1727), aki feltehetően hajadon volt „az itt való Somorjai Reformatus vagy is Calvinista Comunitásra [...] az itt való örök¹⁵ templomra [...] az itt való Evangélikus Comunitásra”, a somorjai ispotályra és a hodosi templomra is hagytott 30, 5-5, illetve 10 forintot a testamentumában. Ennél is változatosabb Szerencsés Kata (1729) intézkedése két évvel később, aki gyermektelen özvegyként házassága közös szerzeményei felől végrendelkezve hagytott többek között az „itt való öreg Templomra” 7 forintot, „az Szegén itt való Siralmas Calvinistaknak egy ezüst párt üvet [...] Az Réthei Calvinista Templomra egy aranyot [...] Az Hodosi Templomra is egy aranyot”. Loránt Susa Pálffy István házastársa (1744) az öreg templomnak és a paulánusok

(ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 177. d. 6. sz.; 180. d. 266. sz.)

¹³ A szerzetesrend templomát Szentantalon Lippay György érsekprímás kezdte építtetni 1660-ban, búcsújáró helyé a következő század első évtizedeiben lett.

¹⁴ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 178. d. 110, 114. sz.

¹⁵ Valószínűleg a forrásainkban másutt öreg templomként említett épületről lehet szó. A város keleti részén álló Árpád-kori templomot nevezhették így, amelyet a 17. században már a protestánsok használtak, a következő század végén pedig végérvényesen a református egyház tulajdonába került.

templomának 10-10, az ispotálynak 5 forintot hagyott, de még egy századdal később is akadt végrendelkező, aki felekezettől függetlenül adakozott egyszerre több különböző egyháznak. Amint Rosenthal Örsé Seifl Andrásné (1829) gyermektelenül és valószínűleg özvegyként hagyott jelentős összegeket kegyes célokra: legtöbbit az evangélikus templomnak (150 Ft), a lelkészének és az evangélikus iskola magisztereinek (100 és 25 Ft), továbbá a katolikus és a református templomnak (25-25 Ft).¹⁶

A jelenségre, hogy a végrendelkezők különböző felekezeteknek, egyházaknak hagyományoznak, másutt is felfigyeltek a kutatók. Horváth József Győrből, valamint Kiskunhalasról említ hasonló eseteket.¹⁷ A győri protestáns végrendelkezőknek a helyi Nagyboldogasszony templom számára juttatott kegyes adományait a földesúri jóakarát elnyerésének céljával magyarázza, miután a templom a győri jobbágyság fölött földesúri jogokat gyakorló székeskáptalané volt. Tárkány Szűcs Ernő a hódmezővásárhelyi jobbágyság kétfelé való hagyományozása kapcsán „lélekváltságról” beszél, hogy tudniillik az örökhagyó így kívánta megváltani az utódok jövőjét.¹⁸

Somorja esetében figyelemreméltó, hogy a különböző egyházaknak egyidejűleg tett adományokról főleg azokból az időkből szólnak a források, amikor a város egyházi és vallásos életében meglehetősen bizonytalanság uralkodott. A 17. században a három felekezet jelenléte templomfoglalásokkal, egyházi személyek és hívek elűldözésével járt, a magisztrátus és a város katolikus földesura közt hosszú küzdelem folyt az egyházi épületekért, amely küzdelem a következő században végül a katolikusság újbóli megerősödésével zárult, nem kis részben a város földesura, a Pálffy család fáradozásainak eredményeképpen.¹⁹

A Pálffyak elkötelezettsége a katolicizmus mellett, buzgóságuk a somorjai katolikusság ügyében a 17–18. század fordulója körüli évtizedekben, illetve a földesúr és a városi tanács közti feszültségek, amely utóbbiban protestáns tagok is arányosan helyet foglaltak,²⁰ feltehetően a polgárok adakozó kedvére is kihatottak, és az ügyintézés során a hatóság jóindulatának kiszolgáltató végrendelkezőt befolyásolták döntésében. Azt gondolhatjuk tehát, hogy iratainkban az egyházaknak nyújtott kegyes adományok ezekben a századokban nem kizárólag a testálók vallásos meggyőződéséről, hanem a háttérben zajló különféle előjelű társadalmi küzdelmekről is szólnak, amelyek a városlakót még utolsó akaratának kinyilvánításában is elbizonytalaníthatták, s amelyekre az különböző stratégiák választásával reagált.

¹⁶ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 178. d. 110, 114, 136. sz.; 180. d. 241. sz.

¹⁷ Horváth 1987; 1996: 92.

¹⁸ Tárkány Szűcs 1961: 158–159.

¹⁹ Pálffy Pál, a város földesura a katolicizmus elkötelezett híveként 1652-ben kolostort tervezett építtetni Somorjában a paulánus szerzeteseknek, hogy a rend megtelepítésével erősítse a városban visszaszorult katolikusságot, és a protestánsok által elfoglalt templomuk helyébe, amit a protestáns többségű magisztrátus nem akart visszaadni, újat emeljen. A terv megvalósítása utódának, Pálffy Miklósnak sikerült 1720-ban, aki meghívta Somorjába a szerzeteseket, és ezzel megtelepítette a rendet Magyarországon (Petrovič 2005: 183–184).

²⁰ ifj. Novák 2005: 74–75.

Az egyházak és gyülekezetek mellett a helyi ispotály, az ott élő szegények és öregek támogatása ugyancsak szinte elmaradhatatlan része a kegyes adományoknak. Amelyik végrendelező adakozik a testamentumában, az legtöbbször a szegényekről sem feledkezik meg. Kisebb-nagyobb pénzösszegeket hagynak a testálók arra, hogy az ispotályban majd szétosztás a szegényeknek, a kamataiból évente misét mondjanak az ő emlékére stb. Ez a gyakorlat is, a kegyes hagyományok állandósult elemeként, évszázadokon át szívósan tartotta magát. Kötődhetett ugyanakkor a városi öngazgatás szegényügyeihez, amelyek kezelésére folyamatosan nagy súlyt fektetett a magisztrátus és adományokat is gyűjtött.²¹

Néhány testamentumban a hagyatkozók a temetés résztvevőiként említik a szegényeket, és rendelnek szétosztani köztük némi aprópénzt. Míg az előbbi adományok mögött sok esetben kívülről jött ösztönzést is sejthetünk, ez utóbbiak vélhetően valóban egyedül a kereszteni gondolkodás és magatartás megnyilvánulásai az iratokban.

Nem egy kegyes adomány célba juttatása azonban a végrendelet szerint feltételhez kötött. Ugyanis olyan dologból, pénzösszegeből hagyományoz a végrendelező, amely a testamentum készítése idején nincs a birtokában, hanem zálogban, adósság fejében kölcsönben van, és az örökösök feladatául hagyja, hogy visszakerülve majd adakozzanak belőle. Vagyis a testáló mintegy „utóadakozik” abban az esetben, ha a hosszan húzódó, nehéz ügy halála után végre lezárul és szerencsés kimenetelű lesz. Így például Tábor Suska (1711), aki özvegyként testálja gyerekeire a főleg sókereskedéssel szerzett vagyont, és „az itt valo Parochialis Szent Egyházra” is hagy belőle 5 forintot azzal, hogy „tellék ki a [...] Zálogos Szántó Földekből, a mikor ki valtyak.” Rosner Esébet (1830) azt a 38 forintot hagyja a katolikus egyházra, amivel Csiba Mihály tartozik neki, „Kenyerek araval”.²² Az ilyen esetekben az adakozás motivációja talán ugyancsak nem egyedül az irgalmasság vagy a hálaadás lehetett, a jótékonysággal nemcsak a lélek üdvét kívánták szolgálni, hanem gyakorlatias szempontok is közrejátszottak benne: a hagyatkozók ezen a módon is igyekeztek jóindulatú támogatókat szerezni ügyüknek, annak, hogy tulajdonuk haláluk után visszakerüljön a családhoz, illetve hogy javaikról szabadon rendelkezhessenek.

Arra is van példa a testamentumokban, hogy az örökös elhunytja esetén kíván adakozni a végrendelező, mégpedig az annak juttatott örökségből. A fentebb már emlegetett Loránt Susa Pálffy István házastársa (1744) például abban az esetben hagy az öreg és a paulánusok templomának 10-10, az ispotálynak 5 forintot, ha leánykája meghalna. Rendelkezése szerint majd a neki hagyott 100 forintból fizessék azt ki.²³

Az egyházi intézményeknek és a szegényeknek szóló kegyes adományok mellett – amelyek a kereszteni gondolkodás és érzület megnyilvánulásainak tekinthetők – jóval ritkábbak és a címzetteket illetően szegényesebbek a világi ügyekben tett hagyatkozások. A város tűzvédelmére – „tűzszer számokra”, a város „tűzkasszájának” –, valamint a magisztrátusnak jutott kisebb összegeket említhetjük itt csupán, amelyek a településen az adott időszakban

²¹ ifj. Novák 2005: 71–72.

²² ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 177. d. 97. sz.; 180. d. 233. sz.

²³ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 178. d. 136. sz.

gyakori tűzvészekhez és a magisztrátus tűzvédelmi intézkedéseire is köthetők.²⁴ Oktatási intézmény, iskola támogatására alig egy-két példát találtuk; a helyi iskolák valamelyikének juttatott adományokról szólnak.

Mindebből úgy tűnik, hogy bár az adományok nem elmaradhatatlan pontjai a testamentumoknak, a végrendelkező nők nem feltétlenül hagytak vagyonukból kegyes célokra, tartalmukat illetően azonban ezek a juttatások meglehetősen változatlan képet mutatnak évszázadokon át, a testamentumokkal átfogott idő egészében. Túlnyomó többségükben egyházi intézmények felé irányulnak. A végrendelkezők vallásosságának, a városban a szekularizáció folyamatának a vizsgálatára azonban – amire a nyugat-európai kutatásokból ismerünk példákat²⁵ – éppen az állandóságuknál fogva alkalmatlanoknak tűnnek. Annál többet elárulnak a városlakóknak a környező világ bizonytalanságai miatti félelmeiről és az ezekre adott válaszaikról.

A vagyonukról végrendelkező nők

A testamentumokban legtöbbször a teljes vagyonukról hagyatkoznak a végrendelkezők, ritkábban csak azokról a részeiről, amelyeket a törvényes örökléstől eltérő módon kívántak az örökösökre hagyni. Némelyik tételt összefoglalóan említik meg, mást részletesen leírnak. A felsorolások, a vagyon részei és hogy kire mit és miért hagynak, sokat elárulnak a hagyatkozóknak a családban betöltött szerepéről, jogairól és feladatairól.

A továbbiakban azokat a főbb jellemzőket foglaljuk össze és illusztráljuk néhány példával, amelyek a családi állapot és az életszakasz szerint különböző női szerepekről forrásainkból kiolvashatók. A bemutatást a 18–19. századi testamentumokra korlátozzuk, igyekezve elkerülni ezzel, hogy különböző időszakból való, egymással össze nem vethető adatok a leírásban összemosódjanak. Így a kép, amely körvonalazódik vázlatunkból, a rendi társadalom utolsó száz évének jelenségeit mutatja.

1/ A hajadon végrendelkezők alacsony száma forrásainkban jelzi, hogy ez a családi állapot nem követendőnek, inkább periferikusnak számított a helyi közösségben, amint a 19. század közepéig a magyar társadalom alsó rétegeiben általában, hiszen az elvárt szerep szerint a nő dolga az volt, hogy férjhez menjen és gyereket szüljön. De vonzó sem lehetett, úgymond, vénlánynak lenni a szűkös életlehetőségek és a szegényes életmód miatt, amivel ez a státusz példáink szerint a mezővárosi társadalomban együtt járt.

A testamentumok hajadonjai szolgálóként keresett csekély vagyon vagy a szülői házból örökölt juss felől rendelkeznek. Ha ingatlanaik is voltak, azt bérbe adva hasznosították, maguk nem gazdálkodtak. Keveset érő házban, betegen, idős korban rokonoknál laktak, tartásdíj fejé-

²⁴ ifj. Novák 2005: 63.

²⁵ A testamentumok statisztikai elemzésének kezdetén, az 1950-es években W. K. Jordan angol kutató a kegyes adományok adatainak vizsgálatából vont le a szekularizációs folyamatokra vonatkozó következtetéseket. Ennek nyomában a jótékonyág kutatása a következő évtizedekben kiemelt terület lett az angol történetírásban (Mátay 2004: 249–250).

ben rokonok vagy ismerősök gondoskodására, ápolására szorultak. Javaik jelentős részét a végrendeletekben kegyes adományokként osztják szét, ami mögött a lelki érzékenység mellett kapcsolataik beszűkültsége is sejthető.

A kevés hajadon hagyatkozók egyike, Hans Maris testamentuma (1826)²⁶ jól illusztrálja ezeket a szegényes körülményeket. Az idős korában végrendelkező nő szolgáló volt. Házzal, ingatlannal nem rendelkezett. Hosszas szolgálattal, „nehezen keresett” vagyonaként mindössze női és ágyi ruhákat, valamint 260 forint készpénzt nevezett meg. A pénz javát (210 Ft) a katolikus templomra és az ispotályra testálta, s külön hagyott a somorjai Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egy ezüstláncot, amely feltehetően a legszemélyesebb és legértékesebb vagyontárgya volt, és a lelkéhez legközelebb álló szentnek adhatta. Ezek és a temetése költségeire hagyott összeg (30 Ft) mellett mindössze 20 forint és a ruhák maradtak: 1 vörös rékli, 1 csíkos szoknya, 2-2 kötény, lepedő és abrosz, 12 ing, 2 dunyha és 6 vánkös. A felsoroltak lehettek az értékesebb ruhadarabjai és textíliái, úgy tűnik, egy váltásra elegendő mennyiség. Voltak még külön megnevezni sem érdemes ruhái, amelyeket, úgymond, mindennap szokott hordani. Mindezeket három nőrokon, ismerős közt osztotta meg. A maradék elárverezése után a bevételt a licitálás költségeire és a tanácsuraknak hagyta, azaz jelentős összeg az már nem lehetett.

Egy másik hajadon, Svigruha Julianna (1849) vagyonaképpen 132 forintról és a ruháiról rendelkezett.²⁷ Javai nagyobbik részét, 80 forintot és a ruháit sógorára és annak feleségére hagyta, mivel idős korában ők gondoskodtak róla, s ezért tartásdíjat fizetett nekik. A vagyon maradékát (52 Ft) az evangélikus egyháznak és az ispotálynak adta. Nyeregiártó Julis (1784) viszont egyedül az atyai örökségéről szölt végrendeletében.²⁸ Fiatalabb nő lehetett, talán még a szülői házban lakott anyja és nénje ápolására szorulva. Betegágán azért íratta meg a testamentumát, hogy örökrészét (129 Ft) kegyes célokra hagyja (az öreg templomnak, a szentantali ferenceseknek és az ispotálynak), valamint édesanyjának és nénjének juttasson belőle 20-20 forintot. A szétosztás módja, hogy az anyának és nővérnek hagyott összeg mellett a bátynak – aki a vagyonrész kezelője, gondnoka vagy talán haszonbérője volt – semmi sem jutott, utalhat a báty addigi hasznára a vagyonrészből, de a végrendelkezőnek a családtagokhoz fűződő viszonyára is, amely esetleg kevésbé ösztönözte őt a testálásban.

2/ A házasságban élő nők életmódja a szülői házból örökölt javak, a férj vagyona és a közös szerzemények függvényében alakult. Életformájuk közt jelentős különbségekkel járt, hogy volt-e gyermekük, vagy sem, de az is, hogy a férjhez menéssel új háztartásba, családba kerültek-e, vagy a férj volt az, aki beházasodott a feleséghez.

A gyermektelen nők testamentumai a házasságról és a házastársról szólnak. A beteg vagy idős feleség azért tesz végintézkedést, hogy halála után férje és a rokonság közt, úgymond, viszály ne legyen. Ha házassága jól működött, legtöbbször arra törekedett, hogy a különböző eredetű vagyon minél nagyobb része férjének maradhasson, akár még az is, amelyiket hozományként vitt a házasságba, és halálával esetleg visszaszállt volna a rokonságára.

²⁶ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 180. d. 236. sz.

²⁷ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 180. d. 284. sz.

²⁸ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 179. d. 195. sz.

Ha gyermek is született a házasságból, nemcsak a nő tevékenységeinek köre, de a gyerek nevelésével jogkörei is jelentősen kibővültek, amit a vagyon felől való intézkedései ugyan-csak mutatnak. Javait ezután házastársa és gyerekei közt osztotta meg, de hogy miképpen, az a családban elfoglalt pozíciójától is függött. A gyereke nevelésbe, a gazdaságba, vállalko-zásba többet befektető nő megengedhette magának, hogy valamelyik kedvezményezettjének, férjnek vagy gyereknek többet juttasson.

Égészen bonyolult helyzet állhatott elő olyankor, amikor a férj egy korábbi házasságából való vagyonával és gyerekeivel is számolnia kellett az asszonynak, vagy ha maga egyszer már szintén megözvegyült és újra férjhez ment. A hagyatkozó nő férje iránti bizalmát jelzi, amikor a korábbi házasságából való kiskorú gyermekeit az ő gondviselésére hagyja.

A másodszori házasodás körülményei, az új házastárs beilleszkedésének módja az öz-vegy háztartásába a férj és feleség helyzetének későbbi alakulását is meghatározhatta. A vagyonos és fiatal özvegyek özvegyiségükkel megszerzett jogaikat és presztízsüket leg-többször az új házasságban is megőrizték.

Végül alig néhány olyan végrendeletre találtunk eddig, amely első házasság idején kelet-kezett. A fiatal feleségeknek jó esetben még nem volt okuk a hagyatkozásra, idős korukig pe-dig keveseknek tartott ki az első házassága.

A feltehetően fiatal Sátor Éva Méry Sándorné (1839) testamentumában részletesen egye-dül hozománya darabjai felől rendelkezett, a házasság alatt közösen szerzett vagyont egy fél mondattal férjére hagyta.²⁹ Mivel gyerekei nem születtek, halála után hozománya vita tár-gyát képezhette volna szülei és férje között, amint az iratok bevezetőjében sokszor hivatko-znak erre, s ami az ő indítéka is lehetett a hagyatkozásra. Valószínűleg a nem messzi Benkepatonyról került férjhez a mezővárosba. Házassága még nem túl hosszú ideje tart-hatott, amikor elkészítette testamentumát, s mert gyereke nem volt, hozománya jelentő-sebb részét joggal rendelte vissza a szüleinek: 240 forintot, 1 dunyhát, 1 derékaljat, 4 vánkost, valamint ruháiról az értékes ezüstcsatokat és széles gombokat, amelyeket szintén a szüleitől kapott. Férjének a hozományából egy nagy hasú tehenet és két sertést hagyott, amely állatok a háztartás élelmiszerrel való alapellátásához tartozhattak addig, s ilyenekként is maradhattak nála. Hogy a közös szerzemények teljes egészében ugyancsak a férjnek jutottak, történhetett reális gazdasági megfontolásból, a vagyon egyben tartása vé-gett, talán mert a férj szüleivel közös háztartásban éltek, de a feleségnek az új családban még gyengébb pozíciójából is következhetett. Jelentheti ugyanakkor annak az öröklési gyakorlat-nak az alkalmazását, amely szerint ha gyermek nem volt, az összes szerzeményi javat az öz-vegy örökölte.³⁰

Leinwerher Teresia életútja ennél több fordulatot foglalt magában, amikor végren-delkezett (1838).³¹ Második házasságában élt ekkor, gyermeke neki sem volt, de nála nevelke-dett testvére leánykája, akire vagyona egy részét is hagyta. Tehetős molnárné volt, a malom,

²⁹ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 180. d. 266. sz.

³⁰ Csizmadia – Kovács – Asztalos 1975: 295.

³¹ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 180. d. 264. sz.

amit a testamentumban férjére hagyott, első házasságából maradt rá. Elképzelhető, hogy molnárlégény vette feleségül a talán még fiatal és vagyonos özvegyet, ami gyakori eset lehetett az iparoscsaládoknál. Az egyedül maradt, bár apósa támogatására még számító asszony így tudta megőrizni és továbbvinni a család vállalkozását, a mesterséget. Férje halálával kiterjedt feladat- és jogkörei az új házasságban is nagyrészt megmaradhattak, előnyös vagyoni helyzete és családi pozíciója révén, miután az új férj költözött be a kialakult háztartásba és vállalkozásba. Hagyatkozása ezt a kedvező pozíciót tükrözi: férjének a malom, a ház és eszközei, első férje értékes ruhái, egy tehén és sertés mellett még azt a 600 forint hitbért is továbbadta, amit a házassági szerződés szerint ugyancsak első férjétől kapott, s amit majd az após tartozik annak megadni. Férjére bízta továbbá a testvéréről rá maradt, még kiskorú gyermek gondozását. Törekvését, hogy a férfi a háztartásban és vagyonban megmaradhasson, minden bizonnyal ez is motiválta.

A molnárné javainak külön is felsorolt darabjai egy mezővárosi polgári otthon és életmód lehetőségeiről vallanak. A vagyon elemei mennyiségben és minőségben is messze meghaladják a fentebb emlegetett hajadonok javait: 250 Ft készpénz; 4 db dupla arany, 1 souveraindor (aranypénz), 1 szimpla arany; 12 lepedő, 12 abrosz, 24 kendő, 24 ing, 6 dunyha, 9 vánkös, 1 magas almárium, 1 sublót almárium, 3 ágy, 1 keményfa asztal, 1 magas festett almárium, 1 gyermekágy, 3 börszék, 3 faszék, 1 kisasztalka, 8 rékli, 8 szoknya, 3 ráncos kötény, 12 cintányér, 2 cintál, 4 réz gyertyatartó, 18 fehér cseréptányér, 5 tál, 1 tükör, 16 kép; a konyhában és kamrában levő eszközök külön nem sorolva; az első férj ruhái: 1 prémes mente ezüstgombokkal és ezüstlánccal, 4 belső lajbi apró ezüstgombokkal; testvére lánykájának a ruhái, evőeszközök, egy arany és egy gránátgyöngy.

A többféle pénzben felhalmozott értékek mellett a mezővárosi jómódra, a vagyontárgyak felhalmozására és a kényelem megbecsülésére egyaránt utalnak a leltárban a tárolóbútorok, a két almárium és az újabb divatú, a vidék falusi és mezővárosi háztartásaiban ekkoriban, a 19. század első évtizedeiben német nyelvterületről terjedő sublót, a börszékek és a keményfa asztal, amelyek a szoba legértékesebb bútorai voltak. A férj ruháiként emlegetett mente és lajbi ezüstgombokkal és ezüstlánccal díszítve a 18. és 19. század fordulója körüli évtizedek mezővárosi és falusi gazdag parasztpolgárainak öltözetéhez tartozó darabokként ebben a családban ugyancsak a társadalmi rang kifejezői is lehettek. Azzal, hogy a feleség a háztartásnak ezeket a legértékesebb darabjait is továbbadta második férjének, a megélhetést jelentő molnármesterség mellé a korábbi házasságában már elért életminőséget és társadalmi rangot is vele adta.

Egy teljes életút kerekedik ki Putz Sámuelné, második férje után Bölcsföldi Istvánné (1790) testamentumából.³² Ez az asszony 15 évig élt együtt első férjével, két lányuk született, telket vettek, házat építettek. Férje mesterember volt. Megözvegyülve az asszony újra férjhez ment, az előbbi példához hasonló stratégiával választott házastársat, olyan férjet, aki az özvegyhez beházasodva alkalmas volt arra, hogy továbbvigye a vállalkozást. Ebben az esetben azonban az új férjnek előbb még mester- és polgárjogot is szereznie kellett a városban. Elképzelhetően itt is a légény vette feleségül a mester özvegyét, aki az iparúzéshez szükséges

³² ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 178. d. 199. sz.

jogok megszerzésének költségeit (60 Ft) is fedezte, s ez tovább erősíthette pozícióját az új házasságban. Testamentumában erről a 60 forintról ugyancsak rendelkezett. Beszámította, hogy az első férjjel épített ház falait, amelyeket egy árvíz elmosott, az új férj hozta helyre. Erre a fáradságára leszámított az összegből a javára 30 forintot, s az összeg másik felét hagyta a törvény szerinti örökösöknek, az első házasságából származó két lánynak. De a többi javaiból is juttatott második férjének; mindent háromfelé osztott lányai és közte: egy házat ingóságaival, a mesterség eszközeit és földet. A férjre bízta végül a még kiskorú leánya gondviselését, ami itt szintén oka vagy okozata is lehetett annak a törekvésnek, hogy a férfi megmaradhasson a háztartásban és a család vállalkozásában. A testamentumban az asszony utoljára annak a kelengyének a darabjait is felsorolta, amelyet második férje majd lányának adjon, amikor az férjhez megy: 1 dunyha, 1 derékalj, 4 vánkös, 2 hosszú vánkös, 4 alsó és 3 felső lepedő. Ezek a hagyományozások nagyfokú bizalomra vallanak, amelyet a feleség jó esetben nem kényszerű helyzete miatt előlegezett meg férjének, hanem az már korábban kialakult benne.

A két utóbbi példával szemben, ahol a hagyatkozó feleségek többféle módon kedveznek férjüknek, és arra törekcszenek, hogy az haláluk után is a javaikban maradjon, Farkas Katalin Babulák Ferencné (1795) testamentuma ennek éppen a fordítottjáról szöl.³³ Ő a végrendekezésével második férjét teljesen kiszorítani igyekezett a vagyonából. Még azt a hitbért (350 Ft) is vissza akarta venni tőle, amelyet házasságkötésükkor halála esetére kötött le neki. Haragjának oka valószínűleg a férj magatartásában volt: „Mivelen ennyi Sok Keserűségett ennékem okozott, és Szomorúsákokra jutattott az ő Cselekkettettyejvell [...] nem Engedöm hogy valami Nékic jusson, és Engedőttyék.” A kemény hangú meghagyás szerint a férj csak a maga gazdálkodásával szerzett javak lehetnek, a feleség mindenét, a férjnek eredetileg szánt 350 Ft hitbért is az első házasságából való gyerekeire hagyta. Hogy ezt megtehesse, nyomós okának kellett lennie, és bíznia kellett abban, hogy ezt az okot majd a testamentum végrehajtói is elismerik és tiszteletben tartják.

3/ Az özvegyek végrendeletei ugyancsak többféle női életútról szólnak. A legnehezebb élethelyzetek olvashatók ki belőlük, ha kiskorú gyerekekkel maradt egyedül az asszony, és férje feladatait is el kellett látnia, amihez az utódok nagykorúságáig a családfői jogok és kötelességek társultak. Ez az élethelyzet tekintélynövekedéssel járt, ami azonban nem feltétlenül maradt meg a későbbi fordulók során. Ha fiatal és vagyonos volt az özvegy, könnyen újra férjhez ment. Ha idősebb volt, inkább együtt maradt gyerekeivel, és vagyonát egyben tartva, valamelyik fiával vagy vőjével közösen gazdálkodott, vitte tovább férje mesterségét, majd öregkorában a családtagok gondoskodtak róla.

A gyermektelen idős özvegyek, akárcsak az egyedül maradt nők, elgyöngült állapotukban rokonok, ismerősök gondozására szorultak, s vagyonuk javát is ezekre testálták.

A betegágyán végrendelező Mezei Marinka Nagy József özvegye (1782)³⁴ például három gyerekkel, két fiúval és egy lánnyal maradt egyedül egy parasztgazdaságban, egy olyan telken és házban, ahol rokonnal, talán férje fiútestvérével laktak együtt, de nem közös

³³ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 178. d. 206. sz.

³⁴ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 178. d. 190. sz.

háztartásban. Az özvegyé ennek a háznak a negyede lett. A háztartást és mellette a gazdaságot ezután egyedül tartotta fenn, üzemeltetésében az említett férfirokon alkalmi segítségével mellett a testamentum írása idején már nagykorú idősebbik fiára is számíthatott. Az előbbi az adósságok listája szerint időnként készpénz kölcsönzésével ugyancsak kiegészítette az özvegyet. A nagyobbik fiúnak anyja lehetővé tette, hogy a szolgálataiért kapott szerzeményeiből elkezdje majdani saját gazdasága megalapozását, ökröt, földet vásároljon. Ezeket az özvegy pontosan leírja és elkülöníti a maga vagyontól a testamentumban. A kisebbik fiút valamilyen mesterség kitanulása felé irányította. Hogy a végrendelezéskor gyermekei még nem állhattak készen az önálló életre, jelzi, hogy a hagyatkozásban nem dönti el, melyik gyerek maradjon a házban. A tanácsra bízta az ingatlan megbecsülését, s aztán az azé a gyereké legyen, „az mellyiknek az N. Tanács ítelli”.

Vagyona, amelyet három gyereke között egyenlőképpen osztott el, a házon kívül a következőkből állt: a somorjai határban 3, a sámotiban 2 hold zöld vetés; 2 jármos ökör, 2 kocsis ló, 1 tehén, 1 idei hím borjú, 1 harmadfű üsző, 1 tavalyi üsző, 1 tavalyi hím borjú, 3 sertés; 1 szekér, 1 kocsi, házi mobiliák; egy veremben 40 szapu tiszta búza, egy másikban 30 szapu árpa. Külön pénzt hagyott a két kisebbik gyerek ruházatára, ami jelzi, hogy azok még kiskorúak voltak és gondozásra szorultak.

A vagyon darabjai, az állatszám és eszközkészlet két felnőtt munkaerővel fenntartható családi gazdaság és háztartás méreteire utalnak. Ennek volt az irányítója addig a betegágyán végintézkedő özvegyasszony, aki a gazdaság állapotából, a bevetett szántókból, a nagyállatok korából ítélve láthatóan készületlenül jutott olyan helyzetbe, hogy végrendeleznie kelljen.

Nágli Éva (1783) Spilman György, majd Szaitl György özvegyeként idősebb korára már két házasságot is maga mögött hagyott.³⁵ Az egyik lezárulásával talán egy mesterember feleségének a feladatköreitől is elbúcsúzott, a másikkal, gazdaember háztartásába kerülve, részben új életforma keretei közé jutott. Mindkét házasságból voltak gyermekei, összesen öt. Hagyatkozása idején első házasságából való két lánya már férjnél volt. Két városi ház felől is rendelkezett a testamentumában, mindkét házasságából maradt egy-egy. Az egyik ház a város Középszerén, annak a két utcának valamelyikében állt, amelyek az orsós alaprajzú település közepét foglalták el, s ahol főleg kézművesek és kereskedők laktak. Ezt legidősebbik lánya férjével korábban már megvette tőle. Az özvegy másik háza, amelyikben a végrendekezés idején lakott, a Duna felől való Pór soron volt, a városnak azon a részén, ahol a hosszú szalagtelkeken hosszú házak s mögöttük udvarok, kertek sorakoztak. Ehhez a házhoz 7,5 hold szántó is tartozott, amelynek egy része (3 hold) a hagyatkozás idején zálogban volt, a többit feltehetően még az özvegy műveltette. Javait jórészt a két házasságból való gyermekek közt osztotta meg egyenlően. A második ház nagyobbik részét ugyanakkor arra a rokonra vagy ismerősre hagyta, aki öregségében gondját viselte. Élete fordulója neki úgy hozták, hogy öreg napjaiban öt gyermeke közül végül egyikre sem számíthatott.

Az utolsó példában a két házasság és kétszeri özvegység során, a mesterember és a gazdálkodó feleségeként, majd az alkalmi családfői szerepben egymástól eltérő feladatokat

³⁵ ŠABA-ŠA MMŠ, Testamentumok 178. d. 192. sz.

és tevékenységeket kellett ellátnia a nőnek a különböző életszakaszokban. Az ilyen azonban nem számíthatott ritka vagy egyedi esetnek abban a környezetben, ahol a házasságok rövid ideig tartottak és egy női életút újraházasodást és többszöri özvegységet is magában foglalhatott. S még inkább nem tekinthetjük annak, ha tudjuk, hogy a város középső részének polgárházaiában élő kézműves- és kereskedőcsaládok nagy része ezekben az évszázadokban az iparüzés vagy kereskedelem mellett – a kertes Pór sor földműveseihez hasonlóan – gazdálkodó életet is folytatott. Gazdasági telephelyük a beltelkek szűkössege miatt a város széli majorokban és kertekben volt, ezek állandó lakókkal való benépesülésének 17–18. századi folyamatáról éppen a testamentumok is tanúskodnak, azokban a példákban, amelyek az itt álló házak örökléséről szólnak. Azaz tovább differenciálódik a női szerepkörökről körvonalazódó képünk, ha a foglalkozások, a társadalmi rétegek szerinti változatokkal, a kézműves-, kereskedő-, földműves-, sőt, a mezővárosban élő nemesi családokkal is számolunk, amely utóbbiak között ráadásul több éppen molnár volt. Hiszen amint a csizmadiaság általában, a Duna magyarországi felső szakaszán, Pozsony, Moson, Győr, Komárom, Esztergom megyében a vízimolnárság számított a szegény kismesek mesterségének. Mint tudjuk, a 19. század első felében nagyszámú hajómalom működött errefelé nemes gazdával.³⁶ Mindez azonban már egy következő komponens, amely a mezőváros sokszínű társadalmában befutható női életutak pályáivét módosítja.

Kocsis Aranka

³⁶ Kósa 2001: 39. Levéltári forrásainkban a fordítottjára is találtunk példát, arra ti., hogy somorjai molnár a 19. század első felében még nemességért folyamodott az egyházi nemesek közeli vajkai székében (Kocsis 1996: 45–48).

Források

Štátny Archív Bratislava, Pobočka Šala; fond Magistrát mesta Šamorín – Pozsonyi Állami Levéltár, Vágsellyei Fióklevéltár; Somorja város magisztrátusa (ŠABA-ŠA MMŠ)

Hivatkozott irodalom

- Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László 1975: *A magyar állam és jogtörténet*. Budapest.
- Faragó József 2000: A paraszti társadalom morfológiai leírása. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 391–483.
- Horváth József 1987: *A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről*. Győri Tanulmányok 8. 113–138.
- Horváth József 1996: Halasi végrendeletek a 19. század első feléből. In: Szakál Aurél (szerk.): *Adatok Kiskunhalas történetéhez*. Kiskunhalas, 73–106.
- Gerhard, Jaritz 1999: A végrendeletek és a városi mindennapi élet: A Duna-völgy példája a kései középkorban. *Soproni Szemle* LIII. 4. 325–330.
- Kocsis Aranka 1997: *A vajkai szék nemesei. Hagyatéki leltárak a 17–19. századból*. Pozsony.
- Kósa László 2001: „Hét szilvafa árnyékában.” *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest.
- Makai László 1947: A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 81. 104–135.
- Maksay Ferenc (szerk.) 1959: *Urbáriumok*. Budapest.
- Mátay Mónika 2004: Historiográfiai viták a testamentumról. *Korall* 15–16. 248–270.
- ifj. Novák Veronika 2005: A somorjai városi közigazgatás a 16. század végétől a 18. század közepéig. In: Strešňák Gábor és Végh László (szerk.): *Fejezetek Somorja város történetéből. Történelmi konferencia a Zsigmond király által adományozott városi kiváltságok elnyerésének 600. évfordulója alkalmából*. Somorja, 53–91.
- Rastislav Petrovič 2005: A somorjai paulánus kolostor. A Csallóköz jelentős emlékműve. In: Strešňák Gábor és Végh László (szerk.): *Fejezetek Somorja város történetéből. Történelmi konferencia a Zsigmond király által adományozott városi kiváltságok elnyerésének 600. évfordulója alkalmából*. Somorja, 181–192.
- Szende Katalin 1999: A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban. A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája. *Soproni Szemle* LIII. 4. 343–355.
- Szende Katalin 2004: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest.
- Tárkány Szücs Ernő 1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest.

Pest-budai séták

Egyéni térhasználat Budapest parkjaiban a 19. század második felében

Miként éltek meg Buda-Pest parkjait, kertjeit a 19. század második felében?¹ Hogyan alakult ki, formálódott használóik szubjektív topográfiája? Milyenek voltak mindennapos sétálási szokásaik? A kérdésekre más-más korú, származású, társadalmi illetve közéleti szerepüknel fogva eltérő helyzetű személyek szokásainak vizsgálata, példáik bemutatása és elemzése segít megadni a választ. A felhasznált források viszonylag tág időhatárait a század második felében megszokott időtöltés konstans jellege magyarázza. Bár a helyszínek számszerű bővülésében és kiépítésében, s ezáltal népszerűbbé válásában változás következett be, ez azonban elsősorban az egyes parkok látogatottságán és az általuk kínált programok számán, jellegén éreztette hatását.

A Csorba család ünnepei és hétköznapijai

Táncsics Mihály egyetlen, a felnőtt kort megért gyermeke, Táncsics Eszter (1856–1881) és a nemesi származású Csorba Géza (1849–1908) közös életének első három évét, az 1873. február 1-től 1876. december 31-ig terjedő időszakot napló örökíti meg.² Az 1876. márciusáig közösen, azt követően pedig Táncsics Eszter által vezetett napló gazdag információkkal szolgál egy, a közös életét megkezdett ifjú pár útkereséséről, mindennapjairól. Nem csupán bőséges tárháza a korabeli Budapestről szóló beszámolóknak, hanem jellegénél fogva a férfi és női szociabilitás közötti különbségre is rávilágít, amint arra Gyáni Gábor a naplóról írt elemzésében rámutatott.³

A napló által felölelt időszakban a Tömő utcában (4-6. sz.), tehát az akkor külvárosnak számító Józsefvárosban, illetve néhány hónapig a Belvárosban, egy Lipót (ma Váci) utcai

¹ A cikk Kósa professzor úr vezetésével készült, „*Társalkodási kertek, promenádok, mulató- és népkertek.*” *A Habsburg Monarchia közparkjai: Magánkertek és városi parkok Buda-Pest társas életében (~1870–1918) (Kitekintéssel Bécsre, Prágára és Zágrára)* című, 2008-ban summa cum laude minősítéssel megvédett doktori disszertációm egyik fejezettrésze.

² Táncsics – Csorba 1994.

³ Gyáni 1998: 57–74.

bérlakásban élő ifjú pár csaknem mindennapos időtöltésének számított a közös délutáni séta, melynek az utcák mellett fontos állomásai és céljai voltak a város parkjai, sétányai. A férj, a Királyi Főügyészség írnoka és joghallgató reggelente többnyire egyedül kereste fel sétái gyakori színhelyét, a közelben fekvő Orczy-kertet. Előfordult, hogy már kora reggel megjelent az ekkorra csak kisebb számú közönség által látogatott, a század első felében már nagy népszerűségnek örvendő kertben („5 órakor már az Orczy-kertben valék.”),⁴ ahol már-már kúraszerűen vizet is ivott, illetve olvasással, a vizsgáira való készüléssel töltötte az időt („Reggel kimentem az Orczy-kertbe, olvastam a p[énz] ü[gyi] törvényismét.”⁵). A hivatali munka után, amelyről Csorba Gézának meglehetősen sajátos, laza felfogása volt, a délután a közös séta ideje volt. Felesége a reggelt általában otthon tölti, csak a cselédet küldi ki az Orczy-kertbe vízéért. Ünnepi alkalmakkor, valamint hétvégente gyakran közösen tesznek sétát az Orczy-kertben:

/1875. május 1. hétfő/ „Korán keltünk, s hamar felkészülödvén kimentünk az Orczy-kertbe, hol csak igen kevesen voltak. Jó ideig járkáltunk fel s alá, a gyönyörű 1-ső májusi reggelt élvezendők [...]”⁶

Ünnep alkalmával a társaság összetétele változott, a család a szülőkkel tett közös sétát.

/1874. július 26. Anna nap, vasárnap délután / „a Fűvészkertbe mentünk az öregekkel és a leányokkal. Ezt összenézve az Orczy-kert felé haladtunk. Találkoztunk önagysága Seyffert úrral ki a ringlispilt nézte. Vettünk sóskifliket. Leültünk egy padra falatozni. Sétáltunk [...]”⁷

Világosan előtűnnek a női és férfi szociabilitás közötti különbségek. A Csorba-házaspár esetében a hagyományos modell érvényesült: a feleséget tevékenysége mindenekelőtt az otthonhoz kötötte.

Sétáik egyik leggyakoribb célja a lakásukhoz közel eső Orczy-kert volt, ahová nemcsak a vízivás, a közösen elköltött reggeli és uzsonna vonzotta őket, hanem egyéb szórakozási lehetőségek is:

/1874. április 18. szombat/ „[...] Felkészültem, s elmentünk az Orczy-kertbe, egyenesen csónakba ülve, csónakáztunk. Az evezésbeni ügyetlenségemet mutattam ki. Egy órai csónakázás után kiszálltunk s oszonnázni akartunk [...]”⁸

/1875. július 16. vasárnap belépő 30 kr./ „[...] 6 óra felé az Orczy-kertbe menénk; Rappelleszky mutatóványai közül szép volt a delejes bot, melyet nem tartott kezében, csak

⁴ Táncsics – Csorba 1994: 52. (1873. június 25. szombat)

⁵ Táncsics – Csorba 1994: 37. (1873. május 23. péntek)

⁶ Táncsics – Csorba 1994: 352.

⁷ Táncsics – Csorba 1994: 204.

⁸ Táncsics – Csorba 1994: 168.

keze mellett mozgott a levegőben; szép volt a két papírlapke, melyek legyező segítségével repültek; egyvalaki felmenvén a színpadra, egy kis 1 frtos bankóból egy roppant nagyot csinált s viszont a nagyot ismét kicsivé alakította. A többi mutatványból keveset láttunk, mert a néptömeg elének tódult. A tombolán semmit sem nyertünk; a kis táncterem mellett bengáli fény ragyogott; ugyanott találkoztunk Gracsányival, ki két ismerősével volt ott; a zene megszólalván keveset táncoltam is, mi azonban nehezemre esett, elszokván már tőle; ők még ott maradtak, mi azonban eljövénk [...]”⁹

Az ivókúra, a családi együttlét, látványosságok élvezete mellett a testi, lelki felüdülés, a gondúzó, vigasztaló séták helyszíne is volt a kert.¹⁰

Emellett közös délutáni sétáik alkalmával gyakran keresték fel a Városligetet is. Ritkábban látogattak az Erzsébet-térre, a Margitszigetre (mindössze két alkalommal szerepel a naplóban), valamint a budai sétahelyekre, köztük a Horváth-kertbe (az Aréna színházba), az Ellipszre és a Várkertbe.

Az „öreg úr” sétái

Az 1854-ben vidékről Pestre, az Angol királynő szállóba költözött Deák Ferenc keveset változtatott természetszerető életmódján, itt is folytatta kehidai otthona környékén, és Pozsonyban megszokott kiadós sétáit.

„A tavaszi szép napokkal nem szeretett szobában, kiment a városerdőbe vagy a Szép Juhászéhoz. Életének több mint harminc esztendejét tölté falun, s azontúl is oda tért vissza, ha lehetett. Nagy csillapító a természet. Ellenállhatatlan résztvevője a még fennhangon ki nem mondott gondolatoknak, áldásait észrevétlen szórva a gondolkodóra.”¹¹

„Ifjú korából megszokott nagy sétáit Pesten is folytatá. Három-négy órát jár naponként. Kísérről egymásután elmaradoznak lassanként, s végre már csak egy vagy kettő tart ki híven. Nem mindenki szokta meg és bírja ki az ily nagy sétákat. De hatvanhatban e nagy séták már mind rövidebbek lesznek [...]”¹²

Elsősorban a testi, szellemi és lelki felfrissülés igénye, a személyes sorsa miatt számára olyan fontos feszültségmentes, gátlásokat oldó, biztonságot nyújtó természet utáni vágy¹³

⁹ Táncsics – Csorba 1994: 371–371.

¹⁰ Ezért látogatott ki a kertbe 1873. május 8-án, kedden a gondoktól gyötört Táncsics Mihály: „Apa d.u. búfelejtésül az Orczy-kertbe ment zenét hallgatni.” Táncsics – Csorba 1994: 31.

¹¹ Széll 1926: 103.

¹² Széll 1926: 100.

¹³ Deák személyiségéről, természetszeretéről lásd Sándor 1986: különösen 24–25.

vezette a budai hegyekbe és a pesti parkokba, ahol maga is nemegyszer megcsodált „látványossággá” vált. A séta ritmusa és a gyakran nagyszámú társaság anekdotázásra, gondolkodásra s nem egyszer országos horderejű kérdések megvitatására ösztönözték.

Deák, rokonai társaságában, orvosi rendelőnyre is tett sétáinak színterei a központtól viszonylag távolabb eső, kevésbé látogatott Orczy-kert, az otthonához közelebb eső Erzsébet tér, valamint a Városliget voltak. Az „öreg úr” életmódjának értékes forrása Széll Kálmánné Vörösmarty Ilonának, Vörösmarty Mihály leányának, Deák gyámleányának visszaemlékezése.

A séta során feltehetőleg nem csupán a nagyobb társaság, a közönség igénye vezette Deákot, hanem a visszahúzódas, elvonulás vágya is. Ezért válhatott sétáik gyakori helyszínévé 1865-től az Orczy-kert, melynek közönsége más jellegű volt, a Városligethez és az Erzsébet térhez képest a szerényebb egzisztenciával rendelkező látogatók voltak többségben. A közönség jellege, valamint a központtól távolabb eső, tehát kevésbé látogatott, s ezáltal nyugodt felüdülést biztosító volta miatt kedvelte meg a család a kertet. Látogatásaira így emlékezik a gyámleány, hangsúlyozva Deák közvetlenségét:

„Hatvanöt óta az Orczy-kertbe (Ludoviceum) mentünk leggyakrabban. Itt csakugyan emberek között bár, mégis egyedül voltunk. Ide egész más világ járt, s ritkán akadt olyan, kivel megállt Deák Ferenc egy-két percre beszélgetni. Volt azért elég ismeretlen, kik tiszteletteljesen köszönték őt, s a köszöntést, a legegyszerűbbét is kalapját levéve viszonozá.

Pedig itt sokszor találkoztunk szerény állású emberekkel, munkásokkal.”¹⁴

Az Angol királynő szállóhoz közel eső Erzsébet tér a kisebb séták helyszíne volt. Kevésbé lehetett ez az elvonulás helyszíne, hiszen központi fekvése, nagy forgalma miatt, s tudva, hogy Deák gyakran kilátogat ide, az ismerősökkel való találkozást sem lehetett elkerülni. Természetesen az elhatárolódásra itt is talált módot.¹⁵

¹⁴ Széll 1926: 101–102.

¹⁵ Erről tanúskodik ez az 1866. májusi történet: „[...] visszatérve, gyámapám mint rendesen, éjjel tizenkét órakor távozott tőlünk, s másnap elbeszélte, hogy múlt este átmenve az Erzsébet-téren, a nyugoti szélső út egyik ülőhelyére leült. Gyönyörű holdvilágos este volt, szelíd a tavaszi levegő. [...] Most is két kezét maga előtt botjára támasztva, köpenyébe burkolva szivarozott. Jó ideig lehetett ott, midőn a »Tigris« szálló felőli utcából, víg beszéd közt fordult be a sétátérre egy társaság, s e társaság élén messziről megismerte Tisza Kálmánt. [...] Deák Ferenc mozdulatlanul ült helyén s észrevette, hogy Tisza mind hátrább vonul, úgy, hogy mire előtte elhaladtak, már az utolsók mellett volt. Ekkor visszafordult: Jó estét kívánt s megállt Deák Ferenc előtt. Tisza jó félóraig maradt. Kedélyesen elbeszélgettek mindenféléről. Tisza kérdésére elmondá Deák Ferenc, hogy mindig későn szokott lefeküdni, s a kint maradásra ezúttal vonzotta a szép idő. Először – mint mondá – azt hitte, nem ismerte őt meg Tisza; utóbb meg azon csodálkozott, miért maradt oly soká. Másnap ugyanazon órában távozott tőlünk Deák Ferenc. Az idő most is szép volt, s ő ismét leült a sétátérre; történetesen ugyanazon helyre, mint tegnap, s körülbelül ugyanazon órában jött Tisza társaival. Úgy látszik, most előre értesítve vannak Tisza azon szándékáról: mert az megállván Deák Ferenc előtt, azok szó nélkül

Deák pesti sétáinak leggyakoribb és legismertebb helyszíne azonban a Városliget volt. Az omnibuszon megtett utat követően¹⁶ hosszabb sétát tett a Ligetben, ahol egyik kedvelt tartózkodási helye a fasorra nyíló kör alakú rész, az úgynevezett Körönd vagy Rondó volt.¹⁷ 1866-os hosszu, csaknem félnapos sétáit általában nem egyedül, hanem képviselők, köztük Csengery Antal¹⁸ társaságában tette, s a Ligetben elköltött ebéd közben, s az azt követő séta során lehetőség nyílt fontos kérdések megvitatására is.¹⁹ A program végpontja a Körönd volt, ahol Deák letelepedett már szokásossá vált helyére, s tovább folytathatta az eszmecsere.

„Ez időben gyakran kimegy a városerdőbe néhány képviselővel; ott ebédel velök; megbeszéli a fölmerült fontos kérdéseket, egyéb komoly dolgokat; s ebéd után néhány óra múlva, hosszabb séta után alkonyat felé, leül a városligeti nagy kör délkeleti oldalának sorszékei egyikére a gyepterületén, hol bokrok képezik a háttérrel. Körülötte ülnek és állnak a politika és az ország legelsőbbjei, vele beszélve, őt hallgatva: annyian, hogy idegenek, férfiak, előkelő asszonyok, kik sokszor csak azért jöttek ide, hogy Deák Ferencet megláthassák: csak nehezen jutottak e szerencséhez.”²⁰

Gorove István (ekkor Terézváros képviselője és a Deák-párt meghatározó egyénisége, később a Szabadelvű párt elnöke) naplójába röviden így jegyezte fel 1866. április 26-án tett

tovább haladtak. A társalgás most is általános dolgokról folyt s 15-20 perc múlva távozott Tisza. A következő nap éjjelén Deák Ferenc a sétátér ellenkező oldal útján ült le. Nem akart Tiszával találkozni – mondá – s azután mintegy elgondolkozva folytató: »Tisza többször fölkereste őt szobájában, az utóbbi években elég gyakran, de mindig volt valami politikai ok, amiért jött; s arról hosszabb vagy rövidebb ideig elbeszélgettek, néha elég kedélyesen. De különben, nem is tudná másként kifejezni: minthogy mint látogató nem szokta őt fölkeresni. Most nem is merült fel újabb fontos politikai esemény, amiért oda jöhetett volna. Miért jött hát oda? Ha vannak meggyőződése, amint hogy feltehető, hogy vannak: kövesse azokat önszántából, s ne mondhasa egykor, hogy én alkalmakat adva, rávettem, vagy rá akartam őt venni valamire.« [...]” Széll Kálmánné 1926: 98–100.

¹⁶ „Az 1861. évben Deák Ferenc szerfelett megkedvelte hosszas nyári pesti időzése alatt a Városligetet. [...] Breitner megkeresé Deákot, tisztelné meg társaskocsiját s használná azt a Ligetbe való délutáni kirándulása alkalmával. Az öregúr szívesen engedett kérésének s egy délután kivonultunk néhányan a Széna térre, s Deák Ferenc társaságában Breitner uram társaskocsiját elfoglalva kihajtottunk a Ligetbe. E naptól kezdve – néhány megrögzött ósdi különc kivételével – általánosan elfogadott divattá vált az e társaskocsikban való közlekedés. Breitner uram, mikor a Ligetben egy lovas kis kocsijáról nézte, mint szivarozik az öregúr a félkezű honvéd székén a körönd ama legnaposabb s dísztelenebb helyén, nem egyszer dicsekedett, mondván: 'Dem alten Herrn haben wir sehr viel zu verdanken.'” Podmaniczky 1984: 358.

¹⁷ Ferenczi 1907: 231.

¹⁸ Samu Nagy 2004: 299.

¹⁹ „Június 19-dikén megjelentünk Deáknál és kimentünk vele a Városligetbe a meghívottak és Molnár József; az ebédnél hozzánk társult Kemény Zsigmond. Az ebéd vége felé kezdődött a beszélgetés az elnapolásról. [...] Elhagytuk az étkező helyet (Bimbósház) s árnyékba vonultunk. [...]” Gorove István naplójából (1866. június 19.). In: Deák 1903: 679.

²⁰ Széll 1926: 100–101.

sétájukat: „Délután a Városligetben voltunk. A hírek a poroszországi viszályról ma igen harciasok. Deákkal sétát tettem.”²¹

Városligeti sétái a hetvenes évek elején is folytatódtak. Deák és a Köröndnél tartott „kis országgyűlései” olyan látványossággá és nevezetességgé váltak, amelyről a korabeli hírlapok is megemlékeztek, nemegyszer humoros hangnemben:

„Deák Ferenc már odakünn tartja meleg délutánonként a rondeau hagyományos karosszékében híres országos *üléseit*, körülvéve egy csomó nagy embertől, és olyanoktól, akik azok akarnak lenni.”²²

A Városliget tehát egyben a fogadóterem szerepét is betöltötte számára, nagyszámú társaságot, de gyakran közönséget is összpontosítva maga köré. A népes, divatos, ismerősökben mindig bővelkedő parkrészek, például a Páva-sziget látogatásán kívül, magányt, nyugalmat és csendet keresve az ekkor már kisszámú közönséget vonzó Orczy-kert mellett a Városliget kevésbé látogatott részein, elsősorban a fenyvesben töltötte idejét.

„A városerdőbe is gyakran mentünk, hol a fenyvesek vannak, akkor magányos hely volt; s egész délutánokat töltöttünk ott, estig maradvá. Kétszer igen nagy meleg lévén, elvitt bennünket fagyaltozni a Páva szigetre. Divatos hely akkor, mindég tömve emberekkel. Mind a kétszer Gorove ült hozzánk.”²³

A Ligetbe azonban nem csupán a kikapcsolódás, a csendes elvonulás vagy a társaság vonzotta Deákot, hanem a látványosságok is, mint például az állatszeliidítők, valamint az Állatkert.

„Volt abban az időben egy állatszeliidítő a városerdőben, a szabadban volt nézőtere. Nehány oroszlánya s néhány más állaton kívül volt tizenkét farkasa, s mutatóvanyai elég ügyesek voltak. Deák Ferenc nap-nap után megjelent az előadásokon, szerette az állatokat, gyakran meglátogattuk az állatkerti kutyákat is. – Régen – múlt időkben, neki is volt Kehidán egy szép nagy fekete kutyája: a »Lompos« [...]»²⁴

A természet- és állatszeretete, szeretetigénye, a vidéki élet iránt érzett nosztalgiája egyaránt enyhülést találhatott a Ligetben. Érthető tehát, hogy nem csupán hosszabb sétái alkalmával kereste fel a Ligetet, hanem nyári lakásra több hétre is szívesen kiköltözött a villák egyikébe, első alkalommal 1874 júliusában, majd utolsó nyarat is ott töltötte.²⁵

²¹ Gorove István naplójából (1866. április 24.). In: Deák 1903: 657.

²² „Budapest tavasszal.” VU 1873: 169. (április 6.)

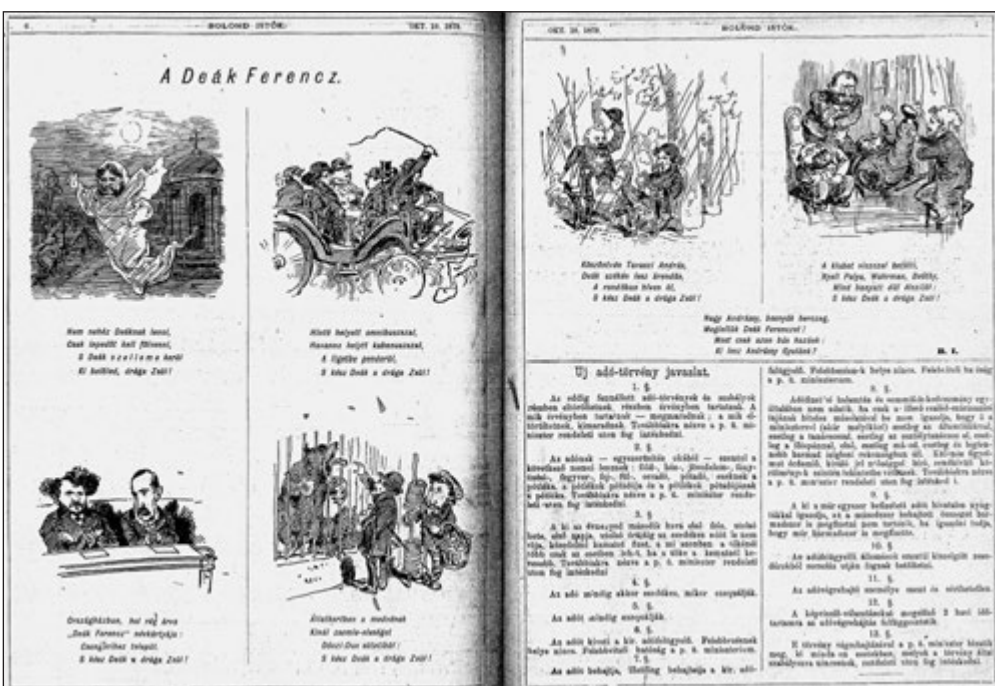
²³ Széll 1926: 102.

²⁴ Széll 1926: 103.

²⁵ Kiköltözéséről így írt unokaöccsének: „Én pünkösöd utáni szerdán fogok valószínűleg a Városligetbe kiköltözni a Deutsch-féle villába, mely szebb, árnyékosabb kényelmesebb, mint tavali lakásom volt

Deák egyéniségével, politikai formátumával való összevetésként Andrásy Gyulát is a megszokott ligeti séták keretében figurázták ki a korabeli élclapok, mint a *Bolond Istók* (lásd 1. kép). Deák szokásai olyannyira közismertek voltak, hogy a karikaturista ezeket felhasználva karikírozta ki Andrásyt, aki mintha a „haza bölcseinek” szerepében tetszelegne. Miután a számára sikert és elismertséget hozó, nagy presztízzsel bíró külügyminiszeri posztról (1871–1879) leköszönt, Andrásy visszatért Budapestre – a karikatúra ez alkalommal született. Az első képen a Liget felé tart omnibusszal, tehát egy tömegközlekedési eszközzel, miközben olcsó szivart szív. Miután megetette az állatkerti medvét (második kép), helyet foglal a Köröndön (a „kis országgyűlések” színhelyén, harmadik kép), s mintha Deákot látnánk viszont.

Közismertsége, ligeti sétái a Deák által olyannyira kedvelt és táplált, de a róla szövődő anekdotákban is megjelentek. A későbbiekben is sok, a sétáihoz kapcsolódó anekdota öröközte meg emlékét, gondolkodásmódját.²⁶

„Hintó helyett omnibusszal,
Havanna helytt kabanusszal,
A ligetbe penderül,
S kész Deák a drága Zsü!”

„Állatkertben a medvének
Kínál zsemle-eleséget
Dóczi-Dux sütetitibül
S kész Deák a drága Zsül!”

„Köszöntvén Tavaszí András,
Deák székén lesz árendás,
A rondóban híven ül,
S kész Deák a drága Zsül!”

1. kép. „A Deák Ferenc.” In: Bolond Istók 1879. október 7. 6–7.

[a Schwartz villal].” Száz levél 2004: 99. levél, Deák Ferenc Nedeczky Jenőhöz, Budapest, 1875. május 8.

²⁶ Lásd Deák Ferencz Adomák 1871. illetve Tóth 1898–1903. Lásd még Sándor 1986: 55–56.

Arany János pesti sétái

A Pestre költözött Arany sétáinak gyakori színtere a Liget volt, amelynek első, 1877-es margitszigeti nyara idején (nem véletlenül itt nyúl ehhez a témához) *Ének a pesti ligetről* című költeményében állított emléket. Az elvonulás, múltidézés helyszínéként, a gyermekkor felsejlő emlékét hordozó Ligetet különösen közelinek érzi magához:

Annak találtam most is, ami
(Régóta búvom, s eleget),
Úgy összeillünk párosan mi:
Kopott ember, kopott liget.²⁷

A hosszabb távollét után visszatérő költő sorai végigvezetnek a kirándulás állomásain, a kijutás nehézségének, a mutatványosok zajának, a közönség bemutatása, a látogatók körében különösen népszerű, valamint csendesebb részeinek leírásán túl a költő felidézi, milyen változásoknak lehetett tanúja a Liget az elmúlt húsz év alatt. E hosszú idő is hozzájárult ahhoz, hogy a Margitszigethez képest ekkor még szegényes, szerényebb Ligetet anynyira megszerette, hiszen fejlődésének minden apró mozzanata, aminek szemtanúja lehetett, örömmel töltötte el.

Van nádas itt, van bucka, posvány, -
S talán azért is szeretem,
Hogy amint csinosul, kimosdván:
Húsz éve már, hogy követem.

Mert nem varázs-ütésre épült,
Mint túl ama pompás sziget;
Ott lestem, amint lassan szépült,
A változást mindeniket;
S egy megnyesett vagy megporondolt
Ösvény, beültetett ugar,
Nekem az mind új-új öröm volt –
De ez nem történt oly hamar.²⁸

Az idő haladtával mind bensőségesebbé váló kapcsolatot táplált a Liget iránt, mely természetes ritmusával, tág horizontjával a természetet hozta vissza a városi környezetbe. A Liget, az alkotóhely csendjét idézi meg ez az egyszerre valóságos, de a képzelet által is megalkotott park, mely szinte társalog a benne sétálóval, rejtett ösvényei pedig önmagához vezetnek vissza:

²⁷ Arany 1983: 398.

²⁸ Arany 1983: 400.

És mégis a liget nekem szép.
 Valahogy a lelkemhe' szól,
 Ha elbolyongok félre, messzébb
 A *köznép* tolongásitól;
 (Nem az *egy-ingre* vetkezett
 Értvén csupán e név alatt:
Köz nép az is, mely toilettet
 Fitogtatván, körben halad.)²⁹

Természetet s magányt keresvén
 Fel nem söpört falevelen,
 El-elvisz egy kalandor ösvény
 A „rengetegbe” (képzelem);
 Hol fű, fa zöldébb, - annak selyme
 Nem törle annyi csizma-port,
 Ennek se hántá buta elme
 Kérgét le, vagy részeg csoport.

És gondolatim a „vadonban”
 Ha jönnek, eljátszom velek,
 (...) ³⁰

Bolyongásainak színhelye, a Liget, az elmélkedésre és egyben elmúlásra, minden hívság hiábavalóságára intette.

A gyakran betegeskedő költő akadémiai otthonából tavasszal, az idő jobbra fordultával – a Margitszigeten való tartózkodást kivéve – rendszeresen tett kisebb sétákat, általában dél-előttönként. Egyik látogatójának azt írta, hogy délután várja: „vagy ha az idő sétára alkalmatlan lesz, délelőtt is; de szép időben az egész téli mulasztást szeretném pótolni.”³¹ Míg családja rendszeresen az Erzsébet térre járt levegőzni, addig maga a Duna-partra látogatott ki, illetve Széchenyi szobra körül sétálgatott. Egy-egy lelkes diák, miután az Akadémia portásától megtudakolta, mikor szokott a költő sétálni, kint várta, hogy láthassa.³²

Auf der Margarethern-Insel
 Raucht Tabak der alte Pinsel,
 Spielt Gitarre, mit Gewinsel,
 Und vergeudet seine Zinsel.³³

²⁹ Arany 1983: 399.

³⁰ Arany 1983: 400–401.

³¹ 1881. május 3-án kelt levél. Idézi: Voinovich 1938: 332.

³² Szántó Menyhért ny. államtitkár közlése. Idézi: Voinovich 1938: 332.

³³ Magamról. (1882) In: Arany 1983: 452.

Séták a Margitszigeten

Az elvonulás, alkotás másik tere, a szegényes Ligettől eltérően festőien kialakított Margitsziget volt. A karlsbadi idénytől az út fáradalmi miatt visszariadt költő az Akadémia épületében található lakásából feleségével és unokájával, Piroskával költözött a szigetre. Első alkalommal 1877-ben, majd ezt követően minden év nyarat itt töltötték, sokszor késő őszig itt maradva. A sziget felső részén található nagyszálló második emeletén bérelt két csendes szobájuk a Dunára nézett.³⁴ A sziget ura, József főherceg, vendéglátóként kívánta volna a költő lakását biztosítani (a művészek részére is ingyenesen biztosított nyári lakást), megtiszteltetésnek tekintve Arany látogatását. Erről azonban lebeszéltek, mondván, hogy akkor a költő többé biztosan nem térne vissza a szigetre. A főherceg azonban meghagyta, hogy minden tekintetben kedvezzenek a becses vendégnek: az 1878-ban visszatérő költőt szobájának ablakaiban zöld függöny, padlóján zöld szőnyeg fogadta, mivel a Duna becsillanó tükre bántotta egyre romló szemét. A vendéglőben törzshelye volt, szélről védett külön sarkot tartottak fenn neki. Feleségének és unokájának a kertészetből virágokkal kedveskedtek.³⁵ Sétáin a főherceg is többször megállította, beszédbe elegyedett vele.

A sziget egyaránt biztosította a költő számára a rokonokkal, ismerősökkel való társas együttlétet, és az oly régen hiányolt elvonulás lehetőségét, az alkotói légkört.³⁶ Az erre az „áldott évrre” visszaemlékező Arany László szerint 1877 nyara egyik legtermékenyebb alkotói korszaka volt: „Akkor nyáron a Margitszigeten két hó alatt több költeménye készült el, mint az 1861–63 éveket kivéve huszonöt év óta együttvéve.”³⁷ Hosszú bolyongásai során bejárta a sziget minden zugát (lásd 2. kép), megrajzolta a sziget térképét, kapcsos könyvébe Őszikéit jegyezte.³⁸ Megelevenednek a sziget alakjai, *Semmi természet* című versében az időjárás szeszélyei miatt dohogó kertész,³⁹ valamint a nagyvendéglő idős pincére.⁴⁰ Ha hűvösre for-

³⁴ Voinovich 1938: 253.

³⁵ Gyulai 1883: 131.

³⁶ „[...] ha némi függetlenségre tehetnék szert, azzal kecsegtetem magamat, hogy [...] magányos mélézásim közt tán meglátogatna még olykor a Múza.” Levél Jókaihoz, 1876. március 29. Idézi: Voinovich Géza 1938: 252.

³⁷ Arany 1960: 458.

³⁸ „kezében írón és papír s olykor, egy-két sornak papírra tétele, amint a gondolat a formába ömlik.” Levele Gyulai Pálhoz 1877. október 22. Idézi: Voinovich Géza 1938: 254.

³⁹ Lám hova jutna a művészetcsak egy pár századig:

De közbe ront a vad természet

S belé kontárkodik.

In: Arany 1983: 390.

⁴⁰ Az öreg pincér se gyanítja,

Hogy versbe legyen kanyarítva,

De kivált hogy *pláne* magyarba:

Ha gyanítná, jönne zavarba!

Öreg pincér. In: Arany 1983: 380.

dult az idő, inkább szobájában játszott gitárján.⁴¹ Sógora, Ercsey Sándor éppen egy ilyen alkalommal látogatott ki hozzá, Arany így fogadta: „Látod öcsém, így mulatja magát az öreg vak koldus.”⁴² A sziget olyannyira bűvkörébe vonta, hogy közvetlen benyomások ihlette számos lírai verse (*A tölgyek alatt*), zsánerképe, a (Margit)híd éjszakájának drámai víziója, a nagyváros bűnét és nyomorát megjelenítő haláltánc (*Hidavatás*) mellett itt-tartózkodása nyomán balladák is születtek, s visszanyúlt régóta dédelgetett témájához, Toldijához is. A *Toldi szerelme* számos versszaka a szigeten született. Amikor a betegségéből lábadozó Csengery Antal szintén a szigeten üdült, az egymás társaságát gyakran élvező két régi barát a kéziratot illetve annak sorsát is megvitatta.⁴³ 1879 nyarán a szigetre kilátogató Lévay már a *Toldi szerelme* elkészültéről hallott.

A hosszas téli betegségéből a szigeten erőre kapott költő 1878 nyarán – a kellemes környezet ellenére is – sokat panaszkodott barátjának, Szász Károlynak:

„Én a Szigeten nem vagyok jobban, sőt tán rosszabbul, mint otthon. Köhögtet erősen a sok esős hideg, s a szobámban dulakodó légvonat. Kilátásom van jobb szobára, de mikor? Nem járok-e úgy, mint cigány lova a koplalással.”⁴⁴

A társaság sem hiányzott a szigetről, délelőttönként és esténként a nagyszálló előtti padok egyikén helyet foglaló költőt és családját ismerősök és barátok vették körül. A fővárosban megjelenő lapok szerkesztői rendszeresen kijártak hozzá a szigetre kéziratokért. Törzsasztalánál a felső vendéglőben gyakori vendég volt Pulszky Ferenc és Szilágyi Sándor is. A *Fővárosi Lapok* cikkszerzője a Margitsziget 1880-as nyári idényét bemutatva ekként írt a becses vendégről:

„Arany János, hazánk koszorús költője szigetet képez a sziget nagy szállójában: jobbról László fia és kedves felesége, balról Lechner egyetemi tanár védik a körülötte zajongó áradat hullámai ellen, látogató sem igen háborgatja. Asztalának fűszere nem a túlzott követelés, hanem a meghitt, kedélyes társalgás. Ebéd után pihen, később dolgozik esti 8 óráig s munka után a nagyszálló előtti ülőhelyek valamelyikét foglalva el. A vele rokon elemek köréje gyűlnek s szórakoztatják az alkony beálltáig. Pulszky Ferenc is részese s szikrázó, szellemes élceivel sokszor kacajra indítója e kis csinos, de válogatott társaságnak.”⁴⁵

Az egyre gyengülő költő 1880. szeptember 2-án sógorához írt levelében ismét javulásról számolhatott be. Kérte, látogassák meg őket a szigeten, mivel sokáig készülnek ott maradni, hogy felüdülhessen.⁴⁶

⁴¹ Lásd a *Tamburás öreg úr* című versét.

⁴² Ercsey 1883: 205.

⁴³ Lásd Voinovich 1938: 319.

⁴⁴ 240. levél, Szász Károlyhoz, 1878. július 9. In: Arany 1975: 623.

⁴⁵ Concha Károly: „A Margitsziget.” FL 1880: 840. (július 24.)

⁴⁶ Ercsey 1883: 203.

„Szeptember szépen köszöntött be, s ha így marad, mi még jó darabig nem hagyjuk el a szigetet, mert nekem, ki az egész nyarat betegséggel vesztettem el, most a szép őszi napokban kellene üdülnöm valamicskét, hogy a telet kibírhassam. A sziget szép, az árvíznek, amely korántsem volt oly nagy, mint a lapok kürtölték, s a szigetnek csak felső, aránylag kicsiny részét borította el, többé semmi nyoma; mocsárlég stb. mind számár beszéd, az egész árvíz-történet nyolcadnapnál nem tartott tovább, beleértve az utak, gyepek föltisztítását, megmosását, újra kavicsolását stb.

Tehát csak gyertek bátran. Igaz, hogy mi egyéb szórakozást, mint amit a sziget nyújt, nem ígérhetünk; de hisz ott van szemben a nagy Babylon, s a szigeten lakók igen mérsékelt díjért szabad hajójegyet kapnak, mellyel akár tízszer napjában átkelhetnek a pesti vagy a budai oldalra; írj igenlő választ, és hogy mikor jöttök, én itt nektek szobát váltok egy hétre (mert hétszámra adják), vagy amennyire parancsolod, (de egy hétnél kevesebb időt talán csak nem szántál nekünk); van üres elég, éppen mellettünk is.”⁴⁷

Az örömmel várt látogatókat azonban csak felesége és unokája fogadták a sétátéren, a költő később csatlakozott hozzájuk. A sétára induló társaságot az őszi időben nem kísérte el, többnyire szobájában maradt. Ha jobbra fordult az idő, magában sétálgatott a kevésbé népes utakon, mivel attól tartott, másoknak alkalmatlankodna megromlott hallása miatt.⁴⁸

Az egyre fogyatkozó erejű költő 1881, majd 1882 nyarán ismét kiköltözik a szigetre, azonban nagyobb sétákat már nem tud tenni, a nagyszállótól csak a tölgyesig sétálgat. Unokájának egyik utolsó levelében így számolt be erről az időszakról:

„Nem sok mulatságod volna, édes Piroskám itt a szigeten most; sétálni is alig volna kivel, mert szegény nagymama talán még többet köhög (velem együtt) ezen a változó, rakoncátlan „szabad” levegőn, mint otthon a szobáiban. Válgat biztositjuk egymást, hogy lassankint majd megszokjuk, ha úgy nem leszünk vele, mint a cigány lova a koplalással.

Gizi és Laci bácsi, a rossz idő dacára, csaknem minden este kijönek, elolvassák leveledet, s ha Gizi kap, ő is kihozza.”⁴⁹

A múlt emlékei is megelevenednek a szigeten, az itt ugyancsak gyógyulást kereső Prielle Kornéliával való találkozás segít őket felidézni. Az ismert színésznő és az Arany-család, Aranyé, Arany Lászlóék, Széll Piroksa, Aranyék unokája között meleg barátság szövődött a Margitszigeten. Az öregedő Prielle Kornélia így írt az Arannyal való első találkozást olyan hosszú idő múlva követő viszontlátásról:

„[...] vajon miért is nélkülöztük egymást majdnem az egész életen át? [...] Nagyon érzékeny volt az Arannyal váltott első beszélgetésünk kezdete: 'Én vak is, süket is vagyok, hát

⁴⁷ Ercsey 1883: 152. Arany János 1880. szeptember 2-án kelt levele.

⁴⁸ Arany László a levelek bevezetésében. Lásd Arany 1960: 461.

⁴⁹ 250. sz. levél Széll Piroskának, 1882. június 15. In: Arany 1975: 635.

Nagysádnak mi baja van?’ – mondtam neki ’én pedig nem tudok jól járni.’ – ’Hát így kell találoznunk 35 év múlva!’ és azután olyan élénk színekkel beszélt, hogy milyen alak voltam, és hogy tűntem fel a szalontai utca közepén, midőn egy nagy bot segítségével gázoltam a sarrat, hogy a jegyzőlakhoz jussak. {1847 őszén, a Szerdahelyivel való ismeretség első napjaiban.} Beszéltünk aztán sokat Petőfiről [...]”⁵⁰

Prielle Kornélia október 24-én, Arany halálát két nappal követően kelt levelében így emlékezik vissza az elválás pillanataira:

„[...] Emlékszel az utolsó meghatott pillanatokra a hajón? Milyen hamar történt ez után! Csak holnap lesz egy hava. Emlékszel a Margitszigetről kivenulásra? Milyen csodálatos kis csoport valánk, mindenik külön-külön egy példánya az élet-korának, vagy viszontagságának.”⁵¹

Amint azt Csorba Géza és Táncsics Eszter közösen vezetett naplójáról írott tanulmányában Gyáni Gábor kimutatta,⁵² a hétköznapi és ünnepnapok gyakorlata nem vált el élesen egymástól. Érvényes ez a parkok felkeresése, használata esetében is. Az egyes kertek, parkok, parkrészek használatában megnyilvánuló különbségek ellenére Deák Ferenc számára a park a csendes elvonulás, az elmélkedésre ösztönző séta megszokott helyszíne volt, amely azonban a neves közéleti személyiség szabadtéri „politikai szalon”-jának szerepét is betöltötte.

Családjával a Margitszigetre kiköltöző Arany János számára a sziget egy sajátos, csak fürdőhelyekhez hasonlítható életformát biztosított. A sziget élénk társasági élete, a rokonok, ismerősök látogatása ellenére sem volt nehéz megtalálnia azt az állandó, csendes alkotóhelyet, alkotóléggkört, amelyet a Pest más parkjaiban tett rövid sétái alkalmával csak időlegesen élvezhetett.

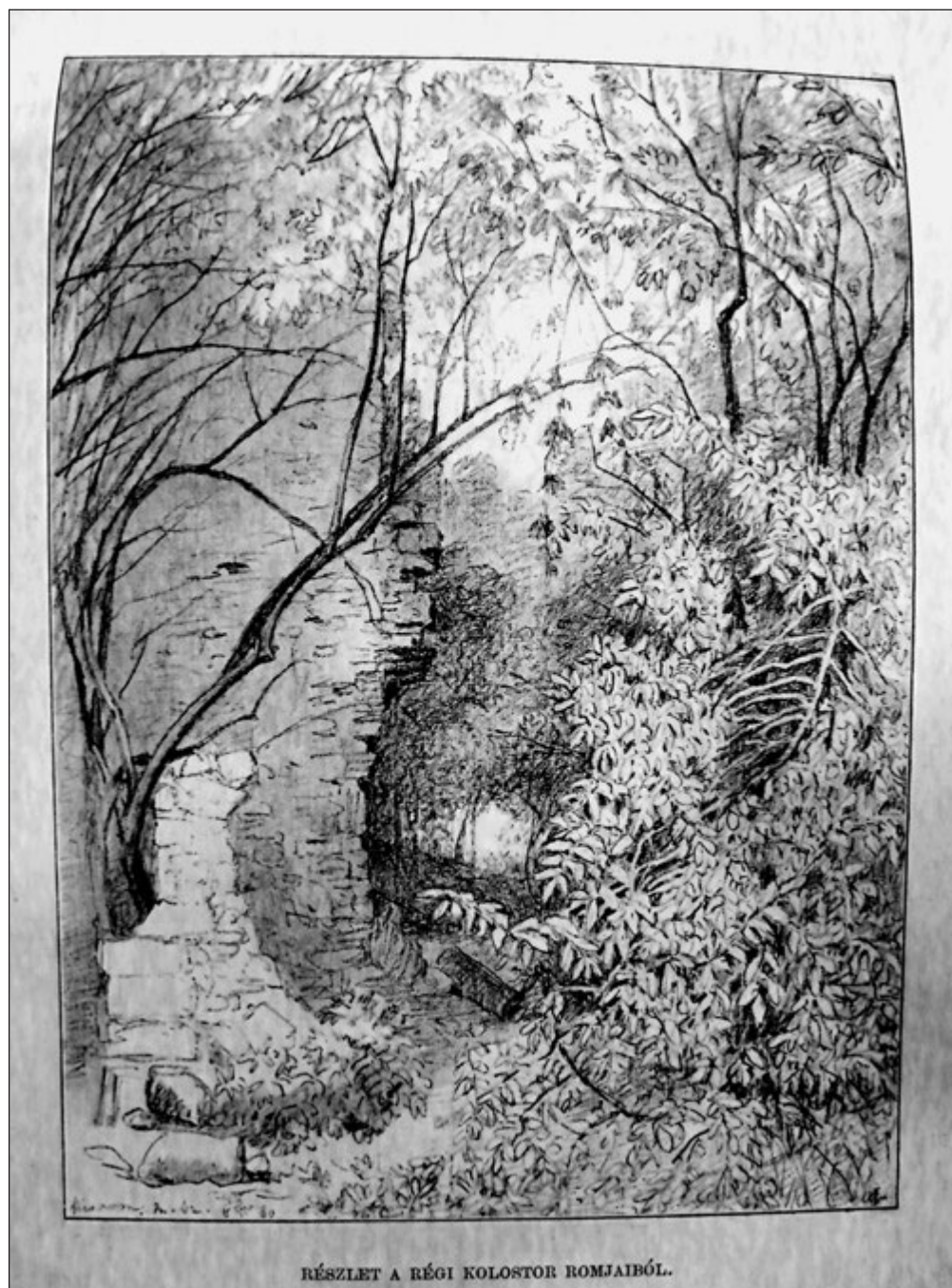
Az említett példák azt is illusztrálják, hogy egy-egy ismert személyiség jelenléte milyen mértékben járulhatott hozzá egy park további népszerűségéhez, illetve mennyiben módosíthatta az adott tér használatát. Arany és Deák – közismertségük miatt – egyaránt lehettek a felkeresett sétahely nevezetességei: a többi látogató gyakran őket is érdekességgként, nevezetességgként szemlélte, sétájuk célja gyakran az volt, hogy láthassák e neves személyiségeket.

Magyar Erzsébet

⁵⁰ Mályuszné 1956: 255–256. A Margitszigeten, 1882. augusztus 13-án kelt levél.

⁵¹ Mályuszné 1956: 255–256. 1882. október 24-én kelt levél.

⁵² Gyáni 1998: 58.

2. kép. Részlet a régi kolostor romjaiból (Klotild főhercegnő rajza) – In: VU 1891: 788.

Források

- „A Deák Ferenc.” *Bolond Istók* 1879. október 7. 6–7.
- Arany László 1960: *Arany László válogatott művei*. Budapest.
- Arany János 1975: *Arany János levelezése*. (Sajtó alá rend. Sáfrán Györgyi.) Budapest.
- Arany János 1983: *Arany János költeményei*. Budapest.
- Concha Károly: „A Margitsziget.” *FL* 1880: 840.
- Adomák 1871: *Deák Ferencz Adomák*. H.n.
- Deák Ferencz 1903: *Deák Ferencz beszédei 1861–1866*. (Összegyűjtötte Kónyi Manó.) (2. bővített kiadás) Budapest
- Ercsey Sándor 1883: *Arany János életéből*. Budapest.
- Ferenczi Zoltán 1907: *Deák élete*. II. kötet. Budapest.
- FL: Fővárosi Lapok*
- Gorove István naplójából (1866. június 19.). In: *Deák Ferencz beszédei 1861–1866*. (Összegyűjtötte Kónyi Manó.) Budapest, 1903. (2. bővített kiadás)
- Gyulai Pál 1883: „’Toldi szerelme’ egy kihagyott versszakáról.” *Budapesti Szemle* 1883. 34. kötet, 76. sz.
- Podmaniczky Frigyes 1984: *Egy régi gavallér emlékei*. Budapest.
- Sándor Pál 1986: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. Budapest.
- Száz levél 2004: *Száz levél Deák Ferencről, 1850–1875*. (Vál., jegyzetekkel ell. és az előszót írta Katona Csaba.) Budapest.
- Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona 1926: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéről*. Budapest.
- Táncsics Eszter – Csorba Géza 1994: *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. (Vál., szerk., bev. Buza Péter.) Budapest.
- Tóth Béla 1898–1903: *A magyar anekdotakincs*. 1–6. k. Budapest.
- VU: Vasárnapi Újság

Hivatkozott irodalom

- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Mályuszné Császár Edit 1956: *Egy színészházaspár élete. Szerdahelyi Kálmán és Prielle Kornélia*. Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó.
- Samu Nagy Dániel 2004: „Csengery Antal társaságai.” In: Fábri Anna (szerk.): „Társas élet Pesten és Budán.” *Budapesti Negyed* 46. sz.
- Sándor Pál 1986: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. Budapest, Magvető.
- Voinovich Géza 1938: *Arany János életrajza*. III. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Társasélet Gödöllőn a 19–20. század fordulóján

Gödöllő a századfordulón

A királyi család jelenléte Gödöllőt kiemelte a vidéki települések közül, élete 1867 után megváltozott. Az uralkodópár ittléte, a község jó levegője, csendje vonzotta a környékbeli, főként budapesti lakosokat, polgárokat, értelmiségieket, akik nyaranta tömegesen költöztek ki Gödöllőre, vásároltak vagy építettek itt villát, béreltek nyaralót. A község lakosságának létszáma és összetétele a 19. század utolsó évtizedeiben rohamosan változott, az itt lakók igényeinek kielégítése pedig jó lehetőséget nyújtott az iparosoknak, kereskedőknek szolgáltatásaik bővítésére, és ezáltal vagyonuk gyarapítására, társadalmi felemelkedésre.

Gödöllő lakossága a 19. század második felében megkétszereződött és a század utolsó éveiben is folyamatosan gyarapodott. A gödöllői társadalom foglalkozás szerint három csoportra oszlott: az intelligenciára, melyet a hivatalnokok, ügyvédek, orvosok és más értelmiségi foglalkozásúak alkottak, az iparosok és kereskedők csoportjára, valamint a földművelésből élőkre. A községben igen magas volt a hivatalnokok, az értelmiségi réteg aránya, amelyet az évente Gödöllőre érkező nyaralók is növeltek. Ugyancsak emelkedett az iparosok és kereskedők száma, és a lakosság nagy részének volt földbirtoka, szőlője is.¹

A századfordulón Gödöllő jóval kisebb település volt a mainál. Ekkor még hatalmas erdőség vette körül, mely az uralkodó vadászterületét képezte, a Gödöllői Erdőhivatal irányította, a vadászati ügyeket az Udvari Vadászati Hivatal intézte. Az egykori uradalmi birtokok közé tartozó Gödöllő környékén, a környező domboldalakon, Máriabesnyőn, az Öreghegyen és az Antalhegyen elterülő szőlők a 19. század utolsó évtizedeiben már kisebb parcellákra osztva értelmiségiek, kereskedők, iparosok, nyaralók tulajdonában voltak, itt működött az uradalmi prérház is. Az Erzsébet-park helyén a Haraszi erdő húzódott.

A község képe sokáig falusias volt. A kocsutak ezekben az évtizedekben még földesek voltak, télen alig lehetett közlekedni rajtuk, nyáron mély por borította őket. Csak néhány főutat locsoltak, és azokat is csak ritkán olajjal, és mindössze három-négy makadámút volt Gödöllőn. A gazdák teheneit, disznóit Szent György-naptól Szent Mihály-napig minden nap kihajtották a közlegelőre. Az óriási konda és csorda hatalmas porfelhőt kavart az utcákon a házak között vonulva hajnalban és alkonyatkor. A járdákat a századforduló utáni első években kövezték ki.²

¹ A leírás alapján a 19. század közepén Gödöllő kb. 2500 fős község volt, az 1890-es évek közepén már kb. 4800 volt a lélekszáma. Ripka 1896: 152–153.

² Hegedüs 1981: 13, 19. GVM A 98.23.1.

Habár a királyi család látogatásai az 1890-es évek végétől megritkultak, a nyaralók továbbra is visszajártak Gödöllőre és a község életét továbbra is társas összejövetelek tarkították, az egyleti élet is kibontakozott. A társasélet évszakonként változott a 19. század utolsó évtizedeiben is. Tavasszal és nyáron a Gödöllőre költöző pestiek élénkítették a község életét, majd az őszi idény vadászatain továbbra is megjelenő királyi család tagjai érkezésének híre tartotta lázban a lakosságot. Ugyancsak az őszi időszak volt a szüret és a szüreti mulatságok ideje is.

Gödöllőn is szép számmal akadt megfelelő helyszín a sétához, találkozókhoz, beszélgetésekhez. A község életének központja a király nevét viselő Ferenc József tér volt, amely a Pestet Kassával összekötő forgalmas országút mentén, a 18. századi főnemes, Grassalkovich I. Antal gróf egykori kastélyához közel helyezkedett el. A tágas tér körül több vendéglátóhely üzemelt, az Erzsébet Szállónak terasza is volt. Térzene tette hangulatosabbá a vendégek és a járókelők itt töltött idejét.

A kastélyt a magyar állam az 1867-es koronázás alkalmából a koronajavak sorába emelte és a királyi család pihenőkastélyául jelölte ki. Már 1867-ben megkezdődött a kastély átalakítása, bővítése, a kupolák bádofedelének cseréje, a főhomlokzat és szárnyai őzbarna színezést kaptak. Ez a szín dominált a 20. század első két évtizedében is. A kupolák ácsszerkezetének megromlása miatt 1885-ben a főhomlokzatot érintő nagyobb munkálatok kezdődtek, ennek során lecserélték a két kupolát, melyek fedését lilás és feketés palából oldották meg. A Gödöllőre érkezőket a kastély impozáns látványa fogadta.³ A gödöllőiek büszkék voltak arra, hogy a királyi család szeret a kastélyban tartózkodni, szereti a gödöllői vidéket; a Budán született királyné, Mária Valéria főhercegnő itt nevelkedett.

Ugyanekkor rendezték a kastélyhoz tartozó Alsó- és Felsőparkot is. A Felsőpark alapvetően angol tájképi jellegét meghagyták, növényzetét inkább gazdagították, romantikus kertté alakították. Az Alsóparkban két hattyústó is volt. Az egyiket a park 1873-ban megkezdődött rendezése során megszüntették. A kastéllyal szemben lévő másik tavat télen korcsolyázásra is használták. Jegét mesterségesen hizlalták simára, este zene szólt mellette és nagy társaság szórakozott rajta minden télen.⁴ Ezt a tavat 1894-ben töltötték fel, a királyné egészségi állapotára hivatkozva. A parkokat kerítés vette körül, kapukon keresztül lehetett rajtuk áthaladni. A kastély mögötti Felsőpark látogatása némileg korlátozott volt, nyáron csak reggel 7 órától délig, majd délután 1 órától este 7-ig lehetett átjárni rajta, a királyi udvar gödöllői tartózkodásának idején pedig teljesen le volt zárva. Az Alsóparkban azonban mindenki szabadon járhatott. Leginkább a vasútállomáshoz vezető utat használták, de a park Gödöllő legvonzóbb és legkellemesebb sétahelyének számított.⁵

A község parkjainak sorát gazdagította az Erzsébet királyné emlékére kialakított és róla elnevezett emlékpark. A királyné 1898. szeptember 10-én bekövetkezett váratlan halála gyászba borította az egész országot, a magyarok szeretett királynéjukat veszítették el. Országszerte

³ Varga 2003: 41–43.

⁴ Hegedüs 1981: 5. GVM A 98.23.1.

⁵ Ripka 1896: 51–53; Varga 2003: 44.

igyekeztek megőrizni az emléket, emlékfákat ültettek tiszteletére.⁶ Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a királyné halálát követően, még az év folyamán elrendelte a gödöllői Erzsébet-park létesítését. A Pirkner Ernő erdőmester javaslatára kiválasztott területen Ráde Károly fővárosi főkertész terve alapján már 1898 novemberében megkezdődtek a munkálatok. A kijelölt 39,9 kh területen 1899 folyamán 48 000 db cserjét, lombos és tűlevelű fát ültettek el, melyeket az ország kincstári erdőhatóságai juttattak el Gödöllőre. A térkompozíció központi helyén egy sziklacsoportot építettek.⁷

A park kialakításával egy időben szoborbizottság kezdett működni Gödöllőn, hogy közadakozásból szobrot állítsanak a királynénak a készülő Erzsébet-parkban. A bizottság 1898. november 6-án alakult meg és Kapczy Vilmos főszolgabíró elnöke alatt működött, benne a lakosság minden osztálya képviseltette magát. A *Gödöllő és Vidéke* című helyi lap hétről hétre közölte a gyűjtés eredményeit, az adományozókat név szerint feltüntetve. Róna József tiszteletdíjáról lemondva készítette el a szobor tervét. A szobrászművész két terve közül az uralkodó választotta ki azt, amit a leginkább Gödöllőre illőnek ítelt. A park építését 1900-ban fejezték be, a 2,5 méter magas, bronzból öntött szobrot 1901-ben leplezték le nagyszabású ünnepség keretében, melyen Ferenc József és a királyi család több tagja is megjelent.⁸

A századforduló éveiben a parkot nyugaton több kilométer hosszú, sűrű léckerítés határolta, a fiatal fasorok alatt és a parkban beljebb is számtalan pad állt. A parkhoz hátul az erdőt is hozzákerítették, ami ősfáival igen hangulatossá tette az itteni sétákat.⁹

A park Erzsébet-emlékhely lett, ahová egyénileg és csoportosan is érkeztek a zárándokok, a királyné előtt tiszteletüket kifejezni vágyók, hogy elhelyezhessék koszorújukat a szobránál.¹⁰

Mielőtt feloszlott, a gödöllői szoborbizottság feloszlása előtt elhatározta, hogy a rendelkezésre álló 1013 korona 17 fillérből, amit a gödöllői Erzsébet szobornál megtakarított és a Gödöllő által felajánlott 1000 korona összegből Erzsébet alapítványt létesít. Elrendelték, hogy a pénzösszeg kamataiból évente Erzsébet emlékünnepet rendezzenek, és iskolás gyerekeket segítyezzenek.¹¹

Ugyancsak 1898-ban emlékeztek meg a településen az uralkodópár gödöllői tartózkodásainak 30. évfordulójáról is. A *Gödöllő és Vidéke* című lap teljes terjedelmében közölte a képviselőtestülethez érkezett indítványt a település fontosabb utcáinak és központi terének névváltoztatásáról, miszerint „a jelenlegi »Templom-teret« koronás királyunk nevérol »Ferencz József-térnek« a királyi kastélytól, illetve a koronauradalmi igazgatósági épülettől a vasut pályaudvarig vezető utat »Erzsébet királyné-utnak«, az ebből elágazó s jelenlegi

⁶ Erzsébet királyné emlékfái 1899.

⁷ Krassay 1998: 59.

⁸ Krassay 1998: 59–60; Lábadi 1998: 99.

⁹ Hegedüs 1981: 13. GVM A 98.23.1.

¹⁰ GV 1901. június 30. 2–3.

¹¹ GV 1902. október 12. 2.

»Issaszegi-utcát« »Gizella-utnak«, a »Kálvária-sort« »Mária Valéria-sornak«, a nagyvendéglőtől Besnyő felé vezető utat »Rezső«-utnak, a jelenlegi »Váczi-utcát« pedig, Gödöllő megalapítójának emlékére »Grassalkovics-utcának« nevezze el.”¹²

Ripka Ferenc arról ír 1896-ban, hogy az 1870-es években a Templom tér (később a Ferenc József tér) még „elhagyatott pusztaság”, és ez volt az országos vásároknak is a helye. Beniczky Ferenc a gödöllői koronaauradalom jószágigazgatója ezt a teret befásíttatta, az 1890-es évekre Gödöllő legszebb sétálóhelyének tartották.¹³ Mégis a századforduló éveiben is ezen a téren tartották a piacot, a vásárt, ezért piactérnek is nevezték.¹⁴ A sok árus között helybeli gazdák és a falusiak kínálták többek között a zöldséget, takarmányt, baromfit, és az élelmiszereket, házi tejtermékeket is.¹⁵ A tér tisztasága kérdéses volt, sokáig panaszkodtak a sárra, szemétre.¹⁶ A község központjában található, forgalmas Ferenc József teret a koronaauradalom a század első éveiben parkosítani akarta. A tér (ma Szabadság tér) és az Erzsébet királyné út parkosítását (ma Ady Endre út) 1902 tavaszára előkészítették, a parkosítási terveket februárra elfogadták, a kiültetésre szánt csemeték az üvegházakban várakoztak, hogy kora tavasszal kezdetét vehesse a munka, melynek eredményeként gyönyörű angolpark díszítette volna a város főterét.¹⁷ A megvalósítást a község képviselőtestülete hiúsította meg azzal, hogy kijelentette, a teret nem adja át a koronaauradalomnak még a tulajdonjog megtartása mellett sem, mert az a gyerekek részére szükséges, játszóhelynek. A következő előljáróság sem valósította meg a korábbi tervet. A téren kaszálót létesített, amelyet embereivel őriztetett.¹⁸ A tér parkosítása, rendezése még váratott magára, de 1903-ban kövezett járdát kapott a község központja.

A Ferenc József tér körül sorakoztak azok az épületek, amelyeket a község lakossága többkevesebb gyakorisággal felkeresett, és a nagyobb társas összejöveteleknek is helyszínei voltak. Gödöllőn csak néhány emeletes épület volt, ezek a présházon kívül mind a tér körül helyezkedtek el. Itt állt a kastély, vele szemben a Várkapitányi ház (ma Testőrlaktanya néven ismert), nem messze tőle, a Pestet Kassával összekötő főúton, a főtér közvetlen közelében állt az egykori számtartói épület, amelyben ekkor a gödöllői Takarékpénztár működött, majd 1906-tól egyidejűleg itt működött Kilián Frigyes bor és sör kis- és nagykereskedése is.¹⁹ A kereskedéssel átellenben, az út túloldalán a község másik impozáns koronaauradalmi épülete állt, amelyben az Erzsébet királyné nevét viselő vendéglő és szálloda működött, terasza kedvelt találkozóhelye volt

¹² GV 1898. május 29. 185.

¹³ Ripka 1896: 156.

¹⁴ GV 1903. április 5. 2.

¹⁵ Hegedüs 1981: 13. GVM A 98.23.1.

¹⁶ GV 1903. április 5. 2.

¹⁷ GV 1902. február 9. 3.

¹⁸ GV 1905. május 23. 2–3.

¹⁹ Az épületben, amit egykor Grassalkovich I. Antal gróf építtetett, a birtok számtartója, később az uradalmi ügyész lakott, majd 1869 után a takarékpénztár szerezte meg. A klasszicista stílusú timpanonos épület földszintjén hatalmas konyha, kamra és három szoba volt. A boltíves emeleti szobák között volt egy nagy terem is. A ház jókora pincéjét szintén Kilián bérelte egészen az államosításig. GH 1929. március 24. 1.; Czeglédi 2004: 57–62.

a gödöllői polgárság tagjainak. Emeletén ebben az időben alakították ki a nagytermet, ami a Kaszinó otthona, táncterem és színi előadások helyszíne lett. A polgárság tagjai, különféle egyesületek gyakran rendeztek bálakat, banketteket, vacsorákat a szállóban.²⁰ A polgári élet másik fontos színtere a Várkapitányi ház mellett működő Központi Szálloda volt ugyancsak a Ferenc József téren, amit ezekben az években Aranysas Háznak és Nagykrumplinak is neveztek.²¹ A szálló földszintjén kocsma és kávéház működött, az első emeletét 1905-ben kibérelte a gödöllői Kaszinó, ekkortól ez lett az úri társaság találkozóhelye.²² Éveken keresztül itt működött a *Gödöllő és Vidéke* című járási lap szerkesztősége és kiadóhivatala is.²³

Ugyancsak a Ferenc József téren, a kastélytemplommal szemben működött a Bittó-cukrászda, amely szintén kedvelt találkozóhely volt. Három lépcső vezetett felfelé, asztalok álltak bent és kint, a járda mellett. Finom cukorkáit többféle ízben (csokoládé, vanília, málna, mogyoró, mandula, dió) készítették. A cukrászda feketekávéja, nyáron pedig fagyaltja még a későbbi években is vonzotta a nyaralókat, kirándulókat.²⁴ A helyi urak az ebéd utáni kávéjukat ott itták meg, közben hódolva kártyaszenvedélyüknek. A kávézás közben ment az alsós, a tarokk vagy a Feuer.²⁵

Az Erzsébet Szálló közelében állt a téren az 1885-ös budapesti országos kiállításról származó, faragásokkal gazdagon díszített pavilon, amelyet a Neuschloss-vállalat ajánlott fel a királynak. A pavilont a kiállítás után a gödöllői kastély felső parkjába hozták, majd 1900-ban a község főterére költöztették. Egy ideig tejcsarnok működött benne, 1903-ban arra panaszkodtak az újságban, hogy különféle férfi és női fehérneműket, alsó- és felsőruhákat terítettek ki benne, mosás utáni szárítás céljából.²⁶

Régi képeslapok, visszaemlékezések árulkodnak róla, hogy amilyen „szép volt minden út beérkezése a faluba, mint egy erdőbe, oly sivar a Főtér, ez az elnyult háromszög. [...] piac-tér volt, kocsikkal, sárral.”²⁷

A főtérieken kívül számos vendéglő működött Gödöllőn. Kedvelt találkozóhely volt Miskey Ádám vasútállomás melletti vendéglője, és a besnyői vendéglők is, nyári idényben pedig a fürdő vendéglőjét is szívesen látogatták.²⁸

²⁰ GV 1904. október 2. 3., Hegedüs 1981: 5. GVM A 98.23.1.

²¹ 1904–1905-ben Szalay Vincze bérelte (Aranysas Ház), 1906-ban Verseyhy Károly vendéglős (Központi Szálloda) működtette a szállót. GV 1905. január 22. 3., GV 1906. február 15. 2.

²² GV 1905. március 23. 2.

²³ A Gödöllő és Vidékének szerkesztősége és kiadóhivatala innen 1904 nyarán költözött át a Ferenc József tér 628-as szám alatti Gráf Éliás divatáru kereskedő tulajdonában lévő házba. Ide költözött a hírlap nyomdája, papír- és írószerraktára is. GV 1904. július 28. 3.

²⁴ Hegedüs 1981: 16. GVM A 98.23.1., GH 1938. április 24. 1–2.

²⁵ Hovhannesian 1933: 193.

²⁶ „Szatmáry Z. szerint a háború után ott működött a Nagy-Kriesch féle szövőde. [...] 1919-ben a megszálló oláh katonaság térzenét adott a pavillon teraszán”. Hegedüs 1988: 1. GVM A 89.53.1.), GV 1903. július 5. 2., Ripka 1896: 50–51.

²⁷ Hegedüs 1981: 9. GVM A 98.23.1.

²⁸ Kovács 1978: 9. GVM A 88.28.1., GV 1903. szeptember 21. 3., GV 1901. augusztus 18. 2.

Testületek, egyesületek

Gödöllő társaséletében folyamatosan jelen voltak a különböző egyesületek is, melyek az országosan megfigyelhető egyesületalapítások időszakától, a 19. század utolsó évtizedeitől folyamatosan alakultak, szervezve, színesítve a közösségi életet.

Gödöllőnek két társasköre volt a századfordulón. Az úri Kaszinó 1871 óta, a Polgári Kör 1901 óta működött. Mindkettő gazdag könyvtárral büszkélkedhetett, és olvasóasztalain megtalálhatók voltak a budapesti napilapok és a legtöbb hetilap. A körök látogatottságáról 1904-ben lesújtó véleményt olvashatunk a *Gödöllő és Vidéke* című lapban, miszerint nyáridőben minden kényelem dacára üresek a körök helyiségei, igaz, télen sincs zsúfoltság, hacsak nincs valamilyen rendkívüli alkalom, közgyűlés, társas vacsora, felolvasó estély.²⁹

KASZINÓ

A gödöllői úri Kaszinót Beniczky Ferenc, a gödöllői koronaauradalom jószágigazgatója alapította meg 1871-ben, amely a századforduló éveiben is a társadalmi élet központja volt.³⁰ Tagjainak száma 60–70 körül mozgott, 1896-ban 64 tagja volt, 1904-ben 60 főt számlált a tagság.³¹ A tagsági díjról 1901-ben olvashatunk a *Gödöllő és Vidéke* című lapban: a Kaszinó éves tisztújító közgyűlésén megszavazták, hogy 4 koronával emelkedjen az éves tagdíj, ami így 24 korona lett.³²

A Kaszinó a megalapításától kezdve, évtizedekig az Erzsébet Szállóban tartotta fenn helyiségeit, ahol könyveket, folyóiratokat bocsátott a tagok rendelkezésére, társasjátékokra adott alkalmat, összejöveteleket rendezett. Könyvtára 1896-ban 500 kötetet számlált; állományának gyarapítására 1901 tavaszán a közgyűlés 200 koronát szavazott meg.³³

A Kaszinó életében jelentősebb változást az 1904–1905-ös esztendő hozott, amikor helyiségének megváltoztatása került előtérbe. A Kaszinó helyiségváltogatása már 1903-ban szóba került, tárgyalások indultak az Aranysas Ház megvásárlására annak tulajdonosával, a Monor kerületi Takarékpénztárral, azonban a tárgyalások megakadtak.³⁴ 1904 szeptemberében meghalt Károli Nándor, a szálló bérlője, és a szálló gazdát cserélt.³⁵ Novembertől a Kaszinó újra a helyiségváltogatást fontolgatta, ezért rendkívüli közgyűlést hívott össze, azonban a válaszmánya még 1905 tavaszán sem tudott dönteni a költözésről. Az újság megjegyzése szerint várni kellene addig a döntéssel, a vásárlással, amíg az Aranysas Ház épüle-

²⁹ GV 1904. június 23. 1.

³⁰ Ripka 1896: 156.

³¹ Ripka 1896: 162. GV 1904. január 10. 2.

³² GV 1901. január 13. 1–2.

³³ Ripka 1896: 162. GV 1901. március 10. 2.

³⁴ GV 1903. április 5. 2.

³⁵ GV 1904. szeptember 22. 3., GV 1904. október 2. 3.

tét lakhatóvá teszik, addig korai erről beszélni.³⁶ Áprilisban a rendkívüli közgyűlés 18 szavazattal 11 ellenében elhatározta a költözést.

A *Gödöllői és Vidéke* azonnal közzétette véleményét a döntéséről. A Kaszinó tehát az Aranyas Ház első emeletén kibérelt egy elegáns helyiséget, amely – a várakozások szerint – a legkényesebb tagok kényelmét is kiszolgálja majd. A szobák nemcsak egy 60 tagú klubnak nyújtanak kényelmet, hanem elegendőek lennének egy 400–500 tagot számláló társaskör befogadására is. A helyiségek bérlete a korábbi 600 korona helyett itt 900 korona, és várhatóan a napi kiadások is magasabbak (fűtés, világítás, takarítás, stb.), így a Kaszinó éves kiadása várhatóan 800–1000 koronával lesz több. Ezeken kívül a hatalmas klubhelyiségek berendezésének költségei is a Kaszinót terhelik. A cikk szerzőjének meggyőződése, hogy a Kaszinó rossz vásárt csinált. Igaz, hogy nagy és szép helyiségei lesznek, viszont a használata nem lesz kellemes, mert a földszinten étterem és kocsmá működik, ahonnan a zaj folyamatosan fel fog szűrődni, a konyha miatt pedig ételszag terjed majd folyton a levegőben. Azzal, hogy nyilvános helyre költözik, elveszti barátságos, bizalmas jellegét, nem lesz lehetőség a csendes olvasásra, és le kell mondania az italmérési jogáról is, mert egy házra két italmérési engedély nem adható ki. E feltételezések azért is érdekesek, mert a Kaszinó korábban is egy szálló, az Erzsébet Szálló emeletén tartotta a helyiségeit, ahol étterem is működött, terasza is volt, és ezek szerint ott a Kaszinónak volt italmérési engedélye. A költözéssel ugyancsak elveszti korábbi nyári kerthelyiségét és kuglizóját is. A költözésről nagyrészt az újabb és fiatalabb tagok döntöttek, akik ettől a Kaszinó haladását és fokozatos felvirágzását remélték.³⁷

A Kaszinó általában évente egy nyári és egy farsangi táncestélyt rendezett „s évkönyvei nem egy sikerült hangversenyről tesznek említést”.³⁸ A 20. század első éveiben a Kaszinó családi vacsorákat rendezett tagjainak, melyeket tánc követett. Már az első estély olyan népszerű volt, hogy elhatározták, minden hónap első szombatján rendezni fognak ilyen társas vacsorát. Emellett többször került sor bankettekre, amelyeken egyik-másik tagot köszöntöttek, búcsúztatták, vagy névnapot ünnepeltek.³⁹

POLGÁRI KÖR

A Polgári Kör alakuló közgyűlését 1901. július 28-án tartották az Aranyas Ház nagytermében. Ekkor már 104-en jelentkeztek a tagok sorába. Megvitatták az alapszabályokat és kimondták a kör megalakulását. Az alapszabályok belügyminiszteri jóváhagyását követően 1901. december 1-én nyitották meg a kört. A megnyitó beszédben hangsúlyozták, hogy a kör akkor felelhet meg leginkább rendeltetésének, ha a helyiségein kívül hagyja a politikát, a társadalmi és vallási különbségeket.⁴⁰

³⁶ GV 1904. november 3. 3., GV 1905. március 9. 2.

³⁷ GV 1905. március 23. 2.

³⁸ Ripka 1896: 162.

³⁹ GV 1901. február 17. 3., GV 1901. április 14. 2., GV 1902. szeptember 7. 2., GV 1901. április 14. 2.

⁴⁰ GV 1901. augusztus 4. 2., GV 1901. december 8. 2.

A fiatal egyesület népszerűsítése folytatódott a farsangi idényben. Az előkészületek már decemberben megkezdődtek, két nagyobb szabású mulatsággal és több kisebb, családi-as jellegű összejövetellel készültek. A két nagyobb multság időpontja farsang első és utolsó hétvégéje volt.⁴¹

1902 márciusára a Polgári Körnek 178 tagja volt. 7 napilap és 20 hetilap állt a tagok rendelkezésére, könyvtára 130 művet számlált 150 kötetben. Emellett dominó, kártya és sakk volt még a kör helyiségeiben, amelyek a tagok szórakozását szolgálták.⁴²

A Polgári Kör alapszabálya tiltotta ugyan a politizálást, a kör mégis hazafias és kultúrmissziót folytatott a gödöllői polgári középosztály körében.⁴³

Helyiségei a Váci utcában voltak, innen 1906-ban tette át székhelyét a központi helyen lévő járásbírószáki épülettel szemben álló Szauer-féle házba, ahol három tágas, világos szobát foglalt el.⁴⁴

GÖDÖLLŐ ÉS VIDÉKE TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI MÚZEUM-EGYLET

Ugyancsak az első egyesületek közé sorolható Gödöllőn a Rómer Flóris kezdeményezésére 1875-ben megalakult Gödöllő és Vidéke Történelmi és Régészeti Múzeum-Egylet. Az 1876. szeptember 4-én Budapesten tartott VIII. Őstörténelmi és Embertani Kongresszushoz Gödöllő és vidéke egy kiállítással kívánt kapcsolódni. Ennek érdekében elkezdődött az egylet megszervezése. Az egyletet a király évi 300 forinttal támogatta, ami reményt adott arra, hogy a környék tehetősebb birtokosai is követik majd a példát és támogatják a fiatal egyletet. A péceli Ráday Pál gróf mellett a környező települések jelentős közéleti személyei, főúri és nemesi családjai, papok, lelkészek, tanítók, jegyzők, értelmiségiek álltak a kezdeményezés mellé, és nagy számban pártolták a zsidó földbirtokosok, kereskedők, bérlők is. A belügyminisztérium 1875. december 1-jén hagyta jóvá az egylet alapszabályát, az 1876. május 20-i közgyűlésen 3 alapító tagot és 147 pártoló tagot jegyeztek be, elnökévé Rómer Flórist választották. A gödöllői múzeumegylet célja volt, hogy megmentse a múlt értékeit, és segítségükkel emelje a nép műveltségét.

Az elkészített kiállítás régészeti és numizmatikai anyagot mutatott be az Erzsébet Szárlóban a Kaszinó helyiségében.

Az egylet két év után elhalt, amiben szerepet játszott az elnök, Rómer Flóris nagyváradi kanonokká való kinevezése, aminek következtében már nem tevékenykedhetett a múzeum-szervezők között.⁴⁵

⁴¹ GV 1901. december 15. 2.

⁴² GV 1902. március 9. 2.

⁴³ GV 1904. június 9. 2.

⁴⁴ GV 1906. április 26. 3.

⁴⁵ G. Merva 2004: 121–122.

ÖNKÉNTES TŰZOLTÓTESTÜLET

A község lakosságának, és vagyonának védelme érdekében Gödöllőn 1879 szeptemberében alapították meg az Önkéntes Tűzoltótestületet, melynek költségeihez a község társadalmának vezető szereplői alapító és pártoló tagokként jelentős anyagi áldozattal is hozzájárultak. Azonban érélyes vezető nélkül az 1880-as években feloszlott a testület.

1890-ben Gallé Antal és Garán Dániel újra megalapította a község önkéntes tűzoltóságát, amelynek parancsnokságát is elvállták.⁴⁶ A testület 1896-ban két ezredéves országos tűzoltóversenyen is eredményesen szerepelt. Az egyik versenyen díszoklevelet kapott, a másik versenyen pedig megnyerték az első díjat, egy serleget. Ezzel az országos elismeréssel vívták ki a gödöllői lakosság szimpátiáját, amelynek jelentősebb támogatására ekkortól számíthattak.

A tűzoltótestület tagjainak száma 40–50 fő, pártoló tagjaié 150–200 fő. Költségeit a királyi udvar és a község támogatása mellett a pártoló tagok és az önkéntes adományok fedezték. Felszerelésüket különböző fecskendők, lajtos kocsik, és tolólétra képezte. Az önkéntes tűzoltók számára télen hetente egyszer elméleti oktatást, nyáron (áprilistól októberig) hetente egyszer szorgyakorlatokat tartottak. A nyári időszak alatt állandó éjjeli tűzőrséget tartott két fő.⁴⁷ Mindez megfelelt a vármegyei tűzrendészeti szabályoknak, hiszen gyakorlati tűzoltókat képeztek ki és elméleti szakismeretekkel is ellátták őket, ezáltal szükség esetén hasznos munkát tudtak végezni.⁴⁸ A testület 25 éves jubileuma alkalmából szerezte zászlaját.⁴⁹

A testület minden évben megrendezte a tűzoltó-gyakorlatot a mászóháznál, és ugyan csak minden évben többször is rendeztek bált, mulatságot, legtöbbször saját egyesületük javára, fejlesztésre. 1902 nyarán mentőkocsira gyűjtöttek egy nagyszabású kerti ünnepély megrendezésével, amit tánccal és hangversennyel kötöttek egybe.⁵⁰

FEHÉR KERESZT EGYESÜLET, JÓTÉKONY NÖEGYLET

A felebaráti szeretet megnyilvánulása volt az Országos Fehér Kereszt Egylet gödöllői fiókja, amely 1892-ben Garán Dánielné és Kapczy Vilmos főszolgabíró kezdeményezésére alakult meg. Ripka Ferenc művéből tudjuk, hogy az egyesület a tagsági díjakból az 1890-es évek közepén több szegény sorsú, beteges gyermeket és három lelenc gyermeket segélyezett. Az egyesületnek nagyrészt gödöllői hölgyek voltak a tagjai, mintegy nyolcvan.⁵¹

⁴⁶ GV 1902. június 22. 3., Hovhannesian 1933: 150–151.

⁴⁷ Hovhannesian 1933: 150–151; Ripka 1896: 166–167; Zsemley (szerk.) 1938: 243.

⁴⁸ GV 1901. augusztus 4. 1.

⁴⁹ GV 1902. június 22. 3., Hovhannesian 1933: 150–151.

⁵⁰ GV 1902. augusztus 10. 1–2., GV 1902. augusztus 17. 2.

⁵¹ Ripka 1896: 167.

1905–1906 fordulóján megindult az („évek óta cél és eredmény nélkül működő”⁵²) egyetlen belül egy jótékony nőegylet alapítására irányuló mozgalom, mely előtt jó példaként állt a Gödöllőn már évek óta hatékonyan működő izraelita nőegylet tevékenysége.⁵³ A Keresztény Jótékony Nőegylet alapszabályát a belügyminiszter jóváhagyta, és az egylet megkezdte működését. 1906. június 4-én tartotta meg alakuló közgyűlését, megválasztották a tiszti kart és a választmányt. Az elnök báró Vécsey Istvánné lett, az alelnökök Garán Dánielné, Nick Edéné és Magyar Kázmér lettek.⁵⁴

GÖDÖLLŐ ÉS VIDÉKE ÁLTALÁNOS IPARTESTÜLET

A községben nagy számban élő iparosokat a céh megszűnése után 1879-ben megalakult egyes ipartársulat, majd az ipartörvény alapján 1893-ban a Gödöllő és Vidéke Általános Ipartestület fogta össze. Az Ipartestülethez tartoztak Szada, Mogyoród, Dány, Valkó, Vácszentlászló és Zsámbok iparosai.⁵⁵ A testület legfontosabb teendői közé tartozott a békéltetés, a tanoncszerződések megkötése és a segédvizsgáztatás. Az iparos dalkör 1897-ben alakult meg hat taggal. Első nagy fellépése 1900 elején, majd 1901-ben, Erzsébet királyné szobrának leleplezésekor volt, amikor Öfelsége legmagasabb elismerését is kiérdemelte.⁵⁶

NYARALÓK

A 19. század végétől igen sok fővárosi család töltötte Gödöllőn a nyári heteket, hónapokat. Nyaralók százai épültek a perifériára, nyaralótelepek létesültek. Évente 300–400 budapesti család, kétezernél több ember nyaralt ekkor a községben. Jórészt a vasútállomáshoz közel, az Alvégnek nevezett részen kerestek maguknak és családjuknak lakást, ugyanis az urak naponta ingáztak fővárosi munkahelyük és Gödöllő között, csak vacsorára tértek haza. Nappal jóformán csak az asszonyok és a gyermekek maradtak Gödöllőn.⁵⁷ A nyaralni vágyók már januárban-februárban kiválasztották a nyári lakhelyüket. Leginkább azt szerették, ha legalább két egymásba nyíló helyiséget kaptak, megnézték vizesek-e a falak, megérdeklődtek mikor ellik a tehén, lesz-e egész nyáron tej, mit ültetnek majd a kertbe, lesz-e zöldség, mennyi tyúkot tartanak, hűvös-e a pince, milyen a kút vize, stb. Ha megfelelőnek találták, megegyeztek az árban 2–3 hónapi tartózkodásra. Megegyeztek abban is, hogy júniusban mikor menjen be értük szekér Pestre. A háziak a leendő vendégeik igényeihez mérten alakították

⁵² GV 1906. január 11. 1.

⁵³ GV 1906. január 11. 1.

⁵⁴ GV 1906. május 10. 3., GV 1906. június 28. 2–3.

⁵⁵ Hovhannesian 1933: 168.

⁵⁶ Hovhannesian 1933: 176–177.

⁵⁷ Ripka 1896: 156–159.

ki a konyhakertjüket, olyan zöldségeket termesztettek, amit kértek tőlük, és az egész portát kicsinosították. Az első udvart befűvesítették, virágokat ültettek, csak a szekérnyomot hagyták ki, sok helyen még hintát is állítottak. A felső udvarba szaletlit építettek. A kiadó szobák előkészítését, alapos takarítását májusban megkezdték. Gödöllőn a hosszú, többalakos házforma volt a jellemző, az első, utca felőli rész volt a szebb, ezt adták ki a nyaralóknak, a hátsó, szűkösebb lakásba költözött a család a nyárra, ahonnan „a föld parancsa szerint, jártak ki minden nap a határba”.⁵⁸

A családok gödöllői nyaralása nagy költözködéssel kezdődött. A megbeszéltnél napon a leendő házigazda, vagy akit megkért erre, szekérrel ment Pestre a család holmijáért, olykor szinte az egész lakás berendezését költöztették, ruhák, evőeszközök, edényeken kívül bútorokat is hoztak magukkal. A nyaralók mindennapjai jórészt az ebéd és a vacsora elkészítésével teltek, de jutott idő a délutáni pihenésre, olvasásra, az esti sétákra és beszélgetésekre is.⁵⁹

A korabeli források arról tanúskodnak, hogy a nyaralóközönség az 1880-as években már nem elégedett meg a vidéki csenddel, nyugalommal, hanem igényelte a nyári fürdőzési lehetőséget is. Az 1885-ben megnyílt első gödöllői fürdő létesítésének történetét a következőképpen örökítette meg a *Gödöllő és Vidéke* című lap: „A jó öreg Horváth bácsi nyug.[almazott] uradalmi kasznárnak az alvégen lévő épületeiben több igen előkelő nyaralója volt, kik évről-évre bérbe vették a lakásokat. Egy izben kijelentették, hogy bármennyire szeretnek is itt lakni, többé nem jönnek ki, mert semmiféle fürdő nem lévén, a fürdés céljából való utazgatás felette kényelmetlen és költséges. [...] Rimádkodtak az öreg urnak, hogy a kertjén átfolyó Rákospatakhoz legalább csak egy öltöző kabint és valamelyes gátat tákolttasson össze, hol a nagy hőség elől némi üdülést találjanak. Addig-addig beszéltek az öreg urnak, amíg reá nem szánta magát egy családias jellegű kis fürdőház építésére.”⁶⁰ Az akkori Isaszegi utat, amelynek mentén a fürdő létesült, 1898-ban átnevezték Gizella útra (ma ismét Isaszegi út) erről kapta a fürdő a nevét.

A vállalkozásnak hamar híre ment a településen, és mivel nagy hasznot jósoltak neki, rögtön versenytárs is akadt, így egyszerre két fürdőt építettek Gödöllőn. Ám a fürdőzők száma akkor még igen szerény volt, a két fürdő a belépőjegyek árának leszorításával versengett egymással. Az évekig tartó harc mindkét fürdőt nagyon megviselte: a konkurens vállalkozás teljesen tönkrement és a Gizella-fürdőt is nagy veszteségek érték, azonban ott a századfordulón már csinos kis fürdőház és park várta a vendégeket.

A fürdő nyitva tartása igazodott a nyaralószезonhoz, ugyanis a fürdő közönségét leginkább a fővárosi nyaralók adták, a gödöllőiek nem igen méltányolták a fürdő közegészségügyi fontosságát. Júniusban általában már mindig nyitva találták és egészen addig nyitva is tartott, amíg ősszel a nyaralók nagyobb tömegben el nem hagyták a települést.⁶¹

⁵⁸ Kovács 1978: 1–6, 9. GVM A 88.28.1.

⁵⁹ Kovács 1978: 7–8. GVM A 88.28.1.

⁶⁰ GV 1905. május 28. 2.

⁶¹ GV 1904. szeptember 1. 3.

Az 1900-as évektől vannak híreink arról, hogy évente rendeztek úszóversenyeket a fürdő uszodájában. A versenyszámok között 1901 nyarán hölgyek versenye, kezdők versenye, Gödöllő gyorsúszó bajoksága (100 m), junior verseny, ifjúsági verseny, Gödöllő távúszó bajnoksága (550 m), vigaszverseny szerepelt. A verseny látogatottságát az indulók száma illusztrálja: a hölgyek között két induló volt, a kezdők versenyét négy, 3-4 fős csoportban indították, a junior versenyen összesen hét úszó indult két csoportban. A távúszó bajnokságon mindössze egyetlen induló volt, aki végül sikeresen teljesítette is a távot. A „programon kívül bemutatott még a jókedvű fiatalság egy pár humoros, kacagató versenyt is, így pl. a zsák és kacsá versenyt, melyekkel derűltégre hangolta a lelkes publikumot.”⁶²

A többszöri javítás, átalakítás, személyzeti fejlesztés és minden próbálkozás ellenére a fürdő sosem tudott igazán fellendülni. 1909-ben már egyenesen sajnálkozva írtak az újságban a fürdőről. Megjegyezték, hogy szükség lenne némi javításra és pótlásra, hosszú távon, kellő forgó tőkével virágzó vállalkozást lehetne belőle alakítani (fürdő, park, térzene, cukrászda, azaz egészségügy, szórakozás, élvezet összehangolása), a nyaralótelep így felvirágozhatna.⁶³

A besnyői nyaralók között szintén mozgalom indult 1904-ben egy ottani fürdő létesítésére.⁶⁴

Gödöllő fejlesztése és szépítése érdekében egyesület alakult 1902-ben, amelynek alakuló közgyűlésén a gödöllőiek mellett a nyaralók is szép számban megjelentek.⁶⁵ 1903-ban a nyaralók között is mozgalom indult egy nyaraló egyesület alapításának érdekében, céljaik között szerepelt az utcák locsolása, tisztántartása, a közvilágítás javítása, a gyalogjárók kiköveztetésének sürgetése, az Alvéken piac létesítése, a vasúti út rendezése, a nyaralótelep rendőri felügyelete, és a nyaralók olcsó és jó élelmezéséről való gondoskodás. Az Alvég nyaralói között megindult egyesületi mozgalomhoz az összes többi gödöllői nyaraló és még a besnyői nyaralók is csatlakoztak.⁶⁶

SZÓRAKOZÁS, BÁLOK, MULATSÁGOK

Bálokat, mulatságokat szinte egész évben rendeztek Gödöllőn. Az egyesületek, testületek, de gyakran a fiatalság, a nyaralók szervezték, vagy egy-egy vendéglő hirdette őket. A legnagyobb bálók helyszíne a 19. század utolsó éveiben az Erzsébet Szálló nagyterme volt, azonban a századfordulótól már az Aranysas Ház, a Nagykrumpli is helyet adott nagyobb szabású báloknak.

A bálók fő szezonja a farsang volt. Sorra rendezték a Kaszinó, tűzoltó, polgári, ipartestületi bálokat, melyek bevétele vagy az egyesület saját alapját növelte, vagy felajánlották valamilyen jótékony célra, például a Fehér Kereszt Egyesületnek.

⁶² GV 1901. augusztus 4. 1–2.

⁶³ GV 1905. május 11. 3., GV 1909. augusztus 1. 1–2.

⁶⁴ GV 1904. július 24. 3., GV 1904. augusztus 4. 3., GV 1906. augusztus 30. 3.

⁶⁵ GV 1902. szeptember 14. 2–3.

⁶⁶ GV 1903. július 26. 2., GV 1903. augusztus 2. 3.

A farsangi bálók sokszor álarcos multságok, bohóc-estélyek voltak. A farsangi idény közeledtével megalakultak a vigalmi bizottságok, és vidám multságokat hirdettek. A nyári hónapokban a gödöllői nyaralók is rendeztek multságokat, gyermekbálokat, melyeknek szinte állandó helyszínét Miskey Ádám vasútállomás melletti vendéglője adta.⁶⁷ Köztudomású volt, hogy ott a vidám nyaraló társaság minden szombaton összegyűlt.

Emellett az idő melegebbre fordultával elmaradhatatlanok voltak a szabadtéri multságok, majálisok, juniálisok, juliálisok, batyubálok. Ezek mindig nagyszerűen sikerültek, és szép jövedelemmel gazdagították a rendező egyesületet, vagy a nemes célt, amit támogattak általa.⁶⁸ 1904 júniusában a Polgári Kör a Polgári Dalárdával együttműködve tanyai batyubált rendezett a haraszti majorban. Ezzel egy régi multságot újítottak fel, és a bevételt a könyvtár gyarapítására szánták. A multság délután 4 órakor kezdődött, a rendezőség hideg büféről házilag gondoskodott, így az italokról és frissen fejt tejről is. A söntés mellett cukrászdát ígértek, eső esetére hatalmas feldíszített sátorról gondoskodtak. A multságra kihozott gyerekek számára játszóteret rendeztek be, a tánchoz a szabad táncteret az erdő szélén alakították ki, és diadalkapuvál, zászlókkal, lampionokkal dekorálták. A multságok fokmérője a négyest táncoló párok száma volt, ezért is számol be büszkén az újság az eredményről, miszerint 100 pár táncolta a négyest, ami a Gödöllőn általában szokásoshoz képest kiemelkedő szám volt. A multságon 400–500 fő vett részt, köztük a „magas intelligencia a kereskedő és iparos osztály, sőt még a gazda közönség is”⁶⁹

1904-ben a július szintén multságok sorát tartogatta: az önkéntes tűzoltóság július 3-ra szervezett bált, a gödöllői intelligencia pedig július 9-re hirdetett batyubált, „erdőbeli lakozást” az Erzsébet-parkba, majd táncot estére az Erzsébet Szállóba, nem sokkal később a tűzoltózenekar báljára került sor.⁷⁰ A multságok ugyanilyen gyakoriak voltak minden évben.

A Polgári Kör másik igen nagysikerű kezdeményezése 1905 nyarán a „Carton-bál” volt, amelyre a hölgyeket utcai, lehetőleg kartonruhában várták. Már a meghívók is nagy szenzációt keltettek. A rendezőség bevált számításáról tanúskodik, hogy az Erzsébet Szállóban megrendezett bálon mintegy 150-en vettek részt.⁷¹

A bálokat, multságokat gyakran játékokkal tették vidámabbá. Konfetti, tombola, szépségverseny és világposta egyike-másika szerepelt a bálokon, multságokon, ahogyan ez országszerte is megfigyelhető. Azóta több játék a feledés homályába veszett, esetleg a nevük ismerősen cseng, de nem tudjuk hogyan játszották, miért szerették. Az egyik ilyen játék a világposta, ami a fiatalok szívét mozgatta meg. A gödöllői önkéntes tűzoltótestület 1898-as táncmultságának részletes leírásában bukkanunk a következő sorokra: „Tyűh! hát még a világpósta! Hány nyíló rózsa-bimbó bizta a maga legédesebb titkát a névtelenség rejtő fátyla alatt egy kis papírkára; hány lángoló szívü ifju öntötte betükbe a levelezőlapon szent érzelmeit

⁶⁷ GV 1901. július 14. 3., GV 1904. június 23. 1.

⁶⁸ GV 1901. január 27. 3., GV 1901. augusztus 18. 2.

⁶⁹ GV 1904. június 16. 2–3., GV 1904. június 9. 2., GV 1904. június 12. 3.

⁷⁰ GV 1904. június 30. 2.

⁷¹ GV 1905. július 13. 2.

s azonkívül mennyi jovialis tréfát, bohóságot, pajzán ötletet szállított a világposta a szélrózsa, illetőleg a Károlyi-féle vendéglő nagy és kis termeinek minden irányában.”⁷² A játék népszerűsége valószínűleg a titkos üzenetekben rejlett, amelyekkel úgy érezhették, hogy a merev társadalmi szabályokat átléphetik, érzéseiket is kifejezhetik. A világposta még a későbbi években is kedvelt játéka maradt a báloknak, mulatságoknak, de nem csak Gödöllőn, máshol is. Egy 1905-ös szombathelyi bál felhívásában versenyszerűen jelenik meg a világposta a többi játék között, ugyanis „aki legtöbb levelezőlaphoz jut, az egy élő malacot kap” ajándékba.⁷³

A nyár különösen sok lehetőséget adott a vidám társas eseményekre. Ilyen volt a fürdőzés, amit a nyaralók ki is használtak, a gödöllői Polgári Körben tagjaiknak kedvezményes fürdőjegyet biztosítottak.⁷⁴ A fürdőben megrendezett úszóversenyeken kívül tudunk a besnyői Torna Club és a gödöllői ifjúság futball meccséről, amit a gödöllői gázgyár melletti akácos erdőben rendeztek meg, és a gödöllői nyaralók által meghirdetett teniszversenyről, aminek helyszíne az Erzsébet-park egyik pályája volt. De szerveztek sakkversenyt, és a Budapest–Hatvan útvonalon megtartott automobil-verseny is áthaladt Gödöllőn. Ez az esemény is nagy érdeklődésre tarthatott számot a nyaralók és a lakosság részéről.⁷⁵ A Polgári Kör 1901 augusztusában népünnepélyt rendezett. A gödöllői kiserdőbe várták az ünnepelni vágyókat, akiknek különféle izgalmas vetélkedőket ajánlottak, többek között ügyességi feladatokat: lepényevést, póznamászást, zsákban futást, hirdették, hogy lesz jóslás, és bazárok, amelyekben gödöllői előkelő hölgyek árusítanak, valamint szépségverseny, világposta, konfetticsata és serpentin tette érdekesebbé az esti táncmulatságot.⁷⁶

A családi összejöveteleken a zongora volt a jellemző, a nők játszottak, a férfiak énekeltek. Kedvelt időtöltés volt a kuglizás, amire minden vendéglőben lehetőség volt.⁷⁷ A Polgári Körnek egy aszodi asztalos ajándékozott saját biliárdasztalt.⁷⁸ A kártyázás ekkoriban napi szórakozásnak mondható, ahogyan fent már szóba került, a cukrászdában, a Kaszinóban, Polgári Körben is kártyáztak, úgy a vendéglők is otthonai voltak ennek az elfoglaltságnak. A játék pénzben ment, leginkább az alsós, piké, tarokk játékokat kedvelték, de a ferbli és a 21-es partik is népszerűek voltak.⁷⁹

Viszonylag gyakran rendeztek hangversenyeket, műkedvelő előadásokat a lelkes ifjak, vagy egyesületek, amelyeket gyakran táncmulatsággal kötöttek össze, a bevételt valamilyen jótékony cél számára ajánlották fel.⁸⁰ Tavasztól őszig minden évben felbukkantak a városban

⁷² GV 1898. március 1. 54.

⁷³ Gyönyörű győzelem, csúnya vereség. 2005. (Az idézet a Szombathelyi *Friss Újság* 1905-ös évfolyamából származik.)

⁷⁴ GV 1902. augusztus 3. 3.

⁷⁵ GV 1902. július 20. 2., GV 1904. augusztus 18. 2., GV 1904. március 6. 3., GV 1905. április 13. 2.

⁷⁶ GV 1901. augusztus 4. 3., GV 1901. augusztus 18. 3.

⁷⁷ Hegedüs 1981: 19. GVM A 98.23.1.

⁷⁸ GV 1901. szeptember 15. 3.

⁷⁹ GV 1904. március 6. 1.

⁸⁰ Példák: GV 1901. augusztus 25. 2–3., GV 1902. március 2. 2., GV 1902. június 29. 3., GV 1902. augusztus 3. 3.

a vándor színitársulatok is, több-kevesebb sikerrel megtartott előadásaik látogatottsága változó volt, az előadásokra bérletet lehetett váltani. A század első éveiben az Erzsébet Szálló, majd a Központi Szálloda volt az előadások helyszíne.⁸¹

Összel a nyaralók visszautaztak a fővárosba, csendesebb lett Gödöllő, ám a szüreti multságok ekkor kezdődtek. A Besnyői Népkönyvtár Egyesület szüreti multságairól az újság lapjai tanúskodnak, 1902-ben és 1903-ban, melyek mellé 1905-ben a Polgári Kör is felsorakozott az Erzsébet Szállóban tartott szüreti multságával. A szüreti multságok leírásai igen vidám hangulatot sugallnak, hiszen a főszerep a játéké, incselkedése volt. A szőlőre csösznők vigyáztak, akik ha rajtakapták a tolvajokat, azonnal a bírónék elé állították. Sor került a szüreti korona elárverezésére, és olykor tiszteletdíjat ajánlottak fel annak, akit a legtöbbször állítottak elő a csöszök. Nagy vidámságban, kacajjal, és tánccal teltek ezek a multságok.⁸²

Az idő hűvösebbre fordultával sorra rendezték a családi estélyeket, felolvasásokat, hangversenyeket, műkedvelő előadásokat és természetesen minden évben megalakult a korcsolyázóegylet, mely mesterséges jégpályát készített.⁸³ A korcsolyázóegyletnél lehetett megváltani a korcsolyázási lehetőséget. 1902-ben a tagdíj egész idényre rendes tagoknak 7 korona, rendkívüli tagoknak 3 korona, „deák és tanuló jegy” 3 korona volt, míg egyszeri korcsolyázásért 60 fillért kellett fizetni. Ezek az árak az idény elején voltak érvényben, amikor már valóban korcsolyázni lehetett, 2 koronával emelkedtek. A rendkívüli tagok csupán az egylet pártolói voltak korcsolyázási jog nélkül. Akik nem voltak az egylet tagjai, azok nem léphettek a jégpályára és a padokat sem foglalhatták el. A jégpályát 1902-ben a Ferenc József tér felső részén, a katolikus parókia előtt alakították ki.⁸⁴ 1905-ben ugyancsak a Ferenc József téren, de a Bittó-cukrászda előtt kapott helyet.⁸⁵

A téli időszakban a Polgári Kör minden hónapban felolvasóestélyt rendezett, ahol a tagok művelése volt a cél. Gazdasági, irodalmi és tudományos előadásokat terveztek és tartottak számukra.⁸⁶

„Hazafiúi érzület”

Az egyesületek, társulatok olykor összefogtak, közösen szerveztek multságot valamely nemes cél érdekében, vagy együtt álltak egy-egy hazafias ügy szolgálatába. A gödöllői polgárok a királyi család iránti lojalitásuk, szeretetük és tiszteletük mellett figyelemmel kísérték az országos politikai élet alakulását is, a jelentősebb események a városi közéletben is szerepet

⁸¹ GV 1902. április 13. 2., GV 1902. július 13. 3., GV 1903. október 18. 3.

⁸² GV 1903. szeptember 21. 3., GV 1902. szeptember 28. 3., GV 1905. október 19. 3.

⁸³ Ripka 1896: 162., GV 1903. november 1. 2., GV 1902. október 5. 2.

⁸⁴ GV 1902. november 9. 3., GV 1902. november 16. 3.

⁸⁵ GV 1905. december 14. 2.

⁸⁶ GV 1902. október 26. 2., GV 1902. november 2. 3., GV 1902. december 7. 2–3.

kaptak. Erzsébet királyné emléke méltó megőrzésének ügye mögé egy emberként sorakoztak fel a község lakói. Ugyancsak a hazafias érzelmek kifejezésének lehetőségét adta a virágzó Kossuth-kultusz és a Rákóczi-kultusz is.

1902-ben a Kossuth Lajos születésének 100 éves évfordulójáról való megemlékezést Gödöllőn a Polgári Kör kezdeményezte. Szeptember 18-án kivilágították a községet, és fáklyás menettel járták be a főbb utcákat, közben többen lelkesítő beszédeket mondtak. Másnap reggel taracklövések rázták meg a környéket, ezzel emlékeztek Kossuth születésnapjára. Délelőtt díszközgyűlést tartottak a községházán, ahol szintén emlékbeszédek hangzottak el, majd jegyzőkönyvbe vették Kossuth emlékét, a Pesti utcát pedig Kossuth Lajos utcának nevezték át. Az ünnepség a református templomban folytatódott, majd a Polgári Kör tartott díszközgyűlést.⁸⁷

1906 őszén hazaszállították II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvait. A hamvakat szállító vonat 1906. október 27-én 9 óra körül gördült át a magyar határon, másnap reggel fél 9 körül érkezett meg a budapesti Keleti pályaudvarra. A vonat este 8 után indult tovább, és október 29-én érkezett meg Kassára, ahol a dómban végső nyugalóhelyükre helyezték a hamvakat. „Az ország két napon és két éjszakán át ünnepelt. A vasútvonalak mentén örtüzeket raktak, és széles körzetből összegyűlve falvak, városok, mezővárosok lakossága állt sorfalat. Vallási, nyelvi, nemzetiségi elhatárolódást a lakosság körében nem tártak fel a kutatók.”⁸⁸

A gödöllői járásban az ünnep kezdetét a minden községben október 28-án reggel 7 órakor elhangzó mozsárlövések és harangzúgás jelezte. Ekkorra a járás minden községét nemzeti színű zászlókkal díszítették fel, és este 8 és 9 óra között díszkivilágítást terveztek.⁸⁹ Az október 28-án Gödöllőre érkező különvonat ünnepélyes fogadását a Polgári Kör a tűzoltótestülettel együtt, a dalárda közreműködésével szervezte meg.⁹⁰ A vonat fogadásán megjelenő gödöllői hatóságok, testületek, községi küldöttségek és a nagyközség este 7 órakor a Polgári Kör helyiségében gyülekezett, ahonnan fél 8-kor indultak a vasútállomásra fáklyákkal, Vidák Béla cigányzenekarának hazafias nótái mellett. Út közben csatlakozott a menethez a tűzoltóság, szintén fáklyákkal. A vasútállomáson már 3000 fő gyűlt össze, a város hazafias érzületű értelmiségije és polgársága. A peronon a fáklyás résztvevők sorfalat álltak, és görögtüzek gyulladtak, amikor a vonat az állomáson áthaladt. Az állomás egyik emeleti ablakából Vidák Kozma gödöllői cigányzenész tárogatón Rákóczi dalokat adott elő.⁹¹ A község előljárósága a vasút mentén örömtüzeket gyújtatott a vidék hét kiemelkedő pontján 500 méterenként, amelyeket a tűzoltóság látott el, a tüzelőanyagot az erdőhivataltól díjmentesen kapták. A község részt vett továbbá a vármegye 600-as parasztküldöttségében is.⁹²

⁸⁷ GV 1902. szeptember 21. 2–3.

⁸⁸ R. Várkonyi 2006.

⁸⁹ GV 1906. október 28. 3.

⁹⁰ GV 1906. október 21. 2.

⁹¹ GV 1906. november 1. 2.

⁹² GV 1906. október 25. 3., GV 1906. október 28. 3.

Gödöllő századfordulós évei mozgalmasak voltak, élete változatosan telt. Az országos események, mint a millenniumi programok, a századforduló éve a gödöllőieket is lázban tartották, ahogyan mélyen gyászba borult a község Erzsébet királyné halálának hírére. A nagyobb hazafias megmozdulásokban lehetőségeik szerint ők is részt vettek, és mindemellett élték saját életüket: összegyűltek vendéglőkben, a főtéren piacot tartottak, bosszankodtak nyáron a por, télen a sár miatt, mégis minden évszakban megtalálták a nevetés, az öröm lehetőségét, egyesületeik, testületeik bálokat, multságokat szerveztek, amelyekkel valamilyen jótékony célt támogattak. Örömeiket, bánatukat megosztották egymással, közös ügyként kezelték a község problémáit, és megoldásokat kerestek rájuk. Összességében mondható, hogy Gödöllő falusias jellegű volt ugyan a századfordulón, társadalmi szerveződéseivel, fejlődési igényeivel mégis a városiasodás útjára lépett.

Oravec-Kis Éva

Források

Gödöllői Városi Múzeum Adattára (GVM A)

Gödöllő és Vidéke (GV)

A Gödöllő és Vidéke 1898-es, 1901–1906-os, 1909-es évfolyamának számai.

Gödöllői Hírlap (GH)

A Gödöllői Hírlap 1929-es és 1938-as évfolyamának számai.

Erzsébet királyné emlékfái 1899. A földművelésügyi m. kir. minister kiadványai. 18. szám. Budapest.

Gyönyörű győzelem, csúnya vereség. Miről szóltak a hírek száz éve? 2005. (http://www.nyugat.hu/tartalom/cikk/15948_gyonyoru_gyozelem_csunya_vereseg – letöltés: 2009. május 22.)

Hegedüs László 1981: Gödöllő és a századforduló. Kézirat. (Gödöllői Városi Múzeum Adattár 98.23.1.)

Hegedüs László 1988: Ami örökre eltűnt. Kézirat. (Gödöllői Városi Múzeum Adattár 89.53.1.)

Kovács András 1978: „Nyarallók” a régi Gödöllőn. Kézirat. (Gödöllői Városi Múzeum Adattár 88.28.1.)

Hivatkozott irodalom

Czeplédi Noémi 2004: Egy ügyész élete a XIX. századi gödöllői uradalomban. In: Kerényi B. Eszter (szerk.): *A Sina család Magyarországon*. Gödöllő, 57–62.

G. Merva Mária 2004: A 25 éves Gödöllői Városi Múzeum. In: Farkas Rozália (szerk.): *Múzeumtörténeti és régészeti tanulmányok*. (Studia comitatensia 28.) Szentendre, 119–142.

Hovhannesian Eghia 1933: *Gödöllő a múltban és most*.

- Krassay László 1998: A Gödöllői Erzsébet-park története és leírása. In: Krassay László (szerk.): *Emlékezés a Gödöllői Erzsébet-park alapításának 100. évfordulóján*. Gödöllő, 57–83.
- Lábadi Károly 1998: Könyvekkel, szobrokkal és parkokkal emlékezve. In: Krassay László (szerk.): *Emlékezés a Gödöllői Erzsébet-park alapításának 100. évfordulóján*. Gödöllő, 95–101.
- R. Várkonyi Ágnes 2006: Visszatérés Európába. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak újratemetéséről. In: *Magyar Tudomány*. 2006. (<http://www.matud.iif.hu/06okt/09.html> – letöltés: 2102. június 11.)
- Ripka Ferenc 1896: *Gödöllő a királyi család otthona*. Budapest.
- Varga Kálmán 2003: *A gödöllői királyi kastély*. Budapest.
- Zsemley Oszkár (szerk.) 1938: *Magyar városok és vármegyék monográfiája XXIV. Rákospalota és Rákosvidék*. Budapest.

Miért kell olykor énekelnie a történeti interjúk készítőjének?

I. Bevezetés

Természetesen nem bevett gyakorlat az interjút készítő részéről az, hogy munkája közben dalra fakadjon, sőt, általában interjúalanyait sem bátorítja erre. Ugyan egyáltalán nem általános és nem előírászerű ez a tevékenység (tehát szó sincs kényszerről vagy szabályról), de nagy ritkán mégis előfordul, hogy az oral history-val foglalkozó szükségét érzi annak, hogy az interjú során énekeljen egy csöppet – vagy ha ez az éneklés nagyon elvetemült dolognak tűnik, akkor legyen: szavalás. Gyorsan hozzátéve: nem a „riportalany” művészi élményhez juttatása a cél, hanem az interjú folyamatának továbbsegítése. Legalábbis adott helyzetben én ezt a lépést éreztem a legjobb megoldásnak... Hogy miért is? Éppen ezt szeretném most elmagyarázni.

A jelenség talán egy 2005-ös interjú segítségével válaszható a legegyszerűbben. (A meglehetősen távoli dátum persze azt is jelzi, hogy e sorok írója még igencsak zöldfülűnek számított az interjúzás terén – ez az alább közölt részletekből ki fog derülni.) PhD-kutatásomat a kasszakeresztes mozgalom és Dévaványa sajátos kapcsolatáról végeztem – ugyanis a nevezetes szélsőjobboldali pártnak sok híve volt a környéken, a vezetők egy része is a településen élt.¹ Éppen arra kerestem a választ, miért innen került ki a Horthy-rendszert megdönteni készülők tömege. Munkám során az egyéb források mellett² igyekeztem kihasználni az interjúzás lehetőségeit is: felkerestem a kisváros legidősebb polgárait, akik még egyáltalán emlékezhetek valamelyest a Horthy-korszakra. Ekkortájt még csak néhány nyom volt, amit a hozzáférhető források kis részének áttanulmányozása után ígéretesnek ítéltam: nagyon hangsúlyosnak tűnt a település református identitása; a református közösségi- és hitéletben éppen a '30-as évek elején kezdődött fellendülés („ébredés”), ugyanakkor erőteljes katolikus-református szembenállásról szóltak az írásos nyomok. Az izraelitákkal kapcsolatosan nem mutatkozott efféle ellenségeskedés, viszont a kisegyházak, az úgynevezett szekták (baptista, nazarénus) képviselőit,

¹ Papp 2011.

² Az országos és megyei levéltárak mellett – ahol legnagyobbrészt a főtárgyalásról találtam iratokat – a dévaványai Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény igencsak szerteágazó anyaga is jó szolgálatot tett. Az eddigi, a szocialista történetírás fémjelezte szakirodalom viszont meg lehetős ideológiai elfogultságot mutatott, nem is bocsátkozott mélyebb vizsgálatokba az igencsak kényes kérdést – az elnyomott szegénység szélsőjobboldalivá válását – illetően (ld. például Szakács 1963).

vagyis a „hívőket” még a református extra-kegyeseknél, a „szenteknél”³ is negatívabban ítélte meg az átlag dévaványai. Az új településrészen, a Nagyatádi-féle földreform következtében létrejött Bogya-telepen és a régi határokon belül lakók között szintén ellentétek mutatkoztak.⁴ Ekkoriban tehát leginkább a vallási és a településen belüli lakóhelyi viszonyok érdekeltek, erre valamennyi beszélgetésben rákérdeztem, de előtte mindig általánosságban az életükről kérdeztem interjúalanyaimat. Mindenesetre azzal kerestem meg őket, hogy a két világháború közötti időkről szeretnék minél többet megtudni. Mivel még a tapogatózás fázisában voltam, úgy véltem, hogy tulajdonképpen bármilyen információ, a kérdezett bármilyen megnyilatkozása értékes, magyarázat-alakítóvá válhat. A következőkben egy idős helybeli asszonnyal Dévaványán, 2005 júliusában rögzített interjú első részletét közlöm. A diktafonon rögzített beszélgetés szó szerinti átírása a középső oszlopban olvasható, a bal oszlopban a nonverbális megnyilatkozásaival kapcsolatos megfigyeléseim, a jobb oldalon pedig az interjúzás közben felmerült gondolataim, érzéseim.

II. Az interjú első, átírt része

1. ELMESÉLI AZ ÉLETÉT

	– Először is arra kérném, hogy a személyes dolgokról meséljen: család, ilyesmi...	Hú, ez nagyon rossz indítás volt.
Nagy garral, élénken gesztikulálva.	– Hát akkor írd, kedves, vagyis hát vedd csak fel! XY vagyok, 1920. április 10-én születtem Dévaványán. Az édesanyám háztartásbeli volt, öten voltunk testvérek, akik felnőttünk. Én voltam a legidősebb, Y., utánam 1,5 évvel R. húgom, 3 évvel utánam P. öcsém, 5 évvel utánam M. öcsém, aztán 8 évvel utánam Zs. húgom. Aztán hát ugye a körülmények úgy hozták, ki jártuk az iskolát, én 6 elemi osztályt jártam, utána a lelkészházba kerültem pesztrának, ott voltam 5 évig.	Szerencsére úgy tűnik, kész arra, hogy elmondhassa a történetét. Meglepő információ! Pontosítani kellene.
	– Itt, Ványán? Ki volt akkor a lelkész?	

³ A hagyományos protestáns egyházi terminológia szerint az egyháztag – gyülekezeti tag – hívő jelentette a vallásosság megélésének fokozatait. Ld. Kósa 1993: 45–46.

⁴ Papp 2009.

Kicsit megütközik a kérdésen, lassabban folytatja.

– Dr. ikafalvi Farkas Béla nagytiszteletű úr volt a református lelkész.

Utána kikerültem K-ra [határrész] mint sumászlány, utána bekerültem K-n a tejházba, ott is voltam pár évig, onnan elkerültem Békés Márton főjegyző úrékhoz, ott egy esztendőt eltöltöttem, aztán visszakerültem a tejházba K-ra. Befejeződött már a helyzet hogy változott az idő, a gazdaság megszűnt, más irányba kellett terelni, édesapám ott volt arató, úgyhogy ott az uraságnál aratott tíz évig én voltam a kévekötoje, a markos. Utána volt 3 kis hold föld, amit úgy szereztünk a keresetünkkel, az K-ban volt, aztán volt 3 kertünk, abban dolgoztunk, abba küszködtünk.

Én 27 éves voltam, mikor férjhez mentem, hát olyan másfél évre született a kislányom, '48-nak a szilveszterén, 1948-nak a szilveszterén született, a férjem X2 Y2 volt, géplakatos, szegény eléggé magával hordott betegséget hozott haza, mert ő is oda volt a fronton. Utána 2,5 év után meghalt, itt hagyott bennünket. 10 hónapos volt a kislányom, mikor árván maradt. Énnekem meg jött az, hogy verseket írogattam 13 éves korom óta, észrevették, olvasták a verseimet. Az igazgató, aki akkor itt volt, Oláh Pál ajánlotta nekem, hogy menjek el tanulni, de nekem a rövid válaszom az volt, hogy meg kell választani, hogy vagy az anyaság erősebb bennem, vagy a művészet, hogy tanulni megyek. De mivel árva kislányom annyira fájt, hogy 10 hónapos korában magára maradt, nekem arra nem volt lelkerőm, hogy elmenjek tanulni, úgyhogy az igazgatónak később elmondtam, hogy az anyaság bennem erősebb, hiába mondta nekem, hogy augusztus van, még be tudom szerezni az iratokat. Mert úgyse lenne a tanulásból semmi, mert érzem, ha megkezdeném, akkor úgyis abbamaradna, visszaesnék. Itthon maradok, úgyis elég zűrzavaros az idő ugye

Korai volt a kérdés!

Milyen kifejezően használja az igekötőket!

A dolgok csak megtörténnek vele?

Vajon mit akar mondani? Egyszerű átvezetés? Elhallgatott esemény? Közbeszólt a történelem?

Ez elég kései. Nincs valami szerelmi történet?

Úgy tűnik, inkább az írásba „szerelemes”!

A választás nem lehetett egyszerű.

Jelen időre vált!

Nevet.

abba az időbe ilyen volt körülöttünk a világ. Maradok itthon, itthon maradtam, jártam inkább a kertet, édesapámmal jártam K-ba a kis földet megmunkálni. Vett egy kis tehenet, vett egy nagy ruszki szekeret, faragott a kis tehénnek egy ilyen kis jármot, amit a nyakába tesszünk, övele jártam K-ba a három kis hold földet művelni. X3 Y3 bátyám volt a szomszédunk, annak volt egy kis tanyája, ott húzódtunk meg mink is, és a földmunkálatokat is úgy rendeztük el, hogy fele búza volt a három kis hold földnek, fele kukorica, minden évben változott, Y3 bátyám megmunkálta ugye az ő munkálatai szerint a lóval való szántást-vetést, mindent, mink meg neki arattunk, kukoricát törtünk, segítettünk, így egymással voltunk jó viszonyban. És aztán amikor megszűnt, pontosan nem tudom az évet, hogy a földet bekebelezte az állam, a három kis hold helyett Cs-n kaptunk az uradalom földjéből szintén 3 holdat. Arra is emlékszek, hogy kapával felét bevetettük árpával, felét kenderrel. A kendert megműveltük, abból lett nekünk a vászon, amit egy kis ember meg is munkált, meg tudott munkálni, megfonta, megszötte, mink csak a vastag munkáját a kendernek csináltuk meg, meg kellett csinálni rajta addig, amíg a mesterhez nem került. Lett nekünk lepedőnk, aztán édesanyám szövett törülközőket, abroszokat, ezeket úgy tudom felsorolni. És aztán tovább csináltuk a munkánkat, a kislányom nőtt, 5 évig voltam özvegy, akkor elkerültem S-ra, a férjem X4 Y4 lett, egy juhászember, de viszont akkor különbség volt közöttünk, időkülönbség, de már úgy látszott, hogy odahaza is vagy én is meguntam, vagy már a szüleim is úgy gondolták, hogy mégis fordítsak a helyzetemen. Aztán született egy kisfiam, aki most lesz 50 éves, október 8-án. Majd meghúszom a fülit neki. Néha egy kicsit vele szabad tréfálni. Mert utána is sok mindenben meg eddig is sok

Körülönbség miatt mentegetőzik.

Kinek az akarata volt ez a házasság? Érzelmileg közelebb. A fontos emberi kapcsolat?

Gyors váltás: elkeseredettnek tűnik.	mindenen mentem keresztül, sok megpróbáltatáson, eljutottam A-ra, ott megint egy olyan idő volt, amit nem lehet elfelejteni, mert ott is üldözéseken mentem keresztül, vándorolt cigány nemzetségtől voltam kikészítve, ott hazakerültem, de emlékszek mindenre, bárki kérdezne, hogy mi volt ott a helyzet, nem akarok megbántani, megrontani a szavammal senkit, de túléltem, mindent túléltem, de rám bízták, hogy vigyázzak, vissza ne essek, csak megfigyelés alatt voltam 2 hétig B-n, a kórházban idegileg, és már azóta eltelt elég sok esztendő, hál' Istennek megvagyok, még a gondolkozásom rendben van, betöltöttem a 85 évemet, már 20 éve hogy ide járok az idők otthonába, 20 éve, és a vezető asszonyok, nővérek is mindig csak azt mondják, Y néni, amint csak tud, jöjjön. Hát el tudok jönni, bár otthon van nekem 7 unokám, azokra is büszkék lehetek, a nagyjá immár mindegyik kereső, három nagyobb fiú, akit számon tudok arra, hogy ezek a fiúk dolgoznak már, aztán van egy nagylány, aki most B-n 1 esztendőt töltött még a továbbképzőben, bár ő ruhatervezőnek készül, most szünidő van, aztán három kisebb van még utána, két kisfiú meg egy kislány, ennyiről tudok egyelőre beszámolni, kedves, itt a vége, fussunk véle.	Női narrativum: front helyett kórház- történet. Ügyes átvezetés! A testvéreinek van neve és kora, gyer- keinek: születési dátuma, az unokák- nak: foglalkozása. Vége a mesének: távolítás
Erőteljes, gyors beszéd.		
Mosoly.		

III. Kommentár az előzőekhez

Már az interjú eddigi menetéből, a kérdéseimből és az interjú közbeni gondolataimból látszik, hogy igazán kezdő voltam ezen a téren. Az indító kérdés gyengesége már elhangzásakor szembevető volt számomra is (a bemutatkozást és az azt megelőző instrukciókat nem vettem fel, azokról nem tudok beszámolni). Sok olyan oda- meg odakinált momentum van, ami mellett elsiklottam: például a szülei foglalkozásáról szólva mindössze azt említette, hogy az édesanyja háztartásbeli volt – ami ráadásul sejthető információ stb. Ezeket részben gyakorlatlanságomból adódóan nem ragadtam meg, de azért sem, mert mindenképpen meg szerettem volna tudni, mire emlékszik a kaszáskeresztesekkel kapcsolatosan, no és az a váratlan lehetőség is vonzott, hogy a református lelkész egykori pesztrájától, szinte első kézből tudhatok meg információkat.

Az eddig elhangzottakból egy momentum különösen megragadta a figyelmemet, mégpedig az elbeszélés perspektívaváltása. Az identitásállapot minősége és az életút-elbeszélések szerkezetének alakítása vonatkozásában számos összefüggés írható le. Az élettörténeti narratívumok többségét a visszatekintő perspektívaforma uralja, de minél magasabb az érzelmi intenzitás és az átélt stressz szintje, az elbeszélő annál kevésbé alkalmazza ezt, viszont preferálja az átélő perspektívaformát. A visszatekintő perspektívaforma arra utal, hogy az illető kevésbé vonódik be a múltbeli történesekbe, a múlt esetleges fenyegető eseményei is feldolgozottabbak az esetében, míg az átélő formát használóknál a feldolgozási folyamat nem zárult le.⁵ Interjúalanyom esetében egyszer figyelhető meg hangsúlyos váltás a két perspektíva között: amikor a versírásról és a tanulásról beszél, ekkor egyszerre a múlt időből jelen lesz, mintha az őt továbbtanulásra biztató tanítónak éppen most válaszolgatna, és nem egy évtizedekkel ezelőtti eseményt idézne fel. A kitérő nem tart sokáig, az elbeszélő ügyesen visszakanyarodik a múlt idejű szöveghez, a távolságtartóbb perspektívaformához. Mindazonáltal mégis érdekes ez a kis váltás, és az előbb idézett elmélet alapján feltételezhetjük, hogy a versírás és kapcsolódó részei – a továbbtanulás – kiemelt érzelmi hangsúlyúak, és valószínűsíthető, hogy az involválódás azt is jelzi, hogy nem teljesen sikerült átdolgoznia a történetet. A művészet, verselés vonal tehát különösen fontosnak látszik elbeszélőnk életében.

IV. Az interjú következő, legnagyobbbrészt vázlatos részei

2. A háború előtti vallási életről

2.1. Nagy ellentétek voltak a reformátusok és katolikusok között

2.1.1. Bár a többség református, a katolikusok összetartóbbak voltak

2.1.2. Az ellenségeskedés rányomta a bélyegét a mindennapokra

2.1.2.1. Az iskolás gyerekek csúfolódtak, verekedtek

2.1.2.2. A párválasztásban a vallás meghatározó volt

2.1.2.2.1. Bár a napi munka összehozta a különböző vallású fiatalokat, a szülők megtiltották, hogy összeházasodjanak

2.1.2.2.1.1. Ezt a legmélyebb szenvedésnek tekinti

2.1.2.2.1.2. Vele ez történt: 65 év után is tapintható a fájdalma

2.2. A zsidókkal kapcsolatosan nem volt hasonló ellenségeskedés

2.2.1. A zsidók legtöbbje dolgoz, rendes ember volt

2.2.2. Nem bántottak senkit, őket se bántották

2.2.3. A ványai egyszerű parasztemberek megdöbbenéssel és értetlenséggel fogadták, amikor összegyűjtötték és elhurcolták a zsidókat

2.2.3.1. Ma sem érti, hogy történhetett mindez

2.2.3.2. Milyen jó, hogy legalább a háborús emlékműre felkerültek és emlékeznek rájuk is

2.3. A nazarénusokkal, baptistákkal nem volt baj

⁵ Pólya 2007.

- 2.3.1. Csendesek és összetartók voltak
- 2.3.2. A jehovisták viszont erőszakosak, de a háború előtt még nem éltek itt ilyenek
- 2.4. A reformátusságról
 - 2.4.1. Jóval aktívabb volt a közösség
 - 2.4.1.1. A gyerekeknek kötelező volt a templomba járás
 - 2.4.1.2. De egyébként is tele volt a templom
 - 2.4.1.3. Volt dalárda, különböző rendezvények
 - 2.4.1.4. A tanítók sokat dolgoztak az egyházban
 - 2.4.2. A lelkészeiről
 - 2.4.2.1. A lelkész komoly, okos ember volt, mindig fekete ruhában járt
 - 2.4.2.1.1. Ma már bármilyen ruhában megjelennek a lelkészek az utcán
 - 2.4.2.2. Sokan tisztelték, de ellenvélemények is voltak
 - 2.4.2.3. Bemutatja a lelkész négy gyerekét
 - 2.4.2.3.1. Nagyon szerették őt, ő pedig első gyerekeinek tekintette őket
 - 2.4.2.3.2. Az egyik kisfiú 4,5 évesen meghalt
 - 2.4.2.3.3. Még ma is megsiratja őket néha
 - 2.4.2.4. A tiszteletes asszonyt szintén sajnálta, mert valami fájdalmat hordozott magában
 - 2.4.2.4.1. Mikor elmentek, el akarták őt vinni, de nem volt lelkierője a szüleit itt hagyni
 - 2.4.2.4.1.1. Sok megpróbáltatás érte, mégis itt van
 - 2.4.2.4.1.1.1. Visszakanyarodik a saját történetéhez

Tényleg büszkének látszik.	Hál' Istennek betöltöttem a 85-öt április 10-én, 11-én meg a József Attila született, erre is büszke vagyok, öneki is írtam már verset. Úgyhogy foglalkoztam azzal, hogy verseket írok. Most egy kicsit szünetel, mert fáradt is vagyok lelki- leg is, meg munkám is van. De a verseimet beadtam a múzeumba, a Bereczki Imre Múzeumba és azt mondtam: én nem pénzért írtam le a verseimet, öt füzetet adtam le, amit kézzel írtam, használják fel kirándulás- ra, vagy használják fel, amire tudják, nem érdekel. Én megvagyok a magam valóságában, dicsekvő nem va- gyok, egynéhány versemet már a helybeli kis újsá- gunkba is bele-beleírta a szerkesztő.	Előjön az ambi- ció... Maradandót és értékeset lát verse- iben.
----------------------------	--	---

- 3. A kaszáskeresztesekről
 - 3.1. Nem tud róluk semmit
 - 3.1.1. Apja mindig azt mondta: ne politizáljanak, legyenek becsületesek
 - 3.1.1.1. Apja a Munkáskörbe járt Kádár Ferenc népművésszel, barátok voltak

3.2. Dékány Imréről [dévaványai kommunista „kiskirály”, a rendőrség feje 1944/45-ben]⁶
nem szabad elfeledkezni

3.2.1. Már ’45 előtt kitűnt ügyességével

3.2.1.1. Szeretett volna az ő csoportjába kerülni, mert Dékány gondoskodott az övéiről

3.2.2. Dékány gyakran mondogatta a háború előtt: „majd leszek én miniszter!”

3.2.3. A szegény emberekért küzdött

3.2.4. Neki is voltak hibái, de jót akart

3.2.5. Dékány nótája

Torkát köszörüli	Dékány Imre talyicskája nem nyikorog, nem kotyog.	Ez nem egészen a kaszáskeresztesek...
Énekelve, kissé bizonytalanul, de nagyon lelkesnek tűnik	25 évig csinálta, de már most golyóscsapágyak vannak rajta. Igazságot toszít [= taszajt, tol] rajta, nem csak nappal, éjszaka is láthatják Akik őrá lopva néznek, a sötétben bujkálóldzó fasiszták. Gyertek ki hát a sötétből, Hitler-borral leitatott fasiszták. Nézzétek meg, százezrével sorakoznak a csapágyas talyicskák. Sok millió magyar foglyok rajta hurcolják majd az igazságot. Kéz a kézben összefogva építjük fel nagyra Magyarországot.	De azért érdekes.

V. Kommentárok az előzőekhez

Az érzelmileg telített emlékek – mind a negatív, mind a pozitív telítettségűek – jobban megmaradnak, mint a semlegesek (bár az extrém érzelmi események az elfojtás énvédő mechanizmusa révén nehezebben, hiányosabban vagy éppen csak torzítva idézhetők fel).⁷ Látható, hogy Dékány Imre személyisége, tevékenysége mély benyomást tett interjúalanyomra, szívesen, láthatóan pozitív érzések közepette emlékezett rá, és elbeszélésének ez a része meglehetősen idealizált színezetű, még akkor is, ha legalább felületesen elismerte, hogy bizony Dékánynak is lehettek hibái. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a rá nagy hatást gyakorolt, pozitívnak megélt közéleti személyiség kiszorította a korábbi ellenzéki szervezkedők, a kaszáskeresztesek alakját az emlékezetéből. A másik magyarázat Dékány szerepeltetésére, hogy a ványai kommunista

⁶ Tolnay2002.

⁷ Baddeley2001: 344–345, 424–434.

vezér korábban állítólag kaszáskeresztes volt,⁸ azaz interjúalanyom tulajdonképpen felkínálta nekem a mozgalomra vonatkozó első nyomot. Én magam nem találtam bizonyítékot arra nézve, hogy Dékány a kaszáskeresztesek között szerepelt volna (a vezérkarba egészen biztosan nem került be, nem szerepelt a per főtárgyalásán sem), de természetesen tartozhatott a párt helyi tagjai vagy szimpatizánsai sorába. Az interjú helyzetben nem jutott eszembe ez a bűjtatott-kaszáskeresztes magyarázat. Ekkor inkább az emlékezeti előhívás sajátosságai és a hívóingerek kérdése foglalkoztatott – természetesen a kaszáskeresztes-kérdés érdekében.

Az illat közismerten jó emlékezetsegítő: Proust *Az eltűnt idő nyomában* című művében például egy sütemény illata indította el az emlékezés folyamatát. (Mellesleg a szaglórendszer és a memória-folyamatokban különösen fontos hippocampus szoros kapcsolata a jelenség magyarázata.⁹) Proust esetében (Proust-effektus¹⁰) az előhívási inger vagy hívóinger a sütemény-illat volt, ez szerepelt olyan töredékként, melynek nyomán elérhetővé vált a célemlék, vagyis a gyermekkori élmények, történések. Ilyen esetben az történik, hogy az emléknymok összekapcsolódnak, asszociációs lánc jön létre, pontosabban aktiválódik. Flexibilis memóriáinknak köszönhetően bármely, a láncban szereplő emléknym szerepelhet hívóemlékként, tehát nem föltétlen csak a madeleine lett volna a kulcs a célemlék tudatossá tételéhez. Az előhívás sikerességét számos tényező befolyásolja, többek között a hívóinger relevanciája – azaz hogy megfelelően kapcsolódik-e a célemlékhez –, és az adekvát előhívási stratégia – a helyes nézőpont – megválasztása: olykor helyénvaló lehet többféle kiindulási ponttal való próbálkozás.¹¹

Az interjúban idáig megtudhattuk, hogy a 85 éves paraszttasszony kiemelten fontosnak tartja és tartotta a művészetet. Gyermekkora óta írt verseket, melyek most már terjedelmes kötetekre rúgtak, és amely köteteket érdemesnek tartotta az utókorra hagyományozni. Költői ambícióit jól jelezte, hogy tulajdonképpen József Attilával vetette össze magát. Emlékei szerint egykori tanítója a műveit látva javasolta a továbbtanulását, amire anyai kötelezettségei miatt nem vállalkozhatott – és amely döntés talán még az interjú pillanatában sem volt teljesen feldolgozott. Dékány Imre történetéről szólva is képes volt a róla szóló verset, illetve nótát megjeleníteni, méghozzá láthatóan nagy élvezettel. Mindezeket összegezve: azt feltételeztem, hogy a versek és dalok interjúalanyom számára olyan hívóingerek, amelyek meglehetősen biztonsággal asszociálódhatnak a célemlékekkel. A pusztá verbalitás, a kérdeztetés nem vezetett eredményre a kaszáskeresztesekkel kapcsolatban, viszont talán célravezető lehet a „művészi vonallal” próbálkozni (már amennyire a kaszáskeresztes indulót művészi teljesítménynek lehet nevezni). Tehát így került sor arra, hogy éneklésbe fogtam interjúzás közben, és ennek segítségével derült ki, hogy interjúalanyom valóban többet tud a kaszáskeresztesekről, mint amennyit akár egy-két perccel az induló dűnnyögése előtt – amelybe szinte azonnal bekapcsolódott – gondolt volna. Az ismerős ének azonban előhívta a túlságosan mélyen fekvő emlékeket.

Papp Barbara

⁸ Tolnay i. m.

⁹ Herz – Engen 1996.

¹⁰ Engen 1987.

¹¹ Anderson 2010: 251–290.

Hivatkozott irodalom

- Anderson, Michael C. 2010: Előhívás. In: Alan Baddeley, Michael W. Eysenck, Michael W. Anderson: *Emlékezet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. 251–290.
- Baddeley, Alan 2001: *Az emberi emlékezet*. Budapest, Osiris.
- Trygg, Engen: Remembering odors and their names. *American Scientist*, (75) 5. 497–503.
- Herz, Rachel S. – Engen, Trygg 1996: Odor memory: Review and analysis. *Psychonomic Bulletin and Review*. (3) 3. 300–313.
- Kósa László 1993: Egyházi hagyomány – protestáns vallási néprajz. In: uő: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Debrecen, Ethnica, 11–52.
- Papp Barbara 2009: „Oszt’ van-e Bogya-telepi belépőd? : A földreform és a szimbolikus térképződés Dévaványán. *FONS (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)*, (16.) 1. 45–54.
- Papp Barbara 2011: *Kálvinizmus, „szekta”, lázadás: A kaszáskeresztesek és Dévaványa*. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest.
- Pólya Tibor 2007: *Az identitás az elbeszélésben: Szociális identitás és narratív perspektíva*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szakács Kálmán 1963: *Kaszáskeresztesek*. Budapest, Kossuth.
- Tolnay Gábor 2002: A „Dévaványai Köztársaság”. *Századok* (136) 5. 1161–1209.

Veres Péter elkésett tiltakozása

A paraszti jövődő és az állambiztonság

Veres Péter helye a Nemzeti Parasztpárton belül

„Az, hogy Te vetted át a párt vezetését: helyes. Emlékezhetsz: akkor te voltál az én je-
löltem, amikor mostani vezértársaid még cikkeket írtak ellened. ... Te vagy az, aki-
nek még ki sem kell nyitnia a száját, csak föláll, s már jelent valamit. A parasztság: magát lát-
ja benne; a munkásság: a marxistát; az értelmiség a magyar észjárását, a nemzeti géniuszt.”¹
1945 decemberében, hódmezővásárhelyi tanári pályafutásának kezdetén írta Németh László
ezeket a biztató sorokat Veres Péternek. Nem a vidéki magányába szorított gondolkodó sza-
vai voltak ezek, aki a politika egén igen magasra jutott egykori harcostárs segítségével re-
ménykedett, hanem régóta élő, szívós meggyőződés, amelynek Németh már 1942-ben is han-
got adott. Akkor a balmazújvárosi földmunkás frissen megjelent novelláskötetét, a *Falusi
krónikát* méltatta, s csaknem szó szerint ugyanezeket a gondolatokat fogalmazta meg Veres-
ről: „[...] az ő erős, bizakodó alakja körül kell Új-Magyarország három osztályának: érte-
lmiségnek, parasztságnak, munkásságnak összeforrania. Én legalább nem tudok senki mást,
aki mind a három osztály szeretetét ennyire kivívta és megszolgált volna.”²

Németh vezérkereső szándéka elvileg nem tapogatózott rossz irányban: Veres Péter
a Szociáldemokrata Pártból, a marxizmustól felvértezett, de a paraszti világ mindennapjai-
ban élve érkezett a népi mozgalomba, és írásaival számos városi, az értelmiségi középosztály-
hoz tartozó ember mély rokonszenvét kivívta. 1945-ben Veresnél valóban nem akadt alkalma-
sabb személy a Nemzeti Parasztpárt (NPP) elnöki posztjára. A még szóba jöhető jelöltek
közül a közvélemény szemében Erdei Ferenc túlságosan balra, Kovács Imre pedig jobbra lé-
vőnek tűnt. De ez ténylegesen látszat volt, amely képnek fenntartásában az 1990 előtti tör-
ténétírás is sokat segédkezett. Így vált Veres az Erdei- és a Kovács-szárny között bölcsen
egyensúlyozó, de a valóságban nem létező centrum fő képviselőjévé.³ Bár a rendszerváltást
követően a Nemzeti Parasztpárt történetéről szóló munkákban némileg árnyalták ezt a képet,⁴
az alapvető átértékelés mindmáig hiányzik. Holott már igen régen tudható, hogy Veres Péter

¹ Németh 2002: 178.

² Németh 1970: 727–728.

³ Tóth 1972: 45.

⁴ Benkő 1995: 172.

semmiképpen sem számítható a Nemzeti Parasztpárt centrumához, ha ezen a Magyar Kommunista Párttól (MKP) és a Független Kisgazdapárttól (FKGP) egyenlő távolságot tartó politizálást értjük. Évtizedekkel ezelőtt megjelent memoárjában így emlékezett vissza útkeresésére: „Előttem azonban még akkor, 1945 januárjában az is tisztázatlan volt, hogy mi, Somogyi Imre, Darvas József, Erdei Ferenc, a népi írók baloldaláról a kommunista pártba lépünk-e majd be, vagy pedig a Szabad Szó csoportból csakugyan parasztpárt lesz-e.”⁵

Ennek fényében aligha tévedünk nagyot, ha úgy véljük, Németh László 1945 végén illúziókat táplált Veressel kapcsolatban. A Nemzeti Parasztpárt elnöke ugyanis legkevésbé sem a Németh által programszerűen 1942-ben meghirdetett magyar radikalizmusnak kívánt vezére lenni, hanem a Magyar Kommunista Párttal való nagyon szoros szövetségben képzelte el a népi demokrácia építését. Ez az alapállás logikus magyarázatot ad arra, hogy a következő esztendőben miért döntött Veres Péter a párton belüli viták esetén csaknem mindig az Erdei Ferenc vezette balszárnny, ezzel közvetve az MKP vezetésének javára. Veres számára a Független Kisgazdapárt sokkal komolyabb vetélytársnak tűnt. A kisgazdákkal való, akár közvetett, a Magyar Parasztszövetségen keresztül történő együttműködésben komoly veszélyt látott. Mégis túlzott leegyszerűsítés lenne, ha Veres Pétert egyszerűen kommunistának tartanánk. Olyan fajta társutas népi politikus volt, aki nem kívánta feladni a paraszti érdekvédelmet. Ez alatt elsősorban a szegényparasztság és a földmunkásság képviselőjét értette és sokáig úgy tűnt számára, hogy ez a politika fő vonalaiban összeegyeztethető az MKP irányvonalával.

Veres, ha már koalícióban kellett kormányozni, meg akarta őrizni a Nemzeti Parasztpárt önállóságát, s a párton belüli erőteljes polarizáció dacára, politikai egységét is. Ezért egészen furcsa módon úgy egyensúlyozott a két szélső pólus között, hogy Erdei Ferencet és az őt támogató, az NPP értelmiségi bázisában fontos szerepet játszó Györffy-kollégistákat segítette, de Kovács Imrét sem kívánta teljesen magára haragítani. Ez a fajta taktikázás működhetett volna egy olyan laza szövésű mozgalomban, mint az 1945 előtti népiség, de semmiképpen sem volt fenntartható olyan felfokozott, zilált politikai viszonyok között, amikor nagyon egyértelműen állást kellett foglalni a diktatúrát egyre leplezetlenebbül építő Magyar Kommunista Párt mellett vagy azzal szemben. Ennek a döntésnek az ideje 1946 őszén érkezett el, amikor a kedvező bel- és külpolitikai feltételek nyomán némileg defenzívába szorultak a kommunisták, és erőre kaptak a kisgazdák. 1946. november 2–3-án került sor a Nemzeti Parasztpárt nagyválasztmányának ülésére, ahol Kovács Imre és támogatói megpróbálták új vezetőséget választani, és a párt irányvonalát a Független Kisgazdapárttal való együttműködés felé tolni.⁶ A kísérlet sikere Veres Péteren múlt, de az elnök a pártegységre hivatkozva, valójában Erdeiékkel rokonszenvezve, és saját meggyőződésétől is vezettetve, megakadályozta ezt a fordulatot.

Nem sokkal ezt követően, a Magyar Közösség tagjai elleni koncepció vizsgálat idején, egy nappal Kovács Bélának, a Kisgazdapárt főtítkárának őrizetbe vételét megelőzően,

⁵ Veres 1973: 764.

⁶ Salamon 2002: 104–108.

Kovács Imre kilépett a Nemzeti Parasztpártból. Bár híveit maradásra biztatta, egyértelművé vált, hogy a legkarizmatikusabb politikus távozásával szinte önmagától kimúlik a Nemzeti Parasztpárt jobboldala. Ez természetesen nem hagyta érintetlenül Veres Péter virtuális és tényleges pozícióját sem, hiszen ettől fogva már nem lehetett a korábbi kiegyenlítő magatartást képviselni. A politikai életben végbemenő földcsuszamlásszerű változások, a Független Kisgazdapárt centrumának szétverése sem maradt hatás nélkül a Nemzeti Parasztpártra, s a vidéki szervezetek részéről is egymás után futottak be a jelzések: hogyan tovább, milyen irányvonalat kell követni. A kérdésekre 1947 májusában adták meg a választ, a párt hagyományos Dózsa-napi rendezvényén, amit ezúttal nem Cegléden, hanem Mezőtúron tartottak. Az 1945-öshöz képest módosított új pártprogram a „parasztdemokrácia” megvalósítását sürgette, követelte a községi, vagyis önkormányzati választások megtartását, a magántulajdon védelmét és a nagyipari vállalatok decentralizálását.⁷ A Veres Péter vezette Nemzeti Parasztpárt némileg jobbra fordult, paradox módon éppen akkor, amikor a jobbszárny meggyengült. Az irányváltás azonban nem ezzel, hanem a Független Kisgazdapárt válságával függött össze. Veres Péter nem azt a tapasztalatot szűrte le az FKGP személyi és szervezeti válságából, hogy komoly veszélyben van a demokrácia, a legnagyobb vetélytárs megingásától a paraszti szavazók átáramlását remélte.

Ebből a – nyugodtan mondhatjuk – téves, sőt, önámító alapállásból az következett, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetősége önbizalommal telve várta az 1947. augusztus 31-ére kiírt választásokat. Előzetesen félmillió voks begyűjtésével kalkuláltak a párt vezetői, de a hírhedt kékcédulás akció közepette ettől jócskán elmaradtak, 415 ezer szavazatot szereztek. Bár a párt az összes leadott szavazat 8,3%-át érte el, ami a két évvel korábbi eredménynél jobb volt, de a korábbi 4. helyéről a 6.-ra csúszott vissza, mivel az ellenzéki pártok közül a Demokrata Néppárt és a Magyar Függetlenségi Párt is megelőzte.⁸ A választások eredményéből nyilvánvalóvá vált, hogy a parasztság nem hitte el, hogy az NPP átveheti a kisgazdák szerepét, s képes ellensúlyá válni a kommunista törekvésekkel szemben. Ráadásul a következő hónapok eseményei – a parlamenti ellenzékkel szembeni fokozódó megfélemlítés, melynek a Nemzeti Parasztpárt szempontjából jelzésértékű eseménye volt Kovács Imre 1947 végén bekövetkezett emigrációja – Veres Pétert addigi álláspontjának átgondolására késztették. A pártelnök lassacskán kezdte megérteni, hogy a politikai életben csapkodó villámok a Nemzeti Parasztpártot is elérhetik, bármennyire is támogatják a vezetők és személy szerint ő is az MKP döntéseit. Ebben a helyzetben ahhoz a módszerhez folyamodott, amihez leginkább értett: elvonult a nyilvánosság elől azzal a szándékkal, hogy elkészíti az NPP ideológiáját összegző kézikönyvet, amelyet a párt tagjainak szánt. A próbálkozás végeredményét *A paraszti jövő* címmel ismeri a történetírás, de a mű születési körülményei sokat elárulnak Veres Péter politikai pályafutásának végéről, hatalmának meggyengüléséről is.

⁷ Borbándi 1983: 431.

⁸ Izsák 1994: 259–262.

Az állambiztonsági megfigyelés első évei

A kézirat sorsáról és a Parasztpárton belüli fogadtatásáról azért is tudhatunk sokat, mert Veres Péter aktivizálódása, amely magában rejtette annak esélyét, hogy érdemi ellenvéleményt fogalmaz meg a Kommunista Párttal szemben, felkeltette a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának érdeklődését is. Pontosabban csak fokozta a korábban is meglévő aktivitást. A Veresre vonatkozó megfigyelési anyagot tartalmazó, Sz-3656 számot viselő dossziében⁹ az első jelentés 1945. március végéről származik. Ebben Veres Péter addigi politikai pályafutását tekintették át, kiemelve, hogy 1937 és 1940 között a zsidókérdés kapcsán többször vitatkozott szociáldemokrata értelmiségiekkel. Az első jelentés keletkezésekor még folytak Magyarország területén a harcok, csak két hét múlva került sor a német haderő végleges kiűzésére. A politikai rendőrség még szervezése kezdeti szakaszában járt, de már ekkor elkezdődött a Nemzeti Parasztpárt politikusainak, köztük Veres Péternek a megfigyelése.

Annak ellenére, hogy Veres Péter minden kérdésben lojálisan viszonyult az MKP-hoz, a személyi dosszié tanúsága szerint 1946 áprilisától több, a pártvezetőségben és annak közelében lévő ügynök számolt be a politikai rendőrségnek a belső ügyekről. A besúgók jelen voltak Veres Péter választási nagygyűlésein, gondosan lejegyzetelték beszédeit. Amikor az 1947. augusztus végén megtartott, a kommunisták által elkövetett csalásoktól visszhangos választásokat követően Veres Péter a koalícióból való kilépést fontolgatta, a politikai rendőrség minden lépéséről tudomást szerzett. Ekkoriban pár napos gyakorisággal születtek a jelentések, így például Veres Péternek a párt főtitkárával, Erdei Ferencsel folytatott telefonbeszélgetéseit is lehallgatták. A politikai rendőrség vezetői és rajtuk keresztül a kommunista párt politikai bizottságának tagjai számára is kiderült, hogy Veres a másik agrárpárt, a Független Kisgazdapárt vezetőivel keresett kapcsolatot. Felmerült a kommunisták nélküli koalíció lehetősége is, de ezeket a törekvéseket hamar elfojtották. Az MKP vezetői látszólag gáláns ajánlatot tettek: a miniszterelnököt továbbra is a Független Kisgazdapárt adta, Veres Péter pedig megkapta a honvédelmi miniszteri posztot. Az egyéni ambícióktól fűtött Verest ezzel becsapták: a szovjet megszállás alatt lévő országban a szerveződőben lévő hadsereg nem jelentett komoly tényezőt. Ráadásul sokkal inkább a kommunista tábornokok, mintsem a hadügyhöz nem értő miniszter akarata érvényesült.

Az MKP számára ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy bármilyen lojálisan viselkedett is Veres Péter, mégis önállóan szeretne politizálni. Ezért elkezdték gyűjteni a rá vonatkozó kompromittáló információkat: kiderítették, hogy egyik veje 1945 előtt nyilas párttag volt. Átnézték Veres parlamenti, választási beszédeit és minden olyan kijelentését, amikor a Nemzeti Parasztpárt önállóságáról, a parasztság történelmi küldetéséről és nemzeti jellegéről esett szó, nacionalizmusnak, narodnyik eszmének minősítettek. Még az 1945 előtti újságcikkeit is

⁹ A dosszié az irattárba kerüléskor, vagyis attól az időponttól fogva, amikor már nem használták az államvédelem mindennapos gyakorlatában, új számot kapott: VII/1. jelzés alatt található meg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának 2.1-es számú fondjában.

előszedték és szorgalmasan ellenőrizték Veres Péter magán- és hivatalos levezését is. Az államvédelmi tisztek piros ceruzával húzták alá az ún. kompromittáló mondatokat, s egyre vastagodott Veres Péter személyi dossziéja.

A politikai rendőrség felhasználta azokat a dokumentumokat is, amelyeket még az 1945 előtti titkosszolgálat hozott létre Veressel kapcsolatban. Mindez azért érdekes, mert a kommunista párt hivatalosan mindenfajta kontinuitást tagadott az 1945 előtti keresztény-konzervatív Horthy-rendszerrel. Ez viszont nem tartotta vissza a kezdettől fogva a párt irányítása alatt álló politikai rendőrséget attól, hogy felhasználja ezeket az anyagokat a politikai ellenfelek lejáratására. Elsősorban azt igyekeztek bizonyítani, hogy Veres Péter 1945 előtt kapcsolatban állt szélsőjobbokkal, fasiszta személyekkel, egyesületekkel. Arra hivatkoztak, hogy Veres, mint radikális parasztvezér a szélsőjobb felé is tapogatózott, annak szociális demagógiája miatt. Ezt az állítást hitelt érdemlően nem sikerült bizonyítani, mivel Veres több alkalommal is börtönbüntetést szenvedett 1945 előtt. Ezekben az ügyekben éppen amiatt ítélték el, mert kommunista felforgatónak tartották.

A csonkán maradt könyv

Veres Péter több hetes elmélkedést követően 1948 januárjában készült el új könyve kéziratával, amelyet korábbi munkái közül leginkább a *Mit ér az ember, ha magyar?* címűhöz lehet hasonlítani. Az 1940-ben megjelent munkában a szerző egy képzeletbeli parasztfíúhoz intézett leveleket politikáról, magyarságról, művészetről és a jó házasságról. Veres új könyvében szintén elég sok témáról elmélkedett: írt az egyházakról, a családi életéről, a helyes külpolitikai tájékozódásról, az irodalom szerepéről, az ifjúság neveléséről, sőt, még a sport fontosságáról is. Alapvetően azonban két dologról beszélt: milyen is legyen az a szocializmus, amelyet a Nemzeti Parasztpárt óhajt, s ezen belül milyen szerepet játsszon a parasztság. Ahogy a könyv egyik kései értékelője fogalmaz, Veres a „kisparaszti alapokról építkező Magyarországot” támogató, de a kommunistákkal való társutasságot vállaló Nemzeti Parasztpárt vízióját fogalmazta meg.¹⁰ Veres Péter ugyanakkor óvatos kritikával is élt a szovjet mintákat hűen másoló szocializmussal kapcsolatban. Rámutatott arra, hogy autonóm személyiséget még Sztálin vezetése alatt sem lehetett kiiktatni: „Az egyéni teljesítményhez igazodó kereset rendszere a Szovjetunióban az emberi munka, a vállalkozás és a szorgalom motorja.”¹¹ Ennél sokkal fontosabb volt, hogy markánsan állást foglalt az egyházak kapcsán is: „Először is hiszünk a lelkiismeret szabadságában, hiszünk abban, hogy amiként minden embernek szüksége van társadalmi szabadságra, úgy szüksége van a lelkiismereti szabadságra is. Minden ember úgy imádja és higgye az Istent, ahogy lelkének jólesik.”¹² Még veszélyesebb volt Veres Péternek az a kijelentése, hogy a nemzetek nem fognak megszűnni, bárhol is hirdetik

¹⁰ Valuch 2001: 20.

¹¹ Veres 2000a: 18.

¹² Veres 2000a: 21.

a „szocialista humanisták”, akik alatt aligha csak ezt a szűk csoportot értette. Ezek után, a benne lévő természetes paraszti konzervativizmusnak megfelelően hitet tett a családi élet védelme mellett. Majd újból megismételte régóta hangoztatott meggyőződését az „örök parasztságról”, amelyet minden társadalom, így a magyar alapjának is tekintett. A továbbiakban ebből az alapelvből kiindulva szólt a művelődés, a nevelés, a házasság jellegéről, tulajdonképpen felelevenítve azokat a gondolatokat, amelyeket már az 1930-as évek közepétől fogva hangoztatott.

Ezek az eszmék tehát legkevésbé sem voltak újak, vagy szokatlanok, Veres Péter korábbi könyveinek olvasói teljes mértékben ismerhették őket. De 1948-ban történt újbóli közreadásuk már egészen másként hangzott: a vallásszabadság, a nemzeti önrendelkezés, a saját értékeihez ragaszkodó parasztság már egészen másként csengett, mint akár egy-két esztendővel korábban. A szövegnek ez a része még csak általánosabb politikai kérdéseket érintett, viszont a könyv második felében Veres Péter nagyon is konkrétan állást foglalt abban a kérdésben, hogy milyen mezőgazdaságot és ebből adódóan milyen jövő tart üdvöztetőnek a magyar parasztság számára. Bár az MKP hivatalosan elfogadta a magántulajdonon alapuló mezőgazdaságot, a szovjet mintát az élet minden más terén hűen követő pártról egyre nehezebben lehetett feltételezni, hogy éppen ebben a kérdésben tenne kivételt. Nyilvánvalóan ez az aggodalom munkált Veres Péterben is, amikor számba vette az agráriumon belüli problémákat és a megoldási lehetőségeket.

Némi történeti bevezetőt követően rátért a kisparaszti gazdálkodás körül mutatkozó nehézségekre, szólt a tőke-, gép- és vetőmaghiányról, illetve a gazdálkodási ismeretek elégtelenségéről. Ezeket egyáltalán nem tartotta leküzdhetetlen problémának: „Meggyőződésünk szerint a kis paraszti (sic!) termelés a földművelésnél elérhető jövedelmezőségét csak a jól kiépített értékesítési, beszerzési és fogyasztási szövetkezeti hálózaton keresztül, tehát társulással tudja elérni.”¹³ A továbbiakban szólt a külterjes gabonatermelés értékesítési nehézségeiről, számba vette a zöldség- és gyümölcstermelés lehetőségeit. Nem csupán az egy évvel korábban elhunyt kertészeti szakemberre, Somogyi Imrére hivatkozott, hanem felidézte Németh László „Kert-Magyarország” jelszavát is. Nem tudni, hogy Veres mennyire volt tisztában azzal, hogy Némethnél mindez nem csak termelési probléma, hanem egy hatalmas, harmadik utas társadalmi vízió része, de nehezen hihető, hogy ne lett volna világos előtte a jelszó értelme.

Veres könyvében előre haladva ideológiai szempontból egyre kényesebb problémákat érintett, s ezzel egyre jobban szembekerült a sztálinista megközelítéssel. A munkásság és parasztság közötti viszonyban a békés együttműködés mellett foglalt állást, mondván a parasztok tudják az élelmiszer- és a nyersanyagellátást biztosítani. Ezzel kulcskérdést érintett, hiszen a sztálini vezetés paranoiás félelme a paraszti magángazdálkodástól két dologból táplálkozott: egyrészt attól féltek, hogy a parasztok kiéheztethetik a városi munkásosztályt, másrészt önellátóak lévén az állam nem kényszerítheti rájuk az akaratát.¹⁴ Az MKP vezetése

¹³ Veres 2000b: 125.

¹⁴ A sztálinizmus parasztszemléletéről lásd Bauman, Zygmunt 1985.

1945-ben tudomásul vette ugyan, hogy nem a nagybirtokok termelőszövetkezetekké való átalakítására, vagyis szocialista nagyüzemekre van szükség, hanem földreformra, de sokan kételkedtek a fordulat őszinteségében. Az azonnali szövetkezetesítés elhalasztása ugyanis alapvető változás volt a kommunisták 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején követett agrárpolitikájához képest: akkor többek között a földosztás elmaradása és az erőltetett kollektivizálás fordította szembe a parasztságot a párttal. Veres Péter is pontosan tisztában volt azzal, hogy 1948-ban is ugyanez a fő kérdés: megmarad-e a föld magántulajdona vagy sem? Veres, a Nemzeti Parasztpárt más politikusaihoz, sőt, a népi mozgalom egészéhez hasonlóan, nem volt a szövetkezeti gondolat ellensége, sőt, az önkéntes, alulról szerveződő szövetkezetek eszméjét nagyon is támogatta. Viszont a lényegében állami földtulajdonlást jelentő szovjet típusú termelőszövetkezetek, a kolhozok eszméje élesen szemben állt az NPP felfogásával, hiszen ez a kis- és középbirtokos parasztság létalapját kezdte ki. Veres Péter nem politikai, hanem gazdasági érvekkel igyekezett alátámasztani különvéleményét: „Világosan és röviden befejezve: a mezőgazdaságban maradjon meg a szabadság, a kisüzem és a nagyüzem vitájában pedig döntsön maga a parasztság. Ahol az *önként vállalt szövetkezés* a nagyüzemet helyezi előtérbe – például öntözőműveknél, rizstelepeknél, gyümölcsöserdőknél, ridegállattartásnál, itt-ott a takarmánytermesztésnél és a gabonatermelésnél is stb. – ott legyen nagyüzem. De ahol a parasztok a *kisüzemet* tartják jobbnak s ez kedvesebb nekik, ott maradjon a kisüzem.”¹⁵ (Kiemelés tőlem – P.I.)

Bár Veres Péter szinte kínosan kerülte a magántulajdon szót, a kötet további részeiben egyértelművé tette, hogy a gazdaság egészét tulajdoni formák szerint három nagy szektorra osztaná. Állami kézben tartaná a közlekedést, a nagy- és középipart, valamint a bankrendszert. Szövetkezeti alapon szervezné meg az árucserét, a beszerzést, a hitelezést, a betétgyűjtést, a közlegelőket és az öntözőberendezéseket. Ebből a részletezésből is látható, hogy Veres főként a mezőgazdaság vonatkozásában igyekezett egyértelmű és minél pontosabb határokat húzni. Végül úgy vélte, hogy a földnek, a háznak, a kiskereskedelemnek és a kisvállalkozásnak magánkézben kell maradnia, a magánszektorhoz kell tartoznia. Összességében kisebb méretű államban gondolkodott, az egyéni kezdeményezésnek és az önkéntes társulásnak nagyobb teret hagyott volna, mint ami az MKP elképzeléseiben szerepelt, nem is szólva az 1950-es évek agyonburokratizált és túlcentralizált gazdaságáról. A szerző a könyv záró fejezeteiben sok praktikus tanácsot, javaslatot tett az öntözéstől kezdve a kertgazdálkodáson át a mezőgazdasági szakoktatásig bezárólag, de ezek csupán kiegészítették a könyv fő mondanóját. Veres Péter, a Nemzeti Parasztpárt programjához híven szelíd, de határozott vétót emelt, nem is annyira az akkori jelen, hanem a jövő szovjet típusú szövetkezeteivel szemben. De ez a jövő a Veres által gondoltnál sokkal közelebb volt, ez egészen egyértelműen kiderült abból a reagálásból, ahogyan pártja baloldala a könyvet fogadta, s ahogyan annak sorsát az ÁVO figyelemmel kísérte.

Veres Péter alaposan elszámította magát, mivel azt hitte, hogy ebben a kérdésben egyenlő félként, pártja támogatását élvezve tárgyalhat a kommunistákkal. Először 1948. február

¹⁵ Veres 2000b: 163.

4-én vitatkozott pártja vezetősége a könyv kéziratáról, s erről a tényről a politikai rendőrség két, az ülésen részt vevő ügynöke azonnal beszámolt feletteseiknek.¹⁶ Az ülésen résztvevők véleménye eléggé egyöntetű volt: nem akadt senki sem, aki Veres Péterrel azonos véleményt vallott volna, legfeljebb abban tértek el az álláspontok, hogy a kézirat mely részét és kinek a neve alatt adják ki. Nánási László szerint a könyvben „vannak részletek, amelyek enyhén szólva nem a mostani időknek felelnek meg.” Ugyanakkor leszögezte, hogy ezt ne értsék félre, „ez nem azt jelenti, hogy a könyv mondjuk fasiszta lenne.” Ezt hallva alighanem meghűlhetett a vér Veres Péter ereiben, hiszen régi kisújszállási harcostársa közvetve arra utalt, hogy akár fasiszta könyvet is írhatott volna.

Nánási felszólalása megadta az alaphangot: Szabó Pál szerint a könyv nem lehet a Nemzeti Parasztpárt ideológiai kézikönyve, legfeljebb Veres Péter adja ki a saját pénzén, a saját neve alatt. Ezek után következett Erdei Ferenc, aki az előtte szólókhoz képest mérsékeltebb hangot ütött meg: azt javasolta, hogy csak a harmadik részt adják ki brosúra formájában, de ne az NPP, hanem Veres Péter neve alatt. Hozzátette, hogy ő amúgy is megbeszélte már a problémát Veres Péterrel. A következő hozzászóló, Gém Ferenc volt az egyetlen, aki fenntartásai dacára a kézirat egészben való publikálását javasolta. Erre a véleményre kontrázott Darvas József, aki a szöveg nagyon alapos átdolgozása mellett kardoskodott.

Veres Péter sohasem élt még át ilyen megaláztatást, hiszen azok a régi barátai fordultak vele szembe, akikben a legjobban bízott. Megrendültségét, csalódottságát az ügynöki jelentés is hűen visszaadja: „Ha a végrehajtó bizottság, amely pártunknak, a Nemzeti Parasztpártnak a legmagasabb szerve, úgy látja, hogy a könyvet megtépázva jelentessük meg, akkor meghajlok a többség akarata előtt. De csak meghajlok. Az elvem az, hogy a könyv a magyar nép problémájával foglalkozik és a könyvet én a népek szántam.” Erdei Ferenc a feszült ülés légkörét megpróbálta azzal oldani, hogy közölte: ő nem akar semmiféle külön megállapodást az átdolgozás ügyében, csak annyit kér, hogy mindnyájan hozzászólhassanak a kötethez. Ez még szépségtapasznak is kevés volt, Veres Péter súlyos politikai vereséget szenvedett.

A küzdelem látszólag még nem ért véget, Veres Péter Erdei Ferencnek címezve részletes hozzászólást készített, ami jelzi, hogy tisztában volt azzal, hogy a felszólalások sorrendje előre megkomponált is lehetett, s a látszólag visszafogottabb főtitkár véleménye döntötte el a könyv sorsát. Az önálló politizálás lehetetlenségéről árulkodik, hogy Veres beszéde tizenkét sűrűn gépelt oldalon a politikai rendőrséghez is eljutott, vagyis az ügynökök a pártvezér közvetlen környezetébe is beépültek. Nem tudni, hogy előre megírta-e a szöveget, ez tűnik valószínűbbnek. Mindenesetre Veres megpróbálta a lehetetlent: úgy fenntartani korábbi véleményét, hogy ellenfeleit is meggyőzze arról, hogy nincs közöttük véleménykülönbség, hogy megjelenhessen a szöveg. A legfontosabb kérdésben, a kolhozosítás kapcsán úgy foglalt állást, „hogy nem az üzemforma a döntő kérdés az emberiség fejlődésében, hanem az, hogy hogyan lehet a legkisebb erőfeszítéssel, a lehető legtöbb és legjobb termelvényt előállítani, mert az általános életszínvonal emelkedése, végső soron az ember ún. »boldogsága«, vagy

¹⁶ ÁBTL 2.1. VII/1. 85–86.

legalábbis jóérzése ettől függ. Az üzemforma nem cél, hanem eszköz ehhez.”¹⁷ Olyan megközelítés volt ez, amelyet meggyőződéstől függően úgy is lehetett értelmezni, hogy Veres Péter nem ellenzi a szovjet típusú szövetkezeteket, de úgy is, hogy nem is támogatja őket.

Az érvelés nem győzte meg Erdeit, és a Nemzeti Parasztpárt végrehajtó bizottsága végül nem járult hozzá, hogy a könyv egészét kiadják, csupán egy részét Veres neve alatt, de azt is csak azért, mert már előzetesen beharangozták. Az 1948. március 5-én született döntés egyértelművé tette Veres Péter számára, hogy nem csupán saját karrierjének, hanem az általa képviselt parasztpolitikának is befellegzett, hiszen már pártjában sem támogatták. A sokat próbált, lélekben élete végéig balmazújvárosi parasztembernek megmaradt író hamar levonta a konzekvenciákat: három nappal később magához kérette Erdei Ferencet és közölte vele, hogy úgy érzi rá sem pártvezérként, sem honvédelmi miniszterként nincs szükség, ezért lemond tisztségeiről és hazamegy a szülőfalujába.¹⁸ A meglepett Erdei lebeszélte Veres Pétert, hiszen ekkor még szüksége volt rá, ahogyan az MKP vezetésének is. Veres hagyta magát meggyőzni, pedig lemondása komoly visszhangot váltott volna ki. Aligha változtatott volna a diktatúra kiépítésének gyorsuló ütemén, de egy elvi konfliktus okán visszavonulva legalább megőrizhette volna politikai renoméját.

Veres Péter bukása

A kézirat végül a Nemzeti Parasztpárt kiadója, a Sarló a gondozásában jelent meg az 1948 május végén tartott ünnepi könyvhétre. Még csonkított formájában is szenzációnak számított, hiszen az utolsó alkalmak egyike volt, amikor valaki nyilvánosan kérdőjelezte meg a kommunista politika egyik alapkérdését. A fokozott érdeklődést jelezte, hogy *A paraszti jövő* rövid idő alatt két kiadást is megért. A kéziratban maradt fejezeteket, az évtizedek során egyre jobban elmosódó lapokat végül 52 év késéssel, 2000-ben tette közzé a Püski Könyvkiadó. A rendszerváltás során újjáalakult Magyar Néppárt–Nemzeti Parasztpárt fővárosi elnöke, Karádi János gépelte le Veres Péter egykori szövegét, és győzte meg Püski Sándort a publikálás szükségességéről.¹⁹

Veres Péter saját sorsát tekintve pírusszi győzelmet aratott, hiszen a csonkán megjelent könyv nem állította meg a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi törekvéseit, így a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálására irányuló szándékát sem. Ráadásul fordulat állt be Veres személyének értékelésében is, ettől kezdve a politikai rendőrség sokkal tudatosabban ellenőrizte, elenséges személyként kezdte kezelni. 1948. július 12-én született az a Nemzeti Parasztpártról szóló összefoglaló jelentés, amely a párton belüli, többek között Borsos Sándorból, B. Farkas Ferencből, Hegyesi Jánosból és Illyés Gyulából álló jobboldali csoport vezetőjének nevezi

¹⁷ ÁBTL 2.1. VII/1. 21/4–5.

¹⁸ ÁBTL 2.1. VII/1. 102–103.

¹⁹ Dobszay 2011.

a pártelnököket.²⁰ Velük szemben állónak írják le Erdei Ferencet és támogatóit, akiknek köszönhetően az „NPP politikája határozottan közeledik az MDP politikai vonalához.” A hivatalosan még mindig koalíciós partnernek számító Nemzeti Parasztpárt elnökéről az alábbi jellemzést olvashatták a politikai rendőrség jelentéseit kézhez kapó kommunista politikusok: „Veres Péter személyében faji alapon álló zavaros nacionalista népi politika híve. A csoportjának tagjai is hasonló politikai beállítottságúak és innen van kölcsönös szimpátiájuk is.” Az ehhez hasonló jellemzések jelentették a koncepciók perek első lépését, s ezzel a gondolattal a későbbiekben el is játszottak a Magyar Dolgozók Pártjának vezetői, de végül nem került rá sor.

A politikai rendőrség azonban csupán végrehajtó szerv volt, a döntést a szűkebb pártvezetés, a Veres Péterhez hasonló politikusok esetében személyesen Rákosi Mátyás hozta meg. Figyelmét *A paraszti jövő* megjelenése körüli hetekben fontosabbak ügyek kötötték le: a két munkáspárt egyesülése, Tildy Zoltán köztársasági elnök lemondatása és nem utolsósorban az egyre élesebbé váló jugoszláv konfliktus. Ráadásul biztos lehetett abban, hogy a Nemzeti Parasztpárt vezetése jó kezekben van, ahogyan arról emlékiratai is árulkodnak: „A termelőszövetkezetek kérdésének napirendre tűzése felvetette a mezőgazdasági gép- és traktorállomások szervezésének szükségességét is. Ehhez is egyidejűleg hozzáfogtunk. Természetesen megtárgyaltuk a kérdést a kisgazdákkal és a Nemzeti Parasztpárttal is. [...] A Nemzeti Parasztpárt elnöke akkor Veres Péter volt, aki, mint minden döntésnél és fordulónál, most is ingadozott. De ő pártjának inkább afféle tiszteletbeli elnöke volt, s a többi vezetők helyeselték a termelőszövetkezeti kérdést, valamint azokat a rendszabályokat, amelyeket ezzel kapcsolatban fogantatosítottunk vagy tervbe vettünk.”²¹ Az időrendet illetően ugyan tévedett Rákosi Mátyás, hiszen a memoárban csak ezután következik a tévesztést bejelentő kecskeméti beszéde, viszont a lényegyet hüen adta vissza: az éveken át fontos politikai szöveteségesnek tartott Veres Péter súlytalanná vált, többé nem volt rá szükség.

1948 nyarán – bármily meglepőnek is tűnhet – külpolitikai okokból következett be alapvető fordulat a Magyar Dolgozók Pártja, s ebből adódóan immár az egész kormányzat mezőgazdasággal kapcsolatos elképzeléseiben. A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának bukaresti ülésén elfogadott, a jugoszláv párt politikáját elítélő határozatot és ennek nyomán a parasztság legvagyonosabb, legnagyobb földterülettel rendelkező rétege ellen kezdeti hadjáratot és az ezzel együtt megindított kolhozosítási hullámot részletesen feltárta a hazai történeti, ezen belül az agrártörténeti szakirodalom.²²

A szélesebb közvélemény a változásról Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án Kecskeméten elmondott ünnepi beszédéből értesülhetett. Az MDP főtitkára egyértelművé tette, hogy a magyar mezőgazdaság előtt két utat lát. Az egyéni kisparaszti gazdálkodás szerinte a kapitalizmust termeli újra, míg a szövetkezeti összefogás az áhított szocializmus felé visz. Világosan kiderült, hogy az 1945 óta – legalábbis szavakban – erőteljesen támogatott kisparaszti gazdálkodás már nem élvezi a politikai vezetés bizalmát. A beszéd során Rákosi

²⁰ ÁBTL 2.1. VII/1. 112–113.

²¹ Rákosi Mátyás 1997: 667.

²² Pető – Szakács 1985: 178–189.

a széles közvélemény számára is egyértelművé tette, hogyan gondolkodik Veres Péter néhány hónappal korábban megjelent könyvéről: „A Nemzeti Parasztpárt következetes és egyenes vonalú politikája mellett Veres Péter barátunk legutóbbi könyve jelentett bizonyos ingadozást. Veres Péternek ez a könyve – melyet joggal bírált meg saját pártjában Erdei Ferenc, a Kiszgazdapártban Dobi István és Bognár József – azt mutatja, hogy a Parasztpárt elnöke nem gondolta végig elég mélyen és következetesen a magyar parasztság mostani kérdéseit... Ezek a hibák részben abból adódnak, hogy Veres Péter elsősorban író és csak aztán politikus. Éppen ezért nem veszi rossz néven, ha a politika terén elkövetett hibáit, melyeket könyvében lefektetett, barátságosan és jóindulatúan, de éppen a demokrácia és a parasztság érdekében, helyreigazítják.”²³

A kedélyeskedő és látszólag nagyilelkű Rákosi Mátyás a kecskeméti beszéd népes hallgatósága, sok ezer kiskunsági parasztember színe előtt küldte el a selyemzsinórt a politikus Veres Péternek. Néhány héttel később, 1948. szeptember 9-én véget ért Veres honvédelmi miniszteri karrierje. A hidegháborús korszak beköszöntével a stratégiai jelentőségű tárca élén nem maradhatott az ingatag társutas politikus, hanem az MDP egyik legbefolyásosabb vezetője, Farkas Mihály ültetett be a miniszteri bársonyszékbe. Veresnek a Nemzeti Parasztpárt elnöki székéből nem kellett távoznia, ezt csak 1956. október 31-én tette meg, drámai körülmények között. A történetek következtében az NPP igen hamar jelentéktelenné vált. Az 1949. február 1-jével megalakuló Magyar Nemzeti Függetlenségi Népfront politikai értelemben a Parasztpártot is eltemette.

Veres Péter nem bizonyult jó politikusnak, nem volt alkalmas arra a szerepre, amit Németh László már évekkorábban jövendőt számára. Elsősorban nem a sikertelenség írható Veres számlájára, hiszen a kicsiny Nemzeti Parasztpárt még teljesen egységes vezetéssel sem tudta volna megállítani a kommunisták hegemon uralmi törekvéseit. Elég a jóval nagyobb erőt képviselő Független Kiszgazdapárt sorsára gondolnunk. Viszont saját politikai hitele, meggyőződésének védelme érdekében bátrabban és határozottabban kellett volna fellépnie. Nem ismerte fel, hogy Kovács Imre és hívei távozásával saját szövetségeseit is elvesztette, ez egészen egyértelműen kiderült a kézirat első, 1948. február 4-én tartott vitája alkalmával. Addig ringathatta magát Veres Péter abban az illúzióban, hogy ő alkotja a centrumot, csupán azt felejtette el, hogy a jobbszárny kiesésével ő is jobbra volt már Erdeiék csoportjától. Ez a konfliktus sohasem vált olyan élessé közte és Erdei, mint Kovács és Erdei között, de politikailag ugyanúgy ellehetetlenült, mint fiatalabb politikustársa. Veres jól ismerte fel, hogy milyen veszélyek fenyegetik a magyar parasztságot, de ekkor már egyedül járt az úton. Akik támogathatták volna, többek között neki köszönhetően is, már nem voltak ott a Nemzeti Parasztpártban. A paraszti jövendő sajnos egészen másképp alakult, mint ahogyan Veres Péter könyvében elképzelte: a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1948. november 27-i ülésén Rákosi Mátyás meghirdette a következő évek legfontosabb célkitűzését, mely szerint 3–4 év alatt a parasztság 90 és a földterület 95%-át közös

²³ Rákosi 1997: 673.

gazdaságokban kell tömöríteni.²⁴ Az irreális terv vészterhes időket jelzett és hozott azoknak a parasztemberek, akiket Veres Péter minden emberi gyengesége és politikusi hibája ellenére vitathatatlanul szeretett.

Papp István

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

2.1. VII/1. Nemzeti Parasztpárt

Németh László 2002: Levélfogalmazvány Veres Péternek. In: *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára*. Vál. és szerk.: Monostori Imre. Budapest, 174–183.

Németh László 1970: Veres Péter: Falusi krónika. In: Németh László: *Két nemzedék*. Budapest, 725–728.

Rákosi Mátyás 1997: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 2. kötet. Szerk.: Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest.

Veres Péter 1973: Az ország útján. In: Veres Péter: *Válogatott művei*. Vál. Domokos Mátyás. Budapest, 603–877.

Veres Péter 2000a: *Magyar megmaradás*. Budapest.

Veres Péter 2000b: *A paraszti jövőendő*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Baumant, Zygmunt 1985: *Stalin and the Peasant Revolution: A Case Study in the Dialectics and Slave*. Leeds.

Benkő Péter 1995: A Nemzeti Parasztpárt az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és a kormányban. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány*. Szerk.: Feitl István. Budapest, 171–179.

Borbándi Gyula 1983: *A magyar népi mozgalom története*. New York.

Dobszay Károly 2011: Búcsúzunk Társaságunk tiszteletbeli elnökétől, Karádi Jánostól. *Új Tanú* (7.) 1. 102.

Izsák Lajos 1994: A parlamentarizmus vesztett csatája – 1947. In: *Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990*. Szerk.: Földes György – Hubai László. Budapest, 243–246.

Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. 1. kötet. Budapest.

Salamon Konrád 2002: *A harmadik út küzdelme. Népi mozgalom 1947–1987*. Budapest.

Simon Péter 1984: *A magyar parasztság sorsfordulója 1946–1949*. Budapest.

Tóth István 1972: *A Nemzeti Parasztpárt története 1944–1948*. Budapest.

Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.

²⁴ Simon 1984: 159.

Protestáns lelkeszi önszegélyező társaságok és özvegy-árva kasszák

A 19. századra tehető a szociális problémák enyhítése céljából létrehozott önszegélyező és jótékony egyesületek tömeges elterjedése, melyeket leggyakrabban a polgári társadalom és a polgárosulás termékeinek tekintenek. A korai egyesületek döntő többsége segélyegylet volt, melyek biztosítási feladatokat láttak el járulékfizetés ellenében (betegsegélyezési, temetkezési egyletek). Tevékenységük az önszegélyezés elvén alapult. A szervezetek vagyona elsősorban a tagok befizetéseiből állt, ritkábban egy-egy bőkezű támogató adományával egészült ki, juttatásaikban pedig a szervezet tagjai részesülhettek. A gyakran emlegetett munkás önszegélyező egyleteket több évtizeddel megelőzve, már a 19. század első évtizedeiben létrehozták segélyegyleteiket különböző etnikai és vallási csoportok. Sem ezekről, sem a reformkori segélyegyletekről nem jelent meg eddig részletes tanulmány. Az egyesület definíciójában és az egyesületnek tulajdonított elsődleges funkciókban sem alakult ki egységes nézőpont, ugyanez mondható el az egyesületek keletkezéstörténetéről is: többen a középkori korporatív társulásokban látják a polgári korszak egyleteinek előképét, mások cáfolják a rendi szervezetek és az újabb kori egyesületek közötti párhuzamokat. Az önszegélyező szervezetekkel az egyesülettörténeti írások mellett a biztosítástörténet is régóta foglalkozik, és jóllehet a szerzők különböző szempontokat helyeznek előtérbe, sok átfedés van munkájukban.¹

Tanulmányunk célja, hogy felhívjuk a figyelmet a protestáns lelkeszi önszegélyezés elmúlt évszázadokban működő komplex rendszerére. Egy dunántúli példa segítségével a lelkeszi özvegy-árva gondoskodás önszegélyezés elvén működő, társasági keretek között megvalósuló, az egyesület sok strukturális jellemzőjét magán hordozó szervezeti formáját közelebbről is bemutatjuk. Nem célunk belemenni olyan elméleti vitákba, vajon mennyire felelt meg az egyházmegyei lelkesztársulás szervezete az önkéntességen alapuló, autonóm egyesületek idealisztikus formájának – ha van egyáltalán ilyen –, hiszen a biztosítási rendszer kiterjesztése előtt a segélyegyletek végső célja a szükségben lévő tagok és családjuk megsegítése volt, elsődleges funkciójuk szerint biztosítási intézetek voltak.

A külföldi – elsősorban német nyelvű – szakirodalomban a protestáns lelkeszi önszegélyező gyakorlatok és szervezetek az egyháztörténeti szakirodalom mellett bekerültek az egyesülettörténeti, biztosítástörténeti, jogtörténeti irodalomba is, a lelkesz feleségének kiemelt szerepe a Luther-kultusszal összefüggésben vált kedvelt témává, lett a nőtörténet szerkesztésének, a lelkeszőzvegyek kiváltságairól és az özvegykasszákról pedig a genderkutatás

¹ Hitchins 1995; Papházi 1997; Tóth 1998; Tóth 2001; Igazné Prónai 2006. Ezek az újabb munkák áttekintik nemcsak a korábbi szakirodalmat, de bemutatják a témát övező vitát és a különféle elméleteket is.

keretében is készült már szaktudományos munka. A hazai protestáns egyháztörténeti kutatásokban eddig elsősorban azokra a karitatív szervezetekre és jótékony egyesületekre került a hangsúly, melyeket a 19. század második felétől és utolsó harmadától a szociálisan érzékeny, az egyházak belső lelki megújulását szorgalmazó belmissziói mozgalom hozott létre.² A szegénygondozásban, árvaellátásban, betegápolásban jelentős sikereket elérő országos mozgalom céljait tekintve 17. századi pietista eszmékkel állt rokonságban, ám valóságos történeti kapcsolatairól, mintáiról, hazai előképeiről alig tudunk valamit. A 19. század végén az országos gyámintézet felállítását övező élénk publicisztikában került napirendre először az egyházmegyei kasszák jövőjének és múltjának ügye,³ némely egyházmegye-történetben elszórt adatok utalnak az egykor fennálló megyei özvegykasszákra.⁴ A témát érintő egyetlen nagyobb lélegzetű írás a 19. század végén született, Poszvék Sándor főiskolai tanár az evangélikus lelkészi özvegy-árva segélyezés és gyámintézet történetével foglalkozott könyvében.⁵ A hazai egyháztörténeti témájú irodalom (összefüggésben a levéltári iratállományok rendjével) a lelkészi özvegy-árva intézetekre mostanáig elsősorban gazdasági szervezetként tekintett, működésüket az egyház anyagi-gazdálkodási ügyei közé sorolta, azok pedig kimaradtak a mindenkorai kutatás fő áramából.⁶

A szakirodalmi utalások hiánya azért is furcsa, mert önszegélyezés és jótékonyosság az eredeti szóhasználatban nem mindig vált el egymástól, a 19. században még azok a szervezetek is jótékonnak nevezték magukat, melyek tevékenységüket nem a kívülről, hanem kizárólag saját tagjaik felé gyakorolták.⁷ A korabeli forrásokban a lelkészek önszegélyező szervezetei előfordulnak *Kegyes Társaság*, *Kegyes Intézet*, *Jótékony Társaság*, *Jótékony Intézet* néven, de elterjedt volt az egyszerűbb *özvegy-árva kassza* vagy *özvegy-árva pénztár*, *deficiensek kasszája* kifejezés is. A későbbi egyházkerületi intézmények a forrásokban *özvegy-árva-tár* és *diakónusi intézet* néven is előfordultak, a 19. század második felében egységesen a *gyámolda* elnevezés vált szokásossá, a 19. század végén pedig a *gyámintézet*.

A lelkészi önszegélyezés útjai

Az öngondoskodó intézkedések a reformáció korától kezdve számos formában megnyilvánultak: kiterjedtek az öreg és beteg lekipásztorok jogállásának rendezésére, a lelkészek özvegyeinek lakhelyéről és megélhetéséről való gondoskodásra, az árvák anyagi támogatására, tanulmányaik segítésére, házasodásuk megszervezésére. A gondoskodó intézkedések

² A témáról éppen Kósa László közölt átfogó tanulmányt a *Reformátusok Budapesten* című tanulmánykötetben. Kósa 2006: 1077–1117.

³ Pokoly 1896: 753–756; Végh 1901: 243–248.

⁴ Sz. Kiss 1878: 107–110; Román 1926: 93–94.

⁵ Poszvék 1897.

⁶ Papp 1983: 257–258; Rácz 2002: 267.

⁷ Papházi 1997: 71.

megjelentek szokásjogban és hagyományokban, zsinati rendelkezésekben és egyházmegyei rendszabásokban, kegyes alapítványokban és ösztöndíjakban, önszegélyező társaságok, jótékony társaságok és biztosítóintézmények felállításában. A lelkészi özvegy-árva gondoskodás evangélikus és református gyakorlata között nem volt lényegi különbség.

A protestáns lelkészek öngondoskodó intézkedései számos rokon vonást mutattak a céhekbe és más gazdasági korporációkba tömörülő városi mesteremberek, általában véve a homogén munkaközösségek és veszélyközösségek sajátos szokásaival. A céhekben az özvegyek és a leányok megbecsült pozíciójához jelentősen hozzájárult, hogy mesterjog és bolthoz jutás rendszerint házasodások útján történt. A mesterözvegynek egy vagy fél évig meghagyták férje iparüzési jogát, aki ez alatt elhunyt férjével azonos jogokat élvezett. Boltot és legényt tarthatott, ám az éves céhtartási díjat ő is köteles volt befizetni a céh kasszájába. A *céhládából* nemcsak a beteg mestert, de özvegyét és árváit is anyagi támogatásban részesítették, például temetkezési segílyt nyújtottak nekik. A gondoskodó intézkedéseket a céhszabályzatban írásban is rögzítették. A bányászok segélyezését a *társzláda* intézménye biztosította, mely nevét arról az erős, vaspántokkal ellátott, két kulccsal nyíló ládáról kapta, melyben hagyományosan közös vagyonukat őrizték. A későbbi segélyegyletek is ilyen ládákban tartották értékeiket, és a legtöbb társaság alapszabályában írta elő ennek szükségét. A öngondoskodó intézkedések sokszor érdekvédelmi célokat szolgáltak: miközben erősítették a közösségek zártságát, jelentős biztonságot nyújtottak tagjaiknak.⁸

A protestáns özvegyi *kegyelem esztendő* középkori eredetű szokásból fejlődött ki, azonos érdekeket szolgált, mint a céhekben a mesterözvegyek számára kirendelt hasonló időszak, amellyel hosszában és feltételeiben is sok hasonlóságot mutatott. A *kegyelem év* (*annus gratiae*, *Gnadenjahr*) kedvezményeiről a mecklenburgi, pfalzi, szászországi egyházi rendtartás már az 1550-es években rendelkezett. Az elhunyt lelképászor özvegye és árvái a kegyelmi idő leteltéig a parókián laktak, a hivatali utód (segédlelkész, káplán) és az özvegy a fizetésen meghatározott arányban osztozott. A kegyelmi idő hossza egy év, fél év, vagy negyed év volt, a hazai reformátusoknál a *csonka évvel* kiegészülve akár másfél év is lehetett (csonka évnek nevezték a prédikatori esztendőből a lelképászor halála után fennmaradó időszakot).⁹ Az özvegyek és árvák érdekeit olyannyira védték, hogy az sokszor már az új lelkész terhére volt (a *káplántartás* körüli vitákról az egyházmegyei jegyzőkönyvek és a 19. század második felének éles hangú publicisztikája tanúskodik). A német protestáns területeken az elhunyt lelkész özvegyének és árváinak az egyházközségi földön felépített *özvegyház* (*Pfarrwitwenhaus*) szolgált lakhelyül. Az özvegyház fenntartása az egyházközség kötelessége volt, amely a lelkészi javadalom terhére egy kevés pénzösszeget, földet vagy jószágot (*Sustentionen aus dem Pfarrgut*) engedett át a szükséglet szenvedő család javára.¹⁰

A lelkészcsaládok tudatos házasodási stratégiával rendelkeztek, ennek megnyilvánulása volt, ha a megüresedett hivatalt betöltő új lelkész nőül vette előde özvegyét vagy annak

⁸ Tóth 2001: 62–63; Rüszt-Fogarasi 2003; Igazné Prónai 2006: 16–20.

⁹ Würth 2003: 45–48; Antal 1900: 373–375.

¹⁰ Würth 2003: 6, 56–66, 203, 210–214; Ptaszynski 2006: 109.

leányát. Az asszonynak a házassággal megélhetése, lakhelye, és nem utolsó sorban társadalmi státusa továbbra is biztosítva, pontosabban „konzerválva” volt (*Konservierung bei der Pfarre*). A házasság mindkét fél számára tartogatott előnyöket, a hivatalra várakozót hozzásegítette a lelkészi állás megszerzéséhez és egy működő háztartáshoz. A gyakorlat korántsem csak a szokásjogban gyökerezett, a pomerániai zsinat már 1572-ben rendelkezett arról, hogy a kegyelem év végén az új lelkész nőül veheti előde özvegyét, a mecklenburgi egyházi rendtartás 1602-ben és 1650-ben ejtett szót arról, hogy a lelkészi hivatal betöltésekor előnyt élvez az a pályázó, aki az elhunyt lelkész özvegyét, vagy annak leányát feleségül veszi.¹¹ A tudatos családtervezés részét képezte a fiú utód taníttatásán keresztül a lelkészi hivatás családban való folytatása is, ez a jelenség azonban sok más értelmiségi foglalkozásnál, például az orvoslásnál is ismert volt.¹² A rendszer teológiai-etikai hátterében Isten őszövétségből ismert parancsai álltak, melyekben az Úr a papi szolgálatot végző személyek hivatásáról és házasságáról rendelkezett (2 Móz. 28: 1, Ez. 44: 22).

Ez a rendszer jelentős vonzerőt jelenthetett más társadalmi csoportok tagjai számára a bekerülésre, és hozzájárulhatott a több évszázados lelkészdinasztiák (*Pfarrerdynastien*) kialakulásához. A hazai protestáns kultúrkörben őszövétségi ihletésre ároni családnak is nevezték azokat a familiákat, amelyek tagjai több nemzedéken keresztül töltötték be lelkipásztori vagy tanítói hivatalt, és rendszerint lelkészcsaládból választottak házastársat.¹³

Özvegykasszák és önszegélyező egyesületek

A lelkészi öngondoskodás és özvegy-árva segélyezés az özvegykasszák felállításával már korán intézményi keretekre törekedett. Hessen tartományban az özvegy-árva segélyezésre elkülönített pénzösszeg alapját az egykori kolostorok elkobzott vagyona jelentette, ezt a vagyont részben az idősebb lelkészözvegyek eltartására, részben árva leányok kelengyéjére fordították.¹⁴ Johannes Pfeffinger (1493–1573), Passau egykori katolikus papja wittenbergi tanulmányai után protestáns lelkésszé és Lipcse első szuperintendensévé lett, Luther halálának évében, 1546-ban alapította meg a merseburgi egyházkerület első lelkészi özvegy-árva kasszáját.¹⁵

Özvegykassza alatt elsősorban azt a sajátos kasszatípust értették, amelyet – túl a hétköznapi templomkasszákon – egyházmegyék lelkészei közös megegyezéssel állítottak fel, hogy maguk és családjuk jobb megélhetéséről és életminőségéről gondoskodjanak. A lelkipásztorok csak a tartományi hatóságok engedélyezésével alapíthattak özvegykasszát, felállításukat mind az egyháztanácsnak, mind a városi igazgatásnak meg kellett erősítenie.

¹¹ Würth 2003: 7, 66–102, 175–187; Ptaszynski 2006: 102–105.

¹² Bormann-Heischkeil 1991: 161.

¹³ Payr 1905; Zoványi 1977: 32; V. László 2008: 337–338; Köblös 2011: 227; Szász 2011: 36–38. Pályi 2012: 8–13. Vö: Ziemssen – Pabst – Theune 2007.

¹⁴ Zedler 1731–1754: 1971. („Wittwen-Casse” szócikk)

¹⁵ Würth 2003: 157.

Az engedélyezett jótékony intézmény, akárcsak a többi tartományi társaság, társulat vagy céh, saját nevet választhatott magának. Az özvegy-árva gondoskodás pénzügyi alapját gyakran vagyonos egyházközségi tagok magánalapítványai, nemesi patrónusok vagy a fejedelmi család kegyes felajánlásai jelentették. A német szakirodalom leggyakrabban a leegyszerűsített *lelkészi özvegykassza* kifejezést használja (*Pfarrwitwencasse*), ám ez a szó alig érzékelteti a kasszák igazi jelentőségét. Az egyre szervezettebb formában felálló özvegykasszák olyan biztosítószerű intézmények voltak, amelyek az öregség vagy betegség miatt szolgálatra alkalmatlanná vált lelkészekről, azoknak özvegyeiről, fiú- és leány árváiról gondoskodtak. A kasszák mögött idővel jól szervezett, gyakran jelentős tőkével bíró társaságok álltak, melyek saját tagsággal és alapszabállyal rendelkeztek. A kezdetben csekély anyagi erővel bíró özvegykasszák a 18–19. századra megerősödtek, mellettük esetenként lelkészi temetkezési egyesületek és tűzbiztosító egyesületek is működtek. A kedvezményekben a lelkészek mellett alapszabálytól függően a tanárok, templomszolgák, sőt, organisták is részesülhettek.

A protestáns lelkészi özvegy-árva segélyezés fejlődésében nagy jelentősége volt a pietista eszmék elterjedésének. A pietizmust legáltalánosabban egy felekezetek feletti kegyességi, illetve vallási megújulási mozgalomnak, társadalomtörténeti-szociológiai kontextusában szociális reformmozgalomnak is tekintik.¹⁶ Ernst der Fromme (1601–1675), akit a hazai irodalom Jámbor Ernőnek is nevez, Szászország, Gotha és Altenburg hercegeként megreformálta az igazságügyet és egészségügyet, iskolát és árvaházat alapított, támogatta a harmincéves háborúban lerombolt templomok újjáépítését, a lelkészcségek újjászervezését, és a lelkészcsaládokról való gondoskodást. A tartományúr 1645-ben özvegykassza felállítását kezdeményezte, az intézkedés végrehajtója a szintén pietista Salomon Glassius (1593–1656) főszuperintendens és udvari prédikátor volt, aki egy temetkezési kasszát és egy özvegy-árva segélykasszát hozott létre.¹⁷ A pietista szellemiség Szászország mellett Württembergben eresztette a legmélyebb és legtartósabb gyökereket (*württembergi pietizmus*), ahol Johann Andreas Hochstetter (1637–1720) vezette be a pietista szellemű reformpolitikát. Jelentős sikereket mutatott fel a nevelésügy és a szegénygondozás terén, kiemelt figyelmet fordított az öreg lelkészek, lelkészözvegyek és lelkész árvák segélyezésére, munkásságát pedig fia, Andreas Adam Hochstetter (1668–1717) is folytatta.¹⁸

Hazánkban a külföldön járt, sokszor német származású lelkipásztorok közvetítésének köszönhetően a 18. században az özvegykasszák megszervezésében az evangélikus egyház járt élen. A hazai pietizmuskutatás felélénkülésével egyre többet tudunk meg annak itthoni képviselőiről és irányzatairól, ma már a pietista árvaházak hazai felállítása sem teljesen

¹⁶ Wallmann 2000: 13–15; Heussi 2000: 406–407. A fogalom értelmezése számos tudományos vitát szült, a pietizmus-kutatás legfrissebb eredményeit összefoglalta: Csepregi 2000: 9–14; Font 2001: 7–17.

¹⁷ Würth 2003: 163.

¹⁸ Csepregi 2000: 18–19; Wallmann 2000: 154–155, 159, Würth 2003: 165.

ismeretlen.¹⁹ A kutatás azonban eddig nem érintette a magyarországi lelkészi özvegy-árva segélyezés és a német pietista özvegykasszák közötti kapcsolatokat, annak szoros összefüggéseire nem hívta fel a figyelmet. A Lipcsében, Halléban és Wittenbergben tanult Károlyi István (†1737) evangélikus lelkész személye eddig háttérben maradt a dunántúli pietizmus történetében.²⁰ A kispécsi lelképásztor 1711-től a Győri Evangélikus Egyházmegye esperese volt, levelezett August Hermann Franckéval (1663–1727) is, és a német pietista intézmények mintájára 1732-ben megalapította a jelenlegi ismereteink szerint legkorábbi lelkészi-tanítói özvegy-árva intézetet.

A társaság alapszabályait 1732. január 29-én, a győri esperességi kisgyűlésen fektették le, a segélyező pénztár felállítása azonban már öt évvel korábban, 1727-ben napirenden volt a győri esperességben. A pénztárba az egyházmegyei lelkészek és tanítók évenként járulékot fizettek, hogy az így összegyűlt pénzből a tagok, ha öregség vagy betegség miatt elerőtlenednek, száműzetés, bebörtönzés, szegénység vagy egyéb baj éri őket, haláluk esetén pedig özvegyeik és árváik segélyt nyerhessenek. Részvételre senkit nem köteleztek, az egyházmegye lelkészei és tanítói szabad tetszésük szerint, kegyes indulatból dönthettek belépésükről. A belépők kézadással kötelezték magukat tartozásaik teljesítésére, nevüket beírták az intézet jegyzőkönyvébe és pecsétjükkel lepecsételték azt. A lelkészek évente fél forintot, a tanítók 25 dénárt fizettek, aki befizetését elmulasztotta, azt kizárták a társaságból, maradékai pedig elvesztették a pénztár kedvezményeit. Az intézet ügyeit az esperességi gyűléseken tárgyalták, de kasszáját és jegyzőkönyvét szigorúan elkülönítették attól. Az özvegyek és árvák számára befolyt jövedelmet, kegyes alapítványokat és adományokat egy külön erre a célra csináltatott két kulccsal nyíló erős ládában őrizték, az egyik kulcsot az esperesnél, a másikat a jegyzőnél helyezték el. Az egyházmegye jegyzőkönyvei azt tanúsítják, hogy a segélyezési pénztár valóban megkezdte működését, ám a példa újabb követőiről sok ideig nem hallunk.²¹

1789-ben Hamaljar Márton selmeci lelkész és honti esperes állította fel a nagyhonti evangélikus lelkészek özvegy-árva intézetét, akik 1791-ben beadvánnyal fordultak

¹⁹ Bárány György 1714-ben August Hermann Franckétól kért segítséget egy nagyvázsonyi pietista árvaház alapítására, árvaházat alapított Sartorius Szabó János Nemescsón 1730 körül, Hrabowszky György Várpalatán 1793-ban, de Nagyszebenben és Pozsonyban is létrejöttek a pietista filantróp intézmények. A sikeresen működő nemescsói árvaháznak jelentős szerepe volt abban, hogy a közeli Kőszeg városa 1741-ben ellentőrekvésül megalapította az ország első intézményes árvaházaként számon tartott filantróp intézetet, melyben katolikus szellemiségű nevelés zajlott. Gönczi 1933: 14–18; Szent-Iványi 1936: 74, 76; Csepregi 2000: 25–26; Vinczéné Menyhart 2009: 116–117.

²⁰ Károlyi István (†1737) evangélikus lelkész a kemenesaljai Szergényben született, Pápán, Győrött, Sopronban és Selmecbányán tanult. Lipcsében (1700), Halléban (1701) és Wittenbergben (1702) iratkozott be egyetemre, hazatérve 1706-ban Győrött lett rektor majd másodlelkész. 1707-ben hívták meg Szákra lelkésznek, ahonnan 1711-ben távozott Kispécre. 1711. március 24-én a Győri Evangélikus Egyházmegye esperesének választották meg. Payr 1908: 99; Szent-Iványi 1936: 68; Csepregi 2000: 24, 118–121, 126–129; Payr 1924: 349–350.

²¹ Poszvék 1897: 4–7.

a pest-budai országos protestáns zsinathoz. Azt kérték, hogy saját intézetük példájára állítsák fel az országos özvegy-árva segélypénztárt, a deficiensek kasszáját. A beadvány hatására a pesti zsinaton Prónay László elnök indítványt tett az ország összes gyülekezetére kiterjedő, az egyházkerületek kezelése alatt álló özvegy-árva intézet megszervezésére. A zsinat elrendelte a nagyhonti intézeti szabályok kinyomtatását és terjesztését, valamint a reformátusok budai zsinatának értesítését.²² Nagyon valószínű, hogy nem véletlen indult éppen Selmečbányáról a kezdeményezés. A felső-magyarországi bányaváros annak idején korán befogadta a pietista eszméket, amely még ekkor, sőt később is éreztethette hatását.²³

Az országos kassza felállítása elmaradt, ám a kezdeményezés nem maradt következmények nélkül. A 18. század utolsó évtizedében és a 19. század elején nagy hullámban alapították meg az egyházmegyeik saját intézményeiket, ekkor már a református egyházmegyeik jártak élen a szervezésben. A Pápai Református Egyházmegye már 1795 körül elkezdte megszervezni segélypénztárát, melynek példáját követve hamarosan a veszprémi is munkálkodni kezdett. A Barsi Református Egyházmegye 1799-ben, a Tatai Református Egyházmegye 1800-ban, a Debreceni Református Egyházmegye 1803-ban, a Szabolcsi Református Egyházmegye 1809-ben állította fel saját özvegy-árva segélyintézményét. A példákat bizonyára tovább lehetne folytatni.²⁴

A következőkben egy református özvegy-árva intézet felállítását mutatjuk be a 18–19. század fordulójának évéből. A Tatai Református Egyházmegye lelkészei 1800-ban alapították meg jótékony intézetüket, amelynek nemcsak alapszabályait, hanem egy egyedülálló kézíratos forrásnak köszönhetően megalakulásának körülményeit, működésének első harminc évét is ismerhetjük.²⁵ Az intézet történetét Tóth Pál (1785–1856) ácsi református lelkész, egyházmegyei nótárius írta meg 1834-ben.²⁶ A szerzőt az a cél vezérelte munkája során, hogy olvasóit meggyőzze arról: a lelkészintézet a reformkori közéleti társaságok és egyletek sorába tartozik, és a legkiválóbbakkal egyenrangú helyet foglal el.

²² Szeberényi 1869: 171, 208; Poszvék 1897: 7–8; Pokoly 1896: 754.

²³ Vö.: Tóth 1998: 429, 445–446.

²⁴ *Prédikátori Tárház* 1807. 2. 4. 60–90; Sz. Kiss 1878: 107–110; Rác 2002: 267; Görömbei 1914: 4–6; Román 1926: 93–94.

²⁵ DREL I. 2. *A Helvétizai Vallástételű Tatai Egyházvidéki Kegyes Társaság Históriaja. Szerkesztette Tóth Pál a Kegyes Társaság Igazgatója. 1834.* A munka két fő részből és melléletekből áll: Első rész: *A Kegyes Társaság alapításának Históriaja.* Második rész: *A megalapított Kegyes Társaság Históriaja.* Melléletek: *Eredeti Irományok.* A továbbiakban így hivatkozunk a munkára: Tóth 1834.

²⁶ Tóth Pál (1785–1856) tanult Révkomáromban, Debrecenben, Bécsben, rektor Nagytótfalun, Varsányban Nyáry Ignác udvari papja. 1811–1814-ig Nagymaros, 1814–1820-ig Verőce, 1820–1856-ig Ács lelkésze. 1827–1844-ig egyházmegyei jegyző, 1845–1856-ig tatai egyházmegyei esperes. Gerecsei – Köblös – Kránitz 2012: 507.

A Tatai Egyházvidéki Kegyes Társaság

AZ INTÉZET MEGALAPÍTÁSÁNAK KÖRÜLMÉNYEI (1800)

A Kegyes Társaság megalapításának kulcsfigurája Szabó János (1729–1808) szőnyi református prédikátor volt, aki a Türelmi Rendelet után jelentős templomépítkezéseket folytatott, majd több évtizedes munkája elismeréseként 1790-ben egyházmegyei esperesnek választották.²⁷ Szabó János életének utolsó, de valószínűleg legnagyobb vállalkozása volt az egyházmegyei özvegy-árva intézet felállítása. A prédikátor hetven évesen látott neki a szervezésnek, jelentős munka árán egy év alatt sikerre vitte ügyét. Az ő feladata volt meggyőzni lelkésztársait az intézet felállításának szükségességéről, neki kellett megbirkózni az anyagi tehertételtől tartó lelkészek ellenállásával, hosszadalmas levelezéseket bonyolított, alapszabály tervezeteket készített, konferenciát szervezett.

1800 januárjában egy Neszmélyen tartott egyházmegyei gyűlésen a résztvevők az esperes vezetésével eldöntötték, hogy a Barsi Református Egyházmegye példájára maguk is felállítanak egy özvegykasszát. Szabó János 1800. február 2-án írta meg első levelét lelkésztársainak, melyhez mellékelte a barsi jótékony intézet 1799-ben írásba fektetett alapszabályait.²⁸ Leveléhez üres lapokat és egy táblázatot csatolt, hogy a lelkipásztorok megírassák észrevételeiket és nyilatkozzanak szolgálatban eltöltött éveik számáról. Az esperes pénzbefizetést kért a csatlakozó prédikátoroktól, egyenlő mértékűt, nem számítva az eklézsiák különböző anyagi helyzetét, nagyságát. A prédikátorok a szolgálatban eltöltött éveik függvényében a csatlakozáskor 2-2 forintot, majd minden újabb évben 4 forintot fizettek volna. Szabó János befizetése a terv alapján így nézett ki: 34 éves szolgálati idejére 68 forint esett, ehhez járult az első éves befizetés 4 forintja, így 1800-ban az esperes összesen 72 forinttal csatlakozhatott volna a társasághoz. Az első tervek szerint a csatlakozóktól begyűjtött pénz nagy részét tőkepénzzé alakították volna, amelynek befektetéséről és kamatoztatásáról is ők gondoskodnak. A jótéteményesek (segélyezettek) köre kiterjedt a szolgálatra alkalmatlanná vált lelkészekre, özvegyeikre, fiú- és leány árváikra, köztük a beteg és fogyatékos gyermekekre is. A segélyek mindenkit egyenlő mértékben illettek, függetlenül attól, hogy ki mennyi ideig szolgált és hány forinttal csatlakozott a társasághoz. A csatlakozást erősen ajánlották, de arról mindenki szabad lelkiismerete szerint dönthetett. Az intézet felállításának terve erősen felbolygatta a kedélyeket, rögtön az első körlevélben kilencen fogalmazták meg véleményüket, szolgálatban eltöltött idejükről pedig összesen tizenegyen nyilatkoztak. Csaknem a lelkészek fele megfogadta az esperes tanácsát és behatóan tanulmányozta a barsi intézet alapszabályait.

Hevesi Sámuel (†1811) nagyigmándi lelkész hozzászólásában azt javasolta, hogy szervezzenek egy konferenciát, ahol az egyházmegye lelkipásztorai az intézmény törvényeit

²⁷ Szabó János (1729–1808) tanult Debrecenben és Bécsben, rektor Karcagújszálláson, 1766–1800-ig Szőny lelkésze, 1786-tól tatai egyházmegyei ülnök, 1789-től egyházmegyei jegyző, 1790-től 1808-ig tatai esperes. Gerecsei – Köblös – Kránitz 2012: 465.

²⁸ Tóth 1834: 45–52.

közösen fektessék írásba. A konferenciartartás gondolatát sokan támogatták, sőt, már ekkor felvetették, hogy a jövőben minden esztendőben tartsanak összejövetelt. Endrédi József (†1811) császári lelkipásztor véleményét külföldi tapasztalataira alapozta, Hollandiában ugyanis úgy látta, hogy a lelkészi jótékony intézetek régóta nagy haszonnal gyakorolják a konferenciartartást. Técsi Pál (1753–1811) dadi lelkész nehezen hitte, hogy a szép elméletből valóság lesz, Tóth Pápai József (1758–1827) kömlői lelkész tönkrement, működésképtelen egyházmegyei intézetekről és az adminisztráció nehézségeiről értekezett. Ő még mindig bízott abban, hogy az 1791-es országos protestáns zsinaton előterjesztett országos nagy kassa feláll, ezáltal pedig fölöslegessé válnak az egyházmegyei intézetek.²⁹

Szabó János esperes a második levelét 1800. április 17-én küldte a lelkészekhez, melyhez az intézet tervezetét megújított formában, a hozzászólások figyelembevételével csatolta.³⁰ Az alapszabályokat ismét vitára bocsátotta, melyet a leendő tagok újra véleményeztek. Az esperes harmadik levele 1800. május 8-án kelt, melyben Szabó János az egyházmegye összes lelkipásztorát, személyválogatás nélkül meghívta egy május 26-án tartandó gyűlésre. A korábbi hozzászólásokat figyelembe véve valósult meg a konferencia, melyet a már említett Hevesi Sámuel (†1811) nagyigmándi lelkésznél tartottak. Ezt a májusi összejövetelt nevezték később a társaság első gyűlésének.³¹

A gyűlés egy hétfői napra esett, a lelkipásztoroknak reggel hét és nyolc óra között kellett megérkezniük a nagyigmándi parókiára. A távolabb lakó prédikátorok vasárnap délután, az istentisztelet megtartása után indultak el lakóhelyükről kocsisukkal, és a vasárnap estét valamelyik Nagyigmándhoz közelebb fekvő, számukra kijelölt eklézsia parókiáján töltötték. Hétfőn reggel átkocsiztak a gyűlés helyszínére, ahol megkezdték a megbeszéléseket. A gazdaszszony a jelenlévők nagy száma miatt előre gondoskodott az asztalokról és székekről, kora reggeltől süttöt-főzött, majd a prédikátorok közösen fogyasztották el az ebédet a parókián. A gyűlés anyagi terheihöz a résztvevők mind hozzájárultak, ők gondoskodtak az útra kocsisuk ellátásáról, és ők vitték magukkal a lovaik számára szükséges táplálékot is. Az első társasági gyűlésen az egyházmegye csaknem összes lelkipásztora személyesen megjelent, hárman megbízottjukon keresztül nyilvánították ki csatlakozási szándékukat. A vita során újra írásba fektették az alapszabályokat.³² A később egyházmegyei jegyzőnek, tatavidéki esperesnek és egyházkerületi püspöknek is megválasztott Tóth Pápai József már ekkor erőteljes befolyást tudott gyakorolni társaira, akiket a kezdeti egyetértés ellenére meggyőzött az alapszabályok újragondolásáról.³³ A végleges döntés elhalasztása ellenére a gyűlés sikeres volt,

²⁹ Köblös 2012: 326. (Hevesi Sámuel), 295. (Endrédi József), 501. (Técsi Pál). A kassa felállításában kulcsszerepe volt Tóth Pápai Józsefnek (1758–1827), aki Pozsonyban, Debrecenben, Göttingenben, Marburgban tanult, 1788–1812-ig Kömlőd, 1812–1827-ig Dad lelkésze volt. 1809–1811-ig tatai egyházmegyei jegyző, 1811–1814-ig tatai esperes, 1814–1827-ig dunántúli püspök. Köblös 2012: 438. Az említettek hozzászólásai: Tóth 1834: 53, 54, 55, 55–63.

³⁰ Tóth 1834: 67–71.

³¹ Tóth 1834: 81–83.

³² Tóth 1834: 83–87.

³³ Tóth 1834: 8.

hiszen az egyházmegye csaknem összes lelkipásztorát sikerült mozgósítani a személyes eszmecserére. A május 26-án tartott konferencia példájára szervezték meg az összes későbbi kegyes társasági gyűlést, hasonlóan minden év májusában.

Négy hónap múlva, 1800. október 7-én állapodtak meg a lelkipásztorok a jótékony intézet alapszabályáról, mely jelentős változásokon ment keresztül.³⁴ Az új szabályzat a tőkepénz gyűjtését és az egyenlő befizetéseket eltörölte. Először megállapították a szükségletet, majd a tagokra eklézsiájuk vagyoni helyzete és jövedelmük alapján három osztályba sorolva arányosan kivetették azt az összeget, amelyet be kellett fizetniük, hogy a szükséglet fedezve legyen. A beszedett összeg a túlzott anyagi tehertétel miatt nem haladhatta meg az évi 150 forintot, ellenkező esetben a segélyezés mértékét arányosan csökkenteni kellett. A lelkészi hivatal folytatására alkalmatlannak ítélt és a prédikatori fizetésből többé nem részesülő lelkész juttatása esztendőnként 50 forint, az elhalt férje nevét viselő prédikatori özvegyé évi 30 forint, az apa és anya nélkül maradt árváké együtt 20 forint volt. Fiúgyermek 18, leánygyermek 16 esztendőskorukig részesültek jótéteményben, ám ha a fiú 18 éves kora előtt megházasodott, vagy dolgozni kezdett, a leány 16 esztendőskora előtt férjhez ment, az adományhoz való jussa megszűnt. Az özvegy a kegyelem esztendőben meghalt férje helyett tartozott befizetni az éves társasági díjat, amiben ő maga csak a következő évtől részesült. A prédikatori évet Szent György napjától, vagyis április 24-től számították. Egy új házasságkötéssel az özvegy elvesztette jogát a kassza juttatásaihoz, az árvák ellenben összességel 10 forintot kaptak. Azok az árvák, akik valamilyen fogyatékkal éltek, legyen az testi vagy elmebeli betegség, és így a tudományok tanulására, vagy kézi mesterségek gyakorlására alkalmatlanok voltak, személyenként 10 forintot kaptak, amíg éltek. Miközben a jelentős anyagi tehertételt jelentő belépti díjat eltörölték, addig a társaságba való belépést kötelezővé tették minden az egyházmegyébe újonnan érkező lelkipásztor számára (később a belépti díjat is visszaállították tőkehiány miatt).

A Kegyes Társaság igazgatója a mindenkor egyházmegyei nótárius volt, az ő feladata lett a gyűlés összehívása minden év májusában. A gyűlésen számba vették a segítségre várókat, kiszámították a begyűjtendő pénz összegét. Ha a legelső rendbeli lelkipásztor kettőt, akkor a középső hármát, a felső pedig négy forintot adott. A pénzt az eklézsiák vizitációjakor gyűjtötte be az esperes vagy annak megbízottja, aki a kurátortól külön is kikérhette a befizetést elmulasztó lelkész hányadát. A jótéteményeket a kegyes társaság igazgatója adta át a rászorulóknak, ez vagy a helybeli prédikátor jelenlétében, vagy az ő közvetítésével zajlott. A rászoruló Szent Mihály napja, azaz szeptember 29-e körül kötelesek voltak tájékoztatni hollétükről az igazgatót, és papírokkal igazolni jogosultságuk fennállását.

Hogy a Kegyes Társaság ki ne haljon az adózók számának csökkenése által, az egyházmegyébe újonnan bejövő prédikátoroknak kötelezővé tették a társaságba való beállást. A társaság tagjai aláírták mind az alapszabályokat, mind pedig a társaság jegyzőkönyvét. Ha valamelyik tag önként letette hivatalát még mielőtt a jótéteményesek közé számolhatták volna, azzal tarthatta fenn a kasszához való jogát magára és maradékaira nézve, ha az alsóbb osztály rendje szerint továbbra is vállalta a befizetést. Ha egy lelkész az egyházmegyén kívül

³⁴ Az alapszabályról: 36. és 37. l. ábrajegyzet.

folytatta szolgálatát, de a korábbi rend szerint vállalta a további adózást, akkor a korábbi szabályok szerint részesült a juttatásokban is. Amennyiben az adózását megszüntetette, úgy minden korábbi befizetését elveszítette és a juttatásokra sem tarthatott számot.

A SZERVEZET EGYESÜLETI JELLEGE

Az alapszabályban megfogalmazták, hogy a kegyes feladatokat ellátó intézet működtetését az a társaság végzi, melynek tagjai a mindenkor lelkipásztorok, ők az általuk képviselt kegyes célról kívánják maguknak a Kegyes Társaság elnevezést adni. Már a kiválasztott név alapján is arra következtethetünk, hogy az alapítók tudatosan azok között a szervezetek között keresték helyüket, amelyek a 18. század utolsó harmadától egyre nagyobb számban jelentek meg a polgárosulás útjára lépő Magyarországon: a nyelv művelő és irodalmi társaságok, tudós társaságok, diáktársaságok, önszegélyező társaságok és egyletek között.

Az 1834-es év, amikor a Kegyes Társaság igazgatója, Tóth Pál (1785–1856) megírta a Kegyes Társaság történetét, a reformkori egyletalapítási láz kellős közepére esett. Mint feljebb már említettük, munkája során mindvégig igyekezett a Kegyes Társaságot a reformkori közéleti társaságok és egyesületek sorába emelni. „*A megalapított Kegyes Társaság esztendőjével új Évszak kezdődik a Megyében – kezdte írását a szerző – mely ha azt a kegyes érzelmet tekintjük, mellyel azóta ennek özvegyei és árvái gyámolítatnak: akármely fényesb vagy gazdagabb alkotású özvegyi Intézmények között méltó helyet érdemelhet. – Ettől az időponttól fogva a Predikátorok, kik az előtt mintegy patriárkai módon csak ön házuk népéről viseltek gondot, egy Kegyes Társaságba öszevalván, a kebelbeli özvegyekről és árvákról is gondoskodnak; tudva, hogy mit ők életökben mások Özvegyének és Árváinak felsegélésükre adakoznak, a Maradék lehető Özvegyöknek és Árváinak visszafizetendi; – sőt önmaguk is, ha Sz[ent] Hivataluk terhei alatt elerőtlenednek, az Intézménynél jólétvő kezekre tarthatnak számot.*”³⁵

Égész munkája során kihangsúlyozta a jótékony intézet társas jellegét, az alapítók rendszeres találkozásait és a megalapítási dátum évfordulós jellegét: „*Ami megvolt és megvan a nagyobb politikai – közéleti – társaságokban, hogy esztendőnként egy napon a Társaság megalapításának emlékeztetere ünnepet ül: így vehetni ezen Kegyes Társaság tagjainak évenkénti összejövetelét is, midőn az Igazgató által meghívattatván, egy barátságos – majális összejövetelt tartanak; mellyen nemcsak a beadott Jótéteményeknek kiosztását vizsgálják és értik meg, újabb Törvényeket vagy Rendszabásokat az időhöz és körülményekhez hoznak, hanem amellyel a Kegyes Társaság felállításának az emlékezete is mintegy innepesítettik*” – fogalmazta meg a jegyző.³⁶ Az alapszabály cikkelyei megváltoztathatók voltak, amennyiben a tagok közül legalább tizenöt fő megjelent a gyűlésen. Minden tag szava azonos értékűnek számított, a kérdésekről szavazati többséggel döntöttek. Személyválogatás nélkül mindenkit meghívtak a társasági gyűlésekre, a szegény és gazdag egyházközségek lelkészei, az assessorok, a jegyző, sőt

³⁵ Tóth 1834: 12.

³⁶ Tóth 1834: 12.

az esperes szavazata is azonos értékkel bírt, minden tag szabad tetszése szerint döntött a gyűlésen való megjelenésről vagy távolmaradásról. Az egyenlőséget azzal is hangsúlyozni kívánták, hogy a befizetések mértékétől függetlenül mindenki azonos juttatásban részesült.

Tóth Pál kitért az oltalmazó-pártfogó felsőbb hatóság meglétére is, hogy mindinkább meggyőzze olvasóit az özvegy-árva intézet egyleti jellegéről. A társaság 1812-ben vetette fel először a Szőnyön tartott gyűlésén, hogy az egy évtizedes működést maga mögött tudó intézetet a Losoncon tartandó egyházkerületi gyűlésen megerősítés és védelmezés céljából előterjeszti. A gyűlésen végül abban állapodtak meg, hogy egyelőre elegendő lesz az özvegy-árva intézetet hivatalosan egyházmegyei oltalom és pártfogás alá ajánlani. Az igazgató az 1813. február 10–11-én Neszmélyen tartott egyházvidéki gyűlésen nyújtotta be kérelmét, melyről Tóth Pál az alábbi szavakkal emlékezett meg: „*Mint más politikai felsőbb Törvényhatóságok, melyeknek az e' féle Intézetek oltalma alá ajánlatnak: az egyházvidéki Gyűlés is, a K[egyes] Társaságnak, czélját és Rendszabását helyesnek találván: az Intézetet oltalma alá vette.*”³⁷

Az egyházmegyei társaság a későbbiekben sok nehézségen ment keresztül, mely mögött a csekély anyagi erő, az időnként fellépő infláció, valamint a segélyezetttek számának állandó növekedése állt, ám miközben számos korabeli társaság már régen feloszlott, a lelkésztársulás a szervezeti átalakulások és névváltoztatások mellett sem szűnt meg.³⁸ Az önsegélyező egyesület megalapítása a korban kiváló sajtóvisszhangot kapott. Alapszabályát 1806-ban folytatásokban közölte az újonnan megindított *Hazai Tudósítások* első hat száma, az első folyamatosan megjelenő pesti magyar újság, amelyet a fővárosi hírlapirodalom meghonosítójaként tartanak számon.³⁹ Az egyházmegyei intézet alapításáról 1807-ben a *Prédikátori Tárház* is beszámolt, az első magyar nyelvű protestáns folyóirat a társaság alapszabályait közölte.⁴⁰ E jelek arra utalnak, hogy nemcsak Tóth Pál, de az alapítók kortársai is elismerték a lelkipásztorok társaságát koruk egyéb társaságai, társulatai és egyletei között, tanulmányunkkal pedig mi is ezt a célt szerettük volna szolgálni.

Összefoglalás

A lelkészi özvegy-árva gondoskodás a reformáció kezdetétől jelen volt a protestáns vallású közösségekben, gyakorlatai néhány kivételtől eltekintve Magyarországon is bevett szokássá váltak. Az özvegyi kegyelem esztendő és a lelkészcsalád státuszának „konzerválása” megfelelő

³⁷ Tóth 1834: 14–15.

³⁸ *Protestáns Egyházi És Iskolai Lap* 1848. 7. 5. 145–149; *Protestáns Egyházi És Iskolai Lap* 1858. 1. 26. 668–671.

³⁹ A' Tatai Egyházi Kerületben, Helvécziai Vallástételt tartó elerötelenedett, és a' miatt, a' Hivatalról lemondani kéntelenített Tiszteletes prédikátoroknak, azoknak Özvegyeiknek, 's neveletlen Árváiknak javokra állítatott Intézet. *Hazai Tudósítások* 1806: I. 8. II. 19–20. III. 26–27. IV. 34–35. VI. 50. (25 cikkely)

⁴⁰ A Tatai Ven. Tractusnak a' már nem szolgálható Prédikátoroknak és Prédikátori Özvegyek' és Árvák' felsegállítására felállított kegyes Intézet. *Prédikátori Tárház* 1807. 2. 4. 73–82. (25 cikkely)

házasodási és tanulási stratégiákkal egyetemes gyakorlatnak bizonyult. Az első ismert hazai lelkészi özvegykassza (1732) az özvegy-árva segélyezés egyik legelső magyarországi intézménye volt, mely szervesen kapcsolódik az európai reformmozgalom, a pietizmus magyarországi megjelenéséhez, és közvetlen kapcsolata mutatható ki a protestáns német tartományok hasonló özvegykasszáival. A 18. század utolsó évtizedében és a 19. század elején megszervezett önszegélyező lelkésztársaságok és özvegy-árva segélykasszák véleményünk szerint a hazai polgárosulási folyamat részeként szervesen illeszkednek a korszak társaság- és egyletalapítási szokásához, amelyben a lelkészintézetek a legkorábbi alapításúak közé tartoznak. Bízunk abban, hogy idővel az egyháztörténeti témájú és a protestáns karitatív intézményekkel foglalkozó írásokba is bekerülnek az özvegykasszák, és a hazai egyesület- és biztosítástörténeti szakirodalom is jelentőségükhöz mértén foglalkozik hazánk legkorábbi önszegélyező szervezeteivel. A téma iránti figyelemmel a magyar művelődéstörténet a jövőben rendkívül gazdagodhat, ennek feltétele a kutatások folytatása és az egyháztörténeti források feltárása.

Pályi Zsófia Kata

Források

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)

I. 2. *A Helvétziai Vallástételű Tatai Egyházvidéki Kegyes Társaság Historiája. Szerkesztette Tóth Pál a Kegyes Társaság Igazgatója. 1834.*

Hazai Tudósítások, 1806–1808.

A' Tatai Egyházi Kerületben, Helvécziai Vallástételt tartó elerőtelenedett, és a' miatt, a' Hivatatról lemondani kéntelenített Tiszteletes prédikátoroknak, azoknak Özvegyeiknek, 's neveletlen Árváiknak javokra állítatott Intézet (1806)

Prédikátori Tárház, 1805–1808.

A Tatai Ven[enerabilis] Tractusnak a' már nem szolgálható Prédikátoroknak és Prédikátori Özvegyek' és Árvák' felsegállítására felállított kegyes Intézete (1807)

Protestáns egyházi és iskolai lap, 1843–1919.

A tatavidéki „kegyes társaság” metamorphosisa (1848)

A tatai helvét hitv[allású] egyházmegye (1858)

Hivatkozott irodalom

Antal Gábor 1900: Szabályrendelet (javaslat) az elhalt ev[angélium szerint] ref[ormált] lelkészek örököseit és jogutódjait illető csonka és kegyelem évről. *Dunántúli Protestáns Lap* 11. 23. 373–375.

Bormann-Heischkeil, Sigrid 1991: Die soziale Herkunft der Pfarrer und ihrer Ehefrauen. In: Greiffenhagen, Martin (Hrsg.): *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart, 149–174.

- Csepregi Zoltán 2000: *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez.* (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36.) Budapest.
- Font Zsuzsa 2001: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában.* Szeged.
- Gerecsei Zsolt – Köblös József – Kránitz Zsolt 2012: A Tatai Református Egyházmegye lelkeszi adattára (1554–2012). *Acta Papensia* 12. 1–4. 136–546.
- Gönczi Magdolna 1933: *Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában.* Budapest.
- Görömbei Péter 1914: *Az országos református lelkeszi nyugdíjintézet megnyitásának története. Elnöki megnyitó beszéd a közép-szabolcsi református egyházmegyének Nyíregyházán 1914. április 22-én tartott közgyűlésén.* Nyíregyháza.
- Heussi, Karl 2000: *Az egyháztörténet kézikönyve.* Győr.
- Hitchins, Keith 1995: Önszegélyező egyletek Magyarországon 1830 és 1941 között. *Esély* 6. 3. 89–110.
- Igazné Prónai Borbála 2006: *A kötelező társadalombiztosítás kialakulása, fejlődése Magyarországon.* (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
- Kósa László 2006: Az egyesületek a budapesti reformátusság életében. In: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról.* (ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék Kiadványai 4.) Budapest, 1077–1117.
- Köblös József 2011: „Tiszteletes tudós, kegyességgel ’s böltsességgel tündöklő Áronok”. A pápai Torkos család története és szerepe a dunántúli reformátusság életében. *Acta Papensia* 10. 3–4. 227–292.
- Papházi Tibor 2006: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből.* (Nonprofit Kutatások 6.) Budapest.
- Papp János 1983: Az egyház gazdálkodása. In: Barcza József (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978.* (Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszáz éves jubileum alkalmából 5.) Budapest, 247–260.
- Payr Sándor 1905: *A Perlakyak négyszázados ároni háza.* Budapest.
- Payr Sándor 1908: *A pietizmus pedagogikája. Spener, Francke és a magyar pietista nevelők.* Pozsony.
- Payr Sándor 1924: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története.* Sopron.
- Pályi Zsófia Kata 2012: *A Pályi család prédikatori öröksége. Egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története.* Pápa.
- Pokoly József 1896: A lelkeszi gyámintézetek történetéhez. *Protestáns egyházi és iskolai lap* 39. 48. 753–756.
- Poszvék Sándor 1897: *A Dunántúli Ág[ostai] H[itvallású] Evang[élikus] Egyházkerületi „Gyámolda” (Nyugdíj- s Gyámdíj-Intézet) Története. A Gyámolda fennállásának ötvenedik évfordulója alkalmából.* Sopron.
- Ptaszynski, Maciej 2006: Widow’s Capital. Pastors’ Widows in the Pomeranian Church at the Turn of the 16th Century. *Acta Poloniae Historica* 94. 85–142.

- Rácz István 2002: *Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*. Debrecen.
- Román Ernő 1926: *Az Alsóborsodi s az ősrégi Borsod-Gömör-Kishonti Egyházmegye története*. Miskolc.
- Rüsz-Fogarasi Enikő 2003: Mesterözvegyek a XVI. századi kolozsvári céhekben. In: Pál-Antal Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 482–486.
- Sz. Kiss József 1879: *Monografiai vázlatok a Barsi ref[ormatus] esperesség multja s jelenéből*. Pápa.
- Szász Lajos 2011: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. *Egyháztörténeti Szemle* 12. 1. 3–47.
- Szeberényi Andor 1869: *Az 1791-ik pesti ev[angélikus] ág[ostai] hitv[allású] zsinat története*. Pest.
- Szent-Iványi Béla 1936: *A pietizmus Magyarországon*. Budapest.
- Tóth Árpád 1998: A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. A Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka, 1817–1848. *FONS* 4. 411–479.
- Tóth Árpád 2001: Önszegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegségegyezési egyletek a reformkori Pesten. *Korall* 5–6. 49–71.
- V. László Zsófia 2008: Áron nemzetsége. Református lelkészcsaládok a 18. századi Erdélyben. In: *Generációk a történelemben*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete. Nyíregyháza, 337–347.
- Végh István 1901: A barsi ev[angélium szerint] ref[ormált] tanítói-gyámolda története (1800–1900). *Dunántúli Protestáns Lap* 12. 15. 243–248.
- Vinczéné Menyhárt Mária 2009: A 18. századi rekatolizáció „szülötte”: az első intézményes árvaház Magyarországon. *Esély* 4. 115–129.
- Wallmann, Johannes 2000: *A pietizmus*. Ford: Szabó Csaba. Budapest.
- „Wittwen-Casse” szócikk. In: *Johann Heinrich Zedlers Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste* 57. kötet, Lipcse, 1731–1754. 1957–1976.
- Würth, Hanna 2003: *Pfarrwitwenversorgung im Herzogtum Mecklenburg–Schwerin von der Reformation bis zum 20. Jahrhundert*. Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktorgrades der philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen. Göttingen. (<http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/2005/wuerth/> – Letöltés: 2012. május 29.)
- Ziemssen, Ruprecht – Pabst, Bernhard – Theune, Carlos 2007: *Die protestantischen Pastorenfamilien Theune und Reimmann in Niedersachsen und Sachsen–Anhalt vom 16. bis zum 18. Jahrhundert (Vorfahren und Nachkommen von Friedrich Heinrich Theune 1691–1745)*. 3. ergänzte und verbesserte Aufl. Berlin.
- Zoványi Jenő 1977: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Budapest.

Egy államilag manipulált kisegyházi választás*

Az 1958. évi unióválasztás története a Hetednapí Adventisták Felekezete életében

A kommunista államhatalom az 1956-os forradalom leverését követően kevés figyelmet fordított a szabadegyházi közösségekre. Elsőként politikai ellenfeleivel számolt le, illetve a történelmi egyházakban érvényesítette befolyását. A Művelődésügyi Minisztérium Egyházügyi Hivatala ezt követően változtatott a szabadegyházakkal kapcsolatos munkamódszerén. A hivatal 1958-ig ugyanis csak esetenként kísérté figyelemmel tevékenységüket, amely leginkább a SZET elnökségével való tárgyalásból, és egy-egy „reakciós” prédikátorral szembeni fellépésből állt.

Az állami vezetők tisztában voltak azzal, hogy a szabadegyházak „államosításának” előfeltételei közé tartozik, hogy szervezeti életükben a megfelelő változtatásokat eszközölgék, ezért igyekeztek megfelelő személyeket vezető pozícióba juttatni, illetve a szervezeti életüket centralizálni. A Hetednapí Adventisták Felekezetének életében erre 1958-ban, az országos választáson került sor. Erről, illetve a választás előzményeiről több forrástípus alapján kaphatunk képet. Így az Adventista Irattárban fennmaradt jegyzőkönyvek, lelkészek levelezései, illetve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található munkadossziék szolgáltatnak értékes információkkal.

A Hetednapí Adventisták Felekezete akkori szervezeti szabályzata szerint az 1948-ban megrendezett országos választás után 1952-ben kellett volna ismét választókonferenciát tartani a Magyar Unió életében. Erről 1952-ben tárgyalások kezdődtek a felekezet és az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) között. Utóbbi állítólag engedélyt adott rá azzal a kikötéssel, hogy a rendezvénynek „legyen mondanivalója”, ami alatt politikai tartalmú gondolatok megfogalmazására gondolhatott a hivatal. 1954-ben állítólag az adventista egyház világszervezete is engedélyezte az országos választás megtartását. Ekkor azonban a felekezet magyarországi elnöke, Pechtol János ellenezte megrendezését az entitás életében tapasztalható feszült légkör miatt. A választások meghíúsulásához hozzájárulhatott az a tény, hogy ekkoriban az adventista világszervezet vezetői nem utazhattak be az országba. Jelenlétük ugyanis szükséges feltétele volt az unióválasztás megrendezésének. Az 1952/1953-tól felerősödő belső ellentétek hátterében is megtalálhatjuk az elmaradt országos, illetve

* A tanulmány az OTKA K68299. számú pályázata és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

regionális választások okozta frusztrációt, ami lényegesen gyengítette az egyházvezetés tekintélyét. Az egyház konzervatív szárnya az ún. reformációs mozgalmon keresztül az egyház „belső megújulását” kezdeményezte lelki és szervezeti téren. A tagság többsége által fanatikusnak vélt mozgalom követőinek egy része 1956-ban Buday Zoltán vezetésével kiszakadt a felekezetből.¹

Az 1956-os forradalmat követően ismét felerősödtek az országos választást sürgető gondolatok. A magyarországi Hetednapi Adventisták Felekezete felettes szervezetének, a Dél-Európai Divíziónak vezetői 1957 decemberében 1958 tavaszára tervezték az országos választás megrendezését.² A választás iránti igény a lelkészek és a gyülekezetek részéről egyaránt jelentkezett. Az 1957. évi őszi balatonlellel értekezleten bizonyára szó lehetett a lelkészek egymás közötti beszélgetéseiben erről. Az államhoz lojális személyek a konzervatív gondolkodású lelkészeket szervezkedéssel vádolták a hatóságok, illetve az egyház közvéleménye előtt. Berzencei Károly „Bokor Péter”³ fedőnéven leadott 1958. április 16-ai jelentésében Négyesi Jánost, Molnár Gyulát és Stoics Istvánt azzal gyanúsította, hogy a választás lehetőségeit megvitatták egymás között, sőt, kész tervezetet is készítettek az egyes tisztségekre vonatkozóan. Arról is tudósított továbbá, hogy a divízió vezetői tervezett tavaszi látogatásának hírére az egyházon belüli konzervatív szárny prominens személyei a korábbiakhoz képest gyakrabban látogatták egymást. Állítása szerint Pechtol János unióelnökségét támogatták, de a többi vezető pozíciót maguk szerették volna betölteni.⁴ Sőt, az egyházkerület bizottsági ülésén is szorgalmazták a választás mielőbbi megrendezését. Az egyházvezetés támogatói, illetve az állambiztonsági szervek ebben Stoics István hatalmi törekvéseit vélték felfedezni. Az állami szervek azonban Stoicsot és társait nem tartották alkalmasnak az egyház vezetésére, mert szerintük a „fanatikus irányzatot” képviselik.⁵ Az említett személyeken kívül több gyülekezet sürgette még a választások megtartását, amely mögött szintén Stoics személyét vélték felfedezni ellenfelei. Szabó Gyula rendőr százados utasította Berzenczeit, hogy vesse fel az egyház vezetői előtt a levélírók felelősségre vonásának kérdését.⁶

Az állami hatóságok az egyházi szövetségeikkel együttműködve a felekezet konzervatív szárnyának választások előtti ellehetetlenítésére törekedtek. Erre ürügyet az ún. „filmvetítési ügy”, illetve a „választások előtti szervezkedés” vádjai adták.

A hatóságok az egyház filmvetítésre vonatkozó kérelmét 1958 első hónapjaiban elutasították. E döntéssel még az államhoz hű lelkészek sem értettek egyet. Szerintük ezzel ugyanis a fanatikus prédikátorok „mozi ellenességét” lehetett volna ellensúlyozni. Érdekes, hogy

¹ Rajki 2003: 52–58.

² ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 4–5. (1958. január 16.).

³ Berzencei Károly az ún. 6-os kartonja szerint 1957. november 22-én került titkos kapcsolatba az állambiztonsági szervekkel. A nyilvántartás szerint a beszerzési dossziéjának száma: B-104886. volt, amely nem található meg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (továbbiakban: ÁBTL). Az ÁBTL-ben is fellelhető munkadossziéjának száma: M-21238.

⁴ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 10–11. (1958. április 16.).

⁵ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 10–11. (1958. április 16.).

⁶ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 6–7. (1958. március 19.).

Berzencei tartótisztje is a filmvetítés engedélyezését javasolta,⁷ sikertelenül. Szakács József adventista lelkész Szaniszló Pál fedőnéven a belügynek átadott több jelentésében beszámolt egyes lelkészek diafilmvetítéssel kapcsolatos tevékenységéről.⁸ Beszámolóit valószínűleg komoly segítséget nyújtottak a hatóságok egyes lelkészek elleni fellépéséhez.

A rendőrség 1958 nyarán házkutatást tartott Négyesi János és Párniczky József lakásán. Sőt, a három egyházkerületi elnököt 1958. augusztus 5-én berendelték az Egyházügyi Hivatalba, ahol közölték velük, hogy a házkutatás meg nem engedett propaganda folytatása miatt történt. A fent említett két személytől elvették a lelkészi igazolványukat, és bírósági tárgyalással fenyegették őket. A kerületi vezetőjüktől, Tóth Gyulától is elvették a lelkészi igazolványt azzal az ürüggyel, hogy nem ellenőrizte tevékenységüket, illetve őt is választási propagandával vádolták.⁹ Utóbbi ürügyén még Molnár Gyula és Stoics István lelkész igazolványát vette el az ÁEH.

Az állami szervek megosztó politikája sikerrel járt, a belügy ugyanis igyekezett Buday Zoltánt és Stoics Istvánt szembeállítani egymással. A reformációs mozgalmat indulásakor ugyanis Stoics is támogatta, sőt, egyesek – köztük Buday Zoltán köre is – azzal vádolták, hogy Budayt kezdetben ő bízta fel az általa képviselt reformációs ügy határozottabb képviselésére. A mozgalom radikalizálódását és az ellenszervezet kialakítását azonban sem ő, sem Négyesi János, sem Molnár Gyula nem támogatta. Valószínű, hogy a belügyi szervek közreműködésének segítségével terjedt el a felekezet tagjai között az a híresztelés, hogy az igazolvány-elvelek háttérben Buday Zoltán személye található, aki fenyegetését beváltva feljelentette korábbi „felbujtóit” (Stoics, Négyesi), mivel megítélése szerint cserbenhagyták őt. A belügy ezen hír megerősítése érdekében Négyesi János és Párniczky József lelkészek kihallgatásakor tudatosan érinteni szándékozott Buday személyét, hogy erősítse a hívek ez irányú gyanakvását.¹⁰

Az ÁEH tovább növelte a feszültséget azáltal, hogy az egyházszervezeti centralizációt, és az önálló szervezeti egységként működő egyházkerületek megszüntetését követelte. A hivatal emellett arra készítette a felekezetet, hogy vessen véget a belső életében tapasztalható feszültségeknek. Az állami szervek pedig a választások előkészítésében oly módon vettek részt, hogy a komolyabb tisztségre esélyes „fanatikus személyeket” a lelkészi igazolványuk elvételével a fenti okokra hivatkozva „kiejtették” a megválasztható személyek listájából.¹¹

Az egyház országos elnöki tanácsa 1958. augusztus 26-án Stoics István, Molnár Gyula és Négyesi János jelenlétében megbeszélést folytatott. Berzencei Károly belügynek átadott beszámolója szerint a fent említett három lelkész tagadta a szervezkedés vádját, sőt, azzal vádolták Koroknai Józsefet, Gombos Andort, Szigethy Jenőt, Berzencei Károlyt, Michnay

⁷ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 7–8. (1958. március 12.).

⁸ ÁBTL 3.1.2.40918. „Szaniszló Pál” (1958. május 7.) 77–78; ÁBTL 3.1.2.40918. „Szaniszló Pál” (1958. augusztus 28.) 134–135.

⁹ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 17. (1958. augusztus 8.).

¹⁰ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 18. (1958. augusztus 8.).

¹¹ Hetednapi Adventisták Felekezete Elnöki Tanácsának jegyzőkönyve (1958. szeptember 2.), (A.I.).

Lászlót, Csiki Zsigmondot és Déri Gyulát, hogy ők azok, akik ellenük szervezkednek. Szerintük ugyanis azoktól vették el a lelkeszi igazolványukat, akik az elkövetkező választásokon számításba jöhetnének a különböző tisztségek betöltésére. A magnetofon és a dia úgy csupán ürügy volt ezen cél megvalósítása érdekében.¹²

A megbeszélések 1958. szeptember 2-án egész napos összevont (elnökség és kerületi bizottságok) bizottsági ülés keretében folytatódtak. A kialakult helyzet tisztázását az tette sürgetővé, hogy az ÁEH határidőt adott a kialakult konfliktus megoldására.¹³ A tartótiszti megjegyzésből következik, hogy az állami szervek tudatosan törekedtek a feszültség fokozására, mivel ez elősegítette az állam számára kedvező folyamatok lezajlását a felekezet életében. Így a választások előtt sikerült a „reformista” irányzat tevékenységét visszaszorítani.¹⁴

A megbeszélésen Pechtol János és köre azzal vádolta Molnár Gyulát és Stoics Istvánt, hogy utóbbi az egyházelnökségre törekszik. E két személy támogatta ugyanis legerősebben a Duna-Tisza-Köze Egyházkerület Bizottságában az országos választások megrendezésének szükségességét. Pechtol szerint a gyülekezeti tagság számára nem számított a választás megrendezése kulcskérdésnek. Stoicsot és Molnárt azzal vádolták, hogy a választókonferenciával kapcsolatosan névjegyzéket készítettek. Többen pedig Buday Zoltánnal való korábbi együttműködése miatt terhelték meg Stoicsot. A két személy tagadta a vádakát. Sőt, Molnár javaslatként felvetette, hogy a később összehívandó konferencia erősítse meg a korábban megválasztott személyeket pozíciójukban. Érdekes, hogy Koroknai József az egyházban meglévő feszültségek ürügyén – legalábbis szavakban – nem tartotta időszerűnek a választás gondolatát. Az ÁEH által szorgalmazott szervezeti összevonással kapcsolatos elképzelését azonban támogatta. A megbeszélésen Pechtol János egyházelnök is sikra szállt amellett, hogy a felekezet nyújtson be egy átszervezési kérelmet az ÁEH-nak. Támogatta továbbá azt a javaslatot, hogy kérjék a hivataltól Stoics és Molnár felmentését a szervezkedés vádjá alól, elmondása szerint ugyanis az ÁEH ígéretet tett a lelkeszi igazolványuk visszaadására.¹⁵ Pechtol javaslatára a három érintett személy (Stoics István, Molnár Gyula és Négyesi János) 1958. szeptember 3-án nyilatkozott arról, hogy nem vettek részt a választások előtti szervezkedésben.¹⁶

Berzenczei Károly ugyanezekben a napokban a belügynek leadott jelentésében felsorolja a felekezeten belül a nem fanatikus lelkészeket,¹⁷ segítve ezzel az állami szervek felkészülését személyi téren az adventista egyház választására. Az akkoriban konzervatív gondolkodásúaknak tartott lelkészek természetesen nem kerülhettek a listára.

A fenti problémák megbeszélését a felekezet országos elnöki tanácsa 1958. szeptember 9-én az érintett személyek jelenlétében folytatta. Stoicsot többen ismét azzal vádolták, hogy

¹² ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 19. (1958. szeptember 3.).

¹³ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 19. (1958. szeptember 3.).

¹⁴ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 20. (1958. szeptember 3.).

¹⁵ A megbeszélés szó szerinti jegyzőkönyve. Időpont nélkül. Az irat valószínűleg 1958. szeptember 2-án született. (A.I.).

¹⁶ Stoics István, Négyesi János és Molnár Gyula nyilatkozatai (1958. szeptember 3.), (A.I.).

¹⁷ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 16.

1948-ig visszamenőleg választási hadjáratot folytatott. Pechtol János egyházelnök azonban elismerte, hogy Stoicsot a valóságosnál jobban megterhelik, mert a reformációs mozgalom konfliktusaiban már nem vett részt aktívan. Szerinte megoldást jelentene számára, ha az egyházvezetéssel azonos véleményt vallana. A megbeszélésen végül határozatot hoztak arra nézve, hogy a felekezet lelkészkarja egy az ÁEH-nak átadott Nyilatkozat formájában szakítson a múltjával. Elkészítésével Pechtol János egyházelnököt bízta meg a bizottság. Pechtol emellett fontosnak tartotta még azt is, hogy az egy egyházterületté történő átszervezés kérdésében is egységre jusson az egyház vezetése. Ennek elfogadás esetén az érintettek ugyanis – Pechtol szerint – visszakapják a lelkeszi igazolványukat.¹⁸

Bár egyesek ellenezték a nyilatkozat „lelki jellegét” és azt, hogy a felekezet önkritikát gyakoroljon az ÁEH felé, a jelenlévő bizottsági tagok többsége az alábbi szöveggel elfogadta azt.¹⁹

„Alulírottak, a H. N. Adventisták Felekezete Országos Elnöki Tanácsának tagjai, 1958. szeptember 10-én közös megbeszélést tartottunk abból a célból, hogy a közösségünkben évek óta tartó válság okait megállapítsuk, azoknak végérvényesen véget vessünk; az ebből kivezető utat megkeressük. A legkisebb mentegetődzés és takargatás nélkül nyíltan bevalljuk, hogy a felekezet belső életében és főként a lelkeszi karban előállt feszültség akadályozta annak, hogy Isten lelki áldásai nagyobb mértékben áradhattak volna népünkre. A személyi ellentéteket a kölcsönös bizalom, az egymás iránti szeretet hiánya és a gyanakvás lelkülete táplálta és ez megfosztott bennünket a közösség építéséhez szükséges együtt munka összhangjától. Most őszinte megbánással fordulunk el a múlt helytelen és téves egyéni útjaitól és kijelentjük: szégyelljük, hogy szolgálatunk nem volt méltó evangéliumi hivatásunkhoz. Az egyéni elgondolások és a sajnálatos félreértések okozták a közösség felemelkedése érdekében elgondolt – bár jó szándékkal indult, de helytelen vágányra siklott – a reformációs törekvésekben bekövetkezett elhajlást. Ennek a felismerésnek konzekvenciájaképpen elítélünk minden helytelen irányvonalat a közösség belső megújulása terén feltétlenül szükséges törekvések tekintetében. Őszinte megbánással fordulunk el a múlttól, amit Isten – meggyőződésünk szerint – jelen megpróbáltatásaink által hozott napvilágra és ítelt meg. Ebben a felismerésben és megbánásban a válság megoldását kereső legjobb szándék azt az utat mutatta meg, hogy egymás hibáztatása és vádolása helyett a saját magatartásunk elítélése hozza meg a várva-várt változást közösségi életünkben. Örömmel állapítjuk meg, hogy azok a lelkészstársaink, akik a jelenlegi krízis ódiúmát ma működési igazolványuk bevonásával viselik, azonosítják magukat velünk abban a küzdelemben, amelyet egyértelműen folytatunk minden szektáriánus elhajlás, egészségtelen felfogás és fanatizmus ellen. Közös erővel fordulunk szembe a közösség egységét megbontó mindenféle egyéni törekvéssel, akármilyen téren jelentkezzék is. Egyértelműen elítélünk minden olyan felfogást, magatartást, ami a felekezet egyetemes elveivel és belső rendjével ellenkezik; a legerélyesebben fogunk küzdeni a fegyelmezetlenség és lazaság szelleme ellen. A közösség javának keresése nyilatkozott meg abban az egyöntetű állásfoglalásunkban is, hogy a szervezetünkben jelenleg fennálló személyi

¹⁸ Hetednapi Adventisták Felekezete Elnöki Tanácsának jegyzőkönyve (1958. szeptember 9.), (A.I.).

¹⁹ Hetednapi Adventisták Felekezete Elnöki Tanácsának jegyzőkönyve (1958. szeptember 11.), (A.I.).

problémák kiküszöbölésére a legmegfelelőbb megoldás az egyházban; egy területté szervezése. Ennek visszahatás nélküli és zökkenőmentes keresztülvitele érdekében valamennyien a legmesszebbmenően együttműködünk. Fenti nyilatkozatunkat abban a jó reménységben és meggyőződésben erősítjük meg elkötelező ígéretünkkel és őszinte törekvésünkkel, hogy közösségünk belső nyugalma és békessége biztosításával eredményesen járulhatunk hozzá szeretett magyar népünk nagy társadalmi átalakulása terén reánk váró feladataink megoldásához. Törekedni fogunk gyülekezeteinkben a tisztultabb közösségi szellem kialakításával arra, hogy becsületes munkával, a polgári kötelességek hűséges teljesítésével építsük drága hazánk boldogabb jövőjét.”²⁰ Ez az önkritikus hangvételű nyilatkozat tovább növelte az állami szervek beleszólási lehetőségét az egyház életébe.

Az 1958. szeptember 28–29-én megrendezésre kerülő választókonferencián a divízió vezetői igyekeztek enyhíteni a meglévő feszültségen. Megnyilatkozásaikban szomorúan vették tudomásul, hogy a belső konfliktusról a világnak is tudomása van. Sőt, az Egyházügyi Hivatal munkatársai szólították fel az egyházat rendteremtésre. Az átszervezés kérdésével kapcsolatosan már árnyaltabb kép alakult ki. Pechtol korábbi állítását, miszerint a világszervezet támogatja az átszervezés gondolatát, a divízió vezetőinek a konferencián elhangzott szavai nem teljesen támasztották alá. Marius Fridlin, a dél-európai divízió elnöke kifejtette, hogy Magyarországon ők csak vendégek. A divízió vezetői szerint maradhatna a régi szervezeti beosztás. Az Egyházügyi Hivatal átszervezésre vonatkozó javaslatát tiszteletben tartják, mivel nem ellentétes az egyház szervezeti rendjével. A világ többi részén ugyanis vannak olyan egyházterületek, amelyek több gyülekezeti taggal rendelkeznek, mint a Magyar Unió. Megértették továbbá azt, hogy az Egyházügyi Hivatal sokkal könnyebben tudja ellenőrizni a „nyugtalan elemeket” ebben a formában. A választókonferencián ezek után a küldöttek közül senki sem szólalt fel az egyházterületté történő átszervezés ellen, és mindenki megszavazta a javaslatot.²¹

Egyházelnökek újabb négy évre Pechtol Jánost választották meg. Rajta kívül nem kerültek vezető tisztségekbe az állam irányába leginkább elkötelezett személyek. A lelkeszi igazolvány elvételek ellenére a felekezet konzervatív szárnya komoly tisztséghez jutott Erdődi József belmissziói osztálytitkárrá történő megválasztásával. A kijelölő bizottságba ugyanis konzervatív felfogású lelkipásztorok kerültek be, sőt, a titkár-pénztárossá megválasztott Albrecht Józsefet, illetve Bajor László és Berghauer Imre bizottsági tagokat sem sorolták az egyház ún. progresszív szárnyához. A Berzenczei által progresszívnek beállított lelkészek közül csupán Szabó Ödön és id. Szigeti Jenő került be a felekezet országos elnöki tanácsába. Az Egyházügyi Hivatal azonban rossz szemmel nézte, hogy a leghűségesebb emberei (Koroknai József, illetve Berzenczei Károly) nem kerültek bele az országos vezetésbe. Így a megválasztottak névsora ellen kifogást emelt, és Koroknai József megválasztását sürgette.²²

²⁰ H. N. Adventisták Felekezete Országos Elnöki Tanácsának Nyilatkozata (1958. szeptember 10.), (A.I.).

²¹ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 23–24. (1958. október 2.).

²² ÁBTL 3.1.2. M-21238. Bokor Péter” 24. (1958. október 2.).

Az ÁEH ilyen stílusú beavatkozása Pechtol számára is kényelmetlen volt, ezért Fridlin jelenlétében olyan kijelentéseket tett, hogy „Hát ezt már nem lehet vállalni. Ez már teljesen lehetetlen. Inkább át fogom adni a tisztségemet.” A divízió elnöke ebben a tényben a vallásszabadságra nézve sérelmet érzett, és Pechtol személyében is kételkedett. Állítólag a következőket mondta neki: „most már azt nem tudjuk, hogy te ki vagy!”²³

Koroknait végül 1958. október 1-jén a felekezet Országos Elnöki Tanácsa választotta meg a belmissziói osztály titkárává a következő magyarázattal: „Az Elnöki Tanács megvizsgálva jelenlegi összetételét, fontosnak látta, hogy egy haladó szellemű egyén képviselje a mű ügyét kifelé és befelé. Ere Koroknai József a legalkalmasabb.” Korábbi tapasztalata miatt megbízták az országos belmisszió-, ifjúsági-, és szombatskolai titkári feladatokkal. Oláh Károlyt és Erdődi Józsefet társtitkárává választották. Az állami támogatottság birtokában Koroknai egymaga vállalta a három osztály irányítását. Így megszűnt Erdődi József Elnöki Tanácsbeli tagsága.²⁴ Később az Építési Osztály is Koroknai irányítása alá került, a sokszorosító gépet is ő ellenőrizte. 1958. november 19-én Albrecht József kérte az Elnöki Tanácstól a pénztárosi tisztsége alóli felmentését. Az Elnöki Tanács nem tudta a szándékát megváltoztatni, ezért helyére Bíró Margitot választotta, aki pedig Berzenczei Károly felvételét kérte a bizottságba. Berzenczei azonban a bizottság egyes tagjainak ellenkezése miatt csak két hét múlva, Csiki Zsigmonddal együtt került bele a testületbe.²⁵

A belügy – annak ellenére, hogy az Egyházügyi Hivatal segítségével elérte, hogy az egyház országos vezetésében három ügynöke is jelen legyen – elégedetlen volt Pechtol János tevékenységével, mert nem „ügy viselkedett, ahogy azt feladatul kapta. Ezért felelőségre fogjuk vonni” – állt egy tartótitkari értékelésben.²⁶ Habár a rendőrtiszt az ő felelősségét hangsúlyozta, Berzenczei Károly jelentésében megemlítette, hogy a jelölő bizottság tagjai azért javasolhatták a fent említett személyeket, mert Pechtol nem vett részt a jelölő bizottság munkájában, hanem a békegyűlést készítette elő.

Koroknai megválasztását más államhoz lojális személyek is érthetetlennek tartották. Szakács József e mögött Michnay Lászlónak, a Szabadegyházak Tanácsa ügyvezető-igazgatójának tevékenységét látta. Koroknai megválasztása azért is érdekes volt számára, mert korábban a legaktívabb lelkészek közé tartozott. Szakács azzal vádolta meg, hogy a magnetofon- és fényképhasználat az ő révén került be az egyház életébe.²⁷

Az Elnöki Tanács az igazolványukat vesztettek közül Stoics Istvánt és Tóth Gyulát nyugdíjazta. Párniczky esetében közölte Pechtol, hogy az igazolványát valószínűleg vissza-

²³ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 26–27.

²⁴ Hetednapi Adventisták Felekezetének Elnöki Tanácsának jegyzőkönyve (1958. október 1.), (A.I.)

²⁵ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 28. (1959. február 14.).

²⁶ ÁBTL 3.1.2. M-21238. Bokor Péter” 24. (1958. október 2.). A „Hetedik” fedőnevű ügynökről „Bokor Péter” munkadossziéja mellett Szaniszló Pál munkadossziéi is említést tesznek (ÁBTL 3.1.2. 40918 – 40918/3.). Hetedik fedőnéven, vagy Pechtol Jánosra vonatkozóan 6-os kartont nem találhatunk. Beazonosítása az ÁBTL 3.1.5. O-13652/1-a. 13., 95. és 134. oldalak segítségével történt. Fontos megjegyezni, e dokumentum nem ügynökként, hanem társadalmi kapcsolatként említi meg.

²⁷ ÁBTL 3.1.2.40918. „Szaniszló Pál” 141–142. (1958. október 10.)

kaphatja, mert ígéretet kapott rá az ÁEH-tól. Molnár Gyulát Miskolcra Székesfehérvárra helyezték balatonlellel és hévízi gondnoki megbízatással. Négyesit szintén el akarták Budapestről helyezni. Ő azonban nem akart elköltözni, ezért kilépett az egyházi szolgálatból, egy termelőszövetkezetben helyezkedett el, és azzal vádolta az egyházvezetést, hogy elbocsátották.²⁸

Az állami beavatkozásra bekövetkező személyi és szervezeti változások tovább mélyítették a felekezeten belül a különböző irányzatok között meglévő szakadékokat. Az egyházkerületek megszüntetésével a felekezeten belül minden hatalom az országos vezetés kezébe került. Azon belül is 2-3 államhoz lojális személy szava vált meghatározóvá. A tisztséghalmozás révén 1961-ig a fent említett Koroknai József kezébe került gyakorlatilag az egyház irányítása. A gyülekezeti tagságot nem csupán magaviselete és életvitele irritálta, hanem az, hogy kezei között sorra fejlődtek vissza a különböző osztályok. Így állami nyomásra az ifjúsági és gyermekmunka területén megszüntette a Biblia-kört. A zenei élet területén megtiltotta az istentiszteleti kereteket meghaladó és kulturális jellegű programokat. Több helyen a tervezett hitmélyítő programokat a mezőgazdasági munkákra hivatkozva nem tartották meg. A felekezet irodalmi tevékenysége a minimálisra szorult. Néhány évig még a szombatiszkolai tanulmányok is csak rövidített formában, a Magyarországi Baptista Egyház *Békehírnök* című lapjában jelenhettek meg. Az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején a felekezet több ingatlanát elveszítette. Különböző szabálytalanságokra hivatkozva további népszerű lelkészeket vontak meg az igehirdetés jogát. Az egyház országos vezetése 1960 októberében a divízió irányelveire és tanácsaira hivatkozva – valójában állami nyomásra – komoly leépítést hajtott végre. Indoklásként a lélekmentési eredmények csökkenését jelölték meg. Az alkalmazotti létszámot 6000 tag teherbírásához (120 tag/lelkész, 80 tag/alkalmazott) igazították. A változás 25 személyt érintett: 4 személyt segélyalapra helyeztek, 19 főt elbocsátottak, 2 személyt átminősítettek. A tagságot nyugtalanította, hogy az Egyháztanács propagandája ellenére több népszerű és eredményes lelképásztor szembesült az intézkedéssel, míg több eredménytelen prédikátor megőrizhette állását. Az érintettek egy életre szóló sérelmet szenvedtek. Többen aktív szerepet játszottak egy-egy tiltakozó megmozdulásban, mások csendben hordozták sérelmüket, de bennük is bizonyos tartózkodás és bizalomvesztés alakult ki a mindenkori vezetés irányában.

A politikum is egyre nagyobb szerepet töltött be az egyház életében. Így egy-egy szombatot társadalmi célok számára jelöltek ki. Ennek nyomán 1959. augusztus 8-át a Keresztyén Békekonferencia felhívásának megfelelően *Hirosima kiáltása* cím alatt bünbánati és könyörgési napnak nyilvánították. Többeket nyugtalanított a vezetés állam iránti túlzott elkötelezettsége, amely külsőségekben is megnyilvánult. Például az 1961. augusztus 22-én megtartott szabadegyházi békegyűlésen az adventisták rendelkeztek a legnépesebb küldöttséggel. A legelkötelezettebbek hozzászólásban támogatták a rendszert. Disszonánsan hatott, hogy az országban tapasztalható vallásszabadságot éltették, miközben a felekezet magyarországi történetének legnagyobb mértékű visszaszorítását élte át.

A feszültséget növelte az ellenőrző szervek megszüntetése. A pénzügyekbe nem engedtek betekintést, a bizottsági döntéseket nem hozták nyilvánosságra, a közügyeket titkosan

²⁸ ÁBTL 3.1.2. M-21238. „Bokor Péter” 28–29. (1959. február 14.).

intézték. A vezetés továbbra is családi-baráti klikkből állt. Az intézkedéseiket kifogásolókat megfélemlítették az ÁEH-ra hivatkozva. Erősítette az Egyháztanáccsal kapcsolatos ellen-szenvet, hogy az egyházat ért súlyos károkkal, valamint a lelkészek többségének egyszerű (sőt, szegényes) életmódjával párhuzamosan egyesek luxuskörülményeket biztosítottak a maguk számára. Az egyik komoly állami kapcsolatokkal rendelkező unióbizottsági tag nem csupán a közösség pénzét használta fel privát céljaira, hanem gyülekezeti életet sem élt.

Az egyház vezetésének munkastílusa, illetve intézkedései a tagság kisebb-nagyobb részének ellenkezését váltották ki, ami az 1960-as évek elején egy-két helyszíntől eltekintve nem látványos demonstrációkban nyilvánult meg, hanem a tized és az adományok visszatartásában. Külön takarékkönyvben gyűjtötték, hogy a törvényesen megválasztott vezetésnek leadják. Mások szegényeket vagy elbocsátott lelkészeket támogattak. A helyzet mérsékelt javulását eredményezte, hogy 1961-ben Koroknai József kikerült az egyház országos vezetéséből. Az egyházelnök magánéleti problémái azonban 1965-ben nyílt konfliktusokat váltottak ki a felekezet életében, amelynek eredményeként 1966-ban szakadás következett be.²⁹

Rajki Zoltán

Források

Adventista Irattár, Pécel (A.I.)

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest (ÁBTL)

Hivatkozott irodalom

Rajki Zoltán 2003: *A H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon*. Budapest

Rajki Zoltán 2002: Legitimációs válság a H. N. Adventista Egyházban a hatvanas évek közepén. *Valóság* (44.) 5. 84–96.

²⁹ Az 1965/1966-os szakadás történetéről bővebben lásd Rajki 2002.

Kényszerű együttlét?*

A koedukáció gyakorlata a református fiú-középiskolákban (1895–1944)

Bevezetés

Magyarországon az első, Trefort Ágoston minisztersége alatt született középiskolai törvény (1883: XXX. tc.) nem tért ki a leány tanulókra, a jogszabály megalkotói ugyanis a gimnáziumot és a reáliskolát egyértelműen a fiúk intézményének tekintették. A lányok számára ekkor párhuzamosan már működött a felsőbb leányiskola, amely érettségit ugyan nem adott, de a tantárgyi struktúrát és a tanulmányi idő hosszát tekintve leginkább a fiúk középiskoláira hasonlított. Az 1890-es évekre egyre többen és egyre határozottabban fogalmazták meg a nők középiskolai és egyetemi képzésének szükségességét. Az uralkodó végül 1895 végén engedélyezte a nők felsőfokú tanulmányait bizonyos szakokon és az ennek feltételeként szolgáló érettségi vizsga letételét is lehetővé tette. Hazánk első leánygimnáziuma az Országos Nőképző Egyesület fenntartásában, 1896-ban nyitotta meg kapuit. A következő években egyes felsőbb leányiskolák kiegészítő gimnáziumi tanfolyamot indítottak. A leány-középiskolai képzőhelyek száma mindezek ellenére csak lassan szaporodott.

A társadalom felső és középső rétegei részéről a 20. század elején nőtt meg az érdeklődés a lányok középiskolai tanulmányai iránt. A fennálló intézményhálózat fejletlensége miatt a szülők a fiú-középiskolák ajtaján kezdtek kopogtatni. Jogszabályi akadály nem volt a lányok felvételének, mivel az említett 1883. évi törvény szövegében „ifjúság”, „növendék” és „tanuló” kifejezés szerepelt, a nemi hovatartozásra nem tért ki.¹ Az állami törvények és rendeletek később külön-külön foglalkoztak a fiúk és a lányok középiskolai oktatásával, s más és más intézményeket jelöltek ki számukra. Változást az 1934. évi középiskolai törvény hozott, amely egyetlen középiskolát ismert el, a gimnáziumot, de az sem engedte meg az együttnevelést.²

* Elhangzott ugyanezen főcímmel a *Társadalmi nemek* című konferencián Pécsen, 2010. november 20-án. A kutatást az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé.

¹ 1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108> – Letöltés: 2012. június 21.

² Vö. 1926:XXIV. tc. A leányközépiskola és a leánykollégium, 1927: 284–294; XI. tc. a középiskoláról, 1925: 152–160; XI. törvénycikk a középiskoláról, 1935: 82–97.

Ennek ellenére – főleg a protestáns iskolák történetét kutatva – még a Horthy-korszakban is újra és újra találkozhatunk olyan fiú-középiskolai tablókkel – hívta fel erre figyelmet Kósa László –, amelyeken leányok is láthatók. Úgy tűnik tehát, hogy a gyakorlatban mégis létezett a középiskolákban koedukáció. Ezen jelenség hátterének feltérképezése képezi a jelen tanulmány célját. Kutatásunkban a református gyakorlatra koncentráltunk, de hogy annak sajátosságait meg tudjuk ragadni, összehasonlítottuk azt a többi fenntartóéval (állam, községek, egyéb felekezetek). Forrásaink – többek között – a fiú-középiskolai rendtartások, a református konventi és egyházkerületi jegyzőkönyvek, valamint iskolatörténeti munkák voltak.

A szabályozási környezet

A TÖRVÉNYI ÉS RENDELETI SZINTŰ SZABÁLYOZÁS

Magyarországon 1895-ben Ferenc József – az egyetemek javaslatára – engedélyezte a nők felvételét a bölcsészettudományi és az orvosi karokra, valamint a gyógyszerészeti képzésre. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter kapcsolódó rendeletében általánosságban elismerte ugyan a nők jogát³ a tudományos pályákra, azonban hozzátette, nekik továbbra is elsősorban a családjukban kell megállniuk a helyüket, s az egyetemi tanulmányok is inkább ezt a célt kell, hogy szolgálják.⁴ Úgy látta helyesnek, hogy foglalkozásszerűen azon diplomás nők üzzék hivatásukat, akik erre anyagilag rá vannak szorulva.⁵ A tanulmányok megkezdésének feltételét jelentő érettségi vizsgát a lányok eleinte kizárólag magántanulónként tehették le a fiú-középiskolákban, majd a leány-középiskolai képzések keretében is mód nyílt erre. Segítésükre a felsőbb leányiskolák elkezdheték oktatni a latin nyelvet rendkívüli tárgyként.⁶

Ekkor a miniszter részéről még nem merült fel megoldásként a fiú-középiskolák koedukálttá tétele. (A hazánk számára leginkább viszonyítást jelentő német nyelvterület államaiban sem preferálták azt.⁷) Szakmai és közéleti körökben az együttnevelés lehetősége előkerült ugyan, de nem kapta meg a többség támogatását. A korban elfogadott polgári⁸ női szerepekre (feleség, családanya, háziasszony) kizárólag speciális tantervű külön intézmény készíthet fel – vélték. Ezért leány-középiskolák: leánygimnáziumok vagy leánygimnáziumi osztályok

³ A miniszter elsősorban a társadalom felsőbb és magasán iskolázott köreiből származó, tehetséges és szorgalmas nőkre gondolt célcsoportként. (MOL K 721 3. 2/d. 1903.)

⁴ VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában, 1896, 1–3.

⁵ A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag, 1896, 25–26. (Vö. Kéri 2008: 113–123.)

⁶ MOL K 721 3. 2/d. 1903.

⁷ Vö. Rébay 2009: 18–32, 54–65.

⁸ A középiskolát a társadalom középső és felső társadalmi rétegei iskolájának tekintették és tekintetjük. A lányok középiskolai és egyetemi szintű tanulmányai iránti igény még egyértelműbben ugyanebben a körben jelentkezett.

létrehozására került sor. Ezek az iskolák miniszteri engedéllyel, sőt, esetenként anyagi támogatásával működtek, sokat mond azonban, hogy munkájuk egységes keretekbe ágyazására csak két évtized múlva, 1916-ban került sor.⁹ Az állami oktatáspolitikai tehát nem erőltette az intézményalapítást. Leánygimnáziumok csak a nagyvárosokban nyíltak: 1914-1915-ig egy-egy Budapesten, Kolozsvárt és Fiumében.¹⁰

A két modellt illetően a VKM eleinte kivárálláspontra helyezkedett, később inkább a felsőbb leányiskolán belüli és/vagy azt kiegészítő képzést részesítette előnyben.¹¹ Ez utóbbi ugyanis újabb szelekciót tett lehetővé. Ennek háttérében a diplomás munkanélküliek számának növekedésétől való félelem is meghúzódott.¹² Berzeviczy Gergely 1904-ben meg is szigorította a nők egyetemi felvételére vonatkozó előfeltételeket. (Apponyi Albert később tett ugyan engedményt, az azonban csak a rendkívüli hallgatói státusúakra vonatkozott.)¹³ A művelt polgári körökben viszont a leányok érettségihez juttatása lassan presztízskérdéssé vált. Valószínűleg ennek engedve hozott a miniszter olyan intézkedést, amely egyrészt segítette a készülöket, másrészt ezzel a leányiskolákba „terelte” őket. A felsőbb leányiskola 1901. évi állami tanterve ugyanis megkönnyítette a lányok számára a fiú-középiskolai különbözeti vizsga letételét. (Viszont még ebben a tantervben sem jelent meg külön a gimnáziumi osztály vagy tanfolyam.)

A lányok fiú-középiskolai oktatásának megszüntetése volt Jankovich Béla 1916-ban kiadott rendeletének egyik oka. A koedukációt, mint lehetőséget a miniszter elvetette. A lányok számára külön iskolák működtetését tartotta helyesnek. Ezek közül egyedül a leánygimnázium adott érettségit. A hét éves felső leányiskolai tanulmányok fakultatív záróvizsgával végződtek, amely azonban csak felsőfokú akadémiai (kereskedelmi és színművészeti) képzésekre jogosított. A két iskolatípus alsó tagozata (I–IV. osztály) közös lett, ez egyrészt ismét a szelekcióra nyújtott alkalmat, másrészt a leánygimnáziumok tantervét közelítette a felső leányiskolákéhoz, s egyben távolította a fiúgimnáziumokétól.¹⁴

Hosszas vitát követően, 1926-ban újabb, ekkor már parlamenti szabályozás született a leány-középiskolákról (1926: XXIV. tc.). Még a bizottsági tárgyaláson kikerült a javaslatból a leányok fiú-középiskolai magán vagy nyilvános tanulmányait tiltó passzus.¹⁵ Mivel az 1924. évi középiskolai törvény sem rendelkezett másként, a leányok továbbra is jelen voltak a fiú-középiskolákban. Már a klebelsbergi törvény nemzetgyűlési tárgyalásakor felmerült: nincs szükség külön leány-középiskolákra. Akkor Kéthly Anna szociáldemokrata politikus nézetével a kormánypárt képviselői s maga a miniszter sem azonosult.¹⁶ Hóman Bálint azonban már

⁹ Müller 2000: 204–223; Müller 2004: 46–57.

¹⁰ Nagyné Szegvári 1969: 329; Bittenbinder 1913: 657–660.

¹¹ MOL K 721 3. 2/c. 1902.

¹² Ennek adott hangot Csernoch János hercegprímás 1901-ben, amikor a minisztert a leánygimnáziumi tanulók számának emelkedésére figyelmeztette. (Nagyné Szegvári 1969: 328.)

¹³ Schwimmer 1911: 3–4.

¹⁴ A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbe léptetése tárgyában, 1916: 261–266.

¹⁵ Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai, XXVIII., 1926: 328–329.

¹⁶ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója, XLVI., 1926: 367–380.

egységes középiskolai törvényt készített elő, amelyet 1934-ben fogadott el a parlament (1934: XI. tc.). A vitában ismét előkerült a koedukáció kérdése: két képviselő is az aktuális gyakorlat fennmaradását szorgalmazta, vagyis, hogy általánosságban különüljenek el a fiú- és a leánygimnáziumok, de ne tiltsák meg a lányok fiú-középiskolai tanulmányait. Velük ellentétben a javaslat felsőházi előadója elítélően nyilatkozott a „helyi”, eseti koedukációval szemben is.¹⁷ A jogszabály és a nyomában született rendeletek minimális különbséget hagytak meg a lányoknak és a fiúknak szóló középiskola között, amelynek még a nevében (gimnázium) sem differenciáltak (3. §).¹⁸

Miközben a VKM egyértelműen a leányiskolákba akarta beiskolázni a lányokat, az 1900-as évek második felében felerősödött a koedukációt követelők hangja. A nőmozgalom radikálisabb tagjai a *Feministák Egyesületébe* tömörültek. Fórumukként annak lapja, *A Nő és a Társadalom* szolgált, melyben sorra jelentek meg a koedukációt pártoló publikációk.¹⁹ Az 1916. évi rendeletet követően újra előkerült a közös nevelés kérdése.²⁰ Ez azonban elvi támogatást még ekkor sem kapott, sem szakmai, sem szélesebb társadalmi körökben. A szükség azonban a gyakorlatban már a századfordulón megteremtette a koedukációt. A leánygimnáziumi hálózat kifejlletlensége és a felsőbb leányiskolások érettségire felkészítésének, vizsgáztatásának nehézségei²¹ miatt a szülők egyre nagyobb számban írták be fiú-középiskolákba a jobban tanuló lányukat.²² A világháború teremtette új szociális-gazdasági helyzet a fiú-középiskolai leánytanulók számának további növekedését eredményezte. Sőt, nyilvános státusban is megjelentek lányok.

Jankovich Béla miniszter ezért 1916-ban, a leány-középiskolákról szóló rendelet kiadását követően, mintegy annak kiegészítéseként, a helyzet rendezése mellett határozta el magát.²³ Fenntartótól függetlenül szabályozni akarta minden fiú-középiskolában a leánytanulók felvételét és a bejárás módját. A koedukáció – tette hozzá indoklásában a miniszter – pedagógiai szempontból, a lányok és a fiúk eltérő testi és szellemi fejlődése miatt nem ajánlott. Az ideális – szerinte – a lányok természetükhöz igazított tantervek szerint működő iskolákban történő tanítása volt. Míg azonban ennek a lehetőségét nem tudják a fenntartók megteremteni, a lányok

¹⁷ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, XXI., 1934: 158, 219; Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója, III., 1934: 222.

¹⁸ XI. Törvénycikk a középiskoláról, 1935: 84, 85–86, 92; vö. Rébay 2009: 165–168.

¹⁹ Hacker 1916: 155–156; Varsányi 1909a: 54–56; Varsányi 1909b: 70; Deményné, Peisner 1908: 9; vö. Kereszty 2011: 185–208.

²⁰ Glücklich 1916: 118–119.

²¹ Nekik fiú-középiskolában kellett érettségizniük.

²² Varsányi 1909a: 54–55.

²³ Mészáros István szerint a miniszter 1915-ben még megengedte, hogy a lányok azokon a helyeken, ahol nincs leánygimnázium, a fiú-középiskolába magántanulói státusban kvázi rendes tanulóként órákra is bejárhassanak. A tantermekben külön kellett ülniük, az órákra csak a tanár kíséretében mehettek be és távozhattak el azokról. A szüneteket a lányszobában kellett tölteniük. (Mészáros 1988: 10.) Erre a rendeletre/leiratra azonban sehol másutt nem találtunk utalást, s magára a forrásra sem bukkantunk rá. A dátum minden bizonnyal hibás.

bizonyos feltételek – mint a tanulmányi eredmény – mellett tanulhatnak a fiú-középiskolákban. Ezek a feltételek attól is függtek, hogy a településen milyen típusú közép fokú és középiskolák működtek a lányok számára.²⁴ A rendelettervezet a rendes tanulmányok folytatását kizárta, a bejárást azonban lehetővé tette a jó és jeles tanulmányi eredményű,²⁵ kitűnő magaviseletű lányok számára, amennyiben az iskola biztosít külön teremtet és illemhelyet, s az osztályban tanulók (fiútanulók) száma 40 (!) alatt van. A lányok csak a rendes tárgyak óráit látogathatták volna a torna és a vallás tanórán kivételével. A tanárok nem lettek volna kötelesek foglalkozni velük. A fiúk tanulmányi eredményének és fegyelmének romlása esetén a bejárásra vonatkozó engedélyt az igazgató akár minden leánytanulótól megvonhatta volna. A miniszter úgy vélte, e korlátozással elérhető, hogy a leányok inkább a leány-középiskolákba jelentkezzenek. A fenntartóknak érdemes lesz ezért beruházni, új leány-középiskolákat megnyitni.

A tervezetet (175.000/1916. V. sz.) a miniszter 1917-ben vitára bocsátotta.²⁶ A felekezeti főhatóságok véleményének beérkezését követően az Országos Közoktatási Tanács foglalkozott az ügygel, s kisebb, nem lényegi módosításokat javasolt. 1918-ban a rendelettervezet újabb verzióját is vitára bocsátotta a miniszter. A rendelet végül nem született meg, az 1920-i évi állami középiskolai rendtartás szabályozta a leánytanulók helyzetét. Az bizonyos feltételek mellett a magántanulói tanulmányokat megengedte, a nyilvános státusz odaítélését azonban megtiltotta.²⁷

Klebelsberg Kuno külön törvényben foglalkozott a fiú- és a leány-középiskolákkal. A lányok részére továbbra is fenntartotta a külön intézményeket, speciális tantervvel. 1934-ben a középiskolai törvény gyakorlatilag megvalósította a szellemi koedukációt, a fizikai koedukációt azonban a VKM továbbra is ellenezte, s igyekezett kordában tartani. Az együttes nevelés évtizedek óta létező gyakorlatát szigorította. 1936-ban született rendeletei szerint a lányok továbbra is csak „igen kivételes körülmények között” és „csak mint magántanulók” tanulhatnak fiú-középiskolában, ha 1. arányuk az adott osztályban a jelentkező fiúk 10%-a²⁸ alatt marad, 2. tanulmányi eredményük jó vagy jeles. Ahol polgári leányiskola van, ott is beiratkozhatnak a lányok magántanulóként a fiúgimnázium I–IV. osztályába, szintén legalább jó tanulmányi eredmény esetén. A magántanulói bejárás feltételei változatlanok maradtak.²⁹

²⁴ Amely településen volt leánygimnázium, ott még magántanulók sem lehettek. Ahol csak felső leányiskola volt, ott a VIII. osztály óráira be is járhattak. Az I–VII. osztályban azonban csak be nem járó magántanulók lehettek. Polgári leányiskola esetén a felsőbb osztályokban engedélyezték a bejárást, az alsóbbakban azonban nem.

²⁵ Egy elégségest megenged.

²⁶ RL A/1-b. 192. doboz 878/1917., 175.000/1916. V. sz. Rendelettervezet.

²⁷ MREZsL 2a/60. 1922. évi konvent, 1698/66.; A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1917. évi május 31. és június 1–2. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve [a továbbiakban: EK jkv. 1917. május 31., június 1–2. minta szerint], 1917: 97. sz., 119.

²⁸ Korábban nem volt ilyen limit. (Vö. Rébay 2009: 169–172.)

²⁹ VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában, 1936: 295; A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában ki adott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában, 1936: 339–340.

A RENDTARTÁSOK ELŐÍRÁSAI

Az alábbiakban a rendtartásokon keresztül azt vizsgáljuk meg, hogyan szabályozták a fenntartó főhatóságok a leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányát.³⁰ A rendtartások vonatkozó részeit a Függelék 1. és 2. táblázatában gyűjtöttük össze. A korszakhatárokat az állami szabályozási dokumentumok kiadásának idejéhez igazítottuk.

A rendtartások között a legliberálisabb kétségkívül a református volt. A Dunamelléki Egyházkerület 1899-ben³¹ és 1911-ben megjelent szabályozása még nem tért ki a leánytanulók kérdésére,³² ahogy az 1910-ben kiadott immár központi, azaz országos református rendtartás sem.³³ Az 1927-ben megjelent azonban már megtette ezt.³⁴ A 136. § kimondta: ahol nincs leány-középiskola, ott a lányok akár nyilvános tanulóknak is felvehetők. Utóbbi feltétele az általános jeles tanulmányi eredmény,³⁵ és az, hogy a fiútanulók száma ne haladja meg a törvényben előírt maximumot. Az eredmények romlása a nyilvános tanulói státus elvesztését vonta maga után. Amennyiben a leánytanulók – bármilyen volt is a hivatalos státusuk – bejárnak tanórára, a fenntartó köteles női felügyelőről, külön illemhelyről és óráközi tartózkodási helyről gondoskodni. Az órák látogatására az igazgatónak, vagy ha hosszabb időre szól, a tanári karnak kellett engedélyt adnia.³⁶ A Konvent a leány-középiskolákban dolgozó tanároktól elvárta (76. §), hogy legyenek tekintettel a női természetre, a lányok sajátos fiziológiai, valamint lelki és szellemi adottságaira. A különbségek miatt eltérő tananyagbeosztást és módszereket írt elő.³⁷ Ezt a kitételeket azonban – ahogy az 1939-es rendtartás sem – nem érvényesítette a lányokat is oktató fiú-középiskolákra.³⁸ 1928-ban a Konvent módosította az 1927-es rendtartást. Megengedte, hogy nemcsak jeles, hanem püspöki engedéllyel kivételesen az általános jó tanulmányi eredményű leányokat is felvegyék nyilvános tanulóknak. (Több iskola ugyanis egyházi szempont-ra és szociális okokra hivatkozva nem tartotta be a Konvent korábbi rendelkezését.)³⁹

³⁰ Bár törekedtünk a teljességre, de mivel csak budapesti gyűjteményekben volt módunk kutatni, így csak az ezekben elérhető rendtartásokat elemeztük.

³¹ Az 1894/50. és 1897/51. sz. közgyűlési határozatokon alapult. (Katona 1899.)

³² Apostol 1911.

³³ A magyarországi református gimnáziumok rendtartása, 1910.

³⁴ Az 1921-ben hozott módosításba az 1920. évi állami rendtartás hatására bekerült: a leány-magán-tanulóknak be kell mutatniuk a tanterv által előírt kézimunkákat. A magánvizsgán meg kell válaszolniuk az elméleti kérdéseket, s egyes részleteket el kell készíteniük. (EK jkv. 1920. május 28–29., 1921. június 7–9., 1921: 1. sz. melléklet, 209–210.)

³⁵ Ha a továbbtanulásra nézve döntő rendes tárgyakból csak egy jó osztályzata van (236.§). (Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása, 1927: 65.)

³⁶ Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása, 1927: 46.

³⁷ Szinte ugyanezt a szöveget találjuk a többi fenntartó rendtartásában is, a minta minden bizonnyal az állami rendtartás. (Vö. Pintér 1926: 72–73; Rendtartás a gimnázium és a leánygimnázium számára 1938: 59; Rendtartás a katolikus gimnáziumok számára..., 1939: 59; A magyarországi ág. hitv. evang. középiskolák rendtartása, 1927: 22.)

³⁸ Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása, 1927: 28; Gaál 1939: 46.

³⁹ EK jkv. 1928. április 17–19., 1928: 179. sz., 187–188.

Az 1939-ben kiadott új konventi rendtartás több ponton módosította az előzőt. A lányok fiú-középiskolai nyilvános tanulmányait megszüntette, magántanulmányaikat pedig püspöki engedélyhez kötötte (11.§). Erre csak abban az esetben nyílhatott mód, ha az iskola székhelyén vagy a tanuló lakhelyén nem volt leánygimnázium. A lányok általános elégséges tanulmányi eredmény⁴⁰ vagy jeles magaviselet esetén a püspöktől kérvényezhették a rendszeres bejárás engedélyezését.⁴¹ Ha a településen volt protestáns polgári iskola, akkor csak az V–VIII. osztály óráinak látogatását lehetett engedélyezni. Más fenntartású polgári iskola esetén az alsó osztályokba bejárást nyerhettek a református és az evangélikus lányok. Az engedély egy évre szólt. Ahol polgári leányiskola volt, ott nem lehetett bejárást kérni az I–IV. osztályba.

A bejárásra vonatkozó engedélyt a püspök az igazgató előterjesztésére, a tantestület támogatása esetén akkor adhatta meg, ha az iskola megfelelt az alábbi feltételeknek:

- 1) a beiratkozott fiútanulók száma nem érte el a törvényben meghatározott maximumot,
- 2) külön pad volt a tantermekben a leánytanulók számára,
- 3) a szünetekben külön helyiségben tartózkodhattak,
- 4) saját illemhelyük volt külön bejárattal,
- 5) a tanítási időre az iskola a lányok szüleinek költségére felügyelőnőt alkalmazott.

A bejáró leánytanulók száma nem érhetett el az iskolába beiratkozott fiúk létszámának 30%-át. Az osztályba a tanár vezetésével mentek, s vele együtt hagyták el a helyiséget. A leánytanulókat mindazok a szabályok kötötték, amelyek a többi tanulót. Visszafoготtan kellett öltözködniük, mulasztásaikat vezették, az órai munkában részt kellett venniük. Rendkívüli tárgyakat is felvehettek, ha azok délelőtt voltak. Szerepelhettek az iskolai ünnepélyeken és a tornabemutatókon is, de a tanulmányi kirándulásokra nem mehettek el.⁴²

Már két év múlva újabb középiskolai rendtartást adott ki az Egyetemes Konvent, amely az előzőtől csak néhány pontban különbözött:

- a) a testgyakorlás mellett az egészségtan órákra sem járhattak be a magántanuló lányok,
- b) a tanulmányi kirándulásról viszont nem zárták ki őket.
- c) az iskola felvehetett református vagy evangélikus leány magántanulót akkor is, ha volt helyben evangélikus polgári leányiskola.⁴³

Ha a fenntartókat az engedékenység mértékét tekintve sorrendbe állítjuk, a második helyet az evangélikus egyház foglalja el. Annak már 1905-ben megjelent rendtartása foglalkozott

⁴⁰ Egy tárgyból sem kellett javító vizsgát tennie.

⁴¹ Amennyiben a tanulmányi eredmény, vagy a magaviselet romlott, az igazgató az engedélyt visszavonhatta.

⁴² Gaál 1939: 9–11.

⁴³ A magyarországi református gimnáziumok és leánygimnáziumok rendtartása, 1942: 9–11.

a kérdéssel. Ez a leányoknak csak magántanulói státust engedélyezett, a bejárást pedig még ideiglenes jelleggel is megtiltotta (38. §).⁴⁴ Az újabb, 1927-ben kiadott szabályozás nem járult hozzá ahhoz, hogy a lányokat nyilvános tanulókul felvegyék a fiú-középiskolákba. (Mint láthattuk, ez ugyanekkor a református iskolákban lehetséges volt.) A magántanulói jogviszony feltételeit pedig az alábbiak szerint szabályozta (9. §):

- a) a lányok tanulhattak az I–VIII. osztályban, ha a településen nem volt állami, községi, evangélikus és református polgári leányiskola vagy leány-középiskola,
- b) az V–VIII. osztályban, ha ugyanezen fenntartásban csak polgári leányiskola volt,
- c) ha egy lány az I–IV. osztályt fiú-középiskolában végezte, de onnan elköltözött, az a) és b) feltételek rá nem vonatkoztak, lehetett magántanuló az új lakhelyén is.⁴⁵

A leány magántanulóknak a tantestület javaslatára a fenntartó megengedhette, hogy a testgyakorlás kivételével valamennyi rendes tantárgyi órára bejárjanak. (Ezt a jogot – bármely jellegű iskoláról legyen is szó – kizárólag a fiú-középiskolák leány magántanulói élvezték, más magántanulók nem.) A bejárás feltételei ugyanazok voltak, mint a református iskolákban (lásd 1., 3–5. pont).⁴⁶

Az 1942. évi evangélikus rendtartás ismét csak magántanulói státust tett lehetővé a fiú-gimnáziumok leánytanulóinak. A kérelmet az igazgatóhoz kellett benyújtani, az engedélyt a tanári kar véleménye alapján az illetékes egyházi főhatóság adhatta meg (9. §). (Ugyanez volt a szolgálati út ekkor a református iskolákban is.) A feltétele: nincs a településen leány-gimnázium vagy ha van, nem veszi fel az evangélikus tanulókat. A tanuló kérelmébe a bejárás igényét is belefoglalhatta. Ennek a feltétele az általános jó tanulmányi eredmény, a kifogástalan magaviselet volt,⁴⁷ valamint a fenti 1–5. pontba foglalt körülmények biztosítása. A lányok az osztály létszámának maximum 30%-át tehették ki. Az iskolai ünnepélyeken szerepelhettek, a kirándulásokon a felügyelőőnk kíséretében részt vehettek. A rendkívüli tárgyak óráit nem látogathatták. Ha működött helyben polgári leányiskola is, a bejárást az első négy osztályba csak különösen indokolt esetben engedélyezték.⁴⁸

Az állam a protestáns egyházaknál szigorúbban járt el a kérdésben. A saját fiú-középiskoláiban mindvégig csak a magántanulói státust engedélyezte a lányoknak. Ők ugyanúgy és ugyanazon feltételek mellett jelentkezhetek az év végi magánvizsgákra, mint a fiúk. Az 1905-ben összeállított szabálygyűjtemény nem szólt a bejárás lehetőségéről.⁴⁹ Az 1920.

⁴⁴ A magyarországi ág. hitv. ev. gimnáziumok rendtartása, 1905: 13.

⁴⁵ Tehát magán, társulati, katolikus, izraelita vagy görögkeleti fenntartás esetén valamennyi osztály elvégezhető volt a fiú-középiskolában.

⁴⁶ A magyarországi ág. hitv. evang. középiskolák rendtartása, 1927: 4–5.

⁴⁷ Az engedélyt a tanulmányi eredmény és a magaviselet romlása esetén rövidebb időre az igazgató, véglegesen a püspök vonhatta vissza.

⁴⁸ A magyarországi evangélikus egyház közép- és középfokú iskoláinak rendtartása 1942: 8–10.

⁴⁹ Pirchala 1905: 46.

és az 1926. évi állami középiskolai rendtartás kizárta a lányok nyilvános tanulásának a lehetőségét (9. §). A magántanulmányok folytatásának feltétele utóbbi esetében:

- a) I–VIII. osztályos lányok esetén, hogy a településen se polgári leányiskola, se leánygimnázium ne legyen,
- b) V–VIII. osztályosok esetén, hogy polgári leányiskola ne legyen,
- c) ha egy lány az I–IV. osztályt fiú-középiskolában végezte, de onnan elköltözött, az a) és b) feltételek rá nem vonatkoztak.

Látható, hogy az államot nem foglalkoztatta a fenntartó személye. Ennek a felekezetek szempontjából a vallásos nevelés biztosítása miatt volt jelentősége. Az állami iskolákban bejárni 1913-tól csak néhány természettudományi órára (természetrajz, kémia, fizika) lehetett tankezületi főigazgatói engedéllyel. Ebben az esetben a leánytanulók megfelelő ellenőrzését (feltehetőleg felügyelőbiztosítását) az állam is elvárta az iskola vezetésétől.⁵⁰

A hómáni középiskolai törvényt követő állami rendtartás (1938) továbbra is csak a magántanulói státust engedélyezte, azt is csak abban az esetben, ha az iskola székhelyén vagy a tanuló lakhelyén nem működött leánygimnázium (11. §). A bejárásra a lány a testgyakorlás kivételével az összes rendes tárgyra kérhetett engedélyt⁵¹ az illetékes tankerületi főigazgatótól, ha az általános tanulmányi eredménye jó és a magatartása kifogástalan volt. Az engedélyt is ugyanő vonhatta vissza. A tanári kar hozzájárulására továbbra is szükség volt. Az iskoláknak az 1–5. körülményt biztosítaniuk kellett. Fontos különbség, hogy az állami iskolákban a bejáró leánytanulók száma az adott osztályba beiratkozott fiútanulók számának csak 10%-a lehetett.⁵² A lányok tanórán kívüli tevékenységét a miniszter korlátozta: az iskolai ünnepélyeken és a tornavizsgálatokon nem szerepelhettek, a tanulmányi és egyéb kirándulásokon nem vehettek részt, a rendkívüli tárgyakat nem vehették fel.⁵³

Az állami rendtartást vette alapul az 1939-ben megjelent katolikus szabályzat. Ezért csak a különbségeket emeljük ki: 1. Az engedélyt a magántanulói státushoz a szerzetesrendi gimnáziumoknál a rendfőnök, az egyházmegyei gimnáziumoknál az egyházmegyei főhatóság adhatta meg, 2. bejárásra ugyanők nyújthattak lehetőséget, de csak a „demonstratív”, azaz a kísérleteket is tananyagba foglaló természettudományi tárgyak esetén.⁵⁴

⁵⁰ Pintér 1926: 52.

⁵¹ Ha helyben van polgári leányiskola, akkor csak az V–VIII. osztályba.

⁵² Ezen százalékarány nagysága vitát generált (vö. Rébay 2009: 169–170.) a fenntartók között. Láthattuk, végül minden főhatóság érvényesítette a saját elképzelését.

⁵³ Rendtartás a gimnázium és a leánygimnázium számára, 1938: 12–13.

⁵⁴ Rendtartás a katolikus gimnáziumok számára..., 1938: 12–13.

A REFORMÁTUS GYAKORLAT

A református egyháznak 1913-ig csak felsőbb leányiskolája működött (Budapesten, Debrecenben, Kiskunhalason, Miskolcon és Szatmárnémetiben), mígnem 1913–1914-ben megnyílt az ország első református leánygimnáziumi osztálya Debrecenben.⁵⁵ Az intézményhálozat gyérsege és az egyenlőtlen területi eloszlás volt az oka annak, hogy pont a református (és – hozzátehetjük, bár nem foglalkozunk vele – evangélikus) fiú-középiskolákban terjedt el a koedukáció.

A lányok jelenléte 1910 körül lett rendszeres a református gimnáziumokban. A nyilvános nevelés gyakorlata – a miniszteri nehezményezés ellenére – különösen az Erdélyi Egyházkerületben terjedt el. A lányok a tanárral együtt mentek az órákra és a szünetekben szeparálták őket. Az engedélyt a miniszter a rendelkezése és közvetlen vezetése alatt álló gimnáziumoknak nem adta meg, s úgy vélte, ez nem olyan kérdés, amelyről az autonómiára hivatkozva a felekezeti főhatóságok dönthetnek. Kenessey Béla püspöknek több forduló levelezés során végül 1915-ben sikerült elérnie, hogy – igaz kizárólag a VKM engedélyével és kivételes esetben – a lányok nyilvános tanulmányaihoz megkapja az állami hozzájárulást. A korábban e minőségben felvett tanulók maradhattak. (A miniszter már 1913-ban tett engedményeket, amikor hozzájárult a leány-magántanulók a „demonstratív” órákon való részvételéhez.) Az erdélyi gimnáziumok a kedvező tapasztalatokra, a társadalmi szükségletre, az egyházi nevelés céljára vagy a lányok lakóhelyükön történő nevelése, illetve a rendes tanulás előnyeire hivatkozva egyetlen kivétellel mind támogatták a nyilvános tanulói státusz elérését. A nagyenyedi tantestület szerint, ha a kísérletező órák látogatása megengedhető, és fegyelmi problémák nem merültek fel, akkor más órákról indokolatlan kizárni a lányokat. Hozzáteesszük: az iskolák csak a kiváló szorgalmú, magaviseletű, jó tanuló, azaz a problémamentes lányokat voltak hajlandók felvenni. A sepsiszentgyörgyi kollégium az elutasítást a két nem eltérő és ezért elkülönülő oktatásának a hagyományával, a nemek eltérő fejlődési ütemével, természetével, szükségleteivel indokolta. Szerinte a vérmérsékletbeli és érdeklődésbeli különbségek differenciált pedagógiai módszereket és „lelki berendezkedést” kíván a tanártól. Az együttes oktatás ezért sem a fiúk, sem a lányok számára nem előnyös, zsúfoltságot, a gimnáziumi oktatás színvonalának süllyedését fogja eredményezni – intett.⁵⁶ A püspök a lányok középiskolai tanulmányainak rendezése érdekében felsőbb leány-nevelőintézet alapítását tervezte

⁵⁵ EK jkv. 1915. május 27–29., 1915: 27. sz. melléklet, 525–526.

⁵⁶ MREZsL 2a/60. 1922. évi konvent iratai, a VKM 98886/1909., 113983/1914. V., 13.158/1915. V., 102.567/1915. V. sz. levele; Kenessey Béla 4019/1910., 3582/1914., 2481/1915. sz. levele; valamint a nagyenyedi kollégium előljáróságának 2528/1915. sz.; a kolozsvári kollégium előljáróságának 10/1916. sz.; a marosvásárhelyi kollégium előljáróságának 397/915. sz.; a székelyudvarhelyi kollégium előljáróságának 1915. november 26-án kelt levele; 278/1915. sz. alatt kivonat a szászvárosi kollégium tanári kara gyűlésének jegyzőkönyvéből; a zilahi kollégium előljáróságának 228/1915. sz. levele; a sepsiszentgyörgyi kollégium előljáróságának 161/1913. sz. levele.

Kolozsvárott, erre azonban halála miatt nem került sor.⁵⁷ A Dunamelléki Egyházkerületben, később a Tiszántúliban a püspökök szintén engedélyezték a leányok nyilvános tanulmányait (vö. 1. táblázat). A miniszter az ő eljárásuk felett szemet hunyt.⁵⁸

1. táblázat. Leánytanulók száma a református gimnáziumokban (1912/13–1915/16)⁵⁹

gimnázium (település)	1912/13*		1913/14*		1914/15**		1915/16**	
	nyilvános leány- tanuló	magán leány- tanuló	nyilvános leány- tanuló	magán leány- tanuló	nyilvános leány- tanuló	magán leány- tanuló	nyilvános leány- tanuló	magán leány- tanuló
Budapest	–	1	–	–	–	–	n. a.	1
Gyöngy	–	5	–	4	–	8	n. a.	11
Kecskemét	3	–	4	1	–	4	n. a.	3
Kiskunhalas	–	–	–	1	–	5	n. a.	10
Kunszentmiklós	9	2	19	3	19	3	n. a.	2
Nagykőrös	6	–	7	–	7	–	n. a.	–
Csurgó	–	8	–	7	–	7	n. a.	5
Pápa	–	2	–	3	–	8	n. a.	7
Miskolc	–	1	–	6	–	9	n. a.	18
Sárospatak	–	3	–	5	–	8	n. a.	11
Békés	–	1	–	–	–	1	n. a.	1
Debrecen	–	12	–	15	8	3	n. a.	3
Hajdúböszörmény	–	–	–	1	3	2	n. a.	5
Hajdúnánás	–	3	–	5	2	2	n. a.	3
Hódmezővásárhely	–	14	–	18	–	13	n. a.	16
Karcag	–	4	–	4	–	3	n. a.	7
Kisújszállás	–	4	–	6	3	4	n. a.	4
Máramarossziget	–	15	–	17	5	17	n. a.	18
Mezőtúr	–	1	1	1	3	–	n. a.	1
Szatmárnémeti	–	–	–	8	2	9	n. a.	14
Kolozsvár	–	6	6	1	8	2	n. a.	2
Marosvásárhely	–	4	6	10	10	4	n. a.	19
Nagyenyed	3	4	5	4	9	8	n. a.	9
Sepsiszentgyörgy	–	3	–	3	–	3	n. a.	4
Szászváros	3	–	5	1	4	2	n. a.	6
Székelyudvarhely	1	3	3	–	6	4	n. a.	12
Zilah	5	1	9	2	18	8	n. a.	13
	–	3	n. a.	n. a.	–	8	n. a.	n. a.
Összesen	30 (0,3%)	100 (1%)	65 (0,7%)	126 (1,3%)	107 (1,2%)	145 (30,5%)	132 (1,4%)	205 (25,8%)

Megjegyzés: (1) * vizsgára állott, ** vizsgát tett.

(2) A lányok aránya az összes nyilvános, illetve az összes magántanuló között.

⁵⁷ EK jkv. 1918. január 18., 1918. április 24–25., 1918: 121. sz. 135.

⁵⁸ MREZsL 2a/60. 1922. évi konvent iratai, Petri Elek 2865/1915. sz. levele és Baltazár Dezső 6275/1915. sz. levele.

⁵⁹ EK jkv. 1914. május 13–15., 1914: P. melléklet, 428; EK jkv. 1915. május 27–29., 1915: 24. sz. melléklet, 520; EK jkv. 1916. május 23–26., 1916: 24. sz. melléklet, 552; EK jkv. 1917. május 31., június 1–2., 1917: 17. sz. melléklet, 378–379.

A gimnáziumi lánytanulók számának folyamatos növekedése miatt 1914-ben az Egyetemes Konvent is foglalkozott az együttnevelés kérdésével. A szakelőadó ennek során hangsúlyozta, hogy az iskolák tapasztalatai egyértelműen kedvezőek. A koedukáció mindkét nem magaviseletére, erkölcsi fejlődésére nézve kedvező, a jól tanuló lányok jelenléte pedig a fiúk tanulmányi eredményére is pozitívan hat. Ezért „érthetetlen”-nek tartotta a miniszter határozott ellenzését.⁶⁰

A következő években a lányok száma tovább emelkedett a fiú-középiskolákban. A háború következtében a nők előtt kitágult a munkalehetőségek köre: immár szellemi munkakörökben is egyre többen tudtak elhelyezkedni. A férfiak elhúzódo katonáskodása vagy halála miatt a nőknek egyre nagyobb számban kellett gondoskodniuk önmaguk vagy családjuk eltartásáról. Ezért a Konvent jelentést kért az egyházkerületektől az egységes irányelvek kidolgozása érdekében: nyilatkozniuk kellett arról, miképpen valósítható meg a lányok fiú-középiskolai tanulása. Átmeneti intézkedésen gondolkodott, míg nem nyílnak „megfelelő számban” (kerületenként legfeljebb egy) református leánygimnáziumok. Más lehetőséget ugyanis nem látott, szerinte ez terheli meg anyagilag legkevésbé a családokat.⁶¹ Hozzátette: magasabb egyházi, illetve nemzeti szempontból sem lehet elzárkózni a szülők kérésének teljesítése elől.⁶² Egységes szabályok ugyanis ekkor még nem, vagy csak kerületi szinten voltak. Volt, ahol „felügyelőnő” vigyázott a lányokra, kísérte őket az órákra, vigyázott rájuk a szünetekben és a lyukasórákban. Testgyakorlásra a lányok általában nem jártak. Zilah kivétel volt, ott (1913–1914-ben) külön tornatanárnőt alkalmaztak.⁶³

A kért véleményt a következő konventi ülésre négy egyházkerület küldte be. Ezekből kiderült: mindegyik engedélyezte nem csak a magántanulók bejárását, hanem a nyilvános tanulói státus elnyerését is. A rendtartásokban szereplő, fentebb már ismertetett feltételeket ekkor már alkalmazták.⁶⁴ A Konvent a javaslatok alapján engedélyezte a gyakorlat fenntartását. A bejárás feltételek betartására utasította a fenntartókat, és a nyilvános jelleget – a miniszter véleményére is tekintettel – az általános jeles osztályzathoz kötötte, ami szigorítást jelentett.⁶⁵

⁶⁰ EK jkv. 1914. május 13–15., 1914: 139. sz. 182–184.

⁶¹ EK jkv. 1915. május 27–29., 1915: 166. sz., 238., 27. sz. melléklet, 513–516. Vö. EK jkv. 1916. május 23–26., 1916: 204. sz., 238–239.

⁶² EK jkv. 1916. május 23–26., 1916: 23. sz. melléklet, 542.

⁶³ EK jkv. 1915. május 27–29., 1915: 27. sz. melléklet, 515.

⁶⁴ A Dunamelléken és a Tiszántúlon külön szüneti tartózkodási helyről, illemhelyről, felügyelőről kellett gondoskodni, a termekben pedig a leányoknak saját padjaik voltak. Erdélyben is alkalmaztak felügyelőt, volt leányszoba. A létszám a leánytanulókkal együtt nem haladhatta meg az engedélyezett létszámot. A Dunamelléken egyházi szempontok miatt az alsó osztályokba csak református vallású leányt vehettek fel nyilvános tanulóként, ha a településen nem működött leánygimnázium, felső leányiskola vagy református polgári leányiskola, mégpedig tanulmányi megkötés nélkül. A Tiszántúlon a nyilvános státus feltétele az általános jeles, Erdélyben a jeles és a jó bizonyítvány volt. A Tiszáninnen is kialakítottak leányszobát az iskolák. Itt sem volt tanulmányi megkötés. (EK jkv. 1916. május 23–26., 1916: 203. sz., 236–237.)

⁶⁵ EK jkv. 1916. május 23–26., 1916: 203. sz., 236–239.

A konventi határozat teljesítéséről nincsenek pontos adataink. A termekben valószínűleg elkülönítették a lányokat, volt külön szobájuk, de nem feltétlenül alkalmaztak felügyelőnőt, hanem a lányok inkább a tanárok kíséretében közlekedtek.⁶⁶ A hajdúböszörményi gimnáziumba például 1915/16-ban vették fel az első leánytanulókat. Ők 1918-ban érettségiztek. Külön ültek a tantermekben, a szünetekben a leányszobában tartózkodtak, tanár kísérte őket az órákra. 1937/38-ig az iskola 314 tanulója közül 28 volt leány (8,9%).⁶⁷ 1928-ban a tiszántúli középiskolai felügyelő értékelése szerint „általában betartják a feltételeket”, azonban Karcagon és Békésen még mindig nem alkalmaznak felügyelőnőt, részint mert alacsony a leányok száma, részint mert mentesíteni akarják a tehertől a szülőket.⁶⁸ 1931/32-ben már minden érintett középiskolában volt külön leányszoba és felügyelő.⁶⁹ A Tiszántúlon ekkoriban az lehetett a gyakorlat, hogy a jeles tanulókat felvették nyilvános státusba, a rosszabbakat pedig csak magántanulónak.⁷⁰ Marosvásárhelyt és Kolozsvárot a református gimnáziumok annak ellenére felvettek lányokat is magántanulónak (1917), hogy ezeken a településeken működött leánygimnázium is.⁷¹

Jankovich Béla miniszter – ahogy már említettük – 1916-ban határozta el az együttes oktatás szabályainak lefektetését. Rendezvénytervezetéhez 1917-ben kérte a felekezeti főhatóságok véleményét. Ezzel a határidő szűkössége miatt a Konvent nem foglalkozott.⁷² Fenntartotta a saját, 1916/203. sz. határozatát. Annak ellenére, hogy ez engedélyezte a nyilvános tanulói státust, a konventi kimutatásokból hosszú évekre eltűnt ez a kategória. (Az említett rendeletváltozat 1918-as újabb változata, ahogy az 1920-as állami rendtartás is megtiltotta ezt.⁷³) Az 1927-es új konventi rendtartás is megengedte a nyilvános tanulmányok folytatását. A statisztikákban ezt követően kerültek ismét feltüntetésre a rendes leánytanulók. Az újabb említés (1928/29) 103 főről szól (lásd a 2. táblázatot). 1929/30-ban a legtöbb nyilvános leánytanuló Nagykőrösön (23) és Kunszentmiklóson (20) volt.⁷⁴ Magas volt a számuk Szeghalmon is (1930/31-ben 22 fő, 1931/32-ben 32 fő),⁷⁵ valamint több tiszántúli iskolában.⁷⁶

⁶⁶ EK jkv. 1917. május 31., június 1–2., 1917: 17. sz. melléklet, 378–379.; EK jkv. 1918. január 18., 1918. április 24–25., 1918: 107. sz., 124., 18. sz. melléklet, 316–317.

⁶⁷ Csiha – Gyulai 1996: 15.

⁶⁸ A Tiszántúli Református Egyházkerület 1928. évi jegyzőkönyvei, II. 1929: 469. sz. 108. (A békési reálgimnáziumban a felügyeletet az egyik VIII. osztályos lánytanulóra bízták.)

⁶⁹ A Tiszántúli Református Egyházkerület 1932. évi jegyzőkönyvei, II. 1933: 387. sz. 91.

⁷⁰ A Tiszántúli Református Egyházkerület 1929. évi jegyzőkönyvei, I. 1929: 124. sz. 77.

⁷¹ MREZsL 60/a, 1590/1918., Az erdélyi református egyházkerület igazgatótanácsának Kolozsvárt 1918. április 18-án kelt levele az Egyetemes Konvent Elnöksége részére,

⁷² EK jkv. 1917. május 31., június 1–2., 1917: 97. sz., 119.

⁷³ MREZsL 60/a, 1698/1918. melléklete, A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 121.250/1918. sz. alatt kelt s az autonóm felekezeti főhatóságokhoz intézet átiratának másolata. (Az 1920. évi állami rendtartást nem sikerült megtalálnunk.)

⁷⁴ EK jkv. 1931. április 15–17., 1931: 216. sz., 190.

⁷⁵ EK jkv. 1932. április 27–29., 1932: 139. sz., 147.; EK jkv. 1933. május 3–5., 1933: 104. sz., 121.

⁷⁶ 1932/33-ban Hajdúnánáson 37, Kunszentmiklóson 31, Hadúböszörményben 27, Nagykőrösön 51,

Az 1930-as évek közepén egyes fiúgimnáziumokban (Gyöngyösön, Nagykőrösön, Kunszentmiklóson) a beiratkozott nyilvános tanulóknak már kb. 20%-a volt leány.⁷⁷ A csak alsó tagozattal rendelkező gyöngyösi gimnázium hosszú évek óta a túlélésért harcolt, minden tanulóra szüksége volt, érthető, hogy beengedte a lányokat a falai közé.⁷⁸ A tanulói létszám növelése jelent meg érvként 1941-ben a hajdúböszörményi és a nagykőrösi gimnázium esetében is.⁷⁹ Az 1930-as években már csak azokban a református gimnáziumokban (Budapesten, Debrecenben, Kecskeméten, Miskolcon) nem volt leánytanuló, amelyek székhelyén református leánygimnázium is működött. (Hódmezővásárhelyen a leánygimnázium kiépüléséig a fiúgimnáziumba is jártak lányok.)⁸⁰ A tiltás ellenére olyan gimnáziumok alsó osztályaiban is voltak nyilvános leánytanulók, ahol volt más fenntartású leány-középiskola.⁸¹

A leány-magántanulók száma a világháborút követően csökkenni kezdett, de kevésbé mint a fiú-magántanulóké. Az összes magántanulónak kb. az egyharmadát tették ki a lányok, sőt, ez az arány végül elérte az 50%-ot. Különösen Hódmezővásárhelyt, Hajdúnánáson és az államsegély nélkül működő Szeghalmon volt magas a számuk. A Dunamelléken Gyöngyösön, a Tisántúlon Sárospatakon, a Dunántúlon Csurgón tanultak leginkább lányok.

1934/35-ben Nagykőrösön 60, Kunszentmiklóson 53, Szeghalmon 43, Hajdúnánáson 53, Gyöngyösön 30, Pápán 29, Hajdúszoboszlón 28, Kisújszálláson 22 rendes leánytanuló volt. (EK jkv. 1934. április 17–18., 1934: 176. sz., 161.; EK jkv. 1936. május 6–7., 1936: 225. sz., 200.)

⁷⁷ EK jkv. 1937. május 3–4., 1937: 172. sz., 173.

⁷⁸ Uo. 189. sz. 238.

⁷⁹ EK jkv. 1941. május 6–8., 1941: 285. sz. 292.

⁸⁰ EK jkv. 1937. május 3–4., 1937: 172. sz., 173.

⁸¹ EK jkv. 1936. május 6–7., 1936: 225. sz., 200.

⁸² EK jkv. 1918. január 18., 1918. április 24–25., 1918: 18. sz. melléklet, 316.; EK jkv. 1920. május 28–29., 1921. június 7–9., 1921: 30. sz. melléklet, 110–111.; EK jkv. 1922. július 4–6., 1922. szeptember 20., 1922: 52. sz., 41.; EK jkv. 1923. június 12–14., 1923: 51. sz., 52.; EK jkv. 1924. május 20–21., 1924: 43. sz., 40.; EK jkv. 1925. június 9–11., 1925: 103. sz., 95.; EK jkv. 1926. május 26–28., 1926: 127. sz., 120.; EK jkv. 1927. május 4–6., 1927: 100. sz., 103.; EK jkv. 1928. április 17–19., 1928: 162. sz., 154.; EK jkv. 1929. április 9–11., 1929: 131. sz., 144.; EK jkv. 1930. április 10–12., 1930: 159. sz., 150–151.; EK jkv. 1931. április 15–17., 1931: 216. sz., 190–191.; EK jkv. 1932. április 27–29., 1932: 139. sz., 146–147.; EK jkv. 1933. május 3–5., 1933: 104. sz., 121.; EK jkv. 1934. április 17–18., 1934: 176. sz., 161–162.; EK jkv. 1935. május 1–2., 1935: 132. sz., 158–159.; EK jkv. 1936. május 6–7., 1936: 225. sz., 200.; EK jkv. 1937. május 3–4., 1937: 172. sz., 173.; EK jkv. 1938. április 27–28., 1938: 214. sz., 368.; EK jkv. 1939. április 19–20., 1939: 170. sz., 210.; EK jkv. 1940. április 17–19., 1940: 287. sz. 291.; EK jkv. 1941. május 6–8., 1941: 252. sz. 298.; EK jkv. 1942. május 6–7., 1942: 62. sz. 71–72.; EK jkv. 1943. május 19–20., 1943: 179. sz. 191–192.; EK jkv. 1944. május 4., 1944: 122. sz. 147.

2. táblázat. A tanév végén vizsgálatot tett leánytanulók száma és aránya a református fiú-középiskolákban (1916/17–1942/43)⁸²

tanév	nyilvános leánytanulók		magán leánytanulók	
	száma	aránya	száma	arány
1916/17	80	0,8%	361	35,3%
1917/18	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1918/19	n. a.	n. a.	292	43,6%
1919/20	n. a.	n. a.	315	32,1%
1920/21	n. a.	n. a.	311	34,3%
1921/22	n. a.	n. a.	261	33,7%
1922/23	n. a.	n. a.	248	34,2%
1923/24	n. a.	n. a.	231	35,8%
1924/25	n. a.	n. a.	226	38,6%
1925/26	n. a.	n. a.	210	41,5%
1926/27	n. a.	n. a.	193	46,4%
1927/28	n. a.	n. a.	203	45,9%
1928/30	103*	1,7%	195	49,9%
1930/31	98*	1,6%	200	50,3%
1931/32	126*	1,9%	224	51,7%
1932/33	209*	3,1%	211	51,6%
1933/34	248*	3,7%	217	53,6%
1934/35	327*	4,7%	192	45,0%
1935/36	328*	4,6%	244	47,2%
1936/37	316*	4,3%	274	49,5%
1937/38	244	3,3%	319 ebből bejáró: 179	52,5%
1938/39	175	2,4%	373 ebből bejáró: 281	60,3%
1939/40	111	1,6%	397 ebből bejáró: 299	62,9%
1940/41**	123	1,3%	454 ebből bejáró: 357	53,9%
1941/42**	74	0,75%	520	49,6%
1942/43**	96	0,9%	640	53,7%

Megjegyzés: * felvett tanuló, ** a visszakerült középiskolák adataival együtt.

A lányok számára az 1920-as évek második felében több fenntartó (hajdúnánási, kunszentmiklósi, mezőtúri, sárospataki, szeghalmi fiú-középiskola) már testgyakorlás órát is biztosított,⁸³ ez 1940-ben – rendkívüli tárgyként – kötelező lett az összes bejáró leány magántanuló számára.⁸⁴ Érdekes, hogy a bejáró magántanulókat egyes intézmények rendes, mások magántanulónként kezelték. Utóbbi iskolák annak ellenére, hogy évközből is értékelték, a tanév végén előírták a magánvizsga letételét.⁸⁵ A Tiszántúli Egyházkerület középiskolai felügyelője 1931-ben egységes eljárást sürgetett: a bejáró leánytanulókat feleltessék, írjanak írásbeli dolgozatokat, előrehaladásukról tájékoztassák a szülőket.⁸⁶

Hajdúnánás egyetlen magasabb fokú iskolája a református (reál)gimnázium volt, ezért ide igen korán és egyre nagyobb számban vettek fel lányokat. Az államsegély megvonását követően (1933) az iskolának anyagi okokból a korábbiaknál is nagyobb szüksége lett a lánytanulókra. Az intézmény 1934-ben a bejáró leányok számára (nyilvános vagy magántanulók) három helyiségből álló leányotthont alakított ki külön bejáráttal, kertrésszel. A tanulószobában minden lánynak saját helye volt. Felügyelőnő vigyázott rájuk, s a fiúk tornaórája alatt kézimunka foglalkozást tartott nekik. A lányok testnevelés órája délután volt. Idegen nyelvi (német, francia) társalgási órákon, zongoraórán, valamint szabás-varrás oktatáson is részt vehettek. Tevéleges tagjai lehettek az önképzőkörnek, az tehát közös volt. Viszont működött külön leány-cserkészcsapat. A tanítási órákra a melléklépcsőn, a tanárok kíséretében jutottak el. Öltözködésüket (hétköznapi és ünnepi viseletüket) egységesítették. A lányok és a fiúk nevelésében az iskola igyekezett különbséget tenni. Előbbieket szelídségre, egyszerűsége, takarékosagra, fokozottabb vallásosságra, az egyházhoz ragaszkodásra akarta nevelni, s fel akarta készíteni őket a sajátos női szerepekre, mint az anyaság és a háztartás vezetése.⁸⁷ A kiskunhalasi fiú-középiskolában külön Soli Deo Gloria kollégium jött létre a bejáró leánytanulók számára, s az önképzőkörben is kaptak szereplési lehetőséget.⁸⁸

A trianoni Magyarországon eleinte három, majd négy, végül öt református leány-középiskola működött (Debrecenben 1913-tól, Miskolcon 1916-tól, Budapesten 1920-tól). A református egyház így behozta a felekezetek közötti lemaradását. Kecskeméten 1924/25-től középiskolai előkészítő tanfolyamot működtettek lányok számára. Ez 1927/28-ban önállósdott és leányliceummá alakult.⁸⁹ Államsegélyt azonban nem kapott – ahogy egyetlen újonnan alakult református középiskola sem a korban.⁹⁰ 1930/31-ben a hódmezővásárhelyi református

⁸³ EK jkv. 1930. április 10–12., 1930: 159. sz., 169.

⁸⁴ EK jkv. 1940. április 17–19., 1940: 336. sz. 394.; EK jkv. 1941. május 6–8., 1941: 262. sz. 348.

⁸⁵ EK jkv. 1931. április 15–17., 1931: 216. sz., 191.

⁸⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerület 1931. évi jegyzőkönyve, 1931: 216. sz. 172.

⁸⁷ Péteri 2008: 121–144, 177–179, 196.

⁸⁸ Gszelmann 2006: 123, 131.

⁸⁹ EK jkv. 1929. április 9–11., 1929: 134. sz., 163. Leánygimnáziumot akart nyitni 1935-ben a mátyásföldi fiókegyház is. Az engedélyt azonban – a református tanulók várhatóan alacsony száma és a rendezetlen anyagi helyzet miatt – a Konventtől nem kapta meg. (EK jkv. 1935. május 1–2., 1935: 198. sz., 271–272.; EK jkv. 1936. május 6–7., 1936: 132. sz., 239.)

⁹⁰ EK jkv. 1931. április 15–17., 1931: 234. sz., 217.

egyházközség nyitott leányliceumot.⁹¹ Láthattuk, ugyanitt a fiúiskolában állandóan magas volt a leány-magántanulók száma. Valószínűleg összefügg az új alapításokkal, hogy a Konvent 1931-ben arra bízta a fiú-középiskolák igazgatóit, hogy a jelentkező lányokat irányítsák át a lány-középiskolákba.⁹² 1933-ban pedig a középiskolai törvényjavaslat kapcsán a püspöki és az igazgatói véleményekre alapozva kijelentette, hogy nem támogatja a fiú- és a leány-középiskolák tantervének tervezett egységesítését.⁹³ Tette ezt annak ellenére, hogy – ahogy a 2. táblázat is mutatja – az 1930-as években megugrott a nyilvános leánytanulók száma a református középiskolákban.

A leányok nyilvános tanulmányait illetően megosztott volt a társadalom, s – ahogy a békési reálgimnázium esete mutatja – még egy intézményen belül is kialakultak viták. Itt 1933-ban püspöki hozzájárulással elégséges tanulmányi eredményű lányokat is felvettek nyilvános tanulónak. A tanári kar ezért panaszt tett a kezdeményező igazgatótanács elnök ellen: ha megkérdezi – vetette szemére, elégséges tanulók felvételét nem javasolta volna. A Konvent megerősítette a püspöki rendelkezést, viszont általánosságban nem járult hozzá az elégséges tanulók felvételéhez.⁹⁴ Több olyan iskola lehetett, amely a határozatot nem vette figyelembe. A kunszentmiklósi gimnáziumba például elégséges tanulmányi eredménnyel is felvettek lányokat nyilvános tanulónak. Erre az iskola az anyagi helyzetére tekintettel és a többi kerület hasonló eljárása miatt a püspöktől kapott engedélyt.⁹⁵

Egyetlen intézmény, a pápai gimnázium esetében találkoztunk a lánytanulói létszám korlátozásának szándékával. 1933-ban a tantestület javaslatára a kerületi közgyűlés úgy döntött, hogy nyilvános tanulónak csak a helyben vagy helyben közeli rokonnál lakó lányokat vesz fel. 1935-ben a közgyűlés kimondta a pápai polgári leányiskola leánygimnáziummá történő átszervezésének szükségességét. A polgári elnéptelenedése mellett a fő indok a fiúgimnázium leánytanulóktól való mentesítése volt.⁹⁶ A lányok részéről az érettségi iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődés kielégítésére⁹⁷ tehát utolsóként ez a kerület is elhatározta leánygimnázium megszervezését, amire azonban végül nem került sor.

Új helyzetet teremtett az 1934. évi középiskolai törvény (3.§), amely megtiltotta a lányok fiú-középiskolai nyilvános tanulmányait.⁹⁸ A törvény rendelkezésének a felekezeti

⁹¹ Uo. 326. sz. 319–320.

⁹² Uo. 329. sz. 321.

⁹³ EK jkv. 1933. május 3–5., 1933: 188. sz., 235–239.

⁹⁴ EK jkv. 1934. április 17–18., 1934: 191. sz., 196–197.

⁹⁵ EK jkv. 1937. május 3–4., 1937: 188. sz. 237.

⁹⁶ Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jkv. 1935. szeptember 22–23., 1935: 23. sz. 23., Melléklet, 22., 26.; Dunántúli Református Egyházkerület közgyűlési jkv. 1933. szeptember 24–25., 1933: 18. sz. 9–10.

⁹⁷ A középiskolában tanuló lányok száma és aránya a Horthy-korszakban szinte egyenletes emelkedést mutatott. A felső társadalmi rétegek számára a lányaik érettségihez juttatása általános célá vált. (Papp 2006: 728–732.)

⁹⁸ A törvényt követően a koedukáció kérdése ismét nagyobb visszhangot kapott. Különös aktualitást nyert a terület-visszacsatolásokat követően, hiszen Csehszlovákiában az együttnevelés

fenntartóknak is eleget kellett tenniük. A következő években ezért a református fiúgimnáziumokban már csak a korábban felvételt nyert leánytanulók maradhattak nyilvános státusban, ami a számuk folyamatos csökkenését eredményezte. Egyetlen kivétel az 1940/41-es tanév, aminek oka feltehetőleg a terület-visszacsatolásokban kereshető. Párhuzamosan ismét emelkedni kezdett a leány-magántanulók száma, s azon belül a bejárók aránya. A felvétel és a bejárás föltételeiről a VKM és a felekezeti főhatóságok között hosszabb vita bontakozott ki.⁹⁹ Hóman Bálint a bejárást jó bizonyítványhoz kötötte volna, s el akarta érni, hogy a leánytanulók száma a fiútanulókénak csak 10%-a lehessen, illetve a leányokat az alsó osztályokból kizárta volna, ha a gimnázium székhelyén polgári iskola működik. Református részről igyekeztek lazítani a föltételeken, eleinte eredménytelenül. 1937-ben a miniszter végül beleegyezett: ha a tanulók létszáma alacsony és a gimnázium székhelyén nincs leány-középiskola, a valóban beiratkozott fiútanulók 30%-át is elérhette a bejáró lányok aránya.¹⁰⁰ Az engedménnyel nem volt minden iskola elégedett. A hajdúnánási gimnázium arra hivatkozva, hogy nincs helyben leány-középiskola, az elégséges eredményű leányok bejárásának lehetővé tételét kérelmezte.¹⁰¹ Az 1937-ben kiadott református középiskolai rendtartásban ez a kérés teljesült! Ahogy láthattuk, az 1941-es rendtartás további engedményeket tett. A miniszter nehezményezte a reformátusok államtól eltérő szabályozását, 1943-ban udvariasan annak megváltoztatását kérte, a Konvent azonban elzárkózott a kérés teljesítése elől.¹⁰²

Ravasz László püspök még 1939-ben javasolta a bejárás feltételeinek szigorítását a református polgári leányiskolák erősítése érdekében. A javaslat a kiskunhalasi és a hajdúböszörményi református gimnáziumot érintette. Míg a konventi elnökség helyt adott a kérésnek, addig a Konvent a gimnáziumok benépesülésére tekintettel először (1940-ben) elodázta a döntést, majd a gimnáziumok igazgatóinak megkérdezését követően elutasította az indítványt. Az előző mellett tanulmányi okok (különbözeti vizsga latinból), a vallásos nevelés szempontjai és a szülők iskolatípus-választási szabadsága merült fel érvként. A hajdúböszörményi igazgató pedig arra hivatkozott, a körülmények biztosítása (konkrétan a felügyelőnő fizetése) csak nagyobb létszám mellett megoldható. A sárospataki, a nagykőrösi és a szeghalmi igazgató nem szigorítani akart felvételen, hanem éppen ellenkezőleg, egyes korlátozások megszüntetését kívánta.¹⁰³

A fiú-középiskolákban tehát a lányok száma az 1930-as évek végéig (1937/38) folyamatosan növekedett, annak ellenére, hogy a miniszter a koedukációt – amennyire tudta – igyekezett kordában tartani.¹⁰⁴ Ezt követően némi ingadozás figyelhető meg. Ebben a helyzetben

megengedett volt. (Zibolen 1937; Semetkayné 1939.)

⁹⁹ Vö. Rébay 2009: 169–172.

¹⁰⁰ EK jkv. 1937. május 3–4., 1937: 181. sz., 210–211., 187. sz. 236., 188. sz. 236–238.; A középiskoláról szóló 1934: I. t.-c. végrehajtási utasítása: 1936, 8–9.; EK jkv. 1938. április 27–28., 1938: 222. sz. 306.

¹⁰¹ EK jkv. 1939. április 19–20., 1939: 170. sz., 225.

¹⁰² EK jkv. 1944. május 4., 1944: 128. sz. 180.

¹⁰³ EK jkv. 1940. április 17–19., 1940: 294. sz. 326–327.; EK jkv. 1941. május 6–8., 1941: 285. sz. 389–395.

¹⁰⁴ A polgári iskolák koedukálttá tétele az 1927. évi XII. tc. értelmében ekkor már lehetséges volt.

a kecskeméti egyházközség a leánygimnáziumának leépítését határozta el. 1938/39-től fokozatosan megszüntették a felsőbb osztályokat.¹⁰⁵ Az ok valószínűleg az alacsony tanulói létszámban kereshető. Erre enged következtetni, hogy a Dunamelléki egyházkerületi közgyűlés már az 1920-as évek végén felhívta a kerületi fiú-középiskolák igazgatóit, hogy a leányokat ne vegyék fel, hanem inkább a kecskeméti és a budapesti leánylíceumba irányítsák őket. A leány-középiskolák – tette hozzá, egyébként is megfelelőbbek a lányok számára.¹⁰⁶

Összegzés

A koedukáció a református középiskolákban a 20. század első felében elterjedt jelenséggé vált. Ennek oka az volt, hogy az egyház ugyan egyre több leány-középiskolával rendelkezett, azok azonban az erősödő társadalmi igényeket nem tudták kielégíteni. A református fiú-középiskolák többségükben olyan településen működtek, ahol nemcsak református vagy protestáns, de más fenntartású leány-középiskola sem volt. Az iskolák vezetői, fenntartói a leányok felvételének kérdését pragmatikusan kezelték: anyagi előnyöket láttak benne. Elsősorban ezért engedtek a társadalom felsőbb körei kérésének. A fenntartók és a felekezeti főhatóságok a lányok vallásos nevelésének fontosságára hivatkozva adtak helyt a kéréseknek. Az 1934-es középiskolai törvény megszületéséig a miniszteri tiltás ellenére is engedélyezték a fiú-középiskolai nyilvános tanulmányokat. Ha a tantestületekben alakultak is ki viták a koedukációról, ezek – a pápai eset kivételével – nem kerültek a kerületi közgyűlések vagy a Konvent elé.

Rébay Magdolna

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) A/1-b. 192. doboz 878/1917. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZaL) 2a/60. 1922. évi konvent. Magyar Országos Levéltár (MOL) K 721 3. 2/d. 1903.; K 721 3. 2/c. 1902.

JEGYZŐKÖNYVEK

A Dunamelléki Református Egyházkerület 1929. évi május hó 28-án tartott rendkívüli közgyűlésének továbbá 1929. évi november hó 23-án és következő napjain tartott rendes közgyűlésének és 1929. évi bírósági üléseinek jegyzőkönyve. Budapest, 1929.

¹⁰⁵ EK jkv. 1940. április 17–19., 1940: 287. sz. 283.

¹⁰⁶ A Dunamelléki Református Egyházkerület közgyűlési jkv. 1929. május 28., 1929. november 23. és következő napjai, 1929: 223. sz. 130.

- A Dunántúli Református Egyházkerület 1933. évi szeptember hó 24–25. napjain – Veszprém városában tartott – rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1933.
- A Dunántúli Református Egyházkerület 1935. évi szeptember hó 22–23. napján Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Pápa, 1935.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1914. évi május hó 13–15. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1914.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1915. évi május hó 27–29. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1915.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1916. évi május hó 23–26. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1916.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1917. évi május 31. és június 1–2. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1917.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1918. évi január hó 18. napján, valamint 1918. évi április hó 24–25. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve. Budapest, 1918.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1920. évi május hó 28–29. napjain, valamint 1921. évi június hó 7–9. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve. Budapest, 1921.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1922. évi július hó 4–6. napjain, valamint 1922. évi szeptember hó 20. napjain tartott üléseinek jegyzőkönyve. Budapest, 1922.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1923. évi június hó 12–14. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1923.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1924. évi május hó 20–21. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1924.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1925. évi június hó 9–11. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1925.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1926. évi május hó 26–28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1926.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1927. évi május 4–6. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1927.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1928. évi április 17–19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1928.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1929. évi április 9–11. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1929.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1930. évi április 10–12. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1930.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1931. évi április hó 15–17. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1931.

- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1932. évi április hó 27–29. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1932.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1933. évi május hó 3–5. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1933.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1934. évi április hó 17–18. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1934.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1935. május hó 1–2. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1935.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1936. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1936.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1937. évi május hó 3–4. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1937.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1938. évi április hó 27–28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1938.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1939. évi április hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1939.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1940. évi április hó 17–19. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1940.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1941. évi május hó 6–8. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1941.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1942. évi május hó 6–7. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1942.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1943. évi május hó 19–20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1943.
- A magyarországi református egyház egyetemes konventje Budapesten, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1944.
- A Tiszántúli Református Egyházkerület 1928. évi jegyzőkönyvei, II. Őszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek. Debrecen, 1929.
- A Tiszántúli Református Egyházkerület 1929. évi jegyzőkönyvei, I. Tavaszi közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek. Debrecen, 1929.
- A Tiszántúli Református Egyházkerület 1931. évi jegyzőkönyve. Közgyűlési és bírósági jegyzőkönyvek. Debrecen, 1931.
- A Tiszántúli Református Egyházkerület 1932. évi jegyzőkönyvei, II. Debrecen, 1933.

ORSZÁGGYŰLÉSI NAPLÓK, TÖRVÉNYEK, RENDELETEK, VÉGREHAJTÁSI UTASÍTÁS

1883. évi XXX. törvénycikk a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6108> – Letöltés: 2012. június 21.
- 1926: XXIV. tc. A leányközépiskola és a leánykollégium. In: *Magyar Törvénytár*, 1926. évi törvénycikkek. Budapest, 1927. 284–294.
- A középiskoláról szóló 1934: I. t.-c. végrehajtási utasítása. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásiügyi miniszter 1936. évi március hó 31-én kelt 32.400/936. V. 1. sz. rendeletével. Budapest, 1936.
- A VKM 1895. 72.039. sz. a. rendelete a nők középiskolai tanulmányára vonatkozólag. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 2. sz. (1896.) 25–26.
- A VKM 1916. évi 86.100 eln. sz. rendelete a leányközépiskolák szervezetének, rendtartásának és tanításterveinek életbe léptetése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XXIV. évf. 17. sz. (1916. július 14.) 261–266.
- A VKM 5574/1936 eln. sz. r. az 1934: XI. tc. végrehajtása tárgyában ki adott 32.400/1934. V. 1. sz. r. kiegészítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 20. sz. (1936. szeptember 29.) 339–340.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója, XLVI. Budapest, 1926.
- Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés Irományai, XXVIII. Budapest, 1926.
- Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója, XXI. Budapest, 1934.
- VKM 34.846/1936. V. 1. sz. rendelete a be nem járó leánymagántanulóknak a fiúközépiskolába való felvétele tárgyában. *Hivatalos Közlöny* XLIV. évf. 17. sz. (1936. július 1.) 295.
- VKM. 1895. 65.719. sz. a. 1895. december 19. budapesti és kolozsvári egyetemek tanácsához intézett leirata a nőknek a bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti pályára lépése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 1. sz. (1896.) 1–3.
- VKM. 1896. évi 63.520. sz. a. kelt rendelete a nőknek egyetemi, illetőleg műegyetemi rendkívüli hallgatókul leendő felvétele tárgyában. *Hivatalos Közlöny* IV. évf. 24. sz. (1896. november 26.) 416.
- XI. tc. a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár*. 1924. évi törvénycikkek. Budapest, 1925. 152–160.
- XI. törvénycikk a középiskoláról. In: *Magyar Törvénytár*. 1934. évi törvénycikkek. Budapest, 1935. 82–97.

RENDTARTÁSOK

- A magyarországi ág. hitv. ev. gimnáziumok rendtartása.* Rozsnyó, 1905.
- A magyarországi ág. hitv. evang. középiskolák rendtartása.* Budapest, 1927.
- A magyarországi evangélikus egyház közép- és középfokú iskoláinak rendtartása.*

Megállapította a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1942. évi november hó 7-én tartott közgyűlése 20. jegyzőkönyvi pontban foglalt határozatával. Életbeléptette az egyetemes közgyűlés elnöksége 1942. évi július hó 1-iki hatállyal. Győr, 1942.

A magyarországi református gimnáziumok és leánygimnáziumok rendtartása. Megállapította az egyetemes konvent 1942. évi május hó 7-én 255/1942. szám alatt hozott határozatával. Budapest: Református Egyetemes Konvent, 1942.

A magyarországi református gimnáziumok rendtartása. Budapest, 1910.

Apostol Pál 1927: *A dunamelléki református gimnáziumok rendtartása.* Megállapította az 1911. május 16-án tartott egyházkerületi közgyűlés. Kunszentmiklós.

Gaál László 1939: *A magyarországi református középiskolák rendtartása.* Budapest.

Katona Mihály 1899: *A középiskolák belrendtartására és fegyelmezésére vonatkozó szabályok a dunamelléki ev. ref. egyházkerületben.* Megállapított az egyházkerület 1894. október 27. és következő napjain tartott közgyűlésének 50. számú j. k. végzésében. Átvizsgáltatott és némileg módosítva megerősített az egyházkerület 1897. október 23. és következő napjain tartott ülésének 51. sz. j. k. végzésében. Kecskemét.

Magyarországi Református Középiskolák Rendtartása. Budapest, 1927.

Pintér Jenő 1926: *A magyar középiskolák igazgatásának kézikönyve.* A középiskolákra vonatkozó törvények, rendeletek, szolgálati szabályzatok és ügykezelési utasítások magyarázatos gyűjteménye. Budapest.

Pirchala Imre 1905: *A magyarországi középiskolák rendje.* Törvényeink, szabályzataink, utasításaink és rendeleteink alapján. Budapest.

Rendtartás a gimnázium és a leánygimnázium számára. Kiadta a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1938. évi május hó 22-én kelt 109.670/1938. IX. ü. o. sz. rendeletével. Budapest, 1938.

Rendtartás a katolikus gimnáziumok számára, a katolikus középiskolai főhatóság és a katolikus középiskolai főigazgatóság szervezete, ügyrendje, hatásköre. Budapest, 1939.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bittenbinder Miklós 1913: A felsőbb leányiskola megoldatlan kérdései. *Magyar Paedagogia* (12.) 10. 656–663.

Csiha Sándor – Gyulai Edit (szerk.) 1996: *A hajdúböszörményi Bocskai István Gimnázium jubileumi évkönyve 1621–1996.* Debrecen – Hajdúböszörmény.

Demény Ottóné – Peisner Ella 1908: Nemi felvilágosítás és koedukáció. *A Nő és a Társadalom* (2.) 9. (1908. szeptember 1.) 150–150.

Glücklich Vilma 1916: A leányközépiskolák reformja. *A Nő* (3.) 8. (1916. augusztus 5.) 118–119.

Gszelmann Ádám 2004: *A Szolády Áron Református Gimnázium története.* Kiskunhalas.

Hacker Boriska 1916: A leányközépiskolák reformja és a koedukáció. *A Nő* (3.) 10. (1916. október 5.) 155–156.

- Kereszty Orsolya 2011: *„A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913)*. Budapest.
- Kéri Katalin 2008: *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmuskori Magyarországon 1867–1914*. Pécs.
- Müller Ildikó 2000: Nők iskolája: Az első magyar lánygimnázium oktatói és diákjai, 1896–1917. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 202–226.
- Müller Ildikó 2004: A budapesti állami felsőbb leányiskola leánygimnáziumi tanfolyama 1897–1918. In: Feitl István – Sipos András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században: Tanulmányok*. Budapest, 45–59.
- Nagyné Szegvári Katalin 1969: *A nők művelődési jogáért vívott harc hazánkban (1777–1928)*. Budapest.
- Péteri Lajosné 2008: A hajdúnánási Református Gimnázium történet 1656–1948-ig. In: Péteri Lajosné (főszerk.): *Emlékkönyv a hajdúnánási középiskola 350 éves évfordulójára 1656–2006*. Tiszavasvár, 8–161.
- Rébay Magdolna 2009: *Leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban: A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig*. Budapest.
- Schwimmer Rózsa: A deáklányok sorsa. *A Nő és a Társadalom* (5.) 1. (1911. január 1.) 3–4.
- Sematkayné Schwanda Magda 1939: Koedukációs kérdések. *Országos Középiskolai Tanár-egyesületi Közlöny* (52.) 4–5. (1938–1939. december–január) 154–158.
- Varsányi Géza 1909a: A nemek együttes nevelése. *A Nő és a Társadalom* (3.) 4. (1909. április 1.) 54–55.
- Varsányi Géza 1909b: A nemek együttes nevelése. *A Nő és a Társadalom* (3.) 5. (1909. május 1.) 69–70.
- Zibolen Endre 1937: A fiúk és a leányok nevelésének eltérése a középiskolában. *Nevelésügyi Szemle* 1. (1937. június–szeptember) 377–386.

Függelék

1. táblázat. Leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányának
rendtartási feltételei fenntartók szerint (1895–1933)

	állami fiú-középiskolák	evangélikus fiú-középiskolák	református fiú-középiskolák
1895– 1914	Magántanulás lehetséges igazgatói engedéllyel. Elkülönítve teszik le az osztály- és az érettségi vizsgát.	Nők csak magántanulók lehetnek, vendégként sem járhatnak be órákra.	Nincs említés (dunamelléki és országos rendtartás).
1915– 1925	Csak magántanulók lehetnek.	Nincs rendtartás.	Nincs rendtartás.
1926– 1933	Csak magántanulóként. Ahol nincs polgári leányiskola vagy leánygimnázium. Ha van polgári, akkor a felsőbb osztályokban. Bejárás feltételei: tankerületi királyi főigazgatói engedéllyel, csak természetrajz, kémia, fizika órákra.	Csak magántanulóként. Ahol nincs állami, községi, protestáns, magán polgári leányiskola vagy leányközépiskola. Ha van polgári, akkor a felsőbb osztályokban. Bejárás feltételei: fenntartói engedéllyel, testgyakorlás kivételével , elegendő férőhely, leányszoba, leány WC, női felügyelő.	Nyilvános tanuló is lehet. Ahol nincs leányközépiskola. Nyilvános státus feltételei: jeles tanulmányi eredmény , elegendő férőhely, leányszoba, leány WC, női felügyelő.

2. táblázat. Leánytanulók fiú-középiskolai tanulmányának rendtartási feltételei fenntartók szerint (1934–1944)

	állami fiú-középiskolák	evangélikus fiú-középiskolák	református fiú-középiskolák	katolikus fiú-középiskolák
1934–1944	Kivételesen és csak magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Tanker. főigazgatói engedéllyel. Bejárás feltételei: főig. engedéllyel, jó eredmény, kiváló magaviselet, kivétel testgyakorlás, elegendő férőhely, külön padok, leányszoba, leány WC, női felügyelő, tanári kíséret, fiúk max. 10%-a, tornabemutatón nem szerepelhet, rendkívüli órákat nem látogathat, nem kirándulhat, helyi polgári leányiskola esetén csak a felső osztályokba.	Kivételesen és csak magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Egyházi főhatósági engedéllyel. Bejárás feltételei: püspöki engedély, jó eredmény, kiváló magaviselet, kivétel testgyakorlás, ua. követelmények* mellett, fiúk max. 30%-a, tornabemutatón nem szerepelhet, rendkívüli órákat nem látogathat, női felügyelővel kirándulhat, helyi polgári leányiskola esetén általában csak a felső osztályokba.	Kivételesen és csak magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Igazgatói engedéllyel. Bejárás feltételei: püspöki engedély, elégséges eredmény, kiváló magaviselet, kivétel testgyakorlás (1939) és egészségstan (1941), ua. körülmények* mellett, fiúk max. 30%-a, szerepelhet tornabemutatón, délelőtt járhat rendkívüli órákra, kirándulhat (1941), helyi református polgári leányiskola esetén csak a felső osztályokba.	Magántanulóként. Ahol nincs leány-középiskola. Rendfőnök vagy az egyházmegyei hatóság engedélyével. Bejárás feltételei: rendfőnöki vagy egyházmegyei hatósági engedéllyel, jó eredmény, kiváló magaviselet, csak a demonstratív órákra, ua. körülmények* mellett, a fiúk max. 10%-a, tornabemutatón nem szerepelhet, rendkívüli órákat nem látogathat, nem kirándulhat, helyi polgári leányiskola esetén csak a felső osztályokba.

* Elegendő férőhely, külön padok, leányszoba, leány WC, női felügyelő, tanári kíséret.

Dávid örök küzdelme az északi hómezőkön

Az 1939–1940-es finn–szovjet háború magyarországi recepciója*

1939 novemberének végén Lengyelország lerohanása és a baltikumi támaszpontok megszerzése után Sztálin úgy döntött, hogy katonai erővel szerez érvényt a Molotov–Ribbentrop paktum titkos záradékában foglaltaknak, és érdekszféráját akár erőszakkal is kiterjeszti a diplomáciai tárgyalások során hajthatatlannak bizonyult Finnországra. A hadüzenet nélküli támadás megindítása és a moszkvai emigrációban élő finn kommunisztákból álló Kuusinen-kormány megalakulása utáni napokban nem akadt komoly katonai vagy politikai szakértő, aki számolt volna egy kevesebb, mint négymilliós lélekszámú nemzet hiányosan felfegyverzett katonáinak tartós ellenállásával. Az ún. furcsa háború időszakig már túl sokszor bebizonyosodott, hogy az agresszorként fellépő diktátorok viszonylag könnyen elérhetik céljaikat, a gyengébb államok területi integritását vagy akár szuverenitását már az első világháború győztes hatalmai sem tudták szavatolni. Annál nagyobb volt a világ közvéleményének elképedése, amikor egy újabb állam elbukásának híre helyett mind hihetlenebb finn sikerekről szóló tudósítások érkeztek az északi frontvonalról. Nem volt kétséges, hogy a nemzetközi szimpátia melyik fél mellé áll „Dávid és Góliát küzdelmében”. A lelkesedő haditudósításokat és vezércikkeket hamarosan a társadalmi aktivitás különböző megnyilvánulásai – utcai szimpátiatüntetések, gyűjtési akciók, spontán önkéntestoborzások – követték, majd egyre több európai kormány is komolyan mérlegelni kezdte, hogy rejtett vagy nyílt katonai támogatással siet a hőiesen ellenálló Finnország segítségére, és ezáltal próbálja kiaknázni a Vörös Hadsereg fiaskójában rejlő lehetőségeket.

A tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy ez a világszerte tapasztalható rokonszenv milyen sajátos tartalommal jelentkezett Magyarországon. A társadalmi szimpátia jelenségeinek

* Jelen tanulmány egy emlékeztető zebegényi beszélgetés során felvázolt átfogóbb kutatási tervbe illeszkedik. A kutatás első részeredménye Kósa László vezetése alatt, az *Európai minták, nemzeti önismeret, társadalmi integráció – magyar művelődés és társadalom 1867-től napjainkig* nevű NKA-pályázat részeként született meg az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékén (lásd: Richly 2008). *Parasztdorádó a zord északon – Fennoskandia recepciója és a népi mozgalom törekvései a Horthy-korszakban* munkacímű kutatásom további eredményeinek publikálása ugyan a körülmények szorításában sajnálatosan késik, de jelen írás mégis egy újabb lépés az Ünnepektől is szorgalmazott tanulmánysorozat valóra váltása felé.

és a Teleki-kormány Finnország megsegítésével kapcsolatos gesztusainak felvázolása után a vizsgálat elsősorban a 105 napos finn–szovjet háború hazai recepciójának feltérképezésére irányul, a korabeli finn tárgyú kiadványok hallatlanul gazdag anyagából a legjellemzőbb tartalmi jegyek kiemelésére törekedve. Feltűnő, hogy a kifejezetten hadi eseményekre koncentráló írások mellett milyen nagy számban találkozhatunk tágabb összefüggéseket, finn–magyar párhuzamokat, idehaza is alkalmazhatónak vélt mintákat taglaló gondolatokkal a téli háború kapcsán. Nyilvánvaló, hogy mind az „északi rokonaink” iránt megnyilvánuló szimpátia, mind az említett gondolati konstrukciók szempontjából meghatározó tényező volt a Horthy-korszakban egyébként is hangsúlyos néprokonsági eszme, amelynek széleskörű propagálása éppen a második világháború idején vált igazán erőteljessé.¹

Az említett szempontokat és a korabeli megszólalások hangulatát, érzelmi töltetét szemléletesen illusztrálja a Magyar–Finn Társaságnak (a továbbiakban: MFT) a téli háború apropójából kiadott reprezentatív tanulmánykötete, amelyből bevezetésként érdemes felidézni a társaság elnökének, Nagy Emilnek sorait: „A mélységes rokonszenv hatalmas hullámai hömpölyögnek szikrázó habokkal a rettenetes sorsba keveredett Finnország felé a világ minden tájáról. Lehetetlenség, hogy ez a nagy érzelmi megmozdulás ne legyen a legerősebb a mi magyar hazánkban, minden egyéb más nemzetek között. Hisz bennünket nem csak testvéri fajközösség fűz ahhoz a bátor, munkás, szorgalmas, puritán, becsületes, hűséges, alapos kultúrájú, hazaszerető, a nemzeti függetlenség eszméjén rajongással csüngő, összetartó és mélyen vallásos nemes néphez, hanem egyúttal mélységes sorközösség is köt össze bennünket.”²

Társadalmi és kormányzati kezdeményezések a rokonnép megsegítésére

Nagy Emil idézett sorait nem csupán egy Finnország iránt elkötelezett szűk kör vágyainak és elvárásainak kivételéseként kell tekintenünk, hanem – legalábbis a „nagy érzelmi megmozdulást” illetően – valós ténymegállapításként. A magyar társadalom aktivitása ugyanis a háború első napjaitól kezdve igen figyelemreméltó méreteket öltött. A társadalmi kezdeményezésekről részletes korabeli áttekintést nyújtott az MFT és a Magyar–Észt Társaság Közleményeiként megjelenő *Északi Rokonaink* című periodika, a finn ügyeknek szintén kiemelt figyelmet szentelő *Turán – Magyar Néprokonsági Szemle*, valamint a Testvér a test-

¹ A néprokonsági eszméről és annak finn vonatkozásairól lásd Szij 1991. A téli háborúról a rendszerváltást követően több magyar nyelvű tanulmány látott napvilágot, ezek közül kiváló összefoglalásként kiemelhető Bereczki 1996. A jelen tanulmányban tárgyalt témakörökhöz is számos fontos további adalékot nyújtó alapos kapcsolattörténeti monográfia Egey 2010. A téli háborúval kapcsolatos hazai levéltári iratokból és sajtóból érdekes részleteket szemezget Pergel 2010. A rendszerváltás előtt megjelent kapcsolattörténeti munkák értelemszerűen kerültek az ideológiaiag kényes kérdéskört, vö. például Heikkilä – Karig 1984.

² Nagy E. 1940: 27. Az idézeteket mai helyesírással közlöm, az eredeti kiemeléseket kurzív szedéssel jelölve. Nagy Emil nyugalmazott igazságügyi miniszter, az MFT alapító elnöke.

vérért gyűjtés szervezőjeként is aktív *8 Órai Újság*.³ Az alábbiakban a Magyarországon tapasztalható társadalmi aktivitásnak csupán néhány jelenségét van mód megemlíteni.

A könnyen mozduló, szervezett egyetemi ifjúság már december elején utcára vonulva tüntetett Finnország mellett,⁴ mások az MFT, a Turul Szövetség és egyéb szervezetek által rendezett finn esteken, finn matinékon fejezhették ki szimpátiájukat. E rendezvények gyakorlati segítségnyújtásra is alkalmat teremtettek, a bevételek ugyanis a december közepétől kibontakozó gyűjtési akciók számláira kerültek. Az MFT és a *8 Órai Újság* a Belügyminisztérium december 15-én kiadott engedélye alapján hirdette meg országos gyűjtését. A Mussolini téren (a mai Oktogon) kibérelt villanyújság, valamint plakátok és országosan terjesztett szórólapok hívták adakozásra „az északi katonanemzet szavát meghalló magyar katonanemzetet, Csaba királyfi magyarjait.”⁵ Három nap múlva a Magyar Anyák Nemzetvédő Bizottsága is megindította a Magyar anyák a finn gyermekekért mozgalmat, amelyhez számos társadalmi szervezet női szakosztálya csatlakozott.⁶ A hazai evangélikus egyház hagyományosan szoros kapcsolatokat ápol a finn testvéregyházzal, így nem meglepő, hogy a téli háború idején is igen aktívnak bizonyult. Az evangélikus püspöki kar december közepén körlevéllel fordult a hívekhez: „A finn nemzet keze az evangéliumot tartja magasba [...], az Isten ellen hadat viselő 185 milliós orosz szovjet el akarja taposni az Istent szolgáló 3 és félmilliós finn nemzetet [...]. [V]alamikor egymás mellett ringott népeink bölcsője s Isten oltáránál is

³ Az *Északi Rokonaink* hasábjain megjelent beszámolókról összefoglalóan Gaskó 1943: 20–30. és 35–39. A társadalmi aktivitás jelenségeiről részletesebben Richly 1996a: 134–139. 1939 decemberére és 1940 márciusa között az általam átnézett országos terjesztésű lapok szinte naponta adtak hírt finn vonatkozású társadalmi és kulturális eseményekről, ezek számbavétele azonban meghaladná a rendelkezésre álló terjedelmet.

⁴ A Turul Szövetség egyetemi csoportja, a Technikusok Hungária Bajtársi Egyesülete és a katolikus Emericana diákszövetség a budapesti finn követségnél fejezték ki együttérzésüket Onni Talas követnek, a szegedi diákok a város főútjain tüntettek Finnország mellett. (*Nemzeti Újság* 1939. december 8., 10. és 13., *Pesti Hírlap* 1939. december 10.)

⁵ December 27-én újabb felhívást adtak közre, ismét emelkedett hangnemben: „Kalevala népe élet-halál harcát vívja. Nem riadtak vissza, nem rettentek meg, hanem fegyvert ragadtak és a hőskötemények megismétlődnek.” A *8 Órai Újság* szinte naponta tudósított a gyűjtés alakulásáról, kiemelve a nagyobb adományokat, szívszorító történetekkel ecsetelve a magyarok áldozatkészségét, az ígért összefoglalással azonban tudomásom szerint adós maradt a lap. Ezt részben pótolják az *Északi Rokonaink*ban megjelent MFT-beszámolók, illetve a már említett MFT-kiadvány, lásd Gaskó 1943: 49–54.

⁶ Mihalic Gyözőné e szavakkal szólított fel a csatlakozásra: „Magyar Anyák! Dermesztő hidegben, hóban, gyermekeikkel a keblükön, a halálfélelem rettenetes kínjaival, a kétségbeesés megtört fényével a szemükben, arcukra fagyott könnyekkel menekülnek a finn anyák hazájukból. A hóval borított ezertő országában vérrokonaink küzdenek a hazáért, a szabadságért, az életükért és nemzetük jövőjéért [...]. Mi magyar asszonyok felkérünk minden magyart, hogy támogatásával legyen résztvevője ennek a rokonmunkának és segítségnek.” A felhívásról és a csatlakozó szervezetekről lásd: Gaskó 1943: 53; *Nemzeti Újság* 1940. január 14.; *Új Magyarság* 1939. december 14. és *Virradat* 1939. december 27.

testvérek vagyunk.” Ennek megfelelően a püspöki kar elvárásaként fogalmazódott meg, hogy valamennyi evangélikus templomban imaalkalmakat és gyűjtést szervezzenek Finnország megsegítésére. A református egyházban többek között a február 4-i istentiszteleteken gyűjtöttek a finnek számára, Ravasz László püspök ez alkalomból tartott igehirdetését a rádió is közvetítette.⁷ A katolikus egyház esetleges aktivitásáról nincsenek adataim. A gyűjtésekhez városi törvényhatóságok is csatlakoztak, felajánlásaik közül kiemelkedett Budapest 50 000 pengős adománya. Vállalatok, pénzintézetek és egyéb intézmények – dolgozóik csoportos befizetése vagy vezetőségi döntés révén – szintén jelentős összegekkel támogatták a Finn Vöröskeresztet, emellett tudományos és irodalmi társaságok, énekkarok, kamaragyűjtések, színházak, mozik, sportklubok, iskolák és cserkészcsapatok is számos adományt tettek. A több tízezer egyéni adakozóról természetesen nem lehetett kimutatást vezetni.⁸ A Finn Vöröskeresztnek címzett adományokat áprilisban összesítették. Közvetlenül a budapesti finn követségre 194 000 pengő érkezett, a Testvér a testvérért jeligéjű gyűjtés keretében 112 700 pengő, az evangélikus és református egyházaktól 43 370 és 28 330 pengő, ami – egyéb gyűjtésekkel együtt – összesen 458 400 pengőnyi segílyt jelentett.⁹

A finnek iránti szimpátia nemcsak matinék szervezésében és adományok gyűjtésében mutatkozott meg, hanem sok ezer fiatalember önkéntesnek jelentkezésében is. Bár a csodált finnek megsegítésére valamennyi kontinens számos országából akadtak jelentkezők önkéntes frontszolgálatra, hamar bebizonyosodott, hogy a gyakorlati nehézségek miatt ezek a felbuzdulások csak abban az esetben vezethettek konkrét eredményre, ha az adott állam politikai és/vagy katonai vezetése is felkarolta a kezdeményezést. A kormányok aktív közreműködése viszont azon múltott, hogy külpolitikájuk szempontjából mennyire ítélték kíváncsnak, illetve lehetségesnek a konfrontációt Sztálinnal, aki nem mellékesen Hitler szövetségese volt a tárgyalt időszakban. Magyarország esetében az önkéntesmozgalom szempontjából kedvezően alakultak ezek a körülmények, ugyanis Teleki Pál kezdettől fogva támogatta magyar önkéntesek Finnországba utazását.¹⁰ Általában a miniszterelnök finnek iránti szimpátiájával volt szokás magyarázni a hivatalos szervek támogatását, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy az akció mind kül- mind belpolitikai szempontból igen hasznos volt a kormány számára. Teleki politikájának alapja ugyanis a fegyveres semlegesség koncepciója volt: mivel a magyar politikai elit mértekdadó szereplői nem hittek Hitler végső győzelmében, Magyarország szempontjából lét-

⁷ *8 Órai Újság* 1939. december 14. és 1940. január 5.

⁸ A világsajtó is átvette a hírt, hogy Szent-Györgyi Albert Nobel-díját ajánlotta fel a finnek számára, Soros Gyurika viszont még csak a *8 Órai Újság* riportjában szerepelt 10 pengőnyi vagyonának felajánlásával. (*8 Órai Újság* 1940. január 18. és 1939. december 23.)

⁹ Gaskó 1943: 58. Az összeg reális megítéléséhez támpontot nyújthat, hogy a magyar árvízkárosultak javára meghirdetés gyűjtés 1940 tavaszán másfél hónap alatt közel négy millió pengőt eredményezett. (*8 Órai Újság* 1940. április 5. és május 26.)

¹⁰ A Teleki-kormány aktivitásáról, a magyar önkéntes zászlóaljról és a fegyverszállításokról részletesebben lásd Richly 1996b. Az önkénteseknek állít emléket egy kétnyelvű kiadvány, számos korabeli amatőr fényképpel, vö. Ruprecht 2003. Újabban a *Rubicon* foglalkozott a magyar önkéntesek emlékezetével, lásd Vilisics – Ala-Fossi 2009.

fontosságúnak tekintették, hogy a német–magyar együttműködés, és az ennek révén elért részleges revíziós sikerek ne vezessenek a nyugati hatalmakkal történő szakításhoz és Hitler oldalán történő hadbalépéshez. A Lengyelország lerohanásakor tanúsított magatartás – a német csapatok átvonulásának megtagadása és lengyel menekültek befogadása – után Telekiék Finnországba küldött magyar önkéntesekkel és fegyverekkel kívánták bizonyítani a nyugati kormányok előtt, hogy a németekkel való kényszerű kooperálás ellenére Magyarország továbbra is szuverén módon politizál, és döntéseit mindig az igazság szem előtt tartásával hozza.¹¹

Belpolitikailag szintén érdekelt volt a magyar kormány a finn ügy napirenden tartásában. Egyrészt a Teleki-kormány óvatos, megfontolt politikájának társadalmi támogatottságát veszélyeztette, hogy a területi visszacsatolások nyomán a közvélemény lelkesen üdvözölte a Németország támogatásával megvalósuló revíziót, és további hasonló sikereket várt. A titkos választások kiterjesztése is aggasztó következményekkel járt: az 1939-es választások nyomán megtöbbszöröződött a szélsőjobboldali képviselők száma. Ebben a helyzetben fontos volt annak hazai jelzése, hogy míg Hitler kiszolgáltatja Sztálinnak az egész világ által csodált finn testvéreinket, addig a magyar kormány az igaz ügy oldalán áll. Telekiék számára kedvező fejlemény volt, hogy a Molotov–Ribbentrop paktum és a finn–szovjet háború által kialakult helyzet mind a szélsőjobboldali pártok soraiban, mind a Szociáldemokrata Párton belül tevékenykedő kommunisták köreiben zavart okozott.

Az első magyar önkéntes zászlóalj története több szempontból emlékeztet a Horthy-korszak más irreguláris akcióira, mindenekelőtt az 1921-es nyugat-magyarországi eseményekre és az 1938-as felvidéki harcokra. A magyar kormányok mindhárom esetben úgy próbáltak a határrevízió érdekében katonai erőt alkalmazni, hogy – a nyilvánvalóan kényes diplomáciai vonatkozások miatt – azért ne kelljen teljes politikai felelősséget vállalniuk. Részben azonos volt a szervezők köre is, az ún. „rongyos gárdák” kipróbált tagjai mellett – az egy évvel korábbi forгатókönyvet követve – ismét Kozma Miklós, az MTI és a Magyar Rádió elnökgazgatója kapott megbízást a finnországi akció koordinálására. A németbarát katonai vezetés húzódozása miatt végül a hadsereg bevonása nélkül kezdődött meg az országos toborzás december végétől, és a kiképzés sem laktanyában, hanem a Teleki Pál főcserkész által rendelkezésre bocsátott hárshegyi cserkészparkban történt január végétől. A zászlóalj vezetésére Kémeri Nagy Imrét, a felvidéki „portyákban” kitűnt, egyetemisták harcra tüzelésében is nagy tapasztalatokkal bíró tartalékos főhadnagyot választották ki, aki az elvárásoknak megfelelően gondoskodott a vásfegyelemlről és a példás kiképzésről. Ezek a szempontok különösen nagy

¹¹ Paradox módon a Finnország megsegítése érdekében tett gesztusok Németországgal és a Szovjetunióval sem vezettek diplomáciai bonyodalmakhoz. Telekiék helyesen mérték fel, hogy Hitler számára a Molotov–Ribbentrop paktum csupán pillanatnyi kompromisszum, és a nemzeti szocialista Harmadik Birodalom nem fog protestálni a bolsevizmus ellen hadba induló magyar önkéntesek miatt. Sztálin pedig Finnország után Románia felé kívánt fordulni, hogy kenyértörésre vigye Besszarábia ügyét. Románia esetében számolt az Erdély miatt érdekelt Magyarországgal való együttműködés lehetőségével, így neki sem volt érdeke néhány önkéntes elleni tiltakozással terhelni a magyar–szovjet kapcsolatokat.

hangsúlyt kaptak, ugyanis az önkéntesekre „Magyarország követeként” tekintettek, akik „ott kint többet érnek Magyarországnak, mint 3000 idebent.”¹² A Teleki-kormány említett céljai szempontjából kifejezetten előnyösnek tekinthető, hogy Németország megtagadta a 341 főből álló első magyar önkéntes zászlóalj átutazását, így Kozma Miklós kénytelen volt hosszabb kerülőutat szervezni Jugoszlávián, Franciaországon, Anglián, Norvégián és Svédországon keresztül. Igaz, hogy az 1940. február 7-től március 2-ig tartó utazás jelentős idővesztéssel járt, ám alkalmat teremtett arra, hogy olasz, francia és angol érdeklődők csodálhassák meg a zárt alakzatban masírozó, daliás magyar „turistákat”, illetve hogy az említett országok illetékesei is kifejezhessék elismerésüket. Mindezek fényében érthető Kozma zászlóaljat kísérő bizalmi emberének lelkes jelentése: „Angliában sok fontos emberrel volt alkalmam beszélni és egyre jobban megerősödött bennem a meggyőződés, hogy ez az akciónk többet ért, mint húszezszendős revíziós propagandánk.”¹³ Bár a magyar önkéntesek végül nem kerültek frontszolgálatra, a lapuai nemzetközi kiképzőtáborban és – a békekötést követően – a lebombázott kelet-finnországi Lappeenranta-ban egyaránt kiválóan megfeleltek követ-szerepüknek. A nyelvrokonság elfogódottságával közeledő helyi lakosságra és az átlagon felüli kiképzést, fegyelmet értékelő hivatalos szervekre egyaránt maradéktalanul pozitív benyomást tettek. Amikor azonban a lelkesedés odáig ragadta az önkénteseket, hogy Norvégia lerohanásakor immár a német megszállók ellen kívántak fegyvert fogni, aktuálissá vált hazaszállításuk. Május 20-tól 24-ig tartó utazásuk ezúttal már Németországon keresztül történhetett, a cserkészparkot május végén ürítették ki, ezzel véget ért a zászlóalj kalandos sorsa.

A Finnországba juttatott magyar önkéntesek létszáma nemzetközi összehasonlításban figyelemre méltó, ugyanis csupán a skandináv országokból érkeztek ennél nagyobb számban. Ugyanígy a magyar hadianyagszállítások megközelítőleg 100 millió finn márkás értéke sem lebecsülendő: a finn–szovjet konfliktustól komoly katonapolitikai előnyöket remélő Anglián, Franciaországon és Olaszországon, valamint a Finnország sikeres ellenállásában közvetlenül érdekelt Svédországon kívül csak Belgium szállított ennél nagyobb értékű hadfelszerelést a harcoló Finnországba. Elmondható tehát, hogy a Teleki-kormány aktivitása, Finnország melletti kiállása nemzetközi összehasonlításban kiemelkedő volt. Az eddigiek alapján nem meglepő, hogy az ún. fakultatív cenzúra ellenére – amely a külpolitikai érdekeket érintő írásokat előzetes engedélyhez kötötte – a téli háború idején akadály nélkül jelenhettek meg a finn–szovjet összecsapásról szóló tudósítások.

Információdömping a téli háború csodájáról

Az ún. furcsa háború hónapjainak „híréhsége”, az elszántan védekező finnek iránt megnyilvánuló nemzetközi szimpátia és a bolsevik veszélyt megtestesítő Vörös Hadsereg hihetetlennek tűnő megtorpanása egyaránt szerepet játszott abban, hogy 1939–1940 telén külföldi

¹² Részlet Telekinek a cserkész táborban tartott beszédéből. Richly 1996b: 405.

¹³ Uo: 405.

haditudósítók raja lepte el Finnországot, soha nem tapasztalt mennyiségben ontva a híreket eme alig ismert, korábban érdektelennek tekintett északi országról.¹⁴ A *korabeli magyar sajtót vizsgálva* és a filmhíradókat nézve egyértelmű, hogy a magyar közvélemény is bőséges tájékoztatást kapott a front eseményeiről, a hírözön részletesebb bemutatása és elemzése azonban nem tárgya e tanulmánynak.¹⁵ Annyit azért a műfaj kapcsán itt is érdemes megemlíteni, hogy a sajtóban megjelenő hírek és álhírek színes tematikáját, változatos hangvételét szórakoztatóan idézi fel az a Gábor Áron, Szerelemhegyi Ervin és Vándor Kálmán neve alatt megjelent vaskos, gazdagon illusztrált könyv, amely a szakmai etikára fittyet hányva – állítólag amerikai, angol, belga, dán, francia, holland, japán, jugoszláv, magyar, német, norvég, olasz, spanyol, svájci, svéd és török haditudósítók „nyomán” – gyűjtött csokorba viszonylag hiteles információkat és elképesztő badarságokat. A magyar közönség fogadókészségét jelzi, hogy az általam forgatott 1940-es kötet már a 3. kiadása volt e kétes értékű műnek, amelyben történelmi eszmefuttatások és gazdasági-társadalmi elemzések keverednek akciódús harctéri jelenetekkel, elképesztő földi és légi párvialokkal, finn „amazonhadsereggel”, kalandos kém-történetekkel és erotikus izzású életképekkel, nem feledkezve meg a „finn csoda” különböző magyarázatairól, a „finn titok” változatos megfélemléseiről sem.¹⁶

Az eseményekre azonnal reagáló, naprakész sajtóhírek után el kellett telnie némi időnek, mire alapos *katonai szakmunkák* is megjelentek a könyvpiacon. Aligha véletlen, hogy Hjalmar Siilasvuo tábornoknak, a Vörös Hadsereg két hadosztályát megsemmisítő katlanzár legendás parancsnokának visszaemlékezése éppen Magyarország hadbalépését követően kerülhetett a hazai olvasók kezébe. A svédből fordított, jó minőségű fotókkal és térképvázlatokkal ellátott könyv előszavában Aarne Wuorimaa budapesti finn követ is hangsúlyozta, hogy „[k]ülönösen most, amikor a fegyverbarátság és a közös győzelem hite kapcsolja össze a két népet, jelenthet sokat a magyar olvasóközönség számára a finneknek kellett vívott

¹⁴ Lásd Julkunen 1975. A magyar haditudósítókról uo. 47, 53, 56, 63, 71 és 375–376.

¹⁵ Az átnézett fővárosi lapok – *Esti Kurír, Magyarország, Magyarorság Útja, Nemzeti Újság, Népszava, Pesti Hírlap, Új Magyarorság, Virradat, 8 Órai Újság* – a téli háború idején napról napra tudósítottak a finn front eseményeiről. Kertész János gyakorlott bibliográfia-szerkesztőként már közvetlenül a téli háború után összegyűjtötte az általa legérdekesebbnek tartott cikkeket (lásd Kertész 1940). Tudomásom szerint eddig csupán Balázs György publikált a téli háború hazai sajtóvisszhangjával kapcsolatos vizsgálódásokat. Lényegében idézetekből álló, több mint száz oldalas könyve jól mutatja, hogy akár egy vidéki lap – nevezetesen a *Szentesi Napló* – korabeli cikkei alapján is milyen részletesen felidézhetőek a háború katonai eseményei, a nemzetközi diplomácia fordulatai, a külföldi szimpátia és segítségnyújtás jelenségei (lásd Balázs 2008). A finnországi eseményekre reflektáló korabeli filmhíradók megtekinthetők a Magyar Nemzeti Filmarchívum és a Nemzeti Audiovizuális Archívum honlapján.

¹⁶ Gábor – Szerelemhegyi – Vándor 1940. A finn–magyar kapcsolatok történetében jártas olvasó talán megütközik rajta, hogy nem térek ki a sajtó tárgyalása során Rác István Finnországból küldött tudósításaira, azonban ezek a később önálló kötetekben is kiadott írások elsősorban nem a front eseményeivel, hanem a háterszág jelenségeivel és az újjáépítéssel foglalkoznak a társadalmi jobbítás szándékától vezérelve, ezért indokolt a későbbiekben tárgyalni őket. Vö. Rác 1944a és Rác 1944b.

harca.”¹⁷ A hátsó borító könyvismertetése a finn sikerek jellemzésekor mintha szintén a magyarországi aktualitást – ti. a hiányos fegyverzetű magyar hadseregre váró feladatot – kívánná érzékeltetni: „Sok legenda szövődött ezek körül a küzdelmes harcok körül, amelyek visszhangot keltettek az egész világon. Ez a könyv az első illetékes beszámoló róluk. Az a férfi írta, aki maga alkotta meg a haditerveket és vezette a hadműveleteket. [...] Emberfeletti megerőtétet és haláltmegvető bátorságot követelt ez a hősi tett a csekély létszámú és gyengén felszerelt finn katonáktól és tisztektől egyaránt. A válságos helyzetben a lendületes támadó szellem jellemezte valamennyi támadó tervet és a kockázatok nyugodt vállalása a végrehajtást, bár csak szegényes eszközök álltak rendelkezésre.”¹⁸ Az 1941-ben megjelent másik szakkönyv szintén finn szerzők munkája, sőt, e keménytáblás, kivételesen jó minőségű papírra nyomott, gazdagon illusztrált mű kiadója is finn. A finn–magyar kapcsolatok szorosabb válásának jele, hogy az eredetileg finn és svéd közönség számára írt könyvet Helsinkiben magyarul is megjelentették.¹⁹ E finn szakértők műveitől színvonalában nem maradt el Erdeős László őrnagynak a téli háborúról írt könyvecskéje sem, amelyhez maga Mannerheim marsall írt ajánlást, természetesen ismét kitérve a fegyverbarátság jelentőségére.²⁰ Erdeős figyelemreméltó alapossgággal vette sorra a téli háború okait és előzményeit, a hadviselő felek katonai erejét, a hadszíntér jellegzetességeit, a haditerveket és a két hadsereg felvonulását, majd a háború lefolyását és a moszkvai béke pontjait.

Eme önálló kiadványok mellett természetesen a Finnországot bemutató *reprezentatív könyvekből* sem hiányozhatott a téli háború tematikája. Az Országos Magyar Ifjúsági Társadalmi Egyesület Néprokonsági Bizottsága által megjelentetett, sok képpel illusztrált *Suomi* című kiadvány közvetlenül a moszkvai békekötés után jelent meg. A Máthé Tamás bizottsági társelnök által jegyzett könyvecske első része a téziszmondat alátámasztását szolgálja, miszerint: „A fiatal államnak minden téren bekövetkezett hatalmas fellendülése fényesen bizonyítja, hogy Finnország teljesen megérdemelte a politikai függetlenséget.”²¹ A kiadvány utolsó negyede a perdöntő – és egyben bizonyára legnagyobb érdeklődésre számot tartó – „bizonyítékot” fejt ki a legrészletesebben a finn hadsereg és a téli háború eseményeinek bemutatásával. Az MFT *Finnország 1940* című tanulmánykötetében Erdeős Lászlóé mellett Pacor Ernő százados szintén szakszerűen megírt cikkét találjuk.²² Nagy Iván *Suomi, az ezer tó országa* című könyvében még 1942-ben is fontosnak tartotta hosszabban kitérni a téli háborúra.²³ Figyelem-

¹⁷ Siilasvuo 1941: 5.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Hannula – Fagerström – Sandberg 1941. Más nyelveken történt kiadásnak nem találtam nyomát.

²⁰ „Lelkemet felemeli az a tudat, hogy amidőn e sorokat írom, a finn és a magyar nép mint két fegyvertárs, közös arcvonalon együtt harcol a közös ellenség ellen.” Erdeős 1942: 6. E kiadvány lényegében a szerző korábban megjelentetett cikkeinek újraközlése, lásd alább.

²¹ Máthé 1940: 7.

²² Erdeős 1940a és Pacor 1940.

²³ Nagy I. 1942a: 17–22. Vitéz Nagy Iván a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa, egyetemi magántanár, a Magyar–Észt Társaság ügyvezető alelnöke, számos finn témájú cikk és kiadvány szerzője. Ebbe a típusba sorolható Lauri Kettunen nyelvészprofesszor könyve is. Kettunen

reméltó viszont, hogy a Finnország hazai megismertetése iránt elkötelezett periodikákban jóval ritkábban tűnt fel ez a „bestseller” tematika, ezek a kiadványok továbbra is elsősorban kulturális eredmények bemutatásának szentelték hasábjait. A már említett *Északi rokonaink* csupán két téli háborús írást közölt, a Finn Nemzeti Szövetség (Suomalaisuuden Liitto) által 1942–1943-ban megjelentetett *Finnország* című periodika egyet, míg a *Turán* lapjain egyáltalán nem találkozhatunk kifejezetten a háború eseményeit tárgyaló cikkel.²⁴

A téli háború iránti fokozott érdeklődéssel magyarázható, hogy a magyar könyvpiacra hamarosan megjelentek a témát feldolgozó *visszaemlékezések* és szépirodalmi – vagy a megkérdőjelezhető színvonalra való tekintettel esetenként találhatóbb terminussal: *fiktíós* – *művek* is. Az MFT a finnországi könyvtermés javából válogatott. Viljo Saraja népiskolai tanítónak a karjalai földszoros legvéresebb harcait felidéző visszaemlékezése nemcsak Finnországban ért meg számos kiadást, hanem a skandináv országokban, az Egyesült Államokban és Németországban is érdemesnek tartották megjelentetni. Magyarországi sikerét jelzi, hogy a fordító házaspár (a finn–magyar kapcsolatokban egyébként is ismert Garam Lajos és Sole Kallioniemi) egy év múlva újra kiadta a kötetet.²⁵ Szintén nemzetközi sikert aratott a politikusként és lapszerkesztőként is aktív lelkész, Paavo Virkkunen könyve. Virkkunen országos felhívás nyomán összegyűlt harctéri levelekből válogatta és szerkesztette művét.²⁶ A finn nők háborús szerepvállalása élénken foglalkoztatta a magyar közvéleményt. Számos rövidebb írás mellett a Lotta Svärd Szervezet vezetőjének, Fanni Luukkonennek a szerkesztésében önálló kötet is megjelent a szervezetről, az illusztrált könyv terjedelmének legnagyobb részét a lották téli háború idején született naplórészletei teszik ki, a könyvet már megjelenése évében újra kellett nyomni.²⁷ Megjegyzendő, hogy a háború borzalmainak és lelkesítő győzelmeinek felidézése mellett mindhárom könyv nagy hangsúlyt fektetett az ideologikus mondanivaló ismételt kifejtésére: a finn hadsereg azért tudta megállítani a sokszoros túlerővel támadó ellenséget, mert önfeláldozó hazaszeretete, Istenbe vetett hite és összefogása páratlan lelki erőt szabadított fel valamennyi katonájában. A magyar kiadásokhoz írt bevezetők sem hagyták említés nélkül, hogy mindebből idehaza is okulnia kell az olvasóknak.

E visszaemlékezések mellett még két regényt kell megemlíteni. Mika Waltari háborús regénye²⁸ magas irodalmi színvonalat képviselt – még ha e mű nem is tartozik a világhírű író

a világháború idején az Eötvös Collegium tanáráként töltött hosszabb időt Budapesten, könyve 1942 tavaszán tartott 13 történelem-előadásán alapul. A 11. előadás a téli háborút, a 12. az 1941 nyara óta zajló ún. folytatólagos háborút taglalta. Lásd Kettunen 1943.

²⁴ Az *Északi Rokonaink* hasábjain Erdeős 1940b és Erdeős 1940c. Közvetve a Finn Nemzetőrséget és a női Lotta Svärd Egyesületet bemutató cikk is ide sorolható, lásd Mányoki 1940. A *Finnország* cikke sem kizárólag a téli háború eseményeit eleveníti fel, lásd Korhonen 1943.

²⁵ Saraja 1941 és Saraja 1942.

²⁶ Virkkunen 1941. A magyar kiadás Túróczy Zoltán evangélikus püspök előszavával jelent meg.

²⁷ Luukkonen 1942a Vitéz Keresztes-Fischer Ferencné előszavával. A Lotta Svärd szervezetről lásd még többek között Luukkonen 1942b, Rácz 1944a: 37–46. és Gábor – Szerellemhegyi – Vándor 1940: 205–214.

²⁸ Waltari 1942.

legsikerültebb alkotásai közé –, míg Kerecseny János konjunktúraregénye legfeljebb a ponyvairodalom igen gyenge darabjaként minősíthető. Sztorija szerelmi háromszögre épül: egy orosz határ menti kis faluban a „Nap leánya”, a szépséges Päivätär nem tud választani a „falukét büszkesége” között, ezért a kovács Ilmarinen és a parasztgazda Kiivi felkerekednek muszkát aprítani. Az egyezés szerint azé a leány, aki több oroszot küld a halálba. Eme alapkonfliktus logikus következményeként azután a két hős lélegzetelállító kalandjai során ezrével irtja a vörösöket az újságcikkekből már idehaza is jól ismert Suomussalmi és Viipuri környékén, és bár több végtagjuk odavész a csatamezőn, a happy end mégsem marad el: a regény végén a két hadirokkant szintén harcedzett amazon feleséggel az oldalán tekint kelet felé, lelkesen készülve a mielőbbi visszavágóra.²⁹

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a magyar olvasóközönség a korabeli sajtóból, a világháború idején megjelent szakkönyvekből, valamint háborús tematikájú visszaemlékezésekből és fikciós művekből alaposan informálódhatott a téli háború eseményeiről. Ám – mint a bevezetőben említettem – még ennél is bőségebb azon írások köre, amelyek nem kifejezetten a hadi események bemutatására törekedtek, hanem általánosabb érvényű megállapításokat és finn–magyar párhuzamokat kívántak megfogalmazni a 105 napos háború kapcsán. A továbbiakban ezeket kívánom bemutatni, a leggyakrabban visszatérő motívumokat számba véve.

Történelmi párhuzamoktól a fényes közös jövő víziójáig

A messze legtöbbször emlegetett történelmi párhuzam annak hangoztatása volt, hogy mindkét nép múltja *bővelkedik nehéz küzdelmekben, véres háborúkban*, amelyeket nemcsak saját magukért kellett megvívniuk, hanem egyszersmind Európa, azaz a Nyugat védelmében is. Weöres Gyula, a Helsinki Egyetem Magyar Intézetének első igazgatója finn történelmet áttekintő tanulmánya végén a már említett *Finnország 1940* című kötetben összegzőképpen így fogalmazott: „A finn népnek, éppen úgy, mint a magyarnak, igen nehéz sors jutott osztályrészül. Történelme folytonosan megújuló, véres harcok sorozata, melyekben súlyos áldozatok kellett hoznia nemcsak önmaga fennmaradásáért, hanem az egész emberiség, különösen pedig a nyugati keresztény művelődés legszentebb érdekeiért.”³⁰ Nagy Iván szintén hasonló gondolatokkal zárta könyvében a téli háborúról szóló fejezetet: „hiába volt az egész világ

²⁹ Kerecseny 1942. Kerecseny Jánosnak újságíró, szerkesztő és kiadói tevékenysége mellett számos irredenta vers, novella és politikai leleplező könyv megalkotására is maradt ideje. Regénye írásakor a Szittyia Kiadóvállalat vezetője, így nyilván a szélesebb olvasóközönség elvárásaival, azaz a várható bevételekkel számolva szötte a cselekmény fonalát.

³⁰ Weöres 1940: 90. A gondolat korabeli fontosságát mutatja többek között, hogy lényegében ugyanezt fejti ki a kötet egy másik tanulmánya, Nagy Emil már idézett, finn–magyar párhuzamokat tárgyaló írása is, ami két helyen is megjelent, ugyanis az *Északi Rokonaink* második száma szintén leköszölte.

szimpátiája, tényleges segítséget hadianyagban és emberben nem igen kapott Finnország. Mint ahogy valamikor Közép-Európát a déli végeken másfélszázadon át déli testvérük, mi magyarok védtük saját életünk, földünk és városaink feláldozásával, mint a »kereszténység védőpajzsa«, »Nyugat bástyája«, ugyanúgy felgyújtott városok, rombadőlt falvak, elpusztított gyárak és az ősi földet elhagyott százezernyi menekült hirdetik, hogy messze északon a finn-ugor népek egy másik kemény törzse most meg az északi államokat védte meg a keleti barbárság, és győzelem esetén az iszonyatos jövő minden borzalmától.³¹ E párhuzamok felemlegetése Magyarország hadba lépését követően még nyilvánvalóbb aktualitást kapott, a számos idézhető forrást most csupán egy reprezentatív megszólalással, a képviselőház elnökének 1942 őszén elhangzott ünnepi beszédével illusztrálom: „mennyi rokonság az évszázados küzdelmekben, harcokban, szenvedésekben, melyeket létünkért s a nyugati keresztény kultúra és civilizáció védelmében harcoltuk. [...] Nem lehetünk hitvány anyag sem testvéreink, sem mi. Ha azok lennénk, már elsöpörtek volna bennünket a história viharai, mint ahogy annyi népet tettek semmivé a népvándorlás s a későbbi évszázadok pusztító harcai. A finn nép ma is egyik oszlopa a keleti barbarizmus elleni küzdelemnek, mi is becsülettel álljuk helyünket ugyanezen az arcvonalon.”³²

Az európai civilizáció örhelyének ideológiailag jól kamatoztatható motívuma persze a függetlenné vált Finnországban sem volt ismeretlen, így e párhuzam jelentős finn kortársak gondolataként is eljuthatott a magyar közvéleményhez a hazai kiadványok jóvoltából. A talán legtöbbet idézett mondatok Mannerheim marsallnak a téli háború végén kiadott napiparancsából valók: „Büszkék vagyunk, mert most is teljesítettük történelmi hivatásunkat: a nyugati civilizáció megvédését, amely századokon át örökségünk. De ennek az örökségnek az árát az utolsó fillérig meg is fizettük a nyugati országoknak.”³³ A gondolat egyik hangsúlyos megfogalmazását a Finn Nemzeti Szövetség által kiadott *Finnország* című periodikában olvashatjuk, a Szövetség szellemi vezetőjétől, a két világháború közötti korszak nemzeti önmeghatározásában központi szerepet játszó V. A. Koskenniemitől: „Finnország történelmi feladatát Nyugat és Kelet mezsgyéjén elfoglalt földrajzi helyzete határozza meg. Feladata

³¹ Nagy I. 1942a: 21. A tézis korabeli fontosságát jelzi, hogy a jó szemű (ám a finn viszonyokat kevésbé ismerő) újságírók sem hagyták ki dilettáns történelmi áttekintéseikből, amikor könyvet írtak Finnországról. Vö. Z. Bors 1940: 19–20. és Gábor – Szerellemhegyi – Vándor 1940: 15–16.

³² Tasnádi 1942: 123–124. Elhangzott 1942. november 21-én, az MFT, a Magyar–Észt Társaság és a Turáni Társaság által rendezett Finnugor néprokonsági ünnepélyen.

³³ Többek között Nagy I. 1942a: 21, vagy gyakoribb, de pontatlan fordításban Mannerheim 1940a: 76. és Máthé 1940: 4. Tanulságos Mannerheimnek abból az üzenetéből is idézni, amelyet díszdoktorrá avatása alkalmából olvasott fel a szegedi egyetemen rendezett ünnepségen Aarne Wuorimaa finn követ: „A tudományos kutatások igazolták, hogy azt a két népet, amelyeknek egyike a magyarónak, a másika pedig a havas északon él, vérközösség fűzi egybe. A történelem igazolta, hogy ezt a két egymástól távol szakadt népet a sors és a rájuk mért történelmi feladatok azonossága is egybefűzi. A nyugati kultúra legelőretoltabb végvárai vagyunk Kelet hordáinak áradata ellenében [...]. Nemzeteink ma újból fegyverben állnak, és részt vesznek az európai arcvonal küzdelmeiben a kultúránkat fenyegető veszély ellen.” (Mannerheim 1942b: 112.)

nem közvetítés volt a két világ között, hanem Nyugat ezeréves *védelme* Kelet ellenében. Épp ezért a finn kultúra nem nyugati és keleti kultúrhatások, eredők vagy szellemi sajátosságok kereszteződésének szülötte, miként azt külföldiek némelykor képzelik. Finnország és a finn kultúra maradéktalanul és kimondottan a nyugati kultúrkör tartozékai. Évszázadról évszázadra hiába tört szökőárja a szlávsnak a finn gránitfal ellen, minden erőfeszítése ellenére, erejét veszítve kellett visszahúzódjon a nagy orosz népóceánba.”³⁴

Mint tudjuk, Európa védelmének felemlegetése a korabeli Magyarországon gyakran összekapcsolódott a trianoni méltánytalanság felidézésével és a *revíziós igények* megfogalmazásával. Nem volt ez másképp akkor sem, ha történetesen a finn tematika kínált alkalmat ilyen tartalmú gondolattársításra. Fülei-Szántó Endre, a kultusztárca miniszteri tanácsosa például a téli háború utolsó heteiben már így fogalmazott a Magyar Nemzetpolitikai Társaság ülésén: „*A finn nemzet fennmaradása [...] egyetemes európai kérdés*. Egyetemes európai kérdés főleg abban a vonatkozásban, hogy megmaradjon Európa azon keleti örhelyén, ahol a történelmi materializmust hirdetőkkal szemben [...] az európai civilizációt képviseli. [...] A kis népek élethez való joga a »non numeratur, sed ponderatur« elvén alapszik, a finneké éppúgy, mint a miénk is. Amely nemzet, mint a magyar, a Duna-medencében évszázadokon keresztül helyt tudott állani, tudott a Nyugatért vérezni [...], annak joga van az igazságtalanságok megszüntetését, vezető szerepének a Duna-medencében való visszaállítását – területi értelemben is – követelni. Ez a mi hivatásunk itt a Duna-medencében és az európai kultúra védelme a finneké odafenn északon.”³⁵

A szovjet fennhatóság alatt maradt *Kelet-Karjala*³⁶ és az elcsatolt Erdély párhuzamba állítása szintén rendszeresen visszatérő motívum. E párhuzam jegyében nem kétséges a magyar szerzők álláspontja a vitatott terület vonatkozásában: az orosz birodalomnak évszázadok óta részét képező, jelentős részben oroszok által lakott vidék magyar interpretációban megkérdőjelezhetetlenül „ősi finn föld”, amelyet a finn nemzet egyesülése, az idegen igában senyvedő kelet-karél rokonok felszabadítása és Finnország jobban védhető, természetes határainak megszerzése okán egyaránt „Nagy-Finnországhoz” kell csatolni. Vitéz Nagy Iván már idézett könyvében például külön fejezetet szentelt a témának „Karjala – Finnország Erdélye” címmel, amelyben korrekten ismertette a történelmi előzményeket, ti. hogy a karél törzs a finnek „honfoglalása” óta elkülönülten élt és igen korán novgorodi, majd orosz fennhatóság alá került, ortodox hitre tért, a „bolsevik rémuralom” idején megtizedelődött, a terület etnikai összetétele

³⁴ Koskenniemi 1942: 6.

³⁵ Fülei-Szántó 1940: 140. A hadba lépést követően a fegyverbarátság jegyében mind magyar, mind finn részről számos üdvözlő távirat köszöntötte a közös ellenséggel küzdő testvérnépet, gyakran felemlegetve az igazságtalan békék bilincseinek lehullását és az elszakított területek visszaszerzését is. Lásd Gaskó 1941: 105, 108.

³⁶ Megjegyzendő, hogy a másképp Orosz Karéliának is nevezett terület pontos, egyértelmű körülhatárolása, ezen belül a történelmi, néprajzi és földrajzi szempontból is elkülönülő karjalai tájegységek precíz megkülönböztetése nem volt jellemző – és természetesen nem is lett volna célszerű – a korabeli magyar perspektívából, az idézetekben szereplő terminusok ennek megfelelően nem tekinthetők tudományos értelemben „korrektnek”.

népességcsere révén jelentősen megváltozott, ám az egyértelmű végkövetkeztetést e szempontok sem kérdőjelezik meg. Ebből a szempontból is jellemző a finn hadsereg 1941-es támadásának kommentálása a fejezet végén: „Így történt, hogy a mostani finn hadjárat során az előrenyomuló seregek az ősi finn földön tekintélyes idegen lakosságot is találtak. Mégis a finnek nemzeti vágya, hogy ez a 145 000 négyzetkilométer területet kitevő föld csekély ellenértékéül azokért a küzdelmekért, amit nemcsak most, hanem immár évezred óta északi testvéreink Nyugat védelmében vívtak az orosz ellen, most már örökre és visszavonhatatlanul az övék legyen.”³⁷ Hasonló gondolatokat olvashatunk a *Turán* szerkesztőjének, Virányi Elemérnek³⁸ a finnugor népek élettéréről írt könyvében is, ahol két fejezet tárgyalja a karjalai kérdést. A korabeli írásokban felbukkanó szinte valamennyi érvet és szempontot számba veszi, ezért érdemes hosszabban is idézni: „Az eredmény nem lehet más, mint Finnország keleti határainak a nemzeti érzésű karjalaiak által már 1919-ben követelt vonalig való előbbre helyezése. Ezt követeli a magasabbrendű európaiság szolgálata is. Mert az oroszoknak Karjalára csak a jogtalan terjeszkedés, a nyers erő érvényesítése vagy a nyugtalanító zavarkeltés céljából volt szükségük. Finnország uralma ellenben a népi műveltséget, a társadalmi fölemelkedést és a gazdasági virágzást jelenti majd az évezredes rabigában görnyedő karjalai finnek számára. [...] A jogtiprás, a durva erőszak helyett végül mégiscsak érvényre jut majd és győz az igazság. [...] Ezzel a ma 1000 kilométernél hosszabb és így nehezen védhető finn–orosz határ mintegy harmadára csökkenve, lényegesen megrövidül s így Északnyugat-Európa békéje és nyugodt fejlődése könnyebben biztosítható. *Karjala felszabadítása tehát egyetemes európai érdek.*”³⁹ Ilyen körülmények között a finn kormány által számos nyelven kiadott, Finnországnak a Szovjetunió elleni 1941-es hadba lépését és az 1940-es moszkvai békében elvesztett karjalai területek visszaszerzését legitimálni kívánó *Finn kék-fehér könyv* pozitív hazai fogadtatása sem lehetett kétséges.⁴⁰

³⁷ Nagy I. 1942a: 23. Az összecsengés a magyar revíziós vágyakkal a könyv végén még egyértelműbben tetten érhető: „Hinnünk kell, hogy a mostani világkataklizmából, amikor Európa új rendjéért a finn és magyar seregek vállvetve küzdenek, győzelmesen fogunk kikerülni és sikerül a mindkettőnk fenyegető szláv veszedelmet annyira megtörni, hogy hosszú századokon át szabadon fog lengeni nemcsak a háromszínű zászló a Kárpátok ormain, hanem a finn lobogó is ősi Suomi sziklás partjain.” (Uo. 31–32.)

³⁸ Virányi finnországi emlékei 1922-es fiatalkori tanulmányútjától datálódnak. 1923–1928 között a Tartui Egyetem első magyar lektora, majd hazatérése után többek között a Finn-Ugor Kultúrbizottság magyar titkára, a Turáni Társaság főtitkára, a Magyar–Észt Társaság alelnöke, az MFT ügyvezető alelnöke.

³⁹ Virányi 1941: 71 és 73. A két vonatkozó fejezet címe: A finn élettér és a karjalai kérdés, illetve Kelet-Karjala, a »Finn Erdély« problémája. Jellemző, hogy a második fejezet végén – Nagy Ivánhoz hasonlóan – Virányi is összekapcsolja a finn és magyar területszerzés ügyét: „céljainkban és érdekeinkben igen mélyrenyúló azonosságok nyilatkoznak meg. A dunavölgyi magyarság országlási rehabilitációja és Karjala felszabadítása az orosz uralom alól, Európához méltó cselekedet lesz.” (Uo. 83.)

⁴⁰ Finn kék-fehér könyv 1941. Németből fordította Korbuly György, vitéz Nagy Iván előszavával. Kelet-Karjaláról finn szerzőtől lásd még Manninen 1942.

Feltétlenül említésre érdemes, hogy a téli háború kivételes katonai teljesítményén, majd a hadiszerencse időleges kedvezőbbre fordulásán felbuzdulva nem csupán Kelet-Karjala Finnországhoz csatolásáról és a Trianonban elvesztett területek visszaszerzéséről születtek optimista tervek, hanem *új közép- és észak-európai hatalmi centrumokról*, sőt, az Urálig terjedő *kelet-európai térség új finnugor államainak létrehozásáról* is. Némi nézetkülönbség persze e nagyratörő elképzelések megálmodói között is felfedezhető: hol kellene meghúzni az ideális államhatárokat, népességcserével vagy anélkül célszerű létrehozni az új államokat, Hitler közismert jóindulatában vagy nem konkretizált európai döntéshozók józan belátásában lehet-e bízni a jövőbeli „finnugor Európa” kialakításakor? E délibábos remények lényegében azon a viszonylag friss, lelkesítő rácsodálkozáson alapultak, hogy a magyarság után immár egy újabb finnugor nép, a finn is bebizonyította „fajunk” nagyra hivatott voltát: a kivételes katonai eredményeket, az európai kultúra gazdagításának készségét és az államalkotó képességet. Ebben az összefüggésben a *faj* kifejezést nem csupán a korszellemet megidéző stíuselemként használok, hanem fontos szemantikai hangsúllyal: a finnugor népek vonatkozásában ugyanis sokan kifejezetten a vérségi, biológiai azonosság alapján tételezték az említett történelmi képességeket és hivatást, illetve „rokonfajú” népek szövetségeként megálmodott államalakulatok létjogosultságát.⁴¹

A merészebb elképzelések szerint Nagy-Finnország nem egyszerűen Kelet-Karjalával lenne kikerekítve a világháború végén, hanem a balti-finn népek szállásterületeivel is. Elsőként Fazekas Jenőt idézem, aki tartui lektorságát követően a Helsinki Egyetem Magyar Intézetének élén váltotta Weörest. Fazekas igen optimistán zárta az észtek „sorsáról” írt tanulmányát 1942 végén: „A Finn-öböl környéke felszabadult északon és délen az alól az óriási nyomás alól, amely az itt lakó finneredetű népeknek az életét és történetét annyi évszázadon át irányította [...]. Semmi nem áll majd útjában, hogy megvalósuljon a Nagy-Finnország nemrég még romantikusnak tetsző, de mindig élő álma, az ősi finnugor fészek, a Finn-öböl körül északon, keleten és délen finnek, észtek, lívek, vepszék, vótok és karjalaiak részvételével Finnország mint északi középhatalom vezetése alatt. Európa már kapott elég ízelítőt a finnugor kultúra erejéről az elmúlt húsz év alatt. Ilyen államalakulat még nagyobb záloga lehetne a jövőnek, amelyre az új Európa mindig biztosan építhetne.”⁴² Azonban ne gondoljuk,

⁴¹ E helyen csupán néhány példával jelzem, hogy a finnugor nyelvrokonság tudományos tételének vérrokonságként történő interpretálása milyen nagy teret nyert a világháború éveiben. Jellemző például, hogy még Zsirai Miklós, a neves nyelvészprofesszor is így összegezte a finn–magyar rokonságról írt, összehasonlító nyelvtörténeti érveket taglaló tanulmányát: „*beérhetjük azzal a lényegbevágó megállapításával [sic], – hogy a finnek nemcsak nyelvrokonok, hanem fajtalan is egyek, egy-test, egy-vér, testvérek vagyunk.*” (Zsirai 1940: 50.) A képviselőház elnökének ünnepi beszédében: „nemcsak nyelvrokonság áll fenn közöttünk. Faji rokonságunk sem vitás már.” (Tasnádi 1942: 123.) E gondolat leleményes alkalmazására példa Koren Emil evangélikus lelkész finnekről írt könyve, melyben az ismert korabeli kifejezéseket saját kontextusának megfelelően alakítva mutatja be „Krisztus vére által való vérrokonainkat” (lásd pl. a könyv első és utolsó oldalát: Koren 1940: 3, 80).

⁴² Fazekas 1942: 156. Az egyre merészebbé váló álmok tipikus példaként itt említem meg, hogy vitéz Nagy Iván 1942-ben nemcsak az előbbieken idézett fejezeteket szentelte Finnország területi kikerekítésének, hanem a *Külügyi Szemle* hasábjain is hosszabb tanulmányt publikált

hogy csak ez az egy írás fogalmazta meg az *Északi Rokonaink* periodikában a finnugor népek egyesítésének gondolatát! A budapesti Óvónőképző Intézet igazgatója, Fekete József például még szárnyalóbb fantáziával álmodta meg a finnugor népekre váró fényes jövőt, hiszen ő Hitler jóindulatú támogatásában is vakon bízott: „E háborúban való áldozatos részvétellel mi, magyarok és finnek, kellő jogot szereztünk arra, hogy oroszországi nyelvrokonaink sorának jobbrafordításáért közbenjárhassunk a vezető tengelyhatalmaknál.” Mi, magyarok már régóta valljuk – állítja Fekete –, hogy a nemzetiségi kérdést „békés telepítésekkel” kell megoldani Európában, majd így folytatja: „Hitler érdeme, hogy átérezve e gondolat politikai értékét, azt országok közt a békés együttműködés biztosításának céljával s békés megegyezés útján érvényre is juttatta [...]. Hihető, hogy Hitler államférfiúi lelkének ez a nagyszerű megátalása és emberséges, bölcs példaadása irányítóan hat majd Európa újjárendezésének munkájában.” Fekete álláspontja szerint már IV. Béla, Hunyadi Mátyás és Széchenyi István is tudta, mi a megoldás a magyarság bajára, és a második világháború után is ezt a receptet óhajtja alkalmazni: „Az oroszországi finnugor népeknek eredeti népiségükben való megtarthatásának legbiztosabb módja az lenne, ha nagy szétszórtságban élő nyelvrokonainkat *áttelepítendő* a történeti szerephez jutott két finnugor testvérnép mellé, földrajzi helyzetüknek megfelelően vagy a finn, vagy pedig a magyar nép mellé, s ott társországban testvérnépként élhetnének velünk nyugodtan népiségük erősítésének és fejlesztésének munkájában. Ez a *néprokonsági concentratio, tömörítés*, mind a magyar, mind a finn népet nemzetileg erősítené [...]. Éreznünk kell tehát, hogy a magyar birodalmi gondolat alvó rügye él e gondolatban.”⁴³

Az áttelepítést szorgalmazóktól eltérően Virányi Elemér kifejezetten azt kívánta bizonyítani kétszáz oldalas könyvével, hogy – hatékony finn és magyar támogatás esetén – oroszországi rokonaink saját lakóhelyükön is képesek megőrizni népiségüket, sőt, az Urálig terjeszkedő államok kialakítására és eredendő szupranacionális hivatásuk betöltésére is képesnek

Nagy-Finnország címen, amiben már jóval nagyobb kiterjedésű államot vizionált: „Ősi finn területek kerültek [...] újból finn felséguralom alá, amit remélhetően rövidesen követni fog Észak-Karjalának, Vienának meghódítása is. [...] *Észtországban erős mozgalom van kialakulóban a Finnországhoz való csatlakozás érdekében* [...]. Ha ezt az egyesülést sikerül Európa új rendezése alkalmával elérni, úgy *Finnország mai 4 milliónyi népe közel 6 milliós lélekszámot érne el, területe pedig majdnem 200 ezer km²-vel lenne nagyobb, tehát akkora, mint Franciaország*. Ilyen volt különben e két terület összefüggése már egyszer a XVII. század folyamán is [...]. Ehhez persze annakidején hozzátartozott még Ingermanland földje is, vagyis az észtországi Narvától a Finn-öböl déli, majd keleti partján, a mai Szentpéterváron át a délkarjalai finn területig húzódó vidék, ahol az *inkeriek* és a vótok finn törzse él. *Leningrádot ma is finn falvak veszik körül*. Még nem tudni, mi lesz az egykori roppant Orosz Birodalom sorsa, de előfordulhat az is, hogy százados szétszakítás után a *Finn-öböl minden oldalán egy egységes Finn Birodalom* tudja magábaölelni az ősi haza területén élő s közben széttörédezett finn törzseket.” (Nagy I. 1942b: 7–8.)

⁴³ Fekete 1942: 31–33. Ugyanebben a számban Petri Pál nyugalmazott államtitkár, református főgondnok, az MFT egyik társelnöke is arról értekezett, hogy már Mátyás is Magyarországra akarta telepíteni a vogulokat, majd esetleges áttelepítésük szempontjából számba veszi mindazon finnugor népeket, „akik eddig orosz rabságban éltek, de akik felé a felszabadító német és szövetséges hadak szintén közelednek.” (Petri 1942: 9.)

tartotta őket. Nincs arra terünk, hogy nyomon kísérjük okfejtését a finnugor népek lelkiségében szunnyadó lehetőségekről, az európai és ázsiai kultúra közti közvetítés magasztos hivatásának részleteiről, a szlávok destruktív karakterjegyeiről, csupán azt kívánom jelezni e helyen, hogy eme Urálig terjeszkedő illúziók háttérében miként sejlik fel a finn haderő megállíthatatlanságába vetett hit, amely nyilvánvalóan a téli háború élményével magyarázható. A finn hadsereg 1941-es előrenyomulása kapcsán olvashatjuk a következő sorokat: „A mesterségesen és erőszakkal összetakolt orosz hatalmi térség szerves részeire bomlva, új fejlődési lehetőségeket, új gazdasági rendszert, új kultúrát s kétségtelenül új államok egész sorát veti ki méhéből. [...] S ha esetleg Leningrádnak el kell tűnnie a föld színéről, kövei jók lesznek arra, hogy a környékbeli finn falvak népe szilárd és biztos hajlékot építsen magának belőlük. [...] Rendületlenül bízunk benne, hogy a finn-híd ívei a Ladoga- és a Pejpusz-tó partjaitól előbb-utóbb az urali bércekgig nyúlnak. A finn szívósság és akaraterő a szétrombolt orosz városok köveiből fogja e híd pilléreit megépíteni. [...] Ha Mannerheim tábornagy megmozdult hadait úttjkon szerencse kíséri, akkor a Pejpusztól a Fehér-tóig és a Finn-öböltől a Volga forrásvidékéig nyomukban fog haladni a magasabbrendű finn műveltség, munkakészség és szervezőerő is. Ezzel együtt pedig az igazi Európa területe is jelentősen meggyarapodik.”⁴⁴ A finnugor népek számbavétele és az új finnugor államok határainak kijelölése után az utolsó fejezetben Virányi az Urálon túli, ázsiai területek megszervezését a szintén rokon japánokra testálja, majd a legnagyobb magyart parafrázáló, fényes távlatokat nyitó szavakkal zárja művét: „*a finnugor faj nem volt, hanem lesz. Történelme nem a múlté, hanem a jövőé.*”⁴⁵

Persze ahogy múlt az idő, fordult a hadiszerencse és egyre vészesebben kezdett közeledni a Vörös Hadsereg, úgy szorultak háttérbe eme optimista tervek, hogy ismét komorabb történelmi párhuzamoknak adjanak helyet. Az *Északi Rokonaink* című periodikánál maradván, az 1944 februárjában kiadott utolsó számában olvasható többek között Hankiss János államtitkár néprokonság napi beszéde, amely már csak azzal a „közeli analógiával” tudta biztatni a hallgatóságot, hogy ha a finnek és az észtek évszázados idegen elnyomás alatt, „tetszhalott állapotban” is meg tudták őrizni népiségüket, akkor nekünk is hinnünk kell, hogy „nem halhat meg az a nép, amely nem akar meghalni.”⁴⁶ Ugyanebben a számban Csekey Istvánnak a finn függetlenség napja alkalmából 1939. december 6-án elmondott (de csak most leközzölt) beszéde is az orosz, majd bolsevik birodalmi expanzió veszélyeire, a pánszláv eszme továbbélésére hívta fel a figyelmet, azt sem rejtve véka alá, hogy a náci Németországban is csak három európai népcsoport – ti. a germán, a latin és a szláv – birodalmával számoltak, megelégedve a finnugor népekről.⁴⁷

⁴⁴ Virányi 1941: 96, 102–103 és 109–110.

⁴⁵ Uo: 199. Hasonló terveket olvashatunk Väinö Musikka tollából is az *Északi Rokonaink* már többször hivatkozott 5. számában: a finn szerző a Szovjetunió területén kialakítandó Nagy-Finnországról, ismét önállósuló Észtországról, az Obig terjedő Komi Köztársaságról, valamint a Volga mentén élő mordvinok és cseremiszek közös államáról értekezett. Lásd Musikka 1942.

⁴⁶ Hankiss 1944: 2.

⁴⁷ Csekey 1944. Csekey István neves jogászprofesszorként több magyar egyetemen is oktatott,

A finn csoda megfejtései és hazai adaptálásuk igénye

Az előzőekben áttekintettük, hogy a finn és magyar történelem között feltételezett párhuzamoktól, illetve a téli háború figyelemreméltó katonai teljesítményétől hogyan jutottak el a kortársak a finn és a magyar állam területi kikerekítésének reményéig, sőt, akár további rokon népek szuverén államainak vizionálásáig – egy szóval a területi, expanziós igények megfogalmazásáig. Azonban az ilyen típusú tervek mellett bőven találni olyan *országghatárainkon belüli változásokat szorgalmazó elképzeléseket* is, amelyek a „finn példára” hivatkozva átfogó gazdasági, társadalmi, kulturális reformokat sürgettek, vagy akár a nemzet életét radikálisan átalakító lelki megújulást. Amint az a Horthy-korszak eszmetörténete és irodalomtörténete iránt érdeklődők körében eléggé ismert, a húszas években még legfeljebb szűk értelmiségi csoportok foglalkoztak a Finnországban tapasztalt pozitív jelenségek hazai propagálásával, a szélesebb közvélemény viszont csupán a harmincas években, elsősorban a népi írók mozgalma kapcsán találkozhatott az „északi parasztdemokrácia” vonzó képével. Többen megállapították már, hogy e gondolatok népszerűsítésében Kodolányi János finnországi útirajzainak volt a legnagyobb hatása. A kérdéssel magam is foglalkoztam egy korábbi tanulmányban, így most Kodolányi szerepének méltatásától, vonatkozó műveinek citálásától eltekintek.⁴⁸ Ehelyett arra keresem a választ, hogy az általában Kodolányi nevéhez kötődő értékállítások milyen további szerzőknél és milyen formában jelentkeztek a téli háború hazai recepciójához illeszkedve. Miként kapcsolódtak össze különböző értéktételezések és célképzetek a téli háború nyomán támadt ámulattal és csodálattal, hányféleképpen magyarázták idehaza a téli háború „csodáját”. Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk a mintakeresés szempontjából irreleváns magyarázatokat (Mannerheim hadvezéri zsenialitása, a terepviszonyok előnyei, a Vörös Hadsereg hiányosságai stb.), akkor a leggyakrabban visszaköszönő magyarázatokat három tematikai csoportra lehet osztani. Meg kell jegyezni, hogy az alábbiakban három típusba osztott magyarázatok – mint ahogy a szempontunkból irrelevánsak is – természetesen igen gyakran ugyanazon szerzőnél, egyazon művön belül is megfogalmazódhattak.

Az első típusba azok a magyarázatok sorolhatók, amelyek a különleges katonai teljesítmény háttérében a finnek *szívósságát, kitartását, tetterekészségét* hangsúlyozták. A korábbiakban már idézett katonai szakíró például többek között így jellemezte a finn katonákat: „Csak ilyen erőslelkű, tisztaéletű, egészséges életmódú, a természetben élő, az időjárás és a természet viszontagságait könnyen tűrő nép fiai állhatták erős lélekkel a Mannerheim-vonal erődjeiben az orosz nehéztüzérség megsemmisítő tüzeinek alvilági poklát, csak ezek tudtak kicsiny, hóleples sítártereken, csapataiktól több száz km-es távolságra, úttalan terepen, erdőrengetegekben a 30°-on aluli sarki hidegben, az örök éjszakában, az oroszok háta mögé kerülve, néhány golyószóróval és géppisztollyal egész csapattesteket szétszórni.”⁴⁹

az északi rokonnépekkel kapcsolatos ismereteit a Tartui Egyetemen töltött évek során szerezte 1923–1930 között.

⁴⁸ Lásd Richly 2008. Tanulmányomban a kérdésre vonatkozó szakirodalmat is számba vettem.

⁴⁹ Erdeős 1942: 15.

Nagy Iván szintén ilyennek láttatta a finneket: „Magasak és kemények, mint amilyenek a fenyők és nyárfák a földjeiken és a gránit, amire országukat és házaikat építették. [...] A földdel és az éghajlattal való küzdelem keményítette és acélosította meg a finn férfiakat, sőt nőket is olyanokká, hogy az évszázados elnyomás sem tudta azután sem meghajlítani, sem megtörni őket. A finn nép paraszt nép, a szó legnemesebb értelmében vett földművelő, aki országát valóban verítékével műveli és határait vérével védi.”⁵⁰ Kettunen professzor már említett budapesti előadásorozatában a finnek „testi tulajdonságaira és jellemére” is kitért történelmi áttekintésében, ami szintén egybevág e sztereotípiával: a zord éghajlat, a szűzföldek feltörésének kemény munkája, a gyakori éhínségek és háborúk következtében a finn etnikum biológiai és lelki karaktere szükségszerűen módosult, hiszen „ősidők óta mindenekelőtt a szilárd akaratu és fizikailag is erős egyének éltek tovább.”⁵¹

Kettunenhez hasonlóan több más szerző is összekapcsolta a szívósságot és ellenálló képességet a kemény munkavégzéssel, illetve az egész nemzetet átható munkaszeretettel, nem ritkán kifejezetten követendő példaként állítva a tettek helyett inkább szónoklásra hajlamos, szalmaláng érzületű vagy egyenesen tunya magyarság elé. A fiatal szegedi finnugrista, Erdődi József például így fogalmazott *A mai Finnország* (eredeti, beszédes címe *Épülő ország*) című útikönyvében, amit először 1939-ben jelentetett meg, de a téli háború után kibővítve újra kiadott: „A kis Finnország most nő nagyra a munka csöndes éveiben. A finnek számára ez az út az úttörő hősök útja, mert hősiesség kellett ahhoz, hogy idetelepedjenek, megtörjék a rengeteg erejét, kiszárítsák a mocsarakat és még most is tágítsák, növeljék a szántóföldeket, fiaiknak új életlehetőséget teremtve. Hőskölteményt lehetne írni erről az új vándorlásról, melyhez töretlen népi bátorság, szívós életkedv kellett.”⁵² Majd később így folytatja: „Szöges ellentétben áll nyugodt temperamentumukkal az a munka, amelybe országuknak orosz uralom alól történt felszabadulása óta belekezdtek. Néha az volt az érzésem, hogy azt, amit mi ezer év alatt nem tudtunk megteremteni és elintézni, azt ők 20 év alatt igyekeztek megcsinálni.”⁵³ Ezután több fejezetben keresztül tárgyalja, hogy a finnek a munkát mindennél többre becsülik, a társadalom felsőbb rétegei sem idegenkednek a kemény fizikai erő-kifejtéstől, a városi ember is akkor érzi magát a legjobban, ha szabadidejében végre földet művelhet. Csupa olyan gondolat, ami visszaköszön a korszak finn útirajzaiban, a Finnországból küldött élménybeszámolókból.⁵⁴ A vázolt nemzeti karakter idehaza elsősorban a népi

⁵⁰ Nagy I. 1942a: 6.

⁵¹ Kettunen 1943: 150.

⁵² Erdődi 1940: 72.

⁵³ Uo: 95.

⁵⁴ E sztereotípiát egyik megtestesítője Kyösti Kallio köztársasági elnök, akinek karrierje ámulatba ejtette a „neobarokk társadalom” kötöttségei közt élő szerzőket. Többek által megrajzolt alakja a *Finnország 1940* című kötetben így jelenik meg: „a finn köztársaság elnöke egyszerű paraszti családból származott. De ősei ugyanazon a birtokon több mint 250 esztendőre visszamenőleg művelték már a köves-sziklás gabonaföldeket, irtották az erdőt és csapolták a lápos réteket. A zord éghajlat, a földettűrő kemény munka, a svéd és orosz elnyomással szemben való százados ellenállás, a maguk ácsolta ház, a maguk szötte ruha, a kemény fekete kenyér edzették viharálló tölgyé

írók és a honvédelem ügye körül forgolódók szívéhez állt közel. Előbbiek a paraszti munka fontosságára, testet-lelket nemesítő voltára kívánták felhívni kortársaik figyelmét, utóbbiak a magyar sorkatonákat szerették volna minél jobb kondícióban látni.

A finn csoda megfjtésére irányuló magyarázatok második csoportja a finn katonák önfeláldozásával indokolta a többszörös túlerővel szemben tanúsított helytállást, és eme lelki tulajdonságot a finnekre általánosságban jellemző *erkölcsi tisztasággal és/vagy mély vallásossággal* kapcsolta össze. A kínálkozó számtalan megragadó leírás közül ismét Erdődi József könyvéből idézek: „Ismerjük az északi hűség fogalmát. Ehhez most hozzásorozhatjuk az északi becsületet is, mert nemcsak Finnországnak, hanem a skandináv államoknak és Dániának is jellegzetes vonása a tisztesség. [...] Nincs rendőr, mert nincs rá szükség. A becsületesség elvont fogalma valahogy benne úszik a levegőben [...]”⁵⁵ Példáit más szerzőktől is ismerjük: a lopás vagy bliccelés ismeretlen fogalom, a hivatalokban és az üzleti életben szóbeli ügyintézés dívik, hiszen ahol feltétlen becsülete van az adott szónak, ott felesleges írott szerződésekkel bajlódni stb. Majd következik a hamarosan költőinek bizonyuló kérdés: „vajon ez a tisztesség a városi élet által el nem rontott, még népi származású lakosság tisztesség-maradéka, vagy életüknek jellemző sajátja ez a becsület, amelyet az igen nagy ügyekbe is belevisznek?”⁵⁶ – tovább olvasva a magyar utazó élményeit, természetesen nem marad kétségünk a választ illetően. Az idézett szöveghelyek egyben arra is rámutatnak, hogy a finn becsületesség sztereotípiája mögött két általánosabb, több évszázados múltra visszatekintő eszmetörténeti toposz is kitapintható, ti. hogy a természetközeli – adott esetben északi – népek, illetve a rurális társadalmak tagjai a művelt, civilizált, városi embernél becsületesebbek, tisztaszívűbbek. A téli háború e sztereotípiát annyiban módosította, hogy amikor megszokottá vált szuperlatívuszokban szólni a finnekről, akkor katonai kiválóságuk mellett megkérdőjelezhetetlen becsületességük is mind gyakrabban, mind reflektálatlanabban jelent meg: a finnek par excellence megtestesítőjévé váltak nemcsak a hősiességeknek, hanem az erkölcsi tisztaságnak is.

Lényegében hasonló a helyzet a finnek vallásosságának tételezésével is. Amint már szó volt róla, a hazai evangélikus egyház a két világháború között szorosabbra fűzte kapcsolatait a függetlenné vált Finnország testvéregyházával. A kapcsolatok élénkülésével, a személyes tapasztalatcserére alkalmas látogatások gyakoribbá válásával a húszas évek végétől kezdtek megjelenni idehaza a finnek vallásosságával foglalkozó cikkek, majd a finn vallási ébredési mozgalmakat tárgyaló könyvek is – egyelőre kifejezetten Finnországot járt evangélikus lelkészek tollából, egyházi kiadónál és kiadványokban. A téli háború hatása ismét abban mutatható ki, hogy eme egyházi körökben terjedő ismeretek 1940-től váltak hozzáférhetővé

a finn elnököt. [...] A köztársaságnak 1937 óta elnöke. Életmódja, ruházata ma is olyan, mint volt ősi birtokán, de olyan a lelke és a szíve is: földjéért és népéért rajongó gazdaember [...]. A Teremtő nemzete boldogulására olyannak mintázta, mint Suomi földjét: keménynek, mint a gránit, és csillogónak, mint az Ezer Tó kékségében visszatükröződő északi fény.” (Nagy I. 1940b: 26.) A cikk nekrológiaként megjelent az *Északi Rokonaink* 3. számában is.

⁵⁵ Erdődi 1940: 40.

⁵⁶ Uo. 49.

a szélesebb közvélemény számára, immár idehaza is megvalósítandó, követendő példaként. A jelenséget jól szemlélteti Karácsony Sándor finn-témájú írásaiból szerkesztett füzetének bevezetője: „Nemrégiben orosz–finn háború volt. Ezért most jobban érdekli a magyarságot a finnek sorsa, mint talán egyébkor. De *csak ezért* nem adtam volna közre ezt a kis füzetet *éppen most*. Hanem hát érik a szerző szívében is, népe lelkében is megfele valami, ami nem szökülhet sarló alá addig, míg a finn-kérdéstől illetlen. 1926-ban és 1938-ban jártam finnek közt, Suomi tájain. Egyidőben éreztem odafenn szilaj örömet és vad szégyent. [...] De a szégyen pírja is leszalad orcánkról, ha [...] a finn titok is megfejtődik számunkra. [...] Mert akkor remélhetem, hogy egyszer az én népem életébe is belép Krisztus és akkor nagyon sok minden minálunk is egészen másképpen és sokkal jobban lesz. Ez az igazi tartalma ennek az egynéhány oldalnyi szövegnek.”⁵⁷ E bevezető gondolat után következnek újraközlésként az 1930-as évek közepétől publikált cikkek a százesztendő *Kalevaláról*, halzsírszagú atyánkfiaiáról, úti élményekről, a finn–magyar rokonságról, amiben persze ismételten feltűnnek a mély vallásosság pozitívumai, de egyikben sem oly hangsúlyosan, mint az utolsó írásban, a téli háború csodájának hazai – Karácsony szerint téves – megfejtéseiről szólóban: „Mindenről beszélünk, még túlozunk és idealizáljuk is a valóságot, [...] csakhogy kénytelenek ne legyünk önmagunknak is megvallani az egyetlen kibékítő, teljes és érvényes magyarázatot. [...] A finn nép magja [...] komolyan találkozott Istennel. Egyetemlegesen találkozott vele, minden rétegében és az egész országban [...]. Azóta van Finnországban egységes társadalom, gyökeres kultúra, belterjes földművelés, tollasodó lakosság, tudatos honszeretet, sikeres védelmi harc, bizonyágtévő minőségi emberközösség. Csoda ez. Numen adest. Isten a megfejtés.”⁵⁸

Koren Emil 1937–1938-ban egyházi ösztöndíjasként szerzett tapasztalatait – az eddigiek fényében nem meglepő módon – csak némi késéssel, a téli háború konjunktúrája idején publikálta. Tanulságos, miként kezdte sajátos nézőpontú útirajzát: „Ma már divatos dolog Finnországról írni. Egyre gyakrabban jelennek meg útleírások, ismertetések, hosszabb-rövidebb cikkek, sőt tudományos könyvek is Suomiról. [...] Olyan oldalát szeretném megmutatni rövid útleírás keretében a finn testvér nemzetnek, amelyről még nem sokat írtak, sőt igen sok finn rajongó tudatosan igyekszik elfelejtkezni róla. A hívő keresztyén szemléletével utazunk végig a mi hitben is testvér finnjeink hazáján.”⁵⁹ És valóban, Koren szemében a sauna a lélek megtisztítójaként érdemel figyelmet, a finnek a természet ölen nem egyszerűen kapcsolódnak, hanem imádkoznak, az ébredési mozgalom imaalkalmai a finn demokrácia „termő gyökerei”, a meglátogatott népfőiskolák közül is kifejezetten a Lapinlahtiban található, kedvelt ébredési irányzatának fenntartásában működő intézményt méltatja. Koren számára különösen fontos annak hangsúlyozása, hogy az immár idehaza is elismert eredményeket a földkeresség talán legegységesebb felekezetű, szintisztán evangélikus társadalma hozta létre. Eme hitvalló állásfoglalás mellett van egy másik szembetűnő jellemzője is a könyvnek: az antibolsevik ideológia, ami nemegyszer általánosabb oroszellenességgént jelenik meg.

⁵⁷ Karácsony 1940: 3–4.

⁵⁸ Uo. 31.

⁵⁹ Koren 1940: 3.

A megújult keresztyénség és a bolsevizmussal, illetve oroszokkal szembeni ellenállás általában összekapcsolódik a műben. Csupán néhány példát említve: a „vörös rém” belső aknamunkája ellen a kereszt jegyében lépnek fel a fehér Finnország parasztjai, a finn katona Istenben és Mannerheimben bízva hisz a győzelemben, mivel az „oroszoknak se Istenük, se Mannerheimük”, Koren interpretációjában a „rosszlemkű orosz elnyomás” ellenszere is a 19. századi lelki megújulás volt.⁶⁰ Amint az eddigiekben már több összefüggésben láthattuk, a keresztyén finnek és az ateista birodalom ellentétének képzetére meglehetősen fogékony volt a korabeli magyar közvélemény, amely ahhoz volt szokva, hogy a magyar történelmet is az Európáért/keresztyénységért vérző nemzet sorozatos küzdelmeiként lássa a különböző barbár/pogány/ateista keleti birodalmakkal szemben. Alighanem ez a párhuzam is szerepet játszott a „vallásos finnek” toposzának gyors hazai elterjedésében a világháború idején.⁶¹

A párját ritkító erkölcsösség és vallásosság tételezése persze sok esetben együtt jelent meg a finnek hazaszeretetének hangsúlyozásával, ami igen gyakran összekapcsolódott a finn csoda hazai magyarázatainak harmadik csoportjaként azonosítható gondolattal: a finn katona azért ragaszkodik olyan erősen hazájához, azért kész életét is feláldozni érte, mert valóban *sajátjának érezheti a figyelemreméltóan „igazságos”, szociálisan érzékeny, társadalmilag egységes, demokratikus országot*. Ismét egy olyan gondolat tehát, ami a népi írók számára is fontos vonatkoztatási pont volt, és ami szintén a téli háború nyomán köszönt vissza mind gyakrabban a hazai orgánumban. A korabeli kulcsfogalom a „parasztdemokrácia”.

⁶⁰ Koren Emil a téli háború és a folytatólagos háború idején két tényfeltáró-leleplező regény fordítását is nyomdába adta az említett kettős ideológiai üzenet jegyében: először Aatami Kuortti inkeri-finn lelkész visszaemlékezéseit a Szovjetunióban átélt borzalmakról, majd Vilho Rantanen hasonló témájú, de kevésbé színvonalas regényét egy inkeri-finn gyülekezet kálváriájáról, amiből a horgas orrú zsidó csekás éppúgy nem hiányozhat, mint a szibériai munkatábor pokla és a kalandos szökés izgalmai. Lásd Kuortti 1939 és Rantanen 1943. Koren Emil a finn–magyar egyházi kapcsolatok történetének későbbi feldolgozásakor – érthető módon – erőteljesen bagatellizálta az evangélikus egyház aktivitását és az egyházi tényezők ideológiailag motivált szerepvállalását a téli háború idején. Lásd Koren 1986 (különösen 82. oldal) és Koren – Voipio 1988.

⁶¹ Beszédes példa, hogy amikor a magyar evangélikus egyház kis kézikönyvet szerkesztett a finnek megsegítését célzó rendezvények sikeres lebonyolításához, abban Kapi Béla püspök – egyébként Koren említett fordításainak kiadója – a finn evangélikus egyház kiáltványából a következő sorokat idézte: „Ebben a küzdelemben [...] nemcsak a finn nemzet életéről és haláláról van szó, hanem az evangéliumhirdetés szabadságáról és a finn egyház fennmaradásáról. [...] [K]üzdünk Krisztus ellensége ellen is. Úgy érezzük, hogy a keresztyénség és a nyugati civilizáció északi előőrsei vagyunk.” (Testvér szív – testvér kéz 1939: 4.) A finn történelmet és kultúrát bemutató füzet Túröczy Zoltán püspöknek a finnek egyházi életéről írt tanulmányán kívül több finn egyházi éneket és értük szóló imát is tartalmazott, valamint Király Tibor *Dávid és Góliát* című versét, e jellemző sorokkal: „Fent északon, ahol ezernyi tó van, / Vitéz Dávid áll véresen a hóban. / Szuronya a hit, himnusza a zsoltár, / Mert erős vára mindig csak Te voltál.” (Uo. 26.) A finnek vallásossága, egyházi élete iránt megélnélkülő hazai érdeklődés egyik jele, hogy a már többször hivatkozott *Finnország 1940* című kötetben Túröczy Zoltán tanulmányát is megtaláljuk, míg a korábbi hasonló kötetekből még hiányzott ez a tematika. Lásd Túröczy 1940.

Olyan demokratikus szellem és politikai berendezkedés, ahol a különböző társadalmi rétegek között nincsen éles határvonal, helyette a társadalmi mobilitás és a kölcsönös megbecsülés a jellemző, ahol a tehetséges parasztyermekek könnyen kerülhetnek vezető pozícióba a kulturális, gazdasági vagy politikai élet bármely területén, ahol a fizikai munkát végzők tisztességes megélhetését átfogó törvényhozással biztosították. Az ilyen típusú méltatások nagy száma miatt ismét nincs lehetőség a szóba jöhető források leltározására, a gazdag anyagból csupán néhány jellemző megnyilvánulást kívánok felvillantani.

Átfogó földreform követelése a Horthy-korszakban meglehetősen kényes kérdésnek számított, ám a második világháború árnyékában felerősödtek azok a hangok, amelyek az első világegés után elmaradt földosztás méltánytalanságára emlékeztettek, és újból a honvédelem szempontjából mérlegelték a föld nélkül maradt parasztok sanyarú helyzetét. A téli háború kivételes katonai teljesítménye alkalmat teremtett rá, hogy a birtokos parasztság nemzetfenntartó-honvédő szerepe hangsúlyt kapjon. Vázsony György gazdasági szakemberként ugyan nem tudott állást foglalni azzal kapcsolatban, hogy a földosztás a termelés volumene szempontjából egyértelműen előnyös-e, ám a földreform társadalmi és honvédelmi következményei számára is egyértelműek: „Az agrárreform jól sikerült és olyan tömegeket kötött földhöz, amelyek nélkül városokba özönölve, az ipari proletariátus számát növelték volna. Annak, hogy a mostani finn–orosz háborúban a parasztság olyan áldozatkészen állott a maga százezzeivel oda a határok védelmére, bizonyára indítéka volt az is, hogy ebben a küzdelemben a saját tulajdonává vált »haza földjét« védte a szovjet támadása ellenében. [...] [A] mezőgazdaság termelési eredményei a[z első] világháború óta megháromszorozódtak – a földreform ellenére, vagy tán éppen annak következtében.”⁶² Erdődi József könyvében még részletesebben, több oldalnyi terjedelemben ismertette a finnországi földreformot. Az 1922-es ún. Lex Kallio értékelésekor egyértelművé válik, hogy a finn törvényhozást idehaza is adaptálható mintának tekintette: „A törvényt a maga enyhe, erkölcsileg megalapozott, az emberi tulajdont, a földbe már befektetett munkát tisztelő alapelvei miatt nagy többséggel *elfogadták*. Magántulajdonhoz juttatta a nincstelenek tömegét és így gátat emelt az elkeseredett, szélsőséges mozgalmak ellen. Azért foglalkoztunk vele bővebben, mert hazánk hasonló emberies törvényt kívánna.”⁶³ Nagy Iván ennél is határozottabban fogalmazott már idézett,

⁶² Vázsony 1940: 203–204. Tanulságos, hogy az egy évtizeddel korábbi, hasonló reprezentatív kiadványban a földművelésről írt szaktanulmány még egyértelműen hátráltató tényezőként tárgyalja a kisbirtokokat preferáló törvényhozást. Vö. Stolp 1928: 146, 149 és 168.

⁶³ Erdődi 1940: 143. Megjegyzendő, hogy e két Finnországot bemutató könyv mellett a Máthé Tamás által szerkesztett kötetben is a földreform az egyik legrészletesebben tárgyalt téma, lásd Máthé 1940: 8–10. Erdődi és Kodolányi útirajzai mellett más finnországi beszámolók is kitértek a földosztás méltatására. Sz. Weress Jolán például tízoldalas, *Hasznos-e a földreform* című fejezetben számolt be hartolai látogatásáról, ahol a helyi földesúr „épülete gögös kastélyként uralkodott évtizedekig a nyomorgó zsellérek falujában”, ám azóta a földhöz juttatott parasztok népfőiskolájává alakítva „lüktető szívként gyorsítja meg a vidék vérkeringését.” A villannyal, telefonnal, rádióval és hintaszékkel felszerelt béresházak láttán így összegzi benyomásait az utazó: „száz szakkönyv sem szilárdíthat meg jobban a kisbirtokok életterejében, mint a hartolai napok emléke.” (Weress

Suomi, az ezer tó országa című könyvecskéjének földosztással foglalkozó fejezetében. Megfogalmazása szinte már radikális magyar földosztást sürgető kortesbeszédként hat: „Már 1918-ban, majd 1922-ben két földreformtörvény is gondoskodott arról, hogy *azoknak a kezébe jusson a finn föld tényleges tulajdona, akik azt elsősorban megérdemlik: akik századokon át kemény munkával, gazdagító verítékkel termővé tették és vérhullató vitézséggel védelmezték.*” Majd adatsorokkal bizonyítja, „mennyire nem felel meg a valóságnak az a tétel, hogy a földbirtokok felaprózódása csökkenti a termelés eredményeit”. A fejezet végére a konklúzió sem lehet kétséges: „*a föld annak a kezében a legnagyobb érték, aki saját maga műveli, a [...] szabad parasztban.*”⁶⁴

A földreformot, mint a finn demokrácia gazdasági-társadalmi alapját a korabeli hazai szerzők tehát gyakran említették. De a társadalom demokratikus jellege, szelleme olyan valami, amit a Finnországban járt magyarok az élet szinte minden területén, a hétköznapi apró gesztusaiban is minduntalan felfedezni véltek. Kodolányihoz hasonlóan Rácz István is kifogyhatatlan volt a jellemző életképekből, amelyek egyre-másra építőmunkásból lett polgármestert, munkásaival ebédelő „burzsoát”, az útépítésen együtt izzadó zsellért, tisztelőt és professzort, egymással szaunázó minisztert és lakatossegédet, együtt edző vezérkari főnököt és sorkatonát mutattak. Erdődi József útirajza szintén sok hasonlóságot mutat Kodolányiéval, de őt inkább az állam szociális érzékenysége nyűgözte le. Az állami vállalatok nemcsak tisztességes munkabért, társadalombiztosítást és nyugdíjat kínálnak, hanem kedvezményes lakásokkal, boltokkal, könyvtárral, mozival, kórházzal, szülőotthonnal, „gyermekkerttel”, sportpályával és uszodával is kedveskednek a dolgozóknak. A munkások, parasztok és hivatalnokok kitűnő lakáskörülményei között alig van különbség, a magyar olvasónak szinte már az a benyomása támad, hogy Finnországban mindenki automobillal jár, saját telefonnal rendelkezik.⁶⁵ E hétköznapi jelenségek hátterében azután az említett szerzők általánosabb összefüggéseket is láttattak, leggyakrabban a népi gyökerű vezető réteg sajátos,

1940: 69 és 77.) A jó szemű, jó szimatú újságírók is érezték, hogy megérett az idő a finn földreform méltatására. A két világháború közötti finn belpolitikában bántóan járatlan Bors Józsefnek leginkább a földreform nyerte el tetszését (vö. Bors 1940: 30). A finn csoda titkát kutató triász is úgy látta, hogy a véres polgárháború után ez játszotta a legfontosabb szerepet a nemzeti egység kialakításában: „A földreform segített. A független Finnország földreform segítségével önálló birtokosokká tette az eddig bérlő, nyomorgó parasztokat, hatalmas telepítési munkálatot végzett és olyan egyenletes birtokmegosztást produkált, ami szinte páratlan egész Európában.” (Áron – Szerellemhegyi – Vándor 1940: 20.)

⁶⁴ Nagy I. 1942a: 24.

⁶⁵ Ugyanerről ismét újságírói megfogalmazásban, a téli háború csodája kapcsán: „A finn nép vezetői bölcsen rájöttek már húsz esztendővel ezelőtt, mi az egyetlen ellenszere a bolsevizmusnak. [...] Ez az egyetlen gyógyszer: olyan állapotok teremtése, melyben mindenki jól érzi magát, melyben élve senki sem vágyakozik más rendszer után. [...] [F]ájdalom, a finnek kívül egyetlen birodalom és egyetlen ország kormányzatának sem volt meg az ereje és a bátorsága, hogy ezt a gyógyszert teljes egészében és olyan adagban alkalmazza, melyben hatni tud.” (Gábor – Szerellemhegyi – Vándor 1940: 173–174.)

egészségesnek tekintett szemléletét. Rácz István például így tűnődött el egy kiadóvállalat szimpatikus tulajdonosának vidéki birtokán tett látogatása végén: „Ebben lenne Finnország egészséges fejlődésének titka? Ebben a népből kinőtt vezetőrétegben, mely magas polcra emelkedve is megtartja kapcsolatát a földdel, a föld népével s megőrzi magában a finn paraszt erkölcsét, egészséges életszemléletét?”⁶⁶ Erdődi József is fanyar iróniával állította hazai példaképül a finn közéletet: „Finnországban a »népi őserő« fogalmán is mást értenek. Nálunk ez annyit jelent, hogy dicsérjük a népet, hogy ennek révén politikai pozíciókhoz jussunk. Pedig éppen a népi őserő kifejtése véleményem és finnországi tapasztalataim szerint azt jelentené, hogy a nép a saját társadalmi osztályából származókat tenné meg célkitűzései és követeléseinek harcosai. A nép gyakran *józanabban* és helyesebben tudja megfogalmazni követeléseit, mint akik »érette« küzdenek.”⁶⁷ A finn parasztdemokrácia megtestesítője a külföld számára elsősorban a már említett köztársasági elnök, Kyösti Kallio volt. Az útirajzoknál maradván, Kodolányi egyik legnagyobb élménye a paraszti habitusát megtartó elnöként tett magánlátogatása volt, míg Erdődi József valamivel távolabbról szemlélődve gondolkodhatott el Kallio személyiségén: „1939 szeptemberében a képviselőház megnyitásakor tartott ünnepi misére [sic] mentem. Láttam, hogy a miniszterek csoportosan gyalogszerrel érkeztek a Nagytemplomba, amely előtt 2–3 rendőr álldogált. Gépkocsin csupán az idős köztársasági elnök, Kyösti Kallio jött. Nem védte sem rendőrkordon sem polgáriruhás rendőrök sora. Jött egyszerűen és bátran. Miért kellett volna félnie a néptől, amelyet kiváló telepítési törvénnyel ajándékozott meg, az emberektől, akiknek helyzete elnöksége idején folyton javult. Tudta mindenki, hogy egyszerű és szerény ember az elnök, aki szabad idejében gazdaságában dolgozik és a teheneket feji.”⁶⁸

⁶⁶ Rácz 1944b: 58. Koren Emil – szintén Kodolányi gondolataival egybevágyóan – a finn egyetemisták, a jövőbeli elit kapcsán fogalmazta meg ugyanezt: „Népéért küzd. A népből jött fel az egyetemre, a néphez megy vissza. A fiatal »intellektüel« visszavágyik a falura. Küzd és harcol a népért s büszke rá, dicsekszik vele, »paraszti« származású. Nem kényelmes városi életre vágyik, hanem vissza, vissza a nép közé. Mert ott az élete, a gyökere, minden feladata.” (Koren 1940: 60.) Az említett Finnországot járt szerzők nyomán a már többször idézett zurnalistáknál is evidenciaként jelenik meg ez a következtetés: „ha van egy ország, ahol van valódi, a szó szoros értelmében vett nemzeti egység, ez az ország Finnország. Konok, kemény paraszt-állam. Az intelligencia a parasztságból nőtt ki, nem érez különbséget maga és a földtúr paraszt között. Egy vele, hiányzik tehát az a szakadék, amely Közép-Európában annyi bajnak kútforrása, annyi keserűség, elégtelenség, háború alapja: a parasztság és az intelligencia szakadéka.” (Gábor – Szerellemhegyi – Vándor 1940: 18.)

⁶⁷ Erdődi 1940: 131.

⁶⁸ Uo: 42. Kallio alakja a hazai újságírókat is megihlette, lásd pl. Gábor – Szerellemhegyi – Vándor 1940: 55–64. Érdekes kuriózumként említhető Kósa Jánosnak a téli háború idején kiadott könyvecskéje Mannerheimről. Kósa szemében nem Kallio, hanem a svédnyelvű arisztokrata tábornok a parasztdemokrácia legnagyobb államférfija. Miután a polgárháborúban „paraszt seregei” élén sikerrel leszámolt az oroszoktól támogatott finn vörösökkel, Mannerheim összekülönbözik a németek szövetséget kereső fehér politikusokkal. Figyelemreméltó Kósa interpretációja: „Finnországnak, mint szabad kis államnak, véleménye szerint egyformán kell óvakodni valameny-

Végül ismét a Képviselőház elnökét idézem annak illusztrálására, hogy a téli háború nyomán hányféle szempontból kezdtek példaként tekinteni a finnekre. Tasnádi Nagy András így írt a *Finnország 1940* című tanulmánykötet előszavában: „Ha bárhol a világban a jövőben tanítani akarnak hazafiságot, bátorságot, hősiességet, kitartást, férfiaságot, ha bárhol, bármely iskolájában a művelt világnak példát akarnak mutatni az önfeláldozásra, az erkölcsi állóképességre, ezeket a lapjait a világhistóriának kell csak elővenni és az ifjúság elé tárni. Ha tudni akarjuk: mit jelent egy erkölcsében tömör, egységes érzésvilágban élő, egységes közfelfogással áthatott, túlnyomó részében hasonlóan emberséges körülmények között lévő, Istent tisztelő, embertársait megbecsülő, kötelességeit ismerő, valóban egységes társadalom, úgy a finn társadalomra kell csak gondolnunk.”⁶⁹

A téli háború hatása a hazai Finnország-képre

Az eddigieket összefoglalva néhány általánosabb megállapítást tehetünk. A finnek téli háborúban nyújtott kivételes katonai teljesítménye világszerte nagy visszhangot keltett, a nemzetközi közvélemény nem csupán együttérzéssel fordult a megtámadott kis nép felé, hanem fokozódó érdeklődéssel is, mindenekelőtt a katonai sikerek háttérében rejlő „titkot” kutatva. A nemzetközi recepcióhoz képest a *hazai interpretációk három szempontból tekinthetők sajátosnak*: (1) a korszakra jellemző néprokonsági eszme miatt a magyarok együttérzését a rokonság tudata is erősítette, érzelmileg színezte a finnek iránti szimpátiát; (2) a téli háborút követően Magyarország és Finnország hamarosan azonos arcvonalon indított támadást a Szovjetunió ellen, így a téli háború kapcsán kialakult toposzok a világháború éveiben akadálytalanul elmélyülhettek (míg például a Németországgal hadban álló, vagy a németek által lerohant országok esetében 1941 nyarától értelemszerűen diszsonánssá vált a finnekhez való viszonyulás); (3) a téli háború csodájának háttérében fellelt vagy fellelni vélt értékek nagyrészt egybecsengtek a harmincas évek második felétől mind nagyobb társadalmi támogatottságot élvező népi mozgalom célkitűzéseivel, így a népi írók tevékenysége sajátos módon elősegítette a hazai Finnország-kép módosulását, a „finn példa” mind gyakoribb hivatkozási

nyi környező nagyhatalomtól. [...] De a külpolitikai szempontok mellett egy belpolitikai indok is ilyen állásfoglalásra készítette Mannerheimet. Csapatában az észak-finn parasztjai küzdöttek a legodaadókban [...]. Ezt a társadalomréteget tartotta a legértékesebbnek és ezeknek a paraszti demokráciáját féltette a császári Németország junker uralmától.” (Kósa 1940: 19–20.) Bár átmenetileg a németbarát politikusok kerekednek felül, Mannerheim nemsokára visszatér a közéletbe, hogy kormányzóként lerakja a szuverén állam alapjait: „Az orosz elnyomás, a kommunista uralom és végül a német megszállás után újra kellett építeni az országot. [...] Hosszú, gondos munkával összeállították a finn alkotmányt, a paraszti demokráciának ezt a egyszerű alkotását, ami előtt csodálatlalt adózik az egész világ. Ez a szabad demokrácia volt az az életforma, amiért a szabadságszerető finn parasztok fegyvert ragadtak, ezért harcoltak az oroszok és a kommunizmus nemzetközi hadserege ellen és ezért foglaltak állást a németek ellen is.” (Uo: 29.)

⁶⁹ Tasnádi 1940: 6.

ponttá válását. Többek között ennek tulajdonítható, hogy míg a nemzetközi recepcióban a győzelmek hátterében elsősorban katonai-harcászati tényezőket igyekeztek számba venni, addig idehaza áttételesebb magyarázatok, általánosabb társadalmi-kulturális értékek is megfogalmazódtak.

Úgy gondolom, a tanulmányban felsorolt jelenségek és a bemutatott korabeli publikációk meggyőzően bizonyítják, hogy *a finnek iránti érdeklődés a téli háború idején egészen új dimenziókat kapott Magyarországon*. További kutatásokat igényelne annak kimutatása, hogy ez az érdeklődés milyen szaktudományos eredményeket hozott, milyen lendületet kapott a finnországi viszonyokkal való elmélyült foglalkozás a hazai szakemberek körében. Ebben a tekintetben jelenleg kizárólag az irodalomtudomány területén rendelkezünk olyan alapkutatással, amely biztos támpontot adhat a kérdés megválaszolásához. A finn szépirodalom magyarországi fogadtatását feldolgozó monográfia szerint 1939-ig hazánkban néhány elkötelezett finn-barát belterjes ügye volt a finn irodalom fordítása és megismertetése, csupán a *Kalevala* 1935-ös jubileuma keltett szélesebb körökben figyelmet. Beszédes adat, hogy 1920 és 1938 között átlagosan kétfévente jelent meg finn szépirodalmat reprezentáló könyv. A téli háború hatására azonban az irodalmi lapok egyszeriben megnyíltak a finn szépirodalom előtt, sőt a napilapok is versengve közöltek finn irodalmi műveket, sokszor a minőségre sem ügyelve. A háborús évek jelentős kvantitatív növekedést mutatnak, a túlnyomó többségében elismerő, sőt elragadtatott irodalmi ismertetések mellett 30 szépirodalmi mű is megjelenthetett – a korábbi éveknél mérsékeltebb esztétikai színvonalat képviselve, hiszen a konjunktúrák természete már csak ilyen. A háborús időszakon belül is szembe tűnnek 1939 és 1940 kiemelkedő számadatai.⁷⁰

E kvantitatív adatok után térjünk vissza még egy pillanatra a hazai Finnország-képben *néhány év alatt bekövetkezett minőségi változásra*. E változás mértékét véleményem szerint szemléletesen mutatja, hogy amikor Kállay Miklós miniszterelnök 1943-ban bevezető sorokat írt Edvin Linkomies parlamenti alelnöknek Budapesten tartott előadásához, akkor már úgy fogalmazhatott, mintha a finnek emberemlékezet óta példaként álltak volna a magyar közvélemény előtt: „Tudom, hogy ez a beszéd a nagyrabecsült példaadás erejével fog hatni minden magyar olvasóra [...] mert már ezelőtt a hatalmas és dicsőséges küzdelem előtt is mindenkor a kedves példa követendő jellemvonásaival élt és hatott a magyar lelkekben a finn nép élete. Nemcsak a testvéri szeretet megindult rokonszenve tölt el minden magyar embert, amikor finn testvéreiről szól, hanem az elismerés és a megbecsülés érzései is. Ez pedig a rokoni büszkeségen kívül az okulás és a példa követésének buzgalmát kelti fel a lelkekben.”⁷¹ Mily messzire kerültünk a „halzsírszagú atyafisággal” szembeni tartózkodó attitűdtől!

Persze befejezésül arról sem feledkezhetünk meg, hogy a néprokonsági eszmétől ihletett, fegyverbarátságban edzett, népi mozgalom által is népszerűsített Finnország-kép a világháborút követően igen hamar tüskévé vált a berendezkedő kommunista diktatúra képviselőinek szemében. És a népi demokráciának megvoltak a hatékony eszközei, hogy elhallgattassa

⁷⁰ Lásd Varpio–Szopori 1990, különösen 85–98.

⁷¹ Kállay 1943: 3.

a finn példa korábbi propagálót, eltüntesse az eddigiekben számba vett könyveket és periodikákat a könyvtárak polcairól, hogy – legalábbis a nyilvánosság fórumairól – határozottan letörölje a Vörös Hadseregnek megalázó veszteségeket okozó, idegen elnyomók igáját lerázó, demokratikus viszonyokat teremtő finnek ideológiai károsnak minősülő képét. A finn példa ismételt hazai megjelenésének csupán több évtized múltán, a hetvenes évek végétől lehetünk újból tanúi, amikor viszont már alapvetően más kontextusban – és ennek megfelelően immár más remények és célképzetek jegyében – kezdtek ismét hivatkozni a finnek által elért, idehaza csupán vágyott eredményekre.

Richly Gábor

Felhasznált irodalom

KORABELI FORRÁSOK

- Bors József, Z. 1940: *A finnek harca és a balti kérdés*. Közművelődési Könyv- és Hírlapterjesztő Kft, Budapest.
- Csekey István 1944: Finnország és Európa. *Északi Rokonaink* 9. 5–10.
- Erdeős László, nemes 1940a: A finn honvédelem. In: Nagy I. 1940a: 181–194.
- Erdeős László, nemes 1940b: A finn–orosz háború. *Északi rokonaink* 2. 103–111.
- Erdeős László, nemes 1940c: A finn–orosz háború. *Északi rokonaink* 3. 158–165.
- Erdeős László, nemes [1942]: *Finnország szabadságharca. Az 1939/40. évi hadjárat*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest.
- Erdődi József, Dr. 1940³: *A mai Finnország* (Épülő ország). Magyar Téka, Szeged.
- Fazekas Jenő 1942: Az észtek sorsa. *Északi Rokonaink* 7. 140–156.
- Fekete József 1942: Julián barát álma. Telepítsük át s mentsük meg oroszországi nyelvrokonainkat! *Északi Rokonaink* 5. 30–34.
- Finn kék-fehér könyv [1941]: *Finn kék-fehér könyv. A Szovjetunió viszonya Finnországhoz a moszkvai béke után*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest.
- Fülei-Szántó Endre, Dr. 1940: A háború és a történelmi sorsvállalás. *Északi Rokonaink* 3. 139–141.
- Gábor Áron – Szerellemhegyi Ervin – Vándor Kálmán 1940³: *Láttam a finn csodát! Testvéreink szabadságharca a világsajtó tükrében*. Gábor Áron kiadása, Budapest.
- Gaskó Dezső, Dr. 1941: A Magyar–Finn Társaság működése 1941. február 28.–1942. február 28. *Északi Rokonaink* 6. 105–110.
- Gaskó Dezső, Dr. 1943: *Finn–magyar kapcsolatok I. Társadalmi kapcsolataink Finnországgal*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest.
- Hankiss János, Dr. 1944: A finnugor néprokonság napjára. *Északi Rokonaink* 9. 1–3.
- Hannula, J. O. – Fagerström, Birger – Sandberg, Börje (szerk.) [1941]: *Suomi harca – az ott-honért, hitért és hazáért, 1939–1940*. Suomen Kirja Oy., Helsinki.

- Kállay Miklós 1943: A finn példaadás. In: *Edvin Linkomies dr. finn miniszterelnök beszéde Finnország háborúban [...]*. Stádium, Budapest. 3–5.
- Karácsony Sándor 1940²: *Testvérem, Suomi*. Exodus, Budapest.
- Kerecseny János [1942]: *A fehér légio. Történelmi regény a finn–orosz szabadságharcból*. Szittya Kiadóvállalat, Budapest.
- Kertész János 1940: *Ezer tanulmány az ezer tó országáról. Finn bibliográfia*. Szent Imre Herceg Kiadóvállalat, Budapest.
- Kettunen, Lauri 1943: *Finn évszázadok*. Könyv- és Lapkiadó Rt., Budapest.
- Koren Emil [1940]: *Az ébredés népe. Suomi és a finnek*. Királyhágómelléki Református Egyházkerület, Oradea.
- Korhonen, Arvi 1943: A három téli hadjárat. *Finnország* 3. 9–14.
- Kósa János [1940]: *Mannerheim tábornagy*. Vietorisz, Budapest.
- Koskenniemi, V. A. 1942: A finn lélek és a finn kultúra. *Finnország* 1. 6–7.
- Kuortti Ádám [sic.] 1939: *Pap, száműzött, szökevény. Inkeribeli pap élményei Szovjet-orszá-
országban*. Harangszó Kiadás, Győr.
- Luukkonen, Fanni [1942a²]: *Asszonyok a tűzvonalban. Lotta Svärd 1939–1940*. Rege Könyv-
kiadó, Budapest.
- Luukkonen, Fanni 1942b: Lotta-Svärd és a Kalevala két asszonytípusa. *Finnország* 1. 8–10.
- Mannerheim 1940a: Mannerheim tábornagy utolsó hadparancsa 1940. március 13. In: Nagy I. 1940a: 75–76.
- Mannerheim 1942b: Mannerheim tábornagy a szegedi egyetem diszdoktora. *Északi Rokona-
ink* 6. 112.
- Manninen, Antero 1942: Finnország és a Kelet-karjalai kérdés. *Finnország* 1. 24–31.
- Mányoki Vilma 1940: A finn nemzetőrség és a Lotta Svärd egyesület. *Északi rokonaink* 2. 115–120.
- Máthé Tamás 1940²: *Suomi – Finnország írásban és képekben*. Az Országos Magyar Ifjúsági Társadalmi Egyesület Néprokonsági Bizottságának kiadása, Budapest.
- Musikka, Väinö 1942: A testvérnépek jövője hajnalodik. *Északi Rokonaink* 5. 47–49.
- Nagy Emil 1940: Finn–magyar párhuzamok. In: Nagy I. 1940/a 27–30.
- Nagy Iván, vitéz (szerk.) [1940a]: *Finnország 1940*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Buda-
pest.
- N[agy Iván] 1940b: Kallio Kyösti. In: Nagy I. 1940a: 26.
- Nagy Iván, vitéz [194/a]: *Suomi, az ezer tó országa*. Turáni Könyvtár, Budapest.
- Nagy Iván, vitéz [1942b]: Nagy-Finnország. Klny a *Külügyi Szemle* 1942. márciusi számából.
- Pacor Ernő 1940: A 104 napos finn–orosz háború. In: Nagy I. 1940a: 195–200.
- Petri Pál 1942: Nyelvrokonaink sorsa. *Északi Rokonaink* 5. 7–13.
- Rantanen Vilmos [sic] 1943: *Üldözöttek. Szibériába száműzött Inkeribeli házaspár menekü-
lése*. Harangszó Kiadás, Győr.
- Rác István 1944a: *Karjalában harcoltam*. Turul, Budapest.
- Rác István 1944b: *Ilyenek a finnek*. Misztótfalusi Könyvek, Pápa.

- Rolla Margit 1943: *Utazás a háborús Finnországban*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest.
- Saraja, Viljo [1941]: *Megváltott ország. Élmények a 105 napos finn–oros háborúból*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Győr.
- Saraja, Viljo 1942²: *Megváltott ország. Élmények a 105 napos finn–oros háborúból* (rövidített második kiadás). A fordító kiadása, Eger.
- Siilasvuo tábornok [sic.] 1941: *Suomussalmi – finn testvéreink hősi küzdelme a szovjethadsereg ellen*. A Vitézi Rend Zrínyi Csoportjának kiadása, Stádium, Budapest.
- Stolp Ödön 1928: Finnország földművelése. In: Teleki Pál (szerk.): *Finnnek, észtek. A magyarok északi testvérnépei*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 143–168.
- Tasnádi Nagy András 1940: Előszó. In: Nagy I. 1940a: 5–8.
- Tasnádi Nagy András 1942: Ünnepi köszöntő. *Északi Rokonaink* 7. 121–125.
- Testvér szív – testvér kéz! [1939]: *Testvér szív – testvér kéz!* Magyarhoni Evangélikus Egyházegyetem, Győr.
- Túróczy Zoltán 1940: Egyházi élet. In: Nagy I. 1940a: 91–96.
- Vázsony György, vitéz 1940: Finnország gazdasági helyzete. In: Nagy I. 1940a: 201–215.
- Virányi Elemér [1941]: *A finn–ugor népek élettere*. Stádium, Budapest.
- Virkkunen, Paavo [1941]: *A harcoló finn hadsereg szelleme*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest.
- Waltari, Mika [1942]: *Antero nem tér vissza*. A Magyar–Finn Társaság kiadása, Budapest.
- Weöres Gyula 1940: Finnország története. In: Nagy I. 1940a: 77–90.
- Weress Jolán, Sz. 1940: *Virágos finn otthonok*. Stádium, Budapest.
- Zsirai Miklós 1940: A finn–magyar rokonság. In: Nagy I. 1940a: 31–50.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM ÉS ÚJABB KIADVÁNYOK

- Balázs György 2008: *A finn–szovjet fegyveres konfliktus. „A téli háború” a külföldi tudósítások alapján a szentesi sajtó tükrében (1939. november 30–1940. március)*. Szentes Város Önkormányzata, Szentes.
- Bereczki András 1996: A téli háború. In: Bereczki András – Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 73–80.
- Egey Emese 2010: *A két világháború közötti magyar–finn–észti kapcsolatok*. Specimina Fennica 15. Savariae.
- Heikkilä, Päivi – Karig Sára (szerk.) 1984: *Barátok rokonok. Tanulmányok a finn–magyar kulturális kapcsolatok történetéből*. Európa, Budapest.
- Julkunen, Martti 1975: *Talvisodan kuva. Ulkomaisten sotakirjeenvaihtajien kuvaukset Suomesta 1939–1940*. Turun Yliopisto, Forssa.
- Koren Emil 1986: *Testvéreink északon. A finn–magyar egyházi kapcsolatok története*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.

- Koren, Emil – Voipio, Martti 1988: *Sukukansojen uskonyhteys. Unkarin ja Suomen kirkkojen suhteet*. Herättäjä-Yhdistys, Lapua.
- Pergel Antal 2010: *Harag és elfogultság nélkül. Magyar–finn katonai és politikai kapcsolatok 1939–1944*. Püski, Budapest.
- Richly, Gábor 1996a: *Unkari ja Suomen talvisota*. Sotahistoriallinen Aikakauskirja 15. 134–196.
- Richly Gábor 1996b: Magyar katonai segítségnyújtás az 1939–40-es finn–szovjet háborúban. *Századok* 1996/2. 403–444.
- Richly Gábor 2008: Egy népi író Finnország-élménye. Kodolányi János Suomijának eszmétörténeti háttere. *Valóság* 2008/7. 78–98.
- Ruprecht Antal 2003: *Magyar önkéntesek a Téli Háborúban*. Unkarilaiset vapaaehtoiset talvisodassa. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- Szij Enikő 1991: A finnugor néprokonsági eszme a 20-as, 30-as években. In: Kincses Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931*. JATE Őstörténeti Kutatócsoportja, Szeged. 174–180.
- Varpio, Yrjö – Szopori Nagy Lajos 1990: *Ismerkedő ismerősök. A magyar irodalom fogadtatása Finnországban – a finn irodalom fogadtatása Magyarországon 1920–1986*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Vilisics Ferenc – Ala-Fossi, Niina 2009: A téli háború. Magyar önkéntesek Finnországban. *Rubicon* 2009/9. 4–15.

Az ismeretlen Rácváros

A Tabán városképi változásai az 1810. évi nagy tűzvész előtt

Számtalan tanulmány, szépirodalmi mű, képzőművészeti alkotás született a Tabánról. A budai városrész különösen az 1930-as években befejeződött szanálása után vált népszerűvé. A történeti feldolgozásokban főleg a tabáni házak lebontását közvetlenül megelőző évekre, évtizedekre, kisebb részben pedig a 19. század végére, vagy az 1810-es nagy tűzvészt követő változásokra, átépítésekre fókuszáltak. A Tabánnal szemben érzett nosztalgia közegette azonban háttérbe szorult a Rácváros 1810 előtti arculatának bemutatása, a török utáni felszabadulást követően a „hosszú előváros” benépesedésének ismertetése, miközben Buda többi városrészéről — a szintén külvárosnak számító, de kevésbé népes Országút és Újlak kivételével — már részletes topográfiai feldolgozások születtek.¹

A Tabán benépesítése, általános képének változása

Az Arsenije Čarnojević-féle betelepülés során 1690-ben telepedtek le rácok a Buda visszafoglalása után pusztán álló Tabánban, a katolikusok a Vár alá, a Duna mellé, a Musztafa pasa dzsámi köré, a görögkeletiek pedig az Ördögárok partjára, a Gellért- és Nap-hegy közötti síkságra. Nagy Lajos szerint a 17. század végén a rácok által lakott rész a későbbi Kereszt tér környékét jelentette. A 18. század elejétől sánc vette körül a várost, a Nap-hegy keleti és a Gellért-hegy északi felén haladva a Dunához.² A német telepésekkel ellentétben a rácok megelégedtek³ a kicsiny, kunyhószerű viskókkal, aminek köszönhetően hamar meglehetősen zsúfolttá, sűrűn beépítetté vált a városrész. A rácok nem csak házaik megjelenésében különböztek el a német ajkúaktól, hanem térben is: Buda város tanácsa 1712-ben utasította őket a Vár alatti patak menti épületeik lebontására és a hegyoldalban történő megtelepedésre, ami 1723-ban valósult meg.⁴

¹ Elsősorban Nagy Lajos és L. Gál Éva tanulmányaira (Gál 1972, Nagy 1964, Nagy 1971) gondolunk, de természetesen – különösen a Vár esetében – nem elhanyagolhatóak az egyéb, régészeti, művészettörténeti, műemlékvédelmi publikációk sem.

² Nagy 1959: 71. és Nagy 1975: 44. A sánc 1705-ben már biztosan megvolt.

³ A rác igénytelenségről – a kortárs németek szemével – írja Nagy Lajos, hogy megelégszenek kenyérrel, hagymával és babbal, szüleiket maguk művelik. Nagy 1959: 83.

⁴ Horler 1955: 707–708; Nagy 1975: 44.

A többi városrészhez hasonló, Zaiger-szerű felmérés (Vár, Víziváros – 1696, Újlak – 1702) a Tabánról nem íródott. A benépesítést követő évtizedekben 1696-ban és 1702-ben készült a városrész lakóiról részletes kimutatás, valamint 1715-ben és 1720-ban, az országos összeírás során. Az első két conscriptiót Nagy Lajos feldolgozta, utalván az 1709-es összeírásra is.⁵ A Várral és a Vízivárossal ellentétben a Tabán esetében a teljes egykori utcahálózatot nem lehet rekonstruálni, egyrészt a kusza telekviszonyoknak, a lakóépületek kicsiny méretének és változatos elhelyezkedésének, s nem utolsósorban a Tabán nagy része ledőzerolásának következtében, melynek eredményeképpen ma már nem lehet teljes képet kapni a városrész szerves fejlődéséről az 1690-es évektől kezdve a 19. század végéig. Másrészt a jórészt középkori eredetű (jellemzően Duna-közeli, katolikusok lakta részeken lévő) utcákkal ellentétben a görögkeleti rácok utcahálózata jóval szabálytalanabb képet mutatott. 1709-ből a Rácváros lakóiról két összeírással is rendelkezünk. Az egyikbe⁶ minden ház lakójának adatait bejegyezték, azonban lakhelyükről nem közöltek részletesebb információkat. A másik a telekkönyvekben található, de befejezetlen: az első 79 telek részletes leírása szerepel benne, azonban miután 1709 novemberében a Tabánban is kitört a pestisjárvány, kénytelenek voltak elhalasztani a további felmérést (a munka befejezése pedig elmaradt).⁷ Az első 79 ingatlan mindegyike a Fő- vagy Országút (*Landtstrasse*) mentén feküdt.

Az 1728-as polgár- és lakóösszeírás⁸ érdekessége, hogy a katolikusokat és görögkeletieket nemcsak külön veszi számba, de a két felekezet külön telekszámozást is kapott (legalábbis az összeírásban, míg az 1709-es conscriptióban még 744 telek szerepel). 1728-ban a katolikus rácoknál⁹ 505 telket, a görögkeletiekénél 473-at, azaz összesen 978 ingatlant jegyeztek fel. Itt térnénk ki arra, hogy a forrásokban tágabb értelemben rácnak neveztek minden olyan (tabáni) lakost, aki a német nyelvet nem bírta, így találkozhatunk külön görögkeleti- és katolikus rácokkal. Mindkét megjelölés meglehetősen vegyes összetételű csoportot foglalt magába, s nem csak területileg, de igazgatás szempontjából is elkülönültek egymástól. Rácnak nevezték a különböző délszláv népek mellett a görögöket, albánokat, a katolikus örményeket és a néhány megkeresztelkedett és itt maradt törököt. A katolikus rácok közé számították a Horvátvárosban nagyobb számban megtelepedett horvátok mellett a katolikus magyarokat is.¹⁰

A katolikusok ingatlanjai – megfelelően az 1723-as tanácsi utasításnak, amely a katolikusokat a Duna menti útvonalra, a rácokat pedig a Gellért- és Nap-hegyre, illetve a közte lévő

⁵ Nagy 1959.

⁶ BFL IV.1009.a 1. kötet, Remensuratio suburbii Tabaniensis, 1709

⁷ BFL IV.1009.c 42–43. kötet

⁸ BFL IV.1002.r. Nāmen deren burgern und Inwohnern allhier zu Ofen; Datum den lezten Maj 1728.

⁹ Noha a „katolikus rác” helyett pontosabb megjelölés lenne a sokác, bunjevác stb., azonban a források ezzel az összefoglaló névvel illetik a különböző, többségében szláv nyelvű, de katolikus vallású lakosságot, ezért mi is megtartottuk ezt a formát. A kérdésről bővebben lásd Nagy 1959: 71.

¹⁰ A nem német katolikusok közül kiemelkedett a kicsiny létszámú, ám befolyásos örmény lakosság (az 1709-es telekösszeírásban mindössze öt név mellett szerepel az *Armenier* megjelölés), közülük a 18. század elején többet a tabáni rác katolikusok bírájává választottak. BFL IV.1009.a 1. kötet, Nagy 1959: 70–71, Géra 2012: 43–51.

síkságra utasította – a számozás alapján a Duna mentén indultak a Tabán középkori eredetű legfontosabb utcáján, a *Landstrassén*, s vezettek délre a sörház, őrház, valamint a Rudas-fürdő (19–21. sz.) mentén a Gellért-hegy déli lábáig, ahol a Sáros-fürdő és a pestislazarett, valamint kápolnája mentén (72–73 ½ sz.) fordultak vissza északnak. A katolikus plébánia és templom (109–110. sz.) mindkét oldalán boltok sorakoztak. A mészárszékek körbejárása után érkeztek vissza a templomtól nem messze eső Rác- (akkor Pergassi-féle) fürdő környékére (254. sz.), amelynek két oldalán a másik sörház (248. sz.), illetve a tabániak iskolája (262. sz.) állt. A továbbiakban felsorolt épületek magáningatlanok voltak, így térbeli elhelyezkedésükre nem tudunk következtetni. A rácok épületei közül jóval több mellett szerepel megjegyzésként annak bolt minősége is. Így a katolikus templomtól nem sokkal délebbre fekvő görögkeleti mellett is számtalan bolthelyiség szerepel. A görögkeleti templom (91. sz.) mellett közvetlenül a görögkeletiek közösségi háza épült (90. sz.), s attól nem messze volt a görögkeleti egyház két boltja is (104–105. sz.). Pontosan nem tudjuk, de feltételezhető, hogy innentől kezdve a Gellért-hegy felé benyúlva, valamint Gellért- és a Nap-hegy közti síkságon elterülő rác házakat vették számba, s így értek körbe, a görögkeleti temetőhöz (343. sz.), miután a Duna irányába eső házakat vették számba, hiszen a következő számok alatt ismét számtalan bolt került feljegyzésre, közte a görögkeleti egyház két mészárszékeivel (399. sz.). A többi ingatlan szintén magánház volt, így azok hozzávetőleges elhelyezkedését nem lehet rekonstruálni.

1. táblázat. A főbb tabáni épületek telekszámainak konkordanciája¹¹

épület neve	1709	1728 ¹²	1754	1771	1787	1789–1790	1805
sörház 1.	71	k. 19	k. 14		484	484	65 ½
őrház 1.		k. 20	k. 15				
városi fürdő / Rudas-fürdő	72	k. 21	k. 16		495	495	529
városi fürdő / Illmer-féle fürdő / Sáros-fürdő	79	k. 72	k. 524		10	10	18
Szeplőtelen fogantatás-kápolna	–	k. 73	k. 526				
lazarett	–	k. 72 ½	k. 525 ½		1	1	9
vesztoglőház	–	–	k. 527		2	2	10
vámház 1.	–	–			9	9	17
vámház 2.	–	–	k. 525		554	554	593

¹¹ BFL IV.1009.a 1., 3. és 8. kötet, BFL IV.1002.r 1728-as összeírás, BFL IV.1009.f 14., 29a és 45. kötet, BFL IV.1005.b 16., 29. és 64. kötet alapján. Az éveket részben a rendelkezésünkre álló összeírások, részben a telekkönyvi számozásban változást hozó években készült adó- vagy telekösszeírások alapján választottuk (kivétel az 1787-es év). A táblázatot – utalások híján – nem mindenhol lehetett kiegészíteni.

¹² Mivel a katolikusok és görögkeletiek telkeit külön számozták, ezért a számok elé megkülönböztető jelzésként betettük a k. és g. betűt.

épület neve	1709	1728 ¹²	1754	1771	1787	1789–1790	1805
vámház 3.	–	–			903	903	865
őrház 2.	137		k. 70–71				
a görögkeleti egyház mészárszéke	194	g. 399					
őrház	394						
görögkeleti temető	420	g. 343	g. 358				833
görögkeleti városháza		g. 90			461	461	
görögkeleti plébánia							486
görögkeleti templom	674	g. 91					
görögkeleti bíróság							501
katolikus plébánia		k. 109			566	566	611
katolikus templom és temető	698	k. 110	k. 29 és 334	64	566	566-567 között, szám nélkül	
forrásház		k. 231					
sörház 2.		k. 248	k. 273	588	497	497	532
hajóház					535	535	573
Rácfürdő / Pergassi- féle fürdő		k. 254	k. 179	537			458
(katolikus) városi iskola	–	k. 262	k. 95		565	565	610
városháza			k. 50 3/4				
városi bíróság	–	–			564	564	
őrház / hajdú őrház	744						

A Tabán és lakói az idegen utazók szemével és a korabeli földrajzi irodalomban, leírásokban

A Buda 1686-os visszafoglalását követő években, évtizedekben született útleírások meg-
egyeznek abban, hogy a Tabán, az „ezer házból álló virágzó külváros”¹³ szinte teljesen el-
pusztult az ostromot követően, az egykori Musztafa pasa dzsámi, valamint a fürdők kivételé-
vel. Ez utóbbiak, valamint a Pestet és Budát összekötő hajóhid szinte egyetlen leírásból sem
maradhattak ki.

Tollius Jakab Buda visszafoglalása után járt Magyarországon. Gyakran idézett művében
a Tabánból az egykori Musztafa pasa dzsámit, azaz „a török templomot”, a becslése szerint
mintegy 10 000 lábnyi, 57 hajóból álló hidat, valamint a fürdőket említi. A Tabán egészéről,
s annak lakóiról nincs jó véleménnyel: a Gellérthegy lábánál lévő Sáros-fürdő eléggé elha-
nyagolt („*neglectae, jam corruptaeque*”), míg a külvárosban mindenütt – a romoknál, föld-
alatti pincékben – rácok laknak, akik nem tettek rá túl jó benyomást („*gens horrida, inculta,
barbara*”), sőt, elutazóban az egyik barlangban még rablókat is látott. Megjegyzi ugyanak-

¹³ Cselebi 1985: 280.

kor, hogy a magyarokkal ellentétben a rácokat, különösen a nőket szívesen látják a városban, s közülük többen kereskedelemmel foglalkoznak, amelyből igencsak meggazdagodtak.¹⁴

Az angol Alexander Doriak Chancel 1714-ben Buda városát két részre (alsóra és fölsőre) osztja, melyből az utóbbi a Várat, az előbbi a külvárosokat jelöli. A külvárosok védelmét gyengének nevezi, míg a Vár erődítését természetes fekvése miatt némi túlzással az egyik legerősebbnek. A külvárosokból, s így a Tabánból is mindössze a nyolc meleg és egy hidegvizes fürdőt említi meg, amelyet a törökök igen szerettek. Budából emellett egyetlen említése méltó dolgot nevez még meg röviden, a félmérföldes hajóhidat (*Bridge of Boats*).¹⁵

Sokat idézett és valóban találó az 1717-ben itt járt Lady Mary Worthley Montague leírása a Rácvárosról, aki a falakon kívül fekvő Rácváros (*Rascian town*) apró házait inkább kunyhókhoz hasonlította. A piciny, költői túlzással több ezernek nevezett épület olyan közel van egymáshoz, hogy távolról ódivatú, *nádfedeles háznak és sáturnak* tűnik.¹⁶ A házak kivétel nélkül két részből állnak, egy felső (földszinti) és egy földalatti részből, melyek a rácok nyári, illetve téli lakhelyét alkotják.

Ezzel szinte egy időben, Michael Bonbardus Topographiájában (1718) a Tabánról a világhíres fürdők mellett mindössze annyit tart említésre méltónak, hogy ezt a városrészt nagyszámú rác lakja, akiknek ócska, szinte kivétel nélkül sárból tapasztott házai mindenféle rend nélkül helyezkednek el.¹⁷

Friedrich Wilhelm Breuninger alapvetően fürdőkről szóló munkájában még a Tabán törökkori megnevezésének német változatát (*Lange Vorstadt*) használja, s említi, hogy a Gelért-hegyen sánccal vették körül a várost.¹⁸

A tudós és nagy utazó Johann Georg Keyssler (1693–1743) először 1740-ben megjelent utárolásában Chancellal ellentétben már nem tartja jelentősnek a Vár erődítését. A külvárosokból

¹⁴ Tollius 1700: 198–200.

¹⁵ Chancel 1714: 85.

¹⁶ Az eredeti változatban: „*Without the walls lie a vast number of little houses or rather huts, that they call the Rascian town, being altogether inhabited by that people [...] These towns look very odd; their houses stand in rows, many thousand of them so close together, that they appear, at a little distance, like old-fashioned thatched tents. They consist, every one of them, of one hovel above, and another under ground; these are their summer and winter apartments.*” Természetesen nincsenek „nádfedeles sátrak”, ám az angol eredetiben szereplő „*thatched tents*” kifejezéssel feltehetően összevonás történt, a tabáni viskók egyszerre emlékeztethették Lady Montague-t a nádfedeles házakra, valamint sátrakra. Montague 1779[1717]: 68. (Lady Mary Worthley Montague XXIII. levele, Pétervárad, 1717. január 30.)

¹⁷ „[...] *suburbium alia ex parte conficiunt nonnullae Rascianorum cassae, in meridiem absque ordine sparsae, ac fere ex luto compactae, in quibus tamen Incolarum non parvus est numerus.*” Bonbardus 1718: 50.

¹⁸ „[...] *auf diesem [Berg] eine Schanz, welche über die Stadt und selbige Lands Gegend hinsiehet*” Breuninger 1719: 241. A fürdőknél is felbukkannak a török kort idéző nevek.

mindössze a vízivárosi mecsetet, valamint a külföldi utazók számára kihagyhatatlan fürdőket említi (*Kaiserbad, Generalsbad*, a Tabánból a Rác- a Rudas- és a Sáros-fürdőt: *Raizenbad, Brückenbad, Blocksbad*), a bennük folyó fürdési szokásoktól meglehetősen idegenkedve.¹⁹

Johann E. Ferdinand Miller az átutazókkal ellentétben ittlakóként ismerte és írta meg Buda történetét és topográfiáját.²⁰ Kora Budájáról szóló általános bevezetőjében kiemeli, hogy az újonnan betelepült (főleg német) lakosság milyen szépen rendbe hozta és felvirágoztatta a várost, s hogy állították helyre a különböző épületeket – a Tabán kivételével.²¹ Kiemeli az egykori „Szent Gellért-város” (*Civitas S. Gerardi, Gerhards-Stadt*) vegyes, német–rác lakosságát, s azok vallási és igazgatási elkülönülését egymástól („*a görögkeletiek számban, viszont a katolikusok ragyogó épületeikkel müljék felül a másikat*”). A katolikus részen található a hajóhid, Buda város fogadója (1.) és sörháza (14. – eredetileg a darmstadti grófoké volt, akik evangélikusokat akartak ide betelepíteni, azonban a város megvásárolta tőlük az épületet), a városi fürdő (16.), a vámház (50 $\frac{3}{4}$) a Hetivásár térrel (*Forum Nundinale hebdomadale*), mellette a Pergassi-fürdő (579.). A Gellért-hegynél kiemeli a másik városi fürdőt (524.), a mellette lévő Szűz Mária-kápolnával (525 $\frac{1}{2}$), 1710-ben alapított pestiskórházzal (526.) és városi fogadóval (527.), amelyet 1739-ben emeltek a pestis miatt, s szintén járványkórház volt. A Szent Katalin-templom mellett volt a temető, a plébánia, és a katolikus elemi iskola, városháza. Hasonlóképpen a görögkeletiekénél, azzal a különbséggel, hogy az ő temetőjük (334.) nem a templom szomszédságában terült el (Miller kiemeli a templom órával ellátott tornyát).²²

Karl Gottlieb von Windisch földrajzi művében (1780) szintén a fürdőket emeli ki, a Rác-városról azt állítja, hogy két püspöknek is székhelye, egy egyesülté és egy nem egyesülté. A Tabánról ezen kívül mindössze annyit tart említésre méltónak, hogy a városrészt néhány német és magyar kivételével szinte kizárólag rácok lakják.²³

Korabinszky János Mátyás lexikonjában a fürdők és a Tabán, valamint a Víziváros között húzódó, az egykori repülőhid helyén álló hajóhid mellett a városrész főbb épületeit is felsorolja. A városrész különböző elnevezései nála Tabán, Rácváros, s ő is említi, hogy korábban még Szent Gellért-városnak is hívták (*Raitzenstadt, Thaban, ehedem auch die Sankt Gerhardsstadt genannt*). Név nélkül utal a rajta keresztülfolyó, „sokszor káros” Ördög-patakra is. Lakói rá-cok és németek, felekezeti megoszlás szerint görögkeletiek és katolikusok. A városrész „gazdagságát” részben fürdőinek, részben az itt folyó élénk kereskedelemnek köszönheti. Az alábbi épületeket és helyeket tartja említésre méltónak: a városi fogadó, városi bíró háza, városi fürdő, vámház, utána közvetlen a Hetivásár tér (*Wochenmarktplatz*), a Pergassi-féle (azaz Rác)

¹⁹ Említi, hogy a Rác- és a Császár-fürdő középső medencéit közösen használják a férfiak és a nők, de elég kevés ruhácskát vesznek magukra ilyenkor, bár sokszor még erre sem veszik a fáradságot: „*In dem Raizenbade hält das gemeine Volk auch sogar dieses wenige für überflüssige Ceremonien.*” Keyssler – Schütze 1751: II. 1282–1283.

²⁰ Miller 1761.

²¹ Miller 1761: 81.

²² A Tabán zsúfoltságát nem csak a lakók sokaságával, de a fürdőket felkeresők tömegével és a városrész kereskedelemben betöltött szerepével is magyarázza. Miller 1761: 104–107.

²³ Windisch 1780: 264–265.

fürdők, majd a Gellért-hegy déli részére érve a Sáros-fürdő, mellette a Szeplőtelen fogantatásnak szentelt kápolnával. Utána következik az 1710-es pestisjárvány idején épített kórház, a második városi fogadó, amit az 1739-es pestis idején hoztak létre, s akkoriban szintén járványkórház volt. A leírást a város északi oldalára visszatérve, az egykori dzsámival, azaz a Szent Katalin-templommal, és annak udvarával folytatja (ami temető is volt), majd az iskolák, és a városháza következik, aztán a görög nem egyesültek szintén itt található külön városházája és iskolája, üttörával (*Schlaguhr*) ellátott temploma következik, s végül a (görögkeleti) temető. Nem feledkezik meg arról, hogy itt van a görög metropolita székhelye is, s említést tesz a Várba felvezető, nem sokkal korábban elkészült Újkapuról (*Neues Thor*) is.²⁴

Robert Townson (1797) élvezetes leírást ad Buda egészéről, ugyanakkor nem ismerteti részletesen az egyes városrészeket, így a Tabánból is mindössze az itteni fürdőkben lévő szokásokat ismerhetjük meg.²⁵

Vályi András Korabinszkyhez hasonlóan részletesebben ismerteti Budát, s ezen belül a Tabánt is. Az épületek közül a fürdők és a két, egymással egyenértékű templom mellett kiemeli a városi nagy sörházat a Szent Gellért-hegy alatt, a Rudas-fürdő szomszédságában, amely nevezetes „*mind tágas épületéért, mind pedig azért, mivel jó serrel szolgál mind a lakosoknak, mind pedig az idegeneknek*”. Vályi szerint a városrészt főleg rácok, rajtuk kívül pedig németek, magyarok s a leírásokban újonnan megjelenő tótok lakják, akik leginkább kereskedelemmel, vagy földműveléssel, a szegényebbek szőlőműveléssel foglalkoznak. A Tabán egy részének megjelenése már kevésbé szegényes: „*Épületei a középső útjában szépek, és napról napra magosabb, és díszesebb házakat készíttetnek.*”²⁶

Végül, de nem utolsó sorban érdemes megemlítenünk egy, az 1810-es tűzvészt követően született ismertetőt, mivel Schams Ferenc folyamatosan összehasonlítja az 1810 előtti, és az azt követő állapotokat. A nagy tűzvészt követően is maradtak szabálytalan sorban elhelyezkedő házak, melyek egy része madárfészek-szerűen tapad a Gellért-hegy északi oldalához. A hegy és a Duna között, a postaút (*Poststrasse*) mentén szintén rosszabb állapotú, egyszerű viskók álltak. A nagy tűzvészt követően kiszélesítették a szabálytalan utcákat, tereket. A leírás alapján 1810 előtt nemigen volt a mai fogalmunknak megfelelő, nagyobb tér a városban, mivel a házak között, a szűk utcáknál valamennyire kiszélesedő terecskéket az asszonyok kolbászdái, valamint apró boltocskák foglalták el (ezeket Schams bemutatása alapján 1810 után visszaszorították a házak földszinti részére). Szintén különlegességgént említi Schams, hogy 1810 után a romok helyén emeletes házakat kezdtek építeni – hiszen a korábbi, falusias jellegű Rácvárosra ez egyáltalán nem volt jellemző.²⁷

²⁴ Korabinszky szerint mintegy kétszáz „görög ház” van ekkor a Tabánban, a leírás alapján azonban nem egyértelmű, hogy a görögkeletieket érti-e ez alatt, s ez esetben feltehetően csak a jobb minőségű házakat vette számításba, avagy az ún. görög kereskedők házaire célzott-e. Korabinszky 1786: 484–485.

²⁵ Townson 1797: 76–90.

²⁶ Vályi 1796: I. 335–336.

²⁷ Schams 1822: 115–116, magyar fordítását lásd: Schams Ferenc: Pest és Buda teljes leírása. In: Budapesti Negyed 2004. 12. évf. 45. Pest-budai útikönyvek. 25–32.

A Rácváros 18. századi látképeken

Az utazók leírásaihoz, benyomásaihoz hasonló forrásnak számítanak a különböző látképek is. A korábbiakkal ellentétben a 18. századi vedutáknak nagyobb a forrásértéke, míg a század utolsó negyedétől kezdve megjelenik a kifejezett helyrajzi pontosságra törekvés.²⁸ Hogyan változott a Tabán képe a törökkor után?

Matthaeus Merian 1638-as metszetén a Tabán helyén, a Duna mentén érzékelteti a sűrűbb beépítettséget, míg a Várhegy déli oldala mellett egy olyan utcácska vezet el, melynek csak két oldalán álltak házak, utána szőlők, fák következtek. Nagyjából a mai Rácfürdő környékén jelzi a forró fürdőket, a Gellért-hegy tetején pedig egy kis erődöt.²⁹ A Buda 1684-es és 1686-os ostromáról készült látképeken emellett még látszódik a Musztafa pasa dzsámi is, a későbbi katolikus plébániatemplom.³⁰ Mindez tehát 1686 után – a dzsámi és a fürdők kivételével – semmivé lett.

Időben az első részletesebb Buda-látkép, amelyen a Rácváros is rajta van, a Mikoviny Sámuel rajza nyomán készült 1737-es rézkarc, amely Bél Mátyás Notitia Hungariae című művének illusztrációjául is szolgált.³¹ A kép egyik érdekessége, hogy a repülőhidat működés közben láthatjuk, amint egy sor hajót (vagy inkább csak csónakot) éppen visz át a sodrás a Duna másik oldalára. A Rácváros házai sűrűn épültek egymás mellé, azonban a Gellért-hegyre felvezető utak közül csak az egyik mellett vannak kisebb épületek. A templomok mellett a Gellért-hegy tetején láthatjuk a Golgota-csoportot. Hasonlóképpen a Béllal szintén kapcsolatban álló Alexander Glässer 18. század közepi művén, ahol Budára északról letekintve láthatjuk a Rácvárost, annak a Gellért-hegy tövében, közvetlen a Duna mellett épült házait, a Szent Katalin-templomot (ferences templomot), a hegy tetején pedig a Golgota-csoportot, mellette fa-épülettel (*tormentorum lignea subsellia*).³² Johann Miller Budáról szóló monográfiájának Binder János Fülöp által készített illusztrációjában³³ Pestről nézünk a Tabánra, előtérben a repülőhíd látható. Nagyobb épületek mindössze a számmal is feltüntetett fürdők, a Gellért-hegy lábánál álló kórház és Szűz Mária-kápolna, a sörház (a Rudas-fürdő északi szomszédságában). A katolikus és a görögkeleti templom egymásnak szinte hátat fordítva áll (mivel az előbbi tornya északra, az utóbbié pedig nyugatra néz), környékük sűrűn beépített. A görögkeleti templom és a magas Rácfürdő között húzódó szabad sáv jelöli az Ördög-árok vonalát a Dunáig. Emeletesnek tűnő házakat mindössze a katolikus templom előtt látunk, a többi apró, sátozott

²⁸ Rózsa – Seenger 1962: 120, 122.

²⁹ Rózsa 1997: 18. sz.

³⁰ Rózsa 1997: 20–27. sz.

³¹ Készítette Andreas és Josef Schmutzer (Bécs, 1737). Rózsa 1997: 44–45. sz.

³² Rózsa 1997: 49. sz. A képhez tartozó jegyzéken (Rózsa 1997: 157.) Gellért-hegy szerepel, azonban az ábrázoláson egyértelmű, hogy annak a piciny épületére vonatkozik a „*Tormentor. lignea subsellia*” felirat. Valószínűleg védelmi funkciókat töltött be a Várral szemben. Ugyanezt láthatjuk Johann Christian Leopold metszetén. Leopold emellett jobban érzékelteti a kevés, Duna melletti ház és a Gellért-hegy oldalában sorakozó kicsiny, zsúfolt épületek együttesének különbözőségét. Rózsa 1997: 51. sz.

³³ Rózsa 1997: 50. sz.

épület, messziről valóban a Lady Montague-által leírt „sátorerdőhöz” hasonló. A Gellért-hegy északi oldalán egymással párhuzamosan három ház sor fut még a Golgota-csoport alatt. Nagyobb, beépítetlen tér a Várhegy és a tabáni házak között található. A 18. század végén készült látképeken, céhes mesterleveleken fő különbség a repülőhid helyén álló hajóhid.³⁴

Az 1810 előtti Tabán utcaszerkezete térképeken

Az 1810 előtt készült térképeken a Rácvárosnak általában csak nagyobb, szélesebb utcáit láthatjuk, pontos telekszerkezetet rekonstruálni nem tudunk. Így egy 1749-es, a Várat és közvetlen környezetét mutató erődítési térképen a Tabánból név nélkül láthatjuk a főbb utcákat, így a Duna mellett futó, szélesebb Fő- vagy Országutat (*Haupt-, Landstrasse*), megnevezéssel ellátva csak a „rácok temetője” (*Cimetiere des Rassiens*)³⁵ és a repülőhid (*Pont volant*) van. A temető esetében rácok alatt a katolikus rácokat kell érteni, mivel az említett temető egyértelműen a katolikus templom körül van. Közvetlenül a Várhegy déli lábánál jelzik a repülőhid budai hídfőjét. Megfigyelhetjük továbbá az Ördög-árkot is.³⁶

A legtöbb térképen a Rácvárosból mindössze a főbb utcákat és a köztük lévő háztömböket láthatjuk.³⁷ Az első katonai felmérésben próbálták érzékeltetni a háztömbök, telkek közti méretkülönbségeket, de összességében csak vázlatos képet kapunk a Rácvárosról. Mindenesetre a felmérésen tisztán látszik, hogy nagyobb épületek csak a Duna mentén, illetve az Ördög-árok Várhegy felőli oldalán épültek, ezeknek is egy része nem magáncélokot szolgált (így a fürdők, vagy a szelvényen is jelzett két templom).³⁸ Korszakunk végén, 1810-ben József nádor részére készült egy részletes térkép Pest-Budáról. Itt a Rácváros telkeit is pontosan berajzolták, így hozzávetőleges képet kaphatunk arról, mekkora telkeken és milyen házak álltak. A Várhegy északi lábánál álló hajóhídtól kiindulva a Duna mentén állnak nagyobb, belső udvaros házak, szorosan egymás mellett. Nagyobb tér a katolikus templom körül, illetve a mai Szarvas-ház épülete előtt található. Utóbbtól nem messze látható a mai Orvostörténeti Múzeum épületének „őse” is. A rác temető keleti sarkában kereszt áll. A térképen jól látható, mekkora különbség van az Ördög-árok két partja, a katolikusok és a rácok telkei között. Utóbbiak jóval kisebbek, rendszertelenebbek, alaprajzuk alapján egy nagyobb falu képének összbenyomását keltik. Ugyanilyen apró, hosszúka telkek futnak a Duna mentén a Gellért-hegy lábánál is egy sorban.³⁹

³⁴ Például Josef és Peter Schaffer közkedvelt vedutáján. Rózsa 1997: 59. sz.

³⁵ Lásd egy 1763-as erődítési térképen. BFL XV.16.a.203/cop1 – lásd: Budapest régi térképei 320.

³⁶ BFL XV.16.a.201/cop2 (színes másolat) – lásd: Budapest régi térképei 318.

³⁷ Például egy 18. század végi áttekintő térképen (BFL XV.16.a.201/1) vagy egy 1793-as áttekintő térképen (BFL XV.16.d.241/cop9 (másolat)) – lásd: Budapest régi térképei 323. és 109. (előbbin a Pestet és Budát összekötő hajóhid is szerepel).

³⁸ Az első katonai felmérés: Magyar Királyság (1782–1785) Col. XIV. Sect. 20.

³⁹ BFL XV.16.d.241/cop4 (másolat) – Budapest régi térképei 110.

A telekkönyvezési gyakorlat tanulságai, változásai

Ahogy azt fentebb is említettük, a Tabán az 1690-es évektől kezdett benépesülni. A betelepülő rációk kezdetben ingyen kaptak a Budai Kamarai Adminisztrációtól házhelyet és szőlőt, azonban ahogyan egyre több lett a letelepedő és egyre kevesebb a föld, önkényes földfoglalások is történtek. Ezért számtalan olyan ingatlan volt, amelynek új tulajdonosát nem jegyezték be a telekkönyvbe. Részben ez lehet az oka, amiért a Kamarai Adminisztráció idejéből származó telekkönyvben aránytalanul sok bolthelyiséget jegyeztek be.⁴⁰ Szintén az első évtizedek sajátossága, hogy ráció tulajdonosok esetén nem jelölik annak foglalkozását, csupán annyit, hogy az illető ráció (illetve azt, ha katolikus ráció).⁴¹ A rendezetlen telekkönyvezést és ingatlanviszonyokat jelzi továbbá, hogy a bejegyzéskor a telket sokáig nem a száma-, hanem elsődlegesen a szomszédok alapján tartották nyilván. Ez természetesen meghatározó volt a többi városrésznel is, de míg azokban (így a Várban vagy a Vízivárosban) a szomszéd mellett leírták a házszámot és az utcát is, a Rácvárosban ilyen pontos meghatározást ritkán találni. A kifejlett utcahálózat hiányát jelzi, hogy egy-két utca kivételével általában névtelen utcácskákhoz, utakhoz, esetleg nagyobb középületekhez vagy magához a tágabb természeti környezethez viszonyítva írják le a bejegyzett ingatlant. A házszámok csak az 1750-es években jelennek meg és válnak rendszeressé a kötetekben.⁴² Ugyanez háttérbe szorította a ház pontosabb térbeli megjelölését (azaz az utcák, fontosabb környező épületek megnevezését), s helyette elegendőnek találták a házszám, illetve a szomszéd megnevezését.⁴³

Az új tulajdonosok megoszlását vizsgálva a telekkönyvekben 1718–1729 közötti időszakban kevés a polgár, viszont annál több a ráció, akiknél továbbra is ritkán tüntetik fel a foglalkozást. Az 1720-as évektől egyre több helyen jelzik a vincelléreket, napszámosokat, majd a lakatosokat, szappanfőzőket. Kisebb számban ugyan, de néhány zenész polgár, valamint harisnyakötő is lakott a Rácvárosban.⁴⁴ A kereskedők és a szabók azonban folyamatosan többségben vannak a bejegyzésekben szereplő mesterségek között, ami egyrészt azt mutatja, hogy ők ügyeltek a leginkább arra, hogy a tulajdonosváltásokat hivatalosan is bejegyezzék, másrészt az ő házaik cseréltek leggyakrabban gazdát.⁴⁵ Kapások nagyobb számban csak az 1740-es évektől kerültek bejegyzésre, de innentől kezdve túlnyomórészt ők fordulnak elő a telekkönyvekben, a század közepétől pedig egyre több magyar nevű tulajdonossal (Mészáros, Szántó, Kis) találkozunk.⁴⁶

⁴⁰ BFL IV.1009.b 9. kötet (Tabán, 1696–1705). Az 1718–1730 közötti időszakra ez már kiegyenlítődött, a boltok és házak mellett üres házhelyeket is bejegyezték. BFL IV.1009.c 44. kötet (Tabán, 1718–1730). Az 1760–1770-es évekre pedig a majorságok is megjelennek a kötetekben. BFL IV.1009.c 48. kötet (Tabán, 1765–1774).

⁴¹ A rációknál az 1740-es évek elejéig ritka a pontos foglalkozás-megjelölés. BFL IV.1009.c 45. kötet (Tabán, 1730–1743).

⁴² BFL IV.1009.c 46. kötet (Tabán, 1743–1754).

⁴³ BFL IV.1009.c 47. kötet (Tabán, 1754–1765).

⁴⁴ BFL IV.1009.c 44. kötet (Tabán, 1718–1730).

⁴⁵ BFL IV.1009.c 45. kötet (Tabán, 1730–1743).

⁴⁶ BFL IV.1009.c 46. kötet (Tabán, 1743–1754) és 47. kötet (1754–1765), 49. kötet (1774–1784).

A telekkönyvekben szereplő topográfiai utalások

A Tabán négy-öt főbb utcája korábbi utcák nyomvonalán alakult ki s kapott új nevet 1696 után. Közülük legfontosabb a kereskedelmi útvonalként is funkcionáló *Landstrasse* vagy *Hauptstrasse* volt. Az észak–déli vonalú út felső része a mai Döbrentei utcának felel meg,⁴⁷ mely a Duna mellett, azzal párhuzamosan futott tovább a Gellért-hegy tövében. Mellette állt a vámház és a Rudasfürdő is.⁴⁸ A katolikus templomtól és a Landstrasséból kiágazva indult a *Kirchen Gassel* vagy más néven *Catholische Kirche Gassen* (ma az Attila körút Döbrentei tér és Szarvas tér közötti szakasza). A korai telekkönyvekben szerepel a Várba felvezető *Vöstung Gassen* vagy *Vöstungsstrasse*, s a szintén Várba, egész pontosan a Fehérvári kapuhoz futó *Stuhlweissenburger Thor Gassen*. A Tabánt vagy talán inkább a Várat körülölelő sáncokra utal a *Schanz Gassen* megnevezés, amely szintén csak a korai telekkönyvekben fordul elő, rövid ideig (1723–1732). A mai Rácfürdő (s az előtte lévő köhidacska), a görögkeleti templom, valamint a köztük lévő mészárszékek mentén helyezkedett el a *Baad Gassen* (fölötte pedig az *Obere Baadt Gassen*, illetve a középkori eredetű *Lange Gasse*, a mai Hadnagy utca⁴⁹ – feltehetően utóbbi rejtőzik az 1732-es *Lange Baad Gassen* elnevezés mögött is). A városi fürdővel átellenben volt a *Bergstrasse* (erre csak 1700-ban utalnak, feltehetően megszűnt a rácsok építkezéseinek 1723-as rendezésekor). Szintén a korai telekkönyvekben szerepel a városi fürdön túl, a Duna melletti *Donau Gasse*. A *Bergstrassé*hoz hasonló fekvésű lehetett és hasonló sorsra juthatott a *Landstrasse* mellett lévő *Hoch Strassen* is (mindössze egyszer említik, 1703-ban). Szintén egyszer, 1709-ben szerepel a telekkönyvekben a *Neüe Canal Gasse*. A Gellért-hegyen és tövében futó utcák közé tartozott a *Bergstrassen* mellett a számtalan bejegyzésben előforduló, a hegy lábánál húzódó *Sanct Gerhardi Gassen*. Szintén a hegyen futott a *Mittere Strasse* és az *Oberer Weeg* vagy *Obern Strassen*.

A Tabán nagyfokú beépítettségére utal, hogy mindössze egyetlen térelnevezés szerepel a telekkönyvekben, a *Haupt Platz* (innen indult a Fehérvári kapuhoz vezető, fentebb is említett utca). Miller Epitóméjából ismert még a Hetivásár tér (*Forum Nundinale hebdomadale*) a görögkeleti templom, Pergassi-fürdő és vámház épületeivel (másik neve Templom tér, a mai Döbrentei tér).⁵⁰

Több utcácska szerepel még név nélkül, amelyeket azonban a piciny földutaktól megkülönböztetve „lekövezett” jelzővel láttak el (*Gepflasterter Weg*, *Steinerer Weg*). Nagyobb kövezési munkálatokat először 1714-ben végeztek a Tabánban, a telekkönyvekben is ekkor utalnak először ilyen jellegű utakra, melyeket mészkővel és a Gellért-hegyről szállított nagyobb kövekkel burkoltak le. Kitisztították és lekövezték a csatorna környékét a Duna mellett, valamint köhidacskát építettek az Ördög-árok fölé.⁵¹ Kőút volt a Pergassi-féle (Rác) fürdő fölött

⁴⁷ Horler 1955: 728. és Nagy 1975: 44.

⁴⁸ Az utcaelnevezéseket a BFL IV.1009.b 9. kötet és BFL IV.1009.c 42–49. kötetek alapján közöljük.

⁴⁹ Horler 1955: 734.

⁵⁰ Horler 1955: 724.

⁵¹ A kamarai számadások alapján 184 Ft 42 ½ krajcárt költöttek a munkálatokra (kőhordás, kötörés,

a Gellért-hegyen (1714–1738), a Várhegy alatt (1714–1716) és a katolikus temető fölött (1712) – utóbbi talán azonos a *Landstrasséból* kiágazó köúttal (1737).

2. táblázat. A tabáni telekkönyvekben előforduló utcanévek (1696–1785)
(BFL IV.1009.b 9. kötet és BFL IV.1009.c 42–49. kötet alapján)

megnevezés	előfordulás
Baad Gassen	1696–1751
Bergstrassen	1700
Catholische Kirche Gassen ld. még Kirchen Gassel	1751
Donau Gasse	1700–1725
Gepflasterter Weg ld. még Steinerer Weg	1714–1741
Gerhardi Gassen ld. még Sanct Gerhardi Gassen	1736–1746
Haupt Platz	1720–1742
Haupt- oder Landstrass	1715–1720
Haupt Strass ld. még Landstrass	1730–1764
Hoch Strassen	1703
Kirchen Gassel	1696–1764
Land- oder Hauptstrass	1752
Landstrass ld. még Hauptstrass	1696–1751
Lange Gassen, Lange Strasse	1699–1763
Lange Baad Gassen	1732
Mittlere Strasse	1732–1742
Neue Canal Gasse	1709
Obere Baadt Gassen	1700–1703
Oberer weeg	1703–1719
Obern Strassen	1702–1722
Sanct Gerhardi Gassen	1726–1755
Schanz Gassen	1720–1732
Steinerer Weg, Steinere Gasse	1718–1738
Stuhlweissenburger Thor Gassen	1700–1730
Vöstung Gassen, Vöstungstrasse	1696–1725

Mivel kevés utcának volt elnevezése, az ingatlanok meghatározásában előtérbe helyezték azok ismertebb épületekhez való viszonyát. A császári kvártély (*Quartierhaus*), a katolikus és a görögkeleti templom, a városi sörház, vámház és a három nagy fürdő mellett ilyen volt a két nagy felekezet mézsárszéke (a katolikusoké a Várhegy alján helyezkedett el), város-házája, iskolája valamint temetője⁵² (1708-ban és 1726-ban az *Altglaubiger Friedhof* és

útjavítási munkálatok stb.), ami a tabániaktól beszédett jövedelmek csekély hányadát tette ki (csak porció címén a görögkeletiektől 2223 Ft-ot, a katolikusoktól pedig 382 Ft 27 krajcárt szedtek be). BFL IV.1006.e 1714 Nr. 104. és 20. kötet 20. fől.

⁵² A törökkorban a Várhegy déli rondellája alatt volt temető, ezt azonban az új betelepülők nem használták 1686 után. A ferencesek 1697-ben kaptak engedélyt és 1702-től 1777-ig temették a katolikusokat a Szent Katalin-templom köré (ugyanekkor épült iskola is a templom mellett). A templomban

a *Catholischer Friedhof* mellett szerepel a *Catholischer Raitzen Freüdthoff* megnevezés is!). Kiemelnénk még az egyik fürdőből kivezető csatornát (*Baad Canal*, 1736), a Gellért-hegyi köfajtót (*Blockberger Steinbruch*, 1770), és a Várhegy alatt elterülő mocsaras földet (*unter der Vestung an dem Marast*, 1731–1751), az Ördög-árok felett átívelő különböző fa- és kőhidacskákat (egyik a Rácfürdőbe vezetett a *Baad Gasse* mentén, a másik a *Landstrassénél* lett az árok fölé építve, ugyanitt volt az „új csatorna”, *Neuer Canal* is). Ismeretes továbbá egy kút (1718–1728), a Gellért-hegy tetején álló kereszt (már 1718-ból!), egy, a görögkeleti temető fölötti (rég)i jégverem (1718, 1776). A lakhely térbeli meghatározását megkönnyítette azoknak az erősítéshez (sáncárokhoz) és a Várhoz (várkaphoz,⁵³ várárok melletti vízműhöz) viszonyított helyzete.

A Tabán és lakói

Egy város, városrész topográfiájának elemzésekor nem szabad megfedkezünk az ott lakókról sem (és amennyiben lehetséges, bemutatni azok térbeli eloszlását). A Tabán lakossága összetételének vizsgálatakor legcélszerűbb a különböző összeírásokat átnézni. A 17–18. század fordulóján keletkezett conscriptiókat (1696, 1702, 1709) Nagy Lajos részletesen ismertette,⁵⁴ mi az alábbiakban ezt szeretnénk kiegészíteni egy 1728-as, valamint egy 1805-ös összeírás adataival. Mivel ezek különböző időszakban, esetenként más céllal készültek, néhány adatot kivéve (például a foglalkozás szerinti megoszlást) nem mindig könnyen hasonlíthatók össze. Az alábbiakban erre próbálunk meg kísérletet tenni.

Buda 1686-os visszafoglalása után a Tabán néhány évig lakatlanul állt. A török időkben is itt élő rácok kezdetben a Vízivárosba települtek vissza, maga a Kamarai Adminisztráció is csak ebben a városrészben engedélyezte letelepedésüket.⁵⁵ Változást a háborús események (Belgrád visszafoglalása) és az Arsenije Čarnojević-féle betelepülés hozott. Nagy Lajos becslése szerint ekkor, 1690 októberében mintegy 600 rác család telepedett le a Tabánban (Arsenije Čarnojević összesen 40 000 család Magyarországra költözéséről beszél, Nagy Lajos szerint azért, mert beleszámította az akkor már nálunk élő rác családokat is).⁵⁶ A Tabánban letelepedők nagy részét 1690 decemberétől a Vár erősítésével kapcsolatos munkálatokra

1749-ben kriptát is létesítettek. A Gellért-hegy alatti járványkórház és Szeplőtelen fogantatás-kápolna körül 1786–1796 között működött egy piciny temető. 1796-ban létesítették a Tabán határában az új nagy temetőt, amelynek elválasztott részébe innentől fogva a görögkeletiek is temetkeztek (korábban ők is a templomuk köré, majd a mai Kereszt téren lévő egykori temetőjüket használták). *Schem.* 2007. 307–310; Fehér 1933: 60, 78–79; PL Can. vis. Lib. 76. (1761), 167b. (1795).

⁵³ 1720-ból ismert a *Catholisches Tor* megnevezés, azonban ezen kapu pontosabb elhelyezkedése az egyszeri említés és a precízebb körülírás hiánya miatt ismeretlen. BFL IV.1009.c 44. kötet 67. fol.

⁵⁴ Nagy 1959.

⁵⁵ Nagy 1959: 58.

⁵⁶ Nagy 1959: 61–63.

fogták be.⁵⁷ 1694-ben felmerült, hogy a rácokat átköltöztetik a Kunságba, ez azonban a rácok ellenállása miatt megghiúsult.⁵⁸ A rácok a Tabánban tisztázatlan jogi helyzetük miatt kezdetben minden szabályszerűség nélkül telepedtek le, s később szőlőket is önkényesen foglaltak maguknak.

A legelső, Nagy Lajos által is ismertetett összeírás szerint 1696-ban 615 rác háztulajdonos-családfő élt a Tabánban, 431 lakóval. A lakosság teljes egészét, ötfős családokkal számolva 5000 fő körüli létszámban állapítja meg.⁵⁹ Az 1696-os *Beschreibung* összegzésében, ahol nem jelölik külön az egyes lakók foglalkozását, s így csak bizonyos elnevezéseknél következtethetünk az illető mesterségére, mindössze annyit közölnek, hogy az itt lakók, vagy más néven rác polgárok leginkább kereskedelemmel foglalkoznak,⁶⁰ mégpedig török és német áruk cseréjével próbálnak boldogulni. Mellettük kézművesek és napszámosok vannak nagyobb számban a városrészben, s Belgrádból, görög vagy bolgár területről költöztek fel Budára.⁶¹

1702-ben a 641 házban már 711 háztulajdonost számoltak össze (461 görögkeleti és 250 katolikus, az Inwohner-státusú emberek nem szerepelnek benne).⁶² A házak és tulajdonosok számának különbözőségét az adja, hogy néhány háznak több (két-három) tulajdonosa is volt.⁶³ Az 1709-es összeírásban Nagy Lajos számításai szerint 744 telken 735 háztulajdonost számoltak össze, ez azonban számításaink szerint valószínűleg pontatlan, mert a 744 telken 13 esetben özvegyet, kétszer árvát és ötször az egykori tulajdonosok örököseit nevezik meg, miközben 29 esetben két tulajdonost (általában fivéreket), kétszer pedig hármat említenek, így 757 személyt kapunk eredményként. (Mindössze 687 ingatlan szolgált lakás céljára, a többi középület, üres házhely vagy egyházi, esetleg városi épület volt).⁶⁴

A Tabán lakosainak mesterség szerinti megoszlását Nagy Lajos vizsgálta részletesebben az 1702-es összeírást elemezve, s az alábbi megállapításokra jutott: az 1696-os *Beschreibung* állításával ellentétben kereskedelemmel kevesen foglalkoztak (a görögkeletiek 8%-a,

⁵⁷ Nagy 1959: 63.

⁵⁸ Nagy 1959: 64.

⁵⁹ Nagy 1959: 68.

⁶⁰ Nagy Lajos kimutatta, hogy ez pontatlan és elnagyolt megfogalmazás volt a *Beschreibung*... készítőjétől. Nagy 1959: 74.

⁶¹ MOL E 156 Registrata Fasc. 7. Nr. 42.

⁶² Nagy 1959: 68. Nagy Lajos nem utal rá, de meg kell említenünk, hogy az összeírásban számtalan helyen utólagos, ceruzával történt javítás található, sok személy nevét kihúzták, s a helyére más adatait írták be. Az eset gyakori előfordulása miatt mindenképpen célszerű lett volna megnézni, mennyire torzítják a statisztikai adatokat ezek a változások.

⁶³ BFL IV.1002.r Conscription über die Kayserliche und Königliche Haupt- und Residenz Stadt Ofen sampt denen darzu gehörigen Vorstädten... (1702. június 23.)

⁶⁴ Nagy 1959: 68. Nagy részletesebben csak az 1696-os és 1702-es összeírást vizsgálta, az 1709-eset csak a benne szereplő két utcánév, illetve a benne lévő különböző ingatlanok felsorolása kapcsán említi. Az összeírásban lévő személyek mellett külön foglalkozás rovat nem szerepel, azonban számos esetben a keresztnév mellett foglalkozásra utaló (család)nevet tüntettek fel. BFL IV.1009.a 1. kötet

a katolikusoknál gyakorlatilag elhanyagolható 1,6%). A lakosság majdnem ötöde (kb. 18%) volt iparos, ezeknek 65%-a ruházati áruk készítésével foglalkozott. Számos fontos iparág jelenlétét hiányolta azonban Nagy, s kimutatta, hogy a rációk kétharmada döntően mezőgazdasági munkából élt meg (paraszt, kapás, napszámos stb.).⁶⁵

Az 1715-ös országos összeírás alapján Schmall Lajos készített Buda lakosságáról részletes elemzést (az összeírást forrásmegjelölés nélkül, következetesen 1714-re teszi, noha ebből az évből nincs conscriptió). A Tabánban ekkor 139 katolikus és 417 görögkeleti, azaz összesen 556 házat számol, házanként öt fővel, a Tabán lakosságát mintegy 2780 főre becsülve.⁶⁶ Schmall adataival azonban nem árt óvatosnak lennünk, mivel nem veszi figyelembe, hogy egy házban több család is élhetett (a görögkeleti rációkat pedig unitáriusnak nevezi). A kézművesek között változatlanul nagy számban találunk ruházattal vagy textiliparral foglalkozókat, összesen 61 főt (utóbbi miatt a takácsokat és pokróckészítőket is beleszámítva). Élelmiszerekkel, vendéglátással ekkor mindössze 14 ember foglalkozott (a 44 budai kocsmáros közül mindössze 2 lakott itt). A kereskedők nem, az 53 budai szatócs közül azonban 25 a Rácvárosban működött. Kérdés azonban, hogy mennyire precíz a feljegyzés, mivel kizárt dolog, hogy a Török Birodalommal nagyobb tételben kereskedő görögkeletiek ne lettek volna itt. Az itteni emberek nehezebb életkörülményeit jelzi, hogy Buda 6 koldusa közül mindegyik a Tabánhoz kötődött. A mezőgazdaságban dolgozók közül csak földműveseket és kapásokat említ, napszámosokat és vincelléreket ekkor nem írnak a Tabánban (ám Buda többi részén Schmall előbbiből összesen 107-et, utóbbiból pedig 67-et számolt össze). Érdeemes megjegyezni, hogy kapások szinte kizárólag a Rácvárosban éltek (321-en a 330-ból). A Tabán tehát már ekkor az elsősorban a mezőgazdaságban dolgozók lakhelyévé vált.

A 18. század első feléből származó összeírások között található még egy 1728-ban készített conscriptio is.⁶⁷ Noha kevésbé részletes, mint az 1702-es vagy az 1696-os, mindenképpen érdemes foglalkozni vele, hiszen minden városrész polgárai és polgárjog nélküli lakosai szerepelnek benne. A lista városrészekre bontva tartalmazza házanként a polgárok, majd a polgárjog nélküli *Inwohner*ek nevét, foglalkozását, valamint polgári státusát (számtalan *Inwohner* mellett szerepel a polgárjogra utaló „b.” rövidítés).⁶⁸ A Tabán lakóit öt külön

⁶⁵ Nagy 1959: 72–75. Az általa felsorolt alapiparágak (asztalos, bogárn, fazekas stb.) közül az 1715-ös országos összeírásig mindössze egy lakatossal lett több a Tabánban. Az 1715-ös összeírásról készült statisztikát lásd: Schmall 1899: II. 226–229. Az 1709-es conscriptio nem alkalmas ilyen jellegű kimutatások készítésére, mivel itt néhány családi névként is használt megnevezés alapján lehet következtetni esetenként az egyes háztulajdonosok foglalkozására (így van Veldtscherer, Sabo, Messarosch, Kovatsh, Schneider, Pinder stb.). Az alábbi foglalkozásnevek fordulnak elő a nevek mellett: aranyműves (2), borbély (1), felcser (4), hajdú (5), huszár (3), írnok (1), kádár (4), kamarai huszár (1), kapás (1), kovács (5), lapickakészítő (2), mészáros (2), paplanos (12), szatócs (2), szűcs (4), tolmács (2). BFL IV.1009.a 1. kötet.

⁶⁶ Schmall 1899: II. 222–223.

⁶⁷ BFL IV.1002.r Nāmen deren Burgern und Inwohnern allhier zu Ofen; Datum den letzten Maj 1728.

⁶⁸ Ennek oka, hogy az 1723-as tűzvész pusztítása után szükséges újjáépítési munkálatok idején számtalan embernek adtak polgárjogot. Géra 2012: 36.

kategóriába osztották, az alábbiak szerint: katolikus rác polgár, katolikus rác Inwohner, katolikus rác Inwohner az óhitűeknél, óhitű rác polgár és végül óhitű rác Inwohnerek. Összesen 1183 személy nevét jegyezték fel (23 ingatlannál két lakót említene), ezek közül 132 esetben az illető özvegye, 11 esetben örökösei lettek felírva, ugyancsak 11 férfi mellett pedig a nőtlen jelző szerepel.⁶⁹ Családonként átlagosan öt fővel számolva 5900 körülire tehetjük a Rácvárosban ekkor lakók számát. Amint azt láthatjuk, a katolikusok száma ekkor már megelőzi a görögkeletiekét (összesen 632 katolikus az 551 óhitűvel szemben).⁷⁰

A házak külön számozással szerepelnek a katolikusok és a görögkeletiek esetében. A katolikusoknál tizenkét lakónegyedben 505 házhelyet, míg a görögkeletieknél tizenkét negyedben 473 telket jegyeztek fel. Az összesen 978 számozott telek között vannak üres házhelyek (39), 64 bolt, 8 pince, 6 mézsárszék, 5 pálinkamérés és 2 lerakat. Kertet és majorságot mindössze két-két ingatlannál említene. Három görögkeleti ház különösen szegényes lehetett, ezeket földbe vájt háznak, kunyhónak nevezték. Közvetlenül a görögkeleti templom mellett állt a görögkeletiek közösségi háza. A katolikusok az 1720-as évek elejétől tartottak fenn iskolát. A fürdők mellett a középületek közé tartozott a két városi sörház, valamint egy városi őrházacska. A katolikus és a görögkeleti plébániatemplom mellett még említi a Szeplőtelen fogantatás-kápolnát (*Unser Lieben Frauen Cappellen*), amit az 1709-es pestisjárvány során épült lazarett mellett létesítettek. A katolikus templom mellett külön telek volt a plébániának. A katolikusok ekkor még közvetlenül a plébániatemplom köré temetkeztek, míg a görögkeletieknek külön temetőjük volt a mai Kereszt tér környékén. Az utóbbi egyház tulajdonában állt az egyik mézsárszék, két bolthelyiség, valamint egy magánház.

A legnagyobb csoportot már ekkor is a mezőgazdasággal foglalkozók (kapás, napszamos, vincellér) alkották mind a katolikusok, mind a görögkeletiek körében, mégpedig a lakosok 60, illetve 40%-a. Amennyiben a foglalkozás megjelölése nélkül szereplő személyeket is beleszámítjuk ebbe, ez az arány 82, illetve 72%-ra változik.⁷¹ Érdekes, hogy a katolikusok nem csak abszolút számot tekintve, de arányaiban is nagyobb mértékben vettek részt mezőgazdasági munkákban a görögkeletiekhez képest.

A mezőgazdasággal foglalkozók mellett szép számmal voltak a Rácvárosban kézművesek, iparosok (171 fő, nagyjából fele-fele arányban katolikusok és görögkeletiek, utóbbiak kicsit többen voltak, 98 fő, 57%). A kézművesek között jelentős a ruházkodással, textilekkel foglalkozók aránya (a pokróckészítőket is beleszámítva 74 fő), több mint kétharmaduk (54 fő) a görögkeletiek közül került ki. Ugyanakkor a lábbelikészítők (cipész, csizmadia), s a fino-

⁶⁹ Az özvegyek megoszlása a következő: 63 katolikus polgár, 5 katolikus lakos, 63 óhitű polgár, 1 óhitű lakos. Néhai 7 katolikus polgár és 4 óhitű polgár, nőtlen 1 rác katolikus polgár, 2 katolikus rác lakos, 3 óhitű rác polgár, 5 óhitű rác lakos.

⁷⁰ Ennek fő oka, hogy rác lakosság óriási veszteségeket szenvedett az 1709–1710-es pestisjárvány során. Géra 2012: 24, 114–115.

⁷¹ Katolikusok: 377 fő a 632-ből (60%) és görögkeleti: 219 fő az 551-ből (40%). Az ismeretleneket belevéve a katolikusok száma 515 a 632-ből (82%), a görögkeletieké 399 az 551-ből (72%).

mabb munkák végzői (aranyhímző, harisnyakötő) között kizárólag katolikusokat találunk. Élelmiszeriparhoz köthető 43 fő (cukrász, lapickakészítő, mészáros, pék stb., de ide számítottam a pálinkafőzőket,⁷² bozafőzőt is), fele-fele arányban katolikusok és görögkeletiek. Egy részük, így az előbb is említett pálinkafőzők, munkája már a vendéglátással volt határos. Ide, illetve a szolgáltatások közé vettem a fuvarosokat, kocsmárosokat, fogadósokat, hajóslegényeket, illetve pincéreket (19 fő), kiknek kétharmada katolikus volt (15 fő).

A 49 kereskedő 10 fő kivételével görögkeleti volt. A katolikusok között inkább csak kiskereskedő szatócsokat találunk, míg az óhitűeknél a nagykereskedők és szatócsok megszólása körülbelül fele-fele, az előbbieknél nevesítve azonban csak a fa-, hal-, hús- vagy sertéskereskedők vannak.

Változás a korábbi évekhez képest, hogy míg 1702-ben és 1715-ben mindössze egy borbély tartózkodott a Tabánban, aki a haj- és szakállnyírás mellett a helyiek egészségére is hivatott volt vigyázni, addigra 1728-ban már öt borbély működött a Rácvárosban (ebből 4 katolikus). Nagy Lajos szerint 1702-ben még élt itt két óhitű kéményseprő,⁷³ akik már az 1715-ös összeírásban sem szerepelnek. Nagy azonban itt feltehetően tévedett, mivel az 1702-es összeírásban a Várban élő Franzin Péteren kívül egyetlen más városrészben (tehát a Tabánban sem) találtunk kéményseprőket.⁷⁴ Továbbra is hiányoznak a Nagy Lajos által az 1702-es conscriptióban hiányolt⁷⁵ fontos mesterségek képviselői, így az asztalos, fazekas, pintér, kötélgyártó, rézműves (egy lakatosmester és öt kőműves jelent meg az eltelt közel három évtizedben). Ugyanakkor több hely- és vízigényes, vagy kellemetlen szagokkal járó szakma képviselői éltek a Rácvárosban. A sokat emlegetett tímárok, szűcsök mellett ide számíthatjuk a mészárosokat (20), szappanfőzőket (5), aranyműveseket (6), kiknek munkája nem volt túl élvezetes, viszont sokat jövedelmezett.

⁷² A sapkakészítő görögkeleti polgárt, Stanko Dodorovicz-ot nem nevezik ugyan pálinkafőzőnek, de megjegyzik, hogy 169. számú házában volt egy pálinkafőző üst is. BFL IV.1002.r 1728-as összeírás.

⁷³ Nagy 1959: 73.

⁷⁴ BFL IV.1002.r 1702-es összeírás.

⁷⁵ Nagy 1959: 73.

Az alábbi táblázatban az 1728-ban feljegyzett foglalkozások megoszlását láthatjuk.⁷⁶

3. táblázat. A Tabánban lakók mesterség szerinti megoszlása 1728-ban
(BFL IV.1002.r 1728 alapján)

foglalkozás, tisztség	katolikus rác polgár	katolikus rác lakos (polgárjog nélkül)	katolikus rác lakosok az óhitűeknél	óhitű rác polgárok	óhitű rác lakosok	Összesen
ácslegény	4	1				5
ajtónálló	2					2
aranyhímző	1					1
aranyműves	5	1				6
bíró	1			1		2
borbély	3	1			1	5
bozaőző				1		1
cipész			1			1
cipésmester			1			1
cipőfoltozó	1					1
cukrász		1				1
csizmadia	4					4
esküdt	6			5		11
fakereskedő				2		2
feketepék				4		4
fogadás	2	4			1	7
fuvaros	2	1				3
gombkötő	2			1		3
hajóslegény	1	1		2		4
halásmester	3					3
halkereskedő				1	1	2
harisnyakötő		1				1
húskereskedő	1					1
jegyző	1			1		2
kádármester	2		1	1		4
kapás	129	10	5	131	13	288
kávés	1					1
kereskedő		3		11	2	16
kisbíró	1				1	2
kocsmáros				1		1
kofa	2	2				4
koldus				1		1
koldusbíró	1					1
kordovános				1		1

⁷⁶ Emellett szerepel az összeírásban a katolikus polgároknál egy törpe és egy idős nyomorék, az óhitű polgároknál egy siket, egy nyomorék és egy idős vak.

foglalkozás, tisztség	katolikus rác polgár	katolikus rác lakos (polgárjog nélkül)	katolikus rác lakosok az óhitűeknél	óhitű rác polgárok	óhitű rác lakosok	Összesen
kovács				1		1
kovácsmester	1					1
kőműves				1		1
kőműveslegény	3	1				4
kötőrő	1					1
kútfelvigyázó	2					2
lakatosmester		1				1
lapickakészítő	4					4
lovas kerülő	1					1
mészáros		1		6	1	8
mészároslegény	1			2	1	4
mészárosmester	2			6		8
molnárinas		1		1		2
napszámos	150	74	8	53	22	307
pálinkafőző	3	1	1	7		12
paplanos	1			4	1	6
paplanosmester				1		1
pincér		1	3			4
pokróckészítő				9		9
pokróckészítő mester				4		4
pópa				1		1
poroszló, városi	1					1
sapkakészítő				1		1
sarkanytűkészítő	1					1
sertéskereskedő				1		1
szabó	1			4		5
szabólegény				1		1
szabómester	2	1	1	18	4	26
szappanfőző				4	1	5
szatócs	4	2		18	3	27
szecskavágó	1					1
szücs				3		3
szücslegény				1		1
szücsmester				4	2	6
takácsmester	1					1
tímár	3					3
tímármester				1		1
tiszt				1		1
tolmács	1			1		2
vámos	1					1
vásárbíró	1					1

foglalkozás, tisztség	katolikus rác polgár	katolikus rác lakos (polgárjog nélkül)	katolikus rác lakosok az óhitűeknél	óhitű rác polgárok	óhitű rác lakosok	Összesen
vincellér			1			1
zsemlyesütő	2					2
ismeretlen	130	7	1	172	7	317
Összesen	493	116	23	490	61	1183

A nagy tabáni tűzvészt megelőzően, 1805-ből két forrásunk is van a Tabán lakosságáról és házairól. A nem nemesek összeírásában⁷⁷ házanként, azon belül háztartásonként szerepel minden lakó, a családfőtől kezdve a családtagokon át a háztartásban lakó egyéb személyekkel bezárólag (például a családfő munkatársai, szolgálók). Az adókivetési kötetben ezzel ellentétben csak az adózókat találjuk, foglalkozásuk, s azon tevékenységek vagy tulajdonok megjelölésével, mely után különböző adókat vetettek ki rájuk.⁷⁸ A két forrás kiegészíti egymást, mivel a nem nemesek összeírása hiányos (nincsenek meg a 301–588. házszámhoz tartozó ívek).⁷⁹ A meglévő 683 házból 634 volt lakott (a többi üres telek vagy egyéb ingatlan helye volt). A 634 házban összesen 1918 férfi és 1884 nő lakott,⁸⁰ mégpedig 979 külön háztartásban (az ívek számozása alapján tudjuk, hogy összesen 1396 háztartás volt). Átlagosan 1-2 önálló háztartás volt egy házban. A legtöbb család a 793. számú házban volt, itt 10 külön háztartást regisztráltak 36 lakóval (15 férfi és 21 nő).⁸¹ A házak majd’ kétharmadában (390 helyen) mindössze egy család lakott. Az ilyen házak mintegy negyedében négyen (93 eset), ötödében (84 eset) pedig hárman laktak.

Az ismert családfők többsége (599) polgárjog nélküli lakos volt, polgárjoggal ennek harmada (176) bírt. A nemesi, városi szolgálatban állók (13) és hivatalnokok (6) száma elenyésző. A görögkeletiek meglehetősen háttérbe szorultak a 18. század elejéhez képest: 754 katolikus mellett mindössze 97 görögkeleti családot ismerünk. Megjelent ugyanakkor 11 evangélikus és 3 református is. A gyermekek számát tekintve kifejezetten alacsony az ötnél több gyerekes családok száma, leginkább egy-, illetve kétgyermekes családokkal találkozunk (a két csoport együtt kiteszi a családok felét). A görögkeletiek visszaszorulása, népességszökkenése a gyermekvállalási kedvben is észrevehető, amely folyamatosan a Tabán arculatának átalakulásához, görögkeleti képének fokozatos feladásához vezetett. Nem véletlenül írja pár évtizeddel később egy külföldi utazó, hogy „szinte minden rác anyának, hasonlóan a magyarokhoz, csak egy vagy kevés gyermeke van [...] ellentétben a németekkel, szlovákokkal”.⁸² A családok döntő

⁷⁷ BFL IV.1002.s Tabán, 1805. Itt szeretném megköszönni kolléganőm, Jancsó Éva segítségét a tanulmány elkészültéhez nélkülözhetetlen, összeírásról szóló adatbázis elkészítésében.

⁷⁸ BFL IV.1005.b 64. kötet

⁷⁹ A 983–1007. számok alatt üres telkek voltak, így azok a népesség vizsgálata szempontjából lényegtelenek.

⁸⁰ Ebből 85 főt számba vettek, noha különböző okok miatt nem voltak a háztartásban az összeírás idején (katonaság, új család alapítása nőként stb.).

⁸¹ A lakók többsége napszámos volt. BFL IV.1005.b 64. kötet és BFL IV.1002.s Tabán, 1805.

⁸² Kohl 1842: 259.

többségében mindössze két generáció élt együtt, a családfő vagy neje szülei, nagyszülei csak 32 esetben éltek együtt a családdal (24-szer az anya, hétszer az apa, egy esetben a nagymama), s a családfő nő fia is általában különköltözött szüleitől (kivéve 9 esetet).

4. táblázat. Családok / háztartások száma házanként, Tabán (1805) (BFL IV.1002.s 1805, Tabán)

a házban lakó családok száma	előfordulások száma	százalék ⁸³
1	390	62
2	172	27
3	47	7
4	19	3
5	3	0,5
6	1	0,2
7	1	0,2

5. táblázat. A házak lakószámának megoszlása, Tabán (1805) (BFL IV.1002.s 1805, Tabán)

a házban lakók száma	előfordulások száma
1	13
2	46
3	88
4	108
5	93
6	81
7	56
8	33
9	38
10	25
11	12
12	10
13	7
14	8
15	7
16	1
17	2
18	1
19	1
20	3
22	1
36	1

⁸³ Azon lakott házak alapján, melyekről adatokkal rendelkezünk (634).

6. táblázat. Az egyháztartásos házak lakószámának megoszlása, Tabán (1805)
(BFL IV.1002.s 1805, Tabán)

a háztartásban lakók száma	előfordulások száma
1	13
2	46
3	84
4	93
5	57
6	38
7	27
8	13
9	11
10	3
11	2
12	1
13	1
14	1

Az ugyanebből az évből származó adóösszeírásban⁸⁴ 1007 házhely szerepel, ebben 1662 „adózási egységet” írtak össze.⁸⁵ Amint azt a lentebbi táblázatból is láthatjuk, az ingatlanok mintegy 8%-a nem vagy nem magántulajdonban lévő vagy/és nem lakóingatlan volt. Mindössze 13 esetben nevezik kifejezetten boltnak az épületet, ez azonban nem jelenti, hogy mindössze csak ennyi helyen működött volna bolt. Az épületek csekély hányada (mindössze 3%-a) volt üres házhely, ami a Tabán öt évvel későbbi, 1810-es leégését is okozó nagyfokú beépítettségre utal. Szintén ezt jelzi, hogy az 1007 házhelyből mindössze 45-nél (tehát a házhelyek hozzávetőlegesen 4,5%-ánál) jeleznek kisebb-nagyobb kertet is a ház mellett. A kertek átlagos nagysága 296 négyszögöl⁸⁶ lenne, azonban ezt az eredményt erősen torzítja a 2. sz. telken lévő, 1464 nöl-es, Franz von Mayerffy nevén lévő ingatlan. Ha ezt kivesszük a számításból, 213 nöl-es átlageredményt kapunk.⁸⁷ 941 házszámnál jelölték

⁸⁴ BFL IV.1005.b 64. kötet, 1805.

⁸⁵ Jobbnak láttuk az „adózók” helyett az „adózási egység” megjelölést, mivel ugyanazon személy több helyen is szerepelhetett, ezt többnyire már az összeírás során jelezték. Ez, valamint az *egyértelműen* beazonosítható egyéb tulajdonok alapján elmondhatjuk, hogy *biztosan* legalább 58 embernek volt két, 14 embernek három, 5 embernek 4, és 1 személynek hat ingatlana. Ez azonban nem zavaró a foglalkozások összesítésénél, mivel ilyen esetekben csak az egyik helyen tüntették fel a tulajdonos mesterségét, a többi helyen meg számmal jelölték, hogy hányadik házáról van szó. Egyetlen kivétel a szatócs Triffunovics Athanasius, akinek az 511. és a 619. sz. háznál is beírták foglalkozását. A mesterségek elemzésekor ezt azonban csak egyszer vettük figyelembe.

⁸⁶ A forrásban Hq. rövidítés, feltehetően Hausquadrat szerepel.

⁸⁷ A legkisebb kertes rész a 933. sz. ingatlanon volt, Susanna Geblin kofa 54 nöl alapterületű házaskájához mindössze 17 nöl kert tartozott. 17–100 nöl között volt 11 kert, 101–200 nöl között

a ház nagyságát is, ez alapján a tabáni házak átlagmérete nem nagyobb, mint a kerteké, 67,3 nöl (csak a lakóházakat számítva ez az átlag 65 nöl-t jelent). El lehet képzelni, mekkora zsúfoltságban éltek a tabániak, ha 50 nöl alatt volt a házak csaknem fele (480), további 308 pedig 51 és 100 nöl között! 101–150 nöl között volt 82 lakhely, 151–200 között 40, illetve 201–300 m² között még 22. Ennél nagyobb épület már csak elvétve akadt (301–400 között 4, 401–500 között 2, a legnagyobb épületek 600, 677 és 850 nöl-esek voltak, melyből a legelső a Karl Zagler özvegye nevéen lévő 458-as számú fürdő, a 677-es a 894-es számú, a mai Szarvas Ház elődje, özv. Szarvas Helena tulajdona, a legnagyobb pedig az 532-es szám alatti városi sörház).⁸⁸ A legtöbb telek kicsiny volta miatt meglehetősen kevés állatot tartottak a családi házaknál.⁸⁹ Mindössze 97 háztartásban volt egy-két tehén (összesen 150 tehenet jegyeztek fel az adóösszeírásban), húsz házban volt ló (összesen 40, értelemszerűen főleg a bérkocsisoknál, fuvarosoknál), 39 háznál ökör (a tehenekhez hasonlóan összesen 150, kizárólag párosan, 2, 4 vagy 6 állattal, szintén főleg fuvarosoknál, illetve ennek egy válfajánál, az ökörfogattal járó fuvarosoknál). Végül, de nem utolsó sorban: 35 háztartásban volt egy-két kecske (összesen 43).

7. táblázat. A nem lakóingatlanok típusai a Tabánban (1805) (BFL IV.1005.b 64. kötet alapján)

ingatlan minősége	házsámok	ingatlanok száma összesen
boltok ⁹⁰	480–484, 502, 509, 541, 543, 570, 595, 598, 647	13
egészségügyi épületek ⁹¹	9–10	2
egyházi ingatlanok ⁹²		
plébánia (templommal)	485, 611	2
temető	833	1
erődítés melletti épületek	987	1

21, 201–300 között 5, 301–400 (pontosabban 339) között 4, 401–500 között 1 (egy 419 nöl), emellett volt még egy 520, valamint egy 850 nöl-es kert. (Az előbbi Franz von Mayerffy 11. sz. házhe-lye volt, amelyen egy mindössze 11 nöl-es házacska állt, az utóbbi Andre Krauthanné a 8. sz. alatt, egy 300 nöl-es házzal.)

⁸⁸ A Szarvas-féle házban 7 család élt, többségében munkás özvegyasszonyok és napszámos férfiak (összesen 22 fő).

⁸⁹ Ez már a 18. század elején is így volt, tekintettel a kicsiny telkekre, a legelő és rét hiányára. Nagy 1959: 75.

⁹⁰ A Laden (Laaden) megjelöléssel ellátva tíz, egy esetben a Gewölb szó szerepel (Nr. 598), kettő pe-dig szatócsbolt (Handlung, szatócs tulajdonossal. Nr. 647., és Greißlerey Nr. 570.).

⁹¹ Nr. 9. és 10.: Lazareth Hauß és Reconvalesscenten Hauß – az előbbihez tartozott a borozó.

⁹² A görögkeleti templom és plébánia a 485. házszámon, a katolikus a 611-esen lett feljegyezve. A görögkeleti temető házszáma 833.

⁹³ A Karl Zagler-féle, 458-as számmal, és a másik kettő, a város kezelésében lévő Rudasfürdő (Bruckbaad, Nr. 529), és a Sáros-fürdő (St. Blogg Baad, Nr. 18.).

⁹⁴ Csak a nádor kertje (Nr. 1.) szerepel kifejezetten kertként az összeírásban, a többi háznál legfel-jebb a ház mellett van kert.

ingatlan minősége	házszaomok	ingatlanok száma összesen
fürdők ⁹³	18, 458, 529	3
házhely (üres telek)	7 ½, 11, 601, 604, 616, 657, 787, 909, 947 ½, 974, 977, 988-1007	31
hídház (Bruckhaus)	573	1
kert ⁹⁴	1	1
mészárszék	478–479	2
présház	450	1
szórakozóhelyek		
borozó (Weinschank)	9	1
fogadó	53, 576	2
kocsmá (Schank)	249, 441, 860 és 955	4
városi kamaraerdei szórakozóhely	984	1
tehénistálló (Kuhhalter Hauß)	409	1
városhoz tartozó közigazgatási és egyéb ingatlanok ⁹⁵		
görögkeleti bíróság	501	1
iskola	610	1
kőbánya	983	1
kőfejtő	15	1
malom	530	1
örház	986	1
sörház	65 ½ és 532	2
sörmérő háza	518	1
városi vadász kamaraerdei háza	985	1
vámház	17, 593 és 865	3
Összesen		80

Az adózó személyével kapcsolatosan az adóösszeírásban az alábbi utalásokat láthatjuk: 163 esetben az örökösök, 145 esetben özvegyasszony, négyszer nőtlen férfi, egyszer árva, 21-szer pedig önálló nő (nem özvegy) vezette a háztartást. Az adózók közül 125-en kötődtek munkájuk és lakhelyük révén más tabáni ingatlanhoz is, tizenketten a Vízivároshoz, és mindössze ketten a Várhoz.⁹⁶ Huszonhárom adózót év közben kihúztak elköltözés vagy elhalálozás miatt, miközben 55 új adózót írtak össze. Két-két ember szegényházban élt, beteg, epileptikus, illetve nyomorék volt. Tizenegynél jegyezték meg, hogy idős (ebből hat igen élemedett korú volt).

Hat személynél említik nemesi rangját. Két ember korábban nemesi felkelésben vett részt, egy másik bevonult katonának, tizenketten pedig az összeírás ideje alatt voltak szolgálatban.

⁹³ A városi fürdők és a kamaraerdei szórakozóhely kivételével.

⁹⁶ Conrad Weichlein kocsmáros az 529-es tabáni házból és Stephan Györy magyar szabómester az 564. sz. tabáni, valamint 20. sz. várbéli házból.

Az adózók foglalkozását tekintve az alábbiakat mondhatjuk:⁹⁷ a tabáni lakosok mintegy fele mezőgazdaságban dolgozó munkás, napszámos vagy vincellér volt. Utánuk a kézművesek, kisiparosok éltek még nagyobb számban a Rácvárosban (346 eset). Ennek vizsgálatakor célszerűnek tartottuk a ruházati darabok készítésével foglalkozókat, valamint a különböző élelmiszerek készítőit külön csoportként vizsgálni, megnézni, vajon mennyire maradt meg a 19. század elejére a Tabán a tímárok, szücsök városának. Az öltözködéshez kapcsolódóan 124 szakembert jegyeztek fel, ennek két legnagyobb csoportját a szabók (49), valamint a szücsök (19) alkották. Szintén sokan éltek meg élelmiszerek feldolgozásából, készítéséből vagy eladásából (101). Önkényesen ebbe a csoportba helyeztem a részben már a vendéglátáshoz is kapcsolható pecsenyesütők mellett a csoport egy nagyobb szeletét kitevő pálinkafőzőket (28),⁹⁸ valamint kofákat (24). A Tabánban lakók, valamint az ide betérő látogatók élelmészével tehát viszonylag sok helybéli „kereste a kenyerét”. Az iparosok közül rajtuk kívül még említésre méltó csoportot alkottak a kőművesek (32), kádárok (16), ácsok (10), asztalosok (9). Felhívánánk a figyelmet a pipakészítők (*Pfeiffenmacher*) viszonylag magas számára: a 8 pipakészítő feltehetően nem csak a Tabán, de tágabb környezete, Buda egészét elláthatták pipával. Az, hogy a kereskedők között egy pipakereskedőt is találunk (Thomas Pandicsot a 36. sz. házban), arra utal, hogy a tabáni pipások termékei a városon túl is keresettek voltak.

Szintén külön csoportban vizsgáltuk a vendéglátással, különböző szolgáltatásokkal foglalkozó embereket (néhány mesterség az élelmiszeripar és a szolgáltatói szféra határán mozog, ezen esetekben önkényesen soroltam őket bele valamelyik csoportba).

A korábbi összeírásokkal ellentétben itt világosan és nagy számban kimutathatók a kereskedők (87), igaz, többségük kiskereskedő szatócs volt (44). A megjelölések alapján a kedvelt kereskedelmi cikkek közé tartozott a fa, épületfa, liszt, len, lenvászon.

Az itt élő hivatalnokok, értelmiségiek gyakorlatilag kivétel nélkül a város igazgatásához kapcsolódnak. Ez a csoport szintén jelentős, 155 főt tesz ki. Ez alapján elmondhatjuk, hogy a Rácváros arculatában már ekkor is meghatározó szerepet játszott a vendéglátás: 1805-ben 46 kocsmáros és 2 fogadás működött itt. Szintén ide soroltam a 36 fuvarost (ebből 9 ökörszeke-res), valamint 10 bérkocsist. Rajtuk kívül szintén ide számítottam a hajóhídon dolgozó különböző munkásokat, akik szintén egy nagyobb csoportot alkotnak (összesen 44). Érdeemes megjegyezni, hogy a Tabán 1007 házára a felmérés szerint mindössze egy kéményseprő jutott. Ugyanebbe a kategóriába számítottam az egyrészt pénzigényes és potenciálisan nagy hasznot hozó, másrészt kevésbé elegáns, máshova nem illeszthető munkákat is, így az elsőhöz a különböző haszonbérloket (7), hitelezőket (*Creditores*, 4 fő), az egy spekulánst, valamint másik két-két mosónőt, illetve ószerest.

Összességében elmondható, hogy az 1805-ös adóösszeírás a Tabánban lakó rétegek társadalmi és munkaviszonyainak jóval differenciáltabb képét mutatja a 18. század első feléhez

⁹⁷ Összesen 1144-szer említenek valamilyen foglalkozást vagy tisztséget. Az elemzésnél nem vizsgáltam külön azon eseteket, amikor egy személy mellett több foglalkozás, mesterség is szerepelt.

⁹⁸ A pálinkafőzők közül hat személynek volt egy-, öt személynek két üstje, kettőnek pedig három. A többi pálinkafőzőnél nem áll rendelkezésünkre adat.

képest. Megfigyelhető a vendéglátással, étellemezéssel kapcsolatos munkaágak elsősége, ugyanakkor a ruházkodással, illetve egyéb szolgáltatásokkal (fuvarozás, hajóhídi munkák) kapcsolatos mesterségek erőteljes jelenléte is. Mindezek ellenére a Rácváros meghatározó elemei továbbra is a mezőgazdaság munkát végző, a lakosság többségét kitevő munkások voltak (feles munkások, vincellérek, napszámosok).

8. táblázat. Az 1805-ös adóösszeírásban előforduló foglalkozások a Tabánban
(BFL IV.1005.b 64. kötet alapján)

foglalkozási ág	foglalkozás neve	mesterek száma	legények száma	özvegyek	Összesen
I. Kereskedelem	deszka- és épületfa kereskedő				5
	fakereskedő				1
	fűszerkereskedő				2
	halkereskedő ⁹⁹				2
	kereskedő				19
	lenkereskedő				1
	lenvászon-kereskedő				3
	lisztkereskedő				4
	pipakereskedő				1
	szalmakereskedő				2
	szatócs				44
	szőlőtőkereskedő				1
	vaskereskedő				2
	Összesen				87
II. Ipar, kézművesség	ács		3		10
	asztalos	4	4		9
	bádogos	1			2
	bognár	3			3
	esztergályos	2			2
	fazekas	3			3
	kádár	5	8		16
	kosárfonó				3
	kovács	2			2
	kőműves	9			32
	kötélverő	1			1
	hajókészítő				1
	lakatos	2	3		5
	molnár ¹⁰⁰	2	1		5
	nyerges				1
	pipafaragó				8

⁹⁹ 2 halkereskedő neje.

¹⁰⁰ 1 molnárinas is szerepel a jegyzékben.

foglalkozási ág	foglalkozás neve	mesterek száma	legények száma	özvegyek	Összesen
	pokróckészítő				2
	puskaműves		1		1
	rostakészítő				1
	sárgaréz-műves				1
	sarkantyús	2		1	2
	sütőkemence-készítő				1
	szappanfőző	2			4
	szecskavágó				1
	szíjgyártó	3	1	1	5
	Összesen				121
III. a Ruházathoz kapcsolódó foglalkozások	cipész	5	4		10
	csizmadia	17	4	1	22
	foltozóvarga				6
	foltozósabó				1
	gombkötő	2			2
	kalapos				1
	kordovános				9
	parókás				1
	ruhafestő	1			1
	szabó ¹⁰¹	41	6		47
	szalagkészítő				1
	szattyánszínező				1
	szűcs ¹⁰²	16	3		19
	szűrszabó				1
	takács	1			2
	Összesen				124
IV. Élelmiszerek és egyéb élvezeti cikkek készítői, eladói	dohányos				1
	ecetfőző				1
	feketepék			1	2
	halászlegény				1
	hentes, mészáros	8	5		20
	kalácsütő				1
	kávés				3
	kenyérsütő				1
	kofa				24
	pacalos				1

¹⁰¹ A szabók közül 11 magyar szabómester, 1 német szabómester, az egyéb 29 mester közül 14 görögkeleti.

¹⁰² Egy mester és egy legény kivételével mind görögkeletiek.

foglalkozási ág	foglalkozás neve	mesterek száma	legények száma	özvegyek	Összesen
	pálinkafőző			1	28
	pék	3			4
	pecsenyesütő ¹⁰³				12
	sóeladó				2
	Összesen				101
V. Luxusárúk készítői	aranyműves				1
	ezüstműves				1
	nagyórákészítő				1
	órás				2
	pecsétmetsző				1
	üvegesmester				2
	Összesen				8
VI. Egészségügy	seborvos				3
	patikus				1
	Összesen				4
VII. Mezőgazdaságban dolgozók	kapás				104
	munkás (feles munkát végzők)				166
	napszámos				128
	vincellér				113
	Összesen				511
VIII. Tisztviselő, értelmiségi	árvaszámtartó				1
	bíró				1
	bírósági írnok				1
	bírósági ülnök ¹⁰⁴				8
	cenzor és nyomdász				1
	hivatalnok				4
	iskolai tanító				1
	körzeti kerülő				1
	küldött				1
	lovaskapitány				1
	lovas kerülő				1
	nevezett polgár				9
	pénztárnok (záloghivatali)				1
	poroszló ¹⁰⁵				3
	táblai esküdt				1
	tanácsos				1

¹⁰³ Két esetben az illető neje volt pecsenyesütő.

¹⁰⁴ Ebből egy görögkeleti.

¹⁰⁵ Ebből kettőnél a városi jelző is szerepel.

foglalkozási ág	foglalkozás neve	mesterek száma	legények száma	özvegyek	Összesen
	tanácsszolga				1
	templomgondnok				1
	városi előljáró				1
	városi hadnagy				1
	városi őr				1
	vásárbíró				1
	Összesen				42
IX. Szolgáltatás, vendéglátás, egyéb	bérkocsis				10
	bérlő ¹⁰⁶				7
	fogadós				2
	fuvaros				27
	fuvaros (ökörfogatos) ¹⁰⁷				9
	hajóhídi munkás				5
	„hajóhidlegény”				11
	hajós				8
	hajóslegény				20
	hitelező				4
	kéményseprő				1
	kocsmáros ¹⁰⁸				46
	mosónő				2
	ószeres				2
	spekuláns				1
	Összesen				155

Simon Katalin

¹⁰⁶ Három fürdőbérlő, egy kávé mérés bérlője, egy a sörházé, egy haszonbérlő.

¹⁰⁷ *Ochsenfuhrmann*.

¹⁰⁸ Ebből négy kocsmárosné, egy esetben kocsmáros és fogadós az illető.

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1002.r Buda Város Tanácsának iratai. Különféle népesség- és ingatlan-összeírások

IV.1002.s Buda Város Tanácsának iratai. Nem nemesek összeírása. Tabán, 1805

IV.1005.r Buda Város Adóhivatalának iratai. Adókivetési könyvek. 64. kötet (1805)

IV.1006.e Buda Város Kamarási Hivatalának iratai. Kamarási számadások

IV.1009.a Buda Város Telekhivatalának iratai. Remensuratio suburbii Tabaniensis

IV.1009.f Buda Város Telekhivatalának iratai. Telekkönyvek

Magyar Országos Levéltár (MOL)

E 156 Registrata Fasc. 7. Nr. 42. Magyar kincstári levéltárak. Magyar Kamara archivuma. Urbaria et Conscriptiones. Registrata. Fasc. 7. Nr. 42.

Prímási Levéltár (PL), Esztergom.

Can. vis. Egyházkormányzósági iratok. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

Bonbardus, Michael 1718: *Topographia magni regni Hungariae...* Ignatii Dominici Voigt, Viennae Austriae.

Breuninger, Friedrich Wilhelm 1719: *Fons Danubii primus et naturalis*. Tübingen.

Chancel, Alexander Doriak 1714: *A new journey over Europe*. John Harding, London.

Cselebi, Evlia 1885: *Evlia Cselebi török világutazó, magyarországi utazásai*. Előszó, jegyzetek: Fodor Pál. Budapest.

Keyssler, Johann Georg – Schütze, Gottfried 1751: *Neueste Reisen nach Deutschland, Böhmen, Ungarn, in die Schweiz, Italien und Lothringen II*. Hannover.

Kohl, Johann Georg 1842: *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten: - 3.Th. Reise in Ungarn*. Dresden – Leipzig.

Korabinsky, Johann Matthias 1786: *Geographisch-historisches Produkten Lexikon von Ungarn*. Preßburg.

Miller, Joannes Eleemos. Ferdinandus 1761: *Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de Libera Regia ac Metropolitana Urbe Budensi...* Budae.

Montague 1779 [1717]: *Letters of the right honourable Lady M[ary] W[orthley] M[ontague]*. Paris.

Schams, Franz 1822: *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Hauptstadt Ofen in Ungarn*. Ofen.

Tollius, Jacobus 1700: *Jacobi Tollii Epistolae itinerariae: ex auctoris schedis postumis recensitae*. Francisci Halmae, Amsteldami.

- Townson, Robert 1797: *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*. London.
- Vályi András 1796: *Magyarországnak leírása I*. Buda.
- Windisch, Karl Gottlieb von 1780: *Geographie des Königreichs Ungarn I*. Anton Löwe, Preßburg.

ELEKTRONIKUS FORRÁSOK

- Budapest régi térképei. Fabó Beáta – Holló Szilvia Andrea: Budapest térképeinek katalógusa című kiadvány teljes szövegével. Arcanum, Budapest 2003. (DVD)
- Az első katonai felmérés: Magyar Királyság. Arcanum, Budapest 2004. (DVD)

Hivatkozott irodalom

- Fehér Jolán Antónia 1933: *Budapest székesfőváros temetőinek története*. Budapest.
- L. Gál Éva 1972: *A Krisztinaváros topográfiája, 1770–1872*. Tanulmányok Budapest múltjából 19. 179–219.
- Géra Eleonóra Erzsébet 2012: „*Arme Communität Budensium*”. *Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. (kézirat)
- Horler Miklór 1955: *Budapest műemlékei I. Budapest*.
- Nagy Lajos 1959: Rácok Budán és Pesten, 1686–1703. *Tanulmányok Budapest múltjából* 13. 57–101.
- Nagy Lajos 1964: A Víziváros XVII. század végi topográfiája. *Tanulmányok Budapest múltjából* 16. 189–249.
- Nagy Lajos 1971: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. *Tanulmányok Budapest múltjából* 18. 81–119.
- Nagy Lajos 1975: Budapest története 1686–1790. In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Szerk.: Kosáry Domokos. Írta: Nagy Lajos. Budapest, 1975. (Budapest története III.) Főszerk.: Gerevich László. 27–254.
- Rózsa György – Seenger Ervin 1962: A budai oldal városkép-ábrázolásai. In: *Budapest műemlékei II*. Budapest. 117–132.
- Rózsa György 1997: *Budapest legszebb látképei – The finest Views of Budapest – Die schönsten Veduten von Budapest*. Budapest.
- Schem. 2007: *Az Esztergom-budapesti Főegyházmegye névtára és évkönyve – Schematismus statusque archidioecesis Strigoniensis-Budapestiensis*. Szerk.: Míg Balázs et alii. Esztergom-Budapesti Főegyházmegyei Hivatal.
- Schmall Lajos 1899: *Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez II*. Budapest.

„Egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe”

Baltazár Dezső püspök amerikai útjai
(1922, 1924–25)

Baltazár Dezső amerikai útjai kis szeletét képezik az amerikai magyar reformátusok történetének.¹ Jóllehet a püspök munkásságának leggyakrabban emlegetett epizódjai közé tartozik, az Újvilágban eltöltött időszak Baltazár életútjának sem központi jelentőségű része. Miért is izgalmas téma a történész számára ez a néhány Egyesült Államokban eltöltött hónap? A debreceni püspök útjainak története alkalmas arra, hogy általa bepillantást nyerjünk az amerikai magyar közösség életébe; továbblépve pedig megvizsgálhatjuk, miként próbálták meg a különböző amerikai magyar református csoportok a saját érdekeik szerint felhasználni a tiszántúli püspök személyét; hogyan illeszkedtek vagy éppen ütköztek ezekkel Baltazár Dezső saját (politikai) céljai; végül pedig a magyar külpolitika amerikai magyar reformátusokat érintő elgondolásait is megismerhetjük. Mindebből egy igen összetett, de több tanulsággal is szolgáló kép bontakozik ki.

Az amerikai magyar reformátusok az 1920-as évek első felében

Habár az amerikai magyar reformátusok történetének fonalát az első világháború végével vesszük fel, fontos megemlíteni, hogy az első gyülekezetek a 19. század utolsó éveiben alakultak, és nem sokkal ezután már felmerült egy magyar gyülekezetekből álló egyházmegye

¹ Baltazár Dezső 1871-ben született, teológiai és jogi tanulmányokat végzett. Rövid, a kultusz-minisztériumban eltöltött időszak után lelkészi szolgálatot vállalt, előbb Hajdúszoboszlón, majd Hajdúböszörményben. 1911-ben nagy többséggel választották meg a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének. Ezt a tisztségét haláláig, 1936-ig töltötte be. Sokrétű politikai, egyházi munkásságot fejtett ki, nemcsak a református egyházban töltött be fontos pozíciót, hanem városának, Debrecennek is vezető közéleti személyisége volt. Baltazár Dezsőről még nem készült tudományos igényű, részletes életrajz. Számos rövidebb írás született vele kapcsolatban: szubjektív, de sok értékes forrást közöl: Leel-Össy 2000, politikai tevékenységére koncentrál: Filep 2008 és Molnár 2003, rövid életrajzot közöl: Tarján G. 1998, kortárs visszaemlékezése: pl. Csikesz 1936, Dezső 1937, Szentpéteri 1937, a zsidókkal való kapcsolatára fókuszál: Matkó 1997 és Síró 1993a. Baráth 2003 viszont csak 1920-ig követi nyomon Baltazár munkásságát.

megalakításának gondolata. Ezekben az években még a nagyobb amerikai református felekezetek támogatták a gyülekezetek plántálását, a magyarországi egyház majd csak a 20. század első évtizedében vette fel a szorosabb kapcsolatot az amerikai hittestvéreivel. 1904-ben Degenfeld József gróf, egyházkerületi főgondnok utazott az Egyesült Államokba, hogy tisztázza a gyülekezetek jogi helyzetét. Útja eredményeként alakult meg a jogilag a Magyarországi Református Egyházhoz tartozó amerikai magyar református egyházmegye, amelyet 1912-ben egy keleti és egy nyugati egyházmegyére osztottak fel.² 1917-ben pedig már 32 gyülekezet tartozott a két egyházmegyéhez. Emellett ugyanekkor a Reformed Church in the USA-hez tizenegy egyházközség tartozott, ezeken kívül pedig a Presbyterian Church is magáénak tudhatott néhány magyar gyülekezetet.³ Mindezzel párhuzamosan a magyarországi kormányzat felfogása is megváltozott az Amerikába kivándoroltakkal szemben, ennek értelmében a világháborúig állami és egyházi szinten is jelentős támogatást juttattak az újjvilág-beli egyházmegyéknek.

A háború után, részben a vesztes államokkal való szorosabb kapcsolatot ellenző, az „amerikanizációt” előmozdítani akaró amerikai közeg, részben pedig a magyarországi anyaegyház jelentősen megromlott anyagi helyzete miatt az amerikai egyházközségek válaszut elé kerültek. A Konvent álláspontja is megváltozott. Addig a gyülekezetek konventi felügyelet alatt történő összefogását preferálták, a háború után a nagyobb kálvini alapú felekezetekhez való csatlakozásra buzdítottak. Tették ezt egyrészt anyagi okokból, mivel a gyülekezetek Európából történő támogatására már nem volt lehetőség, másrészt pedig az amerikai felekezetek vállalták a korábban a Konvent nevére felvett hitelek visszafizetését, amire egy teljesen független amerikai magyar egyháztest nem lett volna képes. Emellett fontos szempont volt az a megfontolás, miszerint a különböző amerikai egyházakhoz csatlakozott magyar gyülekezetek, illetve egyházmegyék fogadó egyházaikon keresztül jótékony befolyást tudnak majd gyakorolni az amerikai közvéleményre a Trianon utáni magyar revíziós tervek támogatását illetően. Ezen szempontok alapján előbb Budapesten, majd Lancasterben, végül pedig 1921. október 7-én az ohioi Tiffinben kötöttek szerződést, melynek értelmében a Konvent a magyar gyülekezeteket a Reformed Church részére bocsájtotta el, támogatásáról biztosítva a Presbyterian Church-höz csatlakozottakat is.⁴ Az amerikaiak ígéretet tettek arra, hogy a Konvent körülbelül hatvanháromezer dollárra rúgó követelését is ki fogják egyenlíteni. A Tiffini Egyezményt a Konvent lelkészi elnökeként Baltázár Dezső írta alá.⁵

A „csatlakozási harc” története azonban nem ért véget a fentebbi egyezménnyel, sőt, inkább csak újabb lökést kapott a küzdelem. Az amerikai gyülekezetek sorsa ugyanis Bethlen István szemében nemzeti kérdésként szerepelt.⁶ Az egyházi érdekek kevésbé számítottak

² Komjáthy 1984: 91.

³ Komjáthy 1984: 131–137.

⁴ Az egyezmény teljes szövegét közli magyarul: Komjáthy 1984: 185–188.

⁵ Tarján 1982.

⁶ RL A/IC 1. d. IV/I–5. Bethlen István levele Ravasz Lászlóhoz. Bp., 1921. december 13.

szemében az anyaország, Magyarország politikai érdekeihez képest. A miniszterelnök és a Konvent egyes vezetői, Degenfeld József és Ravasz László közötti levelezés azt sugallja, hogy Bethlen szerepe a vártnál sokkal jelentősebb volt az egész kérdésben.⁷

Az egyezmény megkötésével egy időben ugyanis a csatlakozni nem kívánók között Pelényi János magyar diplomata hintette el az amerikai méretekből jelentősnek és gazdagnak mondható episzkopális egyházhoz (Protestant Episcopal Church) való csatlakozás ötletét.⁸ Pelényi szoros kapcsolatban állt Bethlennel, a kormány politikáját ő képviselte az amerikai magyar reformátusok között. Pelényi mellett azonban a Konvent hivatalos kiküldöttjei, Boér Elek egyházkerületi főgondnok és Takaró Géza köbányai, később New York-i lelkész is Bethlennel állt kapcsolatban, a Konventtel csak áttételesen. Ami tehát magyarországi intencióra történt Amerikában, sokkal inkább a miniszterelnök, mintsem a református egyház terveit tükrözi. Ennek fényében érthető meg az, hogy Baltazár Dezső megpróbálta a saját útját járni a „csatlakozási harc” eseményei között. Bethlennel és kormányzatával egyébként sem volt túl jó a viszonya, inkább a liberális ellenzékét támogatta. Az amerikai eseményekkel kapcsolatosan más alapokon, más céllal, de végeredményében hasonló volt az elképzelése, mint a Bethlen által inspirált konventi felfogás. Bethlent például nem zavarta volna, ha a református gyülekezetek nem egységesen lépnek be valamelyik felekezetbe, hanem kisebb-nagyobb csoportokban, de minden jelentősebb egyházban jelen lennének, így szélesebb körben tudnának Magyarországot érdekeiben propagandát kifejteni, támogatásokat gyűjteni. Éppen ezért támogatta egyidejűleg a reformátusok és az episzkopálisok felé történő tájékozódást is. Baltazár hozzáállása a kérdéshez némileg összetettebb volt, elvi megfontolásokon túl személyes célja egyértelműen az adományok mennyiségének maximalizálása volt, amit úgy érthetett el a leghatásosabban, ha nem áll oda egyértelműen egyik csoport mellé sem, hanem megpróbál lavírozni köztük, támogatásáról biztosítva az egymással ellentétben álló csoportosulásokat.

Az amerikai út előzményei

Pontosan nem lehet megállapítani, hogy mikor szánta el magát a püspök az első amerikai útjára, saját bevallása szerint már a világháború alatt foglalkoztatta a kérdés. Az mindenesetre biztosnak tűnik, hogy 1921 őszén már eldöntötte, hogy 1922 márciusában nekivág az óceánnak.

⁷ A kormányzat amerikai magyarokat érintő politikájával kapcsolatban: Puskás 1982: 326–331. Néhány fontosabb szöveg ezzel összefüggésben: Bán D. – Diószegi – Fejős – Romsics – Vinnai 1995: 518–539.

⁸ Komjáthy 1984: 197. A korábban említett felekezetekkel ellentétben a Protestant Episcopal Church-höz való csatlakozás útjában komolyabb teológiai akadályok is álltak (pl. az apostolica successio kérdése, a püspöki tisztség felfogása és egyéb liturgiai kérdések). Mindez később számos konfliktus forrása lett a teológiai kérdésekre fogékonyabb egyházi vezetők és a csatlakozási harcban ugyancsak érdekelt, de a teológiai különbségekkel kevesebbet törődő politikusok között.

Útjának legfontosabb célja az adománygyűjtés volt. Alapvetően a Debreceni Református Kollégiumnak kívánt gyűjteni, de mint azt az adományok részletesebb ismertetésénél látni fogjuk, jóval több oktatási és karitatív intézménynek juttatott támogatást. A kollégium nehéz anyagi helyzetének okait több nyilatkozatában is ecsetelte.⁹ Egyrészt Trianon következtében a kollégium elvesztett rengeteg földet, mely az új határokon kívülre esett, másrészt pedig a világháború alatt az iskola alapítványi tőkéjének jelentős részét hadikölcsönbe fektették, ami teljesen elértéktelenedett. Utóbbiban egyébként Baltazárt személyes felelősség is terheli, mivel többször is felszólalt, agitált a hadikölcsön-jegyzés mellett.¹⁰ Mindemellett kiemelte azt is, hogy a megelőző években az állami támogatások is elapadtak, ám ennek okairól különbözőképpen nyilatkozott. A magyarországi lapokban általában csupán annyit említett, hogy a kurzus nem szereti a liberalizmus fészkeének tartott református kollégiumot,¹¹ ám amerikai megszólalásaiban arra is utalt, hogy azért nem kapnak állami támogatást, mert szinte egyedülként az országban, a numerus clausus ellenére is felveszik a kollégiumba a zsidó diákokat.¹²

Több részletes kimutatást is készített arról, hogy mekkora bevételt vár útjától, és pontosan mire is tervezi azt fordítani. Elsősorban a Debreceni Református Kollégium, a Debreceni Református Leánynevelő Intézet, a Debreceni Református Diakonisszaotthon és Árvaház, a Hajdúböszörményi Kálvineum Lelkész-árvaház és az Országos Református Lelkészegyesület részére kívánt adományokat gyűjteni, melynek tervezett összértéke 80 650 000 korona volt, amiből az adósságokat és a tíz évre előre betervezett hiányt is ki lehetett volna fizetni.¹³ A támogatás megszerzése során elsősorban a magyar származású reformátusokra számított. Első útja során még nem vette komolyan az amerikaiak közötti gyűjtést, részben azért sem, mert nem tudott angolul.

Baltazár egyházvezetői állása mellett aktívan részt vett a magyarországi politikai életben. Útja tervezésekor ennek a gyűjtés eredményességére való esetleges hatásaival is számolnia kellett. Az amerikai lelkészeknek küldött leveleiben hangoztatta, hogy nem kíván útja során politizálni. Kijelentette, hogy semmiféle politikai párthoz sem tartozik, hanem a széthúzó magyar társadalomban a béke és megértés eszméit képviseli.¹⁴ Mindez azonban nem volt teljesen igaz. Olyan pletykák terjedtek róla, hogy jó kapcsolatban van a szocialistákkal, amit adatokkal is bizonyítani lehetett. Azt mindenesetre le kell szögezni, hogy Baltazár Magyarországon a liberális ellenzék egyik szimbolikus alakja volt. Politikai

⁹ Miért jön Baltazár püspök Amerikába? *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május. 20. 4.

¹⁰ Irinyi 2002: 331.

¹¹ „Megbocsátok minden embernek”... Az Amerikába induló Baltazár püspök búcsúja Debrecentől. *Az Est* 1922. május 3. 4. „Ezek az intézmények anyagi csődbe jutottak a miatt, mert idegen államokba szakítottak el lényeges anyagi forrásaik és mert Csonka-Magyarország uralkodó szelleme nem az édesapa szeretetével karolja fel őket.”

¹² Síró 1993a: 231.

¹³ TtREL I. 1. e. 28. d. 657/1922. Baltazár Dezső: Kimutatása és rövid indoklása egyházi, művelődési és emberbaráti szükségleteinknek. Debrecen, 1922. március 31.

¹⁴ TtREL I. 1. e. 27. d. 2927/1921. Baltazár Dezső levele Csutoros Elek clevelandi ref. lelkésznek. Debrecen, 1921. december 30.

szerepvállalása elsősorban a szabadságjogok korlátozása elleni tiltakozásban merült ki, ennek részeként kritizálta erősen a numerus clausus-t, melynek komoly visszhangja lett.¹⁵ Baltazár alapító tagja volt az 1921 februárjában megalakult Polgárok és Munkások Szövetségének (más néven Liberális Blokk), mely a polgári liberális pártok szövetsége volt.¹⁶ A püspök Magyarországon rendre a liberális politikusok körében mutatkozott, és különösen jó kapcsolatot ápolt egyes októbrista politikusokkal (pl. Juhász Nagy Sándor). Nem volt tehát alaptalan az a feltételezés, hogy Baltazár amerikai útjai során a regnáló magyar politikai vezetéssel szemben fog kritikát gyakorolni. Mindez részben segítette a küldetését, hisz az amerikai zsidó körök például felkarolták Baltazárt, akit magyarországi testvéreik védelmezőjének és a liberális eszmék bajnokának tartottak. Ezt hegyezte ki az *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* Baltazár Dezső tiszteletére kiadott számában, amikor kiadta a jelzőt: „Fel a harcra Baltazárért – Horthyék ellen!”¹⁷

Félve az említett lehetséges politikai szereplésétől, ellenfeleinek egy időre a kiutazását is sikerült megakadályozni. Baltazár eredetileg 1922 márciusában szeretett volna indulni, de végül csak május elején hagyhatta el az országot, mivel korábban nem kapott vízumot. Hogy pontosan ki érte el, hogy ne kapjon beutazási engedélyt, nem tudni, de az biztos, hogy legfelsőbb szinten is aggódtak Baltazár tevékenysége miatt. Elindulása előtti éjszaka Gömbös Gyula több órán át próbálta lebeszélni Baltazárt a magyarországi események kritikus bemutatásáról. Az *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* szerint a „legnagyobb felháborodással utasította vissza” ezt.¹⁸ Más nyilatkozataiból mégis úgy tűnik, hogy valamiféle meg egyezésre juthatott Gömbössel, ennek fejében indulhatott el amerikai útjára.¹⁹ Gömbösnek egy Baltazárhoz intézett táviratából úgy tűnik, hogy elutazása előtt a püspök Bethlen Istvánnál is megjelent kihallgatáson.²⁰ A magyar politikai élet szereplőin kívül bizonyos amerikai református köröknek sem tetszett Baltazár kiutazásának a terve.²¹ A Reformed Church-höz került gyülekezetek lelkészei nehezteltek Baltazárra. Ugyanis úgy hírlett, hogy személyes kapcsolatban, levelezésben áll Kuthy Zoltánnal, a független amerikai magyar egyházmegyét kívánó mozgalom vezetőjével, és ha kijönne Amerikába, megpróbálná felborítani a Tiffinnel felállt rendet.²² Nánássy Lajos – az egyik legképzettebb és legkalan-

¹⁵ Egyik beszédében a numerus clausus-t „a versenyt nem bíró erők degeneráltságának [...] szegénység bizonyítványaként” definiálta. (Sándor Pál Debrecenben. *Egyetértés* 1922. február 14. 4.) Erre reagálva az ÉME debreceni szervezete kezdeményezte Baltazár internálását. (Választási nyitány. Az Ébredő Magyarok Egyesület dr. Baltazár Dezső ellen. *Egyetértés* 1922. február 21. 2.)

¹⁶ L. Nagy 1980: 35–45.

¹⁷ Ernest Lendway: Baltazár Dezső In: *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* 1922. június 15. 2.

¹⁸ A Baltazár akció története. *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* 1922. június 15. 7.

¹⁹ Baltház püspök nem tűri a szájkosarat. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 7. 1.

²⁰ TtREL I. 1. e. 28. d. 1003/1922. Gömbös Gyula távirata Baltazár Dezsőhöz. 1922. május.

²¹ Baltház püspököt nem engedik be Amerikába. *Magyar Egyház* 1922. március 30. 4–5., Egyes „papi csoportok” ellenállására utal Borsy-Kerekes György is mintegy évtizeddel később (Borsy-Kerekes 1930: 28).

²² MOL K26 1921. XIX. tétel. 3070. (1248. cs.) Pelényi János jelentése. New York, 1921. április 8.

dosabb pályájú amerikai magyar református lelkész – közbenjárt több episzkopális püspöknél, akik végül az amerikai külügyminiszterrel is kapcsolatba léptek Baltazár beutazása érdekében.²³

A püspök végül 1922. április 19-én búcsúzott el a debreceni gyülekezettől, május 7-én hagyta el a várost, majd Budapesten búcsút vett elvbarátaiktól, innen pedig Hamburgba ment, ahol tüntetőleg felkereste a numerus clausus miatt Magyarországot elhagyó, és a helyi egyetemen tanuló zsidó származású hallgatókat. Innen május 11-én indult el az Orduna gőzössel, amely 1922. május 22-én futott be a New York-i kikötőbe.²⁴ Baltazár egyedül utazott, két útitársa, Baja Mihály, korábbi mckeesporti, ekkor debreceni lelkész és Keresztessy István, a debreceni közös egyházkerületi és városi könyvkiadó vezetője már korábban kiutaztak, mivel ők időben megkapták a beutazási engedélyt.²⁵

Az első amerikai út története

Baltazár Dezső 1922. május 22-én szállt partra New Yorkban, ugyaninnen indult vissza augusztus 22-én. A kikötőben számosan várták már, rögtön beszédet is tartott, melyben magát „egy sírja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követeként” mutatta be.²⁶ Ismét leszögezte, immár nagyobb nyilvánosság előtt, hogy elsősorban adományokat gyűjteni jött, nem pedig hivatalos minőségében tesz látogatást. Hosszabban beszélt az őt kérdező riportereknek az amerikai magyar reformátusok helyzetéről is, kifejtve saját álláspontját: „(A) Tiffini egyezményt még ugyan a magyar református konvent nem ratifikálta, de nincs kétség az iránt, hogy ratifikálni fogja, mert a tartalma kielégítő.”²⁷ Kijelentette, hogy a csatlakozással kapcsolatban nem kíván intézkedni, a politikába viszont óhatatlanul is bele fog folyni, azt nem tudja elkerülni.

²³ MREZSLt 2f./ 148. d. 1480/1922. Thomas Burgess a Konvent elnökségének. New York, 1922. május 20. (fordítás)

²⁴ Baja Mihály: Dr. Baltazár Dezső püspökkel Amerikában. Debreceni Képes Kalendárium. 1923. 35.

²⁵ Baja Mihály angol nyelvtudása és helyismerete, kapcsolatai miatt volt hasznos segítőtárs, míg Keresztessyre sajátos feladat várt. Magyarországról ugyanis a világháború óta nem lehetett könyveket Amerikába vinni, úgyhogy nagy igény mutatkozott egyházi jellegű művekre (énekeskönyvek, kegyességi művek), de akár tankönyvekre is. Baltazárék jelentős hasznot reméltek a könyvárusításból, 1922 végén megközelítőleg 70 000 könyv állt Amerikában raktáron, 125 000 dollár értékben. (TtREL I. 1. e. 27. d. 2927/1921. Csutoros Elek levele Baltazárhoz. Cleveland, 1921. december 1. és I. 1. e. 28. d. 1131/1922. Baltazár Dezső levele Winter Gyulához. (fogalmazvány) New York, 1922. augusztus 21.)

²⁶ „Mindig a liberalizmus szolgálatában állottam.” – Baltazár Dezső New Yorkba érkezett. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 23. 1.

²⁷ „Mindig a liberalizmus szolgálatában állottam.” – Baltazár Dezső New Yorkba érkezett. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 23. 1.

A püspök útja során nagyjából ugyanazt a metódust követte.²⁸ Alapvetően a nagyobb magyar központokat látogatta végig, délelőttönként általában a református templom(ok)ban prédikált, délután pedig népgyűlést tartott, ahol ismertette missziója céljait, esetleg a magyarországi politikai, gazdasági helyzetről beszélt, esténként pedig akár több száz terítékes bankettekre is sor került. Első útja során Baltazár negyvennégyyszer prédikált, mindent összevetve pedig több mint háromszázszor szólalt fel.²⁹ Meglátogatta az Egyesült Államok keleti partján fekvő fontosabb magyar kolóniákat (New York, Pittsburgh, Bridgeport, Cleveland, Trenton, Philadelphia, Chicago), de a kisebb településekre is eljutott (pl. Wallingford, Passaic, Perth Amboy, South Norwalk, Phoenixville, Toledo, McKeesport, Duquesne, Johnstown, Youngstown).³⁰

Baltazár missziója kiinduló állomását New Yorkban rendezte be. Innen indult Washingtonba, ahol tisztelgett Harding elnök előtt a Fehér Házban.³¹ A következő napokban Philadelphiában látogatta meg a Reformed Church belmissziói bizottságának vezetőjét (a csatlakozott magyar gyülekezetekkel kapcsolatos ügyek az ő fennhatósága alá tartoztak), Charles E. Schaeffert, aki előtt ismét leszögezte, hogy elfogadja a Tiffini Egyezményt.³² Szükség volt erre, mert még az elindulása előtt problémák akadtak abból, hogy Baltazár nem kívánta hivatalos látogatás látszatát kelteni, ezért nem akart hivatalosan találkozni a Reformed Church képviselőivel. A csatlakozott gyülekezetek képviselői ezen felháborodtak, hisz éppen azt várták Baltazártól, hogy jelenlétével, amerikai missziójával meg fogja erősíteni az egyezményt és az abban foglalt csatlakozást, kihúzva ezzel a talajt az ugyancsak Baltazárban bízó, de a csatlakozást elvető gyülekezetek alól.³³ Első lépésével tehát a csatlakozott gyülekezeteknek kedvezett a püspök.

Baltazár azonban veszélyes játékba kezdett. Az ő szeme előtt, amint egyébként azt többször kijelentette, kizárólag a segélygyűjtő-akció sikere lebegett, hisz ettől nem csupán a támogatni kívánt intézmények jövője függött, hanem sikerével saját politikai szerepét, presztízsét is meg akarta erősíteni. Saját szempontjából Baltazár teljesen jogosan jutott arra a következtetésre, hogy akkor tudja a misszióját a legszélesebb körök előtt népszerűvé tenni, ha nem zárkózik el a független és az episzkopális egyházhoz csatlakozott gyülekezetektől sem.³⁴

²⁸ Baltazár nem adott ki útinaplót vagy visszaemlékezést, mint a korszak több más Amerikát megjáró közszereplője (pl. Kováts 1929, Ravasz 1930, Máthé 1941). Baltazár útjait alapvetően a korszak amerikai sajtója alapján lehet rekonstruálni. A püspök második útja során egy címszavakból álló naplót is vezetett, melyet később kívánt felhasználni visszaemlékezései megírása során (a napló jelzete: TtREL I. 2. 17. k.).

²⁹ Baja Mihály: Dr. Baltazár Dezső püspökkel Amerikában. In: Debreceni Képes Kalendárium. 1923. 39.

³⁰ Útja állomásai térképen: Leel-Össy 2000: 125.

³¹ Baltazár a Fehér Házban. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 26. 1.

³² Baltazár Philadelphiában. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 29. 1.

³³ TtREL I. 1. e. 28. d. 466/1922. Melegh Gyula levele Baltazárhoz. McKeesport, 1922. február 6.

³⁴ Megjegyzendő, hogy a Protestant Episcopal Church sokkal nagyobb, gazdagabb és a felsőbb körökbe jobban beágyazott volt, mint a német gyökerekkel rendelkező Reformed Church in the

Ennek jegyében kereste fel Perth Amboyban az episzkopális mozgalom egyik leghatásosabb támogatóját, Nánássy Lajost.³⁵ Ugyancsak útja első napjaiban látogatta meg a Protestant Episcopalian Church missziói bizottságának titkárát, Thomas Burgess-t, akinek – az episzkopális csatlakozást támogató *Magyar Egyház* című lap szerint – a következőket mondta: „A magyarországi református egyház és az episzkopális egyház között hitelvi dolgokban NINCS különbség, csak árnyalatokban.”³⁶ (Kiemelés az eredetiben – Sz. L.) A Konvent által képviselttel szembemenő episzkopális irányzat innentől kezdve Baltazár nevét tűzte a zászlájára, és gyakran gyengécske érveiket Baltazár „áldásával” tették nyomatékossabbá.³⁷ A kellemtelen helyzetet Baltazár is érezte, augusztusban, mikor Duquesne-ben, az episzkopális csatlakozást támogató másik jelentős lelkész, Sebestyén Endre gyülekezetében járt, nekiszegezték a kérdést, hogy megtagadhatja-e egy magyar református gyülekezet a Konvent kérését, hogy csatlakozzon a Reformed Church-höz. Kijelentette, hogy szerinte a legideálisabb megoldás a mindenkitől független amerikai magyar református egyház lenne, ám anyagi források híján, a Konvent támogatása nélkül ez megvalósíthatatlan, ezért döntöttek úgy, hogy a Reformed Church segítségét kérik. Kényszeríteni azonban egy gyülekezetet sem lehet a csatlakozásra, főleg akkor nem, ha az – mint a Duquesne-i is – képes az önfenntartásra. Nyilatkozatával mindkét oldalnak adni akart, anélkül, hogy bármelyiket is elítélte volna, ám az episzkopálisok fogadták pozitívabban, míg a „csatlakozott” gyülekezetek a konventi elnök árulásáról beszéltek.³⁸

Az episzkopálisokkal való kapcsolatfelvételnek Magyarországon is megvolt a visszhangja. Boér Elek, Bethlen István miniszterelnök bizalmasa, aki a Tiffini Egyezményt a Konvent megbízottjaként megkötötte, nem látott problémát az episzkopálisokkal való szorosabb kapcsolatfelvételben. Ő, és az általa és Pelényi János követségi titkár, később konzul által informált Bethlen próbálták Ravasz László dunamelléki püspököt meggyőzni az episzkopálisok jóindulatának jelentőségéről. Boér több levelében fejtette ki ezt Ravasznak, akivel még Erdélyben jó kapcsolatot épített ki. Egy helyen így ír: „Az episcopalis egyházzal kapcsolatos itteni dolgok mögött – úgy látszik – nagy lehetőségek rejlenek elszakított s magyarországi egyházaink szempontjából sőt nemzeti szempontból is.”³⁹ A „nagy lehetőség” alatt elsősorban anyagi támogatást és a revíziós célok felkarolását értette. Ravasz egy ideig passzívan szemlélte az eseményeket, de talán a hozzá közel álló Forgách Gyula hatására, aki

USA. Ez a gazdagság volt az, amely már a „csatlakozási harc” idején is csábította a magyarországi szereplőket, a teológiai különbségek ellenére ezért támogatták a hozzájuk csatlakozni kívánó gyülekezeteket.

³⁵ Baltazár püspök fogadtatása Perth Amboyban. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. június 7. 1.

³⁶ Baltazár püspök és az angol reformátusok. *Magyar Egyház* 1922. június 8. 7.

³⁷ Nánássyék elsősorban a több évszázados, az anglikánok és a magyar reformátusok között fennálló jó kapcsolatra, a hitvallások azonosságára (bár csupán az egyik hitvallás volt közös), a magyar református egyház állítólagos püspöki rendszerére utaltak. Érveiket és a vitát nagy vonalakban összefoglalja: Komjáthy 1984: 197–206.

³⁸ „A lelkiismeret elleni erőszak a legnagyobb bűn!” *Magyar Egyház* 1922. augusztus 10. 1.

³⁹ RL A/IC 1. d. IV/I–I. Boér Elek levele Ravasz Lászlóhoz. New York, 1921. november 21.

több cikkben⁴⁰ támadta a szerinte nem kálvini alapú episzkopális egyházhoz való csatlakozást, ő is elutasítóan nyilatkozott. Baltazár álláspontja nagyon hasonló Boér és Bethlen felfogásához a kérdésben. Alapvetően ő is csak a céljai támogatására akarta felhasználni az episzkopálisokat, éppen ezért nem különösebben érdekelték a teológiai különbségek, feltehetően a püspöki tisztség hangsúlyosabb szerepe sem állt távol a gondolkozásától.

Baltazár első útja során az amerikai zsidósággal is megpróbálta felvenni a kapcsolatot. Erre tudatosan készült, ajánlóleveleket kért a debreceni zsidóság vezetőitől.⁴¹ Úgy tűnik, hogy a zsidóság körében sikerült a legeggyöntetűbb támogatást szereznie. Ehhez feltehetően hozzájárult, hogy Baltazár az útját megelőző hónapokban nagyon komolyan kiállt a zsidók mellett. A numerus clausus-t elítélő beszéde mellett támogatta a debreceni zsidó gimnázium létrehozását is.⁴² A magyarországi zsidóság korábban már számos alkalommal tett hitet Baltazár mellett, akit nem ritkán anyagilag is támogattak.⁴³ Széles körben, angol nyelvű lapokban hirdették Baltazár zsidóbarát tevékenységét, felszólítva az amerikai zsidóságot a püspök missziójának támogatására.⁴⁴ Az *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* egy egész számot szentelt Baltazár missziójának, melyben többen dicsérik Baltazár magyarországi tevékenységét, ő maga pedig egy rövid írásban ítéli el az antiszemitizmust.⁴⁵ A debreceni hitközség egy levelében azt állította, hogy Baltazár zsidóbarát hozzáállása miatt vonták meg a református kollégiumtól az állami támogatást, ezért különösen fontos, hogy a zsidók meghálálják ezt Baltazárnak.⁴⁶ Nem véletlen, hogy a püspök megpróbálta ezt az amúgy is létező felfogást a missziója céljaira felhasználni. 1922. június 14-én, az Amerikai Magyar Zsidósövetség ülésén mondott beszédében egyértelművé tette, hogy missziója sikere az otthoni, a zsidók érdekében (is) folytatott politikájának sikerével függ össze: „Az út sikerelensége éppen ezért az otthoni küzdelem sorsát is megpecsételné.”⁴⁷ Ennek ellenére a zsidóság körében az adakozás csak lassan indult meg, július 8-án olvashatjuk, hogy az amerikai magyar zsidó egyesületek összefogtak végre, hogy megszervezzék az adományok gyűjtését. Nem véletlen, hogy az *Amerikai Magyar Népszava* a következő szavakkal kommentálta a zsidóság viszonyát az adománygyűjtéshez: „Nem szabad felejtetni és emlékeznie kell minden amerikai magyar izraelitának arra, hogy Baltazár volt az, aki a maga fényes püspöki talárjával védte meg az üldözötteket, az elnyomottakat, akiknek volt bátorsága kiállni

⁴⁰ Forgách 1923.

⁴¹ TtREL I. 1. e. 28. d. 1147/1922. A debreceni zsidóság ajánlólevele. Debrecen, 1922. április 23.

⁴² Síró 1993b: 681.

⁴³ TtREL I. 1. e. 28. d. 1256/1922. Alapítólevél. Debrecen, 1922. június 27., Szabolcsi 1993: 198–199.

⁴⁴ A Calvinist Honored by Jews. *The Outlook* 1922. július 12. 440., Hungarian Jews of America Honor Bishop. *Ohio Jewish Chronicle*. 1922. június 30. 7., Bishop Balthazar Returning to Hungary. *The Jewish Advocate* 1922. augusztus 24. 4.

⁴⁵ Baltazár Dezső: A zsidókérdés. *Amerikai Magyar Zsidó Szemle* 1922. június 15. 3.

⁴⁶ Baltazár a szeretet apostola – A clevelandi fogadó bizottság felhívása. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. június 26. 5.

⁴⁷ Szégyen-foltnak tartja Baltazár Dezső a numerus clausust. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. június 16. 5.

a fórumra és szeretetet prédikálni ott, ahol a gyűlölet tobzódott [...]. A magyar zsidóságnak legelső sorban kötelessége, hogy támogassa Baltazárt és becsületbeli adósságot ró le minden amerikai magyar zsidó minden dollárral, minden centtel, amellyel a Baltazár-gyűjtéshez hozzájárul.”⁴⁸

A nehéz indulás ellenére a zsidóság végül kitett magáért. Az első út alkalmával összegyűjtött több mint 20 000 dollár jelentős részét ők adták össze. A zsidóság derekasan kivette a részét az adományozásból, Baltazár mégsem emlékezett meg róluk, sem a püspöki jelentésében,⁴⁹ sem pedig *Az Újságnak* adott nyilatkozatában.⁵⁰ Utóbbi rosszul is esett egyes zsidó köröknek, a *Múlt és Jövő* egy Amerikából érkezett olvasói levele fejezte ki a felháborodást, azt állítva, hogy a zsidók adták össze a az adományok 70%-át.⁵¹ A *The Jewish World* hasábjain megjelent írás szintén azt állítja, az adományok 3/4-e zsidóktól származik.⁵² Ha talán ezen utóbbi számok kissé túlzóak is, megállapítható, hogy a zsidóság támogatása nagyban hozzájárult Baltazár akciójának sikeréhez.

Baltazár és a politika

A püspök, miközben próbálta az amerikai magyar zsidóság kegyeit megnyerni, nem térhetett ki a politikai jellegű megnyilvánulások elől sem. Ezek egy jelentős része a numerus clausus kritikájára szorítkozott, de gyakran próbálta annak kritikáját a saját, több kérdést átfogó, általánosabb liberális felfogásába beágyazottan értelmezni. Magát a liberalizmus apostolaként, a debreceni kollégiumot pedig a liberalizmus utolsó magyarországi fészkeként mutatta be. Mindebben természetesen amerikai barátai is segítettek őt. Mint azt láttuk, gyakran a magyarországi politikai rendszer ellenségeként jellemezték, de megtörtént az is, hogy csupán a nagy liberális gondolkodók között helyezték el őt. Így került egy képre Kossuth Lajos szellemével, aki épp saját missziója folytatására biztatja a püspököt.⁵³ A Kossuthtal való párhuzam később is megjelent, ennek egyik fényes demonstrációja volt a Clevelandben felállított Kossuth-szobor előtt elmondott beszéde is, mely a Kossuth és a püspök által képviselt liberalizmus dicséretéről szólt.⁵⁴ Még megérkezése előtt közölték a budapesti búcsúvacsoráján elmondott beszédének tartalmát, melyben a Liberális Blokk jelentőségét emelte ki, melyet a „liberalizmus drágagyöngye”-ként aposztrofált, amely

⁴⁸ Megmozdultak végre... *Amerikai Magyar Népszava* 1922. július 8. 4.

⁴⁹ Baltazár Dezső jelentése amerikai útjáról. In: Kiss 1922: 372–375.

⁵⁰ Balthazár Dezső püspök amerikai útjáról. *Az Újság* 1922. szeptember 3. 2.

⁵¹ Dr. Winkler levele Los-Angelesből. *Múlt és Jövő* 1922. november 24. 10–11. (Dr. Winkler Miksa, pesti hittanár, majd Homesteadben, később Los Angelesben rabbi.)

⁵² Philadelphiai zsidó odaadja a filozemita Baltazár püspöknek nászajándékát. *The Jewish World* 1922. augusztus 26. 1.

⁵³ A kép megjelent: *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 27. 1.

⁵⁴ Balthazár a clevelandi Kossuth szobor előtt. *Szabadság* 1922. július 8. 157. 4.

megszűnt ugyan, de eszmeisége tovább él.⁵⁵ Az általa képviselt liberalizmus alatt a dualizmus szabadelvű gondolkozását kell érteni. Véleménye szerint a liberalizmus volt az, ami az első világháborút megelőző évtizedekben olyan nagy haladást generált Magyarországon.⁵⁶

Baltazár, hogy minél szélesebb körökben népszerűsíthesse nézeteit, még a magyar kommunistákkal is vállalta a párbeszédet. 1922. június 2-án a New York-i Central Operaházban tartott beszédet. Előadásában kitért arra, hogy miért is kezdett el politizálni, mi vitte rá 1920 végén a híres 12 pontjának megírására, de beszélt a Polgárok és Munkások Szövetségének megalakulásáról és annak az erőszakkal szembeni szükségyszerű bukásáról is. Itt kitért a közte és a szociáldemokraták között fennálló nézeteltérésre a nemzetköziség tekintetében. Végül felszólította a jelenlévőket, hogy támogassák tisztán „emberszereteti” misszióját.⁵⁷ A Szocialista Munkáspárt hivatalos lapja, *A Munkás* pár nappal később kiemelte: „Mi Baltházár püspökben csak a tőkésosztály képviselőjét látjuk és ez elég.” Baltazár szerintük „híve a bérabszolga rendszernek, legfeljebb csak a bánásmódot kívánja enyhíteni.”⁵⁸ Baltazár részéről az esettel kapcsolatban fontos kiemelni a kommunistáktól és egyben a szociáldemokratáktól való elhatárolódást, amely bizonyos körökben jó hatást válthatott ki, hisz a püspök pályáját végig kíséri a szocializmussal való kacérkodás, emiatt pedig sokak szemében volt gyanús.⁵⁹

Baltazárnak viszonylag kevés kapcsolata volt első útja során az amerikai magyar katolikusokkal. Lépten-nyomon hangsúlyozta, hogy missziója felekezeten felülemelkedő, kulturális-nemzeti érdeket képvisel, ám a katolikusok részéről nem érkezett erre jelentős, dollárokból megnyilvánuló válasz. A református püspök személye néhol konfliktusra is okot adott a magyar reformátusok és katolikusok között.

Baltazár július utolsó hetében érkezett Youngstownba, ahol a helyi magyar lap már hetekkel korábban hirdette a karitatív küldetést. A látogatás a megszokott menetrend szerint zajlott, ám Várlaky plébános aznap délelőtt a misén megtámadta Baltazárt, mondván, hogy az megáldotta 1919-ben a Nagykárolyba látogató román királyt.⁶⁰ Biztatására a katolikus hívek nem is vettek részt a délutánra tervezett népgyűlésen.⁶¹ Baltazár még aznap délután válaszolt a vádra és cáfolta azt, ám a helyiek közötti vita még csak ezután kezdődött el. Egy református gyülekezeti előljáró nyílt levélben kérte számon a katolikusokon, különösen pedig a plébánoson a keresztényi szeretet hiányát.⁶² Erre válaszként a katolikusok a politikainak indult ellentétet teológiai síkra terelték, és ugyancsak egy nyílt levélben a reformátusokat

⁵⁵ „Csak a liberáлизmusból fakadhat feltámadás!” *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 21. 1.

⁵⁶ „Mindig a liberalizmus szolgálatában állottam.” – Baltazár Dezső New Yorkba érkezett. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. május 23. 1.

⁵⁷ Baltazár püspök a kommunisták előtt. *Amerikai Magyar Népszava* 1922. június 4. 1.

⁵⁸ Nincs mit ünnepelni Baltházár ittlétén. *A Munkás* 1922. június 24. 2.

⁵⁹ Filep 2008: 76–81.

⁶⁰ Baráth 2003: 120–134.

⁶¹ Baltházár látogatása. *Amerikai Magyar Hírlap* 1922. július 27. 1.

⁶² Levél a szerkesztőhöz – Baltházár püspök látogatása. *Amerikai Magyar Hírlap* 1922. július 27. 3.

„tékozló fiaknak” nevezték, akik elszakadtak az egyháztól. Leszögezték, hogy „Baltazár Dezső nem a magyarság vendége volt, csak a reformátusoké, no meg a zsidóké. Őt nem a magyar nemzet küldte Amerikába, csak az ő saját gondolata.”⁶³

Az első út eredménye

A szükséges, megközelítőleg 80 millió koronával szemben csupán alig 40 millió korona (minden költséget leszámítva ez 16 ezer dollár) volt a tiszta haszon, melyet az első út eredményezett. Oláh Gábor naplója szerint a püspök sokkal nagyobb sikert remélt, 200 000 dollárnyi adományra számított.⁶⁴ Baltazár az egyházkerületi közgyűlés előtt felolvasott jelentésében összegezte útja eredményeit, a sikertelenség okaira is kitérve: „Misszióm anyagi eredménye nem töltötte be a reménységemet. [...] Különbösen általános volt a helyzet kellő ismerői közt a vélemény, hogy a nyári időszaknak a gyűjtésre alkalmatlan voltát, a nagyon rossz munkaviszonyokat s a segélyező erők kimerülését és kedvetlenségét tekintve: ebben a relativitásban az elért eredmény igenis kielégítő [...]”⁶⁵ Az amerikai magyarság adományozó kedvének, forrásainak kimerüléséről mások is megemlékeztek, ezt mindenképpen komoly akadállynak kell tekintenünk.⁶⁶ Emellett kiemelhető Baltazár politikai szerepvállalása következtében kialakult megosztó helyzete. A csatlakozási küzdelemben felvállalt álláspontja szintén közrejátszhatott a sikertelenségben, bár ugyanúgy elképzelhető az is, hogy így tudott többeket megszólítani. Nem lehet eldönteni ugyanis, hogy több adománytól esett-e el így, mint amennyit nyert vele. Az mindenesetre biztos, hogy Baltazár elégedetlen volt az út anyagi eredményével (bár az erkölcsei sikert lépten-nyomon hangsúlyozta), úgyhogy már Amerikában elhatározta, hogy két éven belül vissza fog térni.

A második amerikai út története

A következőkben Baltazár második amerikai útján történetek kerülnek tárgyalásra, hangsúlyozottan az első úttól eltérő sajátosságait vizsgáljuk meg, mivel a két út alapvetően egységet képez, bizonyos viszonyrendszerek többszöri leírására nincs szükség, ez a fejezet csupán az előzőre való visszautalásokkal együtt válik érthetővé.

Alighogy Baltazár hazaért, még feldolgozni se nagyon tudta az első út eseményeit, amikor megérkezett az episzkopális mozgalom irányítója, később gyülekezete nyomására onnan kilépő és függetlenek soraiba álló Nánássy Lajos levele. Nánássy jól ismerte a püspök céljait,

⁶³ Válasz a youngstowni magyar római katolikus hitvallásúak magatartását kifogásoló férfiaknak. *Amerikai Magyar Hírlap* 1922. augusztus 10. 3.

⁶⁴ Oláh 2002: 297.

⁶⁵ Baltazár Dezső jelentése amerikai útjáról. In: Kiss 1922: 373.

⁶⁶ Szász 1922: 231, 236.

ezért egészen őszintén fogalmazott: amennyiben Baltazár a Tiffini Egyezményt támogató nyilatkozatokat tesz, ne számítson a tehetős Episcopalian Church támogatására, ám, ha közreműködik a gyülekezetek episzkopálisokhoz történő csatlakozásában, akkor a pénzcseppek is meg fognak nyílni.⁶⁷

Szinte ezzel egy időben gyűltek össze a Reformed Church-höz csatlakozott gyülekezetek lelkészei, és határozott memorandumot szövegeztek meg a Konvent részére, mely Ravasz László püspöki iratai között maradt fenn.⁶⁸ Sérelmezték Baltazár nyilatkozatait, határozott ellenérzéseket váltott ki bennük, hogy fiatal teológusok jöttek Magyarországról, és alapítottak független gyülekezeteket a csatlakozottak mellett, ugyanabban a városban (ezeket nevezték „ellengyülekezeteknek”), mindeközben pedig Baltazárra hivatkoztak mint kiküldőjükre. Mindez természetesen a Baltazár által aláírt Tiffini Egyezmény pontjaival is ellentétes volt, amely az amerikai felekezetek engedélyéhez kötötte a lelkészek kiküldését.⁶⁹

Az episzkopális kapcsolatot Baltazár 1923/24 folyamán megpróbálta elmélyíteni, Debrecenben fogadott egy amerikai és európai anglikán püspökökből álló küldöttséget.⁷⁰ A Konvent azonban ekkor már elhatárolódott Baltazártól, Ravasz László ugyanis egyre inkább érezte teológiai aggályait, amelyeket azok a magyarországi egyházi lapokban megjelenő kritikus hangvételű cikkek is alátámasztottak, melyek az episzkopális és hagyományos református egyházak közötti különbségeket emelték ki.⁷¹ Ezzel együtt egyre több amerikai gyülekezet formálisan is kilépett az episzkopálisokhoz csatlakozott magyar egyházmegyéből, így lelkészeik csupán személyes kapcsolatokon keresztül tudtak közvetíteni Baltazár és az amerikai egyházi vezetők között.

Baltazár második útja tervezetési időszakában vetődött fel, félig-meddig az ő terveit keresztülhúzó, hogy Ravasz László (is) kimehetne Amerikába. Útját elsősorban a Reformed Church-höz csatlakozott gyülekezetek, Schaeffer és különösen is Laky Zsigmond New Brunswick-i lelkész támogatta. A független mozgalmat támogató *Magyar Egyház* című lap jól ráérezett Ravasz útjának céljaira: „[...] azt akarják, hogy Ravasz püspök a független gyülekezetekben ne jelenjen meg [...] máris hangosan járja a beszéd, hogy Ravasz püspök nem fogja betenni a lábát a független egyházak templomaiba, mert Ravasz püspök csak hozzájuk jön. Egyidejűleg, Baltazár püspöknek ugyancsak ez évre tervezett látogatásával szemben a hithű hívek [ti. a Tiffini Egyezményt elfogadó gyülekezetek tagjai – Sz. L.]

⁶⁷ TtREL I. 1. e. 28. d. 1428/1922. Nánássy Lajos levele Baltazárnak. Perth Amboy, 1922. szeptember 29.

⁶⁸ RL A/IC 3. d. IV/III–47. Tóth Mihály levele Ravaszhoz. Detroit, 1923. szeptember 20.

⁶⁹ Kovács Kálmán Detroitban alapított a csatlakozott gyülekezetből kilépett tagokból „ellengyülekezetet”, majd pedig Baltazárra hivatkozott. A botrány eljutott Magyarorszáig, Baltazár a Konvent előtt azzal védekezett, hogy a kiküldői engedélyt az ő távollétében (épp Amerikában volt), Révész Imre mint helyettese állította ki, aki nem volt teljesen tisztában a helyzet kényes voltával. (Elbocsátó levél. *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1923. augusztus 18. 5–6., és MREZSL 2.f./140. d. 103/1–9. Kovács Mihály lelkész elbocsátási ügyének iratai.)

⁷⁰ Amerikai vendégek Magyarországon. Lelkészegyesület, 1923. 16. 24–25. sz. 81.

⁷¹ RL A/IC 3. d. IV/III–10. Laky Zsigmond levele Ravasz Lászlóhoz. New Brunswick, 1923. április 5.

szájalása pedig úgy forog, hogy Baltazár püspök pedig nem fogja betenni a lábát az ő templomaikba, mert Baltazár püspök őket elárulta, Baltazár püspök menjen – mondják – a függetlenekhez, meg az episzkopálisokhoz.”⁷² Ravasz végül bölcs előrelátással, egyéb okokra hivatkozva lemondta az utat. Végül 1929-ben utazott el Amerikába.⁷³

Baltazár hosszas készülődés után 1924 októberében vágott neki a hat hónaposra tervezett útnak. Előre tudta, hogy nehéz dolga lesz, hisz a közelgő elnökválasztás miatt az amerikai gazdaság egészen felfordult állapotban volt, az újvilági magyarok is kezdtek kimerülni az adakozásban, de a püspök úgy érezte, hogy előrehaladott korára tekintettel most kell nekivágnia az útnak, később nem biztos, hogy képes lesz rá. A két út közötti időben megtanult angolul, tudatosan szerette volna a gyűjtést az amerikai magyar társadalom körain túlra helyezni. Október 15-én érkezett meg New Yorkba, kísérői fia, Baltazár László és Baja Mihály voltak.⁷⁴

A gyűjtés ezúttal nagyon hangsúlyosan a zsidóság és az episzkopális egyház támogatásán alapult. Mindkét részről biztató jelekkel indult a misszió, még 1924 őszén több szimbolikus esemény hívta fel a figyelmet Baltazárra. New Jersey episzkopális püspöke nagyszabású bankettet adott, amin számos püspöktársa is jelen volt.⁷⁵ Baltazár engedélyt kapott arra, hogy a nagyobb gyülekezetekben angolul prédikálhasson és adományt gyűjthessen. A magyar zsidóság pedig ígéretet tett arra, hogy az egész amerikai zsidóságon belül folytat majd propagandát a debreceni kollégium érdekében.⁷⁶ Mivel azonban Baltazár túlságosan exponálta magát a független és episzkopális csoportok mellett, ezért a Reformed Church-höz csatlakozott gyülekezetek jelentős része elzárkózott a püspök fogadásától. Úgy tűnik, hogy Baltazár részéről mindez tudatos döntés volt, a jobb eredmény érdekében mondott le a magyar reformátusok egy részének a támogatásáról. Útja sikerében ennek ellenére bízott, és ennek hangot is adott: „A magyar református egyházak tekintélyesebb részének, az episcopalis egyház egészének és a zsidóság összességének támogatása biztos garanciát nyújt a sikerhez.”⁷⁷ Az episzkopálisokkal való kapcsolatfelvétele során pedzegette azt is, hogy egy nagyobb mérvű támogatás esetén tudná csak támogatni a magyar gyülekezetek episzkopálisokhoz történő csatlakozását.⁷⁸

Útja állomásai az első út során már megismert helyszínek voltak. A nagyobb városokban azonban egészen érdekesen alakultak az események. Detroitban például meglátogatta a helyi

⁷² Innen-onnan. *Magyar Egyház* 1924. február 25. 1.

⁷³ Dienes 2006.

⁷⁴ Baltazár püspök újra Amerikába érkezett. *Amerikai Magyar Népszava* 1924. október 25. 1.

⁷⁵ Az amerikai protestáns püspöki egyház a debreceni kollégiumért. *Amerikai Magyar Népszava* 1924. november 22. 5.

⁷⁶ Amerika magyar zsidósága Baltazár püspök missziójának sikeréért. *Amerikai Magyar Népszava* 1924. november 24. 5.

⁷⁷ A megbocsátó és segítő szeretet útján – Beszélgetés Dr. Baltazár Dezső debreceni püspökkel. *Amerikai Magyar Népszava* 1924. december 9. 4.

⁷⁸ TtREL I. 1. e. 32. d. 182/1924. Baltazár Dezső levele N. Jones Perth Amboy-i episzkopális lelkészhez. (magyar nyelvű fogalmazvány) New York, 1924. december 2.

magyar zsidó hitközséget, az evangélikusokat és a független református gyülekezetet, de a jelentős, ám tiffini alapokon álló gyülekezet nem fogadta őt.⁷⁹ Ezzel egy időben természetesen a csatlakozott egyházak lapja többször nyílt támadást intézett Baltazár ellen, számon kérve rajta a nyilatkozatait és felszólítva őt a Tiffini Egyezmény betartására.⁸⁰ A függetlenek pedig Baltazár nevét használták fel mozgalmuk legitimálására.⁸¹ Nem véletlen az sem, hogy épp 1924 decemberében alakult meg a hét gyülekezetből álló Független Amerikai Magyar Református Egyház, mely szép lassan felszívta az episzkopálisoktól kilépett gyülekezetek nagyobb részét.⁸² Ezzel egy időben viszont Magyarországon Baltazár diadalútjáról zengett az ő befolyása alatt álló egyházi sajtó.⁸³

Baltazár második útja azonban mégsem volt igazi diadalút. Erről leginkább saját kétségbeesett levelei tanúskodnak, amelyeket amerikai támogatóinak írt. Próbálta magyarországi tevékenységét a támogatásoktól függővé tenni. A zsidósággal kapcsolatban így írt: „... én [...] harcoltam és szenvedtem a zsidóságért és a reputatiom, prestige-em és a reactio elleni további küzdelmem lehetősége függ a mostani amerikai utam sikerétől.”⁸⁴ Hasonlóképpen az episzkopális püspököket is a magyarországi reformátusokkal való kapcsolatuk megromlásával fenyegette, ha a mostani útja kevesebb eredményt hoz, mint az előző, a korábban gyűjtött összeg eléréséhez pedig még tízezer dollár hiányzott 1925 elején.⁸⁵

Baltazár végül 1925 március 25-én hagyta el Amerikát. Az egyházkerületi gyűlésen felolvasott jelentésében utalt a fentebb említett problémákra, melyek misszióját akadályozták, legnagyobb sikerként pedig azt könyvelte el, hogy sikerült „Amerika autochton angol társadalmának” a figyelmét felhívni a kollégiumra.⁸⁶ Az út anyagi eredménye jóval

⁷⁹ Dr. Baltazár Dezső püspök detroiti látogatása. *Amerikai Magyar Népszava* 1925. január 28. 5.

⁸⁰ Tóth Mihály: Nyílt levél Ft. Baltazár Dezső ref. püspök úrhoz. *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja* 1924. november 8. 3–4.

⁸¹ Borsy-Kerekes György: Baltazár püspök látogatása. *Magyar Egyház* 1924. december 25. 1–2.

⁸² Borsy-Kerekes 1930: 29–30. 1926-ra a helyzet a következőképpen alakult: a 104 amerikai magyar református gyülekezetből 49 a Reformed Church-höz, 32 a Presbyterian Church-höz, 11 a független magyar református egyházhoz, míg 3-3 az episzkopálisokhoz, illetve egy másik református felekezethez, egy pedig a déli presbiteriánusokhoz tartozott. (Várdy – Várdy 1996: 96–101.)

⁸³ „Amennyire magyar földről ítéletet lehet alkotni a Vezér amerikai útjáról és sikereiről s fázisairól és a kísérő hangulatokról bizton mondhatjuk, hogy november második fele diadalra lendítő momentumok tömegével tűnik ki, és amelyet csak ideiglenesen akadályozhat, de végeredményében neutralizálni képtelen az a kisajátító processzus, amely a három részre csoportosuló amerikai magyar református lelkészek egyik csoportjából (Reformed Church) a saját érdekeinek kizárólagos szolgálatát kívánja agresszíve és a másik két csoporthoz kötő vérségi és hitközösségi kapcsolatok teljes megtagadását sürgeti akkor, amidőn egyetemes érdekű ügy vállvetett hordozása a főfeladat.” In: -yos: A vezér. *Lelkészegyesület* 1924. december 18. 155–156., ehhez hasonlóan ír: Dr. Baltazár Dezső diadala. *Lelkészegyesület* 1925. február 21. 38–40.

⁸⁴ TtREL I. 1. e. 32. d. 471/1925. Baltazár Dezső levele Dr. Adlerhez. (fogalmazvány) h.n. 1925.

⁸⁵ TtREL I. 1. e. 32. d. 473/1925. Baltazár levele ismeretlen episzkopális püspökhöz. (fogalmazvány) 1925, New York.

⁸⁶ Révész 1925: 181–191.

a remélt alatt maradt: az úti- és egyéb költségeket levonva csupán 11 674 dollár. A gyűjtés folytatása érdekében még felmerült egy harmadik út gondolata, de végül erre nem került sor.⁸⁷

Összegzés – a két út mérlege

A két amerikai út értékelése Baltazár szempontjából nem egyszerű feladat. Részben sikertelennek kell tartanunk, hisz a püspök által kitűzött célt nem érték el, sikerült ugyan a kollégium adósságait kiegyenlíteni, de nem sikerült – mint azt tervezte – hosszú távon biztosítani az intézmény anyagi biztonságát. Annyi azonban biztos, hogy a több tízezer dollár életmentő hatású volt, és így lebecsülni sem szabad. Az anyagi eredmény tekintetében felemásnak, de inkább pozitívnak mondható a két út eredménye.

Egyházi viszonylatban úgy tűnik, hogy Baltazár missziója többet rombolt, mint épített, ahogy ez különösen szembeütő volt a második út alkalmával. A Baltazár által preferált epizkopális irány sem anyagi szempontból, sem pedig a „csatlakozási harc” felől nézve nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A Baltazárhoz hű sajtó minden próbálkozása ellenére Amerikában legalábbis, a debreceni püspök jelentősen vesztett hitelességéből és tekintélyéből.

Viszont a két út eseményei megmutatták azt is, hogy Baltazár igen eredményesen használta fel az immár több évtizedre visszanyúló kapcsolatait a zsidósággal, és mindez a misszió anyagi eredményein is meglátszott. A zsidósággal, és annak támogatásával kapcsolatban Baltazár a terveinek megfelelő eredményt könyvelhetett el.

Aminek köszönhetően igazából mégis pozitívan kell értékelnünk a saját szemszögéből nézve, Baltazár életművének ezt a fejezetét, az a magyarországi egyházi sajtó semleges, egy részének pedig támogató hozzáállása, amely képes volt ebből a felemás eredményekkel járó misszióból is diadalutat kovácsolni. A korabeli és a későbbi köztudatban is ez a kép maradt meg, ennek köszönhető, hogy inkább sikeresként tekinthetünk az amerikai utakra. Olyannyira pozitív értékeléseket kapott a két amerikai út, hogy még a Baltazárral szemben – személyes ellentétek miatt – hihetetlenül kritikus Zoványi Jenő is elismerően szólt róla: „Baltazár [...] azzal a két amerikai útjával, melyekkel talán az anyagi összeomlástól mentette meg a kollegiumot, kétségtelenül többet tett a szorosan vett kötelességteljesítésnél. [...] Hát még ha akkora eredmény kíséri, mely mindenestre alkalmas arra, hogy fenntartsa nevét!”⁸⁸

Szász Lajos

⁸⁷ TtREL I. 1. e. 34. d. 579/1926. Csutoros Elek levele Baltazár Dezsőhöz. Cleveland, 1926. február 2.

⁸⁸ Zoványi 1939. 161.

Források

- Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (TtREL)
Elnöki iratok (I. 1. e. 3. és 28–30. 32., 34. d.)
Püspökök iratai (I. 2. 17. k.)
- Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL)
Az amerikai akció jövője. (2f./ 140. d. és 148. d.)
- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)
Elnöki iratok (A/IC 1., 3. és 4. d.)
- Magyar Országos Levéltár (MOL)
Miniszterelnökség. Amerikai magyar reformátusokkal kapcsolatos iratok (K26. 1921. XIX. tétel. 1248. cs.)
- Tarján Gábor 1982: A Tiffini egyezmény. MREZSL 2f./140. d. 51/1–19.
- Bán D. András – Diószegi László – Fejős Zoltán – Romsics Ignác – Vinnai Győző (szerk.) 1995: *Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944.* (Magyarságkutatás könyvtára XVI.) Budapest.
- Borsy-Kerekes 1930: Az egyetlen út. – Az amerikai magyar reformátusok problémája. Duquesne.
- Forgách Gyula 1923: A magyar episcopalisták. *Reformáció* 1923. 3. 67–71.
- Kováts J. István 1929: Karcolatok az amerikai útról. Budapest.
- Máthé Elek 1941: Seregszemle magyar reformátusok között az Amerikai Egyesült Államokban. Budapest.
- Ravasz László 1930: Magyar reformátusok Északamerikában. *Protestáns Szemle* 1930. 39. 281–294.
- Kiss Ferenc 1922: A Tiszántúli Református Egyházkerület 1922. évi jegyzőkönyvei. Kiadta: Kiss Ferenc. Debrecen.
- Révész Imre 1925: A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1925. év második feléről. Kiadta: Révész Imre. Debrecen.
- Szabolcsi Lajos 1993: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok. Budapest.
- Szász József 1922: A magyarság Amerikában. *Közgazdasági Szemle* 1922. 46. 225–288.
- Amerikai Magyar Népszava*, 1922–1925.
- Amerikai Magyar Zsidó Szemle*, 1922.
- Amerikai Magyar Hírlap*, 1922.
- Amerikai Magyar Reformátusok Lapja*, 1923–1924.
- Egyetértés*, 1922.
- Magyar Egyház*, 1922–1924.
- Az Est*, 1922.

Az Újság, 1922.
Lelkészegyesület, 1923–1925.
Debreceni Képes Kalendárium, 1923.
A Munkás, 1922.
Szabadság, 1922.
The Jewish World, 1922.
The Jewish Advocate, 1922.
The Outlook, 1922.
Ohio Jewish Chronicle, 1922.
Múlt és Jövő, 1922.

Hivatkozott irodalom

- Baráth Béla Levente 2003: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920). (PhD.-disszertáció) Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen.
- Csikesz Sándor 1936: *D. Dr. Baltazár Dezső (Emlékezés)*. Debrecen.
- Dezső Gyula 1937: *Baltazár Dezső 1871–1936*. Kecskemét.
- Dienes Dénes 2008: Ravasz László az északamerikai magyarok között. In: Kósa László (szerk.) *Ravasz László emlékezete*. Bp. 102–110.
- Filep Tamás Gusztáv 2008: Baltazár Dezső a hármason. *Kommentár* 2008. 4. 76–87.
- Irinnyi Károly 2002: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen.
- Komjáthy Aladár 1984: *A kitántorgott egyház*. Budapest.
- L. Nagy Zsuzsa 1980: *Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919–1931)*. Budapest.
- Leél-Össy Lóránt 2000: *Baltazár Dezső a püspök*. Esztergom.
- Matkó László 1997: Él mór éahanaim... Baltazár Dezső református püspök. *Múlt és Jövő* 1997. 1. 59–62.
- Molnár Sándor Károly 2003: Adalékok Baltazár Dezső életéhez. *Kút* 2003. 3–4. 80–93.
- Puskás Julianna 1982: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Budapest.
- Síró Béla 1993a: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. *Debreceni Szemle* 1993. 2. 228–237.
- Síró Béla 1993b: A debreceni zsidó gimnázium. *Századok* 1993. 5–6. 676–705.
- Szentpéteri Kun Béla 1937: *Baltazár Dezső*. Debrecen.
- Tarján G. Gábor 1998: A sokat támadott Baltazár Dezső református püspök. *Valóság* 1998. 12. 26–48.
- Várdy Huszár Ágnes – Várdy Béla 1996: Az Amerikai Magyar Egyházközségek megszületése és kifejlődése. *METEM Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 1996. 3–4. 91–105.
- Zoványi Jenő 1939: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*. II. k. Debrecen.

Wittenbergtől Franekerig

A magyarországi peregrináció főbb vonásai a 17. században

A hazai peregrinációs kutatások egyik érdekes kérdése a periodizáció problémája. Részben logikusnak tűnik, hogy a külföldi egyetemjárás kutatását a magyar és az európai történelem korszakváltásaihoz igazítsuk. Ennek megfelelően 1526-ot joggal tekinthetjük a középkori egyetemjárás végpontjának, hiszen a középkori Magyarország felbomlása és a reformáció kezdete nagyjából egybeesik, s ezért ez korszakhatár a peregrináció történetében is. Ugyanakkor igaz, hogy Krakkóban és Bécsben még egy rövid ideig folyamatos a magyar diákok jelenléte és csak a század közepétől válik egyértelművé a német egyetemek, elsősorban Wittenberg dominanciája. Mégis úgy vélem, az 1526-os korszakhatár a legelfogadhatóbb, már csak azért is, mert az ország integritásának megbomlásával egyes területek teljesen kiesnek a külföldi egyetemjárásból.¹

A későbbi korszakokban egyre nehezebb ilyen történelmi határt találni. A 16. és 17. századon belül sokféle határvonalat lehet keresni, de egyik sem lenne meggyőző. Az egyik feltehetően a 30 éves háború kezdete, illetve vége, hiszen ez igen nagy mértékben befolyásolta a magyar peregrináció irányát. Ezek a hatások azonban csak néhány évtizedig érzékelhetők, később részben a korábbi tendenciák folytatódnak. Itália esetében a század második felében érezhető erős változás. A 18. században a felvilágosult abszolutizmus érvényesülése is fontos cezúra, de ezt nehezen lehet meghatározott időponthoz kötni. Korábban magam is a francia forradalom kezdete körül kerestem a korszakhatárt, de ezt sem lehetett tökéletesen megindokolni.² A 19. században előbb 1819-et, a peregrináció átmeneti betiltásának időpontját tekinthettük határpontnak, majd 1848-at, a magyar szabadságharc és a polgári kor kezdetét.

¹ A középkori külföldi egyetemjárást egy külön sorozatban kívánjuk bemutatni Magyarországi diákok a középkori egyetemeken címmel. A sorozatban eddig egy kötet jelent meg: Tüskés Anna 2008: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1365–1526. Budapest. A krakkói diáknévsor kiadását önálló kötetben tervezzük, a harmadik kötetben pedig a többi európai egyetemen járt magyarországi diák adatait fogjuk bemutatni.

² A Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban című sorozatban eddig 17 kötetet jelentettünk meg és további hat van előkészületben. Korábban az 1526 és 1919 közötti időszakra vonatkozóan 1789-et tekintettük korszakhatárnak, így több kötet esetében eddig, illetve ettől közöltük az adatokat. Az újabb feldolgozásnál már évszázadonként tervezzük bemutatni a magyar egyetemjárást.

E korszakolásoknak egy különösen nagy hibája van, nevezetesen az, hogy az eltérő hosszúságú periódusok miatt nem lehet őket összehasonlítani, így a tendenciák sokkal nehezebben követhetők nyomon. Napjainkban már magam is azt a nézetet vallom, hogy lehetőség szerint azonos hosszúságú szakaszokat hasonlítsunk össze a hazai diákok külföldi egyetemjárásában, így jóval pontosabb vizsgálatokat tudunk végezni. Kivételnek csak 1526-ot tekintem, hiszen a középkori egyetemjárás vizsgálatát legalább eddig az időpontig kell elvinnünk. A későbbiekben az évszázadonkénti vizsgálatokat tartom helyesnek, s természetesen külön kell vizsgálni a huszadik század első két évtizedét a történelmi Magyarország felbomlásáig. Trianon után a határváltozások miatt már más vizsgálati módszereket kell alkalmazni, ez a korszak már nem vethető össze az előzőkkel.

A 17. századi egyetemjárás mennyiségi adatai és főbb irányai

Jelenlegi ismereteink szerint a 17. században 9935 külföldi beiratkozást rögzítettünk az európai egyetemeken. Itt jelzem, hogy ezek az adatok csak a szűkebb Magyarországra és Erdélyre vonatkoznak, mivel a Dráva–Duna vonalától délre eső régiót Mohács után már nem vontuk be a feldolgozandó területbe. A vizsgált területről viszont minden ott születettet felvettünk a készítendő adatbázisba, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiséghez, vagy felekezethez tartozott. Az adatok negyedszázadonként a következők.³

A magyarországi beiratkozók negyedszázadonként 1601–1700

korszak	beiratkozók	évi átlag
1601–1625	1810	72,4
1626–1650	2405	96,2
1651–1675	2809	112,36
1676–1700	2911	116,44
Összesen	9935	99,35

A táblázatból látható, hogy a század első negyedében igen alacsony az évenkénti beiratkozók átlaga, bár tegyük hozzá, hogy ez is több mint duplája az 1526 és 1550 közötti években mért 33,3 beiratkozás/év átlagának. A török hódítás óriási mértékben vetette vissza a külföldi egyetemjárást és ez még vizsgált időszakunkban is nagyon erősen érezhető. Ha azt a tényt vesszük alapul, hogy a 15. század utolsó negyedében évente 111 magyarországi diák iratkozott be

³ Az adatok a két évtized alatt összeállított számítógépes adatbázisból valók, amelyet folyamatosan frissíttek, ezért estenként a számok eltérnek a néhány évvel ezelőtt közöltektől. Az adatok egy része az említett sorozatban került publikálásra, más részei az ELTE Levéltárának honlapján megtalálhatók. A francia adatok még hátralévő összegyűjtését követően az egész egyben is elérhető lesz a kutatók számára.

külföldi egyetemen, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezt a nagyságrendet csak másfél évszázad múlva, a 17. század harmadik negyedében éri el újra a magyarországi peregrináció. Az évi 110–125 közötti átlagot 1650 és 1750 között tapasztaljuk a hazai egyetemjárásban és jelentősebb emelkedés csak a 18. század második felében következik be.

Az egyes régiók látogatottságát a következő táblázatban mutatom be. A régiók sorrendjét 36%-os látogatottsággal a német birodalmi egyetemek vezetik, de korszakonként hatalmas különbséggel. A század elején még folytatódnak a 16. századi tendenciák, s a német egyetemek hegemoniája még kimutatható. A 30 éves háború következményeként a német egyetemjárás nagyon visszaesik, s ha az egyes egyetemi városok közül Königsberg szerepe nem nőne meg, akkor összesítve minimálissá válna. Ebben az időben a holland egyetemek látogatottsága kissé meg is haladja a németekét. Ugyancsak a század második negyedének jelensége a Bécsi Egyetem újbóli erősödése, méghozzá az után, hogy a jezsuiták két kar irányítását átveszik Bécsben. Az örökös tartományok kisebb egyetemei a század első negyedében még megelőzik Bécset, a másodikban már végleg mögéje szorulnak. A lengyel litván egyetemek, de főleg az akadémiai gimnáziumok (Thorn [Toruń], Elbing [Elbląg], Danzig [Gdańsk]) látogatottsága ugyancsak a 30 éves háború idején van csúcsponton, később fokozatosan csökken irántuk az érdeklődés. Itáliában még folyamatosan vannak magyar diákok, de számuk egyre csökken a 17. században. Ezzel ellentétben Angliában ekkor éppen növekedőben van a magyar diákok jelenléte és a század harmadik negyedében lesznek legtöbben. A vesztfáliai béke után hirtelen megugrik a német egyetemek iránti érdeklődés, de megmarad a holland egyetemek iránti is, bár mértéke csökken. Svájcban a vizsgált időszakban még igen kevesen iratkoznak be. Számban nem jelentős, de említésre méltó, hogy a skandináviai és baltikumi egyetemeken éppen a 17. század végén tűnik fel több magyarországi diák. Franciaországból e században gyakorlatilag eltűntek a magyar diákok, ami a kor politikai viszonyaival magyarázható.

Magyarországi diákok az európai egyetemeken, 1701–1800

régió	1601–1625	1626–1650	1651–1675	1676–1700	Összesen	%
Német birodalmi egyetemek	847	581	1141	1022	3591	36,14
Bécsi Egyetem	157	492	609	826	2084	20,97
Hollandia	82	593	493	384	1552	15,62
Örökös tart. kisebb egyetemek	429	251	250	398	1328	13,36
Lengyelország Litvánia	134	245	88	99	566	5,69
Itália	132	109	86	112	439	4,41
Anglia Skócia	19	114	112	41	286	2,87
Svájc	10	13	26	14	63	0,63

régió	1601– 1625	1626– 1650	1651–1675	1676– 1700	Összesen	%
Skandinávia Baltikum	–	7	1	14	22	0,22
Franciaország	–	–	3	1	4	0,04
Összesen	1810	2405	2809	2911	9935	100

Ha az egyes egyetemek iránti érdeklődést vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy 84 intézményben 9935 beiratkozás történt. A 11 legnépszerűbb intézményre esett 7325 beiratkozás, ez az összes beiratkozás 73,7%-a. Az első 30 intézménybe pedig a diákok 95,3%-a járt, így a többi felsőoktatási intézmény a magyarországi peregrináció szempontjából jelentéktelennek mondható.

A Mohács utáni 75 évben Wittenberg első helye egyértelmű volt, más egyetem ekkoriban még megközelíteni sem tudta. A 17. század fordulata, hogy Bécs egyeteme a diákok 21%-ának fogadásával – főleg a század második felében – már megelőzi Wittenberget, amely így a második helyre szorul a beiratkozók 13%-át fogadva. A Gráci Egyetem iránt e században még igen nagy volt az érdeklődés Nyugat-Magyarországról, ezért áll a harmadik helyen a diákok több mint nyolc százalékának fogadásával. A holland egyetemek iránti óriási érdeklődés a magyar református diákok új peregrinációs irányának köszönhető, s így került Franeker a negyedik, Leiden pedig az ötödik helyre, a klasszikus német egyetemeket megelőzve. Olmütz hatodik helye annál inkább jelentős, mert a 30 éves háború alatt az egyetem 12 évig zárva volt, így a maradék időben látogatottsága igen jelentősnek mondható. E században kiemelten magas volt a magyarországi diákok száma a thorni akadémiai gimnáziumban, ahová a Felvidékről nagyon sok diák ment tanulni, majd onnan tovább más egyetemekre. A klasszikus német egyetemek közül Lipcse a század első felében kevésbé, a második felében jobban látogatott. Königsberg virágkora magyar szempontból a 30 éves háború időszaka, ekkor nagyon sok diák választja, hiszen a város nincs a háború sújtotta Németország központi övezetében. A század második felében a hetedikről a tizennegyedik helyre esett vissza a Königsbergi Egyetem látogatottsága. Az Odera menti Frankfurt egyetemén 1626-ig változatlan volt a magyar diákok jelenléte, majd ezután két évtizedig csak néhányan jutottak el a Viadrínára. 1647 után visszatértek a magyar diákok, akik közül sokan Hollandiába menet, vagy onnan jövet iratkoztak be ezen az egyetemen. A 11. helyen álló Jéna egyetemén egészen más a helyzet. Jénában a 17. század első felében mindössze 22 magyarországi diákkal találkozunk, viszont 1657-től kezdve rohamosan nő a jénai magyar beiratkozók száma, meghozzá annyira, hogy a század második felében már az ötödik magyarok által leglátogatottabb egyetem.

Az egyetemek látogatottságának abszolút sorrendje
a magyarországi diákok beiratkozási száma alapján, 1601–1700 (40-nél több beiratkozó esetében)

sorszám	egyetem	beiratkozók	%
1.	Bécs	2084	20,97
2.	Wittenberg	1269	12,77
3.	Graz	831	8,36
4.	Franeker	618	6,22
5.	Leiden	472	4,75
6.	Olmütz	369	3,71
7.	Thorn Ak.G.	356	3,58
8.	Lipcse	350	3,52
9.	Königsberg	348	3,50
10.	Frankfurt Oder	323	3,25
11.	Jéna	305	3,06
12.	Utrecht	222	2,23
13.	Róma Gregoriana	216	2,17
14.	Strassburg	194	1,95
15.	Groningen	185	1,86
16.	Altdorf	172	1,73
17.	Heidelberg	165	1,66
18.	London GC	134	1,34
19.	Danzig Ak.G.	105	1,05
20.	Tübingen	89	0,89
21.	Padova	88	0,88
22.	Marburg	76	0,76
23.	Cambridge	75	0,75
24.	Bologna	73	0,73
25.	Oxford	71	0,71
26.	Rostock	71	0,71
27.	Prága	62	0,62
28.	Elbing Ak.G.	59	0,59
29.	Bréma Ak.G.	47	0,47
30.	Basel	43	0,43
Együtt		9472	95,3
Egyebek		463	4,6
Összesen		9935	100

A 100 és 300 beiratkozás közötti csoportban van még két holland egyetem, Utrecht és Groningen, a katolikus papnövendékek által egyre nagyobb számban látogatott római Gregoriana Egyetem, és három német egyetem: Strassburg, Altdorf és Heidelberg. Strassburgba és Altdorfba inkább a század második felében mennek többen, s közülük igen sokan mindkét intézményt meglátogatták. Heidelberg fénykora magyar szempontból 1583 és 1621 közé esik, tehát az említett diákok többsége a század első két évtizedéből

való.⁴ E csoportba tartozik még a londoni Gresham College is, ahová hosszabb-rövidebb időre sok Hollandiában tanuló magyar protestáns diák is ellátogatott, valamint a danzigi (gdański) akadémiai gimnázium. A század folyamán 11 további egyetemen 40 és 90 fő közötti magyarországi peregrinust találunk.

Az alábbiakban tájékoztatásul közlöm a század folyamán, az európai egyetemeken és akadémiai gimnáziumokban beiratkozott magyarországi diákok számszerű adatait.

egyetem	1601–1700	egyetem	1601–1700
Bécs	2084	Bologna	73
Graz	831	Padova	88
Innsbruck	1	Nápoly	5
Linz	16	Róma	16
Laibach	2	Perugia	5
Klagenfurt	19	Siena	28
Salzburg	16	Parma	8
Prága	62	Róma Greg.	216
Prága Klem.	12	Altdorf	172
Olmütz	369	Bamberg	2
Krakkó	18	Dillingen	3
Vilno	6	Erfurt	3
Braunsberg	2	Frankfurt Oder	323
Zamość	18	Freiburg	1
Raków	2	Giessen	8
Elbing Ak.G.	59	Greifswald	18
Danzig Ak.G.	105	Halle	23
Thorn Ak.G.	356	Heidelberg	165
Uppsala	1	Helmstedt	17
Koppenhága	8	Herborn	11
Dorpat	10	Ingolstadt	11
Riga Ak.G.	3	Jena	305
Basel	43	Kiel	11
Bern	1	Königsberg	348
Genf	5	Lipce	350
Zürich	13	Löwen	4
Lausanne	1	Marburg	76
Leiden	472	Rinteln	1
Franeker	618	Rostock	71
Groningen	185	Strassburg	194
Utrecht	222	Tübingen	89
Harderwijk	9	Wittenberg	1269
Deventer	27	Würzburg	1
Amsterdam	19	Bremen Ak.G.	47

⁴ 1622 és 1652 között a Heidelbergi Egyetem nem működött és az újrakezdés utáni matrikula sem maradt ránk az 1662–1703 közötti évekből, tehát adataink e korszakból hiányosak.

egyetem	1601–1700	egyetem	1601–1700
Oxford	71	Görlitz Ak.G.	15
Cambridge	75	Halle Ped.G.	1
London GC	134	Hamburg Ak.G.	9
St. Andrews	1	Hamburg Joh.	1
Glasgow	1	Stettin Ak.G.	38
Edinburgh	4	Zerbst Ak.G.	3
Párizs	2	Hanau Ak.G.	1
Montpellier	1		
Orleans	1		

A hallgatók felekezeti megoszlása

A vizsgált korszakban rendkívül fontos kérdés a külföldi magyar egyetemjárók felekezeti hovatartozása. Erre nézve a magyar történeti irodalomban sokféle megállapítás van forgalomban, amelyek többsége azonban korábbi hiányos információkon alapul. Mivel a protestáns peregrináció adatai részben már a 19. század végétől ismertek voltak, részben pedig éppen a holland és német egyetemek matrikuláit kezdték legkorábban kiadni, így a magyar evangélikusok és reformátusok egyetemjárásáról sokat tudtunk, a katolikusokéről pedig keveset. Ez a helyzet azt a képzetet erősítette, hogy a külföldi egyetemjárásban óriási volt a protestáns dominancia. Ma, amikor már megközelítőleg pontos adatokkal rendelkezünk, ezt a képet sokkal jobban lehet árnyalni. Mohács után, nagyjából 1620-ig a protestáns peregrináció túlsúlya egyértelmű. A hazai ellenreformáció, vagy rekatolizáció megindulásával párhuzamosan azonban, 1620 után megkezdődik a katolikus egyetemjárás erősödése, elsősorban az örökös tartományok és Itália egyetemei irányába. Ez már vizsgált időszakunkban is jelentősen megváltoztatja a felekezeti arányokat, majd a 18. században azok nagyjából kiegyenlítődnek.⁵

Mint említettem, a 30 éves háború erőteljesen visszavetette a németországi protestáns peregrinációt. A reformátusok esetében ez átrendeződéssel járt és a továbbiakban a német egyetemek, elsősorban Heidelberg és Marburg helyett a holland és az angol egyetemek felé orientálódtak. Az evangélikusok átmenetileg az észak-német és a balti régiót választották úti célként, majd a háború végeztével visszatértek a hagyományos német egyetemekre, illetve újabakat is választottak, mint például Jénát, majd a század legvégétől Hallét is. A német egyetemjárásban e században változott meg a nemzetiségi összetétel, mivel a korábbi magyar többséget felváltotta a hazai evangélikus németiség szinte teljes dominanciája.

Az alábbi táblázatban a beiratkozók felekezeti hovatartozását próbáltam meghatározni. A vallási adatok csak esetenként vannak beírva az anyakönyvekbe, legtöbbször akkor, ha a hallgató nem azon felekezethez tartozik, amelyik az egyetemet fenntartja. Éppen ezért e században meglehetősen nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az adott hallgató protestáns, vagy

⁵ A következő évszázadra lásd: Szögi László 2011: A 18. századi magyar peregrináció összefoglaló adatai = Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára. (Szerk.: Magyar László András – Kapronczay Katalin) Budapest, 229–240.

katolikus. Kissé nehezebb, de nem lehetetlen az evangélikusok és reformátusok, valamint az unitáriusok számbavétele. Jelen esetben csupán arra szorítkozom, hogy megállapítsam, a 17. században a beiratkozók 60%-a protestáns, 40%-a katolikus volt. Mivel jelenleg nincs pontos adatom arról, hogy a peregrinációban ténylegesen résztvevő személyek száma mennyi, ezért ennél pontosabb arányokat most nem tudok közölni. Annyi azonban bizonyos, hogy a protestánsok esetében egy főre több beiratkozás esik, mint a katolikusok esetében. Ennek következtében további részletes számítások figyelembe vételével az említett arány még változhat a katolikusok javára, de a protestáns többség e században akkor is bizonyos.

Protestáns és katolikus beiratkozások az európai egyetemeken, 1601–1700

régió	protestáns	katolikus
Német Birodalom	3570	21
Bécsi egyetem	–	2084
Hollandia	1552	–
Örökös tart. kisebb	–	1328
Lengyelország, Litvánia	522	44
Itália	11	428
Anglia, Skócia	286	–
Svájc	63	–
Skandináv térség, Baltikum	22	–
Franciaország	–	4
Összesen	6026 (60,6%)	3909 (39,4)%

A külföldön tanuló diákok nemzetiségi megoszlása

A magyarországi felsőoktatás- és művelődéstörténet szempontjából egyaránt fontos kérdés annak vizsgálata, hogy kik vettek részt a külföldi egyetemjárásban, a soknemzetiségű Magyarország egyes etnikumai milyen arányban küldték gyermekeiket az európai kulturális és tudományos központokba ismereteket, sőt, tudományos fokozatokat szerezni.

A kutatás során használt 17. századi egyetemi és akadémiai forrásokban a legtöbbször feljegyeztek valamilyen adatot a hallgatók származásáról, földrajzi, vagy nemzeti hovatartozásáról. Esetünkben a beiratkozók közel 87%-ánál tudtunk valamilyen adatot beírni a nemzetiség elnevezést viselő rovatba. Amennyiben egy személy esetében több ilyen adat állt rendelkezésre, pl. transylvanus-saxo, transylvanus-ungarus, vagy transylvanus-siculus, akkor mindig az utóbbi, több információt tartalmazó adat került a nemzetiség rovatba, hiszen ilyen esetekben egyértelműen erről van szó. Ezeknél a hallgatóknál az első adat inkább a földrajzi származásra utal. Korszakunkban a forrásokban szereplő adatok kisebbik része valóban nemzetiségi hovatartozást jelöl. A siculus, saxo, germanus, slavus, croata, bohemus, borussus, silesius stb. kifejezések valóban meghatározzák a beiratkozó hallgató etnikai hovatartozását. A transylvano-hungarus esetben is bizonyosak lehetünk abban, hogy a külföldre eljutott diák erdélyi magyarnak vallotta magát.

A scepusius, scepus kifejezés már nem ennyire egyértelmű, mert annyi bizonyos ugyan, hogy a hallgató a Szepeességből származik, de ezen belül mai értelemben vett nemzetisége aligha határozható meg. A nevekből határozott következtetéseket nem lehet levonni, már csak azért sem, mert a 17. század közepéig humanista szokás szerint még divatos a családnevek latinosított változatának használata.

A transylvanus kifejezés korszakunkban földrajzi, illetve állami hovatartozást is jelent, azt, hogy a hallgató az Erdélyi Fejedelemségből érkezett az adott akadémiára, vagy egyetemre. Egyéb adatokból, elsősorban a származási helyből és a név jellegéből, esetenként az apa foglalkozásából Erdély esetében viszonylag nagy pontossággal meghatározható, hogy erdélyi szászról, vagy magyarról van-e szó.

Különösen nehéz azonban a nemzetiség meghatározása a pannoniuss, illetve a hungarus, ungarus kifejezések esetében. A pannoniuss, pannonus, vagy a pannonus-hungarus kifejezés a reneszánsz idején terjedt el Magyarországon és még a 17. században is jellegzetesen használatos kifejezés. Ha a pannoniuss meghatározást használók földrajzi származását vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy 84%-uk a Felvidékről származik, s csak kevesen dunántúliak. Felvidéki születésük ez esetben tehát biztosan feltételezhető, nemzetiségüket csak megbecsülni tudjuk. Feltételezhető, hogy a pannoniussok 54%-a szláv származású, 29%-uk pedig németajkú. Ennek következtében köztük jóval kisebb a magyar nemzetiségűek aránya, feltehetően 13% körüli e korszakban. Hangsúlyozom, hogy ezek az adatok becslések, tehát nem tekinthetők véglegesnek.

A hallgatók jelzett területi hovatartozása, illetve nemzetisége összesen

nemzetiség, területi hovatartozás	szám	százalék
Hungarus, Ungarus, magyar	5841	58,8
Transylvanus, Francus Silvanus	1485	14,9
Pannonius, Pannonus, Pannonio-Hungarus	538	5,4
Slavus, Slavus-Ungarus, Slavus-Pannonus, Slavus Moravus	279	2,8
Croata, Croata-Ungarus, Croata-Austriacus	161	1,6
Saxo, Saxo-Transylvanus	150	1,5
Transylvano Hungarus, Transylvanus-Hungarus, Transylvanus-Ungarus	95	0,9
Scepusius, Scepusio-Pannonus, Scepusius-Hungarus	62	0,6
Siculus, Siculus-Hungarus, Siculus-Transylvanus	26	0,2
Germanus, Germanus-Ungarus	18	0,2
Austriacus, Austriacus-Ungarus	14	0,1
Moravus, Moravus-Germanus	5	
Polonus, Polonus-Ungarus	4	
Valachus, Valachus-Transylvanus	3	
Bohemus, Bohemo-Ungarus	1	
Borussus	1	
Noricus	1	
Silesius Hungarus	1	
Nincs adat	1250	12,58
Összesen	9935	100

Az ungarus, hungarus kifejezés az ismert adatok 58%-ában szerepel a forrásokban, tehát ez a leggyakrabban előforduló meghatározás. Ők természetesen nem mind magyar nemzetiségűek. Horvát,⁶ lengyel, magyar, német,⁷ olasz, szláv⁸ és vend származású diákok egyaránt alkalmazták önmagukra a hungarus kifejezést, így az se nem korszak-, se nem területspecifikus. Hungarusként megnevezett diákok tehát az ország valamennyi részéből indultak külföldre. A nemzetiségi összetételről itt is csak becsléseket adhatunk közre, azok azonban jelentősen eltérnek a pannoniусok esetében közöltektől. Számításaim szerint a 17. században a hungarusok legalább 55%-a valóban magyar etnikumú volt, ami messze több mint a pannoniусok esetében. 24%-uk lehetett németajkú és csak mintegy 13%-uk származhatott szláv nyelvű családból.

Összességében megállapíthatjuk, hogy korszakunkban a Magyar Királyságból külföldre induló hallgatók többsége egységes, az évszázados hagyományokra visszavezethető Hungarustudattal rendelkezett, bármely nemzetiséghez tartozott is, illetve bármi volt az anyanyelve.

A hallgatók valószínűsíthető nemzetisége, 1601–1700

valószínű nemzetiség	1601–1700	%
magyar	4458	44,87
német	3268	32,89
szláv	1508	15,17
horvát	287	2,88
lengyel	14	0,14
szlovén	14	0,14
olasz	6	0,06
román	6	0,06
cseh	1	0,01
nem meghatározható	373	3,75
Összesen	9935	100

A peregrinusok társadalmi rétegződése

Az anyakönyvekben csupán a beiratkozások 15%-ában találunk adatot a peregrinus társadalmi hovatartozására. Ez nem elegendő ahhoz, hogy az adatokból messzemenő következtetéseket vonjunk le. Sajnos az sem állítható, hogy a nem jelöltek esetében ugyanezek az arányok alkalmazhatók lennének, az azonban kimondható, hogy a főnemesek esetében szinte

⁶ Gyakori a croata-ungarus kifejezés használata a dunántúli horvátok esetében

⁷ Németnek számítjuk a magyarországi dunántúli és felvidéki németeket, akik a hungarus kifejezést önmagukra alkalmazzák. A szepesi szászok önazonosítása teljesen változatos. Náluk a hungarus, a pannoniус és a scepusiус kifejezés egyaránt előfordul.

⁸ Az ismert adatok esetében a szlávnak tekinthető diákok 52%-a alkalmazza önmagára a hungarus kifejezést, 20%-ban a pannoniust és csak 19%-ban a slavus, slavus-pannoniус, vagy slavus-hungarus kifejezést.

mindig, a nemes családból származók esetében pedig gyakran feljegyezték a társadalmi hovatartozást. Nem állítható ez a városi polgárságról és a nem nemesek csoportjáról sem.

A beiratkozók társadalmi hovatartozása a jelzett adatok szerint, 1601–1700

társadalmi csoport	beiratkozók száma
Comes, SRI Comes, Graf	94
Liber Baro	140
Perillustris, Illustris, Illustrissimus	5
Magnificus	3
Primipilus	2
Nobilis, Nobilis Civis	993
Praenobilis	37
Eques, SRI Eques, Ritter	24
Generosus, Egregius, Spectabilis	5
Provincialis	4
Civis	103
Libertinus, Liber	2
Officialis	1
Patricius	1
Pauper	11
Ignobilis	10
Plebeius	15
Rusticus	1
Összesen	1451 (14,6%)
Nincs adat	8484 (85,4%)

Összevont adatok a peregrinusok jelzett társadalmi rétegződéséről

társadalmi csoport	szám	%
Főnemesek	244	16,8
Nemesek	1063	73,2
Polgárok	107	7,8
Nem nemesek	37	2,5
Összesen	1451	100

Mint láthatjuk, a jelzett adatok alapján a beiratkozók közel 17%-a származott főnemesi családból, ez a valóságban jóval kevesebb lehetett és aligha haladta meg az 5%-ot. A nagyobb arisztokrata családokból csak e században 12 családtagot találunk a peregrinusok között az Esterházy és az Erdődy családból, 11 tagot a Bornemisza, a Nádasdy és a Pálffy famíliából, 9 tagot a Pethő és a Sennyey, 8 főt pedig a Batthyány családból. Hat-hat tagját küldte külföldre tanulni a Bethlen, a Csáky és a Széchenyi család, de ott vannak a diákok között a Berzeviczy, a Dóczy, a Haller, az Illésházy, a Kovácsóczy, a Mednyánszky, a Révay, a Serényi és a Zichy család tagjai is.

Táblázatunkban a nemesek aránya a beiratkozottak között 73%, de a valóságban ez is jóval kevesebb lehetett. A nemesi előneveket figyelembe véve még legalább 300 további beiratkozó tartozott a nemesség soraiba, ezek száma azonban nem határozható meg biztosan. Véleményünk szerint a nemesi származású hallgatók aránya összességében nem haladhatta meg az 50%-ot.

A városi polgárok jelzett 8%-os képviselete a valóságban sokkal nagyobb lehetett. Ha figyelembe vesszük a szabad királyi és a bányavárosokból induló diákok magas számát, akkor nyilvánvaló, hogy képviseletük a jelzettnél négyszer, ötször több lehetett.

A paraszti, jobbágyi származású diákok számát szintén nem tudjuk biztosan, de ebben az esetben a jelzett 2,5%-nál csak kissé lehetett magasabb a valós arány.

A 17. századi külföldi egyetemjárást természetesen még sok egyéb szempont alapján is lehetne vizsgálni. Ilyen a diákok területi tagolódása a származási hely szerint, vagy éppen a jellegzetes peregrinációs útvonalak vizsgálata a magyar diákok szempontjából. Korszakunkban a választott tanulmányok még kevésbé jellegzetesek, olyan nagy a teológia dominanciája. Mostani írásomban csupán az előző szempontokra kívántam felhívni a figyelmet.

Szögi László

A tisztálkodás szinterei a fővárosi polgári lakásokban a dualizmus korában

„[...] Pest utcái vígak, derűsek és mozgalmasak [...] Pest, mely a mult században nyomorúságos kis falu volt, most épületeinek fényével és pompájával elvakít.”¹
(Victor Tissot: La Hongrie de l'Adriatique au Danube, 1883)

Tissot útleírása jelzés értékű. A 19. század második felében Budapestet európai szintű városiasodás jellemezte. Mintegy száz év alatt a világvárosok közé avansált, 1870 és 1900 között Európa leggyorsabban gyarapodó városa volt.² Lakossága megtízszereződött, s a századfordulón már elérte az egymilliót,³ amit lakóházak, lakások építése kísért.

A lakosság egyre nagyobb házakba tömörült. Míg a kiegyezés korában a házak 77,5%-a, 1914-ben már csak 50%-a volt földszintes az emeletes házak számának növekedése mellett. Bár a munkásság szaporodása következtében a szegénylakások aránya meghaladta az összes lakások felét, arányaiban és méreteiben is megnőtt a közép- és nagypolgári lakások száma és területe. Egy 1906-os lakásfelmérés adatai alapján a három vagy annál több szobás, összkomfortos lakások az összes lakás csaknem egyharmadát (31,8%-át) tették ki.⁴ A lakásviszonyok lassan javultak. Csökkent a túlszűfolt lakások és pincelakások száma. Összességében 1880 és 1910 között Budapesten a lakosság 141,9%-kal, a lakások száma pedig 165%-al gyarapodott. Az ötszobás és nagyobb lakások száma megduplázódott.⁵

Bérház – a lakóházak új típusa

A lakóháztípusokat a társadalmi elit nagyméretű, a személyzetet is elszállásoló palotái mellett, az egy háztartásra méretezett családi házak, és a lakások bérbeadására szakosodott vállalkozók egy- vagy többszintes, 10–20, de gyakran 50-nél is több lakásos bérházai alkották.⁶

¹ Sárváry 1940: 28.

² Lukacs 1996: 77.

³ Lampel – Lampel 1998: 13.

⁴ Hanák 1984: 253.

⁵ Gergely 1971: 425.

⁶ Faragó 2008: 248.

A hagyományos lakóházhoz képest nagyobb méretű és belülről tagoltabb bérházak már a 19. század elején megjelentek a Lipótvárosban és a „pesti cityben”, építésük főként a század utolsó évtizedeiben vált dominánssá.⁷

A bérházak szociálisan tagolódtak. Sajátosságuk, hogy a nagypolgárságnak, a középosztálynak, a kisembereknek és a munkásoknak egyaránt otthont adtak. Kivételt a gazdag nagypolgárok zuglói, Városliget körüli és svábhegyi villaházai, valamint a fővárosban is otthonnal rendelkező arisztokraták Nemzeti Múzeum körüli épületei képeztek.⁸

A terjedelmes utcafronti lakást/lakásokat a tulajdonos, illetve magasabb társadalmi státusú bérlők lakták, míg a szegényebbek az olcsóbb bérű, kisebb, gyakorta udvari fekvésű, vagy a pince- és padlásszobákat foglalták el.⁹

Az utcai lakásokhoz gyakran tartoztak udvarra néző helyiségek is. A konyha például jó részt az udvari folyosóról nyílt, minél távolabb a lakószobáktól. A fürdőszoba (ha volt) és a többi mellékhelyiség a *Lichthof*-ból (aknaszerű világítóudvar) kapta a beszűrődő fényt.¹⁰

A 19. század közepétől a századfordulóig épült bérházak lakásait a nagyméretű szobák, a helyiségek alaprajzi kapcsolatainak elnagyoltsága, a mellékhelyiségek és egészségügyi berendezések kezdetleges megoldásai jellemezték.

E lakástípusoknál sokkal nagyobb figyelmet szenteltek a külső homlokzatoknak, mint a praktikus alaprajzi megoldásoknak. Az egymáson keresztül megközelíthető sötét szobák, kicsi és megvilágítatlan mellékhelyiségek domináltak.¹¹

A tömeges lakástermelés 1900-tól 1914-ig tartó periódusának lakásai már műszakilag fejlettebb eszközökkel, jobb kivitelben és több higiéniai lehetőséggel épültek.

E szakaszban a kétmenetes függőfolyosós építési mód jellemző, eléggé rögzített lakásbeosztással (L alakú előszoba, a függőfolyosóra ajtóval nyíló konyha, konyhába nyíló fürdő).¹²

A bérházak lakásai – a korábbi polgárházakhoz viszonyítva – kisebb méretűek, ugyanakkor meghittebbek,¹³ szobáik lineáris rendben követték egymást, legnagyobb részük csak egymáson keresztül volt megközelíthető, s már jellegzetes tartozékuknak tekinthető a fürdőszoba.

E bérlakásoknak egyre bonyolultabb és speciálisabb, egyre pontosabban behatárolható funkciójú helyiségei vannak, melyek használata fokozatosan konkretizálódik: reprezentációs terek (szalon, ebédlő, belépő), lakórész (hálószoba, nappali), gazdasági rész (konyha, éleškamra, köztér), a higiéné területre (WC, fürdőszoba), s végül a cselédszoba.¹⁴

A 19. század végére kialakult középpolgári minta a háromszobás, több mellékhelyiséggel rendelkező lakás, de a módosabbak hat-nyolc szobát is megengedhettek maguknak.¹⁵

⁷ Hanák 1984: 6.

⁸ Gyáni 1995: 35.

⁹ Faragó 2008: 248–249.

¹⁰ Rév 1983: 46–48.

¹¹ Kotsis 1942: 3–4.

¹² Kotsis 1942: 3–6.

¹³ Hanák 1999: 22.

¹⁴ Déznai 1932: 4.

¹⁵ Kósa 2000: 278.

A középpolgárság bérlakásai, lakóhelyei a 19. század végére egyre inkább sablonszerű beosztást mutatnak. A szalon, ebédlő, hálószoza, konyha, kamra, előszoba és cselédszoza helyiség-rendszer válik példaértékűvé, ehhez járulhatott még a jobb anyagi és társadalmi helyzetben lévőknél a gyermekszoba, a vendégszoza és a fürdőszoba.

A tisztálkodás szinterei a polgári lakásokban – ideál és gyakorlat

Létrejött tehát egy kifejezetten tisztálkodási célra létrehozott helyiség, amely folyamat eredményeként új berendezési tárgyak és eszközök jelentek meg a lakásokban. A kérdés az, hogy mennyire általános ezek használata. Az új dolgok iránt mindig szkeptikus az ember, mindig kell egy kis idő, míg megszokjuk őket, míg megtanulunk együtt élni velük, netán a gyakorlatban alkalmazzuk őket. S mindig vannak úttörők, akik megteremtik a követendő mintákat. Korszakunkban ennek bizonyítéka a nagy mennyiségű ún. mintaállító irodalom¹⁶ – élet- és háztartás-vezetési könyvek, tanácsadók. Az új gyakorlat megvalósítását szorgalmazó tanácsadó könyvek, főleg külföldi (angol, francia, német) példák nyomán egy képzeletbeli „átlagos” otthonképet, követendő eszményt fogalmaztak meg.

Az első átfogó, magyar nyelven írt lakberendezési mű Beniczky Irma *Gyakorlati széptan* című munkája volt 1876-ban.¹⁷ Az általa megjelenített középosztálybeli lakás három-, legfeljebb négyszobás. Az egészségügyi szempontokkal szemben – a fény és a friss levegő biztosítását ki véve – inkább a lakályosságot tartotta szem előtt. Wohl Janka 1882-ben megjelent *Az otthon* című összeállítása a polgári lakásokhoz „illő”, ettől a szinttől elvárható helyiségeket és azok berendezéseit mutatta be. A szerző egy hat-hétszobás lakástípust vázolt fel, melyben már nélkülözhetetlen elemként tartotta számon a tisztálkodási és egészségügyi rendeltetésű helyiségeket. *A háztartások kézikönyve* 1908-ban az ideális városi lakás paraméterei között már alapkövetelményként szerepeltette a fürdőszobát. „Egyáltalán nem kellene lakást építeni fürdőszoba nélkül. Az új házakban legalább az utcai lakások, sohasem nélkülözik a fürdőszobát.”¹⁸ E néhány példa jelzi, hogy a tanácsadóknál az 1880-as évektől igényként jelentkezik a fürdőszoba.

Az ideál és a gyakorlat azonban többnyire nem paralel. A mintákat így érdemes egyéb forrásokkal (szakértői vélemények, lakásleltárak, visszaemlékezések) és a szakirodalommal (elsősorban építészettörténeti munkákkal) egybevetni.

A Knorr-, Hopp-villa (Andrássy út 103.) a Sugár úti (1885-től Andrássy út) építkezések első évtizedében épült 1877–1878-ban. Építtetője Knorr József magánügynök volt, tőle vette meg 1885-ben Hopp Ferenc. Az egyemeletes épületben a Sugár útra nyíló kéta blakos nagyszoba volt a fogadóterem, az előszoba túloldalán a kertre forduló kéta blakos szoba a hálószoza (ebből nyílt a fürdőszoba), a kevésbé világos harmadik földszinti szoba pedig Hopp dolgozószobája.¹⁹

¹⁶ Fábri 2002: 339–340.

¹⁷ Buzinkay 1992: 17.

¹⁸ Faylné 1908: 39.

¹⁹ Gábor 2010: 318.

Czobor Béla, művészettörténész, régész háza a Lendvay utcában (ma Lendvay u. 20.) 1883-ban épült. Beosztása szokatlan, a magasföldszinten hat, az alagsorban négy lakószobával. Első látásra két lakásra gondolnánk, de konyha csak egy volt – az alagsorban –, pici fürdőszoba szintén egy, a földszinten.²⁰

Saxlehner András posztókereskedő, a Hunyadi János keserűvíz forgalmazója 1884–1885 között, az Andrássy út 3-ban építtetett palotabérházat. Lakása (5 szoba, ebédlő és még egy szoba, további 3 szoba, külön bejáratú a cég irodája) az első emeletet foglalta el. A felsőbb emeleti lakóhelyek ennél kisebbek voltak, de nem kicsik. Az utcafronton két-két lakás volt két, illetve három utcai szobával; mindegyikhez tartozott még egy udvari szoba is. A Két Szerecsen utcai fronton 3 szobás lakások voltak, szintenként kettő, minden szobájuk utcára nyílt. Mindegyik lakáshoz tartozott fürdőszoba is.²¹

Rohrer László miniszteri tanácsos 1889-es Árvaszékhez intézett beadványában egy várbéli (Üri u. 42.) bérház építésének problémáit írta le. Szóvá tette, hogy a kétemeletes ház nyolc lakásából négyben fürdőszobát is kellett építeni. Azért, magyarázza: „mert kizárólag magasabb rangú állami tisztviselőkből álló és a lakásokat a viszonyokhoz képest oly jól megfizető lakók ebbeli határozott kívánsága elől kitérnem [...] (nem) lehetett [...]” Hiszen, fűzi hozzá, „a várban a múlt évben négy új ház épült és fürdő szobák mindenütt készítettén, ma napság a hol az ilyen hiányzik oly lakásra a publikum reflektálni sem kíván.”²² E feljegyzés már jelzi, hogy a tehetősebb rétegeknél a fürdőszoba már a lakások lényeges része.

Vuk Alajos budapesti nagykereskedő hagyatéki anyagában egy 1890-es szakértői vélemény részletesen jellemzi az új építésű, budapesti VI. kerület Podmaniczky u. 10. szám alatt (hrsz. 3620) fekvő háromemeletes épületet. A házban a következő helyiségek vannak: a pincében egy nagy utcai raktár és 8 fűskamra; a földszinten két utcai lakás és a házmester lakása 21 helyiséggel; a mezaninban a mosókonyha és a mángorlólóhelyiség; az 1. emeleten egy nagy lakás 17 helyiséggel; az 1. és 2. emeleten két nagy lakás 22 helyiséggel; a padláson egy nagy ruhaszárító padlás és 8 kisebb padlásrekesz a lakók részére.

„[...] Az első emeleti lakás igen fényesen van berendezve: [...] Closett és a fürdőszoba igen elegáns kiállítással, a closettnek Excelsior önműködő készülékkel [...] Az összes többi lakosztályok berendezése minden tekintetben kifogástalan, a mai viszonyok követelményeinek minden tekintetben megfelelőek [...]”²³

Rohrer László miniszteri tanácsos beadványával összhangban már ez az új ház is korszerű higiéniai viszonyokat tükröz. A háromszintes épület minden (egy 8, egy 17 és öt 11 helyiséggel rendelkező, tehát nagypolgári jellegű) lakásának – a házmester lakását leszámítva – van fürdőszobája és külön *Closettje*. Minden konyhában van vízvezeték, kagylóval. Az épülethez tartozik egy mosókonyha és egy mángorlólóhelyiség.

²⁰ Gábor 2010: 346–347.

²¹ Gábor 2002: 11–12.

²² Gyáni 1995: 38–39.

²³ BFL IV. 1411. b 217. 3116/1890.

A Jókai-Feszty-villa (Bajza u. 39.) 1890-ben épült. E kisebb palota Jókai Mór és Feszty Árpád közös tulajdonát képezte, melyben háztartásuk is közös volt. Az épület elrendezése lényegében Feszty és Jókai dolgozószobája köré szerveződött. A közös étkező és az író szobái az emeleten voltak, csakúgy mint a dolgozószobája. A földszinten volt Fesztyék ötszobás lakása, amit később egy hatodik szobával és egy fürdőszobával bővítettek. Itt volt a festő 100 m² területű műterme is.²⁴

A Rápolti-Nagy Endre tulajdonában levő, V. kerület Hajnal u. 8. szám alatti kétemeletes épület (földszint: 3 utcai bolthelyiség, 3 utcai lakosztály; I. emelet: 3 nagy utcai lakás, 1 kisebb udvari lakás; II. emelet: 3 nagy utcai lakás, 1 kisebb udvari lakás) 1891-ben lett korszerűsítve. Az átalakítás kapcsán minden lakosztályt vízvezetékekkel láttak el, új closeteket építettek, két fürdőszobát szereltek fel.²⁵

1892-ben Gerlőczy Károly alpolgármester írta egy jelentésében, hogy „már évek óta alig épült Budapesten ház, melynek majd minden lakásában két-három vízfogyasztó csap ne lenne (konyha, klozett, fürdőszoba, mosdó), két-három szobás lakások fürdőszobával láttatnak el és az utóbbi már oly kellékévé vált a lakásoknak, hogy anélkül lakás alig adható ki [...]”²⁶

Strasser Sándor terménykereskedő villájának (1893, Lendvay u. 24.) óriási kétszintes halljából a földszinten ebédlő, szalon, budoár, úriszoba, biliárdszoba nyílt; a körbefutó emeleti galériáról vendégszoba, nappali szoba, két gyermekszoba, nevelői szoba, a szülők hálószobája, mellette teremnek beillő kb. 30 m²-es fürdőszobával. (Az emeleten másik fürdőszoba is volt a gyerekek számára.)²⁷

Weiss Manfréd Sugár úti egyemeletes nagypolgári villája az 1890-es évek közepén épült, elől domborított loggiával, hátul verandával. A pincében külön borpince és ivóterem, konyha, cselédszoba, mosó-, vasaló- és mángorlókamra. Külön kisházban helyezték el a „jobb” cselédséget: a házmestert, a kertészt, utóbb a sofőrt. A földszint utcai frontján helyezkedett el a szalon, a zeneterem és a fogadószoa: együtt 130 m². Ezekhez csatlakozott egy 60 m²-es ebédlő, belőle veranda (téli kert) nyílt, hátul nappali, hálószoba, gyerekszoba, tanulószoba, fürdőszoba és két vécé. Az első emeleten háló- és lakószobák, a hátsó elkülönített fronton pedig a belső cselédség szobái és mellékhelyiségek, a cselédségnek három belső szoba és három kislakás állt rendelkezésére.²⁸

Az 1900-as évek elején épült Gresham palota polgári lakásaiban már mindenütt alakítottak ki fürdőszobát és külön WC-t is. A palotában 1907-ben 36 lakás volt, további kettő irodaként funkcionált: 7-7 lakás az első és második emeleten, 8 lakás a harmadik emeleten és 12 kisebb a negyediken. Ezekben mindenütt alakítottak ki fürdőszobát. Külön

²⁴ Saly 2009: 182.

²⁵ BFL IV. 1411. b 259. 22677/1892.

²⁶ Idézi Göbel József: Fővárosunk közműtörténelméből. LXXXII. Vízhány. *Fővárosi Közmű* 1927. augusztus 22. In: Buzinkay 1992: 20.

²⁷ Gábor 1997. 22.

²⁸ Hanák 1984: 260.

helyiséget képeztek a kézmosóval is ellátott WC-k, melyekből a nagyobb méretű lakásokban kettő is volt.²⁹

A VII. ker. Erzsébetváros Elemér u. 39. szám alatti háromemeletes ingatlan 1910-es datálású becslése, csatorna-, gáz-, víz-, villanyvezetékekkel ellátott, fürdővel, closetekkel felszerelt épületet mutat be.³⁰

A VII. kerület Thököly u. 64-ben levő, alagsorral bíró, földszintes, vízvezetékekkel és felszerelt fürdővel ellátott ház egy 1910-es szakértői jelentésből ismert.³¹

Az Allt család Visi Imre utcai (VIII. kerület) második emeleti kétszobás lakása már a mai értelemben is komfortosnak tekinthető. Két szoba, konyha, előszoba, fürdőszoba, WC és kamra alkották.³²

Az 1910–1912-es építésű Schiffer-villa (VI. kerület, Munkácsi M. u. 19.) az ország egyik leggazdagabb vállalkozójának – Schiffer Miksa mérnök, vállalkozó – lakóhelye volt. A korabeli építkezések mintáit követve földszintje a szokásoknak megfelelően a társasági érintkezés színhelye volt (hall, egybenyitható ebédlő – nagy szalon – kis szalon, dolgozó), míg az első emeleti szobák a család belső életének terei voltak.

„A hallban kétkarú lépcső vezet a galériára. A lépcsőtől balra, északkeletre nyílik a házvezetőnő lakrész. Az emeleti szobasor a földszinti teremegyüttes fölött szintén L alakban övezi a hallt. A galéria kis előtérben végződik, ahonnan ajtó nyílik az úgynevezett fürdőcsarnokba. A helység két részből állt, az öltözőből és a fürdőből. A fürdőrész négy, magasan levő, íves záródású ablakkal nyílt a kertre, míg az öltöző ornamentális, ovális, lapos üvegkupolán kapott világítást. Az öltözőből nyíló ajtók és a mennyezetig beépített szekrények díszítése azonos volt a padlóba süllyesztve, kék Zsolnay-kerámia burkolatában elszórtan halas és vízililiomos csempékkel. Az öltözőből jobbra és balra nyíltak a házastársak hálószobái. A hálószoba után következő nappali szoba, amely a kis szalon fölött helyezkedik el. A galériáról, a nappaliból és a lányszobából nyílt ajtó a reggelizőszobába, ahonnan két ajtó vezetett a loggiára. Az emeleti szobák sorát a gyerekszoba zárja, ahová a galériáról egy előtérrel át lehetett bemenni. Az előtérből ajtó nyílt a két lány szobájába és egy feltételezett fürdőszobába is. A második emelet csak az alapterület egyharmadán épült ki és a személyzet szobáinak adott helyet. Az alagsorban a házmesterlakáson, konyhán és a kazánházon kívül a hall alatt, azzal közvetlen összeköttetésben nagyméretű játéktér – biliárdszoba – volt.”³³

A VIII. ker. Főherceg-Sándor u. 23/a. szám alatti, 1890 körül épült, jó karban tartott háromemeletes bérház lakásai fürdőszobákkal, closetekkel ellátottak (1917-es adat).³⁴

²⁹ Peterdi 2004: 72.

³⁰ BFL IV. 1411. b 347. 1597/1910.

³¹ BFL IV. 1411. b 483. 1088/1920.

³² 1911-es adat. In: Peterdi 1978–1980: 151, 188–189.

³³ Gábor 2010: 363–366.

³⁴ BFL IV. 1411. b 484. 16154/1920.

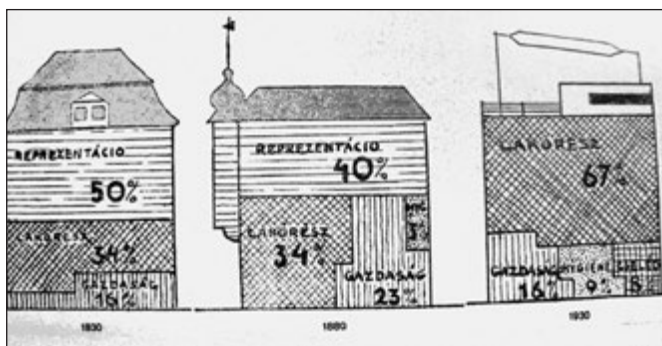
A VII. ker. Rottenbiller utca 29/b. sz. alatti ingatlanról készült 1918-as szakértői jelentésben pedig a következőket találjuk egy elhanyagoltabb háromemeletes épületről: „[...] Az utczai lakásokban van fürdő és külön closet, az udvari lakásoknak csoport closetjük van. Vízvezeték minden konyhában van, az egyes lakásokba gáz be van vezetve az utczai részen, de vannak szabadvezetékes villanyvilágítási berendezések is [...]”.³⁵

A fürdőszoba jelenlétéről tanúskodik Láng Panni visszaemlékezése is, mely a korszak végének állapotát szemlélteti. Bemutatta a család villáját és pesti lakásait. Mindkettőben megtalálható a fürdő- és illemhelyiség. Az első pesti lakásuk, amire Láng Panni emlékezett, a IV. kerületben (ma V.), a Veres Pálné utca 7. szám alatt volt: „Öt szobából és mellékhelyiségekből állt. [...] A lakás tengelyét egy hosszú előszoba képezte. [...] A Veres Pálné utca felőli oldalra két ajtó nyílt, az első az ebédlőbe vezetett, a második az úriszobába. Egy harmadik ajtón át a szalonba lehetett jutni. [...] A negyedik ajtó a gyerekszobába vezetett [...] közvetlen átjárása volt a szalonnak berendezett sarokszobába, valamint a lakás utolsó szobájába, a szülők hálójába. A fürdőszobába vagy a szülői hálószobából, vagy az előszoba felől lehetett bemenni. A személyzet számára az előszoba lépcsőház felé eső végén volt a WC-helyiség, benne külön kis mosdó, kézmosáshoz törülközővel, szappannal. Az ebédlővel szemben az előszobából nyílt az ajtó a konyhába. [...] A konyhán túl helyezkedett el a kétágyas személyzeti szoba, mosdóval.”³⁶

Halászfy Éva visszaemlékezése³⁷, mely a család 1920-as éveinek történetét örököltette meg, már intenzív fürdőszoba-használatról tanúskodik. A Halászfy család lakása megfelelt a középpolgári lakás fentebb bemutatott paramétereinek, s az előszoba, férfiszoba, ebédlő, gyerekszoba, hálószoba, konyha mellett fürdőszobát is tartalmazott.³⁸

Déznai Viktor *A lakás fejlődése az utolsó 100 évben* című 1932-ben megjelent munkájában három időpontot hasonlított össze: 1830, 1880, 1930. Kutatásainak eredményeit a következő ábra szemlélteti:

1. Déznai Viktor lakásvizsgálata (A lakás funkcionális felosztása)

Forrás: Déznai 1932: 5.

³⁵ BFL IV. 1411. b 480. 1621/1920.

³⁶ Láng 1986: 83.

³⁷ Ebből Peterdi Vera etnográfus, főmuzeológus készített egy esettanulmányt.

³⁸ Peterdi 2002: 136–138.

1830-ban a fürdőszoba és a saját WC ismeretlenek. 1880-ban már minden lakáshoz van külön WC, de a fürdőszoba még ismeretlen. 1930-ban a fürdőszoba már magától értetődő dolog.³⁹

Összehasonlítva a tanácsadók mintáit Rohrer László beadványával, a VI. ker. Podmaniczky u. 10., V. ker. Hajnal u. 8., VII. ker. Elemér u. 39., VII. ker. Rottenbiller u. 29/b., VII. ker. Thököly u. 64., VIII. ker. Főherceg-Sándor u. 23/a. szám alatt épült házak adataival, Gerlóczy Károly jelentésével és Déznai Viktor ábrájával, láthatóan megteremtődött az igény egy új „speciális” tisztálkodási szintér létrejöttére. Az igény és módosulás – lásd építészeti változások (bérház, a reprezentációs tér csökkenése a higiéniés helyiségek javára) – egymásra hatnak. A váltás határa legkorábban valahol az 1880-as évek végére, még inkább az 1890-es évek elejére tehető. A vezetékes víz és a csatornahálózat kiépítésével, térhódításával együtt terjedt a fürdőszoba és illemhely rendszeresítése is.⁴⁰

E példák, bár az egész korszakot átfogják, még nem bizonyítják a fürdőszobák általános jelenlétét. Nyilván vannak, akik követik az új mintákat, és az újonnan épült vagy felújított lakásokba már bekerül a fürdőszoba (lásd a fenti ingatlanok), mint önálló helyiség. Vannak azonban korábban épült lakóházak is, ahol nem történik meg rögtön a modernizáció⁴¹ és a korábbi tisztálkodási módokhoz folyamodnak. Lásd például a Hofhauser család hagyatéki anyagában egy 1870-es években épült Baross utcai (Budapest, VIII. ker. Baross-utca 123., hrsz. 7257) ingatlanról készített szakértői véleményt, mely elhasznált állapotban levő, minden kényelmet nélkülöző, két és három szobából álló, sötét mellékhelyiségekkel rendelkező kislakásokat írt le. Fürdőszobát nem említett.⁴²

1896-ban a VII. kerület Wesselényi u. 10-ben felépült egyemeletes lakóépület szakértői véleményezéséből jól látható, hogy a viszonylag új, jó karban lévő lakásban se fürdőszoba, se closet nincs. „[...] a pincze folyosói, valamint a pinczében levő mosokonyha téglával vannak burkolva [...] az I. em. egy konyhában a folyoson és a földszinten vízvezeték egy egy kagylóval a pinczében levő mosokonyhában egy csappal, azonkívül az udvarban egy szivattyus kút is létezik, a clostettek házi csatornával vannak az utcái csatornával összekötve.”⁴³

A II. ker. Corvin tér 10. sz. alatti telken lévő egy- illetve kétemeletes épületek 1903-as szakértői jelentése a lakások tartozékaiként clostetekre igen, de fürdőszobára nem utal, továbbá mángorlóhelyiséget és mosókonyhát említ.⁴⁴

A VII. ker. Hernád u. 22. sz. épület 1908-as szakértői jelentésében a következő sorok olvashatók: „[...] Az Erzsébet városnak ezen a vidékén 10–15 év előtt épült bérházak állanak s habár 3 és 4 emeletesek, jobbára minden comfort nélküli kis lakásokat tartalmaznak. A 2–3

³⁹ Déznai 1932: 5.

⁴⁰ Kósa 2000: 280.

⁴¹ BFL IV. 1411. b 213. 2994/1890.

⁴² BFL IV. 1411. b 479. 18420/1920.

⁴³ BFL IV. 1411. b 274. 1025/1901.

⁴⁴ BFL IV. 1411. b 315. 2077/1905.

szobás lakások, a most divó jobb kiállítással, előszoba, fürdőszoba és closettal való ellátással ezen a vidéken nagyon keresettek úgy, hogy ha a telek ily modern lakásokat tartalmazó bérházzal építtetik be, biztos jövedelmet nyújt [...]”⁴⁵

Szintén egy 1908-as ingatlanbecslésben (VIII. ker. Madách u. 15. sz.) olvasható: „[...] a ház csatornázva, vízvezetékekkel van ellátva, de csak az udvarban van két kagyló csappal.”⁴⁶

A IV. ker. Károly körút 14. sz. alatti háromemeletes bérpalota nagy lakásai 1910-ben elrendezés és a mellékhelyiségek tekintetében nem felel meg a kor igényeinek.⁴⁷

A IX. ker. Bokréta u. 31 sz. (ingatlanbecslés: 1910) alatti „[...] E alakban épült régi avult lakóház [...] A szobák igen egyszerű kiállításuk és az épület csupán kis igénytelen lakásokat tartalmaz [...]”⁴⁸

A IV. Koronaherceg u. 7. és Városház u. 10 sz. alatti ingatlanról (háromemeletes lakó és bérház) készült 1910-es datálású becslési jegyzőkönyv a következőket írja: „[...] A lakások kellő mellék helyiségekkel nincsenek felszerelve, belső closettakkal és fürdőszobával nem birnak [...] A clostetek csoportosítva emeletenkint nyerték elhelyezésüket [...]”⁴⁹

Ez utóbbi házakban, lakásokban az egyéb, más funkciójú helyiségekben – rendszerint az öltözőszobában, vagy a hálószobában – elhelyezett mosdóállványok, mosdókészletek, mosdószekrények, mosdóasztalok voltak az otthoni tisztálkodás legfőbb eszközei, melyek sokáig a fürdőszobával párhuzamosan is a lakások tartozékait alkották.

A mosdóasztal felszerelésével Wohl Jankánál találkozhatunk: „a mosdóasztal áll egy öblös nagy tálból, valamint egy kisebből. Az asztalon van egy spongyatartó, szappan és kefetartó. Valamint egy nagy és egy kis vizeskorsó és két pohár. A mosdóasztal alatt van a lábvíz-tál és „medence” a piszkos víznek. Mellette foglal helyet a törülközőtartó.”⁵⁰ Vigh Annamária tanulmánya e tisztálkodási módot a századfordulóra teszi jellemzővé a közép-polgári rétegnél, és leírja hogyan nézett ki egy orvos családjának mosdószekrénye: „[...] több részből összeépített fedéllel zárul. A fedőlap felemelhető és kitámasztható. Egy ollószerkezet előretolja a mosdókészletet tartó fehérre festett bádógtálcát, amely szintén fehér, festett fakeretben van elhelyezve, és higiéniai okok miatt kiemelhető. A mosdószekrényben fajansz mosdókészlet található: egy lavór, egy üvegkanna, egy szappantartó fedővel, egy szivacstál. A fedőlap belsejében tükör helyezkedik el.”⁵¹ Az Ulrich B. J. árjegyzékének (Bp. VI. Váci körút 31. Mindennemű csövek, légszesz-víz- és gőzvezetési felszerelések, szerszámok és műszaki cikkek raktára.) 1914. április 1.-i kínálatában már igen korszerű mosdószekrények és mosdóasztalok várták a vevőket, ezen eszközök már többnyire a tisztálkodás új színhelyén, a fürdőszobában kaptak helyet. Ha ezeket összehasonlítjuk egy

⁴⁵ BFL IV. 1411. b 351. 195/1910.

⁴⁶ BFL IV. 1411. b 315. 9432/1905.

⁴⁷ BFL IV. 1411. b 351. 8357/1910.

⁴⁸ BFL IV. 1411. b 384. 16533/1915.

⁴⁹ Czingel 2001: 54.

⁵⁰ Vigh 1998: 82.

⁵¹ Hanák 1984: 266.

a Budapest Történeti Múzeumban található 1880 körüli kovácsoltvas mosdóállvánnyal, vagy a szerényebb mosdókészletekkel, jól látható a technikai fejlődés, amely akár a megnövekvő igények kielégítését is alátámaszthatja.

A fürdőszoba meghonosodásával csökkent a mosdóasztal fontossága és mérete, bár még a századelőn is alig akadt olyan fürdőszobás polgári lakás, melynek hálósobájából hiányzott volna.⁵²

A Budapest Fővárosi Levéltárának árvaszéki irataiban szereplő részletes hagyatéki leltárak többségében a mosdóasztalok, mosdószekrények szinte állandó tételek. Kutatómunkám során – öt évenkénti időintervallumban – összesen 140 doboz 1874 és 1920 közötti iratanyagot tekintettem át, ebből 70 doboznyi anyagban 139 részletes hagyatéki leltárban szerepelt mosdóasztal, mosdószekrény,⁵³ 8 jegyzékben fürdőkád; továbbá 3 esetben fordult elő fürdőszoba/fürdőszobaberendezés a tételek között.

A korabeli lakásleltárak kapcsán meg kell említeni, hogy sok esetben a fürdőszobákat nem tüntetik fel. Ennek oka lehetett, hogy nem volt fürdőszoba, másrészt, hogy nem a lakás, hanem a ház tartozékának minősült. Az utóbbit támasztja alá Buzinkay Géza megállapítása, hogy a fürdőszoba a hagyatéki leltárakban nem, a házleírásokban viszont több alkalommal is szerepelt, így például a Ferenczy-ház esetében (Andrássy út 26.), ahol emeletenként volt fürdőszoba. Buzinkay állítását erősíti meg – miszerint a fürdőszoba ritkán dokumentált a leltárakban – Gyáni Gábor egy tanulmánya is, melyben 12 budapesti lakásleltárt vizsgált a Belváros rangos negyedeinek bérpalotáiban az 1870–1910 közötti időintervallumban. Mindössze egy lakásleltárban, egy bizonyos Kohner családjában említettek fürdőszobát. Ennek adatai 1879-ből származnak. A hatszobás lakást (+konyha+kamra+fürdőszoba+két cselédszoba) Kohner Zsigmond és családja lakta. A leltár alapján nagypolgári otthonra következtethetünk. Az ebédlő, szalon, hálósoba, úriszoba, budoár és gyermekszoba mellett a fürdőszobát is leírja, ahol 1 „zink” fürdőkád, 1 háromágú vas légszeszcillár, 1 sárgára mázolt háromajtós „garderobe” és egy sárgára mázolt kis jégszekrény állott.⁵⁴

⁵² E tisztálkodási tárgyak a tulajdonosuk anyagi helyzetétől függően anyagukban, kivitelezésükben, méretükben, színükben különböztek. A leltárakban leggyakrabban fényezett példányokat regisztráltak (lásd pl. 1874: Altenburger; 1880: Stein; 1885: Pijacsevich; 1890: Freudiger; 1895: Dalocsa; 1900: Depold; 1905: Rossinelli; 1910: Abeles; 1915: Berkovics; 1920: Báron családok leltárai). Lehettek továbbá fényezetlenek (lásd pl. 1874: Anspitz, Ágoston, Breitner, Dessoir; 1880: Pollák, Schulz; 1885: Lósy, Szelényi családok leltárai), mázoltak (lásd pl. 1874: Hill; 1885: Hausmann, Pijacsevich, Weisz; 1910: Rosenfeld családok hagyatéka), mattak (1900: Züchler; 1915: Tabakovits; 1920: Stern), lackírozottak (1890: Habesser), fágottak (1895: Pollák), furnirosak (1896: Nedeczky). Egy- illetve többajtósak (lásd pl. 1880: Nagy, Schiller; 1885: Silbermann családok leltárai), fiókosak (lásd pl. 1880: Nyáry család hagyatéka). Készülhettek fayence-ból, kemény- és puhafából (lásd pl. 1880: Prayer; 1885: Földváry, Tutkovits családok hagyatéki listáit), vashálóból (lásd pl. 1874: Czompó; 1885: Kempelen, Silbermann; Szelényi, Thomka családok leltárait) és bádogból (1915: Grabovszky).

⁵³ Gyáni 1992: 49.

⁵⁴ A leltárakból hiányzó, ugyanakkor létező fürdőszobák kapcsán jó példa Vuk Alajos budapesti

Gyáni kutatásával analóg a Budapest Fővárosi Levéltárának árvaszéki iratanyagában általam elvégzett vizsgálat is. Megjegyzendő, hogy nem minden anyagban volt részletes hagyatéki jegyzék. Az áttekintett 140 doboznyi 1874 és 1920 közötti iratanyagban összesen 139 leltár volt vizsgálható, ezekben összesen 3 fürdőszoba (egy arisztokrata, két polgári példa) szerepelt, míg a házakról készült szakértői véleményekben több esetben (15 szakértői jelentésből 6-ban, s a többiben is, mint hiányzó elem) előfordult.⁵⁵ Az első fürdőszoba az arisztokrata gr. Pejacsevich János Andrassy úti (Andrassy út 70.) lakóhelyének (6 szoba, előszoba, konyha, fürdőszoba) tartozéka (1885).⁵⁶ Továbbá szintén rendelkezett fürdőszobával dr. Hausmann Roland IV. ker. Váci út 5. szám alatti (4 szoba, könyvtár, konyha, fürdőszoba, cselédszoba, padlás) lakóháza⁵⁷ (1885) és Eigel Nándorné Andrassy úti lakása⁵⁸ (4 szoba, előszoba, konyha, cselédszoba, kamra, fürdőszoba beosztású lakás, Andrassy út 107. 1915).

Továbbá az egyes leltárakban fürdőszobára utalás nélkül, a megőrzött számlák között fürdőszobafelújítás/átalakítás mutat rá a tisztálkodóhelyiség létezésére (lásd a számlát a Blasovich,⁵⁹ Bayer⁶⁰ család hagyatéki leltárában).

2. Schwarz Sándor bádgos, légszesz- és vízvezeték-berendező számlája fürdőkádjavításról

Özvegy Blazovits Ö. Nagyságának
A Diófa utca 7 számú házba II. em.
egy lakásba, Fürdő Kád javítás
2. csap javítás, zuhany javítás
és 30 cm új ólom cső befórasztva
7
Összeg Kor.7.
Köszönettel felvettem
Tisztelettel Schwarz S. 9/8 1903

Forrás: BFL. IV. 1411.b 164., 906/1885. Blasovich

nagykereskedő hagyatéki anyaga. Míg a hagyatéki leltárában csak 1 mosdóasztal szerepelt, addig a házról készült szakértői jelentésben minden lakásnak (a házmester lakását kivéve) – így Vuk Alajos lakásának is – tartozéka volt a fürdőszoba és a külön closet. BFL IV. 1411. b 217. 3116/1890.

⁵⁵ BFL IV. 1411. b 168. 912/1885.

⁵⁶ BFL IV. 1411. b 166. 1749/1885.

⁵⁷ BFL IV. 1411. b 380. 10282/1915.

⁵⁸ BFL IV. 1411. b 164. 906/1885.

⁵⁹ BFL IV. 1411. b 272. sz.n./1900.

⁶⁰ BFL IV. 1411. b 272. sz.n./1900.

A fürdőszoba berendezési tárgyai

A tisztálkodás tárgyainak technikai fejlődése folyamatos. Kezdetben elég volt hozzá két kéz; aztán néhány egyszerűbb eszköz, edény; majd a gyáripár megjelenése, a gépesített termelés lehetővé tette a nagyobb mennyiségű előállítását és a termékek körének bővülését.

A fürdőszoba tárgyait két csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba azok a használati tárgyak tartoznak, amelyekkel tisztálkodunk (szappan, szivacs...), a másikba a tisztálkodásra szolgáló helyiségek berendezése. Vizsgált korszakunk fürdőszobáinak jellegzetes berendezési tárgyai: a kád, a mosdó, a zuhany, a melegítőkályha és a tükör. Egyéb, ezeken felül megtalálható tárgy a helyiség méretétől, a család anyagi helyzetétől, vagy higiénés szokásaitól függött.

A katalógusok és a múzeumokban őrzött tárgyak széles választékról tanúskodnak anyaguk, megmunkálásuk, formáik, díszítettségük tekintetében is.

A leggyakoribb alapanyag a fém,⁶¹ a fa,⁶² a porcelán,⁶³ a fayence,⁶⁴ és az üveg⁶⁵ volt. Az alaptárgyak mellett polcok, törölköző-, pohár-, fogkefe-, szappan-, szivacs-, árnyékszék-papír tartók, fejpárnák, mérlegek, fürdőhőmérők, kádülések biztosították a fürdőhelyiség kényelmét.⁶⁶

A tehetősebb középpolgári családoknál a fürdőszoba részét képezte még a bidé is, melyet a Pallas Nagylexikon így jellemzett 1911-ben: „a fürdő egy neme, hosszúkas, ovális tál, mely kényelmesebb használat végett egy alacsony, négy lábú állványban van illesztve.”⁶⁷

A fürdő szerves tartozékai voltak a különféle tisztálkodószerek és -eszközök, mint a szappanok, szivacs, fogkefék, fogkrémek, fogporok.

Széles spektrumon mozogtak tehát a tisztálkodás használati és berendezési tárgyai, melyek igen sokat elárultak „gazdájukról”. Anyaguk (a nemesebb, drágább kerámia és porcelán mellett fémek is), márkájuk és ezekből adódóan áruk meghatározta használójukat is.

Megtalálhatók-e ezek a tárgyak a megidézett fürdőszobákban? Elsőként vegyük a legyszerényebb, de a polgári követelményeknek már megfelelő Allt-lakást, mely a Visi Imre utcában állt, és már igen korszerű fürdőszobája volt (2x1,8 m). Felszerelési tárgyai közt szerepelt egy kád és egy szecessziós díszítésű fajansz mosdókagyló, felette egy téglalap alakú tükör és egy fém fürdőhenger (zuhany és kályha egyben). A WC a kamra és a fürdőszoba

⁶¹ Különbféle zománcozott vaslemez, vasbádóg mosdókannák, mosdótálak, szappantartók, vödrök. Kiegészítő felszerelések, mint WC-papír tartók, törölközőtartók, szivacsstartók, fürdőhőmérők, fürdőszobamérleg stb.

⁶² Törölközőtartók, ruhaszáritók, WC-papír tartók stb.

⁶³ Mosdókészletek, fogkefétartók, szappantartók stb.

⁶⁴ Kádak, mosdóasztalok, árnyékszékek stb.

⁶⁵ Tükrök, polcok stb.

⁶⁶ Lásd korabeli katalógusok Schopper J. G. Vaskereskedése (1911-es katalógus); Ulrich B. J. Árjegyzéke (1914).

⁶⁷ Czingel 2001: 58.

között elhelyezkedő külön helyiség volt (1,12 x 1,9m).⁶⁸ A hagyatékból megmaradt a szappantartó, vizeskannák (5 db), mosófazék, vödör, lavór, beöntő edény és néhány szappan (8 db),⁶⁹ és az örökösök visszaemlékezései a fürdőszoba használatát (hetente legalább kétszer) is alátámasztják.

Dr. Hausmann Roland 1885-ös datálású hagyatéki leltára igen jól felszerelt, feltehetőleg méreates fürdőszobát ismertet (IV. ker. Váci út 5.). Berendezési tárgyai: „1 emaillirozott horgany douche kád, 1 frillet, 1 puhafa barnára mázolt ülőke és rajta porcellán mosdótál, 1 fehér porcellán éjjeli edény, 1 puhafa barnára mázolt mosdóasztal, 1 ugyanilyen törülközőtartó, 1 falifogas, 1 kis fényezett keretű piperetükör, 1 mosdótál és szájmosótálca, 1 öntöttvas fali gertyatartó, 1 nagy fehér porcellán éjjeli edény, 1 porcellán lábmosókád, 1 régi puhafa asztal.”⁷⁰

A Gresham palota luxuslakásainak nagyméretű fürdőszobáiban a kádak mázazott öntöttvasból készültek és oroszlánlábakon álltak, mellettük egy- vagy kétkagylós fehér fajanszmosdókat használtak. Csaptelepeit, a fogmosó poharakat és szappantartókat rézből gyártották, akárcsak a nyílászárókat. Külön helyiséget képeztek a kézmosóval is ellátott WC-k, melyekből a nagyobb méretű lakásokban kettő is volt.⁷¹

Eigel Nándorné VI. ker. Andrásy út 107. sz. alatti lakásában (1915) kisebb, egyszerű felszereltségű fürdőszoba található. Berendezési tárgyai: „1 águ lámpa, 1 mosdó 2 lavórral, 1 régi szekrény, 1 tükör, 2 álló fogas.

Halászfűk középpolgári lakásának fürdőszobája – a rendszeres tisztálkodás iránti igény legjobb példaként – nagyméretű volt, körültekintően pamlaggal és karosszékkal is berendezve. S ahogy a visszaemlékezésből kiderül, intenzíven használták is.⁷² A falak kék színűek voltak, a WC-t és a bidét japán spanyolfal takarta el. A csapok, a kád szerelvényei és a fali tisztálkodóeszköz-tartók is rézből készültek. A kagyló fölött ovális tükör helyezkedett el. Nemek szerint megvolt a helye a kozmetikumoknak is. A fésülködőasztalon a női- az üvegpolcon a férfikozmetikumokat helyezték el. A falon egy kis egészségügyi szekrényben tárolták az ágytalakat, éjjeliedényeket és a beöntőt. Külön helyiség volt az illemhely, kis kézmosó kagylóval, törülközőtartóval és szemetesládával.⁷³

Az idézett lakásokban rétegszinteknek megfelelően megtaláljuk a fürdőszoba alapkellékeit, de a magasabb szintű felszereltséget is. Később a két háború között a fürdőhelyiség berendezése egyre differenciáltabb lett, ami részben a rétegcsoport differenciálódásra is utal.

⁶⁸ 1911-es adat. Peterdi 1978–1980: 151, 188–189.

⁶⁹ Ebből 3 gyári színszappan, egy ¼ kg-os Flora terpentinszappan, egy SZIT szappan (ez utóbbi kettő gyári mosószappan), egy házi főzőszappan, egy kör alakú Savon Dame Antiseptique és Lyon márkájú pipereszappan és egy már korszakunkon kívül eső ELIDA Tavasz szappan.

⁷⁰ BFL IV. 1411. b 166. 1749/1885.

⁷¹ Peterdi 2004: 72.

⁷² Peterdi 2002: 136–138.

⁷³ Peterdi 2002: 136–138.

Az illemhely

A lakásoknak a fürdőszobák előtti időszakban is szerves tartozéka volt a WC. Eleinte – néhány palota és kastély kivételével, ahol már megjelentek a vízöblítéses WC-k is – a lakáson kívül, emeletenként, majd később még mindig kint, egy helyen, egymás mellett, de már minden lakáshoz külön „odú”-ként,⁷⁴ végül pedig beépítve. Ahol az illemhelyek távol helyezkedtek el a lakószobáktól, jellemző volt az éjjeliedények használata, melyeket az ágy alatt vagy külön kis szekrényben tartottak, ürítésük a cselédek feladata volt.⁷⁵

A lakáshoz helyenként két, néha több WC is tartozott, külön a családnak és a cselédeknek. A főbb berendezési tárgyai a szemétkosár, WC-papír tartó, mosdó, mosdószappan, törölköző, a WC tisztítására alkalmas kefe és fertőtlenítőszer.

Összegzés

A 19. század első felében és derekán a módos kereskedő és tisztviselő polgárság által lakott bérházak lakásaiban még kivételképpen sem volt fürdőszoba; a közös használatú WC-t a régebbi építésű házakban rendszerint az udvaron, az új építésűekben emeletenként helyezték el. Az 1870-et követő óriási bérházépítkezés módosított ezeken az állapotokon: kivált a fürdőszoba megjelenése, elterjedése vált szembetűnővé, de természetesen a vízöblítéses WC is egyre több polgári otthonnak vált szerves részévé.⁷⁶ Korszakunk kezdeti időszakában tehát a polgári lakásokban a tisztálkodás eszközeit még a különböző, erre kijelölt helyiségekben (hálószoa és öltözőszoba) találjuk, elsősorban mosdóállványok, mosdókészletek, mosdószekrények és mosdóasztalok formájában, de az 1880-as évek táján – ahogy a fenti példák is bizonyítják – megindulnak a változások, s megjelenik a fürdőszoba, mint önálló helyiség a maga berendezési tárgyaival, amelyek széles körű választéka a felső társadalmi rétegeknek áll rendelkezésére.

Takács Anett

⁷⁴ Vörös 1997: 215.

⁷⁵ Fábri 2009: 53.

⁷⁶ Gyáni 1995: 38.

Források

Budapest Főváros Levéltára, Budapest (BFL)

Ulrich B. J. (Árjegyzék), 1914: Mindennemű csövek, légszesz-víz- és gőzvezetési felszerelések, szerszámok és műszaki cikkek raktára. VI. Váci körút 31. Budapest.

Faylné Hentaller Mária (szerk.) 1908: *A háztartás kézikönyve*. Budapest.

Hivatkozott irodalom

Buzinkay Géza 1992: A középosztály lakásideálja. In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest, 13–26.

Czingel Szilvia 2001: *Higiéniai és tisztálkodási szokások változása 1900–1945 között Budapestén*. (Ph.D. disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

Fábrí Anna 2002: Minta és kritika. A magyar család aranykönyve (1909–11). In: Ablonczy Balázs [et al.] (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 339–350.

Fábrí Anna 2009: *Magánélet Széchenyi István korában*. Budapest.

Faragó Tamás 2008: *A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században*. Budapest.

Gábor Eszter 1997: *Budapesti villák. A kiegyezéstől a második világháborúig*. Budapest.

Gábor Eszter 2002: *Andrássy út*. Budapest.

Gábor Eszter 2010: *Az Andrássy út körül*. Budapest.

Gergely András 1971: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. *Történelmi Szemle* 3–4. 406–441.

Gyáni Gábor 1992: Polgári otthon és enteriőr Budapestén. In: Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest, 27–59.

Gyáni Gábor 1995: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest.

Hanák Péter 1984: Polgári lakáskultúra a nagyvárosi Budapestén. In: Hoppál Mihály – Szecskő Tamás (szerk.): *Életmód: modellek és minták*. Budapest, 253–273.

Hanák Péter 1999: *Kert és műhely*. Budapest.

Kósa László (szerk.) 2000: *Magyar Művelődéstörténet*. Budapest.

Kotsis Iván 1942: *Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban*. Budapest.

Lampel Éva – Lampel Miklós 1998: *Pesti bérház-sors, várospolitikai, város rehabilitáció*. Budapest.

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

Lukacs, John 1996: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest.

Peterdi Vera 1978–80: Az Allt család háztartási eszközei. In: *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve*. Budapest, 151–198.

- Peterdi Vera 2002: Egy polgárcsalád élete és otthona a Belvárosban és az arisztokrata negyedben a két háború között. Esettanulmány. *Folia Historica* XIII. 2. 117–177.
- Peterdi Vera 2004: A Gresham palota lakáscsompái a Magyar Nemzeti Múzeum Kerámia-gyűjteményében. *Történeti Muzeológiai Szemle* 4. 61–89.
- Rév Ilona 1983: *Építészet és enteriőr a magyar századfordulón*. Budapest.
- Saly Noémi 2009: *Andrássy út. Budapesti Kultúrtörténeti séták 1*. Budapest.
- Sárváry Dezső, 1940: *Francia útleírások Budáról és Pestről (1838–1884)*. Budapest.
- Vígh Annamária 1998: Egy polgárlakás Budapesten. *Tanulmányok Budapest múltjából* XVII. 77–85.
- Vörös Károly 1997: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest.

Egy rövid életű gyülekezet a mai Tatai Református Egyházmegye területén

A szomori református egyház története

A négyszáz éves évfordulóját ünneplő Dunántúli Református Egyházkerület történetének feldolgozására Thury Etele óta senki nem vállalkozott,¹ és még nagyobb hiányosságok tapasztalhatók az egyes egyházmegyék, gyülekezetek történetének megírásában.² A ma is virágzó gyülekezetek mellett a Tatai Református Egyházmegye területén a 18. század elején több gyülekezet megszűnt. Ezekről a gyülekezetekről a megszűnés dátumán kívül szinte semmit nem tudunk, sok esetben még a megszűnés okát sem. Ez a legtöbb esetben természetesen a katolikus államhatalom és a földesurak által folytatott erőszakos és kíméletlen vallásüldözés volt, de néha más tényezők is közrejátszottak egy-egy egyházközség elhalásában. A történeti Komárom vármegye területén található Szomor község református gyülekezetének sorsa jó példa erre, hiszen a helyi református egyház az országos és a vármegyei protestánsellenes rendelkezések ellenére is virágzott, és lassú fejlődésnek indult. A falu lakosságának több mint a felét elpusztító pestisjárvány azonban megpecsételte sorsát, így a 18. század közepén református gyülekezte teljesen megszűnt. Ebben nagy szerepet játszott a falu új földesura is, hiszen a falu akkor került a református Pázmándy család kezéből a katolikus Sándor család birtokába. A helyi lelképásztor a 20. század elején néhány oldalban összefoglalta a szomori gyülekezet történetét,³ de tudományos igényű feldolgozása még nem történt meg, pedig a gyülekezet által 1714 és 1747 között vezetett anyakönyv és pénztárnapló is fennmaradt.⁴ A helyi emlékezetből a református múlt teljesen eltűnt, a templom katolikus lett, a temető idővel megszűnt, ma már a helyét sem lehet megtalálni.⁵ Szomor református gyülekezte csupán néhány szakmunkában szerepel, néha téves vagy hiányzó adatokkal.⁶ Noha a gyülekezet nem volt meghatározó jelentőségű, története mégis jó példát nyújt a töröktől visszafoglalt területek újjáéledésének folyamatára és a 18. század eleji Magyar Királyság valláspolitikájára.

¹ Thury 1998.

² A Tatai Református Egyházmegyével foglalkozó irodalmat és a területén található gyülekezetekről megjelent munkákat felsorolja: Szabó (szerk.) 2004: 50–81.

³ A szomori református egyház történetét röviden feldolgozta: Baráth 1929: 44–46.

⁴ GyerRef. A szomori reformátusok anyakönyvében vezették később a gyermeli anyakönyvet is.

⁵ SzPl 1796. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv.

⁶ Szentkúti Kiss 1892: 50. szerint a szomori református egyház 1716-ban pusztult el.; Köblös – Kránitz (szerk.) 2009: 298. Hiányosan sorolja fel a szomori prédikátorok és rektorok névsorát.

Szomor a Dunántúl észak-nyugati részén, Budapesttől harmincöt kilométerre fekvő kisközség. Területe a kedvező természeti adottságoknak köszönhetően bizonyára már a kora őskorban lakott volt. Első írásos említése 1268-ból származik, de ekkor már valószínűleg több évtizede lakott hely volt.⁷ Birtokosai magánszemélyek, a közeli településeken is birtokrésszel rendelkező nemesek voltak. A 14. század első felében egy részét a szomszédos Gyermelyen is birtokos veszprémi püspök vásárolta meg.⁸ A mai Szomor területéhez tartozó Sümeg és Somodor 1275-ben került a Margit-szigeti domonkos rendi apácák tulajdonába.⁹ A birtokviszonyok ezután a középkor végéig nem változtak.

Szomor az Esztergomot és Székesfehérvárt összekötő főútvonal mentén feküdt, így már az első török támadásnak áldozatul esett. A veszprémi püspökség számadáskönyve szerint Buda környéki birtokait már 1526 szeptemberében feldúlta a török.¹⁰ Buda 1541-es bevétele után a Török Birodalom a környező várak elfoglalására és egy védőgyűrű kialakítására törekedett. 1566-ra sikerült stabilizálni a fennálló állapotokat, így Zsámbék, Buda és Esztergom török kézre került, Tata és a tőle nyugatra lévő területek azonban keresztény fennhatóság alatt maradtak. Szomor így éppen az ellenséges határvidéken feküdt, azaz mindkét fél támadásainak ki volt téve. Nagyon valószínű, hogy a 16. század második felében teljesen lakatlan volt. Az 1570-ben készült adóösszeírás szerint Esztergom megyében huszonkilenc falu volt lakott és harminchét lakatlan. Az esztergomi járásban csupán nyolc falu létezett: Dömös, Tát, Keszthely, Nyergesújfalu, Csolnok, Kirva, Lábatlan és Bajna.¹¹

A tizenötéves háború megpróbáltatásai után az uralkodó 1633 körül érdemei elismeréseként Gyöngyösi Nagy János szőgyéni főkapitánynak adta a lakatlan Szomort, Somodort, Gyermelyt és Tarjánt.¹² A katolikus vallású Gyöngyösi Nagy család uralma alatt,¹³ 1670-től kezdődött meg Szomor betelepülése.¹⁴ Kezdetben a közeli településekről érkeztek, feltehetőleg Zsámbékról, Tökről, Biárról. A betelepülő lakosság református vallású volt, az 1680-as évek elejére pedig már templomot is épített magának a középkori templom romjain.¹⁵

Szomor 16–17. századi szomorú sorsa az egész környék korabeli történetét példázza. Komárom megye tatai és gesztesi járása, azaz a Dunától délre eső területe 1543 és 1622 közt lakatlan volt, állandó lakosság – feltehetőleg a folyamatos török és német harcok kö-

⁷ Nagy – Stummer – Ráth – Véghely 1891: 108.

⁸ Fejér 1835: 221; Kumorovitz (szerk.) 1953: 78.

⁹ Wenzel 1871: 154–155.

¹⁰ Kredics – Madarász – Solymosi 1997: 317.

¹¹ Ortutay é.n.: 403. Szomor a középkorban Esztergom megye területéhez tartozott.

¹² Az adománylevél sajnos nem maradt fenn, de említi az 1693. évi adásvételi szerződés: OSZK, Kézirattár Quart. Hung. 2564. III. köt. 312–315.

¹³ A család történetére Mocsáry 1902: 177–183.

¹⁴ Az 1669-ben készült megyei összeírás szerint Szomor és Somodor lakatlan volt: NyTL, Komárom megye közgyűlésének iratai 1-1-1.

¹⁵ MOL N 97. Fasc. L. 402. lap (1721. évi tanúvallatás)

vetkeztében – nem élt ezen a területen.¹⁶ Az ideiglenesen, majd később állandóan letelepedett lakosság az ország különböző részeiről érkezett. A 16. század második felében szlovén és horvát menekültek jelentek meg a környéken,¹⁷ majd a 17. században a Tiszántúlról, Debrecen vidékéről is számosan érkeztek.¹⁸ A különböző etnikai és társadalmi összetételű letelepedők közös jellemzője protestáns, ezen belül is leginkább református vallásuk volt. A népesség nagyarányú növekedése új református egyházmegye létrehozásának igényét és lehetőségét hívta életre. Így jött létre az 1650-es évek első felében a Tatai Református Egyházmegye, amely a történeti Komárom megye Dunától délre lévő részét foglalta magába.¹⁹ Perlaki Márton barsi esperes 1650-ből származó felsorolása alapján az új egyházmegyébe huszonnégy gyülekezet tartozott: Tata, Gönyü, Ács, Bana, Császárs, Igmánd, Szend, Dad, Kocs, Környe, Bánhida, Bajna, Csolnok, Süttő, Neszmély, Szomód, Baj, Naszály, Mocs, Szöny, Almás, Lábatlan.²⁰ A 17. század második feléből további három összeírást ismerünk a Tatai Egyházmegye területéről, ezek alapján az egyházközségek száma még bővíthető. A protestáns prédikátorok ellen 1674-ben indított vizsgálat jegyzőkönyve szerint egyházmegyénkhöz tartozott még Szentersébet, Héreg, Kisbér, Kéthely, Ászár, Gyermely, Tarján, Úny, Ete, Szák.²¹ Tolnai Borbély Gergely bátorkeszi lelkész és ürményi esperes 1677-ben tartott egyházlátogatása alapján a fentiekén kívül még Epölt, Nagysápot, Tárkányt, Vasdinnyét és Etét sorolhatjuk az egyházmegyéhez.²² A protestáns egyházakról készült harmadik összeírás Debreceni Ember Pál egyháztörténetében található.²³ A 17. és 18. század fordulóján összeállított műből a teljes Tatai Egyházmegye kimaradt,²⁴ így ez számunkra nem szolgál használható adatokkal. Szomor a fenti összeírások mindegyikéből hiányzik. Ennek valószínűleg az az oka, hogy gyülekezete csak az 1670-es évek legvégén vagy az 1680-as évek elején jött létre, noha a település – ahogy fentebb láttuk – már az 1670-es évek elején kezdett benépesülni.

1683-ban az Oszmán Birodalom utolsó nagy támadását indította Bécs ellen. A hadjárat szomorú napokat hozott az éppen újjáéledő Szomor számára is. A török hadak átvonulásakor ugyanis a falu újra elpusztult, lakói elmenekültek vagy meghaltak, frissen épült templomát felgyújtották. Az 1690-ben készített megyei összeírásban Szomor nem szerepel, mivel újra lakatlan volt.²⁵ Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a földbirtokos család úgy döntött, eladja a falut. Gyöngyösi Nagy Ferenc nevében Zsigmond nevű fia bonyolította

¹⁶ Szentkúti Kiss 1892: 19.

¹⁷ Püspöki Nagy 2001: 13.

¹⁸ Debrecenből érkeztek például reformátusok az Esztergom megyei Bátorkeszibe: Tóth 2001: 262.

¹⁹ Szabó 2004: 127.

²⁰ Perlaki Márton összeírását részletesen közli: Kúr 1993: 133–147.

²¹ A per kétnyelvű kiadása: S. Varga (szerk.) 2002. A Komárom megyei prédikátorok felsorolása a 127. oldalon található.

²² Thury 1998b: 244.

²³ Lampe 1728: 563–572.

²⁴ Debreceni Ember Pál művének datálására: Ritoók 1973: 175–185.

²⁵ Gyulai 1894: 18.

le az adásvételt, amely szerint 1693. május 18-án Szomort és a hozzá tartozó Somodor pusztát eladták Csapó Zsuzsannának, néhai Pázmándy Gergely özvegyének és örököseinek nyolcszáz magyar forintért.²⁶

A Pázmándyak Komárom megye nemesi családjai közé tartoztak, bár nemességük nem nyúlt vissza régi időkre. A család első ismert ősei Pázmándy Balázs és Máté voltak, akik 1638. június 28-án nyertek címeres levelet III. Ferdinánd királytól.²⁷ A család tagjai buzgó reformátusok voltak, Pázmándy Gergely például a kocsi református gyülekezet kurátora volt, de a győri kálvinista egyházat is gazdag adományokkal ajándékozta meg.²⁸ Pázmándy Gergely felesége, Csapó Zsuzsanna 1696-ban halt meg. A birtokok – köztük Szomor és Somodor – osztatlanul a kilenc gyermekre szálltak. Az egyetértés a kilenc örökös között valószínűleg nem sokáig állt fenn, vagy nehézkessé vált a birtokok közös kezelése, mindenestre 1703. április 26-án Pázmándy Gergely gyermekei – köztük az öt fiú: Gergely, Péter, Balázs, Ferenc és János – kérték Komárom vármegye közgyűlése előtt Szomor és Somodor birtok megosztását.²⁹

A falu lakossága ekkor nem volt túlságosan nagy létszámú. 1696-ban, amikor Pázmándy Gergely özvegye meghalt, még senki nem lakott a faluban.³⁰ A lakatlan falut kezdetben a szomszédos települések, Zsámbék és Tök református lakossága népesítette be újra, de elképzelhető, hogy a Pázmándy család is hozott néhány jobbágycsaládot Komárom megyei birtokairól. 1701-ben már annyian voltak a faluban, hogy helyre tudták állítani a Bécs ostromára vonuló török csapatok által elpusztított templomot.³¹

A Rákóczi szabadságharc eseményei 1704 elején jutottak el megyénkbe, amikor a Károlyi Sándor által vezetett kuruc hadsereg átkelt a Dunán és január 20-án elfoglalta Tata várát. Az alig benépesült Szomor újra veszélybe került. A kiemelt jelentőségű Esztergom vára, és annak többszöri ostroma miatt 1704 és 1706 között Esztergom és Komárom megyét többször feldúlták a kuruc és a labanc csapatok, lakóit kényszermunkára hajtották vagy elpusztították.³²

1704-ben a falu – több Esztergom megyei faluhoz hasonlóan – a kurucok oldalára állt, így a németek támadásának állandóan ki volt téve.³³ Bél Mátyás 18. század közepén írott munkájában is megemlíti, hogy a szomoriakat „Rákóczi híveinek felkelése egyszer-másszor csúnyán sújtotta.”³⁴ Elképzelhető, hogy az a néhány lakos, aki a szabadságharc előtt letelepedett Szomoron, újra elhagyta a falut, vagy meghalt az 1710-ben kitört pestisjárványban.³⁵

²⁶ OSZK Quart. Hung. 2564. III. köt. 312–315.

²⁷ OSZK Quart. Hung. 2565. 143–144.

²⁸ OSZK Quart. Hung. 2565. 145–147.

²⁹ OSZK Quart. Hung. 2564. III. köt. 302–305.

³⁰ MOL, Urbaria et conscriptiones registrata 63. 15.

³¹ MOL N 97. Fasc. L. 402.

³² Bíró – Horváth é.n.: 395–397.

³³ Borovszky (szerk.) 1907: 468.

³⁴ Bél 1996: 103.

³⁵ GyerRef, Szomori református anyakönyv, 223.

Bár Rákóczi Ferenc fejedelemsége a protestánsok számára kedvező változásokat hozott, és több, erőszakkal elvett templom is visszakerült eredeti tulajdonosa kezébe,³⁶ Szomoron ennek nem volt nyoma.³⁷ Egyrészt úgy tűnik, katolikus lakosság egyáltalán nem telepedett meg a 18. század elejéig Szomoron, másrészt a református vallású földesúrnak köszönhetően a letelepedő protestáns vallású földművesek valószínűleg védelmet és biztonságot kaptak. Így a szomori református gyülekezet 18. század eleji pusztulása nem a türelmetlen valláspolitikának, hanem az állandó háborús körülményeknek köszönhető.

A kuruc felkelés leverése után a Pázmándy testvérek 1713. március 13-án egyezséget kötöttek egymás között és felosztották örökölt birtokaikat.³⁸ Szomor közös kezelésben maradt, a falu ügyeit a testvérek közül Pázmándy Péter és János intézte, de a család egyetlen tagja sem költözött Szomorra, egy megbízott ispánon keresztül irányították ottani birtokaikat. 1719-ben Ludvig Ferenc töltötte be ezt a tisztelet, ő azonban 1739. október 1-jén pestisben meghalt. Utóda Czanka György lett.³⁹

1715-ben Szomoron húsz jobbágycsalád lakott, a családfők a következők voltak: Koloz Miklós, Csonka György, Illés Dániel, Lovász Mihály, Bangho Mihály, Csifari János, Szabó János, Csinos Bálint, Bese István, Mészáros István, Kecskés István, Dani István, Csabai Pál, Németh János, Toth János, Szőke János, Toth András, Vargha György, Toth György, Lacza János, Vajda István. A húsz jobbágyság közül mindenki rendelkezett telekkel, kivéve Csifari Jánost, aki zsellérként szolgált a faluban.⁴⁰ Később valószínűleg még többen érkeztek, például Zsámbékról, ahonnan az új katolikus földesúr, Zichy Péter az 1730-as években üzte el a református lakosokat.⁴¹ Szomor egyébként nem volt túl vonzó lakóhely a letelepedni vágyók számára, földje rossz volt, a megélhetést alig biztosította. 1715-ben a faluhoz összesen 160 köblös szántó, kilenc kaszás rét és tizenegy tőkes szőlő tartozott. A földek két dűlőre voltak szétosztva, a művelésük nehéz, a föld köves, hat ökörrel művelhető volt. A termés közepes, egy pozsonyi köből vetőmagból két köből termett. A borok közepesek, egy akó bort egy forintért lehetett eladni. Elegendő legelő és tűzifa volt.⁴² A helyzet a 18. század közepére sem változott meg, akkor Bél Mátyás így írt a faluról: „Részint a völgybe lenyúló, részint az égnek emelkedő dombon helyezkedik el, mindenfelől erdőcskékkal és dombokkal körülvéve. Így hát a talaja kavicsos és terméketlen, nem tűri a búzát, nagy nehezen terem rozst, de csak ha gyakran öntözik záporok. Ezért van az, hogy a lakosok kénytelenek az élet fenntartására valót máshol megkeresni, és elvándorolnak hol Budára, hol a fejéri területre és a Balatonhoz, ahol kapálással jutnak keresethez, oly nagy számmal, hogy gyakran ketten-hárman vannak

³⁶ Csáji 1958: 34–74. Csáji számításai szerint 600 református gyülekezet éledt újjá a szabadságharc alatt, amelyből 157 a szabadságharc után is megmaradt.

³⁷ Rákóczi valláspolitikájára és a vallásügyi biztosok Komárom és Esztergom megyei ténykedésére: Thury: 1998: II. 272–280.; Segesváry Viktor 2005: 5–20.

³⁸ OSZK Quart. Hung. 2564. IV. köt. 264–275.

³⁹ OSZK Quart. Hung. 2564. III. köt. 202, 216.

⁴⁰ MOL 1715. évi összeírás, 34. téka, Győri járás, 101.

⁴¹ Kiss 1971: 45.

⁴² MOL, 1715. évi összeírás, 34. téka, Győri járás, 101.

jelen, akik az otthoni munkákkal szorgoskodnak. Különben bár körös-körül erdők állnak, nem szabad vágniuk, hogy egy kis hasznot szerezzenek.”⁴³

A falu lakosságának nagy része református vallású volt. Bár 1714-ben azt írta Almási Pál, bajnai plébános a szomori lelkésről, hogy „jól imádkozzék a predicator, hogy közöttem és a Sámbeiki új plébános uram között tovább pacifice [békésen] megmaradhasson”,⁴⁴ még húsz év múlva is virágzott az egyházközség. 1716-ban Komárom megye utasította a falusi bírókat és esküdteket, hogy tizenöt napon belül üzzék ki a helvét és ágostai vallású tanítókat és lelkészeket azokból a helységekből, amelyek nincsenek becikkelyezve. Ha nem távoznának a településről hivatalukat letéve, térjenek át magángazdálkodásra, ellenkező esetben erőszakkal fogják őket kiűzni a megye területéről.⁴⁵ Szomoron a rendeletet nem hajtották végre, feltehetően azért, mert a falu előjárósága és földesura is református vallású volt. Nincs nyoma annak, hogy a megye bármilyen módon megpróbálta volna érvényesíteni fenti határozatát falunkban.

Ahogy már volt róla szó, az első protestáns templom 1683-ban leomlott, újjáépítésére 1701-ben került sor. Ekkor a templomot egy könyökkel magasabbra építették és tetetőzték. A templomnak nem volt tornya, egy ágasfa szolgált haranglábként, amelyen egy harang függött. A Rákóczi szabadságharcban újra felgyújtották a templomot, így 1711-ben új tetőt kellett rá készíteni.⁴⁶

Az 1700-as évek első évtizedétől kezdve református lelkipásztor is volt Szomoron.⁴⁷ 1715-ig Mocsi István szolgált a faluban, akinek éves jövedelme 1712-ben tizenhat forint, tizenhat mérő búza, öt mérő őszi gabona, két mérő tavaszi gabona, négy szekér széna, egy forint értékű hús, egy forint értékű faggyú, egy icce bor és elegendő tűzifa volt.⁴⁸ 1713-ban részt vett a kocsi zsinaton, ahol Magyarai Pétert megválasztották az 1675 óta üresedésben lévő Felső-Dunamelléki Egyházkerület püspökévé. A zsinaton felavatták és megerősítették a szomori lelkipásztort is.⁴⁹ Mocsi két évvel ezután Baracsára távozott, helyére Fejér Mihályt választották meg, aki Komáromból származott és 1701-ben iratkozott be a debreceni református teológiára.⁵⁰ Éves jövedelme húsz forint készpénz, ezen kívül természetben húsz nagyobb mérő vegyes gabona volt. Kapott minden évben egy hat mérős szántóföldet, amelyet

⁴³ Bél 1996: 103.

⁴⁴ OSZK Quart. Hung. 2564. III. köt. 190.

⁴⁵ Thury 1998: II. 324.

⁴⁶ NyTL Komárom megye közgyűlési iratai, 64-10-52. (1725. évi tanúvallomás)

⁴⁷ Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: 298. oldalán felsorolt szomori lelkészek névsora a következő: 1712–1715 Mocsi N. István, 1715–1726 Komáromi Fejér/Fehér Mihály, 1727 Kisari András, 1728–1737 Komáromi Fejér/Fehér Mihály. Az általunk összeállított névsor – a szomori anyakönyv adataival kiegészítve – a következő: 1712–1715-ig Mocsi István, 1715–1721 Komáromi Fejér Mihály, 1721–1726 Vecsei K. András, 1726–1727 Kis-Ari András, 1727–1747 Komáromi Fejér Mihály.

⁴⁸ Szentkúti Kiss Károly 1892: 103.

⁴⁹ Thury Etele 1998: II. 312; Thury Etele 1903: 11–21.

⁵⁰ Thury Etele 1908: 182.

a kálvinista lakosok megszántottak, bevetették a prédikátor vetőmagjával, a termést learatták és behordták a megegyezés szerint. Volt egy három szekér szénát termő rétje, amelyet szintén a falubeliek kaszáltak le, gyűjtöttek össze és hordtak be. Kapott ezen kívül elegendő tűzifát.⁵¹ Fejér Mihály 1721. március 1-jéig maradt Szomorón,⁵² utóda a korábban Gyermelyen szolgáló Vécsei András lett, aki vallása miatt az 1690-es évek első felében a szombathelyi prépost börtönében sínylődött és a gályarabságot csak a magas összegű váltságdíjjal kerülte el.⁵³ 1726-ban távozott Szomorról, helyére a debreceni teológiát elvégzett, korábban Kocson és Szomódon szolgáló Kisari Andrást választották meg.⁵⁴ A „tudos és szeléd férfiú” azonban nem sokáig maradt falunkban, 1727-ben Környére ment.⁵⁵ Ekkor a szomori reformátusok visszahívták korábbi prédikátorukat, Fejér Mihályt, aki azután egészen 1747-ben bekövetkezett haláláig viselte hivatalát. A lelkes számára természetesen házat is építettek a szomoriak, mellette egy kis kertje is volt, amelyet veteményesnek használt. Bár a falu kötelezte magát, hogy pincét, istállót és kerítést is épít a ház mellé, ezek 1737-ben még nem készültek el.⁵⁶ A prédikátor munkáját a presbitérium segítette, amelynek tagjait a szomori gazdák közül választották ki. Az 1713-ban tartott kocsi zsinat határozatai szerint a népesebb gyülekezetekben tizenkét, a kisebb eklézsiákban hat tagú presbitérium felállítását rendelték el.⁵⁷ A határozat ellenére a 18. század végéig nagyon sok helyen nem működött presbitérium.⁵⁸ Szomorón azonban annak köszönhetően, hogy Mocsi István lelkipásztor részt vett a kocsi zsinaton, és úgy tűnik, igyekezett betartani annak határozatait, igen korán megalakult. 1733 és 1740 között Czanka György, 1740-től (mivel Czanka Györgyöt ispánnak választották) Tót János volt a gondnok, aki mellett hét presbiter tevékenykedett az egyházközségben. 1716-ban presbiter volt Illyés Dani, Fehér György, Kolos Gergely, Németh Márton, Csabai Pál, Szakállasi Gergely és Mészáros István. 1733-ban már csak öt presbiter volt az egyháznak: Tót János, Csabai Pál, Mészáros István, Kolos Miklós, Kecskés János.⁵⁹ A presbiterek közül többen a falu esküdtjei is voltak. A presbiter szót a mai értelemben a 18. század végétől kezdve használják a Dunántúlon,⁶⁰ ennek ellenére Szomorón már 1716-ban ilyen néven sorolták fel az eklézsia elöljáróit. 1714-től kezdve vezettek anyakönyvet és pénztári naplót.⁶¹

A szomori református egyházat a Pázmándy család is támogatta, az 1710-es években „Nemzetes Ivánics Ferenc uram felesége nemzetes Pázmándi Katalin Istenhez való buzgóságából hagyott testamentumában egy macska nyomos, vagyis almákkal kézzel szépen

⁵¹ NyTL Komárom megyei közgyűlési iratok, 3-1-35.

⁵² GyerRef, Szomori református anyakönyv, 226.

⁵³ Thury 1998: II. 240.

⁵⁴ Thury 1998: II. 312, 318.

⁵⁵ Valesius 2000: 16.

⁵⁶ DREL O 1052.

⁵⁷ Thury 1903: 21.

⁵⁸ Köblös (szerk.) 2011: 48.

⁵⁹ GyerRef, Szomori református egyház anyakönyve 1., 2.

⁶⁰ Köblös (szerk.) 2011: 49.

⁶¹ Baráth 1929: 44–46. Az anyakönyv és a pénztári napló ma a GyerRef-ben található.

veressel megvarrott abroszt, kiért legyen örök emlékezetben a neve holta után is a megboldogultnak.”⁶² Az egyháznak ezen kívül volt egy vászonabrosza, egy félselyem szürke keszkenője, egy keresztelő önkorsója és egy keresztelő óntála, amelybe a következő felirat volt vésve: A R. Szomori sz. ecclesiáé. 1735.⁶³ Ezeket a tárgyakat a templom elvétele után a megmaradt reformátusok az anyakönyvvvel együtt Gyermelyre vitték, ahonnan 1882-ben Kézdy-Vásárhelyi Imre visszakérte és egy részét az esztergomi református egyháznak ajándékozta.⁶⁴

A falu lakóinak életét szigorú szabályok irányították. A háborúk és zavargások idején meglazult erkölcsöket a világi hatóságok megpróbálták visszaterelni a helyes mederbe, ezért 1724-ben Komárom megye rendeletet adott ki, amelyben minden járásban egy kapitányi tiszt létrehozását írta elő. A kapitánynak kellett elfognia a falvakban és a falvak határában bujkáló tolvajokat, gonosztevőket. Ha káromkodást, szitkozódást hallott valaki a faluban, azonnal jelentenie kellett, és a bűnöst huszonnégy pálcaütésre ítélték. Az ünnepnapon és vasárnapon dolgozóknak tizenkét forint büntetést kellett fizetniük. A dohányzást is szigorúan büntették, mivel bármelyik pillanatban tűzvészt okozhatott, ezért az, akit dohányzáson kaptak, ötven dénárt fizetett. A települések határában kóborló állatokat a megyei hatóságnak kellett átadni, az úti engedély nélkül utazó jobbágyokat és egyéb személyeket el kellett fogni, majd szintén a megyei hatóságnak kellett jelenteni. A koldusokról listát készítettek, és aki még munkára fogható volt, dolgoztatni kellett, a munkaképteleneket pedig a legközelebbi ispotályban helyezték el. A fenti előírások legtöbbször a falusi bíró ügyelt,

⁶² GyerRef, Szomori református egyház anyakönyve, 7.

⁶³ GyerRef, Szomori református anyakönyv 3. A szomori egyház teljes vagyonelejtára az anyakönyv alapján a következő volt: „*Abroszok N. Ivanics Ferencz uram felesége Nemzetes Pázmándi Katalin Istenhez való buzgóságából hagyott testamentumában egy macska nyomos, vagyis almákkal kézzel szépen veressel megvarrott abroszt, kiért legyen örök emlékezetben a neve holta után is a megboldogultnak. 2dik abroszt egy kék pamuttal szövettett, ajándékozott az Úrban meg boldogult Tiszt. Doba meg maradt özvegye. 3dik abroszt Joseph Takács legennyével, Kolos Katával meg egyezett akarattal egy veressel szövöttett. 4dik Kék pamuttal szövettett viseletes. 5dik Kék pamuttal szövettett Istenhez való buzgóságából adott Pánczél János. Vannak keszkenők számszerént ötök, ketteje sarkas, ketteje varott, edgyike tiszta keszkenő. Ezeken kívül edgy olom pohár, olom tányérral, két korsó, edgyike kő, másika cserép. Item vagyon edgy graduál a templomban Töltesy munkája, és edgy fekete láda a parochia háznál. 1718 Epeli boldogult öreg Csenkiné testálta az arannyal varrott második patyolat keszkenőt. 1719 8 october Czeteni Toth Tamás conferalta a második tiszta keszkenőt. 1720 8 october Szakállasi Gergelyné conferalt edgy iczés fedeles korsót. Mányon lakoza Hellenbris Jánosné conferalt az ecclesia számára egy lengyel patyolat keszkenőt, zöld, veres, kék selyemel és arannyal varottat. Anno 1723 die 19 Julii. 1730. 21 maii Kovács Márton és Kovács Gergely Uramik conferaltak a Communionhoz való futtatott poharat. 1730. 21. maii Szakállasi Mihály conferalt az Úr székin lévő szőnyeget. 1739. 22. februarii Bene Istvánné sárga, kék selyem keszkenőt. 1739. 30. aprilis öreg Kovács Gergelyné az Isten dicsősségére conferalt zöld selyem keszkenőt. 1739. 11. october conferalt zöld, kék keszkenőt. 1743. 25. december Neszmelyi Roka [...] deferalt az Úrnak asztalára, Domine dicsősségére [...] eles fedeles korsót. Kivánnunk illyen jót.*”

⁶⁴ Németh 1991: 107.

aki komoly pénzbüntetést fizetett vagy verést kapott, ha nem tartatta be a szabályokat. A bírót a falu választotta meg, munkáját a törvénybíró és az esküdtek segítették. 1714-ben a falu bírója Németh Márton volt, a törvénybíró Kolos Miklós, az esküdtek Illyés Dani, Takács Péter, Kecskés István, Tóth András, Tóth Tamás, Fehér György, majd később Csabai Pál, Szakállasi Gergely, Mészáros István voltak.⁶⁵

Az egyház megalakulásával egy időben az iskolát is megszervezték Szomoron.⁶⁶ 1714 és 1737 között Hunyadi B. Ferenc volt a tanító, akinek az éves jövedelme készpénzben tíz forint volt, mivel egyben a falu jegyzői feladatait is ellátta. Ezen kívül kapott természetben tíz mérő vegyes gabonát, egy négy pozsonyi köből nagyságú szántót, amelynek a felét a kálvinista lakosok szántották, a másik felét pedig a saját pénzén kellett megszántatnia, a saját gabonájával bevetnie, learatnia és behordania. Kapott ezen kívül még tűzifát is, de rétje nem volt. Háza egyben iskolaként is szolgált, mellette egy kert volt.⁶⁷ 1737-ben a falu vezetősége és a presbitérium összegyűlt és úgy határozott, hogy Hunyadi nem gyakorolhatja tovább a mesterségét, így el kellett költöznie a faluból.⁶⁸ Utódja Németfalusi János, majd 1743-ban Víg János lett.

A református lakosok mellett katolikusok is letelepedtek a faluban. 1732-ben körülbelül százan laktak Szomoron, és ebből huszonöt fő katolikus volt.⁶⁹ Mivel azonban nekik Bajnára kellett volna misére járni, és a református földesúr is ösztönözte őket, sokan áttértek a református vallásra. Takács János 1725-ben arról panaszkodott, hogy a tizenhét esztendősen hajadon lánya az elmúlt évben tiltása ellenére kálvinista lett, Szabó Tamás pedig felesége hatására tért át.⁷⁰ Mindez azonban természetesen nem azt jelentette, hogy a bajnai katolikus plébános, akihez Szomor tartozott, ne próbálta volna meg érvényesíteni törvény által előírt jogát. Az uralkodói rendelkezés szerint ugyanis a protestánsoknak fizetniük kellett az adót és az egyházi szolgáltatásokért járó díjat a katolikus plébánosnak, még akkor is, ha nem ő végezte el azokat. A szomori kálvinisták nem igazán akartak fizetni, ezért 1714-ben Almási Pál bajnai plébános fenyegető hangú levelet írt Pázmándy Istvánnak, amelyben közölte vele, hogy ha nem fizetik ki azonnal a neki járó adót, öt évre visszamenőleg fogja azt követelni.⁷¹

Az utolsó nagy pestisjárvány 1739 áprilisában vette kezdetét Magyarországon. Valószínűleg a török harcokból visszatérő katonák hozták magukkal a Balkánról a betegséget, amelynek tünetei a magas láz és a hónaljban vagy ágyékban megjelenő duzzanatok voltak.

⁶⁵ Baráth 1929: 45.

⁶⁶ Köblös – Kránitz (szerk.) 2009: 298. oldalon közölt névsor: 1714–1737 Hunyadi B. Ferenc, 1737–1743? Németfalusi János, 1743 Víg János. Az általunk összeállított névsor a szomori anyakönyv adataival kiegészítve: 1714 Hunyadi B. Ferenc, 1719–1733 Marosi József, 1733–1736 Hunyadi B. Ferenc, 1737–1742 Németfalusi János, 1743 Víg János, 1750–1755 Babocsay János

⁶⁷ NyTL Komárom megyei közgyűlési iratok, 3-1-35.

⁶⁸ DREL O 1052. 1737. évi egyházlátogatás.

⁶⁹ EPL Visitationes Canonicae 25.b.

⁷⁰ NyTL Komárom megyei közgyűlési iratok, 64-10-15.

⁷¹ OSZK Quart. Hung. 2564. III. köt. 190.

Bár az első megbetegedések után a megye területén zárlatot rendeltek el, ez nem akadályozta a pestis dühöngését. Szomor az elmúlt évtizedekben a békének és földesurainak hála szépen fejlődött, lakossága már megközelítette a négyszáz főt. A járvány azonban nem kímélte a falut, éjszakákon át temettek, ha koporsóval már nem győzték, zsákba kötötték, kendőbe varrták vagy gyékénybe csavarták a halottakat.⁷² 1739-ben 162-en haltak meg Szomoron pestisben, 1740 márciusáig pedig – amikor a járvány véget ért – további tizenhárman.⁷³ Ez a falu lakosságának körülbelül felét jelentette. A járványban elhunyt lakosok magas száma komoly munkaerőhiányt okozott, ezért a földesúr igyekezett pótolni a veszteséget. Az új lakosok betelepítése azonban már nem a Pázmándy család nevéhez fűződik, mivel 1744. február 15-én eladták Szomort és Somodort a szomszédos Bajnán birtokos Szlavnicai Sándor Mihálynak.⁷⁴

Bár a Sándor család katolikus volt, viszonylagos türelemmel viseltetett a protestánsokkal szemben, birtokain – Nagysápon, Gyermelyen – megtűrte a református jobbág্যokat, valószínűleg azért, mert szüksége volt a munkás kézre.⁷⁵ Talán Szomor is megmaradhatott volna református jobbággyközségnek, ha a pestis nem pusztítja el a lakosság nagy részét. 1747-ben azonban, amikor Fejér Mihály prédikátor meghalt, a földesúr nem engedélyezte új lelkész választását.⁷⁶ Ez az eljárás nem volt példa nélküli. Számos esetet lehet említeni a Dunántúl területéről, ahol a katolikus földbirtokos úgy próbálta megszüntetni a protestáns vallásgyakorlatot, hogy nem engedélyezte új lelkész megválasztását. Az sem volt ritka, hogy katolikus lakossággal igyekezett pótolni a távozásra kényszerített vagy járványban elhunyt jobbággyokat.⁷⁷ Szomoron Sándor Mihály földesúr a református prédikátor halála után kezdte el megszervezni a német anyanyelvű, katolikus lakosok betelepítését.

A betelepítés pontos dátumát nem ismerjük, de míg 1755-ben a szomori katolikusok száma 150 volt, 1760-ban már 529.⁷⁸ Természetes szaporodással ilyen gyors növekedés ilyen rövid idő alatt nem érhető el, így valószínű, hogy az 1750-es évek végén érkeztek meg a német letelepülők. Azt sem tudjuk biztosan, hogy honnan érkeztek. Habár Magyarországon a 18. században letelepedett németeket sváboknak nevezik, korántsem biztos, hogy Svábföldről jöttek, valószínűbb, hogy Szászországból, Bajorországból, Morvaországból vagy a szomszédos Ausztriából telepedtek át.

A letelepülők mind katolikus vallásúak voltak, így a reformátusok kisebbségbe kerültek a faluban. Bár megtűrték őket, hátrányos helyzetüket nap mint nap éreztették velük, ezért többségük a távozást választotta vagy áttért a katolikus hitre. 1755-ben még 219 református élt a faluban, 1760-ban már csak 70. Bár református lelkész nem volt, református tanító még

⁷² Steinhauser 2002: 67–75.

⁷³ Baráth 1929: 45; GyerRef, Szomori református anyakönyv, 151–158.

⁷⁴ MOL Sándor család lt. P 592. Tomus E. Fasc. 1. 3. csomó 47–49.

⁷⁵ Azokon a területeken, ahol kevés betelepülő volt, nem volt súlyos protestánsüldözés, vö. Kosáry Domonkos 1996: 82.

⁷⁶ EPL Visitationes canonicae 41.köt.

⁷⁷ Köblös (szerk.) 2011: 44.

⁷⁸ EPL Visitationes canonicae 41.köt.

dolgozott Szomorón. Ő a nemes származású, 1709-ben született Babocsay János volt. Sándor Mihály őt is megpróbálta „jobb belátásra” bírni és sürgette áttérését a katolikus vallásra. Babocsay eleinte ellenállt, majd a földesúr az áttérésért cserébe felajánlott neki egy egész jobbágytelket a hozzá tartozó szántókkal és rétekkel. Így 1755-ben Babocsay katolikus lett.⁷⁹ A református gyülekezetnek ettől kezdve sem lelkésze, sem tanítója nem volt, de még az ő kezében volt a templom. Persze ez sem maradt sokáig így. 1759-ben Sándor Mihály a szomori református jobbágyokat robotra rendelte saját birtokára. Amíg távol voltak, hajdúival és a szomori katolikusokkal elfoglalta a templomot, és többé nem adta vissza. A hazatérő református jobbágyoktól pecsétes levelet kért arról, hogy önként lemondanak a templomukról és azt a katolikus lakosoknak adják át. A túlerővel szemben nem volt választás, így a szomori reformátusok „önként” lemondtak templomukról. Ezután többször kérték a földesurat, hogy legalább a vallásuk gyakorlását engedélyezze nekik, a válasz azonban mindig az volt: „az ég két napot nem szenvedhet”.⁸⁰ A maradék reformátusok ezek után Gyermelyre jártak istentiszteletre, és szép lassan elköltöztek a faluból. 1784-ben már nem élt református Szomorón.

A Tatai Református Egyházmegye területén lévő gyülekezetek közül a szomori egyház volt az egyik legrövidebb életű. Története nem példa nélküli, az egyházmegye területén még néhány egyházközség – köztük Baj, Környe, Szend – sorsa hasonlóan alakult.⁸¹ Míg azonban a többi település esetében a földesúr kényszerítette a protestáns lakosságot a falu elhagyására, Szomorón a megye területén pusztító pestisjárvány tizedelte meg a református közösség tagjait. Noha a gyülekezet fele életben maradt, lelkipásztoruk halála után nem tudtak ellenállni az egyre nagyobb számban letelepedő, és a földesúr által támogatott katolikus lakosságnak, így a református egyház szinte nyom nélkül elpusztult a településen. Szomor mintegy félévszázados története kicsiny szelete csupán a négyszáz éves Dunántúli Református Egyházkerület történetének, de némi adalékot nyújt annak pontos és részletesebb ismeretéhez.

Tóth Krisztina

⁷⁹ EPL Visitationes canonicae 41.köt.

⁸⁰ Hudi – Jakab – Koncz – Köblös – Kránitz – Mezei (szerk.) 2002: 432–433.

⁸¹ Az elárvult eklézsiákat felsorolja: Köblös (szerk.) 2011: 40.

Források

Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL)
Gyermelyi Református Egyház irattára (GyerRef.)
Magyar Országos Levéltár (MOL)
Nyitrai Területi Levéltár, Ivanka pri Nitre (NyTL)
Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (OSZK)
Prímási Levéltár, Esztergom (EPL)
Szomori plébánia irattára (SzPl)
Fejér György 1835: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. VIII/3. Buda.
Kumorovitz L. Bernát (szerk.) 1953: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest.
Nagy Imre – Stummer Arnold – Ráth Károly – Véghely Dezső 1891: *Hazai Okmánytár*. VII. köt. Győr.
Wenzel Gusztáv 1871: *Árpádkori új okmánytár*. XII.köt. Pest.

Hivatkozott irodalom

Baráth József 1929: *A gyermekelyi református egyház története*. Pápa.
Bél Mátyás 1996: *Komárom vármegye*. Pozsony.
Bíró Endre – Horváth István é.n.: Komárom megye a török korban és a Rákóczi szabadságharc megyei eseményei. In: Gombkötő Gábor (főszerk.): *Komárom megye története*. Komárom, 387–397.
Borovszky Samu (szerk.) 1907: *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye*. Budapest.
Csáji Pál 1958: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729. *Egyháztörténet* 1. 34–74
Gyulai Rudolf 1894: *Törökvilág Komárom megyében*. Komárom.
Hudi József – Jakab Réka – Koncz Pál – Köblös József – Kránitz Zsolt – Mezei Zsolt (szerk.) 2002: *Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból. A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben*. Pápa.
Kiss Ákos 1971: *Tinnye, Úny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században*. Budapest.
Kosáry Domonkos 1996: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
Köblös József (szerk.) 2011: „*Processus visitationis*” Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben. Pápa.
Köblös József – Kránitz Zsolt (szerk.) 2009: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. (1526–1760)* Pápa.
Kredics László – Madarász Lajos – Solymosi László (szerk.) 1997: *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1531*. Veszprém.

- Kúr Géza 1993: *A Komáromi Református Egyházmegye*. Pozsony.
- Lampe, Fridericus Adolphus 1728: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Rhenum*. Pars tertia. Sectio I.
- Mocsáry István 1902: A Gyöngyösi Nagy család. *Turul* (20.) 4. 177–183.
- Németh Gyöngyi 1991: Az esztergomi református egyház története (1890–1918). *Limes* (4.) 2. 107–113.
- Ortutay András é.n.: Esztergom és régiója a török időkben. In: Gombkötő Gábor (főszerk.): *Komárom megye története*. Komárom, 399–410.
- Püspöki Nagy Péter 2001: A reformáció feltűnése az Esztergomi Főegyházmegye területén: a Dunáninnen Református Egyházkerület előzményei és kezdetei 1592–1623. *Limes* (14.) 3. melléklet 11–42.
- Ritoók Zsigmondné 1973: Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai. I. rész. *Magyar Könyvszemle* (89.) 2. 175–185.
- Segesváry Viktor 2005: *Református prédikátorok Rákóczi Ferenc szabadságharcának idején*. Kéziratban megmaradt 18. századi prédikációs kötetek alapján készített tanulmány. Hága.
- Steinhauser Klára 2002: 17–18. századi német települési mozgalmak – egy családkutatás kapcsán. In: Horváth Imre – Palovics Lajos (szerk.): *Biatorbágy „ezer” éve*. Biatorbágy, 67–75.
- S. Varga Katalin (szerk.) 2002: *Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Pozsony.
- Szabó Előd (szerk.) 2004: *Örömben és bánatban csendesen. Tanulmányok a 350 éves Tatai Egyházmegyeről*. Pápa.
- Szentkúti Kiss Károly 1892: *Töredékek Nagy-Igmánd és vidéke multjából*. Komárom.
- Thury Etele 1903: Az 1713. évi kocsi zsinat. *Protestáns Szemle* 15. 11–21.
- Thury Etele 1908: *Iskolatörténeti adattár*. Pápa.
- Thury Etele 1998: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I–II. köt. Pozsony.
- Tóth Krisztina 2001: Esztergom vármegye egyházainak állapota 1700-ban. Dokumentumközlés. *Limes* (14.) 1–2. 247–264.
- Valesius Antal János 2000: *Levelek 1725–1740*. Pozsony.

Magyarország vallás(felekezeti) földrajzi alakulása 1949 és 2001 között

Erővid tanulmányban nincs tér arra, hogy a kisebb településekig „leásva” vizsgáljuk a kérdést. Megyei és városi szinten azonban elég jól követhetők a folyamatok (azzal együtt is, hogy voltak közigazgatási változások – megyei átcsatolások és település-összevonások –, mert ezeknek lényegi nagyságrendű befolyásuk nem volt).

A nagy népességmozgások ellenére a történelmileg az ellenreformáció győzelme után kialakult vallási térkép nem változott meg lényegesen, de igen érdekes módosulások történtek. Leginkább abban, hogy másfél milliós tömeggé duzzadt (1 483 369) a felekezeten kívüliek száma, ők 1949-ben még csak 12 287 főt tettek ki (fele Budapesten)! S nagyon bizonytalan tömeget jelentenek a 2001-es népszámláláskor nem nyilatkozók (1 034 767). Bár valószínűsíthetően többségük az előbbi csoportot gyarapíthatja, de feltételezhető a kommunizmus idején alaposan megfélemlített „rejtőzködő” keresztyének jelenléte is! A kb. tízszeres nagyságú zsidó eredetű népességnek is mindössze töredéke (12 871) vállalta nyíltan felekezetét/vallását.

Hangsúlyozni kell persze, hogy számaink statisztikai számok, egy alkalmi bevallás adatai, amelyek nem sokat mondanak a hitbéli-felekezeti kötődés intenzitásáról (erről csak szociológiai becslések vannak). Így hát 2001-re vonatkozóan felekezetiileg csak 7 610 613 magyart lehet számítani az 1949-es 9 204 799-cel szemben. Egyébként a felekezeten kívüliek közül 347 209 fő Budapesten, 839 669 személy városokban, míg a falvakban csak 296 491 (tehát 10%-nál kevesebb) hitetlen élt.

Az országos számok a négy nagy felekezetet illetően így alakultak 1949-ben: római katolikus 6 240 399 (67,8%), görög katolikus 248 356 (2,7%), református 2 014 718 (21,9%), evangélikus 482 157 (5,2%). Ezenkívül 133 861 (1,5%) izraelita élt Magyarországon akkor, míg az egyéb kis egyházak tagjainak száma 85 308 (0,9%) volt.

2001-ben a létszámok így néztek ki a „bevallókra” nézve: római katolikus 5 289 521 (69%), görög katolikus 268 935 (3,5%), református 1 622 796 (21,3%), evangélikus 303 864 (3,9%), míg az egyéb kisegyházak híveinek száma 112 121 (1,4%). Az összevetésekből világosan látszik az is, hogy két csoport létszáma növekedett: a görög katolikusoké, és az egyéb vallási közösségeké (de ezen belül már jelentős különbségek lehetnek, hiszen teljesen új csoportok jelentek meg!) 0,9%-ról 1,4%-ra. Legmegdöbbentőbb az evangélikusok számának csökkenése: 482 157-ről (5,2%) 303 864-re (3,9%). (A néhány nagy létszámú gyülekezettől eltekintve erősen szórványosodott evangélikusság súlyos, 178 293 fős (36%-os) csökkenése önmagában alapos elemzést igényelne!) A két legnagyobb felekezet, a katolikusok és reformátusok arányszáma gyakorlatilag nem változott, a katolikusok „szekularizációja” a „szokásosnál” is alacsonyabb. Ha a felekezeti veszteségek oldaláról nézzük, akkor a római katolikus veszteség 15%, a reformátusoké 19%.

Budapest vallási térképe sajátosan alakult, mert az 1949-es 1 589 065 fős összlakosság egy időben 2 millió fölé nőtt, majd 2001-re 1 777 921-re csökkent, tehát nagy mozgások és változások zajlottak. Ha csak a mechanikus összehasonlításokat végezzük el, akkor is érdekes képet kapunk: a római katolikus egyház óriási veszteséget szenvedett el a fővárosban, az 1949-es 1 109 345 „hívő” 2001-re 808 460-ra csökkent (-300 885). Katasztrófális az evangélikus létszám alakulása: 85 960-ról 46 449-re zsugorodott (-39 511). Meglepő viszont a reformátusok „jó szereplése”, mivel az 1949-es 247 060 fős „hívő létszám” csak 224 169-re csökkent (-22 891). A görög katolikusok létszáma 4615-tel nőtt, az egyéb közösségek létszámának növekedése 11 186. 1949-ben még 101 258 ember vallotta magát izraelitának Budapesten, 2001-ben már csak 9468 fő. 1949-ben Budapesten 6174 felekezeten kívüli volt, számuk 2001-ben már 347 959.

Ha a megyékben felekezetenként nézzük a létszámokat, nagyon sajátos képet kapunk. A római katolikus népesség mindössze négy megyében nőtt, ezek közül kettőben csak minimális mértékben (Győr-Moson-Sopronban 2198, Komárom-Esztergom megyében pedig 1978 fővel). Fejérben már jelentősebb a növekedés (+8505), míg Pest megyében már tetemes (+77 155). Aránylag csekély csökkenés történt Zala megyében (-12 255), Szabolcs-Szatmár-Beregben (-11 471), de a kis csökkenés az amúgy is csekély katolikusságot felmutató Hajdú-Biharban (-18 215) már tetemesnek számít. Közepes csökkenés következett be Baranyában (-40 204), Nógrádban (-29 527). Óriási viszont a csökkenés Bács-Kiskunban (-112 339), Jász-Nagykun-Szolnok megyében (-104 857), Csongrádban (-92 917), Békésben (-77 630) és Somogyban (-66 026). Nagymértékű Hevesben (-61 479) és Tolnában is (-46 373). Természetesen a megyék különböző népességszáma az arányokat módosítja, de terjedelmi okokból itt is a mechanikus számszerűség elvét követjük.

Úgy tűnik, hogy a reformátusok mobilabbak voltak, vagy eredeti népállományukat több helyen is jól meg tudták tartani, mert megyénkénti mutatóik szórtaabbak, illetve szinte minden olyan területen nőtt a számuk, ahol korábban igen kevesen voltak. Így több református lett – ezek csak kis növekedések – Győr-Moson-Sopronban (+2644), Hevesben (+4099), Nógrádban (+1187), Zalában (+2247). Az már feltűnőbb, hogy a korábban is jelentős református népességet felmutató „bányászati bevándorló” megyében, Komárom-Esztergomban is nőtt a számuk (+3024). Pest megyében pedig jelentősen nőtt számuk(+37 189). Igen keveset csökkent a számuk Veszprémben (-711) és Fejérben (-1170), de a kis létszámú Vas megyei reformátusság csökkenését (-2441) akár tragikusnak is lehet tekinteni, míg a Borsod-Abaúj-Zempléni 14 653 fős csökkenés a nagy tömb miatt 10% alatt marad.

Az igazi fogyást a Tiszántúl, pontosabban annak déli és középső része produkálta: Hajdú-Biharban a reformátusok 113 545 főt, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 77 572 embert veszítettek, de a legnagyobb csökkenést Békés megyében tapasztaljuk, ahol az 1949-es 156 609 reformátusból 72 843 maradt. Csongrád is közelített ehhez az arányhoz (-34 789). Ezekhez az adatokhoz képest a Bács-kiskun megyei (-22 926) vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei veszteségek (-25 470) csekélyek, de arányaiban a tolnaiak (-14 908), somogyiak (-16 130) vagy baranyaiak (-11 240) már jelentősnek mondhatók.

Az országos mértékű nagy evangélikus hanyatlás a megyei adatokban is tükröződik. Egyetlen megyében növekedett az evangélikusok száma, Fejérben (+1328). De voltak csekély csökkenések is, mint pl. Hevesben (-91) vagy Zalában (-591) és Hajdú-Biharban (-1653), bár itt az evangélikusok száma egyébként is nagyon alacsony. Jász-Nagykun-Szolnok megyében 4397 evangélikusból alig 1910 maradt! Az igazi katasztrófát Békés jelenti, ahol az egykori 106 335 fős evangélikus közösségből mindössze 45 125 fő maradt! Egészében az állapítható meg, hogy a legnagyobb veszteségeket a számosabb evangélikus közösségek szenvedték el: pl. Vas (-9045), Veszprém (-8410), Bács-Kiskun (-8113), Győr-Moson-Sopron (-7460), Nógrád (-6070), Tolna (-6388), de Szabolcs-Szatmár-Bereg (-4874) vagy Borsod-Abaúj-Zemplén megye (-5847) evangélikus lakossága is nagyot csökkent arányaiban, ahogyan Csongrád (-3923) és Somogy is (-5298). Budapest és Békés után Pest (-4585) még csökkenésével is a legnépesebb evangélikus megye. 2001-ben Baranya (-2419) és Komárom-Esztergom (-2021) a kisebb veszteséget átélőkhöz tartozik.

A görög katolikusok növekedése „törzsterületükön” szinte mindenhol érezhető, de Pest megyén és Budapesten kívül ez pár főt vagy pár tucat embert jelent. 44,4%-uk Szabolcs-Szatmár-Beregben, 21,9%-uk Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 16,7%-uk Hajdú-Biharban, 9,4%-uk pedig Budapesten élt már 1949-ben is.

Persze, ha jobban megnézzük az adatokat, akkor azt látjuk, hogy a katolikusokat leszámítva a többi felekezet régiókban koncentrálódik. 1949-ben a reformátusok több mint fele Budapesten (12,3%) és három megyében (Borsod-Abaúj-Zemplén 10,4%, Hajdú-Bihar 17,4% és Szabolcs-Szatmár-Bereg 13,3%) élt, míg ugyanekkor az evangélikusoknak csaknem fele Budapesten (17,8%) és Békésben (22,1%), valamint Pest megyében (9,4%) élt.

2001-ben a görög katolikusok lényegében Budapesten (28 901) és még 4 megyében laktak: Szabolcs-Szatmár-Beregben (102 484), Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (54 699), Hajdú-Biharban (47 259), valamint Pest megyében (13 232). A reformátusok ugyan kevésbé koncentráltak, de 60%-uk (1 069 881) Budapesten (224 169) és négy megyében él 2001-ben: Szabolcs-Szatmár-Beregben (241 551), Hajdú-Biharban (236 065), Borsod-Abaúj-Zemplénben (194 494), valamint Pest megyében (173 602). Az evangélikusok kétharmada Budapesten (46 449) és további 5 megyében lakott 2001-ben: Békés (45 125), Pest (40 505), Győr-Moson-Sopron (26 666), Vas (20 840) és Veszprém (19 102).

Terjedelmi okokból csak néhány nagyobb várost vonunk be az összehasonlításba, főleg a megyeszékhelyeket. A legfeltűnőbb Békéscsaba változása. 2001-ben itt relatív többségben élnek a felekezeten kívüliek (21 424), rendkívül erősen csökkent az evangélikusok (25 661-ről 13 935-re), nőtt a római katolikusok (14 216-ről 16 470-re) és a reformátusok (4750-ről 7399-re) száma. Egyébként a megyében is – egyedülként! – a vallástalanok vannak relatív többségben! Békéscsabához hasonlítható Hódmezővásárhely is, ahol a reformátusok drasztikus csökkenése (32 910-ről 11 931-re) következtében a szintén csökkenő létszámú katolikusok (20 964-ről 14 147-re) kerültek többségbe a vallásosak között, míg egészében relatív vallástalan többség mutatható ki (számuk 25-ről 16 876-ra nőtt).

Debrecenben 2001-ben gyakorlatilag ugyanannyi a reformátusok száma (81 498 fő), mint 1949-ben (81 583 fő), miközben a város lakossága csaknem százezerral nőtt s emelkedett a római (26 275-ről 32 539-re) és a görög katolikusok (6358-ról 17 226-ra) száma. A megye karakterének megfelelően Nyíregyházán minden nagyobb felekezet létszáma nőtt (római katolikus 19 683-ról 33 497-re, görög katolikus 8340-ről 19 045-re és református 10 009-ről 25 618-ra), az evangélikusokat kivéve (16 345-ről 12 361-re), a hitetlenek létszáma pedig csak 14 886 fő. A Tiszántúlon tragikus mértékben fogytak a reformátusok a nagykun és a hajdú városokban, míg az evangélikusok Orosházán.

Nyíregyházához hasonló karakterű Miskolc is, itt is minden nagy felekezet gyarapodott: a római katolikus (59 372-ről 77 972-re), a görög katolikus (5834-ről 12 255-re), a református (31 155-ről 41 415-re), kivéve az evangélikusokat (4554-ről 2652-re), míg a vallástalanok száma 27 399 fő. Érdekes, hogy a dél-alföldi Szeged, erős katolikus hagyományai ellenére Hódmezővásárhelyhez (Makóhoz, Szenteshez) hasonlít, erős a római katolikus csökkenés (119 566-ről 91 671-re), míg a reformátusok száma is nőtt (7523-ről 11 282-re) s kivételesen az evangélikus létszám is nőtt (2137-ről 2711-re). A hitetlenek száma 36 710, több mint 20%.

Eger erős katolikus hagyományai hatottak, hiszen a római egyház híveinek száma nőtt (27 171-ről 36 438-ra), ugyanakkor jelentősen szaporodtak a reformátusok (1218-ról 4516-ra) és a kisszámú evangélikusok is (300-ról 368-ra). A vallástalanok száma 10 609. A katolikus palóc hagyomány Salgótarjánban is érvényesült: a római katolikusok száma 17 613-ról 25 106-ra emelkedett, keveset nőtt a reformátusok (933-ról 1323-ra) és csökkent az evangélikusok (1208-ról 863-ra) száma.

Kecskemét sajátos képlete az őrzésnek: az evangélikusokat leszámítva (1123 illetve 1384 fő) mind a katolikusok (70 252-ről 63 035-re), mind a reformátusok (16 265-ről 14 976-ra) fogytak, a vallástalanok száma 13 159 fő, alig több mint 10%. Szolnok kétarcú város, míg római katolikus híveinek száma gyakorlatilag változatlan maradt (31 720, illetve 32 370 fő) – a város közben több mint kétszeresére nőtt! –, a reformátusok száma duplájára nőtt (3885-ről 7616-ra), a görög katolikusoké óriásit nőtt (202-ről 730-ra) és itt nem jelentéktelen a kisszámú evangélikusság aránylagos növekedése sem (464-ről 552-re).

A Duna vallásföldrajzi értelemben is nagy választóvonal. Keleten minden változás és a szekularizáció is elég erősen tükröződik, Nyugaton a masszív római katolikus többség helyenkénti nagyobb morzsolódás mellett is stabilan áll. Erős evangélikus csökkenések mellett a reformátusok mobilitása (keletről nyugatra) és városba tódulása miatt helyenként új, erős koncentrálódásuk figyelhető meg.

Jó példa erre Győr esete, ahol erős római katolikus növekedés van, szinte párhuzamos a város növekedésével (45 255-ről 86 043-ra) s ugyanakkor nőtt a reformátusok (3731-ről 6658-ra) és az evangélikusok száma is (5212-ről 7860-ra). A hitetlenek száma alacsony, 13 474 fő. Sopron hasonló „képlet”: római katolikus 27 988 illetve 38 789, református 1193, illetve 1699 fő, itt azonban az evangélikusok fogytak (5407-ről 3947-re). Szombathelyen minden felekezet növekedett: a római katolikusok (36 656-ről 62 504-re), a reformátusok (1176-ról 2224-re) és az evangélikusok is (1676-ről 2854-re). A hitetlenek száma nagyon alacsony

(4930), mint általában a megyében is. Ugyanez jellemzi Zala két nagyvárosát is: Zalaegersze-
gen a római katolikusok száma 13 989-ről 44 466-ra, a reformátusoké 552-ről 2332-re, az
evangélikusoké 381-ről 983-ra nőtt, és alacsony a vallástalanok száma (7162). Nagykanizsán
a római katolikusok 26 746 főről 40 668-ra, a reformátusok 777-ről 1336-ra, az evangéliku-
sok 524-ről 1074-re nőttek, itt azonban a felekezeten kívüliek relatíve számosabbak, mint
a másik zalai városban (4051).

Kaposváron minden felekezet gyarapodott: a katolikusok (29 369-ről 43 946-ra), a re-
formátusok (2602-ről 5010-re), az evangélikusok (806-ről 1441-re), a hitetlenek száma
10 279. Szekszárdon, Tolna egyetlen régi városában is ez a helyzet: katolikusok (12 164, illet-
ve 19 399), reformátusok (2144, illetve 3756), evangélikusok (415, illetve 1156), a vallástala-
nok száma (8188) azonban lényegesen magasabb, mint az eddig említett dunántúli városok-
ban – közel 25%. Baranyából csak Pécs-et vizsgáljuk: a katolikusok (68 318 és 95 038), refor-
mátusok (5872 és 12 042), evangélikusok (2288 és 3007) mellett a hitetlenek száma 29 401,
ami már közel 20%.

Veszprémben nem csak Veszprém városát, hanem Pápát is nézzük: a városok teljesen
dunántúli képletet mutatnak. Veszprémben római katolikus (15 805, illetve 35 795), refor-
mátus (1635, illetve 6109), evangélikus (609, illetve 1921), a hitetlenek száma pedig 11 949,
ami csaknem 20%. Pápán a katolikusok (15 964-ről 20 139-re), a reformátusok (3215-ről
5156-ra), evangélikusok (2241-ről 2949-re) növekedése mellett a vallástalanok száma (2293)
alacsony, alig magasabb, mint 5%. Esztergomban a katolikusok száma kicsit nőtt (18 227-ről
19 365-re), nagyon kicsit az evangélikusoké is (340-ről 352-re), a reformátusok önmagukhoz
képest jelentősen növekedtek (1281-ről 2184-re), a hitetlenek száma 3500 fő. Itt érdekesek a
megye székhelyének, Tatabányának az adatai is, ugyanis a reformátusokat leszámítva mind-
egyik felekezet létszáma csökkent: a katolikusok 33 437-ről 30 614-re, az evangélikusok
1429-ről 1093-ra, a reformátusok 4793-ről 6539-re, míg a hitetlenek száma 30% körüli. Fej-
ér megyében egy régi és egy új város adatai érdekesek. Székesfehérvár teljesen dunántúli
képet mutat, noha a hitetlenek száma 20% körüli (20 937 fő), de máskülönben minden fele-
kezet nőtt: a katolikus 35 512-ről 57 223-ra, a református 4495-ről 12 859-re, az evangélikus
843-ről 2069-re. Dunaújvárosban is ez a helyzet, de a vallástalanok száma (20 093) csaknem
olyan magas, mint a kétszer nagyobb Fehérváron, a katolikusok száma 3814-ről 21 495-re,
a reformátusoké 159-ről 4567-re, az evangélikusoké pedig 28-ről 1078-ra módosult.

A fenti számsorok – és a többi itt nem tárgyalt régi és új város adatai – egyértelmű ten-
denciákat mutatnak. A legnyilvánvalóbb az, hogy van egy erőteljesen elvallástalanodó régió,
Hajdú-Bihar, Békés, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok, ahol minden felekezet nagy vesz-
teségeket szenvedett. Hajdú-Biharban, a Nagykunságban és Békésben a reformátusok,
Csongrádban, a Jászságban és részben Békésben és Hajdú-Biharban a katolikusok, míg Bé-
késben (és Jász-Nagykun-Szolnok megyében) az evangélikusok. Egyértelmű az is, hogy a
vallástalanok számának nagy növekedésében tükröződik a változás. S ugyanakkor itt is van-
nak jelentős helyi hívő „bástyák”. Észak-Magyarországon (ide számítva Szabolcs-Szatmár-
Bereget is) a veszteségek ellenére (az evangélikusokat leszámítva) a keresztyénség stabil

többségben maradt. Bács-Kiskun mintegy átmenet a Dunántúl felé. Pest megye és Budapest is ellentmondásos, a növekvő vállalatlanosság ellenére a hívők e bevándorlási területen „tartják” stabil többségüket.

Az általam dunántúli képletnek nevezett régióban is vannak kivételek s nemcsak a fentiekben is látott dunaújvárosi, szekszárdi vagy veszprémi helyzet, hanem például – fokozottabban – Oroszlány vagy Komló, illetve némileg kisebb mértékben Várpalota, ahol a bányászat és ipar, de valószínűleg az erőteljesebb egykori helyi „antiklerikális” politika, illetve a társadalmi gyökértelenség nagy anémiát okozott.

A vidéki/falusi Magyarország nagyrészt változatlan vallási/felekezeti viszonylatban, bár sajátos kiegyenlítődési folyamat játszódott le. Sok helyen jöttek létre új katolikus vagy református közösségek, ahol ilyenek korábban nem voltak. Más szempontból ezt a kiegyenlítődést szórványosodásnak is nevezhetjük, hiszen a kommunizmus idején a migrációs változásokat – csak kivételes esetekben – követhette az egyházak infrastrukturális kiépülése. Jelentős instabilitást visz a statisztikákba – főleg keleten – a sok helyen nagyszámú cigányság, amely igen magas arányban „természetes” módon római (vagy görög) katolikus, de református többségű helyeken mégis régóta hajlik a helyi többséghez való alkalmazkodásra.

A 2001-es népszámlálás azonban – szerintem – inkább még a múltat, az „emlékezetet” mérte fel. Generációváltási folyamatok miatt a hit és az egyházak igazi „vizsgálója” a 2011-es népszámlálás lesz.

Tőkész László

Angol politika és lengyel érdek

Balassi Bálint lengyelországi „bújdosásának” diplomáciai háttere

Balassi Bálint¹ 1589 szeptemberében rendkívül érdekes körülmények között Lengyelországba indult, ahonnan csak két év elteltével, feltehetőleg 1591 végén tért haza. Balassi utazásának és lengyelországi tartózkodásának okát és körülményeit már sok szempontból elemezték és bemutatták.² Jelen tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a törökellenes háború kirobbanását megelőző években, illetve a háború alatt, Lengyelország milyen diplomáciai tevékenységet folytatott, illetve azt vizsgálom meg, hogy ezekben a diplomáciai akciókban milyen szerepe volt az angol királynőt képviselő konstantinápolyi – isztambuli – angol követnek.

Balassi 1589-es útnak indulásáról két, egymást kiegészítő részletes forrást ismerünk. Illésházy István Nierenberger Lőrinc kamarai titkárnak 1589. szeptember 29-én a következőket írta Balassi Bálintról: *„Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassa Bálint átadta összes jószágait öccsének, Balassa Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülven éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhossa Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget és Ungnád Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül.”*³ Illésházytól három nappal korábban írt Balassi „elbújdosásáról” Forgách Simon: *„Ameli gialog keövetem ma Jut meg kesmarkrol, Bezelle hogh hibbe[n] Balassi balintra talalkozo volt es Ige[n] Jol tartotta, Vegre Zolgainak ostotta mi[n]de[n] marhaiat es csak masod magaval egi ros paripa[n] es egi ros Beőr dolma[n]ba me[n]t kesmarkka, ennekem a fia[m] nak es az felesegenek eőreők es eőreőke valo zolgalatiat Uze[n]te, kerdette teőle hova megien hogh ennekem tugia meg mondani, azt mo[n]ta hogh oda megien a hova a keet Zemevel lat, Aztis mo[n]da hogh egi nemes ember volt vele, annak az Utba azt bezellette hogh krakoba megie[n] es ot eőlteőzik olas ruhaba es ugi Indul el onnet, kerdette hova megien, azt mo[n]ta hogh az te[n]gere[n] tul mege[n] es soha ez orzagba teőbbe ne[m] ju, es hogh ezt sirva bezellette volna, es az nemes emberis sirt volna rajta, es hogh kesmarkra se[m] tert volna be*

¹ Tanulmányomban a költő nevét az irodalomtudomány által elfogadott formában *Balassinak*, míg családtagjaiét *Balassának* írom.

² Az eddigi szakirodalom összefoglalásával: Kőszeghy 2008: 287–301.; Várkonyi 2004: 1131–1145.

³ Illésházy István Nierenberg Lőrincnek, 1589. szeptember 29. In: Illéssy 1898: 22–23.

hane[m] me[n]te[n]t me[n]t volna melleőlle, en azt hise[m] hogh Illeshazi Ura[m] indította meg az viceispa[n]nal, de ha budosni akart azt csudalo[m] hogh olian rosszul indult Utra, hisem Job volt volna Zolgaival Igen jó zerevel most le[n]giel orzagba cancellarius hadaba men[n]ji, a holot Urra is lehetet volna, ha e[m]bersegest mivel volt, de ami[n]t mutatta magát ni[n]cz mogia hogh mesze me[n]t legie[n], hanem csak lapagni akar keőstük ez praetextus alat hogh exiliu[m]ba me[n]t, Tericze meg az jo Isten zegent, hogh valamikor meeg zolgalhasso[n] Istenenek fejedelmének es hazaianak, ezeknek uta[n]na az Jo Isten[n]ek kegmes oltalmaba Aianlo[m] kegdet, datu[m] Surant 26 septembFrisG: A[nn]o 89”⁴

A két forrás egymástól függetlenül állítja, hogy Balassi szétosztotta ingóságait és Lengyelországba távozott. Az elindulás oka, valamint módja között azonban jelentős különbségek vannak. Illésházy István azt írja, hogy éjnek évadján és egyedül indult útnak, míg Forgách Simon levele a napszokról nem tesz említést, de azt állítja, hogy Balassi egy kísérről, lovon indult, és ha az „egy rossz bórdolmányban” való indulást értelmeznünk kell, akkor azt tehetjük még hozzá, hogy nagyon kevés poggyászt vitt magával. Illésházy Balassi levelére, és talán a vármegyében terjedő híresztelésekre, szóbeszédre támaszkodik. Forgách Simon „*gyalog követének*” személyes tapasztalatai, annak elbeszélése alapján ír Balassiról.

Illésházy és Forgách is kimondja, hogy Balassi bújdosni megy, az előbbi forrás még azt is tudja – Balassi leveléből – hogy négy évig vissza sem fog térni. Forgách embere viszont nem tudott beszámolni arról, hogy mennyi időre készül Balassi Lengyelországba. Az éjszakai indulás, bár ezt csak Illésházy állítja, és a kevés poggyással, egy kísérről való utazás leginkább egy menekülés-szerű, hirtelen és gyors elhatározásból való útra kelést jellemezhet. Ennek viszont ellentmond az a tény, hogy Balassi Illésházy Istvánnak levélben beszámol elindulásának okairól, sőt, pontosan közli azt is, hogy „*bujdosása*” mennyi ideig fog tartani. Ha valaki menekül, kockáztatja az éjszakai lovaglással járó baleseteket, veszedelmeket, rövid üzeneteket talán van ideje hátra hagyni, de kétséges, hogy hosszas magyarázkodásra szánta volna el magát. De a leginkább különös Illésházy levelében az, hogy pontosan tudja, mennyi időre hagyja el Balassi Magyarországot: négy évre. Mi értelme van éjszaka útra kelné és közben nyilvánvalóvá tenni, hogy négy év múlva visszatérek?

Ha Balassi bujdosásának Illésházy által felsorolt okait megvizsgáljuk, akkor azokban éppen az a különös, hogy semmi új nincs benne. A Balassa családon belül zajló örökösödési per lényegében Balassa János 1577-es halála óta zajlik fiai és testvére között. A tizenkét év óta tartó családi vita, pereskedés sem ismeretlen, sem újdonság nem lehetett az észak-magyarországi arisztokrácia számára. Hasonlóan ismert lehetett Balassi Ungnád Kristóf özvegyével, Losonczy Annával szövögetett házassági terve és annak kudarca is. Természetesen nem élhetjük bele magunkat egy évtizedes örökösödési vita részesének, vagy egy kudarcba fulladt házassági terv elszenvedőjének lelkivilágába. Illésházy István levelében azonban ellentmondásos a Balassi Bálintról való tudósítás: az éjszakai elindulás valóban lehet egy elkecseregelt ember cselekedete. Ennek viszont ellentmond az indulása előtt levélben beszámoló,

⁴ Forgách Simon Pálffy Miklósnak 1589. szeptember 26., SAB, Arm. I., Lad. 3., Fasc. 8., A levelet saját átirásomban közlöm. Kiadta: Tóth 1975: 61–67.

négy évre tervező tudatosan cselekvő férfi képe. Ráadásul Balassi, Illésházy szerint, olyasmivel indokolja hirtelen elbujdosását, ami már sokkal korábban is erre a lépésre vezethette volna. Házassági kudarca legfőljebb utolsó csepp lehetett a pohárban.

Forgách Simon alig ír valamit Balassi „elbujdosásának” okairól, csak egyetlen egy dolgot említ: „*en azt hise[m] hogh Illeshazi Ura[m] indittatta meg az viceispa[n]nal*”. Sehol semmi utalás az örökösödési perekre, egy szó sincs a Losonczy Annával való házassági tervre, a válással végződött házasságra, egyszerűen mintha Forgách mellőzné mindazokat a nyilván a kortársak által is tudott érveket, Balassi magánéletének sikertelen eseményeit, amelyek alapján a lengyelországi bujdosást a szakirodalom magyarázza. Forgách Balassi elindulását Illésházy István alispánjának tulajdonítja. Ebben az esetben nemcsak az alispánnak, hanem magának Illésházy Istvánnak is része lehetett Balassi elutazásában. Ennek fényében Illésházy István levele akár magyarázkodás is lehet. Magyarázkodás, amit a Balassiról közszájon forgó közbeszéd alapján szerkesztett meg. Az Illésházy levéltárból máig nem került elő az a Balassi levél, amire Illésházy hivatkozik.

Tóth István feltételezi, hogy a Balassák lipcsei birtokaira Illésházy István is szemet vetetett.⁵ Újabb források előkerüléséig ezt megerősíteni nem tudjuk, de Forgách Simon megjegyzése arra int, hogy Illésházy Istvánnak is szerepe lehetett Balassi Bálint 1589 szeptemberi Lengyelországba való távozásában, és talán vagyoni, anyagi helyzetének az alakulásában is.

Forgách azonban mást is ír. Szerinte Balassi rosszul indult el, mert ha a kancellár hadába ment volna, akkor akár úrrá is lehetett volna, de amint ebből a hevenyészett, csak egy kísérőt, kevés holmit magával vivő utazásból is látszik, csak „*lappangni*” akar abban az országban. Forgách ugyan más indokra támaszkodva, de maga is a bujdosás elméletét erősítette meg Pálffy Miklóshoz írott levelében. Viszont mellékesen felvetett egy Balassi számára lehetséges megoldást, a „*kancellárius*” hadában való szolgálatot, és mindezt úgy, hogy azonnal el is vetette. Valóban lehetősége lett volna Balassi Bálintnak Lengyelországban katonai szolgálatba állni? Milyen háborút tervezett, tervezhetett Jan Zamoyski lengyel kancellár? Mielőtt megpróbálnánk válaszolni ezekre a kérdésekre hallgassuk meg magát Balassi Bálintot!

Már Lengyelországból írja a következő levelet Jan Zamoyskinak: „*Nagyságos és Tiszteletreméltó Uram. Nagyságos Uraságodnak szolgálatomat ajánlom. Mielőtt Nagyságod igen nyájas levelét Wesselényi Ferenc úr nekem átadta, már Báthori bíboros úr ő Nagyságától és a nagyságos lublini nádor úrtól és magától Wesselényi Ferenc úrtól meghívtam ebbe a török háborúba, akik előtt nemcsak hogy nem mutattam idegenséget e háborúval szemben, hanem még feltételeket is javasoltam, melyek alapján megállapítani óhajtam, hogy milyen zsoldot ígérjenek mind számomra, mind azok számára, akik a magyar várakból majd hozzám jönnek és dolgaikban kiválóan tevékenykedni fognak, ha a zsoldról bizonyos és csálhatatlan tárgyalást kezdenék. [...]*”⁶ A szöveg egyértelmű, egyenes beszéd. Balassit törökellenes háborúba hívta

⁵ Tóth 1975: 65.

⁶ Balassi Bálint Jan Zamoyski lengyel kancellárhoz, Debno, 1590. május 9. In: Eckhardt 1955: 325–326.

Zamoyski. De nemcsak ő, hanem Wesselényi Ferenc, Báthory András bíboros, warmiai püspök és Mikołaj Zebrzydowski lublini vajda is megkereste már, hogy álljon lengyel szolgálatba.

Ez nem történhetett egyik napról a másikra. Már hónapokkal a szeptemberi indulás előtt követekkel és levélváltással kellett megegyezniük a feltételekről: „[...] *hanem még feltételeket is javasoltam, melyek alapján megállapítani óhajtám, hogy milyen zsoldot ígérjenek mind számomra, mind azok számára, akik a magyar várakból majd hozzám jönnek és dolgaikban kiválóan tevékenykedni fognak, ha a zsoldról bizonyos és csálhatatlan tárgyalást kezdenék.*” Balassi 1589-es lengyelországi útjának céljában nem kételkedhetünk, mindent mérlegelve és előkészítve, sőt, a feltételeket megszabva vállalta, hogy katonákat toboroz a török ellen készülő lengyel hadsereg számára, amelyben ő maga is harcolni fog.

Balassi toborzó tevékenységére 1591-ben a magyarországi katonai parancsnokok is felfigyeltek. Május 4-én Pográny Benedek, Korpona kapitánya arról számolt be Pálffy Miklós érsekújvári főkapitánynak, hogy Balassi Bálint Kürtössy Zsigmondot Lengyelországba csábítja, sőt, a lengyelek az egész korponai sereget magukhoz akarják hívni.⁷ Pográny a csábító leveleket Ungnád Dávidnak, a Haditanács elnökének is elküldte. A magyarországi katonatoborzások 1590 óta okoztak gondot a Haditanácsnak. Ernő főherceg több levélben is figyelmeztette Pálffy Miklóst, hogy a végvárakban szigorúan tiltsa meg a Lengyelország számára történő katonatoborzást, mert az veszélyezteti az ország védelmi képességeit. Nyáry Pált és Dóczy Imrét pedig külön levelekben kellett eltiltani a katonatoborzástól.⁸

Vajon Balassi lengyelországi tevékenysége, a magyarországi katonatoborzások hátterében milyen lengyel szándékok húzódtak meg? Lengyelország valóban komolyan készülődött az Oszmán Birodalom elleni háborúra?

A 16. századi lengyel külpolitika alapelve, ahogy ezt Norman Davis is megállapította, az Oszmán Birodalommal fenntartott béke következetes megőrzése volt.⁹ Amíg Magyarország számára létkérdés volt a törökellenes háború mielőbbi megindítása, lehetőleg a térségben érdekelt államok összefogásával, addig ez nem feltétlenül felelt meg a lengyel érdekeknek. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az Oszmán Birodalommal szemben képviselt lengyel békepolitika 1526 után, a Jagellók közép-európai hatalmának összeomlását követően erősödött fel.¹⁰

Az évekig tartó előcsatározások után az 1590-es években kibontakozó háború II. Rudolf császár és III. Murád szultán között a lengyel békepolitikát is próbára tette. Edward Barton, Anglia konstantinápolyi követe 1593. december 23-án küldött jelentése szerint Szinán pasa nagyvezír a lengyel királyt azok között a fejedelmek között sorolta fel, akik a háborúban a német-római császár mellett állnak: „*Szinán pasa különböző fejedelmekről küldött tájékoztatást a Nagyúrnak, akik, ahogy állítja, a német császárt támogatják ebben a háborúban, ezek között legfőképpen az erdélyi fejedelmet, a lengyel királyt és Velencét*

⁷ Pográny Benedek Pálffy Miklósnak 1591. május 4. közli Jedlicska 1897: 422.

⁸ Ernő főherceg Pálffy Miklósnak 1590. május 9., május 21., Jedlicska 1897: 408–409.

⁹ Davis 1981: 144.

¹⁰ A lengyelek Oszmán Birodalommal szemben követett békepolitikájáról összefoglalóan lásd: Várkonyi 2003: 44–62.

vádolja ezzel.”¹¹ A követjelentésben megfogalmazódó szultáni „neheztelés” mögött nyilvánvalóan ott rejtőzik az 1589 és 1593 végéig folytatott lengyel háborús propaganda, amelynek keretében Balassi Bálint vagy éppen Nyáry Pál is a lengyel hadsereg számára toborzott katonákat a magyar végváriak között.

Az értékes információt küldő Barton 1588-tól vezette a konstantinápolyi angol követséget. Első komoly diplomáciai tevékenysége is – talán nem véletlenül – az 1589–1590-es lengyel–török tárgyalásokhoz kapcsolódik. Már akkor segítette a két hatalom közötti megállapodás létrejöttét.¹² Míg a 16. században alapvetőnek tartott lengyel–oszmán békepolitika 1593-ban már hatvan éves múltra tekinthetett vissza, addig a hivatalos angol–török kapcsolatok éppen tíz éves évfordulót ünnepelhettek.¹³ E viszonylag rövid idő ellenére Anglia törökországi követe rendkívül nagy tekintéllyel rendelkezett mind a szeráj pasái és befolyásos politikusai, mind több európai állam isztambuli követe előtt. Az angol befolyás növekedését az Oszmán Birodalom területén semmi sem bizonyítja jobban, mint az angoloknál sokkal korábban, már a század elején a törökökkel kapcsolatot kereső francia politika féltékeny rivalizálása.¹⁴

A 16. század második felében azonban Anglia nemcsak a Földközi-tenger keleti vidékein, a levantei térségben keresett új kereskedelmi és politikai partnereket. Ugyanebben az időszakban jelentek meg az angol kereskedők a Baltikumban is. Báthory István lengyel királlyá választását Londonban is figyelemmel kísérték, Lazarus von Schwendi generálisra hivatkozva egy Francis Walsinghamnak küldött angol jelentés 1577 áprilisában a következőképpen jellemezte Báthoryt: „Báró Lazarus Schwendi sokat gondol Báthory képzettségére, tehetségére, okos óvatosságára, igyekezetére és éberségére.”¹⁵ Báthory megkoronázása után már arról jelentettek az angol ügynökök, hogy a török soha nem látott módon békében van, talán azért, mert Báthoryval Lengyelországot is kezébe kaphatta és egész Sziléziáig megnyílt az út előtte.¹⁶ Ez azonban nem volt igaz. A török természetesen nem vonult Sziléziáig. Az viszont igaz volt, hogy a most már hagyományosnak mondható békepolitikát az Oszmán Birodalommal szemben Báthory sem törte meg. Hatalmának belső megerősítése, a várható Moszkva elleni hadjárat és a királyságát elismerő oszmán politika természetes

¹¹ „Sinan Bassa hath sent the Grand Signior information against divers Princes favores as hee sayes of the German Emperour in these warres amongst whom as chiefe hee hath accused the prince of Transilvania the king of Poland the state of Venice.” Edward Barton William Cecilnek 1593. december 23. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 6.

¹² Garbacik 1967: 222–224. idézi: Cernovodeanu 1989: 429.

¹³ Bartonra és a konstantinápolyi angol követség létrehozására bibliográfiai hivatkozással is: Várkonyi 2000: 106–123.

¹⁴ Az Oszmán Birodalom területén zajló francia–angol rivalizálásra: Niederkorn 1993: 128–137; Bóna 2002.

¹⁵ „Baron Lazarius Swendius thinks much of Batory’s education, talent, prudence, industry, vigilance.” S.P.F.. Wernham 1980: S.P.F. Nr. 258. 194.

¹⁶ „The Turkes was never more peaceful than now, since he has gained the kingdome of Poland, which seems to open to them all the way to Saxony and Silesia.” S.P.F. Nr. 258. 194.

következménye volt, hogy lengyel királyként az 1533-as szerződést alapul véve békét kötött a Portával.¹⁷ 1577-ben Anglia Gdansk és a lengyel király konfliktusában Báthoryt támogatta. I. Erzsébet a segítséget kérő városnak nyíltan megírta, hogy mivel a város a lengyel király alá tartozik, akivel Angliát ősi szövetség köti össze, ezért durva és precedens nélküli eset lenne, ha őket támogatná akkor, amikor királyuk ellen fegyverkeznek.¹⁸ Az angolok azonban nem véletlenül kísérték figyelemmel az új lengyel király minden lépését. Talán csak véletlen egybeesés, de ugyanakkor, amikor William Harborne titkárával, Edward Bartonnal az oldalán 1578 tavaszán már javában készült a nagy utazásra, hogy megbízóik utasítása szerint kereskedelmi szerződést kössenek az Oszmán Birodalommal, Báthory István lengyel király országa egész területén szabad kereskedést biztosított az angol kereskedők számára.¹⁹ Mindezek után már természetes, hogy Harborne-ék a Balti-tengeren, Lengyelországon, Moldván át, az akkori Európa peremén jutottak el Konstantinápolyba, ahol kitartó munkával létrehozták a Levantei Kereskedelmi Társaságot, és egyben hivatalos diplomáciai kapcsolatot is létesítettek az Oszmán Birodalommal. A kereskedelmi társaság konstantinápolyi faktora egyben Anglia hivatalos portai követe lett. Az útvonal, amelyen az angolok a hajdani császárvárosba érkeztek, a későbbiekben is igen fontos volt számukra. Ez a román vajdaságokon, Podólián, Lengyelországon át vezető út s Baltikumban, valamint Európa déli végein, a Földközi-tenger medencéjében messze keletre előretörő angol kereskedelmi vállalkozásokat kötötte össze. De többnyire ezt az utat választották a diplomaták és a hivatalos iratokat vivő futárok is. Mindennél fontosabb volt ezért, hogy Lengyelország megőrizze a békét a Portával. De távol tudja-e tartani magát a háborútól? A keresztény szolidaritás eszméje, a Magyar Királysággal évszázadokon át ápolt kapcsolatok a háborúba lépés mellett szólhattak. De a magyar királyi koronát már Habsburg uralkodó viselte, és ez a dinasztia nemrég a lengyel koronáért is kinyújtotta a kezét. Ráadásul Lengyelország szeretett volna kijutni a Fekete-tenger partvidékére. Ahhoz azonban, hogy a moldvai román vajdaságban stabilan megvethesse a lábát, a törökkel kellett alkudoznia; hogy biztonságban legyen a tatártól, szintén az oszmán politika segítségére szorult, és akkor még ott voltak a mindig nyugtalankodó kozákok és az állandó katonai fenyegetést, kihívást jelentő Moszkva, mindez a török-keresztény háborútól való távolmaradás mellett sorakoztatott fel súlyos érveket.

¹⁷ Báthory István és III. Murád békeszerződésének latin másolata megtalálható: Bécs, HHuStA Polen I. 34. 1577. június 26-ai keltezéssel. III. Murád szultán szerződéslevelét (1577. június 17.) magyarul kiadta: Papp 2002: 87–91. A teljes szerződés szövegét valamint a királyi megerősítést lásd: Kołodziejczyk 2000: 269–283. A két dokumentum összevetése a további kutatások feladata lesz.

¹⁸ „*We regret to hear of your afflicted state, and should be most ready to relieve you, but for two things; one touching our good faith, the other our policy. For the first, your town is, as you are aware, subject to the King of Poland, by ancient treaties our friend and allye, so that it might seem harsh and unprecedented if we were to aid you when you are in arms against your prince [...]*” I. Erzsébet Gdansk városának 1577. szept. S.P.F. 1575–1577. Nr. 248. 184.

¹⁹ Báthory István szabad kereskedelmet biztosító oklevele Varsó, 1578. ápr. 9. S.P.F. 1577–1578. Nr. 781. 608–609.

Visszatérve Barton 1593. december 23-ai jelentéséhez, nyugodtan kijelenthetjük, hogy az angol követ nem véletlenül figyelt fel a Lengyelországot érintő hírekre. Szinte azonnal – nem is kellett további utasításra várnia – kész volt az angol diplomácia válasza a kialakult helyzetre, közvetíteni kell a háború felé sodródó államok között.²⁰ A kérdés csupán az, hogy a hadviselő felek közül kik lesznek, akik elfogadják az angolok békeközvetítésre tett ajánlatát? Esetleg a lengyelek, ahogy ezt korábban is tették?

Az idézett jelentésben az angol diplomata egyéb rendkívül fontos és érdekes információkat is közöl: „*Amit méltóságod a lengyel király tizenötezer talléros ajánlatával kapcsolatban írt, amit Szinán pasának tett, arra az esetre, ha nekem sikerülne békét szereznem a lengyel király és a Nagyúr között, méltóságod tanácsára mellőztem ennek a fizetségnek a kérését, ahogy erről méltóságod is meggyőződhet a mellékelt leveleim másolataiból, amelyeket a királyhoz és kancellárjához²¹ írtam [...]*”²² Tizenötezer tallér, tehát ennyi volt a béke ára, ráadásul London közvetítésével, mert Barton a „lengyel király ajánlatát” nem közvetlenül Lengyelországból, hanem Londonból tudta meg. Ezek a sorok arról tanúskodnak, hogy a lengyelek és a törökök között már megindultak a tárgyalások, amelyekben minden jel szerint az angol diplomácia is jelentős szerepet vállalt. Barton egyenesen saját feladatának tekintti, hogy a szultán és a lengyel király között békét teremtsen. Természetesen a békét ebben az esetben átvitt értelemben kell értenünk, hiszen a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom között nem volt tényleges hadiállapot. Szinán pasa vádaskodásait, hogy a lengyel király is okozója a kirobbanó háborúnak, egyszerű tárgyalási taktikaként kell értelmeznünk, hiszen Isztambul sem akarta a lengyeleket Rudolf császár szövetségesévé tenni. Ez a jelentés azonban azt is bizonyítja, hogy a háború időszakában hangoztatott angol békeközvetítési szándék nem üres diplomáciai szólam volt. Lengyel–török viszonylatban az angolok valóban aktív részesei voltak a két fél között zajló tárgyalásoknak.

Barton következő jelentései azt is elárulják, hogy melyek voltak a két állam között a legtöbb problémát okozó kérdések. 1594. február 3-án²³ a magyarországi hadszínterre rendelt tatár kán hadserege lengyel területen való áthaladásának nehézségeiről ír. „*A tatárokat ezen a tavaszon minden erejükkel Magyarországra rendelték, legkönnyebb átjárójuk a lengyelországi Podólián át lenne, de ahogy szintén értesítettem méltóságodat arról, hogy a lengyelek huszonötezer katonát szereltek fel, hogy határaikat védelmezzék, és megtiltsák*

²⁰ Az angol békeközvetítésről: Várkonyi 2000: 115–116; Tóth S. 2000: 167.

²¹ A lengyel kancellár Jan Zamoyski (1541–1605)

²² „*Concerning what your honor writes of the fiftene Thousand dollers promise made by the king of Poland to Sinan Bassa at such tyme as I concluded the peace betweene the king of Poland and the Grand Signior according to your Honor's counsell I omitt not to sollicite the payment thereof as by the inclosed copies of some of my letters to the king and his chauncellor your Honor may precieve [...]*” Edward Barton William Cecilnek 1593. december 23. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 6.

²³ A korabeli angol gyakorlat szerint ezt a jelentést 1593. február 3-ra dátumozta Barton, az új esztendő március 25-től számították.

*a tatárok átkelését azon az úton. Erről most a tatárok értesítést küldtek és panaszkodtak a lengyel király ellen, és most általános tanácskozás lesz arról, hogy a tatároknak merre is kell venniük az útjukat.*²⁴

1594-ben a magyarországi háború egyik kulcsfontosságú kérdése kétségtelenül a tatár sereg felvonulása volt. A tatár sereg Magyarországra vezető pontos útvonalát Ivanics Mária kutatásai tárták fel.²⁵ Gázi Giráj kán személyében először lépett krími kán Magyarország területére. A Kárpátok hágóin átvezető szokatlan útvonal, bár rövidebb volt, de a hegyvidékhez nem szokott tatárság számára mindenképpen nagy próbatételt jelentett. Ivanics Mária több érvet is felsorolt amellett, hogy miért ezt az útvonalat jelölték ki a Portán a tatár sereg számára. Először is védeni akarták az Oszmán Birodalom területét az átvonuló sereg elkerülhetetlen pusztításaitól.²⁶ Talán azt is mérlegelhatték a szultáni tanácsban, hogy a kán által vezetett sereg megjelenése Erdély határainál az ingadozó fejedelemre is nyomást gyakorolhat. A tatár sereg felvonulása valószínűleg a lengyeleknek szánt figyelmeztetés is lehetett. A lengyelek és a magyarok a Kárpátok mindkét oldalán igyekeztek lassítani, még nehezebbé tenni a tatárok előrejutását. Az átjárókat eltorlaszolták, a hágókat „bevágták”. Barton jelentésével ellentétben nem tudunk arról, hogy a lengyel csapatok megpróbálták volna feltartóztatni a tatárokat. Magyar oldalon, Máramarosban Huszt kapitánya, Kornis Gáspár a seregnek élelmet, a kánnak ajándékot küldött. Az első nagyobb ütközetre az Alföldön, Monostorpályinál került sor, a csatában a magyarok alulmaradtak, itt esett el Balassa Ferenc.

A tatárok felvonulását sem a huszonötezer lengyelről szóló hírek, sem egyéb, esetleges diplomáciai próbálkozások nem tudták megakadályozni, legfeljebb késleltetni lehetett a főhadszíntér felé vezető útjukat. Mindenesetre ahhoz még kellő időben megérkeztek, hogy Győr körülrészében és török szempontból sikeres ostromában részt vegyenek.²⁷

Barton február 3-ai jelentésének van azonban egy másik fontos híre is: lengyel követ érkezését várják a szultáni városban.²⁸ A követség célja pedig nem lehet más, mint a barátság megerősítése a szultán és a király között. A követ érkezéséről szóló találgatások a következő,

²⁴ „The Tartars were comaunded to goe this spring with all their forces into Hungary, and that their easiest passage was to goe through Podolia of Polonia, but than alsoe I advertised your honor, how the Poles had provided twenty five thousand souldiers to guard the confynes and to prohibit the Tartars passage that way: of which the Tartars have now sent advice and complaynt against the king of Poland and comming to a generall consult what way the Tartars should take their passage.” Edward Barton William Cecilnek 1594. (1593.) február 3. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 12.

²⁵ Ivanics 1994: 65–70

²⁶ Ivanics Mária Kátib Çelebit idézi: „Nehogy azonban a tatár sereg iszlám országot tiporjon le, célszerűbbnek látszott, hogy Lengyelországon és az erdélyi határon vonuljanak át.” Ivanics 1994: 66–67.

²⁷ Ivanics 1994: 75–82., Tóth 2000: 154–163.

²⁸ „Néhány napon belül reméljük a lengyel nagykövet megérkezését.” „Wee expecting within these few dayes a great Embassador out of Poland.” Edward Barton William Cecilnek 1594. (1593.) február 3. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 12.

február 17-én keltezett jelentésben is folytatódnak. Újabb információkkal az angol ebben a jelentésben nem tud szolgálni, ezért a korábbi híreit foglalja össze, a követ hamarosan megérkezik, a lengyel király a baráti viszonyt szeretné megőrizni a szultánnal, valamint Szinán pasa számát a számára ígért tizenötezer tallérra.

Márciusban végre megérkezett a lengyel követ. Voltak olyan hírek, hogy egyenesen Szinán pasa táborába fog menni, de végül mégis csak a városba vonult be. Jövetele előtt három nappal levelet küldött Bartonnak, értesítvén őt pontos érkezéséről. Az angol diplomata hat embert és egy hintót küldött a lengyel követség elé, hogy a városon kívül fogadják, és így együtt, az angol követség alkalmazottainak kíséretében vonuljon be Isztambulba. Most már pontosan megírhatta Londonba, hogy a lengyel követség célja a béke megerősítése, valamint az, hogy a szultán tiltsa meg a tatároknak, hogy Podólián át menjenek Magyarországra. Az előzetes híresztelések ebben az esetben nagy pontossággal jelezték a várható eseményeket.

Március 31-ei jelentésében Barton a tárgyalásokról nem tud semmi újabbat írni, ezért a lengyel követküldési szokásokról számolt be, majd a jelentéséhez egy négy nappal később írt utóiratban tájékoztatja Londont, hogy a húsvétot a lengyel és az erdélyi követ társaságában töltötte. Mindez azt jelzi, hogy az angol diplomata valóban szoros kapcsolatot igyekezett tartani a lengyel mellett az erdélyi követtel is. Az év hátralevő részében azonban már semmi érdemlegeset nem tudott jelenteni a lengyel–török tárgyalásokkal kapcsolatban. Ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy az egyik legfontosabb kérdésben, a tatárok Magyarországra vezető útvonalában a Porta már meghozta a döntést, és ebben már nem lehetett befolyásolni. A lengyel politika pedig arra mégsem szánta el magát, hogy a tatárok podóliai átvonulását háborús oknak tekintse. Csak jó másfél évvel később, 1595 októberében bukkannak fel ismét lengyel vonatkozású hírek az angol követ jelentéseiben.

Az alkalmat a Portán bekövetkezett szultánváltás adta. 1595 januárjában meghalt III. Murád szultán, utóda III. Mehmed lett. Október 4-én datált jelentésében Barton az írja, hogy a lengyel király engedélyt kért, hogy követe az ajándékokkal bejöhessen a Portára, hogy gratuláljon az új uralkodónak trónra lépése alkalmából, és azért, hogy „*megerősítsék azokat a privilégiumokat, amelyeket mindkét részlől korábban szavatoltak.*”²⁹ A két állam között továbbra is a tatárok jelentik a feszültség forrását. Ahogy korábban, most is hírek keringenek arról, hogy a lengyelek válogatott csapatokkal készülnek határaik védelmére. Majd a november 22-i jelentésben Barton azt írja, hogy a lengyel kancellár, Jan Zamoyski „*hírnökeit küldte a Tatárokhoz, hogy a lengyel király a Nagyúr jó barátja volt, és ez ideig semmit sem tett a birodalom sérelmére, [...]*”³⁰ Vagyis a lengyelek nemcsak a Portán keresztül, nemcsak

²⁹ „[...] and to confirme the privileges on each part formerly graunted.” Edward Barton Robert Cecilnek 1595. október 4. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 66.

³⁰ „The great Chancellor of Poland was ready with elect band of men to defend his passage, [...] and sent his messengers to the Tartars that the king of Poland was good friend to the grand Signior and hitherto had enterprised nothing to the preiudice of the Empire, [...]” Edward Barton Robert Cecilnek 1595. november 22. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 70.

az angol diplomácia segítségét felhasználva, hanem közvetlenül is tárgyaltak a tatárokkal. Bár az angol követjelentésekben erre vonatkozó adatot nem találtunk, de más forrásokból tudjuk, hogy 1595-ben a lengyelek és a tatárok között igen komoly küzdelem zajlott Moldva birtoklásáért. Ez a küzdelem részben katonai csatározásokat, részben diplomáciai tárgyalásokat jelentett. Ennek eredményeként 1595 novemberére sikerült megegyezniük abban, hogy az erdélyi fejedelem szövetségesét, Ștefan Răzvan vajdát közös megegyezéssel lecserélik, és helyébe a lengyelek által támogatott Jeremiás Movilă állítják.³¹ A csecsorai béke a tizenöt éves háború további eseményeire is döntő hatással volt. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ezután már nem volt képes megerősíteni befolyását Moldvában. A török ellen összekovácsolt erdélyi-havasalföldi-moldvai szövetséget Moldva kiválásával súlyos veszteség érte.

Az elkövetkező 1596-os év minden szempontból kiemelkedik, mind a tizenöt éves háború történetében, mind Edward Barton diplomáciai tevékenységét illetően. Ebben az évben hosszú idő után először ismét személyesen a szultán vezette seregét Magyarországra. A török sereg elfoglalta Eger várát, és a várostrom után a mezőkeresztesi csatában, a nálánál jobban felszerelt keresztény hadsereggel szemben is meg tudta őrizni pozícióját. A szultán meghívására ezen a hadjáraton az angol követ is részt vett.³²

Az év Barton számára a hadjáratra való szultáni meghívással és a lengyel–török tárgyalásokban való részvétellel kezdődött. III. Mehmed szultánt valójában a nagy visszatérő és rendkívül jó politikus Szinán pasa nagyvezír beszélte rá, hogy az angol diplomatát vigye magával a magyarországi hadjáratra. Barton igyekezett elhárítani a török felkérést, de a szultán parancsával már nem ellenkezhetett.³³ „[...] a nagyvezír mérlegelve számos mentegetődzésemet, amelyeket annak indoklására adtam elő, hogy miért nem vonulhatok a Nagyúrral együtt a magyarországi háborúba, [majd] tájékoztatta a Nagyúrat arról a jó indulatról, amit az angol királynő mindig is kinyilvánított ezzel a birodalommal szemben, valamint arról a jól értesültségről, amivel én mindig rendelkeztem a lengyel királlyal kapcsolatban, amiért is, éppen ezért semmiféle gyanakvás sincs arról a titokról vagy nyílt szívélyességről, amelyet az angol királynő a német császárral fenntart, és mert sok lehetőség adódhat a határokon a lengyel király minisztereivel való eredményes tárgyalásra, úgy ítélte meg, hogy szükséges, hogy a Nagyúr azonnali parancsot adjon nekem, hogy táborával együtt én is elinduljak [...]”³⁴ Szinán tehát

³¹ Az 1595. október 21-én megkötött csecsorai (vagy másként csucsorai lásd. lengyel: Cecora, román: Țuțora) békéről: Wójcik 1982: 73. a megegyezés dátumát október 22-re teszi: Ivanics 1994: 87–88., Tóth 2000: 185.

³² Az 1596-as év eseményeit történetírásunk már sok szempontból feldolgozta, az év eseményeinek elemzését most nem tartjuk feladatunknak. Legutóbb: Tóth 2000: 186–262.

³³ Barton magyarországi utazásáról és az előkészületekről: Várkonyi 2002: 177–199.

³⁴ „[...] the visier Bassa weighing the severall excuses I made unto him for my not setting forth with the Grand Signior to the Hungarish warres, advised the grand Signior of the good affection the queen of England hath alwayes showed to this empire, and of the good intelligence I have olwayes had with the king of Poland. Wherefore because noe suspicion [suspition] is extant of any secret or open favor which the queen of England beareth to the german Emperour and because many occurences may happen of profitable conference with the king of Poland his ministers upon the

azért ragaszkodott Barton jelenlétéhez, mert ismert volt előtte, hogy az angol diplomata szoros kapcsolatban áll a lengyel politikával. Az, hogy Barton hasznossá teheti magát a lengyel-török tárgyalásokon, igen hamar kiderült. 1596-ban a lengyel diplomácia nem volt könnyű helyzetben, Caetani bíboros, VIII. Kelemen pápa nunciusa mindent elkövetett, hogy Lengyelország csatlakozzon a törökellenes keresztény ligához, ellenszolgáltatásként még Moldvát is felajánlotta a lengyel királynak.³⁵ Minderre a későbbiekben még visszatérünk, de lássuk most ismét Barton szövegét! A városba érkezett lengyel követség tárgyalásain az angol diplomata is jelen volt, a tárgyalások során ő volt a tolmács, sőt, Szinánnal önállóan is értekezett a lengyel ügyekről. „[...] néhány napja, hogy a nuncius a lengyel királytól megérkezett alkalom adódott, hogy a Nagyúrnak és a dívánülő pasáknak [felajánljam], hogy a lengyel király latinul írt leveleinek lefordításában használják fel igyekezetemet, mivel ők nem rendelkeznek mind a két nyelvben, a latinban és a törökben is képzett tolmáccsal, és ezért kívánságukban kielégítvén őket nemcsak azt tudtam meg, hogy mit végzett a Nagyúr a lengyel királlyal, de a levelek másolatát elvéve azt is, hogy mi a Nagyúr és a vezír pasa közös törekvése, emellett szintén tanácskoztam a vezír pasával a lengyel ügyekről és emlékeztettem arra a szokásos állandó kijelentésemre, hogy a lengyel király szilárdan ragaszkodik a birodalomhoz, amiben ezek mindig kételkedtek, de most ezt igaznak találván dupla köszönetben is részesültem, egyrészt a vezír pasától, másrészt a nunciustól is.[...] a vezír pasa [...] tanácskozott ezzel a lengyel nunciussal, hogy értesítse a lengyel királyt, hogy ezért az illő ragaszkodásáért, amit ezekben a vészterhes időkben ez iránt a birodalom iránt mutatott a Nagyúr hajlandó megengedni, hogy a lengyel király erőit Huszt és Munkács ellen küldje, amely két vár az erdélyi fejedelemséghez tartozik a lengyel határon, elfoglalva az említett várakat a Nagyúr beleegyezik, hogy azok mindig a lengyel koronától függjenek, [...]”³⁶

confynes, hee esteemed itt necessary that the grand Signior should give expresse order for may setting forth with his campe [...]” Edward Barton Robert Cecilnek 1596. február 12. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 77.

³⁵ Cernovodeanu 1989: 439–440.

³⁶ „[...] few dayes since arriving a Nuncio from the king of Poland occasion was offered to the grand Signior and viceroyes to use my industry in the interpretation of the king of Poland his letters writt in Latine unto them, because they have noe interpreter who is skillfull of both the Latin and Turkish tongue: and therefore satisfying them in their request I not onely knew what passed betweene the king of Poland and the grand Signior but tooke copy of the letters which is the inclosed the tenor of that to the grand Signoir and the visier Bassa being all one: besides which alsoe having conference with the visier Bassa concerning the Polish affayres, I brought into his mynd the continuall assertion I used of the king of Poland his firm affection to his Empire, which these alwayes doubted of, but now finding true I received double thanks therefore as well from the visier Bassa as alsoe the Nuncio. [...] the visier Bassa [...] hath conferred with this Polish Nuncio to advertise the king of Poland that for the good affection hee sheweth to this Empire in this troublesome tyme the grand Signior is contented to license the king of Poland to send his forces against Hust and Molcash two castles belonging to the prince of Transilvania upon the confynes of Poland and conquering the said castles the grand Signior is contented they shall be dependent [...] the crown of Poland, [...]” Edward Barton Robert Cecilnek 1596. február 28. BL Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 78.

Ez a február végi jelentés rendkívül fontos számunkra. Nemcsak azt bizonyítja, hogy az angol követ valóban aktív részese volt a lengyelek és a törökök között zajló tárgyalásoknak, hanem azt is, hogy a pápai ajánlattal szemben, ami kizárólag Moldvára vonatkozott, a Porta merészebb javaslattal állt elő. A Kárpát-medencén belül is elnézte a lengyel érdekek érvényesítését. Munkács és Huszt lengyel megszállásának engedélyezése szorosan illeszkedik az elmúlt év őszi eseményeinek sorába, amikor is a Porta hallgatólagosan beleegyezett, hogy Moldvában Gázi Giráj kán és III. Zsigmond lengyel király közösen lépjenek fel. Mivel a tatárok és a lengyelek 1595 októberében egymással békét kötöttek, a Kárpátok mindkét oldalán biztosíthatóvá vált egy esetleges újabb Magyarország elleni tatár felvonulás útvonala. Huszt, amint láttuk már 1594-ben a tatárok felvonulási útvonalába esett. Ha ez a vár Munkáccsal együtt lengyel kézbe kerülne, akkor ez azt jelentené, hogy a tatárok felvonulási útvonalát át lehetne helyezni, nem lenne szükség arra, hogy a Konstantinápoly éléskamrájának számító Havasalföldön keresztül vonuljanak Magyarországra. Ezzel a két vártartomány megszállását megengedő elvi hozzájárulással az oszmán politika nemcsak „ráígért” a keresztény koalíciót képviselő pápai ajánlatra, hanem rendkívül ravaszul, és tegyük hozzá kifinomult diplomáciával igyekezett egymással szembefordítani Lengyelországot és Erdélyt. Az erdélyi-lengyel kapcsolatok nyilvánvalóan nem lehettek rejtve a törökök előtt, és biztosan tudtak a két állam vitás kérdéseiről is. Ilyen volt például Moldva, amelyet mind a két állam igyekezett hatókörében tartani. Lengyelország éppen a tatárokkal megegyezve került lépéselőnybe Moldvában az elmúlt évben, okafogyottá téve a pápai ajánlatot, akkor, amikor az még el sem hangzott, és meggyengítve ezzel a Báthory Zsigmond fejedelem által gondosan felépített törökellenes szövetség erejét. Mindezt talán honorálni is akarta a török politika, amikor a két, Erdélyhez illetve a királyi Magyarországhoz tartozó vár fölött elismerte a lengyel király érdekességét.

Más feltételezés szerint e két, eredetileg magyarországi vár Lengyelországhoz engedése egyenes folytatása lenne I. Zsigmond és II. Szulejmán megállapodásának, amikor is a két állam határát a Dnyeszter magasságában jelölték ki.³⁷ Ezáltal egyértelművé vált volna, hogy az Erdélyi Fejedelemség az Oszmán Birodalom érdekszférájába tartozik, míg a Lengyel Királyság hatalma Moldvára és a Kárpátok karéján belül a Huszt–Munkács vonaltól északra eső területekre terjedne ki.

1596-ra véglegessé vált, hogy Lengyelország nem lesz tagja a törökellenes keresztény koalíciónak. Barton 1596. június 27-ei jelentésében világosan meg is írta: a lengyel parlament, ahogy az angol diplomata a szejmet nevezte, nem szakít a szultánnal, és ezt több európai állammal is közölte.

1596 elején az angol diplomata kétségtelenül eredményesen működött a lengyelek és törökök közötti tárgyalások során, de az igazán nehéz és bonyolult feladat csak ezután következett. Amint láttuk, Szinán pasa tanácsára a szultán kifejezetten megparancsolta, hogy az angol követ csatlakozzon a Magyarországra induló török sereghez. Bartonnak egyedül kellett dönteni, nem számíthatott London utasításaira, hiszen mire tanácsot kérő leveleire megér-

³⁷ Wójcik 1982: 74.

kezhett volna a válasz, már régen a szultán mellett kellett vonulnia Magyarország felé.³⁸ Helyzete rendkívül kényes volt, mert a „kereszténység javára” tevékenykedő követ könnyen a „kereszténység ellenségének” oldalán találhatta magát. Barton jelentéseiben több érvet is felhoz amellett, hogy meggyőződése ellenére miért is döntött mégis az utazás mellett. Legfontosabb természetesen az, hogy nem mondhatott ellent a szultán akaratának, majd megemlíti, hogy a szultán mellett továbbra is a kereszténység javára működhet. Nyomatékkal esett a latba a lengyelekkel folytatott tárgyalása. Ezzel bizonyíthatta, hogy szolgálatait egy keresztény állam már hasznosnak találta, sőt, igazolhatta a többször is hangoztatott angol békekötvetitési szándék sikerét is. A június 27-én kelt jelentésében már egyenesen arról ír, hogy mivel az egész birodalomban nincs senki, aki a latin és a török nyelvet beszélné, a szultánnak szüksége van rá, de ő természetesen mind a két fél javára kamatoztathatja tudását.

Nem célunk, hogy Barton magyarországi útját részletesen ismertessük, csak az Eger ostromló török táborba pillantsunk be egy röpké pillanatra! Az angol diplomata részletes leírása az ostromról régóta ismert.³⁹ Jelentését némileg lerövidítve és átdolgozva 1625-ben Londonban meg is jelentették,⁴⁰ Fodor Vera fordításában már magyarul is olvasható.⁴¹ Azonban ebből az 1625-ben megjelentetett szövegből éppen jelen vizsgálódásaink szempontjából fontos részt hagytak el. Eger alatt a török táborban lengyel követek érkeztek a szultánhoz, akiknek céljáról és fogadtatásukról a következőket írja Barton: *„Eger alatt a Nagyúrhoz egy lengyel követ érkezett, akinek ura kettős játékot játszik: a követség elsődleges célja ugyanis az volt, hogy ki-
eszközölje a Nagyúrnál, adjon különleges parancsot a tatár fejedelemnek, hogy a mostani, Magyarországra való utazása alkalmával ne lépje át sem Podólia, sem Moldva, sem Lengyelország más részeinek határát, mert Lengyelország királyának hadai fegyverben vannak a kozákokkal szemben, és ha találkoznak a tatár sereg bármely részével, és összecsapásra kerül sor, ami valószínű, akkor az ne okozzon bonyodalmat a [Nagyúr] birodalma és a lengyel királyság között, amennyiben a Nagyúr magyarországi terveinek hátráltatásaként értelmezné a tatárok feltartóztatását. De már mielőtt ezt a követet elküldték, jól tudta Lengyelország királya, hogy a tatárok közelednek, és felkészült a feltartóztatásukra, ami meg is történt, úgy, ahogy eltervezte: a tatárokat a Nyeszter⁴² folyón való átkelés közben, amikor egy részük csónakokban, mások szokásuk szerint a lovaik farkába kapaszkodva úszva kísérelték meg az átkelést, megtámadták a lengyel katonák elrejtőzött felderítői, akik kozák álruhában tutajokra szálltak, és hamar legyőzték a vízen lévő tatárokat: valamennyit levágták vagy fogságba ejtették – ezek között volt a tatárok főbírája is. Az elsőként átkelő – köztük a fejedelem⁴³ is –*

³⁸ Barton magyarországi útjával most nem foglalkozunk részletesen, ezzel kapcsolatban lásd: Cernovodeanu 1989., Fodor 1988: 551–561., Várkonyi 2000: 121., Várkonyi 2002.

³⁹ lásd Kropf Lajos részletes ismertetését: Kropf 1895.

⁴⁰ Purchas 1625: 1354–1360.

⁴¹ Fodor 1988: 551–561.

⁴² Dnyeszter

⁴³ 1596-ban Gázi Giráj kán helyett testvére Feth Giráj kalga vezette a tatár csapatokat Magyarországra. A Kárpátokon való átkelést meg se próbálták. Belgrádnál csatlakoztak a szultáni sereghöz. Ivanics 1994: 89–90.

bizony csak nagy veszély és veszteségek árán menekültek meg; akik a túlparton maradtak, arra menekültek vissza, ahonnan jöttek. Mivel a lengyelek, akik tudtak az érkezésükről, nyolcnapi járőföldes távolságban felégették a füvet, a tatárok nem találtak élelmet a lovaiknak, ezért gyorsan haza is tértek. Minderről a hírek három nappal azelőtt érkeztek meg a török táborba Eger alá, minthogy a lengyel követ odaért volna, és ezért mondtam Lengyelország királyáról, hogy kettős játékot játszik – hiszen bár ő volt a fő oka annak, hogy a tatárok magyarországi utazása megghiúsult, úgy tett, mintha erről mit sem tudna, és minden felelősséget a kozákokra hárított, mint engedetlen alattvalókra és lázadókra. A tatárok, akik főerőiktől megfosztva arra kényszerültek, hogy Vidinben, egy, a Fekete-tengernél található thrákiai városban maradjanak, és nem tudták segíteni a Nagyurat magyarországi háborújában,⁴⁴ mindenért, ami köztük és a lengyelek között történt, Lengyelország királyát és annak főkancellárját okolták. A lengyel követet a Nagyúr, a nagyvezír és a főminiszterek nem is fogadták bizalommal, amiről én titokban értesültem, mert a nagyvezír igyekezett távol tartani a lengyel követől. Azt tanácsoltam neki, hogy a saját érdekében szálljon hajóra, és a Dunán utazzon Moldva felé, így elkerülve a barbár tatárok haragját, akikkel, semmi kétség, találkozna útközben, ha szárazföldön utazik – ezt a tanácsot megfogadva, kíséretével Belgrádban hajóra szállt, és haza is ért épségben.”⁴⁵

Amennyiben Bartonnak igaza van, akkor III. Zsigmond lengyel király valóban kettős játékot játszott. Hiszen még egy év sem múlt, hogy Moldvában megegyezésre jutott a krími kánnal. Az év elején pedig megkapta a Porta engedélyét, hogy Erdélyhez és a királyi Magyarországhoz tartozó várakat is megszállhasson. Azonban a lengyel politika is érezte, tudta, hogy nem feszítheti tovább a keresztény szolidaritás húrját. Külpolitikai érdekei úgy kívánták, hogy az Oszmán Birodalommal továbbra is fenntartsa a békét, de a tatár segéds csapatok Erdélyre, Magyarországra való átengedése, sőt, átsegítése talán már túl sok lett volna. A helyzetet a kozákok, vagy inkább, ahogy Barton is gondolta, a kozákoknak öltözött lengyelek oldották meg.

Az angol jelentésben sok pontatlanság és bizonytalanság is van, ezek felderítése a további kutatások feladata. Kérdés többek között, hogy miért nem engedték Bartonhoz a lengyeleket, amikor az év elején még az ő segítségét vették igénybe? Ezért is írja Barton, hogy értesüléseit titokban szerezte. Esetleg megmagyarázhatja Barton mellőzését, hogy tavasszal elhunyt Szinán pasa, akiről a követ úgy emlékezett meg, hogy nagy embert veszített vele a birodalom, munkáját aligha tudja folytatni bárki is, de halálával az angol királynő is elveszítette egyik legfontosabb barátját.⁴⁶ Szinán utódáról, Damad Ibrahim pasáról ráadásul Bartonnak lesújtó

⁴⁴ Gázi Giráj kán 1596-ban Szilisztrében maradt, amennyiben az ő seregét tekintjük főszeregnek, testvére egy kisebb sereggel csatlakozott a szultánhoz, tehát Barton állításával szemben a tatárok, igaz kisebb sereggel, de részt vettek az 1596-os hadjáratban. Ivanics, 1994: 89–90.

⁴⁵ Edward Barton jelentése a magyarországi hadjáratról Robert Cecilnek 1597. január 5. PRO SP 97/3 fol. 147–159.; Várkonyi 2002: 183.

⁴⁶ Barton 1596 március 24-re teszi Szinán halálát, erről március 31-én keltezett jelentésében számolt be. Barton Robert Cecilnek, 1596. márc. 31. In: Poór 2000: 428.

véleménye volt, csekély értelmű, tehetségtelen embernek tartotta, aki még csatát sem látott.⁴⁷ Azonban a lengyelekkel folytatott tárgyalások során Ibrahim pasának is szüksége lehetett Barton tudására. Azt, hogy miért nem vette igénybe jelenleg csak találgathatjuk. Ibrahim pasa feltehetőleg önállóan akarta intézni a birodalom külügyeit, idegen nemzet(ek) bevonása nélkül, úgy gondolhatta, hogy a lengyelekkel folytatott további tárgyalásokhoz már nincs szüksége az angol követ szolgálataira. Elképzelhető, hogy személyes ellentét is volt köztük, legalábbis ez érezhető Barton lesújtó véleményéből.

Barton 1597-ben már újra Konstantinápolyban volt, de nem ismerünk olyan adatot, hogy a lengyel–török diplomáciai érintkezésekben ebben az évben is szerepe lett volna. Pedig a tárgyalások nem szakadtak meg. A Stanisław Gólski által vezetett követség a korábbi tárgyalások fonalán haladt. A szultán elé terjesztett kéréseiket III. Mehmed Zsigmond királyhoz írott leveléből ismerjük.⁴⁸ A követ mindenekelőtt kifejezte, hogy a lengyel király hűséges maradt a Portához, még akkor is, ha más uralkodók éppen az ellenkezőjére csábították. Hűségének bizonyítéka, hogy a moldvai „felkelés” idején segített helyreállítani a rendet az országban. Mindezek után a király arra kéri a szultánt, hogy újítsa meg a szövetséget, ahogy az Murád szultán idejében megkötötték. A követ azt is bejelentette, hogy az oláh vajdákat a király akarja kinevezni, de a Porta továbbra is ugyanazt az adót kapná, mint eddig. A király azt is kéri, hogy Erdély elfoglalása után a szultán oda ne nevezzen ki beglerbéget, hanem a királlyal közösen állítsanak vajdát az ország élére. Végül pedig, ahogy ezt már megszokhattuk, a lengyel király Husztot, Munkácsot és Kassát kéri.

A szultáni válasz a várak ügyében, ahogy eddig is, jóváhagyta a lengyelek kérését, de Havasalföld ügyében a krími kánhoz utasította a lengyeleket, Erdélyben pedig fenntartotta a maga számára a vajda kinevezésének jogát.

Barton 1598 elején a városban kitört pestisjárvány áldozata lett. Közvetlenül halála előtti diplomáciai tevékenységéről keveset tudunk. Feltételezhető, hogy amíg a betegség le nem döntötte lábáról, a szokásos energiával igyekezett intézni a követség ügyeit. Tudjuk, hogy megpróbálkozott a Habsburg és az oszmán politika közötti közeledés elősegítésével, követét Budára is elküldte, de semmiféle eredményt nem ért el vele.⁴⁹ Utóda egyik titkára, Henry Lello lett. Az ő jelentései között maradt fenn az a rövid, alig egy oldalas irat, amely a lengyel–török tárgyalások pontjait tartalmazza. Az irat keltezetlen, pontosan nem tudjuk, hogy mikor keletkezhetett, de tartalmából ítélve az 1597 novemberi lengyel–török tárgyalások után és az 1598. augusztus 4-én kiadott szultáni szerződéslevelé⁵⁰ közötti időszakban készíthették. Az irat tíz pontban sorolja fel mindazt, amiről az elmúlt években már részleteiben tárgyalt egymással a két fél.

⁴⁷ Poór 2000: 428.

⁴⁸ III. Mehmed szultán III. Zsigmond királyhoz 1597. november 1–10. in Abrahamowicz 1959: 228–229. Nr. 237.

⁴⁹ Cernovodeanu 1989: 443.

⁵⁰ A szerződéslevelre Papp Sándor hívta fel a figyelmemet, szívességét ezúton köszönöm. Kiadta: Kołodziejczyk 2000: 13–323.; rövid kivonata: Abrahamowicz 1959: 234. Nr. 242.

„A törökök és Lengyelország közötti szerződés pontjai

A barátság és szerződés a lengyel király őfelsége és a Nagyúr között az alábbi feltételekkel jöjjön létre:

Először, hogy a Nagyúr kegyesen elismeri, hogy Moldva és Havasalföld tartományok a lengyel király őfelsége alá tartoznak, aki tetszése szerint rendelkezik velük és kormányozza azokat.

Másodszor, hogy ha a Nagyúr háborút akar indítani a német császár ellen, ne vezesse a seregét Munkács, Huszt és Kassa irányába, és ne támadja meg a császárt ezen irányból, mert e helyek korábban a lengyel király alattvalói voltak.

Harmadszor, hogy a Nagyúr Erdélyt, vagy más, Lengyelországgal határos tartományt elfoglalva, az említett tartományokba keresztény kormányzót nevezzen ki, a lengyel király tetszésének megfelelően, aki ügyeljen a Nagyúrral való kölcsönös barátságra, és kormányozza az országot bölcsen és békésen, a követek és a kereskedők biztonságos átutazása érdekében.

Negyedszer, hogy a tatárokat valamint bármelyik fél köznyugalmának ellenségeit Bendírből, Akermanből és a Podóliával határos területekről távolítsák el.

Ötödször, hogy a Nagyúr adjon a tatárnak azonnali parancsot, hogy ezentúl soha többé ne támadja meg Lengyelországot, mert az első alkalommal, amikor a tatárok megtámadják a lengyel király területeit, az össze fogja gyűjteni minden seregét és lerohanja Tatárországot, és e jelen nyilatkozat szerint ne háboríthassa és sérthesse meg a békét és barátságot a Nagyúr és a lengyel király között.

Hatodszor, hogy a Nagyúr ne nevezze ki magát az ochacoi⁵¹ területek urának, mert ez a cím a lengyel király őfelségét illeti meg.

Hetedszer, hogy a Nagyúr a lengyel királyt, ha ír neki, ne Lech Kiralnak szólítsa, ami lengyel királyt jelent, hanem Lech Padisának, ami a Lengyelország császárárt jelenti.

Nyolcadszor, hogy az ismaeli⁵² tartományt, amely korábban Moldva fennhatósága alá tartozott, és amelyet Áron, volt moldvai fejedelem nem régiben felégetett és elnéptelenített többé ne a törökök építsék fel és népesítsék be, hanem mindörökre maradjon Jeremiás moldvai fejedelem fennhatósága alatt, és az ő keresztény alattvalói lakják.

Kilencedszer, hogy a Nagyúr üzzön el a városból [ti. Konstantinápolyból] minden keresztény fejedelmet vagy bárki mást, aki a moldvai vagy havasalföldi fejedelemségre áhít, mint az említett tartományok nyugalmanak háborítóit, és különösen, hogy a Nagyúr szívesen büntesse meg Janculót a volt moldvai fejedelem fiát.

Tizedszer, hogy a Nagyúr vegye el Cibucy⁵³ tartományt a tatároktól, és adja azt vissza, amint az a régi időkben volt a moldvai fejedelemnek.”⁵⁴

⁵¹ Oczaców – Hoçakov – Özü, (Ukrajna) kikötő a Fekete-tenger északi partvidékén.

⁵² Ismail (Románia)

⁵³ Feltehetőleg Cibulevka (Moldáv Köztársaság) Dnyeszter menti település.

⁵⁴ PRO SP 97/7 fol. 183.

A szerződés pontjai mind lengyel, mind oszmán szempontból két fontos célkitűzést szolgálnak. Az első a Fekete-tenger nyugati medencéjében 1595–1597 között kialakult hatalmi helyzet konzerválása, a második pedig a Kárpát-medencén belül húz határvonalat a lengyelek és az Oszmán Birodalom közé.

A lengyelek azon igyekezete, hogy megvessék lábukat a Fekete-tenger partvidékén, a Krími Kánság, a Porta és részben az Erdélyi Fejedelemség terveivel is ütközött. A tizenöt éves háború kedvező körülményeket teremtett a lengyel törekvések számára. Zamoyski kancellár ösztönösen is felismerte, hogy a háborúból való kimaradás fejében a Porta elnézheti a lengyelek térhódítását a román vajdaságokban, ahogy ez Moldvában megtörtént 1595-ben. A Fekete-tenger nyugati medencéje 1595 és 1597 között a tizenöt éves háború mellékhadszínterévé vált, ahol a csatákat csak kisebb részben vívták katonák, inkább a diplomatáké volt a szerep. Véleményünk szerint Báthory Zsigmond nemcsak azért veszíti el Moldvát, mert nem volt elég hadereje, hogy az általa támogatott Ștefan Răzvan vajdát megvédje, hanem azért is, mert diplomáciája elégtelen volt a vajdaság megtartására. A lengyel – krími tatár – oszmán együttműködést nem tudta hatásos ellenlépésekkel, kezdeményezésekkel, diplomáciai akciókkal megbontani. Báthory Zsigmond külpolitikája még az ellenségesnek nem mondható Lengyelországgal szemben is csődöt mondott, és nem működött a családi kapcsolatrendszer sem. Ami a tatárokkal való tárgyalásokat illeti, eddigi ismereteink szerint 1597 novemberében sem az erdélyi fejedelem, hanem a krími kán kezdeményezte a kapcsolatfelvételt. De ekkor már késő volt, hiába indult erdélyi követség a Krímbe, amíg tárgyaltak Báthory Zsigmond 1598 márciusában lemondott trónjáról. Ahogy Ivanics Mária megjegyzte, Báthory Zsigmond a „pillanatnyi veszély elhárítására kezdett tárgyalásokba törökkel-tatárral”, vagyis sajnos semmiféle céltudatosság nem figyelhető meg a tatárokkal elkezdett diplomáciai kezdeményezéseiben, hacsak nem az időhúzás.⁵⁵ Pedig Gázi Giráj kánnal lehetett volna tárgyalni, ahogy ezt a lengyelek bebizonyították.

A lengyel politika kiválóan használta fel érdekei érvényesítésére az angol diplomácia támogatását. Láttuk, hogy sok esetben az oszmán-lengyel kapcsolatok közel sem voltak olyan zökkenőmentesek. Azonban minden esetben megtalálták a közös érdekek felé vezető utat.

Huszt, Munkács és Kassa oszmán részről való felajánlását a lengyel koronának viszont egészen más szempontok alapján kell értékelnünk. Míg a Kárpátokon túl, Moldvában a lengyel király ténylegesen is rendelkezett hatalommal, addig a Magyar Királyság területén ez inkább csak jelképes lehetett. Elképzelhetetlen, hogy Kassa esetleges lengyel megszállása ne okozott volna konfliktust a mindenkori magyar királlyal. Oszmán oldalról ez az ajánlat szerves részét képezi annak az elképzelésnek, hogy a Magyar Királyság meg nem szállt északi területeiből valamiféle kis államocskát kreáljanak. A történetírás ezt az oszmán elképzelést a *Kassai vajdaság* vagy *Orta Madzsar* néven ismeri.⁵⁶ Mindezt azzal kell kiegészítenünk,

⁵⁵ Az erdélyi-tatár szövetségről: Ivanics 1994: 100–121.

⁵⁶ Lele 1991: 108–109., Varga J. János: I. Rákóczi György és az „Orta Madzsar”. In: Tamás 2000. II: 247–270.; Varga J. János: Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig: a nyugati

hogy az oszmán politikának az a közismert gyakorlata, hogy határai mentén vazallus államokat hozzon létre, aminek megfelelően kísérletezett a Magyar Királyság megmaradt területeinek különböző hatalmi struktúrákba rendezésével nem tekinthető merev, az európai hatalmi viszonyokat figyelmen kívül hagyó oszmán politikai sajátosságnak. Éppen ellenkezőleg, a lengyel–török szerződés azt bizonyítja, hogy az oszmán politika rendkívül érzékenyen reagált a határaival szomszédos területeken, régiókban bekövetkezett hatalmi változásokra. Pontosan tisztában volt a különböző európai államok hatalmi törekvéseivel, jelen esetben Lengyelországnak a Fekete-tenger medencéjében a Balkán felé irányuló expanzív politikájával. Az a tanulmányunk elején, Barton által említett 15 ezer tallér, amit a lengyel király fizetne a békéért, rendkívül félrevezető adat, mert azt sugallja, hogy Lengyelország mindenáron, még megvesztegetéssel is, de szeretné fenntartani a békét az Oszmán Birodalommal. Lengyelország valóban érdekelt volt a béke megőrzésében, de ebben az esetben úgy véljük, hogy a békére leginkább a törököknek volt szüksége; katasztrofális lehetett volna az Oszmán Birodalomra nézve, ha Lengyelország belép a törökellenes koalícióba. A béke ára tehát nem a lengyelek által fizetendő 15 ezer tallér, hanem Moldva lengyel befolyási övezetként való elismerése volt. Mindezt kiegészítette a Magyar Királyság északkeleti területeinek, a Kassa–Munkács–Huszt vonaltól északra eső régiónak az oszmánok által való felajánlása a lengyel király számára. A lengyel–török szerződés Északkelet-Magyarországot érintő kitételét értelmezhetjük úgy is, hogy a Porta lemondott ennek a területnek a megszállásáról, sőt, azt átengedte egy keresztény államnak, Lengyelországnak.

A magyarországi és erdélyi vonatkozások tekintetében érdemes összevetnünk a békeszerződés angol nyelvű és az elkészült török dokumentum szövegét. Az angol dokumentumhoz képest az 1598. augusztus 4-ei békeszerződés török szövege kicsit másként fogalmaz: *„És kérelmezte [ti. a lengyel király], hogy az Erdély határánál lévő három várat, amelyek a bécsi királyhoz tartoznak, Kassát, Husztot és Munkácsot elfoglalhassa. Ha a lengyel király azt az ország-részt azelőtt elfoglalja, mielőtt azt én nem hódítom meg a győzedelmes erőmmel, a mi részünkről betörés és beavatkozás nem történik, maradjon az ő birtokában.”*⁵⁷ Ezzel szemben az angol szövegben ezt így olvashatjuk: *„Másodszor, hogy ha a Nagyúr háborút akar indítani a német császár ellen, ne vezesse a seregét Munkács, Huszt és Kassa irányába, és ne támadja meg a császárt ezen irányból, mert e helyek korábban a lengyel király alattvalói voltak.”* A különbség szembetűnő. A török békeszerződés egyértelműen kifejezi, hogy a felsorolt várak a magyar király országához tartoznak. A szultán ahhoz járul hozzá, hogy a lengyel király birtokba veheti az említett helységeket, de csak abban az esetben, ha azokat oszmán hadak még nem hódították meg. A törökök a területet először birtokba vevő jogát ismerik el. Még azt is hozzáteszik, hogy ezt a lengyel király kérelmezte. Az angol nyelvű szerződésmásolatot egészen más hatalmi szemszögből fogalmazták. A szöveg kifejezetten tiltja a törökök számára, hogy Kassa,

irányú török hódítás metodikájához. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002. 415–423.; Tóth S. 2002: 97–111.

⁵⁷ Kołodziejczyk 2000: 323. A két szöveg eltérő fogalmazására Papp Sándor hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök.

Munkács és Huszt irányába támadjanak („*a Nagyúr [...] ne vezesse a seregét [...] ne támadja meg [...]*”). Az indoklásban pedig az szerepel, hogy az említett helyek korábban a lengyel király fennhatósága alatt álltak. III. Zsigmond király politikusai a Jagelló kontinuitással érvelve érték el a Portán a lengyel érdekek ilyen magas fokú elismerését.

A két szöveg közötti eltérés oka az, hogy az angol jelentéshez csatolt szerződés forrása a lengyel tárgyalódelegáció szövegvariánsa volt. Természetes, hogy a lengyelek saját hatalmi érdekeiket határozottabban megfogalmazó szöveget készítettek. Izgalmas az alá-fölé rendeltségi viszonyt kifejező szavak használata. A török szerződésben a lengyel király *kérelmére* engedélyezik a várak lengyel megszállását, míg a lengyel forráson alapuló szövegben erről egyáltalán nincs szó.⁵⁸

A Kassától Husztig terjedő régió, melynek lengyel megszállását a Porta nem ellenezte, nagyjából megegyezik annak a hét vármegyének a területével, amelyet a 17. század során az erdélyi fejedelmek hosszabb-rövidebb ideig, megszakításokkal fejedelemségükhöz csatolhattak. De találhatunk más érdekességeket is. Ez a terület foglalta magába a legjelentősebb Rákóczi birtokokat, és ez az országrész adja majd a 17. század utolsó harmadában Thököly Imre Felső-Magyarországi Fejedelemségének jelentős részét.

Itt kell visszatérnünk egy gondolat erejéig az Eger alatt táborozó Bartonhoz, pontosabban az ideérkező lengyelekhez. A lengyelek célja feltehetően az volt, hogy megtudják, milyen terveket fontolgat a szultáni hadvezetés a vár elfoglalása után. Vajon nem tervez-e további előrenyomulást? Hiszen akkor veszélybe kerülne a már korábban Lengyelországnak ígért Kassa vagy Munkács. De a nagyvezír és a szultán tartotta magát az ígérekhez. Mezőkeresztesnél megakadályozták, hogy az egyesült királyi és erdélyi hadak visszafoglalják Egert, de Kassa irányába sem akkor, sem később nem vezettek támadó hadjáratot. 1596-ban a készülő lengyel–török megállapodást nem veszélyeztette semmi.

Ha a térképre tekintünk, még érdekesebb kép bontakozik ki előttünk. A három említett vár, illetve város majdnem pontosan egy északnyugat–délkelet irányú egyenes vonalán helyezkedik el. Ez az egyenes közel párhuzamos a Dnyeszter folyásával, ami a 16. század első felében éppen a lengyel–török befolyási övezet határa volt. Ha ezt az egyenest a Fekete-tenger irányába meghosszabbítjuk, akkor az Akkermanon áthaladva éri el a tengert, nagyjából megadva azt a határvonalat, ameddig a lengyel befolyás Moldvában érvényesült. Moldva székhelye, Jászváros (Jași) ettől a vonaltól északra található. Nem más történt, mint hogy a 16. század első feléhez képest a lengyel–török befolyási övezet határa a Dnyesztertől déli irányba tolódott el, és így már a Kárpát-medencét is elérte. Kassa–Munkács–Huszt azt a vonalat jelöli, ameddig a lengyel befolyási övezet határa a Kárpát-medencében terjedt. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a Kassai Vajdaság terve, mint oszmán politikai sajátosság, csak részben alkalmazható, és adhat magyarázatot a Királyi Magyarország északi területein bekövetkezett 16–17. századi hatalmi változásokra. A lengyel–török békeszerződés sokkal inkább megfelel annak az európai politikai és diplomáciai gyakorlatnak, mely az aktuális érdekek mentén, az erőegyensúly alapján rendelkezett a különböző régiók státusáról. Talán

⁵⁸ A oszmán-lengyel diplomáciai tárgyalások mechanizmusáról: Kołodziejczyk 2000: 68–85.

nem túlzás, ha kijelentjük, hogy a tizenöt éves háború első felvonásának nyertese – ha európai kontextusban értékeljük a hadi és diplomáciai eseményeket – az az Anglia, amely sikeresen védte meg vezető pozícióját a Portán és erősítette meg politikai befolyását Moldván át Lengyelorszáig, valamint a Lengyel Királyság, amely elérte a Fekete-tengert és az Oszmán Birodalommal közös határát jelentősen délre tolta.

Ezzel az 1598-as lengyel–török békeszerződéssel Északkelet-Magyarország – modern kifejezéssel élve – lengyel védőernyő alá került. Ez inkább elvi, mint gyakorlati jelentőséggel bírt, de kétségtelenül hatással volt mind Erdély, mind a Királyi Magyarország későbbi történetére is.⁵⁹

Várkonyi Gábor

Források

British Library, London (BL)

Edward Barton William Cecilnek 1593. december 23. Cotton Nero XII. Letter-book of Edward Barton Nr. 6.

Edward Barton William Cecilnek 1593. december 23. uo. Nr. 6.

Edward Barton William Cecilnek 1594. (1593.) február 3. uo. Nr. 12.

Edward Barton William Cecilnek 1594. (1593.) február 3. uo. Nr. 12.

Edward Barton Robert Cecilnek 1595. október 4. uo. Nr. 66.

Edward Barton Robert Cecilnek 1595. november 22. uo. Nr. 70.

Edward Barton Robert Cecilnek 1596. február 12. uo. Nr. 77.

Edward Barton jelentése a magyarországi hadjáratról Robert Cecilnek 1597. január 5. London, Public Record Office SP 97/3 fol. 147–159.

National Archive, London (S.P.F.)

„*The Turkes was never more peaceful than now, since he has gained the kingdome of Poland, which seems to open to them all the way to Saxony and Silesia.*” Nr. 258. 194.

I. Erzsébet Gdansk városának 1577. szeptember 1575–1577. Nr. 248. 184.

Báthory István szabad kereskedelmet biztosító oklevele Varsó, 1578. április 9. 1577–1578. Nr. 781. 608–609.

III. Mehmed szultán III. Zsigmond királyhoz 1597. november 1–10. in Zygmunt Abrahamowicz: *Katalog Dokumentów Tureckich*. Warszawa, 1959. 228–229. Nr. 237. London, SP 97/7 fol. 183.

⁵⁹ Ezt a vonalat a lengyelek és a törökök is tiszteletben tartották az elkövetkező 17. század során is. 1644-ben a Varsóban tárgyaló Wesselényi Ferencnek arra a kérdésére, hogy nem félnek-e a lengyelek, hogy I. Rákóczi György az általa elfoglalt területet a törököknek fogja átadni, IV. Ulászló király azt válaszolta, hogy ettől nem tartanak, mert a törököknek és a lengyeleknek régi szerződésük van arról, hogy a lengyelek, ha szükségesnek tartják Kassa, Munkács, Huszt várait is megszállhatják. Wesselényi Ferenc jelentése III. Ferdinándnak, Gdów, 1645. július 9. In: *Pray*:1806: 452–454.

„Baron Lazarius Swendius thinks much of Batory's education, talent, prudence, industry, vigilance.” 1577–1578. London, 1980. Nr. 258. 194.

Štátny Archív V Bratislave (SAB)

Forgách Simon Pálffy Miklósnak 1589. szeptember 26., Pozsony, Arm. I., Lad. 3., Fasc. 8.

Hivatkozott irodalom

- Bóna Eszter 2002: *Európai követek Konstantinápolyban Edward Barton és François Savary de Brèves levelezései alapján.* (kézirat) ELTE Budapest.
- Cernovodeanu, Paul 1989: An English Diplomat at War: Edward Barton's attendance of the Ottoman campaign in Central Europa (1596). *Revue Roumaine d'Histoire* 28.
- Davis, Norman 1981: *God's Playground. A History of Poland.* Oxford.
- Eckhardt Sándor 1955: *Balassi Bálint összes versei és levelei.* Budapest.
- Fodor Vera 1988: Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 35. 551–561.
- Illéssy János 1898: Balassa Bálint Annája. *Századok* 32. 22–23.
- Ivanics Mária 1994: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban.* Budapest.
- Jedlicska Pál 1897: *Adatok erdői báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600.* Eger.
- Kőszeghy Péter 2008: Balassi Bálint Magyar Alkibiádész. *Valedicit patriae* 287–301. Budapest.
- Lele József 1991: Erdély a tizenöt éves háborúban és a Porta. *Aetas* 6. 3–4. 108–109.,
- Papp Sándor 2002: Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál. *Aetas* 17. 1. 87–91.
- Poór János 2000: *Kora Újkori Egyetemes Szöveggyűjtemény.* Budapest.
- Pray, Georgius 1806: *Epistolae procerum Regni Hungariae III.* Posonii MDCCCVI. 452–454.
- Tóth István 1975: Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról. *Magyar Könyvszemle* 91. 61–67.
- Tóth Sándor László 2000: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború.* Szeged.
- Tóth Sándor László 2002: A „Szináni ajánlat”. Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban. *Aetas* 17. 2. 97–111.
- Varga J. János 2000: I. Rákóczi György és az „Orta Madzsar”. In: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemszonya Lorántffy Zsuzsanna, Tanulmányok születésének 400. évfordulójára.* Sárospatak, II. 247–270
- Varga J. János 2002: Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig: a nyugati irányú török hódítás metodikájához. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Budapest, 415–423.

- Várkonyi Gábor 2002: Edward Barton konstantinápolyi angol követ jelentése az 1596. évi szultáni hadjáratról. *Levéltári Közlemények* 1–2. 177–199.
- Várkonyi Gábor 2003: Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598). *Aetas* 18. 2. 44–62.
- Várkonyi Gábor 2004: Balassi Bálint Lengyelországban a tizenöt éves háború előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények* 117. 4. 1131–1145.

Prédikátorok és patrónusaik a 18. századi Erdélyben

(Daniel Polixéna családjának kapcsolati hálója)

A 18. századi Erdélyben élő ároni családok, vagyis azok a famíliák, melyekben a lelki-pásztori hivatás több generáción át öröklődött, ezernyi szállal kötődtek egymáshoz.¹ Az apák átadták a fiúknak a hivatásukat, akár állomáshelyükkel együtt, és peregrinációjuk is befolyásolhatta fiaik tanulmányait. A családok egymás között házasodtak még akkor is, ha a fiúk már nem a lelkészi, hanem például a tanári vagy az orvosi pályát választották maguknak. Az erdélyi nemesség körében szintén nagyon erős összefonódásokról beszélhetünk, aminek bizonyítására elég felnyitni egy genealógiai kézikönyvet. Egy-egy család leszármazási tábláját böngészve a nemesség széles körét megtaláljuk a rokonok között. Ugyanezt figyelhetjük meg a halotti beszédek búcsúzó soraiban is, ahol a prédikátor a temetés résztvevői között első helyen a rokonokat sorolja fel. Érzékletesen mutatta be az összefonódó szálakat Hermányi Dienes József Bethlen Klára búcsúztatójában, amikor azt írta, hogy Bethlen Klára házasságával három grófi házzal – a Bethlennel, a Gyulaival és a Bánffyval – kapcsolta össze jövődöbelije, Rhédei János grófi házát.²

A nemesi elit és az értelmiségi csoportok összekapcsolódását azonban sokkal nehezebb meghatározni. Tanulmányok, monográfiák születtek jeles művészet- és tudománypártoló mecénások és mecénás-családok tevékenységéről, egyes patrónusok és kliensük viszonyáról, bizonyos költséges tevékenységek, mint például a könyvkiadás támogatásáról, illetve a nők patrónai szerepéről is,³ de ez idáig nem történt kísérlet a patrónusok és kliensek hálózatának felrajzolására. A kliensek között jelen esetben elsősorban egyházi személyeket, lelkészeket és tanárokat, illetve néhány orvost értek, akiket tanulmányaikban, elhelyezkedésükben, tudományos tevékenységükben támogattak patrónusaik. Ők pedig viszonzásul lelki vezetőként, a gyermekek tanítójaként, orvosként, nemzetközi hírű tudósként segítették műveltségükkel, tudásukkal, kapcsolataikkal az arisztokrata család mindennapjait. A korábbi feldolgozások ismeretében sok kérdés merül fel a patrónus-kliens kapcsolatok mibenlétéről: vajon az egyes

¹ Korábbi tanulmányomban foglalkoztam az erdélyi református lelkészcsaládok életstratégiáival, kapcsolataival. Lásd V. László 2008.

² Hermányi 1758: C4.

³ A teljesség igénye nélkül: Bellágh 2007; Deé Nagy 1996; Deé Nagy 1997; F. Csanak 1983; F. Csanak 2001; Pesti 2010; Róth 2006.

lelkészcsaládok tagjai azonos nemesi famíliákhoz kötődtek vagy minden egyén maga alakította ki támogatói rendszerét? A támogatás valamely funkcióhoz vagy inkább személyhez kötődött-e? Megkapta-e a támogatást az elhunyt lelkész özvegye, esetleg az árvája? Az ároni családból származó, de a lelkészi pályát elhagyó ifjak számíthattak-e apjuk patrónusára? A nemesi családok tagjai milyen szempontok alapján választották ki kliensüket? Milyen formában nyilvánult meg a támogatás? A nemesasszonyok megtartották-e a kapcsolatot a szülői család kliensével vagy inkább a férjük által támogatott személyekhez kötődtek? Ezen kérdések megválaszolása sokat elárulhat a 18. századi Erdély mindennapjairól, a társadalmi kapcsolatok szövevényes hálójáról és az egyéni életutak során felmerülő döntési lehetőségekről, illetve meghatározottságokról.

Történeti szempontból az egyik legkönnyebben meghatározható kapcsolat a családé, mivel az többféle forrásban – anyakönyvek, lélekösszeírások, testamentumok – is egyértelműen dokumentált. Egy-egy személy kapcsolatrendszerét szerencsés esetben rekonstruálni lehet levelezése vagy naplója alapján. A halotti beszédek segítségével azonban egy szélesebb társadalmi háló felrajzolására is lehetőség nyílik, amelyben az egyes személyek rokoni, hivatali, baráti vagy akár patrónus-kliensi kapcsolatai is megjelennek, és több beszéd elemzése során egymással is összefűzhetővé válnak. A forrás ez irányú kiaknázásában nehézséget jelent, hogy míg egyes lelkészek előszeretettel sorolták fel jótevőiket a gyászszertartásokon, mások esetében soha nem találkozunk a patrónusok említésével. Felmerül, hogy a lelképásztorok személyisége, stílusa vagy éppen a kor szokásai is meghatározták, hogy mennyire nevezte meg valaki a mecénásait. Valóban nem lehet a halotti beszédek alapján egy egységes és minden kapcsolatra kiterjedő rendszert bemutatni, hiszen eleve csak egy időmetszetet mutatnak az ember életének utolsó szakaszáról. Elképzelhető, hogy a korábbi kapcsolatok elhalványultak, esetleg megromlottak, vagy a kliens halála miatt már korábban megszűntek. Bizonyos klienseket nem kértek fel gyászbeszéd megtartására, vagy valamilyen okból nem tudtak eleget tenni ezen kötelezettségüknek, de az is nyilvánvaló, hogy sok parentáció egyáltalán nem került kinyomtatásra. Így például a Daniel oklevéltárban fennmaradt iratokban két olyan személyt is találunk, akik patrónusuknak szólították Daniel Istvánt, de halotti beszédük nem maradt fenn róla. Borosnyai Nagy Zsigmond és Körösi H. József egyaránt a nagyenyedi református kollégium tanáraiként fordultak Danielhez, aki ekkor a kollégium kurátora volt. Borosnyai a maga, Körösi pedig a kollégium patrónusaként szólította meg ekkor Daniel Istvánt, mivel azonban halotti beszéddel nem tisztelték meg őt, jelen vizsgálatból kimaradtak.⁴

Mindezen problémák ellenére jól használható forrásnak tartom a halotti beszédeket a patrónus-kliens kapcsolat tanulmányozásához, hiszen ezen kívül csak szórványos adatokkal rendelkezünk. Az egyházi források közül az egyházlátogatási jegyzőkönyvek nem szólnak az adott helységben működő lelképásztor múltjáról és kapcsolatairól. A református lelkészek életútjáról nagy tömegben szerencsésen fennmaradt irategyüttes, az északkelet-magyarországi lelkészek 1807–1808-ban összegyűjtött életrajzi feljegyzései sem térnek ki a támogatók sze-

⁴ Kelemen 1913: 271–272, 289. Borosnyai Daniel Istvánnal azonos évben halt meg, Körösi haláláról azonban nincs adatom.

mélyére, bármilyen részletgazdagok is.⁵ A halotti beszédeken kívül testamentumok, családi levelezések, szerződések, naplók, visszaemlékezések segítségével lehet egy patrónus-kliens hálózatot felállítani, de az így kapott eredmény ugyanúgy esetleges lesz, mint a parentációk adatainak felhasználásával készülő. Jelen tanulmányban a Daniel és a Wesselényi család három-három generációjához kötődő halotti beszédek feldolgozásával kívánom bemutatni az e megközelítésben rejlő lehetőségeket.

A halotti beszédek szerzői és patrónusaik

A patrónusi kapcsolat egy tágabban értelmezett terét jelentik azok a nexusok, amelyek az elhunytat az őt búcsúztató személyhez kötik. A szónokok egy része udvari lelkészként, a család valamelyik birtokának papjaként, esetleg egykori tanítóként közvetlen kapcsolatban állt az elhunytal. A temetésen való aktív részvétel a patrónus-kliens kapcsolat egyik jellemző formája. A támogató szerepére gyakran maguk a lelkészek is utalnak beszédükben, köszönetet mondva a családnak és kifejezve személyes veszteségüket is. Bod Péter mindjárt a parentáció címlapján kifejezte háláját és elbeszélte Bethlen Katához fűződő viszonyát: „[Bethlen Kata] életének folyását ’s bódog meg-oszlatatását versekbe foglalván Jó Pátrónájához- való háladatosságának meg-bizonyítására ki-botsátott. Bod Péter Tanuló Deák korában az idvezült Aszszonynak Álumnussa, az után egy néhány esztendőök alatt Udvari Papja; mostan pedig a’ M[agyar]Égeni Ekklesiában a’ Kristus Szólgája.”⁶

Málnási László Bethlen Klára temetésén szintén arról számolt be, hogy milyen erős kötelékek fűzték az elhunythoz. 18 hétig tartó betegsége során szinte minden nap papi szolgálatot teljesített mellette, „[m]időn pedig maga érzése szerint Halálra vált volna; mellyhez a’ Doktorok ítéletét-is kíváná járulni, néhány órák alatt majd szakadhatatlanul imádkozott, ’s velem imádkoztatott az utolsó pihenésig annyira, hogy e’ miatt, de azért-is, mert két karjaimmal (mellyek között aluvék-is el) kellett sokáig tartanom el-bádjadott derekát, tsak nem el-fogyok vala magam-is.”⁷ A prédikátor beszédeiben előszeretettel ábrázolta az elhunyttal való szoros lelki kapcsolatát, önmagát pedig kötelességének élő, önfeláldozó lelkipásztorként mutatta be. Patrónusához, Teleki Lászlóhoz saját bevallása szerint olyan erős szálak fűzték, hogy 26 év alatt többször is „kötést” tettek arról, hogy soha nem fognak messzire eltávolodni egymástól. Málnási azonban valami oknál fogva mégsem tudott Teleki mellett lenni betegségeiben és halála óráján, ami elmondása szerint egész további életében bántani fogja. Teleki László sokszor emlegette őt, végül egy levélben írta meg utolsó gondolatait.⁸ Teleki László felesége, Ráday Eszter viszont Bethlen Klarához hasonlóan Málnási László karjai közt halt meg.⁹

⁵ Ugrai 2004.

⁶ Bod 1762: A.

⁷ Málnási 1758: H2–H2v.

⁸ Málnási 1779: E4–E4 v.

⁹ Málnási 1766: E4.

Bár Málnási szavainak hitelességét megkérdőjelezi, hogy minden beszédét ilyen erősen átfűtik az érzelmek, az biztos, hogy az udvari lelkészek rendkívül szoros kapcsolatban álltak megbízójukkal és családjával. A halotti beszédek állandóan visszatérő eleme az, hogy írójuk maga is ott volt a halálos ágy mellett.

A halotti beszédek azonban nem csak az utolsó órák végigkíséréséről tanúskodnak, hanem sokszor visszaemlékeznek a kapcsolat korábbi állomásaira is. Darvas Borbála temetési orátora egykor az esküvőjén köszöntötte verssel a fiatalasszonyt.¹⁰ Az egykori tanítók is gyakran feltűnnek a parentációk szerzői között: Wesselényi Polixénáról Cornides Dániel írt búcsúztató verset, amelybe beleszötte a lány számára tanított szerzők és különböző tudományágak megnevezését.¹¹ Bartsai Judit mellé valószínűleg nem fogadtak a szülők külön tanítót, hanem a család udvari papja, Jancsó Jakab foglalkozott vele. A halotti beszédben Jancsó büszkén emlékezett vissza tanítványa vallásban való jártasságára.¹² Málnási László pedig Teleki Eszter „Hitben ’s jó Erkölcökben való oktattatásra”¹³ rendelt preceptora volt.

Mindezen szoros kapcsolatok mellett voltak azonban olyan személyek is, akiket azért kértek fel a gyászszertartáson való részvételre, mert jeles szónokok hírében álltak, vagy éppen ellenkezőleg, egy-egy kevésbé ismert lelkész önként vállalkozott a feladatra, hogy ezáltal bekerüljön egy főúri család látókörébe. Deáki Filep József a gyakori felkérések miatt így kiáltott fel Teleki Ádám és Wesselényi Zsuzsanna hétéves fiának, Teleki Pálnak a temetésén 1743-ban: „Mit vétettem a’ Természet’ Törvényének, hogy valahányszor Halott vagyon Méltóságos Udvarotokban, mindenkor nékem kell fel-állanom az ilyen Szíveteket bádjasztó szomorú Hír-mondásra?”¹⁴ Az ifjabb Teleki Pál előtt ugyanis már elbúcsúztatta mindkét nagyapját, idősebb Teleki Pált 1731-ben és idősebb Wesselényi Istvánt 1734-ben, illetve az anyát, Wesselényi Zsuzsannát 1739-ben.¹⁵

A szövegek nyomtatásban való megjelentetése nagyban segítette a lelkipásztorok ismertté válását és ezzel további érvényesülésüket. Terhes István például saját bevallása szerint csupán a lelkiismeretére hallgatva mondott búcsúztatót patrónája, Szepessy Zsuzsanna felett jobbágysági körében. „Senkitől parantsolatot nem vettem mástól igaz szívemen kívül nem-is ösztönöztettem; de mihelyt szomorúan meg-értettem, hogy az én kevés ideig lehető kegyes Pátróna Aszszonyom [Szepessy Zsuzsanna meghalt] azonnal magamban elvégeztem, hogy együgyű és tsak Tselédi ’s Taxási, úgy más nyomorúsággal küszködő Halgatóim előtt mondandó Halotti Tanításommal meg-tiszteljem, és ekképpen hólta után-is

¹⁰ N. N. 1769.

¹¹ Cornides et al. 1765.

¹² Jancsó 1734.

¹³ Málnási 1779: E4.

¹⁴ Deáki József 1746: Cv. A halotti beszéd három évvel a temetés után jelent meg.

¹⁵ Deáki Filep József 1732; uő. 1734; uő. 1739. Deáki az általa búcsúztatott családtagok között említi még idősebb Teleki Pál és Vay Kata Pál nevű fiát is. Róla azonban nem jelent meg halotti beszéd, sőt, apja és anyja parentációiban, illetve a családtörténeti munkákban sem említi meg a nevét, így valószínű, hogy csecsemőként vagy kisgyermekként halt meg.

egygy mást érő szívességét meg-háláljam.” Fáradozásának később meglett a jutalma, mert az asszony „egygy igaz vérű Testvérének” utasítására és anyagi támogatásával meg is tudta jelentetni munkáját.¹⁶

Előfordulhatott azonban, hogy a szónok nem állt személyes kapcsolatban az elhunyttal, hanem valamely családtag kötődött hozzá. Hermányi Dienes József így írt Bethlen Klára parentációjában: „Te hozzád, melly-is az én nagy bódogtalanságom, soha bé nem köszönhettem vala”,¹⁷ vagyis nem ismerte az elhunytat. Arra azonban visszaemlékezett, hogy 40 évvel korábban Bethlen Klára apjának asztalán látta Vilhelmus Momma hamburgi teológus Scripturaria Theológiáját,¹⁸ amelyből a férfi vigaszt tudott meríteni lánya elvesztésekor.

Önmagában az elhunyt és a róla író személy kapcsolata nem jelent tehát patrónusi viszonyt, sőt, még személyes kontaktust sem feltétlenül. Sok esetben azonban a beszélő kifejezetten patrónusának, fautorának vagy jötevőjének szólította az elhunytat vagy akár több személyt a családtagok, illetve a temetésen jelenlevők közül. Ilyenkor már joggal tekinthetjük a két személy kapcsolatát patrónus-kliens viszonyinak. A továbbiakban ezért a halotti beszédek írói és az általuk búcsúztatott személyek közötti, illetve a kimondott patrónus-kliens kapcsolatot külön vizsgálom. Tanulmányom következő részében azt mutatom be, hogy mit jelentett az értelmiségiek patronálása a 18. században, majd pedig kísérletet teszek egy patrónus-kliens háló felrajzolására.

A lelkészek és családjuk támogatása

A kegyes élet követelménye férfiakra és nőkre, ifjakra és idősekre, gazdagokra és szegényekre nézve egyaránt kötelező érvényű volt. A férfiak és a nők egyenértékűsége az istenfélelem megnyilvánulásaiban jól szemléltethető idősebb Wesselényi István és felesége, Bánffy Kata halotti beszédeiben. Bonyhai Simon György szerint „mint Zakariás és Ersébet fegyhetetlenül jártanak az Urnak Útaiban, mind ketten az igaz keresztyéni életnek merő azon tükörei valának, fegyhetetlen, szent, jámbor, szelid, alázatos, józan, mértékletes és kegyes életben gyakorolván magokat.”¹⁹ A férj a hivatalában, bírói munkájában és az egyház iránti szolgálataiban is igaznak mutatkozott, felesége pedig vele egyenértékű munkát végzett az utóbbiban. „Irgalmasság tévők vóltanak minden szükölködökhöz, ügye-fogyottakhoz, özvegyekhez, árvákhoz, szegényekhez, valakik kívánták az ő jó téteményeket: itt találod fel hát K[egyes] H[allgató] az igaz és irgalmasság tévő embernek párját.”²⁰ Szathmári Mihály a férfit politikai

¹⁶ Terhes 1786: 1, 17.

¹⁷ Hermányi 1758: D4v.

¹⁸ Hermányi 1758: D. Momma, Wilhelm (1642–1677) református lelkész, teológus és tanár. Scriptura theologia című munkája nem ismert, Hermányi talán a Praelectiones theologicae de adventu Schilo (Amszterdam, 1683) című művére gondolhatott. Thiess 1783.

¹⁹ Bonyhai Simon 1734: B3v.

²⁰ Bonyhai Simon 1734: B4.

és egyházi vezető szerepe miatt a Naphoz hasonlította, aki mellett felesége méltó társként állt, mint a Nap mellett a Hold.²¹ Az égitesteknek ebben az esetben nem a változékonysága, hanem a Napot követő, annak fényénél gyengébb, de mégis azt kiegészítő jellege került előtérbe. Hasonló kapcsolat figyelhető meg két másik jeles erdélyi főúri házaspár, Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsanna, illetve Teleki József és Bethlen Kata esetében is, akik mindannyian az egyház és a tudományok támogatói, a szegények segítői voltak.²²

Az istenfélő élet különösen felértékelődött a hajadonok és az özvegyasszonyok esetében. A gyermekeket nem nevelő özvegyeknek – a halotti beszédek olvasatában – szinte nem is volt más választása, értéke, mint a kegyesség. Vay Judit búcsúztatása során Zádorházi Betes József a kegyességet három pontban mutatta be. Elsőként a szertartások betartását, az éjjelnappali könyörgéseket és a hálaadást emelte ki. Másodsorban a gyermekek istenfélő felnevelését, harmadrészt pedig felebarátai, az Isten szolgálói, az árvák, az özvegyek és a szegények iránt mutatott kegyességet sorolta fel.²³

A kegyesség harmadik formájának, az adakozásnak több típusát is megtalálhatjuk Wesselényi Istvánné Bánffy Kata halotti búcsúztatójában. A szerző a jótéteményeket az anyai gondoskodás kiterjesztéseként mutatta be, egyben a patróna és kliensei közötti viszonyba is betekintést engedett: „Anya vala sok szegény és köz renden lévő Emberek’ Leányira nézve, kiket Udvarában ’s keze alá bé-vévén úgy szül vala a’ Gazda-Aszszonyságra ’s úgy házasít vala ki nagy Gazdagon, Tiszteletes, betsületes, jó rendű férfiak kebeleiben, sőt az után-is adománnyával, költségével úgy segít vala mint igaz és valóságos Anya”.²⁴ Anyja volt az egyháznak és a lelkészeknek is, mivel erdélyi, szilágysági és magyarországi eklézsiákat támogatót, segítette templomuk felújítását, több lelkészt tartott a házában, „némellyeket Feleségeikkel együtt alamisnájával tá[p]lál, és gyakorta meg-vidámit vala. [...] Anya vala a’ idegen Országokon tudományért bujdosó Academicusokra nézve, kik közzül sok Urimmal ’s Tummimmal meg-ékesített tudós Férfiak mind a’ két Magyar Hazában, ma is az Isten oltárán jó illatot gerjesztenek. Háládatlan volnék ha el-halगतnám magammal-is mint egy időtlenel a’ meg-boldogult Méltóságos Aszszonynak közlött jó téteményét, mind akkor mikor még ábrázatomra nézve többire esméretlen volnék, idegen Országban létemben; ’s mind az után közel húsz Esztendőknek el-folyások alatt.”²⁵

A protestáns családok esetében tehát a jótékonykodás egyik formája a szegény sorsú kollégiumi diákok támogatása, vagy peregrinációjuk finanszírozása volt, ami sok esetben a patrónus-kliens kapcsolat első fázisát jelentette. Az efféle támogatásnak sok családban hagyománya volt, amit jól jelez, hogy a 11 évesen elhunyt Bartsai Judit a nagyenyedi kollégiumban már

²¹ Wesselényi István Közép-Szolnok vármegye főispánja, a Királyi Tábla assessorainak elnöke, az Erdélyi Gubernium tanácsának tagja volt és a Református Főkonzisztóriumban is vezető tisztséget töltött be. Szathmári Paksí 1734: H2.

²² Deé Nagy 1997: 118–124.

²³ Betes 1772: D–Dv.

²⁴ Köpeczi 1734: C2v.

²⁵ Köpeczi 1734: C2v.

alumnust tartott.²⁶ A protestáns értelmiség kinevelésében a városi és egyházi alapítványokon kívül a világi patrónusoknak is nagy jelentősége volt, különösen azután, hogy Mária Terézia 1752. évi rendelkezésével megtiltotta a peregrinációra való gyűjtést, a collectát. A diákok csak akkor kaptak engedélyt az útra, ha saját maguk vagy patrónusuk állta a költségeket.²⁷ Ezzel a támogatással azonban – mint Deé Nagy Anikó megjegyezte – mindkét fél jól járt. Teleki Sámuel alumnusain keresztül tudott információt szerezni a nyugati világ tudományos újdonságairól, eseményeiről, kapcsolatot tudott tartani a protestáns egyetemek professzoraival. Könyvtárosaikat is több éves tanulmányútra küldte, hogy kellő felkészültséggel tudják majd kezelni és gyarapítani gyűjteményét.²⁸ Az alumnusok gyakran udvari papként vagy valamely birtok lelkészeként szolgálták tovább patrónusukat, de Teleki Sámuel még ebben a vonatkozásban is nagyvonalúnak mutatkozott. Antal János még külföldi tanulmányai idején elígérkezett Teleki felesége, Bethlen Zsuzsanna mellé udvari papnak, de amikor Marosvásárhelyre hívták a nagytemplom lekipásztorának, Teleki nem akadályozta meg a továbblépésben.²⁹

Egy kései példa a több évtizeden keresztül fennálló patrónus-kliens kapcsolatról árulkodik. Kendeffy Ádám gróf 1814-ben szerződésben határozta meg azokat a javakat, amelyeket Lengyel István számára prefektusi munkája idején kolozsvári tartózkodására biztosított. Lengyel István 1817-es feljegyzése szerint ezeket a javakat azután is megkapta, hogy a kolozsvári református kollégiumban professzori állást vállalt, amellet, hogy a gróf birtokainak irányítója lett. 1834-ben özvegye a támogatás fenntartásáról szól férje egy évvel korábban bekövetkezett halála után is. Miután a gróf 1834 februárjában elhunyt, a grófné még egy havi jövedelmet kiadott az özvegynek.³⁰

A támogatás nem csak egy személynek, hanem az egész ároni családnak is szólhatott. Amint a Kendeffy-család, úgy korábban Bánffy Kata is több lelkészt támogatott feleségével együtt, Pataki Sámuel pedig Teleki Ádámot „nékem és az én Atyám Háza’ nagy Patronussának, hozzám gyermekségmentől fogva majd Atyai szívet viselt Benefactoromnak”³¹ nevezte 1770-ben elhangzott orációjában.

A könyvkiadás támogatása

Az egyéni vallásosságot segítő kegyességi munkák olvasásának és a tevékeny, dolgos, a közösségért munkálkodó életnek a kettőssége pietista szemléletet tükröz. Ehhez a nézethez illeszkedett az adakozás másik formája, a könyvkiadás támogatása. A patrónusoknak szóló

²⁶ Jancsó Jakab 1734: C.

²⁷ Fazakas 2003: 74; Kosáry 1996: 126–128.

²⁸ Deé Nagy 1997: 122–124.

²⁹ Deé Nagy 1997: 123.

³⁰ Állami Levéltár, Kolozsvár. 360 Fond Familial Intze si Lengyel. Kendeffy Ádám adománylevele 1814. szeptember 13. Nagy 1859: 192–194; Szinnyei VII. 1900: 1061.

³¹ Pataki Sámuel 1776: D2v.

ajánlások bőséges adatot szolgáltatnak a közjó érdekében vállalt anyagi áldozatokról és az egyes munkák megírására, fordítására, újrakiadására való ösztönzésről.³² A mecénásoknak nagy szerepe volt mind a kegyességi munkák terjesztésében, mind pedig a szépirodalmi és tudományos művek megjelenésének és elérhetővé tételének elősegítésében. Az adakozás mindkét nemre jellemző volt: a 17. század első felében a közép- és kisnemesek között a támogatók körének 30%-a nő volt, a főnemesek között pedig több mint a fele (53%), ami a kultúra és a könyvek iránti elkötelezettségre, ezzel együtt pedig a női olvasóközönség jelenlétére utal.³³ A patrónák a 17. században elsősorban a női műfajnak tartott kegyességi olvasmányok kiadását támogatták és ez a jellegzetesség a következő század folyamán sem változott, bár lassan megkezdődött az asszonyok által támogatott műfajok szélesedése.³⁴ Kovásznai Sándor például 1781-ben egy Ciceró-fordítását ajánlotta patrónájának, Bethlen Zsuzsannának.³⁵

A magyar irodalmi nyelv kialakítását, a hazai tudományos élet felpozícióját, a benne való részvétel elősegítését a könyvkiadás támogatásán túl a 18. század második felétől kezdve magánkönyvtárak nyilvánossá tételével is segítették a patrónusok és patrónák. Teleki Sámuel már korábban is több tudós rendelkezésére bocsátotta könyveit, majd 1798-ban írt rendeletében örök időkre nyilvánossá tette könyvgyűjteményét, pontosan meghagyva használatának szabályait. Teleki gyűjteményével együtt felesége, Bethlen Zsuzsanna magyar nyelvű tékája is közkinccsé vált a marosvásárhelyi Teleki Tékában. Teleki József és Bethlen Kata a nagyenyedi református kollégiumra, Bethlen Imre és felesége, Gyulai Klára a székelyudvarhelyi református kollégiumra hagyták könyvtárukat.³⁶

Két híres női könyvtárról gyűjtőjük parentációjában is megemlékeztek: Ráday Eszter könyvgyűjteményéről Málnási László, Bethlen Katáéről Bod Péter írt. Mindkét szerző első kézből származó információkkal rendelkezett, mivel ők állították össze a két nagyszony könyvtárának jegyzékét.³⁷ Bod Péter ráadásul nemcsak a könyvtár, hanem írói és könyvkiadást támogató munkája miatt is büszke lehetett patrónájára:

Jó magyar könyveket valahol kaphata,
Nagy árron magának mindjárt fel-váltata.
A' jó könyvek számát maga-is bővíté,
Egy könyörgéssel azt meg ékesíté,³⁸
Szükségei szerint azt maga készíté,

³² Róth 2006: 217–227.

³³ Pesti 2010: 359.

³⁴ Pesti 2010: 359.

³⁵ Róth 2006: 225–226.

³⁶ Deé Nagy 1997: 177–180; 433–435; Kosáry 1996: 553–560; Róth 2006: 222; Simon–Szabó 1997: XIV–XV.

³⁷ Málnási 1766: D3v; Bod 1762: C7. – Ráday Eszter könyvtárának kéziratos könyvjegyzéke a marosvásárhelyi Teleki Tékában található. Deé Nagy 1996: 137–138. Bethlen Kata könyvjegyzékét lásd Simon – Szabó 1997.

³⁸ Bethlen Kata: Védelmesző erős pais [...]. Szeben, 1759.

Ki-is nyomtatata 's Istent ditsőité.
 Nádudvari Péter tudos, betses, könyvét,
 Kereszturi Pálnak Egyenes ösvényét,
 Udvari Papjának Leksikon 's más könyvét,
 Világra botsátá; nem kiméllé pénzét.³⁹
 Könyveit egy formán mind bé is köttette,
 Nevét A. B. K. ával sarkára jedzette,
 Hévízi Palotán poltzra helyhezette,
 Elméjét azokban úgy gyönyörködtette...
 Gondja vót arra-is, hogy együtt légyenek,
 Hóla után osztán elne széledjenek,
 Bizonyoságot rólla mindenkor tégyenek,
 Meg tartani tetszik valamíg Istennek.
 Azért az Enyedi Könyves Házba tette,
 Maga életében oda bé vitette,
 Jó téteményeit ezzel bővítette,
 E' nagy Oskolához meg öregbítette.⁴⁰

Daniel Polixéna és Cornides Dániel kapcsolata

Eddig a patrónusok és kliensek kapcsolatának előnyeiről szóltam, a következőkben azonban egy ellentmondásos viszonyról is szeretnék számot adni, amely a helyzet árnyoldalait, a függő helyzet elviselésének nehézségeit mutatja be. A Daniel Polixéna és gyermekeinek nevelője, Cornides Dániel közötti konfliktus, illetve Cornidesnek a következő támogatójához Teleki Józsefhez írt elragadtatott levelei két teljesen eltérő patrónus-kliens viszonyról árulkodnak. Bár Cornides Dániel nem írt halotti beszédet sem Daniel Polixénáról, sem férjéről vagy gyermekeiről, így a patrónusi hálózatot bemutató ábrára sem került fel, mégis az ő Daniel Polixénához fűződő kapcsolatáról tudunk a legtöbbet.⁴¹ Cornides bizonyosan Wesselényi Miklós és Polixéna tanítója volt, de valószínűleg a másik három lánnal, Zsuzsannával, Máriával és Annával is foglalkozott 1766-ban történő távozásáig. Daniel Polixéna támogatásáról tanúskodik egy 1761-ből fennmaradt levél. E szerint, amikor Cornidest

³⁹ Bethlen Kata segítségével jelentek meg a következő művek: Nádudvari Péter [...] nyolczvannégypredikációi [...]. Kolozsvár, 1741; Keresztury Pál: Egyenes ösvény a sz. életre vágyódóknak [...]. Szeben, 1744; Bod Péter: Szent Írás értelmére vezető lexikon [...]. Kolozsvár, 1746; Bod Péter: Biblia Historia [...]. 1748. Simon–Szabó 1997: IX–XI.

⁴⁰ Bod 1762: C7. Bethlen Kata könyvtára 1849-ben az enyedi kollégium épületével együtt a tűz martalékává vált. Deé Nagy 1997: 202.

⁴¹ Cornides egy búcsúversben emlékezett meg egykori tanítványáról, Wesselényi Polixénáról. A búcsúversek gyakran a szerző nevének megjelölése nélkül jelentek meg, ezen kívül pedig nagy számuk és többnyire sablonos tartalmuk is indokolta, hogy jelen tanulmányban ne elemezzem őket.

a kolozsvári református kollégium tanárává nevezték ki, Daniel Polixéna az anyósa és apósa által a kollégium javára tett alapítvány összegét 400-ról 1000 forintra emelte. E felett Cornidest még 60 forint és természetbeni ellátás illette meg amíg Wesselényi Miklós tanítója marad.⁴² Az alapítvánnyal tehát Cornides és a kollégium egyaránt jól járt, ennek ellenére a patróna és kliense között nem volt felhőtlen a viszony. Cornides szeretett volna saját kutatásaiban jobban elmélyedni, amire a feladatai mellett nem maradt ideje, a család viszont éppen azzal vádolta, hogy elhanyagolja tanítványait. Cornides végül a távozás mellett döntött, és Teleki Józseffel titokban megállapodott, hogy titkári pozíciót fog mellette betölteni, de Daniel Polixéna nem akarta elengedni. Amikor mégis megváltozott az asszony véleménye, az evangélikus Cornides egy olyan cinikus hangvételű levélben tájékoztatta Telekit az őt ért örömről, amelyben mind Daniel Polixénáról, mind a katolikus klérusról alkotott sommás véleményét kifejezte:

„Ismételt kéréseim végül meggyőzték a bárónő asszonyt, az én nagylelkű jótevőmet, és békésen elbocsátott. Tán nem csodához fogható mindez? Minden bizonnyal a Szentlélek vezette a bárónőt az én javamra. Biztosan kanonizálnám, ha én lennék a pápa. Kétségtől nagy szerencse, hogy egy olyan úrhoz tartozhatok, mint a gróf úr! Már semmi nem hiányzott a teljes boldogsághoz, csak a csendes kivonulás egy olyan úrnőtől, mint a bárónő asszony. A vihar, amely kész volt villámokat szórni a fejemre, várakozásaim ellenére elült, és íme az ijedségen kívül semmi bajom nem esett. Tán nem nevezhetek, hogy ily szépen megmenekültem? Csak most kezdek újra lélegezni, csak most érzem, hogy újjászülettem, mert idáig nem éltem és nem tettem mást csak vegetáltam.”⁴³

Daniel Polixéna indulatos természete elviselhetetlenné tette Cornides számára a Wesselényi-udvarban való életet, ugyanakkor, mint gúnyosan megjegyezte, meg is ihlette:

„Senki sem érezte még jobban nálam, hogy mit tesz a szenvedély a szépnemmel, és micsoda pusztítást végez a düh, ha egy olyan finom anyagot kerít hatalmába, mint egy hölgy szíve. Mivel mindezt a saját káromon tanultam meg, képes lennék megírni egy haragról szóló értekezést, ha véletlenül Senecéé ugyanerről a tárgyról elveszne.⁴⁴ Az én könyvem előnye az lenne Senecééval szemben, hogy gyakorlatiasabb lenne, és a szerző saját tapasztalatán ala-

⁴² Vajda 1894: 760–761; Daniel Gábor 1896: 290–294.

⁴³ „Mad[a]me la Baronne ma genereuse Bienfaitrice vaincüe à la fin par mes sollicitations reiterées m’a donné mon congé à l’amiable. Cela n’approche t-il pas du miracle? Il faut-que le Saint-Esprit ait inspiré Madame la Baronne à ma faveur. Je l’en canoniserois assurément, si j’étois Pape. C’est sans doute un grand bonheur pour moi que d’appartenir à un Maître tel que Monsieur le Comte est! Il ne manquoit rien à ce bonheur pour être parfait à tous egards, qu’une sortie sans bruit de chez une Maîtresse telle que Madame la Baronne est. L’orage chargé des foudre prêts à fondre sur ma tête, s’est dissipe contre mon esperance, et m’en voilà quitte pour la peur. N’ai je pas lieu de rire de l’avoir échappé si belle? C’est à présent que je commence à respirer, c’est à présent que je me sens renaître, car jusqu’ici je ne vivois pas je ne faisois que vegeter.” MOL P 654 8. d. 31.t. Cornides Dániel Teleki I. Józsefhez (1766. július 28.).

⁴⁴ Seneca *De ira* (A haragról) című írása a Codex Ambrosianus tíz dialógusának egyike. Újabb magyar nyelvű kiadása: Seneca: A haragról. Novatusnak. Pécs, 1992. (Seneca könyvek)

pulna, míg Senecáé csak túlzó érzelmeket és sztoikus szabályokat tartalmaz, amelyek szépek az elméletben, de hibásak a gyakorlatban. Ki tudna jobban véleményt alkotni a dühről, mint az, aki gyakran érezte a hatását, és aki gyakran az oka, a tárgya és az áldozata volt?”⁴⁵

Cornides és Teleki József megegyezése és a gróf Erdélybe való hazatérése között azonban csaknem egy év telt el, mialatt többen is állást kínáltak Cornidesnek, Telekit pedig igyekeztek elidegeníteni tőle. Cornidest emiatt kétségek gyötörték, és folyamatosan szenvedélyes hangú leveleket intézett Telekihez, hogy erősítse meg ajánlatát.

„Nagyon balszerencsés lennék, ha azután, hogy megtaláltam a legjobb urat, elveszítém őt, még mielőtt az enyém lehetett volna. Nem! Ez nem lehetséges! Én nem lehetek másé, mint a gróf úré. Az én imádott uram tényleg magamra hagyna anélkül, hogy bármi okot adtam volna az elégedetlenségre? [...] Az Isten szerelmére, csak egy-két sort kérek esdekelve az ön kedves kezéből, amellyel megnyugtató engem. A teljes nyugalmam ezen múlik. Milyen kár, hogy a gróf úr még nem tért vissza. Türelmetlenebbül várom a gróf urat, mint a zsidók a Messiást.”⁴⁶

Maga Teleki is túlzónak találta Cornides érzelmeit és a szenvedélyes szerelmesekéhez hasonlította stílusát, amit Cornides aztán teljes magabiztossággal fel is vállalt. Daniel Polixéna és Teleki József udvarának összehasonlítására egyik barátja, Martin Felmer sorait idézte, aki gratulált Cornides sorsának jóra fordulásához, mivel jobb helye lesz a múzsák védelmezőjénél, mint az amazonok királyságában volt.⁴⁷

Cornidesnek az asszonnyal kapcsolatos ellenérzéseit a leveleken kívül az is mutatja, hogy nemcsak, hogy nem emlékezett meg egykori patrónájáról annak halálakor, de még Wesselényi Polixénáról írt versében sem emelte ki az anya érdemeit, pedig ez általános

⁴⁵ „Personne n'ai mieux senti que moi ce que peuvent les passions sur le Beau-Sexe, et quel ravage la Colere fait quand elle s'est une fois emparée d'un sujet aussi delicat qu'est le coeur d'une Dame. Ayant appris tout cela à mes depens, je serois en état d'ecrire un traité de Ira; si par hazard celui de Senecque sur le même sujet alloit se perdre. Mon livre auroit l'avantage sur celui de Senecque en ce qu'il seroit plus pratique, et fondé sur la propre experience de l'auteur; au lieu que celui de Senecque ne contient que des sentimens outrés, des maximes stoïques, belles dans la Theorie, mais fausses dans l'application. Qui est ce qui pourroit mieux raisonner sur la colere que celui, qui en a souvent ressenti les effets, et qui en étoit souvent la cause, l'objêt, et la victime?” MOL P 654 8. d. 31.t. Cornides Dániel Teleki I. Józsefhez (1766. szeptember 7.).

⁴⁶ „Je serois bien malheureux, si après avoir trouvé le meilleur Maître, j'allois le perdre avant que de l'avoir possédé. Non! c'en est fait; je ne saurois être à d'autre qu' à Monsieur le Comte. Effectivement, mon adorable Maître m'abandonneroit-il sans que je lui eusse donné aucun sujet de mécontentement? [...] Mais de grace, seulement une ou deux lignes de votre chère main pour me rassurer, je Vous en conjure. Tout mon repos en depend. Helas! que Mons[ieu]r le Comte n'est-il deja de retour! J'attends Monsieur le Comte avec plus d'impatience; que les Juifs n'attendent le Messie.” MOL P654 31. t. Cornides Dániel Teleki Józsefhez (1766. október 26.). Teleki József és Cornides Daniel kapcsolatára lásd még: F. Csanak 1983. 443–454.

⁴⁷ MOL P654 31. t. Cornides Dániel Teleki Józsefhez (1766. október 26.) és uő. (1767. január 30.). Martin Felmer (1720–1767) erdélyi szász történész, a nagyszebeni gimnázium tanára, majd evangélikus lelkész. Szinnyei III. 1894: 346–349.

szokás volt. Nem tudni, hogy Wesselényi Polixéna búcsúztatóját is csak Daniel Polixéna nyomására írta-e meg, vagy egykori tanítványával jobb kapcsolatban maradt-e, mint az anyjával. A Wesselényiektől azonban nem szakadt el teljesen a későbbiekben sem. Zsuzsanna 1786-ban az ő pártfogását kérte Pesten tanuló fia, Bánffy Farkas számára. Lehet, hogy az ellenséges érzelmek csak Daniel Polixénára vonatkoztak, esetleg a család egyszerűen nem vett tudomást róluk, mindenesetre úgy tűnik, hogy még húsz év múltán is számítottak az egykori tanítóra.⁴⁸

Bár Cornides leveleiből Daniel Polixéna elviselhetetlen zsarnoknak tűnik, távozását mégsem mindenki értékelte vele azonosan. Kemény Simon, miután Cornides helyettesítésére anyósa szolgálatába küldte udvarából Deáki Pált, megjegyezte: „Cornides urtól elég háládatlanság, a’ mit tselekszik, a’ Világ is meg itéli, de a’ mi nagyobb, az Istentől Itiletett nem egyebet várhat, hogy erővel nem tartja N[agysá]g[o]d jól tselekszi, mert süketen szokott lenni az ollyatén tanítás”⁴⁹. Cornidesszel ellentétben a Wesselényi gyerekek következő nevelője, Deáki Filep Pál „hű” maradt Daniel Polixénához, és búcsúztatójában nagyrabecsülését fejezte ki az asszony iránt.⁵⁰

Patrónusok és kliensek hálózata Daniel Polixéna családjában

A patrónusok és klienseik viszonyát leíró szöveges források vizsgálata után áttérek a kapcsolatok rendszerének elemzésére. A patrónus-kliens kapcsolatrendszer bemutatásához Daniel Polixéna családját vizsgáltam meg úgy, hogy a felmenők és a leszármazottak irányában is egy-egy generáció kötődéseit követtem végig. A nők patrónái szerepét vizsgálva fontos kérdés, hogy szüleik vagy házastársuk kapcsolatrendszere volt-e a meghatározó az életükben, ezért azt is elemeztem, hogy a férfiak kikkel álltak kapcsolatban, kiket támogattak. Daniel Polixéna szülei közül csak Daniel Istvánnak maradtak fenn nyomtatott parentációi, Pekri Polixénának nem.⁵¹ A férj, Wesselényi István szüleiről, idősebb Wesselényi Istvánról és Bánffy Katáról azonban olyan halotti beszédek készültek, amelyek a férjről és a feleségről egyaránt megemlékeztek.⁵² Bánffy Kata ugyanis miután elrendezte férje temetését, maga is elhunyt, így egy közös szertartáson helyezték őket örök nyugalomba.

Daniel Polixéna és Wesselényi István parentációin kívül megvizsgáltam testvéreik és sógoraik halotti beszédeit: a Daniel-ágon ifj. Daniel István felesége Bánffy Ágnes, a Wesselényi-ágon pedig Wesselényi Ferenc, Wesselényi Zsuzsanna és férje, Teleki Ádám, illetve Wesselényi Mária férje, Jósika Mózes búcsúztatóit.⁵³

⁴⁸ Bánffy 1875: 785.

⁴⁹ KmRNL 250/245. Kemény Simon levele Daniel Polixénához (1766. augusztus 5.).

⁵⁰ Deáki Filep Pál 1776: O2.

⁵¹ Borosnyai Lukács 1775, Kis 1775, Deáki Filep Sámuel 1775.

⁵² Bonyhai Simon 1734, Zoványi György 1734, Szathmári Paksi 1734, Köpeczi 1734.

⁵³ Daniel Polixénáról: Baconi Incze Mihály 1776, Szathmári Pap Mihály 1776, Deáki Filep Pál 1776.

Daniel Polixéna és Wesselényi István gyermekei közül Polixénának, Máriának, Annának és a gyermekkorában elhunyt Sámuelnek maradtak fenn halotti búcsúztatói.⁵⁴ Wesselényi Miklósról, akinek életét, kalandos házasságát, kufsteini rabságát, színházszervező munkáját tanulmányok és monográfiák sora dolgozta fel, halotti beszédet nem adtak ki, ezért jelen tanulmányban az ő kiterjedt kapcsolatrendszere nem szerepel.

A patrónusok és klienseik kapcsolatát az 1. számú ábrán mutatom be. Daniel Polixénát apja családjához köti Deáki Filep Pál, aki Polixénáról és apjáról, idősebb Daniel Istvánról is megemlékezett a temetésükön. Idősebb Daniel Istvánt a marosvásárhelyi református kollégium patrónusaként, két gyermekét, Polixénát és Istvánt pedig saját jötevőiként mutatta be. Érdekes, hogy a Wesselényi-gyerekek egykori nevelője beszélt ugyan Daniel Polixéna sógora, Wesselényi Ferenc temetésén, de ekkor is kizárólag Daniel Polixénát nevezte meg patrónájaként. Sőt, még arról is megemlékezett, hogy jötevője 12 évvel korábban veszítette el férjét, amely után most újabb bánat sújtja. Ez a személyes kiszólás, amely nem kötődik az aktuális eseményhez egyértelműen kettejük szoros kapcsolatáról árulkodik. Deáki Filep Sámuel – Pál bátyja – Daniel Polixéna fiatalon elhunyt lányát, Wesselényi Polixénát búcsúztatta, anélkül azonban, hogy patrónájának nevezte volna akár az anyát, akár a lányát.

Daniel Polixéna apósa (idősebb Wesselényi István), sógornője (Wesselényi Zsuzsanna) és unokaöccse (a hét évesen elhunyt Teleki Pál) temetésén még Deáki Filep József, Sámuel és Pál édesapja prédikált. A kolozsvári lelkész azonban nem tekintette az elhunytakat vagy hozzátartozóikat a támogatóinak. A Deáki Filep család tagjai tehát rendszeresen szerepeltek mind a Wesselényi, mind a Daniel familia tagjainak temetésén, de csupán Deáki Filep Pál és Daniel Polixéna, Daniel István, illetve áttételesen apjuk között alakult ki szorosabb patrónus-kliens kapcsolat.

Ugyancsak Daniel Polixéna volt a támogatója Bacsoni Incze Mihálynak. A kolozsvári lelkész Daniel Polixénáról és férjéről, Wesselényi Istvánról emlékezett meg, és az asszonyt nevezte jötevőjének. Testvére, István viszont Daniel Polixéna öccse feleségének, Bánffy Ágnesnek és csecsemő unokahúgának, Daniel Ágnesnek a temetésén beszélt, viszont nem tekintette patrónusának a családot.

A Szathmári Papok mind a Daniel, mind pedig a Wesselényi családhoz kötődtek. Szathmári Pap Zsigmond ifjabb Wesselényi Istvánról, Bánffy Ágnesről, illetve Wesselényi István sógoráról, Jósika Mózesről (Wesselényi Mária férje) is megemlékezett és több szalon is kötődött a két családhoz. Wesselényi Istvánt és testvéreit, Ferencet és Máriát, illetve

Wesselényi Istvánról: Zoványi József 1759, Szathmári Pap Zsigmond 1759, Verestói 1759, Bacsoni Incze Mihály 1759. Bánffy Ágnesről: Szathmári Pap Zsigmond 1755, Bacsoni Incze István 1755. Wesselényi Ferencről: Verestói 1771, Deáki Filep Pál 1771, Borosnyai Lukács 1771, Kovács 1771, Szathmári Pap Mihály 1771. Wesselényi Zsuzsannáról: Szentgyörgyi 1739, Kármán 1739, Deáki Filep József 1739, Csepregi Turkovicz 1739, Köpeczi 1739, Verestói 1739. Teleki Ádámról: Bodoki 1776, Pataki 1776, Tordai 1776. Jósika Mózesről: Szathmári Pap Zsigmond 1756, Ajtai Abód 1756.

⁵⁴ Wesselényi Polixénáról: Deáki Filep Sámuel 1765, Huszti 1765, Bacsoni Incze Mihály 1765. Wesselényi Máriáról: Verestói 1786, Wesselényi Annáról: Bodola 1808, Takács 1808. Wesselényi Sámuelről: Szathmári Pap Zsigmond 1750.

feleségét, Daniel Polixénát is jótevőjének tekintette. A Daniel-ágból pedig idősebb és ifjabb Daniel Istvánt nevezte patrónusának. Wesselényi Mária férjét, Jósika Mózeszt viszont nem sorolta patrónusai közé. A feleség és a férj tevékenységét tehát elkülönítette a lelkész, ami a 18. századi arisztokrata asszonyok önálló patrónai szerepvállalására utal. Ugyanezt figyelhetjük meg Daniel Polixéna anyósánál (Bánffy Kata), aki Zoványi Györgyöt, valamint lányánál (Wesselényi Anna), aki Takács Jánost támogatta. Mindez ellentmond annak, amit Pesti Brigitta a 17. századi női mecenatúrával kapcsolatban állít, vagyis hogy a nőket sokszor automatikusan a férjükkel azonos szerepkörben mutatták be a könyvajánlásokban, függetlenül attól, hogy tettek-e önálló adományt.⁵⁵ Szathmári Pap Zsigmond fia, Mihály szintén Daniel Polixéna kliense volt, aki halotti beszédben is megemlékezett egykori patrónájáról. Wesselényi Ferenc gyászszertartásán is prédikált, de az elhunytól nem patrónusaként emlékezett meg.

A Verestói család már a Wesselényiek révén kerülhetett kapcsolatba Daniel Polixénával. Idősebb Verestói György, a későbbi erdélyi református püspök, Wesselényi István búcsúztatójában az elhunytat és testvérét, Ferencet, nővére Zsuzsanna temetésén pedig a férjét, Teleki Ádám generálist nevezte mecénásainak. A püspök fia, ifjabb Verestói György Daniel Polixéna lánya, Wesselényi Mária fölött mondott halotti beszédet, akinek a férjét, az előbbi Teleki Ádám fiát, Ádámot hívta „nagy Patrónus Uram”-nak.⁵⁶ Ugyancsak ifjabb Verestói György beszélt Daniel Polixéna sógora, Wesselényi Ferenc temetésén is, ahol az elhunytan kívül feleségéről, Rhédei Zsuzsannáról is patrónájaként szólt. A Verestói családban tehát úgy tűnik apáról-fiúra öröklődött mind a Wesselényiekkel, mind a Telekiekkel való jó viszony. Daniel Polixéna tehát az apai ággal való kapcsolatokat megtartotta, de erőteljesen kötődött a férje családja által támogatott személyekhez is, így a patronálás terén is összekapcsolta a két családot.

Természetesen mind a halotti beszédek szerzői, mind a kliensek között több olyan személyt is találunk, aki családját egymaga reprezentálja, illetve aki csak egy-egy főúrhoz kötődik jelen vizsgálat keretei között. Az ábrán teljesen külön hálóként rajzolódnak ki Wesselényi Anna kapcsolatai is, ami érthető, ha figyelembe vesszük, hogy ő 1808-ban, vagyis több mint húsz évvel később hunyt el, mint az előző elparentált személy – nővére –, Wesselényi Mária.

A szövegek és a belőlük kirajzolódó hálózat jellegzetességeit összefoglalva megállapítható, hogy az ároni házakban a patrónus-családokkal való kapcsolat sok esetben több generáción át fennállt. A házaspárokat az írók nem tekintették automatikusan egymás mellé rendelt mecénásoknak, a férfiak és feleségeik olykor teljesen más személyeket támogattak. A nők önállóan is szerepeltek patrónaként úgy férjük életében, mind özvegyként, és a férjük kapcsolati rendszerébe való belépés mellett az atyai házzal való kapcsolatokat is megtarthatták. A kliensek azonban nem csak egy főúrhoz kötődtek, igaz, a házassági kötődések miatt nem is lehet igazán elkülöníteni egymástól sem az arisztokrata, sem az ároni családokat.

⁵⁵ Pesti 2010: 360. Pesti ezt az állítását elsősorban a kis- és középnemesekre vonatkoztatja.

⁵⁶ Verestói 1786: F4v.

A tanulmányomban felrajzolt hálózat túlzottan szűk körű ahhoz, hogy minden felmerülő kérdésre választ kapjunk belőle a patrónusokkal és értelmiségi klienseikkel kapcsolatban. Reményeim szerint azonban felvázolja a szélesebb körű vizsgálatban rejlő lehetőségeket.

V. László Zsófia

Források

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Román Nemzeti Levéltárak Kolozs Megyei Igazgatósága (KmRNL)

KmRNL 360. Az Intze és a Lengyel család iratai.

KmRNL 250/245. A zsidói Wesselényi család iratai. I. Wesselényi Istvánné Daniel Polixénának címzett levelek

Magyar Országos Levéltár (MOL)

MOL P654 8. d. 31.t. A Teleki család gyömrői levéltára. Cornides Dániel levelei Teleki I. Józsefhez

KIADOTT FORRÁSOK

Ajtai Abód Mihály 1756: *Oratio exsequialis* [...] In: *Örök életnek drága illatja* [...] Jósika Moses [...]. Kolozsvár.

Baconi Incze István 1755: *Halotti Predikatzio* [...] Bánffy Ágnes Ifju Ur-Aszszonyinak, és [...] Daniel Ágnes Tsetsemö Kis-Aszszonykának, Utolsó Tisztesség-tételeknek Napján [...]. Kolozsvár.

Baconi Incze Mihály 1759: Igaz, tökéletes [...] Úri Férjfiú [...] In: *Földi rövid pálya-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma melyet [...] nyert [...] Vesselényi István* [...]. Kolozsvár.

Baconi Incze Mihály 1765: Élete' leg szebb idejében erőszakot szenvedett de nyugodalmat vett kegyes lélek [...] In: *Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa*, [...] Vesselényi Polyxéna [...]. Kolozsvár.

Baconi Incze Mihály 1776: Bölts, kegyes, és gondos, Salamon ditséretire Méltó aszszony [...] In: *Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma*. [...] Dániel Polyxéna [...] Vesselényi István [...] Özvegye [...]. Kolozsvár.

Bánffy Györgyné Wesselényi Zsuzsánna 1875: Naplója. In: *Történelmi Lapok* 2. (1875) 46–50. sz. 721–725, 737–740, 753–756, 769–773, 785–787.

Betes József, zádorházi 1772: A' maga kegyességéért mind e' világon, mind a' más világon, jutalmat vett [...]. In: *Halando sorsunkrol* [...] *valo emlekeztetés* [...] *Vai Judith* [...] *Vass Dániel* [...] özvegye [...]. Kolozsvár.

- Bod Péter 1762: *Tiszta, fényes drága bibor [...] Bethlen Kata [...] Haller László [...] az után [...] Teleki Josef [...] Házass társa [...]*. Kolozsvár, 1762.
- Bodoki József 1776: *Az igaz hittel vitézkedő, és azzal győzedelmeskedő lelki vitézről való halotti tanítás. In: Halotti Tanítások [...] Teleki Ádám urnak [...]*. Kolozsvár.
- Bodola János, zágoni 1808: *Tiszta és fényes biborba fel-öltözött aszszony [...] Vesselényi Anna [...] Bethleni Bethlen Lajos [...] Özvegye*. Marosvásárhely.
- Bonyhai Simon György 1734: *Kegyes ember' nyeresége 's e' világ kára [...] Bánffy Kata [...] In: Életekben egymást szerető, halálokkban-is egymástól el nem választatott, hazasok' parja [...] Vesselényi István [...] és [...] Bánffy Kata [...]*. Kolozsvár.
- Borosnyai Lukács Simon 1771: *Igaznak élő reménysége [...] In: Ama mennyei ditsőségben [...] Vesselényi Ferentz [...] temettetése alkalmatosságával [...]*. Kolozsvár.
- Borosnyai Lukács Simon 1775: *Temetési prédikáció [...] In: Az Igaznak hólta után-is megmaradó [...] emlékezete [...] Daniel István [...] temettetése alkalmatosságával [...]*. Kolozsvár.
- Cornides Dániel et al. 1765: *Koporsóban égő szövétnek [...] In: Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, [...] Vesselényi Polyxéna [...]*. Kolozsvár.
- Csepregi Turkovics Ferenc 1739: *Férjének ditsősége [...] Vesselényi 'Su'sanna [...] Teleki Ádám [...] házass-társa*. [Kolozsvár.]
- Deáki Filep József 1732: *Romlandó sár-ház [...] In: Olthatatlanúl tündöklő Szövétnek [...] Teleki Pál [...]*. Kolozsvár.
- Deáki Filep József 1734: *Serkentő óra [...] Vesselényi István úr [...] meghidegedett tetemei felett [...]*. Kolozsvár.
- Deáki Filep József 1739: *Sir-halom. [...] Vesselényi 'Su'Sánna [...] Teleki Ádám [...] Párjának szomorú Halála*. [Kolozsvár.]
- Deáki Filep József 1746: *Isten' keze [...] Teleki Pál urfinak [...] halálában [...]*. Kolozsvár.
- Deáki Filep Pál 1771: *E földön mulatozó mennyei polgároknak [...] In: Ama mennyei ditsőségben [...] Vesselényi Ferentz [...] temettetése alkalmatosságával [...]*. Kolozsvár.
- Deáki Filep Pál 1776: *Az igaz Keresztény Virtusoknak világosságával fénylő [...] életnek Szép Példája [...] In: Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma. [...] Dániel Polyxéna [...] Vesselényi István [...] Özvegye [...]*. Kolozsvár.
- Deáki Filep Sámuel 1765: *A' maga Büneiből [...] meg-tisztított [...] In: Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, [...] Vesselényi Polyxéna [...]*. Kolozsvár.
- Deáki Filep Sámuel 1775: *Az igaz híveknek, világi életnek határánál nyerendő édes és kíváncs nyugalomok [...] In: Az Igaznak hólta után-is megmaradó [...] emlékezete [...] Daniel István [...] temettetése alkalmatosságával [...]*. Kolozsvár.
- Hermányi Dienes 1758: *Szent kananea vagy tsuda hitű siró-fenissa aszszony [...] In: Drága kenetnél jobb és kedvesebb emlékezete [...] Bethlen Klára [...] Rhédei János [...] hites párjának. [...]*. Kolozsvár.
- Husztai György 1765: *Koporsóban égő szöveteke [...] In: Drága virtusokból épült örök emlékezetnek oszlopa, [...] Vesselényi Polyxéna [...]*. Kolozsvár.

- Jancsó Jakab 1734: *Az Idvezítőnek szerelmeséhez való hűsége [...] Bartsai Judit kis-aszszony'* [...]. Kolozsvár.
- Kármán András 1739: *Halotti oratio. [...] Vesselényi 'Su'sanna [...] Teleki Ádám [...] hites-társára [...].* [Kolozsvár.]
- Kelemen Lajos (szerk.) 1913: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez.* Daniel Gábor, Kolozsvár.
- Kis Gergely 1775: Kedves és tisztos Dániel [...] In: *Az Igaznak hólta után-is meg maradó [...] emlékezete [...] Daniel István [...] temettetése alkalmatosságával [...].* Kolozsvár.
- Kováts József 1771: *Oratio funebris [...] In: Ama mennyei ditsősségben [...] Vesselényi Ferentz [...] temettetése alkalmatosságával [...].* Kolozsvár.
- Köpeczi János 1734: *Magyar Débora [...] Halotti Prédikatio. [...] Vesselényi Istvan [...] Özvegyének [...] Bánffy Kata [...] emlékeztire [...].* Kolozsvár.
- Köpeczi János 1739: *Két erős, és az ellenkező dolgok között-is meg-hűlni nem tudó buzgó Szeretet által egygye lett szív. [...] Vesselényi 'Su'sanna [...] Teleki Ádám [...] Hazas-Társának [...].* [Kolozsvár.]
- Málnási László 1758: Fő embernek egyetlen-egy, de meghalálozott leánya [...]. In: *Drága kenetnél jobb és kedvesebb emlékezete [...] Bethlen Klára [...] Rhédei János [...] hites párjának. [...].* Kolozsvár.
- Málnási László 1766: Törvényből való igazságot magától elhárító [...]. In: *Ama' mennyei királynak arany veszszejével meg-illettetett [...] buzgo kegyes Esther [...] Rádai Esther [...] Teleki László [...] élete párja [...].* Kolozsvár.
- Málnási László 1779: Isteni gond-viselésnek tüköre. In: *Halotti tanítások [...] Teleki László [...] és [...] Teleki Esther [...] Torotzkai 'Sigmond [...] Élete kedves Társának [...].* Kolozsvár.
- N. N. 1769: *Temetési lakadalom [...] Darvas Borbála [...] Patai József [...] párjának utolsó tisztességére [...].* H. n.
- Pataki Sámuel 1776: Temetési oratio. In: *Halotti Tanítások [...] Teleki Ádám urnak [...].* Kolozsvár.
- Szathmári Paks Mihály 1734: Halotti oratio [...] In: *Életekben egymást szerető, halálokban-is egymástól el nem választatott, hazasok' parja [...] Vesselényi Istvan [...] és [...] Bánffy Kata [...].* Kolozsvár.
- Szathmári Pap Mihály 1771: Az Istennek, a jó lelki-isméretnek, sőt e világnak törvény-széken-is megigazított igaznak [...] In: *Ama mennyei ditsősségben [...] Vesselényi Ferentz [...] temettetése alkalmatosságával [...].* Kolozsvár.
- Szathmári Pap Mihály 1776: Halotti oráció melyben, a' győzhetetlen Nap' avagy világosság' leányinak egekig ható ditséreteiket [...] In: *Az Ezüst rostélyokban fénylő arany alma [...] Dániel Polyxéna [...] Vesselényi István [...] Özvegye [...].* Kolozsvár.
- Szathmári Pap Zsigmond 1750: *Istennek szenteltetett [...] Vesselényi Sámuel urfi [...].* Kolozsvár.
- Szathmári Pap Zsigmond 1755: *A' bárány életének koenyve [...] Bánffy Ágnes [...] Daniel István [...] élete-párja: és [...] Daniel Ágnes l. b. kis-aszszonyka [...].* Kolozsvár.

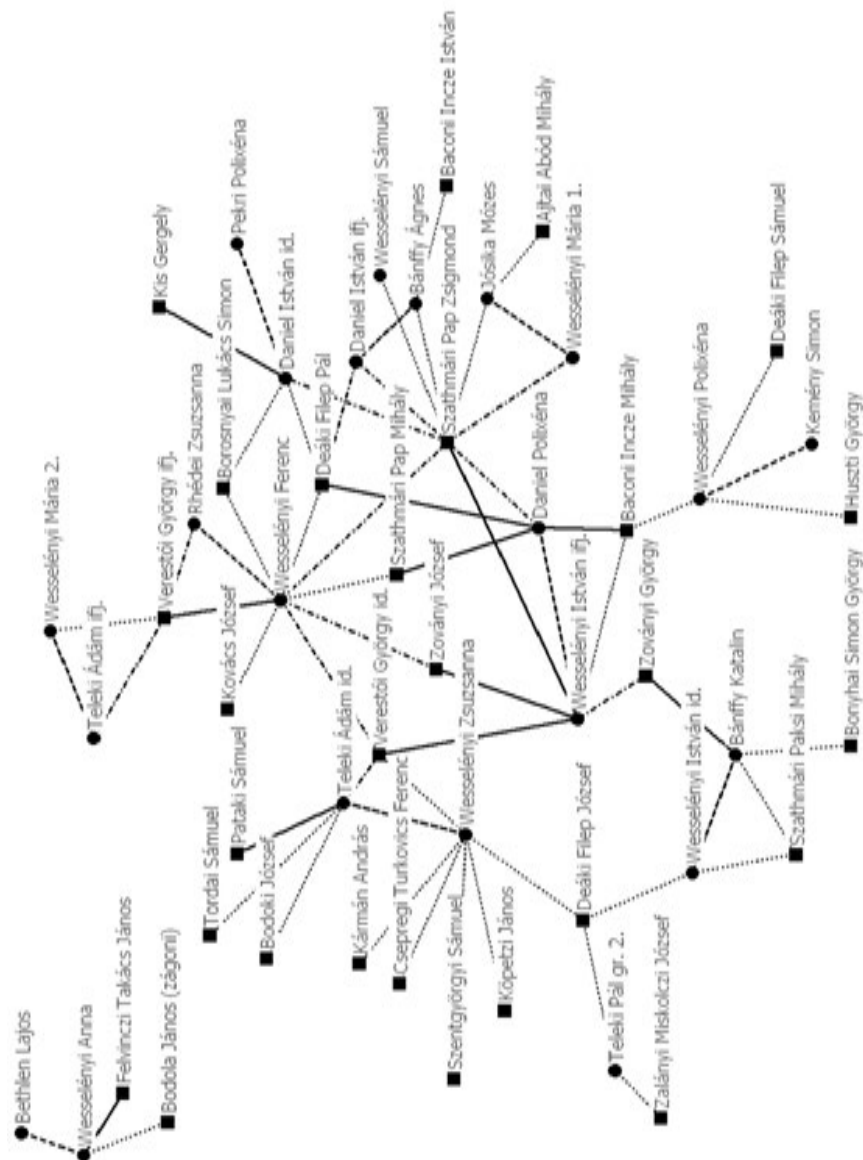
- Szathmári Pap Zsigmond 1756: Hit által a világon győzedelmeskedett Moses [...]. In: *Örök életnek drága illatja [...]* Jósika Moses [...]. Kolozsvár.
- Szathmári Pap Zsigmond 175: Az egek’ meg-nyílásának [...]. In: *Földi rövid pályá-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet [...] nyert [...]* Vesselényi István [...]. Kolozsvár.
- Szentgyörgyi Sámuel 1739: *A’ Léleknek, a’ Testnek, és a’ Szerentsének minden Javainak meg-szerzésekre, elégséges Virtusokkal fel-ékesítettett [...] feleség [...]* Teleki Ádám[né ...] Wesselényi ‘Su’sanna [...]. [Kolozsvár.]
- Takáts János, f[el]vintzi 1808: *Az igaznak boldog halála [...]* Vesselényi Anna [...]. Bethlen Lajos [...]. Özvegye [...]. Marosvásárhely.
- Terhes István 1786: *Halotti tanítás [...]* Szepessy ‘Su’sanna [...] először [...] Gyulai Ferentz úr’ azután [...] Eötvös Miklós generális ur’ kegyes özvegye [...]. Pozsony.
- Tordai Sámuel 1776: E világnak embereitől meg-szabadított [...] lelki vitéz [...]. In: *Halotti Tanítások [...]* Teleki Ádám urnak [...]. Kolozsvár.
- Ugrai János 2004: „Kis világnak világnak világos kis kis tüköre”. *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807-1808-ból*. Hernád, Debrecen. (Nemzet, egyház, művelődés II.)
- Verestói György 1739: *Halotti oratio [...]* Vesselényi ‘Su’sanna [...] Teleki Ádám [...] hites-párjára. [Kolozsvár.]
- Verestói György 1759: *Politicus inculpatus [...]*. In: *Földi rövid pályá-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet [...] nyert [...]* Vesselényi István [...]. Kolozsvár.
- Verestói György 1771: Istenét, vallását, felebarátját ártatlan lelki-esmérettel szeretett Jób [...]. In: *Ama mennyei ditsősségben [...]* Vesselényi Ferentz [...] temettetése alkalmatosságával [...]. Kolozsvár.
- Verestói György 1786: *Jesusát szerető [...] igaz és valóságos Maria [...]* Vesselényi Mária [...]. Kolozsvár.
- Zoványi György 1734: Mausoleum, Az-az: Temetségnek új tornya [...]. In: *Életekben egymást szerető, halálokban-is egymástól el nem választott, hazasok’ parja [...]* Vesselényi István [...] és [...] Bánffy Kata [...]. Kolozsvár.
- Zoványi József 1759: Utolsó kenet, mellyel [...] Vesselényi István [...] meg-kenettetett [...]. In: *Földi rövid pályá-futásnak örökké-tarto mennyei jutalma mellyet [...] nyert [...]* Vesselényi István [...]. Kolozsvár.

Hivatkozott irodalom

- Bellágh Rózsa 2007: „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben. In: Fábri Anna – Várkonyi Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Argumentum, [Budapest], 211–226.
- F. Csanak Dóra 1983: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Akadémiai, Budapest.

- F. Csanak Dóra 2001: Nevelők és titkárok. Adalékok az értelmiségi pályakezdéshez a 18. században. In: Buza János (szerk.): *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet: emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Budapest, 69–78.
- Daniel Gábor 1896: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza. Eredeti családi okmányok és más hiteles adatok után*. Franklin, Budapest.
- Deé Nagy Anikó 1996: Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 135–147.
- Deé Nagy Anikó 1997: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Erdélyi Múzeum-Egyesület Kolozsvár.
- Fazakas István 2003: *Vallás- és neveléspolitikai Erdélyben a felvilágosult abszolutizmus korában*. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Kosáry Domokos 1996: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kieg. kiad. Akadémiai, Budapest.
- V. László Zsófia 2008: Áron nemzetsége. Református lelkészcsaládok a 18. századi Erdélyben. In: Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 21.) Nyíregyháza, 337–347.
- Nagy Iván 1859: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VI. kötet. Beimel és Kozma – Ráth, Pest.
- Pesti Brigitta 2010: „Kegyes patróna asszonyaink”. Női mecenatúra Magyarországon a XVII. század első felében. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Kiad. a rec.íti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenzíós portálja, Budapest, 359–368.
- Róth András Lajos 2006: Patrónusok szerepe a magyar nyelvet védő kiadásban. In: Bányai Réka (összeáll.): *Könyves műveltség Erdélyben*. Marosvásárhely, 214–228.
- Simon Melinda – Szabó Ágnes 1997: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. (A Kárpát-medence korai könyvtárai II.) Scriptum, Szeged.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Hornyánszky, Budapest.
- Thiess, Johann Otto 1783: *Versuch einer Gelehrtengegeschichte von Hamburg*. [H. n.] In: World Biographical Information System Online.
- Vajda Emil (szerk.) 1894: *A Vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben*. Daniel Gábor, Budapest.

1. ábra. Patrónusok és kliensek hálózata Daniel Polixéna családjában⁵⁷

■ parentációk szerzői; ● elhunytak és házastársaik

– – – házassági kapcsolat; parentáció szerzője és az általa búcsúztatott személy kapcsolata

– . . . parentáció szerzője és patrónusának nevezett személy kapcsolata

—parentáció szerzője és az általa búcsúztatott, patrónusának nevezett személy kapcsolata

⁵⁷ A hálózat megrajzolása a következő programmal történt: Bogatti, S. P. 2002: NetDraw Software for Network Visualization. Analytic Technologies. Lexington, KY.

A Kósa László 70. születésnapja alkalmából összeállított ünnepi tanulmánykötet egy nagy és sokszínű életművet teremtő tudós művelődéstörténet terén kifejtett iskolateremtő munkássága előtt tiszteleg. A kötet szerzői az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művelődéstörténeti Tanszékének és Művelődéstörténeti Doktori Programjának jelenlegi oktatói, valamint Kósa László tanítványai.

A „magjukban”, szemléletükben közös vonásokat tükröző tanulmányok a néprajzосként induló, majd a magyar művelődéstörténet elkötelezett kutatójává lett tudóst, tanárt köszöntik, felvillantva az életmű vissza-visszatérő témáit: kevésbé kutatott egyháztörténeti és felekezeti kérdéseket, eszmetörténeti problémákat, nemzeti narratívák és szimbólumok összefüggéseit, a hungarológia elméleti és intézménytörténeti kérdéseit, járványok és természeti katasztrófák, gyógyító intézmények és humanitárius kezdeményezések esettanulmányait, a polgári társadalom időtöltéseit, szokásait, térhasználatát, vagy akár az állambiztonsági szervek tevékenységét – művelődéstörténeti szempontokat érvényesítve.

Kósa László akadémikus a megpróbált értékek őrzője, ezzel épített sikeres alapot tanszékének, doktori programjának, tanítványainak is. A kollégái és tanítványai írásaiból szerkesztett kötet az ünneplés gesztusa mellett azt is jelzi, hogy Kósa László munkássága a magyar történetírás megújulásának hatékony kovásza lett.

ISBN 978-963-312-151-1

